

God. XVIII, sv. 1, br. 37

LINGUA MONTENEGRINA

**časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja /
the magazine of linguistic, literary and cultural issues**

Izdavač / Publisher

Fakultet za crnogorski jezik i književnost

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Milan Marković

Sekretar redakcije / Secretary of the Editorial Board

Irena Delja

Redakcija / Editorial Board

Adnan Čirgić (Cetinje, Crna Gora), Marc L. Greenberg (USA),
Vukić Pulević (Podgorica, Crna Gora), Ljudmila Vasiljeva (Lavov, Ukrajina),
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo, BiH), Emil Tokarz (Katovice, Poljska),
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla, BiH), Aleksandar Radoman (Cetinje, Crna Gora),
Milica Lukić (Osijek, Hrvatska), Goran Drinčić (Cetinje, Crna Gora),
Jakov Sabljčić (Osijek, Hrvatska), Mate Kapović (Zagreb, Hrvatska),
Novica Vujović (Cetinje, Crna Gora), Robert Bońkowski (Katovice, Poljska),
Tina Varga Oswald (Osijek, Hrvatska), Sanja Orlandić (Cetinje, Crna Gora),
Simon Sazdov (Skoplje, Republika Ševerna Makedonija),
Suada A. Džogović (Pejë/Peć, Kosovo), Martin Henzelmann (Njemačka),
Christoph Giesel (Jena, Njemačka), Saša Vojtech Poklač (Slovačka),
Aleksandra Banjević (Podgorica, Crna Gora), Mehmed Kardaš (Sarajevo, BiH)

Savjet / Members of the Council

Stjepan Damjanović (Zagreb, Hrvatska), Lidija Tanturovska (Skoplje, Republika
Ševerna Makedonija), Marjan Dović (Ljubljana, Slovenija), Ilija Velez (Skoplje,
Republika Ševerna Makedonija), Irena Jaros (Poljska), Tomislav Z. Longinović
(USA), Angela Richter (Berlin, Njemačka), Andrew Wachtel (Almaty, Kazakhstan),
Mateo Žagar (Zagreb, Hrvatska), Miloš Zelenka (České Budějovice, Češka),
Božidar Jezernik (Ljubljana, Slovenija), Sanjin Kodrić (Sarajevo, BiH)

linguamontenegrina.me

Cetinje, 2026.

Izvorni naučni rad
UDK: 811.163.41'272

Vice ŠUNJIĆ (Zadar)

Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku
vsunjic@unizd.hr

NOVOSADSKI SASTANAK, A NE DOGOVOR!

U cjelokupnoj slavistici, a posebno u hrvatskim, crnogorskim, srbijanskim i bosansko-hercegovačkim nacionalnim filologijama, za trodnevni susret jezikoslovaca i kulturnih radnika u Novome Sadu od 8. do 10. listopada 1954. godine uobičajio se naziv „Novosadski dogovor“. Ovaj rad dovodi u pitanje opravdanost toga termina. Polazeći od razlikovanja između deskriptivnog naziva događaja i normativno-političkih implikacija pojma „dogovor“, rad kombinira analizu relevantne kroatističke, montenegrističke i bosnističke literature s uvidima iz primarnih izvora: zaključaka sastanka, suvremenoga tiska, institucionalnih dokumenata i svjedočenja sudionika. Kao kriteriji za ocjenu opravdanosti termina „dogovor“ uzimaju se reprezentativnost sudionika, proceduralna transparentnost, dobrovoljnost, koherentnost naknadnih tumačenja te provedbena stabilnost zaključaka.

Analiza pokazuje da su zaključci sastanka u deset točaka, koji su trebali usmjeriti jezično-pravopisno ujednačavanje književnih jezika na štokavskoj osnovici u višenacionalnoj socijalističkoj Jugoslaviji, izazvali prijepore već na samome sastanku. Ključni normativni „plodovi“ (pravopis iz 1960. i zajednički rječnički projekt od 1967.) generirali su dodatne prijepore koji su u konačnici doveli do trajnoga povlačenja nekih nacionalnih filologija iz zajedničkih aktivnosti i odbacivanja zaključaka.

U svjetlu tih spoznaja predlaže se da se događaj iz 1954. terminološki preciznije označuje kao „Novosadski sastanak“, uz jasnu distinkciju između njegovih deklariranih ciljeva i stvarnih posljedica za hrvatsku, crnogorsku i bosansko-hercegovačku filologiju.

Ključne riječi: *Novosadski sastanak, hrvatska, crnogorska i bosansko-hercegovačka filologija, hrvatskosrpski/srpskohrvatski jezik*

1. Uvod

Susret jezikoslovaca i kulturnih radnika održan u Novome Sadu od 8. do 10. listopada 1954. godine već se desetljećima u filološkoj literaturi označuje sintagmom „Novosadski dogovor“. Ta je sintagma više od neutralnog imena. Sama riječ „dogovor“ podrazumijeva određen stupanj ravnopravnosti sudionika, transparentnosti postupka i stabilnosti zajednički prihvaćenih rješenja. Poznato je da su se različita tumačenja zaključaka i prijepori među akterima pojavili vrlo rano, ne samo u kasnijim fazama provedbe, nego već neposredno nakon samoga sastanka te da su se napetosti prelijevale u rad na normativnim priručnicima i u širu jezičnu politiku jugoslavenske federacije. Zbog toga se otvara pitanje je li termin „dogovor“ prikladan kao deskriptivna oznaka događaja ili prikriva njegovu proceduralnu i političku složenost.

Ovaj rad polazi od istraživačkog pitanja: u kojoj je mjeri opravdano i metodološki utemeljeno sastanak iz 1954. nazivati „dogovorom“ te koje su njegove konkretne jezikoslovne i institucionalne posljedice za hrvatsku, crnogorsku i bosansko-hercegovačku filologiju. Cilj nije puko preimenovanje, nego provjera semantičkih i metodoloških pretpostavki koje termin „dogovor“ uvodi u interpretaciju događaja. Radi toga uvode se kriteriji koji omogućuju da se nazivlje veže uz provjerljive pokazatelje: 1.) reprezentativnost i mandat sudionika, 2.) proceduralna transparentnost i način odlučivanja, 3.) dobrovoljnost i politički kontekst, 4.) koherentnost naknadnih tumačenja zaključaka među potpisnicima te 5.) provedbena stabilnost zaključaka kroz institucije i normativne priručnike.

Nakon kratkog prikaza jezičnopolitičkoga okvira u poratnoj Jugoslaviji i kroatističkih pravopisnih nastojanja s početka 1950-ih, rad rekonstruira ključne elemente novosadskoga susreta i rane sporove oko interpretacije zaključaka. Središnji dio rada analitički ocjenjuje opravdanost termina „dogovor“ primjenom navedenih kriterija. U završnom se dijelu usporedno razmatraju posljedice zaključaka i njihovih provedbenih projekata na tri promatrane filologije, s naglaskom na razlike u institucionalnoj poziciji, normativnim praksama i diskurzivnim reakcijama. Takav pristup omogućuje da se terminološka rasprava o „dogovoru“ utemelji na jasnom metodološkom okviru, te da se događaj iz 1954. preciznije smjesti u povijest standardizacijskih procesa i jezičnih politika u drugoj Jugoslaviji.

Drugačije nazivanje događaja iz 1954. godine na hrvatskoj i srpskoj strani dovoljno govori o različitom viđenju jezikoslovnih razgovora u Novom Sadu. Dok trojica hrvatskih sudionika novosadskoga skupa, Ljudevit Jonke, Mate Hraste i Josip Hamm, u svojim ranim poslijenovosadskim radovima (čak i u samim naslovima!) rabe isključivo termine „sastanak“, „razgovor“ i

„zaključci“ nigdje ne spominjući termin „dogovor“, Mihailo Stevanović i Radovan Lalić sa srpske strane isključivo se služe terminom „dogovor“.¹ Poslije će i u radovima jezikoslovne kroatistike biti spominjan termin „dogovor“.

U radu ćemo se osvrnuti na jezične prilike u poratnoj Jugoslaviji koje su prethodile sastanku jezikoslovaca i kulturnih radnika u Novome Sadu 1954. godine te na posljedice koje je spomenuti sastanak donio trima nacionalnim filologijama: hrvatskoj, crnogorskoj i bosansko-hercegovačkoj. Ukazat ćemo na činjenicu da su upravo događanja u jezikoslovnoj kroatistici s početka pedesetih godina dvadesetoga stoljeća bila glavni okidač za snažnu reakciju Matice srpske iz Novoga Sada. Ona je u svojem časopisu *Letopis Matice srpske* u rujnu 1953. pokrenula Anketu o pitanjima srpskohrvatskoga jezika i pravopisa koja je imala „okvirno pokazati do koje se granice moglo ići u srbizaciji jezika i pravopisa“ (Bašić, 2007: 162). Anketa će za posljedicu imati ubrzano okupljanje jezikoslovaca i kulturnih radnika za zajedničkim stolom u Novom Sadu već 1954. godine, a kako tvrdi Auburger (2014: 173), sve pod pokroviteljstvom jugoslavenskog ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića (Leke).² Koliko je to stvarno bio dogovor tadašnjih uglednih jezikoslovaca i kulturnih radnika kojim se u jugoslavenskoj federaciji trebalo jednom zauvijek riješiti pitanje jezika i pravopisa, a koliko nastavak unificiranja jednoga zajedničkog hrvatskosrpskog/srpskohrvatskog jezika dirigiran od strane vlasti, vidljivo je bilo još tijekom samoga sastanka.³ Sporenja su

¹ Jonke (1954–1955); Jonke (1955); Jonke (1955–1956); Stevanović (1955); Lalić (1956).

² Isto tvrdi i Brozović: „Kada su jugounitaristički i velikosrpski krugovi, koji su već pomalo zasjeli u organima beogradskih vlasti i već bili uspjeti pomalo anulirati avnojevske jezične odredbe, saznali što prema Hrvatsko filološko društvo, odlučili su to odlučno spriječiti. Zato je po prethodnim pozivima organizirana u *Letopisu Matice Srpske* anketa o potrebi jezičnog jedinstva i odmah nakon nje „dogovor“ iz 1954. s pozvanim sudionicima iz Hrvatske“ (2008: 38); te Bašić „Raspisujući Anketu o pitanjima srpskohrvatskoga jezika i pravopisa, uredništvo *Letopisa Matice srpske* nesumnjivo je dobilo politički mandat za ponovno aktualiziranje pitanja jezično-pravopisnoga sjedinjenja jezika kojima je u podlozi književnih jezika bila štokavska osnovica.“ (2007: 162)

³ Auburger (2014: 170) navodi cijeli popis zanimljivih anomalija sa sastanka i nedugo nakon završetka: „1.) Kako je broj potpisnika *Zaključaka* sa srpske strane bio znatno veći (14 naspram 5), a da bi se ta prevlast prekrila, u dopunskom su popisu sudionika koji je priložen nedatiranom popratnom tekstu u kojem se potpisnici ukratko slažu s odredbama *Zaključaka* popis dan prema mjestu stanovanja pa je tako iz Hrvatske bilo 31, iz Srbije 29 te iz BiH 1 potpisnik; 2.) Potpisi ispod teksta dodataka u faksimilu imaju i glede latinice i glede ćirilice neabecedni redosljed, ali u hrvatskoj verziji dodataka potpisi su poredani prema abecedi – pa kao interpretacija takvih odnosa može se nagađati da se zaključci trebaju u prvom redu odnositi na Hrvate kao adresate i kao one koji bi ih trebali provoditi, pa su im se stoga trebali približiti i nametnuti uporabom latiničnoga pisma i abecednim poretom; 3.) Za latinični svezak, koji je šutke u prvom redu bio namijenjen Hrvatima, oba su teksta Novosadskoga dogovora kao i Uvodna riječ dijelom prevedeni na hrvatski jezik i to jasno svjedoči o pro-

se nastavila već 1955. godine među samim potpisnicima zaključaka,⁴ što je u konačnici dovelo do toga da su Matica hrvatska i zagrebačko uredništvo rječnika proglasili zaključke nevažećima i obustavili izradu zajedničkoga rječnika te trajno odustali od projekta zajedničkoga hrvatskosrpskog jezika i stvaranja normativnih priručnika.⁵ Istinu o dobrovoljnom odlasku i drago-voljnom potpisivanju spomenutih točaka zaključaka Novosadskoga sastanka najbolje demantira izjava jednoga od supotpisnika i predstavnika jezikoslovne kroatistike, zagrebačkoga profesora Ljudevita Jonkea koja se može pronaći u njegovu dosjeu Službe državne sigurnosti. Prema izvoru Loli, govoreći o Deklaraciji o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i njezinim potpi-snicima, Jonke u razgovoru sa Zlatkom Dujmovićem početkom 1967. godine kaže: „Ne tvrdim da neki nisu to učinili (potpisali tekst Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, V. Š.) iz neprijateljskih pobuda prema ovoj zajednici i postojećem poretku. Mnogi nisu htjeli shvatiti, poslije pot-pisivanja novosadskoga dogovora, da sam takav *dogovor morao prihvatiti, jer je to bilo uvjetovano odozgo* (istaknuo V. Š.). To je bilo vrijeme jačanja centralizma u Jugoslaviji i Rankovićeva integralnog jugoslavenstva.“ (Dosje Ljudevita Jonkea, str. 23). Iako ga i sam naziva „dogovorom“, jasno ističe da nije bio sporazuman otkrivajući tko je idejni začetnik jezikoslovnog susreta i s kojim ciljem, što je osnovni dokaz naše teze da 1954. godine u Novome Sadu nije postignut jezični dogovor.

2. Prilike u jezikoslovnoj kroatistici koje su prethodile novosadskomu sastanku

Nakon završetka Drugog svjetskog rata u tadašnjoj Federativnoj Na-rodnoj Republici Jugoslaviji ponovno se pokušavalo institucionalizirati i oza-koniti serbokroatizam⁶ uz kraći period na samom početku zajedničke države dok je još nosila naziv Demokratska Federativna Jugoslavija, koji Vladimir

tupovijesnosti, nestvarnosti i nedostatku emske jezične valjanosti, a time i o prisiljenom sklapanju dogovora jer je upravo takav prijevod bio zabranjen samim *Zaključcima*.“

⁴ Mihailo Stevanović i Ljudevit Jonke u časopisu *Borba*, 19. i 30. 4. 1955.

⁵ Formalno su redom odustajali: Matica hrvatska (16. travnja 1971.), Hrvatsko filološko društvo (8. svibnja 1971.) te Institut za jezik JAZU-a (10. svibnja 1971.).

⁶ U kroatističkoj literaturi naziv *serbokroatizam* ili *srbohrvaština* označuje jezičnopolitički projekt iz druge polovice 19. stoljeća, koji je vodio jezičnoj unifikaciji hrvatskoga i srpskoga jezika, pri čemu bi srpski jezik imao primat nad hrvatskim u jednoj zajedničkoj državi. Jezično se serbokroatizam temeljio na stalnom reguliranju pravopisnih priručnika, izradi zajedničke terminologije te ustrajanju na izradi kapitalnoga serbokroatističkoga lek-sikografskoga djela – *Akademijina Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, započeta još 1867. godine pod uredničkom palicom vukovca Đure Daničića (Auburger, 2014).

Brodnjak naziva „zlatnim dobom“ za status hrvatskoga kao zasebnoga jezika, kada se uvelike zagovarala samostalnost i ravnopravnost naroda u duhu „federalnog načela izgradnje Jugoslavije“. Odlukom Predsjedništva AVNOJ-a od 15. siječnja 1944. sve su se odluke i proglosti AVNOJ-a i njegova Predsjedništva kao vrhovne zakonodavne vlasti te NKOJ-a (Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije) kao izvršne i naredbodavne vlasti, imale objavljivati u službenim izdanjima AVNOJ-a i NKOJ-a na srpskom, hrvatskom, slovenskom i makedonskom jeziku te su navedeni jezici bili ravnopravni na cijelom teritoriju Jugoslavije.⁷ Tako je i u prvi Ustav FNRJ-a ušla odluka da konstitutivni narodi zajedno sa svojim književnim i standardnim jezicima u okviru federalnoga političkoga sustava Jugoslavije trebaju biti ravnopravni te da se svi državni proglosti (zakoni, odredbe, spisi, *Službeni list FNRJ*) imaju objavljivati na jezicima svih narodnih republika koji se, zanimljivo, izriekom ne spominju u Ustavu.⁸ U skladu s navedenim ostaje tek zapamćeno čitanje i objavljivanje prvoga Ustava FNRJ-a 31. siječnja 1946. godine na svim četiri- ma spomenutim jezicima.⁹

Zlatno je doba ravnopravnosti jezika u zajedničkoj državnoj tvorevini brzo došlo svomu kraju i krenulo je ponovno jačanje serbokroatističkih ideja koje su svoj vrhunac doseglye akcijom anketiranja i inicijativom za novi jezičnopolitički „dogovor“ koju je pokrenula Matica srpska iz Novoga Sada. Najbolje se utjecaj serbokroatizma na hrvatski jezik mogao osjetiti na stalnom reguliranju pravopisnih priručnika. Uz brzi povratak na Boranićeve predratne fonološke pravopise, najprije 1945. godine na „četvrto“, odnosno banovinsko „osmo“ izdanje, a 1947. (deveto) i 1951. (deseto), dvama novim izdanjima pravopisa istoga autora pod nazivom *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, poništena su sva pravila i rješenja iz etimološkoga „korienskoga“ pravopisa iz vremena NDH.¹⁰

Danas se sa sigurnošću može tvrditi da su događanja u jezikoslovnoj kroatistici početkom pedesetih godina dvadesetoga stoljeća s jedne strane te stalna medijska i znanstvena propaganda Aleksandra Belića s druge strane

⁷ Više u Babić (1990: 5–18); Mićanović (2022: 2–3) i Šunjić (2017: 12–15).

⁸ „Crnogorci i bosanski Muslimani se etnopolitički nisu smatrali zasebnim narodima FNRJ. Crnogorci su se etnički ubrajali među Srbe, a Muslimani su se kao narod i zasebna jezična zajednica ignorirali. Crnogorci su, za razliku od bosanskih Muslimana, s NR Crnom Gorom imali vlastitu republiku unutar FNRJ, te su stoga bili kao titularni narod državno-konstitutivan narod. Jezično tipološki se je crnogorski jezik, koji je kao srpski u Bosni i Hrvatskoj ijekavski, smatrao dijelom srpskoga jezika“ (Auburger, 2009: 156).

⁹ Više u Babić (1968/1969: 140–142); Mićanović (2022: 3) i Šunjić (2017: 12–15).

¹⁰ Hrvati su uspjeli izbjeći povratak na peto, šesto i sedmo izdanje Boranićeva pravopisa pre- rađeno u skladu s *Pravopisnim uputstvom* iz 1929. godine što je svakako bilo prihvatljivije.

bili glavni okidači za novosadsku akciju¹¹ i da je jedna knjiga (Boranićev, Belićev, Vukovićev¹² ili onaj netiskani pravopis HFD-a) dovela do Ankete i sastanka u Novome Sadu. Isto je nakon tridesetak godina u NIN-u tvrdio i Živan Milisavc, tada predsjednik Matice srpske, spominjući tiskanje Belićeva, Boranićeva i Vukovićeva pravopisa u istoj 1953. godini (što, znamo nije točno!) a prešućujući pravopis HFD-a kao glavne razloge za pokretanje Ankete i kasnije sastanka u Novom Sadu (Mićanović, 2024: 169).¹³

Već početkom 1950. hrvatski filolozi, većinom nastavnici Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, kao svoju najvažniju zadaću ističu izradu novoga pravopisa hrvatskoga jezika. Održavaju se sastanci jezikoslovaca posvećeni pitanju pravopisa hrvatskoga i slovenskoga jezika, ali i sve češće objavljuju kritički tekstovi na posljednje izdanje Boranićeva pravopisa poput radova Stjepana Ivšića, Mate Hraste i Ljudevita Jonkea.¹⁴ Po svemu sudeći, pravopisna je sekcija Hrvatskoga filološkoga društva¹⁵ počela djelovati u jesen 1952. godine, što se jasno iščitava iz Jonkeova prikaza *Pravopisa savremenoga našeg jezika* Jovana Vukovića objavljenog u časopisu *Jezik*.¹⁶ Jonke ističe da je Hrvatsko filološko društvo pred sebe postavilo kapitalni zadatak „izrade takva pravopisa u kojem će svaki pisac naći odgovor na svako pravopisno pitanje“ (Mićanović, 2024: 157). Istu informaciju potvrđuje i Mate Hraste u prosincu 1952. u Vjesniku dok se čitatelj *Jezika* u siječnju 1953. obavješćuje o osnivanju

¹¹ Isto tvrde Mićanović (2024: 168); Babić (1967–1968: 5); Brozović (2008: 38) i Katičić (2008: 19). Aleksandar je Belić u člancima objavljenim u *Borbi*, *Našem jeziku* i *Politici* i prije ankete poticajno pisao o „sporazumnom ili dogovornom pravopisu“ iz 1929. godine te zagovarao rad na novom jedinstvenom pravopisu nudeći vlastiti pravopis (1950. se navodi kao godina izdanja, a na kraju knjige stoji da je „Štampanje završeno 6 - XII -1952 godine) kao polazišno ili privremeno rješenje tvrdeći „moramo biti uvereni da vreme kada će se i o tome ozbiljno zagovoriti – nije daleko!“ (Mićanović, 2024: 167). Reagirali su još i Hraste, Jonke i Ivšić – neprihvatljivo za Hrvate!

¹² Dr. Jovan Vuković, sveučilišni profesor iz Sarajeva, rođen u Crnoj Gori 1905. Diplomirao je srpski i staroslavenski jezik u Beogradu 1928. godine. Osnivač je Katedre za srpskohrvatski jezik (kasnije Odsjek za južnoslavenske jezike) na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1950. godine. Jedan od dva predstavnika BiH na sastanku u Novome Sadu 1954. godine.

¹³ Mićanović (2024: 169) u svoj knjizi iznosi još jedan paradoksalni podatak koji jasno ocrtava političku pozadinu organizacije sastanka u Novome Sadu, 1953. godine gotovo polovina stanovništva FNRJ je nepismena po popisu stanovništva (RH oko 16%, Crna Gora oko 30%, BiH 40%, Srbija 28%, Slovenija 2%, Makedonija 35%) a gorući je problem rasprava o pravopisnim razlikama i izrada jednoga, novoga i zajedničkoga pravopisa te unificiranje razlika kojih „nepismeni“ narod uopće nije svjestan.

¹⁴ Više u Mićanović (2024: 155-157).

¹⁵ Hrvatsko filološko društvo osnovano je 1950. godine na poticaj Filološke sekcije Društva sveučilišnih nastavnika i za prvoga predsjednika izabralo je Antuna Barca.

¹⁶ Prvi broj *Jezika, časopisa za kulturu hrvatskoga književnoga jezika* objavljen je u rujnu 1952. godine u izdanju Hrvatskoga filološkoga društva.

gramatičke i pravopisne sekcije HFD-a uz tvrdnju da „Pravopis treba da bude izrađen za godinu dana, što znači do konca 1953. godine“ (Mićanović, 2024: 158). U časopisu HFD-a objavljeno je nekoliko članaka iz kojih je bilo razvidno da je rad na novom „naučnom pravopisu hrvatskoga književnog jezika“ ozbiljno odmakao i da se intenzivno raspravljalo o pojedinim poglavljima (npr. bilježenje zareza u složenim rečenicama, odnosno odabir između gramatičke ili stilske interpunkcije). Sredinom 1954. *Borba* objavljuje članak „Završen prijedlog za novi pravopis“ kao rezime razgovora s prof. Hrastom, predsjednikom Pravopisne sekcije, koji je tvrdio da je ostalo za „pretresti samo tri manje jedinice“ u novom pravopisu, a da je pravopisni rječnik već „napola gotov“ i da će imati oko 50.000 akcentuiranih riječi (Mićanović, 2024: 160). Jonke pak u listopadu iste godine u članku „Načela novoga pravopisa“ (*Grafička revija* 4: 12–14) predviđa da će se cjelokupan nacrt pravopisa dati na javnu raspravu koncem iste godine te nakon mišljenja mjerodavnih dati u tiskanje.

U isto vrijeme, gotovo trinaest mjeseci provodi se Anketa o pitanjima srpskohrvatskoga jezika i pravopisa koju je u rujnu 1953. godine pokrenula Matica srpska iz Novoga Sada u svome časopisu *Letopis Matice srpske*.¹⁷ Treći je to pokušaj nakon „bečkoga književnog dogovora“ (1950.) i ankete beogradskoga književnoga kritičara Jovana Skerlića, provedene od 1913. do 1914. godine, uspostavljanja jednoga ekavskoga, latiničnoga srpskohrvatskoga kao zajedničkoga književnoga jezika.¹⁸ Hraste i Jonke već su se tada odazvali anketi *Letopisa Matice srpske* o srpskohrvatskom jeziku i pravopisu¹⁹, ali u svojim člancima ni jednom riječju ne spominju anketne priloge u kojima se zagovara jedinstveni pravopis.

I ova je posljednja Letopisova anketa pokazala da se neće moći tako lako i jednostavno provesti ona Skerličeva ideja o jednom apstraktnom, na ekavskoj i latiničnoj osnovi stvorenom srpskohrvatskom jeziku.²⁰ To uvidjevši, brzo je reagirala vlast i okupila jezične stručnjake na sastanku u Novom Sadu 1954. godine gdje su trebali udariti čvrste temelje tzv. dogovorne jezične politike. Jezikoslovna je kroatistika odlaskom na sastanak, između ostaloga, izgubila i svoju pravopisnu autonomiju.²¹

¹⁷ O Anketi o pitanjima srpskohrvatskoga jezika i pravopisa i odgovorima sudionika više u Jonke (1971: 111–114); Auburger (2009: 173); Mićanović (2024: 168–173).

¹⁸ Poznato je zato izjava profesora Ljudevit Jonke po povratku sa sastanka u Novom Sadu kada je pobjedonosno uzviknuo: „Spasili smo ijekavicu“ (Babić, 2004: 33).

¹⁹ Na anketu do prosinca 1954. godine odgovaraju neki od pozvanih stručnjaka, od 110 pozvanih 34 su odgovorila, od čega čak dvadeset iz Hrvatske.

²⁰ Samo su dvojica anketiranih stručnjaka iz Hrvatske, Josip Smoldaka i Joža Horvat, prihvatili ideju o jedinstvenom srpskohrvatskom jeziku na ekavštini i latinici zasnovanom, a Julije Benešić bio je isključivo protiv ankete i bilo kakve „jezične trampe“.

²¹ Još u prosinačkome broju *Jezika* (1954.) Jonke izvještava čitatelje da je Pravopisna komisi-

3. O sastanku i njegovim „plodovima“ za tri nacionalne filologije

Dolaskom na sastanak u Novi Sad 1954. godine hrvatsku, crnogorsku i bosansko-hercegovačku filologiju povezivala je zajednička štokavsko-ijekavska govorna osnova njihovih službenih jezika koji su se različito nazivali u tri-ma federativnim jedinicama. Kako smo već naveli, u Ustavu FNRJ-a iz 1946. izrijekom se ne spominju četiri jezika (srpski, hrvatski, slovenski i makedonski) na kojima je Ustav pročitao, ali u republičkim se ustavima i statutima autonomnih jedinica navode nazivi jezika, doduše ne pod odredbom kojom bi se regulirao službeni status jezika, već pod odredbom o vođenju sudskoga postupka, tako se u Hrvatskoj postupci vode na hrvatskom ili srpskom, u Bosni i Hercegovini na srpskom ili hrvatskom, a u Crnoj Gori na srpskom jeziku.²²

3.1. Kroatistički „plodovi“ sastanka u Novome Sadu

Već po dolasku u Novi Sad hrvatski su predstavnici uvidjeli o kakvom će sastanku biti riječ. Najavljen je kao susret u duhu prijateljskih razgovora i dogovora uz atmosferu snošljivosti i priznavanja prirodnoga prava književnoga jezika te međusobnog popuštanja i razumijevanja (Jonke, 1971), kao što je bio

ja završila rad na teorijskom dijelu pravopisa, a upravo se završava i obrada pravopisnoga rječnika. Početkom 1955. Jonke ponovno čitateljima *Jezika* donosi vijesti o novome pravopisu (nov, opsežan i lak!) koji bi trebao u tisk u ožujku iste godine. Ubrzo dolazi do obrata i obustavlja se rad na Pravopisu hrvatskoga književnog jezika, dio članova Pravopisne sekcije prelazi u Državnu komisiju za zajednički pravopis hrvatske i srpske književnosti, Matica hrvatska i Matica srpska daju 25.000 dinara predujma za otkup rječničkoga materijala Hrvatskoga filološkoga društva, mnoga pravopisna rješenja iz gotovih elaborata Pravopisne sekcije HFD-a ulaze u zajednički pravopis gotovo bez promjene (npr. pravila o rastavljanju riječi, neka pravila o jednačenju suglasnika). Jonke 1971. u svojoj knjizi *Hrvatski književni jezik danas* za taj trenutak napominje da je tadašnja prosvjetna vlast odbila tiskanje novoga pravopisa i uputila njegove autore na izradu zajedničkoga pravopisa prema točki sedam novosadskoga zaključka, prosvjedi tada nisu imali nikakvog efekta, a nisu se niotkud ni čuli, stoga se postavljalo pitanje može li se sudjelovanjem postići više nego apstinencijom, ući u suradnju i spasiti što se još spasiti moglo (Mićanović, 2024: 162).

²² Vrijedi ovdje izdvojiti anegdotu s 9. sjednice Ustavotvornoga odbora Skupštine naroda na kojoj je Radovan Zogović razložno zatražio objašnjenje članka u kojem „se kaže da se zakoni koje izglasa Narodna skupština FNRJ objavljuju na jezicima svih narodnih republika“ zaključivši da bi to kod ljudi moglo izazvati shvaćanje kako je šest jezika podudarno s brojem narodnih republika dodajući da se ipak u tih šest republika upotrebljavaju samo tri jezika: srpski ili hrvatski, slovenački i makedonski, te da 65. član Ustava ne bi trebao unositi pomutnju među ljude koji bi mogli shvatiti kako svaka republika ima svoj jezik: Bosna i Hercegovina – svoj, Crna Gora – svoj, stoga traži da se spomenuta tri jezika poimenično navedu u 65. članu Ustava (Mićanović, 2022: 5).

slučaj u netom završenoj Letopisovoj anketi. Međutim, hrvatsku je delegaciju dočekao unaprijed pripremljen scenarij i gotovi zaključci za koje je samo trebalo dobiti potpise druge strane. Sam je Jonke očekivao da će neka polazišna točka sastanka u Novome Sadu biti već jedno desetljeće prihvaćena razdioba hrvatskoga i srpskoga jezika ozakonjena avnojskim proglasima. Vjerovao je da će druga strana prihvatiti već ostvarenu standardnost hrvatskoga jezika i da će se rasprava voditi u duhu poštivanja pluralizma u višejezičnoj državi.

Sastav sudionika i poslije potpisnika zaključaka novosadskoga sastanka uvjerio ga je u suprotno, tako Auburger (2009: 169) tvrdi da je među potpisnicima bilo četrnaest predstavnika srpske strane, uz petoricu hrvatskih i dvojicu bosansko-hercegovačkih, a Crnu Goru nije predstavljao nitko. Slično je bilo i s institucijama, tako su Maticu srpsku predstavljala šestorica zastupnika, SANU dvojica, Maticu hrvatsku i JAZU nitko, isto kao ni ANUBiH ni CANU.²³

Iz svega spomenutog razvidno je s kojih je polazišnih točaka krenula te u kakvom je položaju bila hrvatska delegacija u Novome Sadu. Za crnogorsku i bosansko-hercegovačku možemo reći da su na sastanku bile bez predstavnika²⁴ te da se u zaključcima gotovo ne spominju²⁵ kao ni njihova dva važna književno-jezična središta Sarajevo i Titograd. Kako tvrdi Jonke, „osnovna je pogreška čitavoga sastanka što se jezik triju naroda i jedne etničke skupine²⁶ ocjenjivao s unitarističkoga gledišta i bez povezanosti sa situacijom u književnom jeziku četiriju središta.“ (1971: 117)

Uvidjevši jako brzo svu nedorečenost deset potpisanih zaključaka u Novome Sadu, domovinska je, ali i izvandomovinska jezikoslovna kroatistika otpočela dugotrajan proces borbe protiv unitarizacije (srbizacije) hrvatskoga jezika. Sve su se točke zaključaka po jezikoslovnu kroatistiku i hrvatski jezik pokazale kao znanstveno i praktično neutemeljene.²⁷ Ne prihvaćajući

²³ O nepovoljnom broju predstavnika na sastanku u Novome Sadu govorio je i sam Jonke (1971: 115) vjerujući da su hrvatski predstavnici, uvidjevši nepovoljan omjer sudionika (7 naspram 18) u korist onih izvan Hrvatske, trebali tražiti odgodu sastanka te zahtijevati da predstavnike iz Hrvatske delegiraju isključivo hrvatske znanstvene i kulturne institucije jer se na sastanku odlučivalo o sudbini hrvatskoga jezika.

²⁴ Za Marka Markovića kao književnika i Jovana Vukovića kao sveučilišnoga profesora Auburger (2014: 169) tvrdi da su obojica Srbi iz Sarajeva! Pranjeković (1999: 246) pak navodi da su Muslimani (Bošnjaci) uglavnom bili nezadovoljni što ih se o zajedničkom jeziku nije baš puno pitalo te da su često prosvjedovali što nijedan njihov predstavnik nije sudjelovao na Novosadskom sastanku.

²⁵ Ako se izuzme 1. točka Zaključaka u kojoj se kaže da je narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik.

²⁶ Etnička su skupina 1954. godine bili Muslimani koji su narodom postali tek 1968. godine odlukom XVII. Sjednice CK SK BiH.

²⁷ Bašić (2007: 164) navodi da su „dvije posljednje točke provedbene naravi a preostale

prijedloge hrvatske delegacije još na samom sastanku iznesene, o pogodnijem nazivu za jezik (hrvatski ili srpski/srpski ili hrvatski) od onoga koji se navodi u zaključcima srpskohrvatski te prijedloga za jednakom upotrebom obaju izgovora (ijekavskoga i ekavskoga) u saveznoj administraciji, školstvu i vojsci, već prihvaćajući formulaciju koja će postati „kamen smutnje velike“ o jednom i jedinstvenom jeziku, ali s dvama izgovorima (Što li je onda jedno i jedinstveno ako su dva izgovora? V. Š.), druga je strana jasno istaknula svoj tvrdi unitaristički stav kao konačni cilj sastanka. Pod krinkom imena jezika srpskohrvatski pokušalo se prodrijeti isključivo srpskim jezikom i pravopisom na cijelo štokavsko područje.

Reakcija domovinske jezikoslovne kroatistike nakon sastanaka u Novome Sadu bila je snažna i ustrajna. Sve do objave Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika 1967. godine kojom se tražio povratak na avnojske poratne jezične prilike, ali i raskid sa samim zaključcima Novosadskoga sastanka, jezikoslovnu je kroatistiku predvodio sudionik i supotpisnik hrvatske delegacije, zagrebački profesor Ljudevit Jonke. Više od desetljeća neumorno je svojim radovima i knjigama bio na braniku hrvatskoga jezika pred srpskim jezičnim imperijalizmom. Kako smo naveli, odmah po objavi zaključaka sastanaka u Novome Sadu otpočeo je oštru polemiku s Mihailom Stevanovićem. Stevanovićevo tumačenje dviju točaka zaključaka izazvalo je žestoku Jonkeovu reakciju. Stevanović nije precizirao u svojem tumačenju četvrte točke zaključaka podrazumijeva li se ravnopravnost svakog izgovora u svojoj federativnoj jedinici i u saveznoj administraciji ili obaju na čitavom hrvatsko-srpskom jezičnom teritoriju, jer je srpska strana potonje rješenje držala valjanim pa je tako u praksi ekavica, tj. srpski jezik postao službeni u cjelokupnoj saveznoj administraciji. Osporavajući ovakvo tumačenje četvrte točke, Jonke je „čuvao autonomnost republičkih jezičnih i pravopisnih normā kao jamstvo očuvanja opstojnosti dosegnutih književnih jezika.“ (Bašić, 2007: 165) Žestoka se polemika između njih vodila i oko tumačenja osme točke zaključka. Jonke je reagirao na izostavljanje riječi „samovoljno“ u Stevanovićevu članku (*Naš jezik*, 1955., 5–6, VI.: 142–144) kao i u tekstu uredništva časopisa *Naš jezik* u kojem su objavljeni Novosadski zaključci (*Naš jezik*, 1955., 3–4, VI.: 88) vjerujući da tako brani prodor srpskoga jezika, sada pod imenom srpskohrvatski, na samu organsku podlogu hrvatskoga književnoga jezika koji je već nekoliko stoljeća bio izgrađen u svojoj jedinstvenosti. Prigovorio je Jonke Stevanoviću i na njegovo mišljenje o slobodi izgovora i porabe pisma upozoravajući ga da je pravo zajednice važnije od prava pojedinca, podsjetivši

uglavnom uglavljuju osnovne nazivoslovne i sadržajne odredbe novoga jezika te utvrđuju načela na kojima bi se imao izgraditi i normirati u osnovnim priručnicima te primijeniti u četirima štokavskim republikama.“

ga da se tako pojedinac Stevanović, kao rođeni ijekavac, dolaskom u Beograd prilagodio ekavskoj sredini.²⁸

Poznato nam je da su dvije točke iz Novosadskih zaključaka dobile i svoj materijalni ostvaraj. Tako je 1960. godine objavljen zajednički *Pravopis srpskohrvatskoga jezika* (izdanje Matice hrvatske, Zagreb, latinicom i ijekavski te Matice srpske, Novi Sad, ćirilicom i ekavski) te se 1967. otpočelo s izdavanjem zajedničkoga *Rječnika srpskohrvatskoga jezika* (Matice hrvatske i Matice srpske). U objema akcijama jezikoslovna je kroatistika prepoznala već poznati unitaristički rukopis. Tako su se u ortografiji nametala ona rješenja koja su bila bliža i prihvatljivija srpskoj strani (pitanje pokrivenoga *r* bez popratnoga *j*, sastavljeno pisanje futura) ne uzimajući u obzir pravopisnu tradiciju i povijest svakoga naroda, prikrivajući tako staru težnju o izjednačavanju ekavskoga i (i)jekavskoga izgovora na cijelom književnoštokavskom govornom području.²⁹ Nakon što bi ovladali cijelim ijekavskim područjem, jer je velik dio Srba izvan Srbije (Hrvatska, Crna Gora i BiH) ijekavci, Srbi bi tako uz već „svoju“ ekavicu izravno utjecali na procese normizacije i književnojezičnih kretanja na cijelom štokavskom području, točnije u trima susjednim federativnim jedinicama s Beogradom kao središtem. O zajedničkom se *Pravopisu* dosta kritički očitovala i izvandomovinska kroatistika, ponajviše profesor Krsto Spalatin u svojim detaljnim prikazima novoga ortografskoga priručnika na hrvatskom i engleskom jeziku. Vinko Grubišić i Branko Franočić osvrtni su se na nova pravopisna rješenja u svojim radovima o pravopisnoj problematici te u različitim pregledima povijesnoga razvoja hrvatskoga književnog jezika druge polovice dvadesetoga stoljeća.³⁰ Dok je profesor Jonke pokušavao čuvati hrvatski jezik od unitarističkih pretenzija zagovarajući načelo elastične stabilnosti, stalno potičući unošenje jezičnih noviteta, razvijajući tako književnomu jeziku organsku osnovu, pojava još jednog zajedničkoga priručnika, točnije dvaju svezaka *Rječnika hrvatskosrpskoga jezika* u Zagrebu i Novom Sadu 1967. godine do kraja je razotkrila svu ispraznost i opstojnost zaključka Novosadskoga sastanka. Velik broj negativnih reakcija jezikoslovne kroatistike na dva tiskana sveska zajedničkoga *Rječnika* objavljen je u posebnom izdanju časopisa *Kritike* i u Brozovićevoj knjizi.³¹

²⁸ O polemici između Jonkea i Stevanovića više u Mićanović (2021b).

²⁹ Više u Mićanović (2024: 177-198).

³⁰ Detaljan prikaz reakcija izvandomovinske kroatistike nakon objave zajedničkoga *Pravopisa* 1960. godine vidi u Šunjić (2017: 59-77).

³¹ Posebno izdanje naslovljeno je *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata* (1969), posebno izdanje časopisa *Kritika*, sv. 1. Zagreb, a knjiga je Dalibora Brozovića *Rječnik jezika ili jezik rječnika., Varijacije na temu varijanata*, Zagreb, 1969.

Izvandomovinska je kroatistika dala dosta radova koji su tematizirali zaključke jezikoslovnoga sastanka iz 1954. godine i položaja hrvatskoga jezika nakon donesenih zaključaka. U radovima Krste Spalatina, Branka Franića, Antona Nizetea, Ante Kadića, Vinka Nikolića, Vinka Grubišića i drugih u poznatim emigrantskim glasilima *Hrvatska revija*, *Nova Hrvatska*, *Danica*, *Journal of Croatian Studies* nalazimo oštre kritike postnovosadskog jezičnog unitarizma u kojima su hrvatski kroatisti izvan Hrvatske uvijek otvoreno i slobodno čak i poimenično prozivali sve one osobe koje su na bilo koji način, a najčešće zbog političkih pozicija i ucjena, radile na štetu hrvatskoga književnog jezika.³² Upravo je potonji hrvatski kroatist izvan Hrvatske u članku objavljenom u *Hrvatskoj reviji* 1985. godine ustvrdio da je ovaj sastanak jezikoslovnoj kroatistici donio dosta štete i izgubljenoga vremena te postigao dva konkretna izričito protuhrvatska „uspjeha“: sprječavanje objavljivanja novoga znanstvenoga pravopisa s rječnikom hrvatskoga književnog jezika HFD-a početkom pedesetih godina i objavljivanje *Rječnika hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do Ivana Gorana Kovačića* Julija Benešića.³³

³² Više o radovima hrvatskih kroatista izvan Hrvatske u Šunjić (2017).

³³ Julije Benešić (1883. – 1957.) za života je *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do Ivana Gorana Kovačića* dovršio do natuknice „serenada“, a potom je izdavanje nastavila JAZU od 1985. do 1990. godine pod uredništvom prvo Josipa Hamma (od 1. do 12. sveska protivno – rzati), a potom Marijana Matkovića.

Još je sam Benešić isticao kako njegov *Rječnik hrvatskoga književnog jezika od preporoda do I. G. Kovačića* neće imati nikakvu normativnu ili objasnidbenu ulogu u hrvatskoj leksikografiji, već samo informativnu (Znika, 2014; Kovačec, 2013). Uočivši kako mnoge riječi iz hrvatske književnosti nisu zastupljene u postojećim rječnicima hrvatskoga književnog jezika, Benešić je namjeravao novim leksikografskim uratkom, temeljenim isključivo na hrvatskoj književnoj baštini, izmijeniti dotadašnju praksu. Rječnik je zamišljen kao jednojezičnik u kojem će građa biti crpljena iz književnih djela oko stotinu hrvatskih pisaca, „odabirana po subjektivnim estetskim a ne samo književnopovijesnim kriterijima“ (Kovačec, 2013: 182), u rasponu od oko sto godina (od preporoda do I. G. Kovačića). Odabirom primjera koji „sami govore sve bitno o značenju, uporabnoj i stilskoj vrijednosti obrađivanih jedinica“ (Kovačec, 2013: 182) te konačnim i odlučnim povratkom hrvatske leksikografije „jeziku hrvatske književne tradicije, odnosno nedvojbenim hrvatskim jezičnim izvorima“ (Kovačec, 2013: 182), Benešićev *Rječnik* zauzima iznimno mjesto u hrvatskoj leksikografiji.

Kako navodi Nikolić-Hoyt (2010: 61), Benešić je još 1951. godine počeo predavati prva slova svoga rukopisa i do ožujka 1954. godine obradio je i predao sva slova od A do K. Zamisao o izradbi takvoga rječnika potekla je od Miroslava Krleža, u to vrijeme potpredsjednika JAZU-a, a Razred za književnost JAZU-a 1954. godine taj je zadatak povjerio upravo Juliju Benešiću.

3.2. Montenegristički „plodovi“ sastanka u Novome Sadu

Pogled na Novosadski sastanak iz montenegrističke perspektive i položaj crnogorskoga jezika nakon 1954. godine u radovima crnogorskih jezikoslovaca (Radojević, 2006; Čirgić, 2011; Nikčević, 2009; Rotković, 1971; Banjević, 1969) nudi nam zaključak da je cjelokupna montenegristika prešla dug i trnovit put. On je tekao od nepostojanja institucija, odnosno njihove kasne uspostave, kako tvrdi Čirgić (2011: 171–202), koje su trebale sustavno proučavati i zaštititi crnogorski jezik i kulturu, preko nijekanja postojanja jezika, njegova imena i leksičkoga blaga, do svih onih nejezičnih činjenica za koje je Vojislav Nikčević (2009: 568) ustvrdio da su „antihistorijske“, uz prethodno spomenute koje naziva „antilingvističke“ (Nikčević, 2009: 563) pa sve do 2007. godine i crnogorske državne nezavisnosti kojom je prihvaćen crnogorski jezik kao službeni te 2009. i 2010. godine kada je *Pravopisom* i *Gramatikom crnogorskoga jezika* potvrdio svoju normiranost.

Stalno negiranje postojanja jezičnih posebnosti crnogorskoga jezika potvrđenih u bogatoj književnoj tradiciji davno prije sastanka u Novome Sadu, nesudjelovanje crnogorskih predstavnika (ako se zanemare oni koji su podrijetlom bili Crnogorci, npr. Radovan Lalić, Đuza Radović, Jovan Vuković i Miloš Hadžić, a koji su zastupali isključivo srpske jezične interese!) kao i kulturnih i jezičnih institucija iz Crne Gore uz nenavođenje Crnogoraca kao nositelja svoga jezika u zaključcima Novosadskoga sastanka te izostavljanje u kasnijoj izradi zajedničkoga rječnika, uz istovremeno tiskanje posebnih rječnika tuđica, nepoznatih i manje poznatih riječi prilikom objavljivanja književnih djela crnogorskih autora koji su stvarali na svom standardu,³⁴ bili su potvrda potpune negacije njihove nacionalnosti i kulture uz stalnu i izraženu srbizaciju. Tek je početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća manji dio nacionalno osviještene montenegristike tražio da se uz istočnu, ekavsku, ćiriličnu (beogradsku) i zapadnu, ijekavsku, latiničnu (zagrebačku) prizna evidentno postojanje i crnogorske jezične varijante zajedničkoga hrvatskosrpskoga/srpskohrvatskoga jezika. Jedan od prvih nositelja te ideje u Crnoj Gori bio je Radoje Radojević³⁵ koji je ustvrdio da se crnogorska varijanta proglašava neknjiževnom tako što joj se oduzimaju sve njezine jezične specifičnosti poput tipična crnogorskoga leksika, prepoznatljive crnogorske ijekavštine te posebno prozodijskih odlika crnogorskoga jezika, njegovih dužina i naglasaka

³⁴ Ovdje se konkretno misli na slučaj *Sabranih dela* S. M. Ljubiše, tiskanih između dvaju svjetskih ratova u Beogradu gdje sto dvanaest stranica otpada na rječnik tuđica, a riječ je o riječima u redovnoj upotrebi u crnogorskim narodnim govorima. Više u Nikčević (2009: 568).

³⁵ Više u Radoje Radojević (2006) *Osporavana kultura. Kritike i polemike*, izbor i napomene Danilo Radojević, Podgorica.

(Vujović, 2025: 334). Radojevićevo mišljenje dijelilo je i Udruženje književnika Crne Gore iskazavši tako jedini institucionalni otpor tih godina odbivši prihvatiti zaključak skupštine Društva za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore koje je 1971. potvrdilo valjanost zaključka Novosadskoga sastanka tvrdeći da nema „ozbiljnih naučnih dokaza o postojanju crnogorske varijante a još manje o postojanju crnogorskoga jezika“³⁶ (Saopštenje o jeziku, 2009: 570). Valja napomenuti da je i Branko Banjević (Vujović, 2025: 334) žestoko reagirao nakon objave zajedničkog rječnika dviju matica u kojem je izostavljen velik dio crnogorske leksičke baštine kao i potvrda da je zajednički hrvatsko-srpski/srpskohrvatski jezik ujedno i jezik svih Crnogoraca. Najizravniji kritičar Novosadskoga sastanka među montenegrizima bio je spomenuti Vojislav P. Nikčević. Za njega nije postojao zajednički hrvatskosrpski/srpskohrvatski jezik o čijem se statusu u Novom Sadu 1954. godine raspravljalo. Nikčević je prihvatio Jonkeovu konstataciju da je prilikom dolaska na sastanak svaki narod zajedničke jugoslavenske federacije imao već oblikovan i izgrađen svoj standardni jezik nazvan nacionalnim imenom. Svjestan veličine i specifičnosti crnogorskoga naroda i jezika u zajedničkoj državi, ali i činjenice da su se jezične posebnosti crnogorskoga jezika dosta puta tretirale kao regionalizmi na razini službenoga jezika jugoslavenske federacije, zaključuje da je cjelokupni sastanak u Novome Sadu i zaključak o jednom, narodnom jeziku Hrvata, Srba i Crnogoraca iskorišten „za nametanje jezika jednom narodu od strane drugog naroda, za uništavanje, odnosno ukidanje ogromnog jezičkog bogatstva što ga čine nacionalni jezici i negiranje postojanja posebnih jezičkih sadržaja koji čine nacionalne individualnosti“ (Nikčević, 2009: 568).

Svakako vrijedi spomenuti i oštru reakciju Radoslava Rotkovića. U članku „Novosadski dogovor – stvarnost ili iluzija“ (*Ovdje*, br. 22. god. III, 1971, str. 4) zanemarivanje Crnogoraca i njihova jezika Rotković prepoznaje još u provođenju novosadske ankete Matice srpske tvrdeći da je anketa bez njih početa, ali i završena (s Cetinja je pozvan jedan, koji nije odgovorio!). Negiranje se nastavilo i u zaključcima nakon sastanka u Novome Sadu kada je istaknuto da u službenoj upotrebi jezika treba uvijek istaknuti „oba njegova sastavna dijela“ pa se Rotković pita gdje su nestali Crnogorci i treći dio ako se u prvoj točki zaključaka kaže da je narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik. Spominje Rotković i protivljenje Matice srpske da prizna uporabu

³⁶ U dosjeu SDS Ljudevita Jonkea na 306 stranici nalazi se zapisnik sa sjednice Komisije za jezična pitanja Matice hrvatske, održane 24. ožujka 1971. u 18 sati. U obrazloženju prve točke „Obrazloženje otkaza Novosadskoga dogovora“ Jonke konstatira „da su se Novosadskoga dogovora prvi odrekli crnogorski književnici, dok su ga crnogorski profesori podržali“ okarakteriziravši tako proglas Udruženja književnika Crne Gore odustajanjem od provođenja zaključaka donesenih u Novom Sadu.

građe crnogorskih književnika u izradi Matičina *Rječnika srpskohrvatskoga jezika* što dovodi do zaključka da se Ustavom, odlukama AVNOJ-a i programom CK priznaje postojanje crnogorske narodnosti, ali se njezina književnost pripisuje drugomu narodu, u ovom slučaju srpskomu. Zaziva Rotković i priznavanje južne varijante (crnogorske) uz dvije već poznate (zapadnu/zagrebačku i istočnu/beogradsku) uvjeren da su varijante politički kompromisi u jeziku i da ih treba sve tri ozakoniti ili izbrisati kao jedini od dvaju mogućih izlaza iz ove jezične situacije u koju nas je po njegovu mišljenju doveo samo jedan krivac – „Novosadski dogovor“ koji to nikako nije bio.

Zaključno možemo reći da sve navedene reakcije iz jezikoslovne montenegrizike samo potvrđuju njezino potpuno izostavljanje, uključujući i ono formalno, u bilo kakvom odlučivanju o zajedničkom jeziku 1954. godine u Novome Sadu. Osim spomena Crnogoraca u definiciji narodnoga jezika triju naroda u prvoj točki zaključaka, stalna je bila samo izražena unitarizacija i nepristajanje Beograda na bilo koji vid crnogorske kulturne posebnosti, a posebno one jezične. Uz osviještene montenegrizite i njihov kritički stav prema zanemarivanju crnogorske jezične posebnosti, vrijedi posebno istaknuti podršku jezikoslovne kroatistike, posebno profesora Jonkea koji u svojoj kolumni „Razgovori o jeziku“ početkom sedamdesetih godina u časopisu *Vjesnik* potvrđuje opravdanost ideje o postojanju crnogorske varijante zajedničkoga jezika uz onu bosansko-hercegovačku dajući svojem članku manifestni naslov „Još dvije varijante književnoga jezika“ (Jonke, 1971: 25–27).

3.3. Bosnistički „plodovi“ sastanka u Novome Sadu

I dok je Jonke kod Crnogoraca prepoznao neke okolnosti koje su donekle mogle opravdati njihovo jezično izdvajanje u zajedničkoj državi, odnosno dovesti do priznavanja južne (crnogorske) jezične varijante, poput prevlasti samo jednoga naroda (narodnosti) u republici, ijekavske osnove s manje turcizama te izraženu jezičnu posebnost crnogorskog leksika, za jezične prilike na bosansko-hercegovačkom području navodi jednu specifičnost koja je tu republiku činila uvelike različitom od ostalih članica jugoslavenske federacije. U Bosni i Hercegovini „republički titular dijele tri nacije – Hrvati, Srbi i Muslimani (Bošnjaci)“ (Mićanović, 2021a: 461) i u duhu tadašnjega samoupravnoga socijalizma svaka od triju spomenutih nacija morala je uživati svoja zajamčena jezična prava. Upravo je ta nacionalna heterogenost Bosne i Hercegovine gotovo uvijek bila u podlozi svih jezičnih rasprava i politika, posebno onih u poslijenovosadskom vremenu. Kako je razdoblje nakon 1954. godine u BiH obilovalo različitim jezičnim skupovima, dokumentima, izjavama, stavovima i zaključcima manifestacijskog i deklarativnog značaja, za potrebe

rada osvrnut ćemo se samo na one koji će se ticati Novosadskoga sastanka i Zaključaka, odnosno njihova provođenja, kao i puno češćih odstupanja.

Spomenuli smo da su iz Bosne i Hercegovine dvojica predstavnika sudjelovala na sastanku u Novome Sadu 1954. godine, i to sveučilišni profesor dr. Jovan Vuković³⁷ i književnik Marko Marković, obojica iz Sarajeva. Može se reći da njihovo sudjelovanje nije tadašnju bosnistiku postavilo u ravnopravan položaj prilikom odlučivanja o jeziku koji je bio službeni jezik Bosne i Hercegovine. Jednostavno je došlo do zapostavljanja onoga dijela koji su trebali predstavljati bosansko-hercegovački Muslimani,³⁸ današnji Bošnjaci, jer su u godinama nakon sastanaka u Novome Sadu često negodovali što nitko njihov nije bio na spomenutom sastanku, što se zajednički hrvatskosrpski/srpskohrvatski jezik ne navodi kao jezik Muslimana (Bošnjaka), što nitko iz njihovih redova nije sudjelovao u izradi zajedničkog *Pravopisa*, što njihove jezične i kulturne posebnosti nisu uzimane u obzir prilikom izrade standardoloških priručnika³⁹ kao ni u raznim normativističkim procedurama. (Pranjko-
vić, 1999; Maglajlija-Hodžić, 2022)⁴⁰. Ipak, nezadovoljstvo Muslimana (Bošnjaka) nakon sastanka u Novome Sadu nije bilo tako glasno i tako javno, kao npr. u Crnoj Gori, zato što je partija takva „nacionalistička prestrojavanja“ u Bosni i Hercegovini znatno strože sankcionirala negoli u drugim federativnim jugoslavenskim jedinicama.⁴¹

Nekoliko godina nakon sastanka u Novome Sadu i nakon Ustava SR BiH iz godine 1963. u kojem uopće nema odredbe o službenom jeziku i nje-govu imenu dok se u prvom stavku 216. članka ističe da će se „Republički zakoni, drugi republički propisi i opšti (!) akti objavljivati u republičkom službenom listu na srpskohrvatskom jeziku“⁴² te nakon Petoga kongresa Jugoslo-

³⁷ Vidi str. 4 ovoga rada.

³⁸ Na Šestom plenumu CK SK BiH 1963. i Četvrtom kongresu SK BiH 1965. raspravljalo se o tome da su Muslimani poseban narod, a taj je proces zaokružen na 17. i 20. sjednici CK SK BiH 1968. godine (Mićanović, 2021a: 461).

³⁹ Nakon izlaska iz tiska zajedničkoga postnovosadskoga Rječnika dviju matica bosnistika je tvrdila da „nijedan od dva navedena dijela nisu poštivala jezičku tradiciju kako Bošnjaka, tako ni Bosne i Hercegovine, te su u tim djelima neke karakteristične crte bosanskohercegovačkih govora smatrane provincijalnim i neknjiževnim“ (Maglajlija-Hodžić, 2022: 19).

⁴⁰ Tekstove nekih književnika o protivljenju jezičnom nasilju iz Srbije objavljene u sarajevskom časopisu *Život* 1970. spominje i Senahid Halilović u članku „Jezička stvarnost u Bosni i Hercegovini“, 2014, *Sociolingwistyka* 28, 121–135.

⁴¹ Pranjković (2008: 91) tako navodi da se muslimanske jezične posebnosti nisu poštivale ni u samoj Bosni i Hercegovini pa se tako u sarajevskom dnevnom listu *Oslobođenje* nije mogla oglasiti dženaza.

⁴² Vidi: *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1972. Samardžija (1998: 95) smatra da drugi naziv jezika *hrvatskosrpski* nije izostavljen sasvim slučajno iz spomenutoga Ustava BiH (1963.), već da je uvršteni naziv *srpskohrvatski* svjesno ostavljen sam kao posve odgovarajući onomu standardnojezičnomu modelu što je dotada u BiH

venskih slavista koji je održan u Sarajevu 1965. godine,⁴³ započet će novo razdoblje jezikoslovnih, posebno sociolingvističkih kretanja u bosansko-hercegovačkoj filologiji.⁴⁴ Nakon političke potvrde Muslimana (Bošnjaka) kao posebnoga naroda u Jugoslaviji 1968., a posebno nakon objave Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika u Zagrebu, ali i Predloga za razmišljanje u Beogradu (1967.), u Sarajevu će se sve češće postavljati pitanje mogućnosti, ali i opravdanosti, postojanja još jedne nacionalno-jezične varijante uz dvije postojeće, zapadnu (zagrebačku) i istočnu (beogradsku). Zanimljivo je primijetiti da su i neki hrvatski jezikoslovci toga vremena poput Mate Hraste i Radoslava Katičića već tada u svojim radovima spominjali da se trebaju u obzir uzeti i druge varijante, pritom misleći na područje Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Vojvodine.⁴⁵

Spomenuti događaji u Zagrebu i Beogradu 1967. godine, osim bosansko-hercegovačke filologije potaknuli su na šire djelovanje i političke čimbenike u zemlji. Tako već krajem ožujka 1967. godine Izvršni komitet CKSK BiH raspravlja o „idejno-političkoj sadržini i karakteru“ Deklaracije i Predloga te o političkim posljedicama i reakcijama na njihovo javno objavljivanje zaključujući da su oba dokumenta „podmukli izlivi udruženih šovinističkih i

izgrađivan punih osamnaest godina i za koji se vjerovalo da je dostigao zadovoljavajući stupanj uobličenosti.

⁴³ Kongres je ostao upamćen i obilježen referatom Milke Ivić „Problem norme u književnom jeziku“, ali i raspravom koja se povela nakon izlaganja o tezi postojanja dviju jezičnih varijanata zajedničkoga književnoga jezika, i to one zapadne ili zagrebačke te istočne ili beogradske. Više u Jonke (1971a); Jonke (1971b) i Mićanović (2021a).

⁴⁴ Hodžić (2024: 287) navodi da se 1970., 1971. i 1972. Bosna i Hercegovina i Sarajevo postavljaju u centar jezičnih zbivanja. Najprije 1970. jezičnom anketom Maka Dizdara „Tradicija, teorija i sadašnja praksa u primjeni književnog jezika u BiH“ te iste godine sarajevskim „Simpozijem o jezičkoj toleranciji“. Zatim 1971. dokumentom „Književni jezik i književnojezička politika u Bosni i Hercegovini“ gdje je jedan od zaključaka bio taj da se u Bosni i Hercegovini formira jezični institut, što se i ostvarilo 1972. godine otvaranjem Instituta za jezik (danas Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu).

⁴⁵ Tako je Mate Hraste korigirao spomenuti stav u članku „O trećoj varijanti hrvatskosrpskoga književnog jezika“ (*Jezik*, br. 4, 1965./1966.: 111–113) nazvavši ga „beogradskom varijantom jezičnoga izraza odnosno slobodnom koegzistencijom obiju varijanata, zagrebačke i beogradske“ kao što je i Jonke u svome referatu na kongresu 1965. isključivo govorio o dvjema varijantama oko dvaju nacionalnih, kulturnih i ekonomskih središta zajedničke države (Zagrebu i Beogradu) dok je za Sarajevo, vjerojatno ne doživljavajući ga nacionalnim središtem, ustvrdio da iako je u središtu naših štokavskih govora, treba otpasti kao neka moguća treća varijanta jer u pisanom jeziku uglavnom predstavlja ijekavsku varijantu beogradskega jezičnoga izraza. Samo godinu dana nakon Petoga kongresa Jonke će ipak spominjati „dvije-tri varijante“ u narodnom jeziku Hrvata, Srba i Crnogoraca izričito misleći na osobitosti bosansko-hercegovačke varijante, a početkom sedamdesetih u svojoj kolumni u *Vjesniku* jasno istaknuti da je ipak riječ o posebnoj jezičnoj varijanti književnoga jezika koju ne možemo i ne smijemo negirati. Više u Mićanović (2021a: 462–466).

birokratsko-etastičkih shvatanja i otpora njihovih potpisnika demokratskoj samoupravnoj praksi, izgrađivanja socijalizma u našoj zemlji i daljnjem razvijanju ispravnih međunacionalnih i međurepubličkih odnosa“ (Dokumenti književnojezičke politike u SR Bosni i Hercegovini, 1984: 11). Ovaj će dokument zauzeti i vremenski primat među brojnim dokumentima koji će se objavljivati i uobličavati bosansko-hercegovačke (standardno)jezične politike sve do kraja osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća.⁴⁶ Samo godinu dana nakon spomenutoga sastanka i donesenih zaključaka 1968. ponovno će IK CKSK BiH na proširenoj sjednici razmatrati ostvarenje zaključaka prethodne sjednice i čvrsto ostati uz načela sastanka u Novom Sadu izrijeком tvrdeći „da u svim daljnjim razgovorima o jeziku treba polaziti od osnove koju je dao Novosadski dogovor“ (Dokumenti književnojezičke politike u SR Bosni i Hercegovini, 1984: 16) To je u praksi značilo da se narodi Bosne i Hercegovine, Hrvati, Srbi i Muslimani mogu ravnopravno i slobodno služiti jednom od dviju varijanata zajedničkoga jezika. Još se dalje otišlo u poštivanju načela Novosadskoga sastanka iz 1954. godine na *Simpozijumu o jezičkoj toleranciji* koji je održan 23. – 25. travnja 1970. godine u Sarajevu. U zaključcima nakon simpozija jasno se kaže da „svaki građanin BiH ima pravo na vlastiti izbor izražajnih mogućnosti našega književnog jezika u cjelini bez obzira na varijantsku markiranost“ te se odlazi i korak dalje kada se tvrdi da „sloboda izbora obuhvata pravo na izbor svih mogućnosti koje pruža naša standardna hrvatskosrpska-srpskohrvatska jezička norma, pa i pravo opredjeljenja za jednu od postojećih književnojezičnih normi zapadne i istočne varijante u njihovom *čistom* (istaknuo V. Š.) obliku“ (Maglajlija-Hodžić, 2022: 30–31). Slično je bilo i s *Mostarskim savjetovanjem o književnom jeziku*, 1973. za koje Hodžić (2024: 322) tvrdi da je „svojevrni korak unazad“ jer su još jednom pozdravljena načela srpskohrvatskoga jezičnog i književnog zajedništva uz punu individualnu slobodu izbora jezičnih izražajnih oblika i pisma čiji su temelji postavljeni na sastanku u Novome Sadu 1954. godine. Ako prethodne zaključke okarakteriziramo kao svojevrno javno protivljenje formiranju treće bosansko-hercegovačke jezične varijante (tj. bosanskoga jezika!) i obvezan nastavak čuvanja u Novom Sadu ovjerena imena jezika srpskohrvatski/hrvatskosrpski uz mogućnost izbora jednoga od dvaju navedenih naziva te uz potpunu ravnopravnost ćirilice i latinice uz samo obvezno i bez izbora korištenje ijekavske standardne osnove,⁴⁷ slobodno možemo reći da se više od jednoga

⁴⁶ Popis skupova i dokumenta vidi u: Dokumenti književnojezičke politike u SR Bosni i Hercegovini, 1984; Samardžija (1998: 98-99); Maglajlija-Hodžić (2022: 58-62).

⁴⁷ Posebno je istaknuto i sljedeće: „Narodima Bosne i Hercegovine i njihovoj kulturi ne odgovara usmjeravanje književnog jezika u pravcu dvovarijantske (ili dvojezičke) polarizacije niti formiranje treće, bosanskohercegovačke varijante, jer bi to bilo protivno našoj jezičkoj

desetljeća nakon sastanka u Novome Sadu, a sve pod budnim okom službene (partijske) vlasti u SR BiH preko zaključaka Simpozija (1970.), a malo kasnije i Mostarskoga savjetovanja (1973.), čvrsto branila ideja zajedničkoga srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga jezika kao službenoga. Ipak između ovih dvaju jezičnih događaja s početka sedamdesetih neki vide razlike, tako Hodžić (2024: 305) tvrdi da je *Simpozij* (1970.) ipak „afirmirao autohtone književnojezičke osobine bosanskohercegovačkoga tla i bosanskohercegovački ijekavski standardnojezički izraz“ zaustavivši tako daljnje prodiranje ekavice i napravivši konkretniji odmak od novosadskih zaključaka iz 1954., dok je *Mostarsko savjetovanje* ipak neke stvari vratilo u okrilje zajedničke jugoslaven-ske jezične politike. Slično je bilo i s *Pravopisnim priručnikom* iz 1972. godine koji je po mišljenju nekih ipak napravio određeni odmak od novosadskih načela, a za koji su sami autori morali dokazivati da nije „bosanski pravopis“, kako se u filološkim krugovima nazivao, i da nije protivan novosadskoj ortografskoj praksi ozakonjenoj u zajedničkom Pravopisu dviju Matica iz 1960. godine.⁴⁸ I hrvatski je jezikoslovac Vladimir Anić ustvrdio da novi *Pravopisni priručnik* (1972) predstavlja jezičnu novost i odlikuje se posebnostima svoje bosansko-hercegovačke sredine te da će biti namijenjen školskim potrebama jedne republike na području na kojem se upotrebljava hrvatskosrpski jezik (Hodžić, 2024).

Iako su svi objavljeni dokumenti i održani skupovi na kojima su se krojile jezične politike uvijek pod političkom (partijskom) prismotrom proklamirali ravnopravnost, pravo na individualne jezične izbore te njegovanje autohtonih jezičnih vrijednosti i jezičnih raznolikosti u SR BiH, stvarne su se jezične prilike razlikovale od zagovaranih i stvarale sve veći krug nezadovoljnika. O zanemarivanju zapadne (zagrebačke) varijante u javnoj komunikaciji i prevlasti one istočne (beogradske) ijekavskoga tipa u bosansko-hercegovačkoj standardnojezičnoj praksi kritički su pisali kroatisti poput Jonkea, Brozovića i Hraste.⁴⁹ Isto tako sve je više bilo onih koji su južnoslavensku jezičnu vizuru zajedničkoga jezika ustrojenu na novosadskim načelima, uz relativno

stvarnosti, onemogućavalo slobodan i samostalan razvitak književnoga jezika i ograničilo mogućnost bogaćenja našeg književnojezičkoga izraza“ (Dokumenti književnojezičke politike u SR Bosni i Hercegovini, 1984: 20).

⁴⁸ Prilikom sastavljanja *Pravopisnoga priručnika* (1972) poznat je i slučaj profesora Milivoja Minovića koji je povukao prvotno dani pristanak za sudjelovanjem u uredničkom odboru novoga ortografskoga priručnika nakon što su se u medijima pojavile informacije o novom priručniku koji svojim sadržajem preferira bosansko-hercegovačku jezičnu varijantu i uvelike odstupa od novosadskoga jezičnoga koncepta. Bio je to još samo jedan dokaz straha kod pojedinaca od skretanja s partijskoga jezičnog kursa zacrtana novosadskim zaključcima. Više u Hodžić, 2024: 316.

⁴⁹ Vidi: Jonke (1971: 334), Brozović (1965/1966: 42-43) i Hraste (1965/1966: 112-113).

opuštenije političke prilike u BiH, zamjenjivali onom koja je isticala bosansko-hercegovačku jezičnu posebnost i tražila nekakav, ali ipak konkretan, otklon od novosadskih zaključaka. Dvojica su bosansko-hercegovačkih književnika Mak Dizdar⁵⁰ i Alija Isaković⁵¹ prednjačila u zagovaranju postojanja i priznavanja treće, bosansko-hercegovačke jezične varijante srpskohrvatskoga jezika, koja je svoj formalni ostvaraj dobila anticipiranjem termina *bosansko-hercegovačkog jezičkog izraza*⁵² početkom sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća. Termin *bosanskohercegovački standardni izraz* prvotno je upotrijebio sarajevski orijentalist Srđan Janković objasnivši da na prostoru bosansko-hercegovačke jezične regije ne dolazi do „ukršćavanja dviju jezičnih varijanti i da ne postoji njihova koegzistencija“ već samo njihova neutralizacija i da varijantno označene riječi gube svoju zagrebačku ili beogradsku uniformu kada su upotrijebljene na bosansko-hercegovačkom prostoru.⁵³ Hodžić (2024: 302) vjeruje da su spomenuti skupovi i prihvaćeni javni dokumenti, posebno *Književni jezik i književnojezička politika u Bosni i Hercegovini* (1971) te sredinom iste godine *Zaključci o književnojezičkoj politici u vaspitno-obrazovnoj djelatnosti*, uz opetovano vraćanje na novosadske postavke ipak proizveli rezultate koji su tadašnju „jezičku politiku usmjeravali sve više na poseban ijekavski bosanskohercegovački okvir ili književnojezički standard“ koji će u konačnici dovesti do osnivanja Instituta za jezik (1972) na kojem će se proučavati spomenuti *bosanskohercegovački standardnojezički izraz*, a Sarajevo će se tako, uz Zagreb i Beograd, pokušati prometnuti u treći lingvistički centar hrvatskosrpskoga/srpskohrvatskoga jezika.

Stalnim zazivanjima novosadskoga jezičnog jedinstva i opetovanog povratka na Zaključke iz 1954. godine tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina u bosansko-hercegovačkoj književnojezičkoj politici prionuli su oni jezikoslovci, književnici i kulturni radnici koji su bili svjesni sigurne političke (partijske) odmazde te uskraćivanja nekih društvenih privilegija ili oni koji su

⁵⁰ O sociolingvističkom angažmanu Maka Dizdara više u Maglajlija-Hodžić (2022: 96-136).

⁵¹ Isaković je jasno i nedvosmisleno tvrdio još 1966. godine: „Ja sam za bosansku (bosansko-hercegovačku) varijantu“ (Isaković, 1970, prema Hodžić, 2024: 302).

⁵² Mićanović (2021: 473) navodi još nekoliko formulacija koje su se mogle čuti u jezično-političkom diskursu: *bosanskohercegovački standardni izraz*, *bosanskohercegovački standardni jezički izraz*, *standardni jezički izraz u Bosni i Hercegovini*, *bosanskohercegovački književnojezički izraz*, *standardni bosanskohercegovački književnojezički izraz*, *bosanskohercegovački standardni jezički izraz*, *standardni jezički izraz u BiH*, *bosanskohercegovački standardno-jezički izraz*, *bosanskohercegovački književnojezički izraz*, uvijek skovan tako da se izbjegnu nacionalna imena uz dvovarijantsku polarizaciju (jezički – jezični) kad su ga rabili hrvatski autori.

⁵³ Uz Srđana Jankovića, Hodžić (2024: 303) navodi i Midhata Riđanovića kao jednoga od prvih koji su ukazivali na termin *bosanskohercegovački standardnojezički izraz*. Više u Mićanović (2021a); Samardžija (1998) i Hodžić (2024).

držali da je serbokroatistički jezični projekt najbolje rješenje u multietničkoj Bosni i Hercegovini i da Muslimanima (Bošnjacima) ni Srbi ni Hrvati ne trebaju nametati svoju naciju i jezičnu varijantu (jezik).

4. Zaključno

Zaključno se može ustvrditi da se događaj održan u Novome Sadu od 8. do 10. listopada 1954. godine u znanstvenom opisu preciznije može označavati kao „Novosadski sastanak“, a ne kao „Novosadski dogovor“. Primjena kriterija koji su u ovome radu predloženi za uporabu termina „dogovor“ (reprezentativnost, proceduralna transparentnost, dobrovoljnost, koherentnost tumačenja i provedbena stabilnost) upućuje na to da je već u najranijoj recepciji zaključaka došlo do različitih interpretacija i prijedora, te da se načelno jedinstvo proklamirano zaključcima nije pretvorilo u stabilan i ravnopravno prihvaćen standardizacijski okvir.

U kroatističkoj perspektivi posebice je vidljivo da su se sporovi oko tumačenja pojedinih točaka nastavili neposredno nakon sastanka, a da su kasniji normativni projekti (pravopis iz 1960. te rječnički projekt od 1967.) djelovali kao točke dodatne polarizacije, umjesto kao instrumenti trajne standardizacijske konsolidacije. U montenegrističkoj i bosansko-hercegovačkoj perspektivi problem nije bio samo u naknadnim interpretacijama, nego i u početnim pretpostavkama: nejednaka reprezentacija i slaba vidljivost jezičnih i kulturnih središta izvan Zagreba i Beograda otežavale su da se zaključci percipiraju kao rezultat ravnopravnog pregovaranja te su otvorile prostor kasnijim zahtjevima za priznavanjem posebnih varijantskih i standardoloških rješenja.

Ovim se radom ne tvrdi da novosadski zaključci nisu imali nikakav praktični učinak niti da u njima nije bilo elemenata kompromisa, nego da naziv „dogovor“ kao opisni termin lako prikriva napetosti između deklariranih načela i stvarne provedbe, kao i razlike u institucionalnoj moći sudionika i jezičnopolitičkom kontekstu. Stoga je, u terminološkom smislu, opravdanije zadržati naziv „Novosadski sastanak“ kao neutralniju i metodološki provjerljiviju oznaku, a pitanje „dogovora“ premjestiti iz razine imena događaja u razinu istraživačkoga problema: kada, kako i uz koje uvjete jezične standardizacije kompromis doista postaje dogovor, a kada ostaje tek formalizirana deklaracija s proturječnim posljedicama.

Možemo potvrditi da je trodnevni sastanak jezikoslovaca i kulturnih radnika u Novome Sadu koncem 1954. godine bio potpuno delegiran „odozgo“ s unaprijed planiranim scenarijem. Potpisom na Zaključke, koje je iznjedrilo spomenuti sastanak, trebalo je unificirati jedan zajednički hrvatskosrpski/srpskohrvatski jezik koji bi u stvarnosti bio srpski (istočne, beogradske vari-

jante), ekavski, na latinici pisan kao jezik javne i službene uporabe na saveznoj, ali i na republičkim razinama, i to u onim federativnim jedinicama čiji su književni jezici počivali na štokavskoj ijekavskoj osnovi ne uzimajući u obzir ni njihove jezične ni kulturne posebnosti.

S današnjim odmakom jasno se može reći da su upravo događanja u jezikoslovnoj kroatistici početkom pedesetih godina dvadesetoga stoljeća dovela prvotno do Ankete o pitanjima srpskohrvatskoga jezika i pravopisa Matice srpske, a potom i do sastanka u Novome Sadu kao što hitnijeg odgovora na već dovršeni i za tisak spremljeni *Pravopis hrvatskoga jezika* koji je sadržavao i bogati pravopisni rječnik temeljen na hrvatskoj književnoj baštini. S novim spoznajama iznesenima u ovom radu treba jasno reći da hrvatski jezikoslovci nisu otišli na sastanak u Novi Sad 1954. kako bi zajedno sa srbijanskima dogovorili zajednički jezik i pokazali jezičnu dominaciju nad drugim narodima i jezicima u tadašnjoj Jugoslaviji. Osim što smo dokazali da su bili primorani uputiti se u Novi Sad na sastanak, u ovom smo radu potvrdili da je domovinska jezikoslovna kroatistika prva prepoznala i u svojim radovima progovorila o jezičnom zapostavljanju montenegrizike i bosnistike još na sastanku u Novom Sadu, ali i u kasnijim provođenjima novosadskih zaključaka.

Plodovi, odnosno ostvarenja zaključaka iz Novoga Sada, za kroatistiku, tako i za montenegriziku i bosnistiku, bila su pogubna za prirodan i normalan razvoj njihovih književnih jezika. Sve do proglašenja svoje nacionalne samostalnosti i suverenosti, a time i do jezične slobode, u trima federativnim jedinicama Novosadski sastanak bio je jezični, ali uvelike i politički (partijski) instrument dugotrajnoga održavanja prividnoga jezičnoga i književnoga bratstva i jedinstva pod krinkom pune individualne slobode za svakoga kod izbora jezičnih izražajnih sredstava.

Uz iznimku onih jezikoslovaca koji su sintagmu „Novosadski dogovor“ u literaturi bilježili u navodnim znakovima, ponekad kraticom tzv. ili samo sastankom, gotovo je uvijek u literaturi jezični događaj iz 1954. godine nazivan „Novosadskim dogovorom“ koji to nikako nije bio ni za jednu od triju spomenutih filologija. Vjerujemo da je nakon proteka sedamdeset godina sazrelo vrijeme da u memoriji svih onih koji se bave jezikoslovnim pitanjima Novosadski sastanak ostane tek jezični sastanak i neuspjeli pokušaj jezične unitarizacije te početak sloma jezičnoga serbokroatizma u drugoj Jugoslaviji.

Literatura:

- Auburger, L. (2009). *Hrvatski jezik i serbokroatizam*. Rijeka: Maveda.
- Babić, S. (1968–1969). Za ravnopravnost, ali čega?. *Jezik* 16, 5, str. 134–147.
- Babić, S. (1990). *Hrvatski jezik u političkom vrtlogu*. Zagreb: Ante Pelivan i Danica Pelivan.
- Babić, S. (2004). *Hrvanja hrvatskoga*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bašić, N. (2007). Ljudevit Jonke i jugoslavenski jezični unitarizam. *Jezik* 54, 5, str. 161–173.
- Brozović, D. (1965–1966). O problemima varijanata. *Jezik* 13, 2, str. 33–46.
- Brozović, D. (1978). Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. U: A. Flaker i K. Pranjić (ur.), *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta, Sveučilišna naklada Liber, str. 9–83 (= Brozović, D. (2008). *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga).
- Brozović, D. (2008). Jesu li Bečki i Novosadski „dogovori“ samo beznačajne epizode i činovi unitarističkoga nasilja – ili jedine osnovne točke u hrvatskoj novoštokavskoj standardizaciji?. U: A. Peti-Stantić (ur.), *Identitet jezika jezikom izrečen*. Zagreb: Srednja Europa, str. 33–41.
- Dosje Službe državne sigurnosti, Ljudevit Jonke, str. 23.
- Čirgić, A. (2011). Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana. *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, str. 171–202.
- Hodžić J. (2024). *Bosanski jezik i školstvo 1823–2023*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik Sarajevo, str. 285–341.
- Hraste, M. (1965–1966). O trećoj varijanti hrvatskosrpskoga književnog jezika. *Jezik* 13, 4, str. 106–113.
- Grubišić, V. (1985). Hrvatski jezik nakon II. svjetskog rata. *Hrvatska revija* 35, 2, str. 272–286.
- Grubišić, V. (1986). Nazivi za hrvatski jezik od rata do danas. *Hrvatska revija* 36, 1, str. 14–27.
- Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo (1984). *Dokumenti književnojezičke politike u SR Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Izdavačka djelatnost.
- Jonke, Lj. (1954–1955). Novosadski sastanak i anketa Letopisa Matice srpske. *Jezik* 3, 3, str. 67–69.
- Jonke, Lj. (1955–1956). Nekoliko riječi o odjecima Novosadskog sastanka. *Jezik* 4, 4, str. 104–108.

- Jonke, Lj. (1955). Kamo ide naš književni jezik. *Narodni list* 2959/60 (1. i 2. 1. 1955), str. 3.
- Jonke, Lj. (1964²; 1965). *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje.
- Jonke, Lj. (1971a). *Hrvatski književni jezik danas*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jonke, Lj. (1971b). *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lalić, R. (1955). Povodom novosadskog dogovora o književnom jeziku. *Savremenik* 1, str. 63–68.
- Katičić, R. (2008). Recimo koju o Greebergovoj knjizi. U: A. Peti-Stantić (ur.), *Identitet jezika jezikom izrečen*. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga *Jezik i identitet na Balkanu*. Zagreb: Srednja Europa, str. 17–32.
- Kovačec, A. (2013). Julije Benešić: Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića. Urednici: Milan Moguš, Anja Nikolić-Hoyt, † Josip Vončina. Priredili za tisak: Ivana Filipović-Petrović, Alemko Gluhak, Bojana Marković, Anja Nikolić-Hoyt. Svezak 13, S – spužvast, Zagreb, 2013. (I–XXXV, 2715–3103 str.)“. *Filologija* 60, str. 181–185.
- Maglajlija-Hodžić, E. (2022). *Mak i bosnistika: doprinos Mehmedalije Maka Dizdara afirmaciji bosanskoga jezika i razvoju lingvističke bosnistike*. Tuzla: Bosanska medijska grupa.
- Mićanović, K. (2024). *Vlast i pravopis*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Mićanović, K. (2022). Federativna Jugoslavija i njezini jezici. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67, 1–2, str. 1–21.
- Mićanović, K. (2021a). Hrvatski jezikoslovci i bosanskohercegovački standardnojezički izraz. *Zbornik Periferno u hrvatskom jeziku, kulturi i društvu*, 2. svezak, Bonkowski, Robert; Lukić, Milica; Mićanović, Krešimir; Pycia-Košćak, Paulina; Zubčić, Sanja; (ur.). Katowice – Zagreb – Osijek – Rijeka: Wydawnictwo Uniwersytetu Slaskiego, str. 457–481.
- Mićanović, K. (2021b). „Kamo ide naš književni jezik“. Novosadski zaključci i polemika Ljudevita Jonkea i Mihaila Stevanovića. U: I. Marković (ur.), *Hrvatski jezik 1950-ih*. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa povodom 70. obljetnice Katedre za hrvatski standardni jezik Odsjeka za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: Stilistika.org; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za kroatistiku, Katedra za stilistiku, str. 117–142.
- Nikčević, V. P. (2009). S čime je u sukobu Novosadski dogovor. *Lingua Montenegrina*, br. 4, str. 563–569.
- Nikolić-Hoyt, A. (2010). Uz dovršavanje Benešićeva Rječnika. *Filologija* 55, str. 61–87.

- Pranjković, I. (2008). Jezici i etnije u bivšoj Jugoslaviji i danas. U: A. P. Stantić (ur.), *Identitet jezika jezikom izrečen*, Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga *Jezik i identitet na Balkanu*. Zagreb: Srednja Europa, str. 90–93.
- Pranjković, I. (1999). Jezici i etnije na prostoru bivše Jugoslavije. U: J. Čačić-Kumpes (ur.), *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, str. 243–250.
- Rotković, R. (2009). Novosadski dogovor – stvarnost ili iluzija. *Lingua Montenegrina*, br. 3, str. 563 – 566.
- Samardžija, M. (1998). Stranputicama hrvatskoga jezičnog i pravopisnog pitanja u Bosni i Hercegovini nakon godine 1945. *Hrvatska revija*, god. XLVII, sv. 1–2, str. 93–103.
- Samardžija, M. (1995). *Leksikologija hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stevanović, M. (1955). Novosadski dogovor prema odzivima na nj. *Naš jezik* VI, 5–6, str. 138–147.
- Šunjić, V. (2017). *Hrvatski jezik kao tema izvandomovinske kulture (1945. – 1990.)*. Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Uprava Udruženja književnika Crne Gore (2009). Saopštenje o jeziku. *Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, 569–570.
- Vujović, N. (2025). 70 godina od Novosadskoga dogovora i posljedice koje je imao na montenegristiku i crnogorski jezik. *Filologija* 84, str. 325–353.
- Znika, M. (2014). Trinaesta knjiga Benešićeva Rječnika. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 40, 1, str. 223–226.

NOVI SAD MEETING, NOT AN AGREEMENT!

In Slavic studies, and especially in Croatian, Montenegrin, Serbian and Bosnian-Herzegovinian national philology, the three-day gathering of linguists and cultural workers in Novi Sad from October 8th to October 10th in 1954 is usually called the „Novi Sad Agreement“. This paper questions the justification of this term. Starting from the distinction between the descriptive name of the event and the normative-political implications of the term „agreement“, the paper combines an analysis of relevant Croatian, Montenegrin and Bosnian literature with insights from primary sources: the conclusions of the gathering, contemporary press, institutional documents and participant testimonies. The criteria for assessing the justification of the term „agreement“ are the representativeness of the participants, procedural transparency, voluntariness, coherence of subsequent interpretations, and the implementational stability of the conclusions. The analysis shows that the ten-point conclusions of the meeting, which were supposed to direct the linguistic and orthographic unification of literary languages on the Štokavian basis in multinational socialist Yugoslavia, caused controversy already at the meeting itself. The key normative „fruits“ (the 1960 orthography and the 1967 joint dictionary project) generated additional controversies that ultimately led to the permanent withdrawal of some national philology from joint activities and the rejection of the conclusions. Considering these insights, it is proposed that the 1954 event be terminologically more precisely designated as the „Novi Sad Meeting“, with a clear distinction between its declared goals and the actual consequences for Croatian, Montenegrin and Bosnian-Herzegovinian philology.

Keywords: Novi Sad meeting, Croatian, Montenegrin and Bosnian-Herzegovinian philology, Croatian-Serbian/Serbo-Croatian language

Izvorni naučni rad
UDK: 811.163.42'373.21

Katarina BATINIĆ (Split)
katarinabatinic9@gmail.com

Helena DRAGIĆ (Split)
Filozofski fakultet u Splitu
hdragic@ffst.hr

POGLED U TOPONIMIJU ŽUPE BIOKOVSKJE NA TEMELJU KARTOGRAFSKIH ZAPISA IZ AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE

U radu se obrađuje oko 650 toponima Župe Biokovske pronađenih u katastarskim mapama iz 1892. godine, za vrijeme vladavine Austro-Ugarske Monarhije. U uvodnome dijelu rada spominju se geopolitički podatci te povijesno-kulturološki kontekst. Jezičnom analizom utvrđuje se nekadašnja prisutnost čakavskih govora koji su danas potisnuti novoštokavsko ikavskim šćakavskim govorom. U drugome dijelu toponimi se klasificiraju prema motivacijsko-etimološkoj razredbi zagrebačke onomastičke škole.

Ključne riječi: toponimija, Župa Biokovska, onomastika, austrougarske karte, hrvatski jezik, etimologija

1. UVOD

Na sjeveroistočnoj strani planine Biokovo prostire se selo Župa Biokovska, koja od 1992. godine administrativno pripada općini Zagvozd, odnosno Imotskoj krajini. Na istome prostoru ranije se nalazila župa Vrdol, podijeljena na Gornji i Donji Vrdol, a Gornji Vrdol se kasnije razdvojio na Župu i Krstatrice. Sama Župa dijeli se na Gornju, Srednju i Donju, pri čemu se Gornja Župa nakon Drugoga svjetskog rata izdvaja te se naziva Biokovsko Selo. U ovome se radu analiziraju toponimi zabilježeni na kartografskim prikazima iz 1892., nastalim u vrijeme austrougarske uprave. U tadašnjem se katastarskom sustavu pod nazivom Župa podrazumijevala Gornja, Srednja i Donja Župa. Kartografski materijal preuzet je iz Državne geodetske uprave, iz zbirke katastarske općine Imotski. Toponimi zabilježeni na kartama odražavaju različite unutarnje i izvanjske čimbenike jezične promjene. U radu se analiziraju fono-

loške, morfološke i leksičke varijante, kao i demografske promjene povezane s migracijama, koje su utjecale na pomicanje izoglosa na ovome prostoru.

U toponimiji se očituju elementi i čakavskoga i štokavskoga narječja, premda se današnji govor Imotske krajine klasificira kao ikavski novoštokavski. Toponimi koji su na povijesnim kartama pogrešno transkribirani ili ne odgovaraju današnjoj hrvatskoj normi preneseni su u radu u izvornome obliku. Budući da se pojedini toponimi javljaju u više različitih grafijskih inačica, u istraživanju su uvrštene sve zabilježene varijante. Navedena je motivacijsko-etimološka razredba te se detaljnije razrađuju i manje prozirni toponimi.

2. Povijesni kontekst Župe Biokovske do svršetka austrougarske vlasti

Područje Župe bilo je naseljeno još u ilirskom, rimskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju, što potvrđuju arheološki ostaci poput gomila, ruševina nekadašnjih stambenih objekata i stećaka. Najveća gomila nalazi se između zaseoka Roglići i crkve sv. Mihovila u Rašćanima. Iliri su koristili gomile kao mjesta ukopa svojih pokojnika, a ta se praksa nastavila i u ranome srednjem vijeku kada su Hrvati, prilikom ukopa, pokojnike najprije polagali na tlo, nakon čega bi njihova tijela bila omeđena kamenim blokovima kao svojevrsnim granicama, a cijela struktura prekrivena masivnim pločama. Za razliku od Ilira, koji su kao poganski narod imali drukčije rituale, Hrvati su na vrh postavljali kamene križeve, čime su izražavali kršćanski identitet (Luetić, 1996: 26–28).

Stećci, koji su nešto mlađi od gomila, najčešće se pronalaze u neposrednoj blizini crkvenih građevina, nekadašnjih utvrda te prethodno postojećih gomila. Među njima se u zagvoškoj okolini osobito ističe stećak poznat pod nazivom *Zaranač ploča*. Godine 1865. lokalno stanovništvo otvorilo je grob smješten ispod spomenute ploče te u njegovoj unutrašnjosti naišlo na ljudske ostatke. Na površini stećka uklesana je godina 1645., a uz nju se nalaze dekorativni motivi šesterokrakih rozeta smještenih u kutovima, kao i simboli križa i polumjeseca (Šušić, 1995: 12).

Na razvoj lokaliteta snažno su utjecale izmjene turske, mletačke, francuske i habsburške vlasti. Mirom u Požarevcu 1718. godine, nakon 200 godina turske vlasti, uspostavljena je nova granica između Mlečana i Turaka na liniji Imotski – Vrgorac – Metković te je Župa Biokovska prešla pod vlast Mlečana. Oni su proglasili zemljište državnim te ga raspodijelili prebjezima, crkvenim institucijama i plemićkim obiteljima (Luetić, 1996: 37–39).

Nakon poraza Habsburške Monarhije u bitci kod Austerlitza, mirom potpisanim u Požunu 1805. godine, Austrija je izgubila Veneciju, zajedno s

njezinim dotadašnjim posjedima u hrvatskim krajevima, čime je došlo do geopolitičke preobrazbe. Napoleon Bonaparte integrirao je hrvatska područja u sastav francuske Kraljevine Italije. Tijekom francuske uprave došlo je do infrastrukturnih poboljšanja, a među njima se posebno ističe izgradnja prometnica, uključujući cestu koja je povezivala Vrgorac i Zagvozđ, prolazeći kroz Turiju, Župu, Raščane, Kozicu i Dragljane, te se dalje nastavljala prema Vrgorcu, Metkoviću i Dubrovniku (Luetić, 1996: 43–45).

Tijekom druge austrijske vladavine (1813.–1918.), provodi se daljnji infrastrukturni razvoj, osobito u izgradnji seoskih prometnica. Austrijske vlasti poticale su i kartografsko dokumentiranje terena pa su 1892. nastale detaljne karte područja. Luetić (1996: 62) navodi nekoliko značajnih prometnica nastalih tijekom razdoblja Austro-Ugarske Monarhije, pri čemu je izgradnju provodilo mjesno stanovništvo: put od crkve sv. Ivana uza Stranu, kroz Ljut do Šarića i Brnića, put od Takala uz granicu za Blogovu i Šćirevac, put od zaseoka Turići uz Zečev klanac za Blogovu, put od zaseoka Luetići uz Tilove Dočiče, Guvninu, Dubravu, Trapetljikovac za Vlaku i sv. Roka, zatim Stopanj Dolac, Pričac Nizkrst do Grebića do nad Garmazove kuće.

3. Jezične osobitosti zabiokovskoga govora u toponimima

Zabiokovski govor pripada ikavskim novoštokavskim idiomima, a jedna od njegovih ključnih fonoloških značajka jest ispadanje glasova. Etimološka figura afereza, odnosno ispadanje glasova na početku riječi, očituje se u kontrakciji skupa *pš* u *š* na početku riječi (npr. toponim *Šenicnjaci* motiviran je apelativom¹ *pšenica*). Ispadanje glasova na sredini riječi očituje se sinkopom glasa *u* kod apelativa *duhan*, a isti je motivira u imenima *Dvânćića*, *Dvânćica*, *Dvânćice*. Potom, uklanjanjem zijeve nastala gubitkom fonema *h*, nakon vokala *u* dolazi fonem *v* (*duvan* < *duhan*). U takvim fonološkim okolnostima fonem *h* nakon vokala *u* prelazi u *j* (*Dôci pòd Ôrajom* < *orah*). Fonem *h* ispada i na početku riječi: *Ràstova Glàvica*, *Ràstovac*, *Ràstovci*, *Rášćane* (< *hrast*). Zijev (hijat), slijed dvaju uzastopnih samoglasnika, najčešće se uklanja umetnutim konsonantom *j*, koji premošćuje vokale. Promjena uključuje premošćivanje zijeve, umetanje konsonantskoga dijela, obično polusamoglasnika *j* između dvaju samoglasnika (Pinjuh et al., 2021: 157).

U transkripciji iz 19. stoljeća zijev je zadržan (*Dùsia*, *Radovàčie*, *Vukovbrieg*, *Široka òsia*, *Kôziäk*, *Gràbarie*), no današnji novoštokavski ikavski govori umeću konsonant *j* ili se *i* zamjenjuje s *j*. Kontrakcijom leksema *studenac* u *stunac* također se očituje sinkopa. Dočetno *l* vokalizira se, stoga

¹ Imenica apelativ nastala je od latinske riječi *appellatio* – *nagovor*, *naslov*, *naziv*; opća imenica; imenica koja označuje sve predmete iste vrste. (Dragić, 2013: 9)

se iz apelativa *dol* izvodi *Dôci* i *Dóčić*. U transkripciji se uočava i značajka čakavskoga narječja; slogotvorno *r* izgovara se s popratnim *a* ili *e* (*Berdo* < *brdo*, *Vertučē* < *vrtache*, *Verbe* < *vrbe*, *Čàran pòd* < *crn*, *Čèrmine* < *črman*), ali danas su nazivi evoluirali u skladu s novoštokavskim ikavskim govorom te se izgovaraju bez samoglasnika. U distribuciji suglasnika vidljivo je zamjenjivanje unutar suglasničkih skupina: *vn* < *mn* (*Gûvno*), *glj* < *gl* (*Krùgljak*). U toponimu *U jăžvinam* zadržan je staroslavenski skup *žv* (< *zv*). Pronalazi se i prijelaz palatala *lj* u sonant *l* (*Spila*).

Deklinacija imenica u Dalmatinskoj zagori većinom je novoštokavska, što pretpostavlja da u dativu, lokativu i instrumentalu množine ima arhaičnije oblike (Lisac, 2008: 110). U instrumentalu se pojavljuje sufiks *-m* umjesto *-ma* (*Pod Piščevin Stinam*, *Pod stinam*), dok je u suvremenom govoru u tim padežima produktivan nastavak *-n* umjesto *-m* i *-ma* u dativu, lokativu i instrumentalu množine te u prvome licu prezenta jednine. Vrlo je produktivan i praslavenski sufiks *-išće* složen od češkoga i poljskoga *-isko* te kolektivnoga sufiksa *-je* (Skok, 1971: 735). Refleks starih skupina *skj*, *stj*, *zgj* i *zdj* prisutan je u idiomima svih triju narječja; zapadna štokavština većinom je bila šćakavska, osim manjega dijela na jugu (Čilaš Šimpraga, 2010: 202–203). Među specifičnim leksemima ističe se apelativ *bajam* (< *badem*), zabilježen u toponimu *Bàjami*. Navedeni primjeri predstavljaju najznačajnije jezične osobitosti zabilježene u zabiokovskim toponimima.

4. Klasifikacija toponima prema motivaciji

U radu se primjenjuje motivacijsko-etimološki pristup koji naglasak stavlja na etimološku analizu toponima, odnosno na utvrđivanje njihove unutarnje strukture i izvornoga značenja. Takav pristup podrazumijeva hijerarhijsku razradbu u kojoj se toponimi razvrstavaju prema motivacijskim kategorijama. U skladu s time, obrada obuhvaća: zemljopisne nazive u toponimiji, toponime motivirane smještajem zemljopisnoga objekta, oblikom i izgledom tla i vodenih površina, odnosno toponime, toponime motivirane nazivima biljaka i biljnih zajednica, one motivirane nazivima životinja te toponime koji upućuju na ljudsku djelatnost.

4. 1. Zemljopisni nazivi u toponimiji

Toponimija Župe Biokovske odražava kulturne i povijesne promjene na tome području. Zemljopisni nazivi na navedenom području uključuju

oronime (imena planina, brežuljaka i brda)², hidronime (rijeke, lokve, izvore, jezera, potoke), kao i toponime motivirane oblikom, smještajem ili funkcijom tla i vode. Pojavljuju se i toponimi koji odražavaju ljudske djelatnosti, ali i metaforički izrazi koji opisuju oblik terena i slično. Takva klasifikacija pruža detaljan uvid u toponimiju Župe Biokovske.

4.1.1. Toponimijski apelativi i izvedenice

U mjesnoj toponimiji Župe Biokovske zabilježeni su brojni toponimi izvedeni iz oronimijskih apelativa: *Bërdo*, *Brîg*, *Brîšine*, *Brišnik*, *Brîška*, *Čiker*, *Glàvica*, *Gòra*, *Goròvić*, *Ŭm*. Oronim *Bërdo* praslavenskoga je podrijetla i čuva osnovu *bher-* s formantom *d* (Skok, 1971: 205). Iz apelativa *Brîg* (ikavski refleks jata, tipičan za imotski govor) izvedeni su *Brîšine*, *Brišnik* i *Brîška*. *Glàvica* označuje brežuljak koji oblikom podsjeća na *glavu* (Vidović, 2009: 186), dok je *Goròvić* izvedenica iz apelativa *gora*. Konstonantski sadržaj oronima *Ŭm* (< *hum*) ne bilježi fonem *h*, što je tipično za sve štokavske govore, a *hum* označava brežuljak ili glavicu (Skok, 1971: 694). Prema Skoku (1972: 259) *Mākarska* i *Mākar* motivirani su latinskom riječju za *brdo* te je na dalmatoromanskome naziv glasio *Mucru*, tj. od latinskoga *Muccurum*.

Toponimi motivirani geomorfologijom krša uključuju: *Dôci*, *Dóčić*, *Dòlina*, *Jàma*, *Lèdina* i *Spìgliani*. *Dôci* su izvedeni iz množine leksema *dolac* (deminutiv od *dolina*) *Dóčić* izveden je produktivnim nastavkom za deminutiv. (Skok 1971: 419) Kod tih se toponima ističe vokalizacija (*do* < *dol*). *Ledinu* Vidović (2009: 184) definira kao 'zajednički pašnjak'. *Ôklai* je toponim izveden iz *okrajak* u značenju 'livada, sjenokosa' (Skok, 1972: 175). Pretpostavlja se da je specifično transkribirani petronim³ *Spìgliani* izvedenica od *spila*, odnosno *špilja* (*Spigliani* < *spiljani* < *spila* < *špilja*). *V(e)rtuče* je ime izvedeno od *vrtča*, 'ljevkasta udubina u kršu' (Marasović-Alujević i Lozić-Knezović, 2011: 434).

Od hidronimijskih apelativa zabilježeni su: *Čiaverťalka*, *Lòkva*, *Lúke*, *Mòčila*, *Ŭbala* i *Kāmenica*. Hidronim *Čiaverťalka* Vidović (2013: 15, prema Skok 1971: 319) uspoređuje s pojmom *čevrntija* koji znači 'vir, vrtlog', od turske riječi *čevrinti*, 'vrtio se'. Toponimijski apelativ *Mòčilo* znači 'mala lokva' (Vidović, 2011: 225). *Kāmenica* jest 'prirodno udubljenje u kamenu vapnencu gdje se nakupi vode od kiše' (Skok, 1972: 27).

² Termin oronim grčkoga je podrijetla *opóvovo* (orónymo). Oronimi služe za označavanje imena planina, brda, uzvišica. Konstantin VII. Porfirogenet imenom oronim nazivao je „veliko brdo“ koje se u 10. stoljeću izgovaralo *H/m*, (Hum). (Dragić, 2024: 145)

³ Petronimi (prema grčkom *petros* – stijena) označuju imena stijena. Uz mnoge petronime vezuju se sudbine određenih osoba. (Dragić, 2019: 45)

4.1.2. Toponimijske metafore

Toponimijske metafore u Župi Biokovskoj odražavaju i vizualne karakteristike prostora. Toponimi *Sělevi Brig* i *Silevi brieg* pogrešne su transkripcije oronima *Šiljavi brig*, metaforično motiviranog prema apelativu *šiljak*, ‘*zašiljena stvar*’ (Skok, 1973: 392). Kamenica *Bêtina* naziv je dobila na temelju percepcije oblika – kamen na sredini podsjećao je na gornju usnu. Keltska riječ *bet* znači ‘*usta*’ (Stošić, 1941: 218). U metaforičkim nazivima sudjeluju i predmeti iz svakodnevnice, što je vidljivo u toponimu *Zvònić*.

4.2. Toponimi motivirani smještajem zemljopisnoga objekta, oblikom i izgledom tla ili vode

Toponimi ove skupine oblikovani su prema položaju objekta u prostoru i prirodnim uvjetima koji ga određuju, osobito izloženosti vjetru i suncu. Primjeri toponima motiviranih prostornim položajem uključuju *Dùsia* i *Òpalićina*, označujući mjesta stalno izložena vjetru. *Dùsia* je toponim potencijalno nastao od leksema *dusa* koji znači ‘*veliki grumen zemlje*’ – može implicirati na površinu s teže vidljivom strukturom te biti motiviran prema sastavu i značajkama tla (Skok, 1971: 461) – no vjerojatnije je motiviran glagolom *duhati*, odnosno *puhati*, prema svojem smještaju na udaru vjetra. Mjesto koje također nazivom odražava izloženost jakome udaru vjetra jest *Òpalićina* (Vidović, 2015: 106).

Prostornu funkciju ima *Kančèluk Bùnār*, tumačen prema talijanskoj riječi *cancello* što znači ‘*granica*’ (Skok, 1972: 33), zatim Skok spominje i turcizam *kančelo* u značenju ‘*pasma konaca, snopić konaca*’, ali ta motivacija manje je vjerojatna. Također, prostornu funkciju ima i toponim *Mérdovci*, balkanski turcizam koji je u Bosni zabilježen i u obliku *merdevina*, a znači ‘*sastojati se od više jedinica*’ (Skok, 1972: 407).

Toponimi povezani s odnosom prema Suncu obuhvaćaju *Õsevo*, *Présoje*, *Široka òsia* i *Zàkoda*. *Õsevo* i *Široka òsia* nazvani su prema leksemu *osoj* koji znači ‘*sjenovita strana mjesta, mjesto koje nije izloženo Suncu*’, a *Présoje* prema *prisoj* ‘*mjesto izloženo Suncu*’ (Vidović, 2022: 183). *Zàkoda* je izvedena prema riječi *zahod* (sunca), odnosno ‘*zapad*’ (Skok, 1973: 361).

Položaj unutar prostorne cjeline odražava *Krâjna rûpa* nastala je prema analogiji posljednja u nizu (Skok, 1972: 176). Toponim *Tüčepi* / *Tüćepi* prema nekima dolazi od novoalbanskih riječi *tu* (‘*kod, pokraj*’) i *cep* (‘*izvor, pojilo*’), u značenju ‘*selo kod pojila/izvora*’, stoga su ga vjerojatno kreirali Dalmati, ilirsko pleme koje je u pretpovijesno doba nastanjivalo široko područje srednje Dalmacije i zaleđa (Jurišić, 1970: 91, u: Spajić-Vrkaš, 1996: 16).

Toponimi koji opisuju oblik ili površinska svojstva uključuju pridjeve poput *debeo* (širok) u *Dèbelā lèdina*, *Dèbelā nǐva* i *Dèbelō grāblje*, a pridjev *debeo* odnosi se na fizičko svojstvo; *debeo* jest 'širok' (Vidović, 2012: 214). Uočavaju se i pridjevi *dubok*, *dug*, *kriv* u značenju 'lijevi, nepogodan za obradu' (Vidović, 2011: 547) te antonimski par *širok* – *uzak*. *Rāvnā Vlāka* nastala je spojem riječi *ravan* ('zaravan') (Vidović, 2009: 187) te kako navodi Vidović (2009: 179) *vlaka* ('zavučena duga njiva').

Značenje 'zaravan' ima i leksem *platice* (< *plat*) (Vidović i Vukotić, 2024: 189) koji je sastavnica naziva *Glāvica Plātice*. *Glavica* jest apelativ u značenju 'brežuljak u obliku glave' (Vidović, 2009: 186), dok *Krūgljak* / *Okrūglak* je dolac čije ime nastaje od leksema *krug* u značenju 'okruglo mjesto' (Skok, 1972: 214).

Boja tla odražava se u pridjevima *crn* i *crven*, što je vidljivo u toponimima *Čāran pōd*, *Čārem pōd*, *Čèrmine*, *Krvānac*, *Rūsetrava jāma*, *Vrān*, *Vrāne nǐve* i *Vrānja dūbrava*. *Čāran pōd* motiviran je pridjevom *čaran* u značenju 'crn' (Vidović, 2009: 188). *Čārem* je također spomenutoga značenja, izvedeno iz riječi *črm* (Skok, 1971: 275), kao i *Vrān* (*vran* < 'crn') (Vidović, 2022: 185). Crvena boja tla odražava se u toponimima *Čèrmine*, *Krvānac* i *Rūsetrava jāma*. *Čèrmine* je toponim izveden iz praslavenskog *črman* koji se pronalazi kod pisaca od 13. do 17. stoljeća (Skok, 1971: 275). Toponim *Krvānac* evocira asocijacije na crvenu zemlju, zbog morfema *krv-*. Skok pronalazi paralelu u toponimu *Krvavac*, a kao jednu od definicija leksema *krvavica* navodi 'crvenu zemlju' (1972: 217). Kombinacija elemenata *rus* (< 'crven') i *trava* u toponimu *Rūsetrava jāma* sugerira crvenkastu floru.

Tlo i kameniti teren prikazuju toponimi: *Glāvica Plōča*, *Grēde*, *Kāmenič*, *Kāmenik*, *Ljūte*, *Ljūto*, *Rūpa*, *Rūpe*, *Rūpica* te *Skrādine*. Tako je *ploča*, sastavnica oronima *Glāvica Plōča*, 'kvadratni kamen' (Vidović, 2009: 187). *Grēde* (< 'greda'), *Kāmenič*, *Kāmenik* (< 'kamen'), *Rūpa*, *Rūpe*, *Rūpica* (< 'rupa'), svi znače 'kamenjar' (Vidović, 2013: 236). *Ljūte* je od riječi *ljut*, 'kamen živac' (Vidović, 2019: 106), a *Skrādine* potječe od *skard*, 'hrid, litica' (Šimunović, 2013: 149). *Pískov Křc* i *Pískova Nǐva* motivirani su sastavom tla (*pisak* < *pjesak*), kao i *Gōlovići*, toponim koji je naziv dobio prema odsutnosti vegetacije te *Plītkovac*, 'plitko tlo koje se smatralo nepogodnim za obradu' (Vidović, 2011: 547). *Dūsia* se također može tumačiti kao 'tlo s velikim grumenima zemlje' (Skok, 1971: 461). Toponim *Sèretovci* / *Sàratovci* može imati grčko podrijetlo: *ksero* < 'suh', odnosno, *ξέρón* < 'suha zemlja, kopno' (Matasović, Majić i Pronk, 2021: 332).

4.3. Toponimi motivirani vodom, vlažnim tlom i blatom

U ovoj su skupini toponimi nazvani prema izvorištima vode te vlažnoj zemlji. *Bžzišće* je moguća izvedenica starijega oblika *bŕzdb* očuvanoga u hrvatskim dijalektima kao *brzdica*: '*planinski potok*' (Matasović i sur., 2016: 91). *Mõčni Dòlac* motiviran je apelativom *moča*, koji označava 'mokrinu, vlagu, vlažno ili osojno zemljište, kalno vrelo; močvaru ili vlažno mjesto općenito' (Vidović, 2012: 211). *Näkilišće* izveden je od starohrvatske riječi *nakle*, 'područje koje vode natapaju', potvrđeno u Dalmaciji još za doba hrvatske narodne dinastije (Skok, 1972: 500). *Stùnac Dòlac* vjerojatno je sinkopirana izvedenica od *studenac* 'izvor, hladnu vodu' (Skok, 1973: 352). Sinonimnoga je značenja i leksem *točak* – '*studenac, izvor voda*' – koji je motivirao naziv istoimenoga toponima (Skok, 1971: 524).

4.4. Odnosni toponimi

Odnosni toponimi odražavaju prostorne, vremenske, biljne, životinjske, ljudske ili kulturne odnose između pojedinih geografskih entiteta. Oni se često grade kombinacijom imenica i prijedloga ili imenica i pridjeva, pri čemu se pojavljuju antonimski parovi poput *mali* – *veliki*, *gornji* – *donji*, *stari* – *novi*, a u prijedlozima u parovima *ispod* – *iznad/poviše*, *ispred* – *iza* i njihovim izvedenicama. Antonimni par *gornji* – *donji* izražava kvalitativne odnose, *gornji* – *donji* prostorne, a *stari* – *novi* vremenske (Frančić i Mihaljević 1997–1998: 88, u: Vidović, 2022: 185). Osim toga, u nazivlju se pojavljuju prijedlozi *kod*, *na*, *u*, *sred* i *prijeko*, koji dodatno preciziraju položaj. Primjeri tvorbe npr. *Dôci pòd Òrajom* toponim je nastao prema antonimnoj analogiji *ispod* – *iznad*. Uklanjanjem zijeva nastala gubitkom fonema *h*, nakon vokala *o* nalazi se fonem *j* (*orahom* < *orajom*). Prema spomenutoj analogiji tvoreni su i sljedeći toponimi: *Ìz Pod Gréde*, *Kvårtîr više/Rázdolje*, *Nad brišnikom*, *Pod brùševa dóčić*, *Pod Kràševac dóčić*, *Pòd kućē Bárić*, *Pod Píščevin Stìnám*, *Pod plàndišćom*, *Pod Ràšēljkom*, *Pod stìnám*, *Poda Strána*, *Pòdgora*, *Pod-gràdinje*, *Više Blògova*, *Više prvinē Kàmenicē*. *Kvårtîr*, prema Šamiji (2004: 179), znači '(po)granična stražarnica ili vojnički tabor', dok Vidović (2012: 219) navodi značenje '*poljske vojne bolnice*'. *Rázdolje* jest '*duga dolina među brijegovima*' (< *raz-* + *prasl. dolb*) (Ibrišimović, 2023: 120).

Druga sastavnica toponima *Nad brišnikom* nastala je prema apelativu *brig* (*brijeg*). *Pod brùševa dóčić* naziv je motiviran leksemom *brus* koji znači '*kamen osobite vrste*' te je plodan u tvorbi toponima (Skok, 1971: 220). *Pod Kràševac dóčić* također je motiviran kamenitim područjem; *kras* jest '*kamen oštar tvrde pećine*' (Skok, 1972: 179). Antroponimnu motivaciju i motivaciju

prema gospodarskome objektu ima toponim *Pòd kućē Bárić*. Pod *Piščevin Stinam* motiviran je apelativima *pijesak* i *stijene*. Pod *pländišćom* sadrži sastavnicu *plandišće* koji znači 'sjenovito mjesto na koje se stoka sklanja za velikih vrućina' (Vidović, 2009: 198). U toponimu *Pod Rāšēljkom* leksem *rašeljka* znači divlju trešnju, dok je u toponimu *Više Blōgova* leksem *blogovi* vjerojatno izveden prema engleskome *log*, što znači 'klada, panj' (Matasović i sur., 2016: 66). U imenu *Podgrādinje* sadržana je i motivacija iz obrambenih objekata, odnosno prema apelativu *gradina* koji znači 'pretpovijesna utvrda' (Vidović, 2022: 186).

Toponimi nastali na temelju antonimnoga odnosa prijedloga *ispred* – iza uključuju: *Prēdivišće*, *Prispila*, *Zà pojatōm*, *Za pršikom*, *Za zàranačom* i *Zāgvost/Zāgvosd/Zāgvoszd*.

Prēdivišće je jednorječni toponim nastao od prijedloga *ispred* i imenice *ivica* ('kraj, rub') (Skok, 1972: 698), dok je *Prispila* izvedenica prijedloga *ispred* i apelativa *špilja*. *Prisika* označava 'dolinu, koja presijeca, raspolovljuje neko područje, bez obzira je li ono ravno ili brdovito' (Šarac, 2015), a krematonim *Za zàranačom* upućuje na *Zaranač ploču*, stećak nazvan prema glagolu *sahraniti* (Šušić, 1995: 12). Ekonim *Zāgvoszd* sastavljen je od prijedloga *za* i prastare hrvatske imenice *gvozđ*. *Gvozđ* je staroslavenska, odnosno starohrvatska riječ za nešto tvrdo, za brdo, za planinu (Šušić, 1995: 7). Ti toponimi često kombiniraju prijedloge s opisnim ili funkcionalnim imenima objekata i pojmova u okolišu.

Na temelju suprotnosti pridjeva *gornji* – *donji* u toponimima ostvareni su nazivi *Gōrnjē pōlje*, *Gōrnjī Būnār*, *Gōrnjī Lūžnjāk*, dok su na temelju suprotnosti *mali* – *veliki* nastali toponimi *Glāvica mālī Studēnac*, *Ōsova Māla*, *Ōsova Vēlika*, *Vēlika dōlina*, *Vēlika ledēnica*, *Vēlika Strāna*, *Vēliki dōlac*, *Vēlika Rapūtina*, *Vēliki Trepētljikovac* i *Vēliki Trnov dōlac*. Pri tome su *Ōsova Māla* i *Ōsova Vēlika* vjerojatno izvedenice leksema *osoj*, označavajući sjenovitu stranu mjesta, dok druga sastavnica toponima *Vēlika ledēnica* upućuje na 'jamu u kojoj se zadržava led', izvedeno iz praslavenskoga i staroslavenskoga korijena *lednъ* s nastavkom *-ica* (Ibrišimović, 2023: 114). Neki od tih toponima motivirani su i biljnim sastavnicama, primjerice *Rapūtina* potječe od biljne vrste 'raput trave' (Ivanišević, 1987: 14–19, u: Juginović, 2020: 9), dok *Trepētljikovac* je izveden od leksema *trepētljika* ('jasika') (Skok, 1973: 496). *Vēliki Trnov dōlac*, izveden od *trnovine* u značenju 'drvo, predjel gdje ima više gloga' (Skok, 1973: 504), odnosi se na područje gdje raste više gloga.

U toponimu *Kōd Kljēna* prisutna je biljna motivacija, budući da *klen* označava drvo 'naziv za drvo acer campestre' (Skok, 1972: 94). U imenu *Nā Gubicī* očituje se toponimijska metafora izvedena iz riječi *gubica* – *usta*, dok *Na Kapēli* odražava duhovni život zajednice. U konstrukciji *Kōziāk na vōdi/*

ledènica prvi leksem motiviran je životinjskim nazivljem, potječući od riječi *koza*. Vjerojatno se u toponimu *Nà Plōvi* glas *a* odrazio u *o* pa je ishodište spomenutoga leksema *plava* (< *plaviti*) (Vidović, 2020: 74). *Sred vèlike Radovàčie* upućuje na antroponimno postanje, izvedeno od imena *Rade ili Radovan*. U *jăžvinam* označava *jazvinu*, odnosno *jazbinu*, tj. '*jamu*' (Skok, 1971: 764). U *Klāncu* pak upućuje na '*tijesan prolaz kroz brdo*' (Andrijašević 2021: 10). Ime *Křc u Sùdišče* nastao je prema sastavnici motiviranoj obradom tla (*krč* < *krčevina*), dok *Sùdišče* potječe od apelativa *sud*, budući da su se u *Sudišću* nekoć donosile odluke u sporovima između dviju susjednih seoskih općina vezano za prava na ispašu, sječu drva i druge imovinsko-pravne odnose (Marić, 2007: 240). *Stàrine* odražavaju vremenski odnos, no često je ovaj toponim bio i nazivom vinograda (Vidović, 2019: 107). Konačno, *Prřka kùca ime* je dobila prema prijedlogu *prijeko*, u značenju 'na drugoj strani' (Gudelj, 2011: 108).

4.5. Toponimi motivirani nazivima biljaka, biljnih zajednica i drugim biljnim nazivima (fitonimi)

Toponimi motivirani nazivima biljaka, biljnih zajednica i drugim biljnim nazivima vrlo su brojni i raznoliki. U toponimu *Bàjami* motivacija proizlazi iz stabla badema, pri čemu je *badem* turcizam perzijskoga podrijetla i etimološki nije jasno kako je došlo do promjene *d* u *j* (Skok, 1971: 87). *Brikínjevac* vjerojatno je nastao proširenjem osnove prema biljci *brinjevac* (< *klekovina*). *Bristov dôčić* i *Bristovci* motivirani su leksemom *brijest*, dok je *Cěrevac* nazvan prema *ceru* (< '*vrsti duba*') (Skok, 1971: 257). Motivacija hrastom prisutna je i u toponimima i *Ràstova Glàvica*, *Ràstovac*, *Ràstovci*, *Rášćane*, u kojima konstantanski sadržaj ne bilježi fonem *h* na početku riječi, kao i *Dùblje*, *Dùbravice*, *Lòšeta dùbrava* te *Vrânja dùbrava* (< *dub*, *psl.* i *csl. dqbъ* '*hrast*') (Skok, 1971: 449).

Čiker je neproziran toponim potencijalno nastao prema praslavenskome *kyka*, što označava biljku kantarijun (Skok, 1972: 79). *Dèbelō grâblje* i *Gràbarie* motivirani su drvom *grab*, a *Drîn* i *Drinovac* dolaze od drijena. *Gòzdin dôlac* označava gustu bukovu šumu, izvedeno od leksema *gozd* (Skok, 1971: 643). *Metáljevac* i *Metáljeva dolina* izvedeni su od *metilj*, biljke iz porodice *jaglac*, dok *Oškòruševik* i *Oškòrušnjak* potječu od *oskоруša*, biljka iz porodice ruža. *Pàsirak* ima nejasno postanje, no moguće da je izveden od morfema *sirak*, prema biljci iz porodice metličara (Skok, 1972: 411). *Pèčova nřiva* potencijalno je imenovana prema biljci *pečak*, poznatoj kao i *zlatoglavica*, a *Převišće* po *piru*, '*vrsti pšenice*'. *Plètikovac* je stvoren prema *plet*, odnosno '*živica*' (Skok, 1972: 682), dok su *Pràpatne nřive*, *Pràpatni dôlac* i *Pràpratnice* premetanjem

prema biljci *paprat*. *Skràbina* dolina naziv je obilježen promjenom glasa *š* u *s*, što je značajka čakavizma i ponovna potvrda nekadašnje prisutnosti čakavskih govora na području Župe, dok motivacija jest u vrsti grma koji se naziva *škra-butina*. *Sît Bùnār* izvodi ime iz *sita*: ‘žuka, žukva, blura’ (Skok, 1972: 245). *Tilov dóčić* jest prema *tilovini*. Naposljetku, *Zòvenov dòlac* motiviran je ili po *zovi*, ‘*bazgi*’, ili izvedenici leksema *zob*, koji Skok definira kao ‘*trice ili drugu zrnatu hranu što se daje stoci*’ (Skok, 1972: 659).

4.6. Toponimi motivirani nazivima životinja (zoonimi)

U ovoj su skupini analizirani toponimi čija je motivacija manje prozirna ili se temelji na životinjama. Primjeri su: *Ćùlia*, *Lìpsin Dòlac*, *Tùria* i *Varilovina*. Toponim *Ćùlia* potencijalno je motiviran apelativom *čula*, što označava ‘*kratkouha ovca*’. Motivacija toponima *Lìpsin Dòlac* izgledno je izvedena prema *lipsa*, ‘*vo koji je gotovo crkao*’ ili ‘*krava koja malo da nije krepala*’ (Skok, 1972: 306). *Tùria* je ime dobila prema imenici *tur*, izumrloj vrsti bika (Skok, 1973: 524). Slično, *Varilovina* i *Orod lić* motivirani su životinjama, tj. orlom te je manje prozirnoga postanja. Škofic (1998:55) tumači etimologiju toponima *Varilovina* dodavanjem proteze *v* na početku riječi, tipične za kajkavsko narječje (< *orlovina*).

Navedeni toponimi pokazuju kako imena čuvaju tragove povijesnih vrsta životinja, gospodarskih aktivnosti i izraza čija se semantika s vremenom djelomično izgubila ili promijenila.

4.7 Toponimi prema gospodarskoj djelatnosti

Toponimi motivirani ljudskom djelatnošću obuhvaćaju imena mjesta i predjela koji održavaju ljudske objekte, aktivnosti i gospodarstvo. Ta imena svjedoče o kulturno-povijesnom, gospodarskom i prostornom uređenju te otkrivaju načine života zajednica na određenom prostoru.

Jedna skupina tih toponima povezana je s izgrađenim objektima i zdanjima. Primjeri uključuju *Gràda*, *Sàmogrēd*, *Zidine* i sl. U toponimu *Gràda* očit je apelativ *grad* (< *psl.* **gardŭ*). Taj toponim nekoć je bio apelativ leksema ‘*gradnja*’, no kasnije se odnosio na ‘*utvrdu*’ (Vidović, 2009: 176). Ilirske utvrde označavale su se slavenskim apelativom *gradina*, dok se za srednjovjekovne hrvatske utvrde ustalio termin *grad*, uz deminutivnu varijantu *gradac*. Najmlađe među njima, one podignute tijekom osmanske vladavine, prepoznatljive su po nazivu koji uključuje apelativ *kula* (Vidović, 2013: 19, u Čaljkusić, 2020: 33). *Sàmogrēd* se imenuje prema apelativu *samogred* (‘*oštra uzvisina okružena dolinama*’) (Vidović, 2012: 219).

U zabiokovskoj toponimiji brojna imena reflektiraju poljoprivrednu djelatnost i različite tipove obradivoga tla. *Bušnica* najvjerojatnije potječe od apelativa *muša*, pri čemu je u procesu oblikovanja imena došlo do fonološke promjene bilabijala *m* u *b*. Taj apelativ označava ‘*općinsku zemlju za slobodnu ispašu*’ (Šimunović, 2004: 209). Toponim *Gûvno* izveden je od imenice *gumno*, pri čemu je u štokavskim i kajkavskim govorima došlo do disimilacije *mn* u *vn*, a njezin semantički sadržaj obilježava ‘*ravno mjesto na tvrdom travnatom tlu na kojem se vrlo žito*’ (Skok, 1971: 633).

Toponimi poput *Lòsovac Stàje*, *Lòsovc*, *Lòzinice* i *Vinodol* motivirani su vinovom lozom, što upućuje na područje nekadašnjih vinograda. Sličnu motivaciju moguće ima i *Ròzovac bûnâr* (< *Lozovac*, potencijalno pogrešno transkribiran), s obzirom na to da je geografski pozicioniran u *Lozovcima*. Manje je vjerojatna motivacija prema drvcu *rozan* koje navodi Skok (1973: 161). Najplodnije njive imenovane su apelativima *podvornica* (‘*glavna ili najbolja njiva u selu*’) (Čaljkusić, 2020: 36) i *luka* (‘*najplodnija njiva*’ < psl. *лѣкъ*; stsl. *lōka* ‘*dolina, morski zaljev, močvarna livada, močvara*’) (Vidović, 2009: 184), što se očituje u toponimima *Lûčki dōlac*, *Lûkanča*, *Lûkančica*, *Lûkovac* i *Pòdvornica*. Apelativ *ograda* odrazio se u imenima koji označavaju zemljište ograđeno suhozidom ili šumom, primjerice u definiciji ‘*ograđenu šumu, prostor ograđen kamenim zidom*’ (Šamija 2004: 233).

Toponimi *Pòdi* i *Pòdine* motivirani su leksemom *pod*, a to u ovome kontekstu označava geomorfološko obilježje te se semantički očituje u definiciji ‘*uzdignute obradive površine*’ (Čaljkusić, 2020: 36). Afereza je prisutna u apelativu *šenica* (< *pšenica*), odnosno gubljenju glasa *p* u skupu *pš* pri tvorbi toponima *Šënicnjaci*. *Vřt*, koji u osnovi ujedno sadrži i apelativ, odnosi se na ‘*tip obradivog zemljišta koje se nalazi dalje od kuće*’ (Vidović, 2011: 232).

4.7.1. Toponimi u vezi s privođenjem tla kulturi

Toponim *Plûžine* najvjerojatnije je motiviran *plugom* i odnosi se na zemljište obrađivano plugom. Vidović (2011: 551) navodi kako se naziv temelji na starim slavenskim mjernim jedinicama vezanim uz dužinu brazde ‘*koju su volovi mogli uzorati bez predaha*’ (2011: 551). *Sënišće* označava prostor na kojemu se podastiralo i sušilo sijeno kako bi se hranila stoka. *Senòkoš*, *Sinòkos* i *Sinòkosić* izvedeni su iz apelativa *sjenokos* koji znači ‘*pokošena njiva*’ i odnosi se na način obrade (Vidović, 2009: 199). Osim vremenske dimenzije u nazivu *Stâra pàsićina*, motivacija se odražava apelativom *pasika* (< psl. *pasěka*) u značenju ‘*krčevina*’, odnosno iskrčeni šumski prostor prenamijenjen poljoprivrednim djelatnostima ili ispaši stoke (Vidović, 2009: 198).

4.7.2. Toponimi u vezi sa stočarstvom

Kòtišine motivirano je rumunjskim termin *coteș*; balkanska riječ slavenskoga podrijetla. U hrvatski jezik preslikalo se u *kot*, što znači 'staja za svinje' (Skok, 1972: 168). *Plândișcie* / *Plândișce* nastao je prema *plandiște*, 'hladovina za brave' (< psl. *polnъ*) (Vidović, 2008: 440). *Počivale* i *Stân* (< *stan*) označavaju pastirsku nastambu (Vidović, 2013: 24). *Stan* u Zabiokovlju može značiti i 'pojata, kućica u brdu' (Šamija, 2004: 338). *Vàljala* potječe od praslavenskoga *valjati* (< psl. **valъ*) i označava 'mjesto gdje se stoka valja' (Juginović, 2022: 37). U dvokomponentnome toponimu *Zèlenkove tòrine* prva sastavnica *Zelenkove* motivirana je obiljem *zelenike*, *božikovine*, a druga sastavnica, *torine*, izvedena je iz apelativa *tor* koji označava 'ograđeni prostor namijenjen držanju stoke' (Vidović, 2022: 179).

4.7.3. Toponimi u vezi s ostalim gospodarskim granama

Dvânčića, *Dvânčica* i *Dvânčice* potencijalno su inačice imenice *duvanište* vezane za područje sadnje ili proizvodnje duhana. Prva sastavnica toponima *Gljánova Glàvica* vjerojatno je aferezom izvedena iz apelativa *ugalj*, što znači 'čunjast brežuljak drva za pravljenje drvena uglja' (Skok, 1973: 537). *Klāčina* i *Klāčine* motivirani su leksemom *klačina* te označava 'mjesto na kojemu se gasi klak' (Vidović, 2009: 197).

5. Kulturnopovijesna uvjetovanost toponima

Toponimi u ovoj skupini odražavaju duhovni život, religiju, lokalnu povijest i predaje.

5.1. Toponimi kao odraz duhovnoga života

Grâvišće potječe iz predslavenskoga i predrimskoga supstrata *grablja*, nakon što se mediteranski raširena riječ *grava* keltsko ilirskoga podrijetla križala s riječju *grob* (Skok, 1971: 610). *İgrišće* izvedeno je od apelativa *igar*, označava prostor gdje su se prema narodnim predajama, noću okupljala i plesala mitska bića, poput vila (Čaljkusić, 2020: 38). *Kopilice* razvijeno je iz sakralnog termina, no fonetski je izmijenjen oblik apelativa *kapelica* (Isto). Vidović (2017: 559) bilježi apelativ *kopila* kao 'nasip ili gomilu trave, zemlje ili kamenja u blizini kuće'.

Iznimno je plodna kršćanska svetačka antroponimija: *Svétac*, *Svèti İvan*, *Svèti Júre*, *Svèti Ròk*, *Svèti Ròko*. *Župa* izvire praslavenske riječi za 'ze-

mlju okrenuta suncu, blaga i pitoma podneblja, nastavana zemlja uopće, skupina ljudi povezanih krvlju i blizinom’ (Nimac, 2012: 179), a kasnije sužava značenje u *’upravnu jedinicu u kršćanskim crkvama*’. U ovome slučaju *Župa* označava toponim koji je bio sjedište župnika u nekadašnjemu Vrdolu, na području današnje Župe Donje.

5.2. Toponimi u vezi s mjesnom poviješću i predajama

Krstaše i *Krštaši* nazivaju se po *’stijegu sa znakom križa koji se nosio u protuosmanlijskim ratovima*’ (< *krstaš*) (Vidović, 2015: 112). *Tùria*, prema mjesnoj predaji koju bilježi Mlikota (1968: 7, u: Šušić, 1995: 22–23), jest oronim nastao u vrijeme francuske vladavine. Prema predaji, Francuzi su Zagvožđanima dovikivali *Tour!* kao zapovijed za turanje teškoga kamenja po provalijama.⁴

Naziv je domaćinima imao prizvuk turanja i označavao fizički rad pri transportu kamenja.⁵

Za zàranačom je odnosni toponim koji je nastao na temelju pozicioniranosti prema Zaranač ploči, stečku za koji se veže legenda o Vidosavi (Šušić, 1995: 12).⁶

Župnik Petar Kaer (u: Šušić, 1995: 12), jedan od prvih proučavatelja zagvoških stećaka, zapisao je i pjesmu: *Ona poni ploču na Zaranču, / Ovce pasuć’, a kudilju preduć’* (...).

⁴ Najčešće su Francuzi rukovodioci upotrebljavali svoju riječ „Tour!“ Ona je po sluhu i jeziku našega naroda imala i znak turanja... Po navedenoj francuskoj riječi koja je ujedno označavala i zapovijed, doista su naši pradjedovi pod vojnom ophodnjom morali turati vrlo teško kamenje po vrljetnim stranama i provalijama. Neki Gudelj koji se u to vrijeme bio nastanio kao samac uza sami logor na Turiji, a njegovi potomci bili su prvi putari i zidari, bio je kod francuskih rukovodilaca kurir. Kako su stari ljudi pričali, njemu su u svako doba noći i dana davali gotovo isti nalog u dvije francuske riječi: „tour“ i „retour“. On je trčao tamo i amo kuda su ga zapovijedi upućivale. U to vrijeme je i on dobio drugo prezime Turić, a njegovi su se potomci i službeno prozvali Gudelji-Turići.

⁵ Luetić (1996: 46) također bilježi predaju koja glasi: (...) *tu staru cestu uz Turiju trasirali su tako da su uzeli tele od krave koja se otelila nekoliko dana ranije i odnijeli ga na vrh. Kravu, kad joj je vime već nabreklo od mlijeka, a ogladnjelo tele ju je mukanjem dozivalo, pustili su da slobodno hoda uz brijeg. Kako je krava tražila najpovoljniji put radi zaštite vimen, seljac i su išli za njom i vapnom bilježili stazu.*

⁶ Bila neka Vida Vidoševića (lijepa i jaka Vidosava, sestra popa Radoslava) koja je živjela devet stotina godina, i to – tri stotine curom, tri stotine ženom, a tri stotine udovicom. Ona je s brda preko Stapića strane na glavi prenosila ploče. Kad je htjela prenijeti i posljednju kamen-ploču, na putu je sustala. Na tom mjestu je zakopaše, a na njen grob navališe onu istu ploču. (Šušić, 1995: 12)

5.3. Toponimi antroponimnoga postanja

Toponimi ove skupine izvedeni su iz osobnih imena, nadimaka, prezimena ili obiteljskih nadimaka vlasnika posjeda. Najčešće su tvoreni posvojnim pridjevom odnosno genitivom vlastitoga imena u svezi s toponimnim apelativom, a rjeđe sufiksnom tvorbom (-aće, -ina, -uša, -ice, -ac.) U imotskome katastru, kao i općinskome sudu, ne postoje podatci o prvim vlasnicima, stoga je etimologija pretpostavljena. Manje prozirne tvorbe pokazuju bogatu antroponimnu osnovu.

Bilini vřtli izvedeni su od nadimka *Bile*, odnosno osobnoga imena *Biloslav* (<*Bjeloslav*) (Vidović, 2011: 239). *Prakovice* je vjerojatno od nadimka *Piro*, osobnog imena *Petar* (Vidović, 2011: 541). *Pribinjš dōlac* vjerojatno je prema rijetkome osobnom imenu na istraživanome području, ispadanjem posljednjega otvornika; *Pribinja* (sthrv. *Pribinegъ*) (Šabić, 2014: 94). *Mitrovaca* upućuje na imena *Mitar* (< *Demetrije*), dok su *Rādosni dōci*, *Rādovača* i *Rādovci* motivirani imenom *Rade* (< *Radomir/Radoslav*) (Vidović, 2009: 177). Skok spominje i sveslavenski i praslavenski denominal *radovati se* koji znači *steći ili posjedovati* (Skok, 1973: 94). *Járkov dōlac* je prema nadimku *Jarko* (< *Jaroslav*), a *Vōjač* prema (< *Vojo* < *Vojislav*) (Vidović, 2013: 231).

U nekim se toponimima očituje utjecaj drugih jezičnih i kulturnih slojeva. *Ėsinovi Grēdi* toponim je nastao prema imenu *Esin*, koje upućuje na nekadašnju prisutnost turske vlasti te potomke islamske vjeroispovijesti.

Gaga (*Gágin dōlac*) je nadimak vjerojatno nastao prema ženskome osobnom imenu (*Dragana*, *Gordana*). Sufiksom *-uša* tvorili su se većinom ženski nadimci prema djevojačkome prezimenu; tako su nastali antroponimi *Matuša* i *Kebuša* (*Mātušin grēb*, *Kēbuša*), no nije poznato prezime koje je motiviralo spomenute nadimke.

Bezērovače / *Bezērovin* nadimak je nastao prema (*bezer*, ‘*siromah*’ < perz. *bī-zer* ‘*siromah*’) (Vidović, 2012: 224). *Sřbina nřiva*, iako na prvu izgleda kao etnonim, nadimačkoga je postanja (< *Srbo*, **srb-* < **srbati* ‘*srkati*’) (Vidović, 2011: 222). *Šárina jãma* izvedena je od nadimka *Šare* nastalog na temelju fizičke osobine. *Šare* su se nazivale osobe koje imaju plave ili zelene oči, a ne dominantne smeđe (Vodanović, 2017: 140).

Na temelju fizičke osobine nastao je i nadimak *Šěpati dōlac*. Rodbinski odnosi potvrđeni su u: (*Dřdovi dōci*, *Dřdov vřt*, *Zětov dōlac*) te prema zanimanjima (*Traváreve dōline*). Etimologija toponima *Rōbovi Dōci* upućuje na nadimak *Rob*, odnosno apelativ *rob*, čije značenje Skok tumači kao ‘*sluga*, *domaće čeljade*, *član zadruge*’ (Skok, 1973: 150). *Kāsivuk* je antroponim pronađen kao obiteljski nadimak u ličkome selu Široka Kula, a spominje se i na mapama Župe Biokovske (*Lička prezimena*, n. d.).

Prezimana koja su motivirala nazive toponima jesu: *Bušić* (*Bùsića kùća*), *Ćuk* (*Čúkov dòlac*), *Dragun* (*Dràgun dòlac*), *Garmaz* (*Gàrmasi Tàkalo*), *Karlušić* (*Kàrlušića stàja*), *Lelas* (*Lèlasovi dōci*), *Lovrić* (*Lóvrića Dōci*), *Rako* (*Ràkovac*), *Selak* (*Sèlakova stōpa*) te *Vuletić* (*Stàje Vùletića*). Toponim *Gàrmasi Tàkalo* nastao je prema *takalo* u značenju *točilo* ('mjesto ljevkaista oblika nastalo spiranjem vode na strmim padinama') (Vidović, 2009: 194) te je dijelom antroponimnoga postanja, prema prezimenu *Garmaz*. Antroponimi u funkciji toponima nastali su prema prezimenima: *Bàban*, *Barnić* / *Bernić* (*Břnić*), *Bikić*, *Lèlas*, *Pilj*, *Ròglič* te *Sàrić* / *Šàrić*. U *Barnić* i *Bernić* uočava se značajka čakavskih govora; slogotvorno *r* izgovara se s popratnim *a* ili *e*. Čakavizam se očituje u transkripciji *s* umjesto *š* u prezimenu *Sarić*, odnosno *Šarić* i *Busić*, odnosno *Bušić*.

5.4. Toponimi nastali od etnonima, etnika i ktetika

Bôdulova Vertača (*Vřtača*) izriče pripadnost zemljišta nekome *Bodulu*. *Bodul* je pejorativ kojim stanovnici Dalmatinske zagore nazivaju otočane. Skok (1971: 178) navodi kako su kopnenim stanovnicima *Bodulji* ljudi ograničene pameti. *Vlaška kôsa* također je toponim motiviran pejorativom, ali u obrnutome smjeru. Naime, *Vlah* je isprva označavalo nomadske pastire, no prijenosom na Slavene, terminom se obilježava pokretni narod srpskoga podrijetla te, pejorativno, stanovništvo oko Biokova, bez obzira na vjeroispovijest (Skok, 1973: 606–607). Druga sastavnica toponima, *kosa*, znači 'litica' (Vidović, 2009: 184).

6. Zaključak

U radu je obrađeno oko 650 toponima Župe Biokovske (Gornje, Srednje i Donje Župe) koji su zabilježeni tijekom devetnaestoga stoljeća, u razdoblju druge austrijske vladavine od 1813. do 1918. godine, pri čemu je mapiranje provedeno 1892. godine. Toponimi predstavljaju autentične svjedoke prethodnih epoha i pružaju uvid u kontekst njihova nastanka. Njihova etimologija i semantička struktura odražavaju način života nekadašnjega stanovništva, uključujući religijske običaje, poljoprivredne prakse, organizaciju vlasti, infrastrukturu i sl. Većina obrađenih toponima odnosi se na lokalne objekte, osobe ili njihove nadimke u kombinaciji s apelativima. U njima se također može pratiti jezična dinamika, pokazatelj kontakta novoštokavsko ikavskoga i čakavskoga govora u prošlosti.

LITERATURA

- Andrijašević, I. (2021). „Gračka toponimija“. *Folia onomastica Croatica*, 30, 1–22.
- Čaljkusić, M. (2020). „Toponimija brda Sidoča i njegova podnožja“. *Folia onomastica Croatica*, 29, 15–48.
- Čilaš Šimpraga, A. (2010). „Ikavski štokavski govori između rijeke Krke i Neretve“. U: M. Lončarić (ur.), *Prinosi hrvatskoj dijalektnoj fonologiji* (str. 159–225). Split: Književni krug.
- Dragić, H. *Horonim Hercegovina i toponomastika mostarskoga kraja*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Dragić, H. (2019). *Toponomastika stolačkoga kraja*. Stolac: Matica hrvatska Stolac.
- Dragić, H. (2013). „Apelativi u toponimiji stolačkog kraja“. *Školski vjesnik* 62 (1). Split: Hrvatsko pedagoško-književni zbor, ogranak Split i Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu Split. 5–26.
- Frančić, A. & Mihaljević, M. (1997). „Antonimija u hrvatskoj ojkonimiji“. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 23–24 (1), 77–102.
- Gudelj, K. (2011). „Obalna toponimija stonskoga područja“. *Folia onomastica Croatica*, 20, 101–120.
- Ibrišimović, N. (2023). „Orografski apelativi u savremenoj ilijaškoj toponimiji“. *Studia lexicographica*, 17 (32), 103–127.
- Ivanišević, F. (1987). *Poljica: narodni život i običaji*. Split: Književni krug.
- Juginović, B. (2020). *Onomastička građa Srednjih Poljica u znanstvenoj literaturi* (završni rad). Filozofski fakultet u Splitu.
- Juginović, B. (2022). *Toponimija Dubrave* (diplomski rad). Filozofski fakultet u Splitu.
- Jurišić, K. (1970). „Nazivi naselja Makarskog primorja“. U: J. Ravlić (ur.), *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju*, 1 (1), 425–500.
- *Lička prezimena* (n. d.). Scribd.
- Lisac, J. (2008). „Govori Dalmatinske zagore kao dio novoštokavskog ikavskog dijalekta“. *Croatia et Slavica Iadertina*, 4 (4), 105–114.
- Luetić, T. (1996). *Župa Biokovska*. Vlastita naklada.
- Marasović-Alujević, M., & Lozić-Knezović, K. (2011). „Obalni toponimi otoka Šolte“. *Croatian Studies Review*, 7 (1), 389–443.
- Marić, A. (2007). *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*. Franjevačka ti-skara.
- Matasović, R., i sur. (2016). *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, sv. 1: A–Nj. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- Matasović, R., i sur. (2021). *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, sv. 2: O–Ž. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Mlikota, I. (1968, 6. maj). „Od Parića do Turića“. *Slobodna Dalmacija*, 7.
- Nimac, S. (2012). „Nastanak i razvoj prvih kršćanskih zajednica“. *Crkva u svijetu*, 47 (2), 163–184.
- Pinjuh, M., Vukoja Mikulić, M., & Vukoja, J. (2022). „Fonološke osobitosti širokobriježskoga govora...“. *Mostariensia*, 26 (1), 147–161.
- Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, sv. 1: A–J. Zagreb: JAZU.
- Skok, P. (1972). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, sv. 2: K–Poni’. Zagreb: JAZU.
- Skok, P. (1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, sv. 3: Poni’–Ž. Zagreb: JAZU.
- Spajić-Vrkaš, V. (1996). *Odrastanje u tradicijskoj kulturi Hrvata: Tučepi*. Zagreb: Naklada MD.
- Stošić, K. (1941). *Sela šibenskog kotara*. Šibenik: Tiskara Kačić.
- Šabić, I. (2014). *Onomastička analiza bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih administrativnih tekstova i stećaka* (doktorski rad). Filozofski fakultet u Osijeku.
- Šamija, I. (2004). *Rječnik imotsko-bekijskoga govora*. Zagreb: Društvo Lovrečana.
- Šarac, I. (2015, 20. mart). Zemljopisni nazivi duvanjskog područja: Gornja Prisika. *Mandino Selo*.
- Šimunović, P. (2004). *Bračka toponimija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Šimunović, P. (2013). „Predantički toponimi u današnjoj i povijesnoj Hrvatskoj“. *Folia onomastica Croatica*, 22, 147–214.
- Škofic, J. (1998). „Mikrotoponimi v Kropi in bližnji okolici“. *Jezikoslovni zapiski*, 4 (1), 47–71.
- Šušić, I. (1995). „Moj Zagvozđ – nekad i sad“. U: M. Glibota et al. (ur.), *Zagvozđ, list Župe Gospe od Karmela*, 1 (1). Pečat.
- Vidović, D. (2008). „Toponimija sela Dubljani u Popovu“. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 34 (1), 431–448.
- Vidović, D. (2009). „Gradačka toponimija“. *Folia onomastica Croatica*, 18, 171–221.
- Vidović, D. (2011a). „Toponimija sela Orahovi Do u Popovu“. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 37 (2), 533–561.
- Vidović, D. (2011b). „Toponimija sela Zavala, Golubinac, Belenići i Kijev Do u Popovu“. *Folia onomastica Croatica*, 20, 207–248.

- Vidović, D. (2012). „Pogled u toponimiju Makarskoga primorja“. *Folia onomastica Croatica*, 21, 207–232.
- Vidović, D. (2013a). „Ojkonimija neretvanske krajine“. *Croatica et Slavica Iadertina*, 9 (1), 3–30.
- Vidović, D. (2013b). „Toponimija sela Trnčina u Popovu“. *Folia onomastica Croatica*, 22, 215–252.
- Vidović, D. (2015). „Pogled u toponimiju sela Hrasno u istočnoj Hercegovini“. *Folia onomastica Croatica*, 24, 93–123.
- Vidović, D. (2017). „Toponimija Makarskoga primorja“. U: M. Tomasović (ur.), *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815* (str. 549–609). Makarska: Gradski muzej.
- Vidović, D. (2019). „Pogled u toponimiju Kotorskoga zaljeva“. *Studia lexicographica*, 13 (24), 97–122.
- Vidović, D. (2020). „Pogled u tivatsku toponimiju“. *Studia lexicographica*, 14 (26), 65–89.
- Vidović, D. (2022). „Toponimija bilećkih Rudina u istočnoj Hercegovini“. *Folia onomastica Croatica*, 31, 175–204.
- Vidović, D. & Vukotić, I. (2024). „Pogled u toponimiju sela Zupci kod Bara“. *Folia onomastica Croatica*, 33, 185–203.
- Vodanović, B. (2017). „Osobni nadimak, figura za društveno uvjetovani kontekst“. *Folia onomastica Croatica*, 26, 139–155.
- *Župa u Dalmaciji 1892. Porezni kotar Imotski*. Karte 1–28.

**Katarina BATINIĆ &
Helena DRAGIĆ**

TOPONYMY OF ŽUPA BIOKOVSKA BASED ON CARTOGRAPHIC DATA FROM THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE

The paper analyzes about 650 toponyms of Župa Biokovska found in cadastral maps from 1892, during the reign of the Austro-Hungarian Empire. The introductory part of the paper mentions geopolitical data, as well as the historical and cultural context. Linguistic analysis determines the former presence of Čakavian dialects, which are now suppressed by the New Štokavian Ikavian Šćakavian dialect. In the second part, the toponyms are classified according to the motivational and etymological classification of the Zagreb onomastic school.

Keywords: *toponymy, Župa Biokovska, onomastics, Austro-Hungarian maps, Croatian language, etymology*

Izvorni naučni rad
UDK: 811.161.2'276.6:316.774

Tetiana KOTS (Kyiv)

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of Ukraine
Tetyana_kots@ukr.net

Anhelina GANZHA (Kyiv)

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of Ukraine
ganzhalina@ukr.net

TENDENCIES OF THE LITERARY NORM IN THE TEXTS OF CONTEMPORARY UKRAINIAN MEDIA RESOURCES: A PAN-SLAVIC CONTEXT

The article examines the evolving tendencies in the literary norm of the modern Ukrainian language in light of both intrinsic national values and pan-Slavic contexts, as well as the challenges arising from the digital mode of information dissemination. Key transformations are attributed to the strengthening of authorial voice across different genres and stylistic domains, and to global trends in the expressivization of language. These phenomena may result in stylistic polymorphism and the adoption of simplified linguistic standards. The study observes, through the interplay of journalistic, academic, and religious styles, a shifting balance between bookish and colloquial elements in traditionally conservative varieties of language, and highlights the role of interactive technologies in shaping intellectual discourse in contemporary society.

Keywords: literary norm, digital environment, axiological standard, expressivization, simplified linguistic norms.

INTRODUCTION

The first quarter of the 21st century has brought radical changes, searches, and challenges for the Ukrainian literary language, shaped by both internal cultural and sociopolitical factors and the broader forces of globalization in the digital age. The digital environment prioritizes the dissemination

of diverse, multifaceted information from all areas of social life, where value is often determined less by factual accuracy and more by sensational impact and immediacy. The very mode of communication has shifted. As linguists note, the internet — hosting thousands of discussions daily — has emerged as a lever of democracy and equality, having disrupted the asymmetric structure of traditional media where one speaks and the others listen. (Skrabacz, Lewińska-Krzak, 2022: 131). Such tendencies are prompting a restructuring in the choice of linguistic means to meet the emerging communicative needs of society across all spheres of language functioning — including journalistic, literary, academic, official-administrative, and religious domains. All of these spheres are actively integrated into the digital communication landscape. Their key features are maximal openness and intensified interstyle interaction, which no longer solely facilitates the natural evolution of language but increasingly provokes stylistic polymorphism — the blending of heterogeneous styles and genres, resulting in texts that are not governed by any established stylistic norm (Gajda, 2001: 25). These processes are typically accompanied by deviations from the literary norm and the proliferation of language errors, the causes of which range from basic linguistic incompetence to the influence of uncontrolled technical mechanisms — particularly in machine translation, AI-generated texts, and similar outputs. However, the issue also has a broader, more systemic dimension: society's attitude toward the literary norm has fundamentally shifted. It is no longer perceived as a strict imperative but rather as a flexible set of linguistic resources aimed at fulfilling communicative intentions. This shift brings both advantages and risks. Such a reconceptualization of norm-establishing processes alters not only the trajectories of language practice but also signals a deeper transformation in how the foundational criteria of linguistic normativity are understood.

METHODS

The validity of the obtained results and conclusions was ensured by the use of general linguistic and receptive-stylistic methods: comparative-historical (to identify analogy, axiology, and empiricism of language norm in a synchronological analysis); communicative-functional (to establish the differentiating features of literature norm as a linguistic category; (to identify emotional and rational elements in the structures of scientific texts); system-structural (to identify the units of verbal competence and their textual implementation); semantic-axiological analysis (for understanding the estimated mechanisms of the language norm); semantic-differential analysis (for examining the dynamics, dissimilarity of semantics of language units); lingui-

stic and cultural analysis (to understand the content and evaluation of the language means of scientific texts depending on the sociopolitical, sociocultural conditions of their formation.

DISCUSSION

Although the literary norm is primarily associated with a set of prescriptions and constraints established by codification sources, its status and internal structure are fundamentally determined by the functional nature of language. This conceptual approach was introduced by E. Coseriu, who contrasted the linguistic norm with the systemic potential of language, defining it as the set of realized and socially accepted possibilities within the language system — as opposed to unrealized potentials or realized but non-normative uses that do not attain general acceptance (Coseriu, 2007: 153). This theoretical framework has been further developed in the works of contemporary Slavic linguists (Gajda, 2001; Habrajska, 2004; Sartori, 2007; Skudrzyk, 2005; Yermolenko, 2013). Linguistic standardization, according to linguists in Montenegro, it is a somewhat artificial process that is carried out with the aim of leveling linguistic differences in one society, in one territory. It is, first of all, a political, economic and commercial tool within the framework of state policies and strategies (Šušanj J., Orlandić S., Čirgić A., 2025).

It is indisputable that the selection of units from among the codified linguistic means recognized as normative must correspond to the communicative intent of the author. Each functional variety of language reflects a specific level of encoding and decoding of information in such a way that these processes remain symmetrical and ensure mutual understanding between individuals. Linguists emphasize that the literary norm must consistently offer a comprehensive inventory of linguistic means capable of guaranteeing that any given message is interpreted in a manner that aligns with the sender's intention — regardless of auxiliary contextual factors. (Habrajska, 2004: 293). In the current context, this issue gains particular significance in view of the implementation of the functional potential of the norm against the backdrop of the increasing openness of all literary language styles to interaction and transformation. These shifts are driven by societal attitudes and the technical affordances of the internet, which has become the primary source of information. The transformations have assumed a systemic nature, reflecting the society's axiological reorientation in defining the normativity of linguistic units. Foundational criteria of the literary norm — outlined not long ago, in the 2013 monograph *Literary Norm and Language Practice* — are gradually losing their relevance. These criteria included linguistic tradition; generally accepted

models measured against the linguistic usage of authoritative writers; and the aesthetic canon, which had been a defining standard since the formation of the literary norm in the late 19th to early 20th century (Yermolenko, 2013: 20). The content of these criteria is also undergoing transformation: the direction of change in the literary norm is no longer determined by the artistic style, but rather by the journalistic one. The concept of tradition is interpreted in divergent ways, often being described as either disrupted or obsolete. In light of these developments, some scholars have even proposed replacing the term *literary norm* with *language standard* (Mozer, 2020).

Linguistic practice demonstrates that, under present-day conditions, the primary driving forces behind the dynamics of the literary norm are shifting sociocultural factors that draw heightened societal attention to specific issues. In response to the demands of the time, the norm selects from the broader strata of linguistic units embedded in the language system those means that align with the prevailing public sentiment and are capable of adequately reflecting its value orientations. Contemporary discourse activates a substantial segment of the Ukrainian lexicon, which, for various historical reasons, had previously been functionally marginalized, while also redefining its stylistic applicability. In this regard, it is the axiological criterion that emerges as a key factor — and it is important to underscore: a factor of change — within the boundaries of the literary norm.

Does this criterion negate the traditional parameters of the literary norm as a whole? Unambiguously, it does not. Rather, those traditional parameters serve as the foundation upon which the symbolic core of the Ukrainian literary norm has been established — a stable corpus that remains an enduring standard of continuity and consistency in the Ukrainian literary language across all historical periods. The dynamics driven by the society's value orientations constitute an inherent aspect of linguistic evolution, yet such dynamics generally affect only a portion of the mutable resources of the language, primarily at the lexical level. Moreover, not all emerging tendencies attain systemic status or become accepted within actual language use.

A degree of subjectivity in the concept of the literary norm was noted by Yu. Sheveliov, who observed: *"The norms of the literary language are all the more valid the more closely they correspond to the developmental tendencies of the given language and the broader the speaker base they rest upon. Nevertheless, they inevitably contain a degree of arbitrariness and subjectivity. From a strictly scientific standpoint, one cannot assert that anything in language is inherently correct or incorrect — for everything that exists in a language has its reasons for emergence and, thus, is justified in its own way"* (Sheveliov, 1951: 9 – 10).

The value system of contemporary Ukrainians, on the one hand, is open to the comprehensive processes of global democratization, which are accompanied by a liberalization in the language community's attitude towards language use. This liberalization manifests as an expansion—often not fully justified from the perspective of traditional literary language principles—of the boundaries of linguistic usage and even an increase in the “pluralism” of approaches to the linguistic norm. Such developments provoke a predominance of emotional over rational considerations (Wolny-Zmorzyński, 2006: 115; Kłosińska, 2009). On the other hand, it is marked by existential challenges related to affirming a distinct identity during wartime. These processes largely resonate with the tendencies observed in the normalization of the Montenegrin language, which is currently undergoing a phase of reviving its fundamental distinctive features and their codification in normative standards. A. Čirgić notes that “the Montenegrin language has been standardized alongside the practices established in official communication and literary language over the past one hundred and fifty years” (Čirgić, 2023: 14). According to him, the external resistance to the establishment of defining features of the Montenegrin language serves as evidence that language, especially the standard language, is one of the most significant forms of identity (Čirgić, 2023: 14, 2023: 17).

The dynamics of the Ukrainian literary norm take place against the backdrop of global trends, namely: 1) the strengthening of the author's position within the text, and 2) functional-stylistic changes across all varieties of literary language, with a marked tendency towards expressiveness.

RESULTS

The Intensification of the Authorial Stance in the Text: Benefits and Threats

The ability of each author to articulate individual value orientations in their texts raises a broader issue of the heterogeneous intellectual levels of language competence within society. Each speaker draws on only a limited subset of the linguistic system's full repertoire, which constrains the representation of its functional potential and highlights disparities in the command of the literary norm. From the perspective of Slavic linguists, such authorial verbal mediation of information across diverse styles and genres tends to destabilize the integrity of linguistic usage, revealing an increasing disjunction between the literary norm and everyday language practice and confining the implementation of the norm to a narrow cultural elite (Markowski, 2006: 21). An expression of the author's linguistic competence is evident in so-called authorial journalism, the projects of which are carried out by individuals from

various professional backgrounds across diverse multimedia genres—further exacerbating the issue of deviation from codified norms. Nevertheless, the tendency to preserve the author’s language, particularly in bookish styles, also has positive implications for the dynamics of the Ukrainian literary norm, especially in terms of the autochthonization of linguistic resources. The retention of authorial language—especially in scholarly texts within the humanities—facilitates the reintroduction of previously forgotten Ukrainian words into usage, with the potential for these to become part of the general lexical repertoire.

For example, lexical items like *оковид* [eye-shaped] and *рівнорядний* [equal], though no longer attested in current lexicographic sources, have been revitalized in the academic writings of literary scholars, thus contributing to the autochthonous enrichment of the language: *Студії над історичною прозою української еміграції з перспективи національної, колективної, індивідуальної пам’яті варто проводити не тільки в літературознавчому ракурсі, а й, сказати б метафорично, з обріїв культурознавства. Саме з такого оковиду можна побачити її ідеологічні, соціальні, культурологічні, ідейно-естетичні контури як важливого медіума колективної пам’яті, у координатному просторі тетогія – пам’яті як феномену культурологічного та історичного* (Слово і час [Word and time]. 2022. № 4. С. 47); *Однак літературні тексти не можна трактувати рівнорядно з «іншими медіями культурної пам’яті, з іншими символічними системами (історичні хроніки, історичне письменство, тексти юриспруденції, релігійні твори, мітологічні оповіді)», бо вже з XVIII ст. літературним текстам приписують відмітні риси, які відрізняють їх від історичних / історіографічних наративів* (Слово і час [Word and time]. 2022. № 4. С. 54). These lexemes, once part of the active vocabulary of the early twentieth century, have since fallen into disuse. The noun *оковид*, in particular, demonstrates considerable lexical-semantic potential, as evidenced by historical lexicographic sources that register its synonymous usage with *перспектива* [“prospect”] (Karavanskyi, 2014: 310). The word *рівнорядно* has a terminological tradition of use in Ukrainian linguistic scholarship (Syniavskyi, 1931), yet in contemporary usage it demonstrates the potential of entering the general vocabulary, functioning as a synonym of *рівнозначно* and *тотожно* (“identically”).

In religious texts, authorial language tends to draw on dialectal vocabulary that remains stylistically elevated and compatible with the sacral nature of the genre, as seen in the usage of the verb *досвідити* [talk over]: *Ми боронимо Богом дане право жити як люди на своїй землі. З цієї причини, будучи переконаними у своїй правоті, всупереч усім страшинам випробуванням,*

які *досвідчуємо* щодня, ми все ж таки не втрачаємо надії. Бо живемо не тільки одним днем і дивимося на перспективу кожної людини через призму вічності (Патріярхат [Patriarchate]. 2022. № 5). In contemporary lexicographical works, this term is stylistically constrained by the label "dialectal," yet it was prevalent in linguistic practice at the beginning of the 20th century, a fact corroborated by its recording in dictionaries from that period (Krymskyi, 1924 – 1933; Nikovskyi, 1927).

A characteristic feature of religious texts is the activation of infrequently used and colloquial words, such as.: *користати* [to use], *огульно* [in general], *візія* [vision], *таланний* [talented], for instance: *Важливо у Великому пості приступити до Таїнства Покаяння. Церква заохочує до частоті сповіді, але тих християн, хто не **користає** з неї впродовж року, зобов'язує принаймні раз у рік приступити до цього таїнства, яке веде нас не лише до примирення з Богом* (<https://ugcc.ua/data/pist-tse-chas-na-bozhi-obiymy-vladyka-andriy-himyak-2392>); *Сучасна молодь – це найбільш **таланна** генерація усіх поколінь, оскільки вона вже як мінімум 30 років живе українським життям, чого не мала жодна генерація до цього часу. Це молодь, яка своєю кров'ю показала свою віру в такі великі цінності, як свобода, ідентичність, демократія, вільний світ. Змогла це зробити у симфонії з багатьма країнами світу* (Церква і суспільство [Church and society]. 2023. № 3). These can be viewed as potential constituents of the general neutral lexicon of the literary language.

Currently, such processes haven't achieved a systematic character. While bookish styles reach a far more restricted audience than journalistic ones, they nonetheless attest to the uninterrupted internal linguistic lexical-semantic processes of updating the literary standard.

A significant threat amidst the prevailing diversity of authorial opinions is the unchecked artificial influence on the literary norm. A prime illustration is the feminization of the language, a process initiated by education sector officials that has grown to alarming dimensions. This trend is undermining the morphonological, lexical, and stylistic norms of the Ukrainian literary standard, especially concerning the adaptation of foreign loanwords to the rules of the Ukrainian language. (Karpilovska, 2017: 386, Kots, 2023). Linguistic phenomena that contravene the inherent principles of a language have generated a range of artificial variants. These variants provoke opposition in usage, even at the level of linguistic intuition, such as: *вождь* [anarch] – *вождиня* / *вождиця* / *вождиха*; *канцлер* [chancellor] – *канцлериня* / *канцеляриня* / *канцлеркиня* / *канцлерка*; *філософ* [philosopher] – *філософеса* / *філософиня* / *філософка*. These processes hinder the consolidation of linguistic identity, the intellectualization of language, and the coherence of linguistic usage.

Functional changes within stylistic varieties of language as projected onto the literary norm

A far more powerful force than the author's individual stance within a text is another direction of functional change: **inter-stylistic interaction**. This interaction encompasses all spheres of language, influencing stylistic differentiation, disrupting the communicatively pragmatic principles of text creation, and altering the stylistic balance of linguistic devices across all varieties of the literary language. While all styles are equally crucial for the realization of the literary norm, only one holds a leading role in norm-creation processes. The primary directions of these changes were first pioneered by the **journalistic style**, which S. Gajda metaphorically terms a "stylistic melting pot"(Gajda, 2001: 25).

Axiological Guidelines for Norm Formation in the Contemporary Journalistic Text

The principal direction of transformation within the journalistic style is a marked tendency toward expressivization, which has already become an integral feature of informational genres. In contemporary media, the selection of linguistic means is no longer primarily guided by their informational function—typically associated with neutral or rationally evaluative vocabulary—but rather by their capacity to influence mass consciousness. As a result, among the units available in the linguistic system, the most acceptable and effective are those belonging to the emotional stratum of the lexicon. However, this lexical layer does not fully meet the communicative demands of the media and is therefore continually expanding—particularly in the domain of negative evaluation—through the activation of the language's latent potential.

The key concept underlying strongly negative expressive evaluation is *war*, with its primary embodiment being the *enemy*. Around this image, a significant portion of stylistically low-register vocabulary has been activated—mainly colloquial words marked by strong negative connotative meaning, such as: **Стогони, шмарклі європейців** [the groans, the snorts of Europeans] *про те, що "так з нами не можна", нас також не повинні цікавити. Нас повинні цікавити гроші на закупівлю американської зброї, оскільки у достатній кількості вона є тільки в них. У нас гинуть люди, а не в них. Сморід їхніх підштанників* [the stench of their underpants] *нас не повинен хвилювати* (<https://surl.li/zfdkrp>). The colloquial expression of negative emotion often evolves into a form of bitter metaphorical irony: *Автоматичне набуття Україною членства в НАТО, знаєте, трохи попахує солодким Будапештом, солодким Бухарестом, а потім солодким Парижем дадуть по голові* [smells like sweet Budapest, sweet Bucharest, and then

they'll hit you on the head with sweet Paris] (<https://surl.li/xkegqr>). The frequent use of such lexical units noticeably deprives informational genres of rational evaluativity and the stylistic neutrality traditionally associated with informational discourse. These tendencies may justifiably be interpreted as a mechanism of resistance in the context of the information war. However, this phenomenon affects not only the vocabulary of journalistic texts, but also reflects a broader shift in the criteria of expressivity and colloquiality, as well as in the linguistic-aesthetic canon—significantly expanding the scale of negative evaluation and the range of genres in which it is employed. In contemporary texts, the category of colloquiality has become subordinated to the goal of achieving maximal emotional and expressive intensity, with the corresponding lexical stratum regarded by psycholinguists as one of the most effective means of influencing mass consciousness (Mikołajczuk, 2000; Nowakowska-Kempna, 1986).

Linguists emphasize the potential pitfalls in how society perceives overtly expressive informational content. Analytical genres, recognizable to readers and listeners, function as a kind of guide for the accurate interpretation and reception of information—information that has been verified, interpreted, and analyzed by an editorial team, often with reference to documentary sources. When genre markers are unclear or absent, this creates varying degrees of misinterpretation or even distortion of the intended message (Chudziński, 2007: 124). As an illustrative case, scholars often recall the mass panic among British radio listeners following the broadcast of a radio drama depicting the outbreak of nuclear war, which the audience mistakenly perceived as a live news report (Maślanki, 1976: 90).

In the last century, journalistic style interacted actively primarily with artistic style, and its impulses did not have a large-scale impact on literary norms. Today, they extend even to conservative, bookish varieties of language.

Functional Shifts in the Bookish Styles of Language

The shifting balance among bookishness, colloquiality, and emotionality is particularly noticeable in the scientific style, especially in texts within the humanities, which have traditionally maintained stylistic neutrality to ensure the objective reception of information by the audience. This trend distinguishes the Ukrainian literary language within the broader Slavic context, as most researchers consider deviations from neutrality in academic writing to be technical oversights stemming from authorial inattention (Wyrębowicz, 2009). However, texts published in Ukrainian academic journals increasingly demonstrate the use of lexical items in figurative senses, frequently marked by distinct colloquial connotations (*unemumu* [insult], *прослизати* [to slip thro-

ugh], *приправляти* [flavour], *докотитись* [to arrive], *діставати* [procure], *вичищений* [cleaned]), for example: *У цьому творі, який можна вважати точкою відліку її письменницької кар'єри, авторка порушує питання жіночої долі і щедро **приправляє його прискінливими фізіологічними подробицями*** (Вісник НАН України. 2022. № 12. С. 45); *У результаті цивілізаційні кордони України ставали все беззахиснішими, через них легко **прослизали** наративи і образи російської пропаганди, зазвичай транскрибовані у вигляді культурних продуктів* (Вісник НАН України [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]. 2022. № 12. С. 62). Notably, this process extends to the terminological apparatus of science itself, particularly in the creation of new term-formation units marked by overtly emotional and negative evaluative connotations. Consider, for instance: *Анні Ерно явно вірить у визвольну силу письма. Її роботи безкомпромісні й написані простою, **вичищеною мовою*** (Вісник НАН України [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]. 2022. № 12. С. 44). This contradicts not only the nature of the stylistic norm of the scientific style but also the very essence of a term, one of whose distinguishing features is stylistic neutrality.

A negative manifestation within the scientific style is the use of slang terms with pejorative meanings, which intensify metaphorical expressivity in the text and, in effect, shift the stylistics of the scientific text toward a journalistic register, for example: *Нині подібні фільми, зроблені **«за межею фолу»** і здорового глузду, змиті самою історією* (Вісник НАН України [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]. 2022. № 12. С. 64). The scholarly community must, without a doubt, ensure that such phenomena do not exert a significant influence on the future evolution of the stylistic norm of the scientific style, since the hallmark of the scientific variety of academic discourse is academic rigor in presentation, a distinctive informational focus, and professional addressivity, which leave subjective (often socially conditioned) components to the realm of scholarly creativity.

The overall trend of expressivization in the contemporary lexicon negatively affects the stylistic norm of another bookish variety of the literary language — the religious style — thereby violating the principle of sacrality within the contextual framework of the text, as exemplified by: *Господь перший шукає того, хто вірує, і серед натовпу питає учнів: «Хто торкнувся Мене?». А що всі **відпекувались** [baked], Петро мовив: «Наставнику, то люди коло Тебе юрмляться і тиснуться»* (З проповіді С. Шевчука [From the Shevchuk's sermon], 20.11.2023); *Наприклад, в моєї знайомої на фронті був чоловік, згодом у армію пішов син. Проте в їхньому селі їх не вважають героями. Вони невдахи, які просто не змогли **«відмазатися»** [to excuse oneself]...* (Патріярхат [Patriarchy]. № 5. 2021). It is crucial that

such processes of violating these fundamental principles do not become systemic and do not undermine the stylistic differentiation of the literary language. Notably, the trends toward expressivization—characterized by the predominance of the emotional over the rational—in the literary language are observed against the backdrop of global-scale processes aimed at simplifying the verbal content of texts across all spheres of linguistic communication.

The Impact of Simplified Standards of Contemporary Culture on the Literary Norm

The challenges of systemic understanding of the norm in society are further complicated by the dominance of the visual over the verbal, which facilitates effective influence on mass consciousness but provokes fragmentation in knowledge acquisition and disorganization of thinking. This, in turn, impedes the perception of cause-and-effect relationships (Sartori, 2007) and disrupts the continuity of tradition in preserving and transmitting the literary norm from generation to generation (Skudrzyk, 2005).

Slavist scholars interpret the processes of colloquialization and expressivization in journalistic texts as manifestations of a broader tendency toward the tabloidization of language or the “implementation of simplified standards in language” (Kępa-Figura, 2010). M. Deuze emphasizes that within the media space, the weight of the word—even in bookish styles—noticeably diminishes, whereas the weight of the image, conversely, increases (Deuze, 2004: 140). According to F. Esser, this issue is far more profound, indicating a decline in the value of education within society alongside a growing demand for systemic marketing (Esser, 1999: 293). Some scholars rightly emphasize that this is merely one manifestation of the tabloidization of culture as a whole, which is linked to the simplification of cognitive processes in digital society (Janus, 2010).

The simplification of linguistic standards occurs as a result of the expansion of well-known linguistic mechanisms, primarily the principle of linguistic economy, which underlies univerbation. This is undoubtedly a natural process in language development, especially in the formation of compound words, abbreviations, and the like; however, the scale of its application—extending throughout entire texts—is cause for concern. Text compression at the graphic level is achieved through contemporary visual-graphic technologies and the use of conventional letter-based abbreviations and symbols drawn from various fields of knowledge and spheres of human activity, as well as specific uses of punctuation marks, different font styles, and symbols. Such mechanisms become indispensable in the genre of infographics. The recipient of infographics not only perceives, memorizes, and analyzes the information but also in-

interprets it based on their linguistic competence, associations connected to life experience, knowledge, universal and national values, cultural environment, logic, and so forth. This results not only in ambiguity in understanding brief textual messages but also fosters a simplified type of linguistic cognition.

The consequences of this simplified approach to verbal information transmission include:

1) the reproduction of names of concepts and terms from other languages retaining Latin script through technical copying, without effort to convey their meaning in Ukrainian—even in intellectually sophisticated scientific texts, for example: *При розгляді об'єкта набув поширення принцип **case study**, який передбачає поглиблений аналіз невеликої сукупності провідних (відносно середнього національного рівня) ЗВО на основі їхньої звітної інформації* (Наука і наукознавство [Science and scientific studies]. 2022. № 4).

2) the widespread use of foreign words, primarily Anglicisms. This phenomenon is observed across all functional varieties of the literary language. Their usage cannot be justified even in the scientific style, particularly in cases of mass reproduction of de-terminologized nominations—resulting from frequent use in media language—originating from various leading fields of activity, which have precise Ukrainian equivalents. Consider, for example: *аутсайдер – останній [outsider], стартап – успішний проєкт [startup], гайд – путівник, інструкція [guide], напр.: Тому ігнорування решти ЗВО не є виправданим зі статистичних міркувань та виглядає репресивним у науково-політичному аспекті (як провокація скорочень у групі **аутсайдерів** рейтингу) (Наука і наукознавство [Science and scientific studies]. 2022. № 4); Є багато **стартапів**, які мають ідеї вирішення проблеми, до речі, і в Україні також, але виникає питання – хто це має фінансувати, прибирати в космосі?* (Куншт [Kunsht], <https://kunsht.com.ua>). These examples attest to the barbarization of the language, which has nothing in common with bookishness as a category correlated with intellectualization. Such phenomena are also observed in religious texts, whose distinctive feature until recently was a clear orientation toward specifically Ukrainian and Church Slavonic word-formation resources, for example: *Почетверте, Церква, нарешті, може і повинна інвестувати в розвиток своїх майданчиків комунікації, таких як соціальні мережі, для залучення й утримування уваги вірних і ширшого кола громадськості, але в цьому аспекті з важливо робити спільні проєкти з медіа, які досі дбають про своїх **фоловерів** [follower] або читачів (Патріярхат [Patriarchy]. 2024. № 1); Пісня, яка стала **саундтреком** [soundtrack] до культового фільму «Цілісно-металева оболонка» Стенлі Кубрика про війну у В'єтнамі, вмить стала нашою реальністю (Патріярхат [Patriarchy]. 2024. № 2). It*

is incorrect to explain these phenomena solely by the principle of linguistic economy, since this principle entails not the adoption of single-word nominations from foreign languages, but rather their creation based on multi-word (analytic) expressions within the general framework of linguistic compression methods and means.

CONCLUSION

The contemporary literary norm of the Ukrainian language is, more than ever before, open to changes determined both by global trends of democratization and the possibilities of digital technologies, as well as by internal cultural-historical and unstable axiological orientations of society. It is existentially crucial not to lose one's own priorities on this path and to preserve the fundamental criterion for defining the linguistic standard—the conformity of each linguistic exemplar to the intrinsic laws of the language—while maintaining a high level of linguistic competence across all stylistic varieties. Linguistic evaluation of these processes must always remain rational, despite the extensive processes of expressivization in the global communicative space.

References

- Čirgić, A. (2023). „Crnogorski jezički standard u analizi Milorada Pupovca“. *Lingua Montenegrina. XVI/1, br. 31*. Cetinje, str. 3 – 22. <https://doi.org/10.46584/lm.v31i1.971>
- Chudziński, E. (2007). *Słownik wiedzy o mediach*. Bielsko Biała.
- Coseriu, E. (2007). *Textlinguistik: eine Einführung*. 4. Aufl. Tüb.: Gunter Narr Verlag.
- Deuze, M. (2004). What is Multimedia Journalism. *Journalism Studies*, 5(2), pp. 139–152.
- Esser, F. (1999). „Tabloidization of News. A Comparative Analysis of Anglo-American and German Press Journalism“. *European Journal of Communication*, № 14, 3, pp. 291–324. <https://doi.org/10.1177/0267323199014003001>
- Gajda, S. (2001). „Nowe społeczności dyskursywne a edukacja komunikacyjna“, in: *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych*. Warszawa: BV, pp. 7–13.
- Habrajska, G. (2004). *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*. Tom 1. Łask.
- Janus, J. (2010). „Tabloidization of television news language“, *„Oblicza Komunikacji”*. *Tabloidization of language and culture*, pp. 161–175.

- Караванський, С. (2014). [Karavanskyi, S.]. *Практичний словник синонімів української мови*. [Practical Dictionary of Synonyms of the Ukrainian Language]. Львів. <https://562.slovaronline.com/>
- Карпіловська, Є., Кислюк, Л., Клименко, Н. та ін. (2017). [Karpilovska, Y., Kysliuk, L., Klymenko, N., etc.]. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. [The influence of social changes on the development of the Ukrainian language]. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго.
- Kępa-Figura, D. (2010). „Linguistic dimensions of tabloidization – a case study“, *„Oblicza Komunikacji”*. *Tabloidization of language and culture*, pp. 127–134.
- Kłosińska, K. (2009). *Formy i normy, czyli poprawna polszczyzna w praktyce*. [Forms and norms, or correct Polish in practice]. Warszawa: BV.
- Коць, Т. (2023). [Kots, T.]. „Словотвір назв осіб жіночого роду в українській літературній мові: між нормою і деструкцією“. [Word formation of feminine names in the Ukrainian literary language: between norm and destruction]. *Культура слова*, Vol. 99, pp. 96 – 111. doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.8
- Крымський, А., Єфремов, С. (1924 – 1933). [Krymskyi, A., Yefremov, S.]. *Російсько-український словник*. [Russian-Ukrainian Dictionary]. Kyiv.
- Markowski, A. (2006). *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*. Warszawa.
- Maślanki, J. (Ed.). (1976). *Encyclopedia of knowledge about the press*. Ossolineum, Wrocław.
- Mikołajczuk, S. (2000). „Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuć z klasy semantycznej GNIEWU“. *Acta Universitatis Wratislaviensis No2229. Język a kultura, Tom 14*. Wrocław, pp. 117 – 134.
- Mozer, M. (2020). „Is a Ukrainian Standard of the Russian Language on the Agenda? “ *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, № 7, pp. 185 – 196. <https://doi.org/10.18523/kmhj219672.2020-7.185-196>
- Ніковський, А. (1927). [Nikovsky, A.]. *Українсько-російський словник*. [Ukrainian-Russian Dictionary]. Київ: Горно.
- Nowakowska-Kempna, I. (1986). *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykiadnikami predykatyw uczuć*. Katowice: Uniwersytet.
- Sartori, G. (2007). *Homo videns. Telewizja i postmyślenie*. Warszawa.
- Шевельов, Ю. (1951). [Sheveliov, Yu.]. *Напис сучасної української літературної мови*. [An essay on the modern Ukrainian literary language]. Мюнхен: Молоде життя.
- Skrabacz, A., Lewińska-Krzak, M. (2022). „Wpływ rewolucji cyfrowej na rozwój społeczeństwa informacyjnego oraz społeczną wartość informacji“. *Roczniki nauk społecznych*, T. 14 (50), №1, pp. 12 – 21. <https://doi.org/10.18290/rns22501.12>

- Skudrzyk, A. (2005). *Czy zmierzch kultury pisma? O synestezji i analfabetyzmie funkcjonalnym*. Katowice, 2005.
- Šušanj, J., Orlandić, S., Čirgić, A. (2025). „Akcent u Crnogorskome jeziku između standarda, stvarnosti i ideologije“. *Lingua montenegrina*, XVIII/1. 35, Cetinje, str. 4 – 21. <https://linguamontenegrina.me/index.php/lm/article/view/1070/1066>
- Синявський, О. (1931). [Syniavskiy, O.]. *Норми української літературної мови*. Харків – Київ: Література і мистецтво.
- Wytrębowski, J. (2009). „O poprawności językowej publikacji naukowo-technicznych“. *Zagadnienia naukoznawstwa*, 1(179), pp. 1–10.
- Wolny-Zmorzyński, K.; Kaliszewski, A.; Wysocki, F. (2006). *Journalistic Genres. Theory, Practice, Language*. Warsaw: Academic and Professional Publishing Houses.
- Єрмоленко, С., Бибик, С., Коць, Т. та ін. (2013). [Yermolenko, S., Bybyk, S., Kots, T., etc.]. *Літературна норма і мовна практика*. [Literary Norm and Language Practice]. Київ. https://drive.google.com/file/d/10CZw2XjWuyVB5_UkP6Nc-FxsD5u1svEc/view

Tetiana KOTS & Anhelina GANZHA

TENDENCIJE KNJIŽEVNE NORME U TEKSTOVIMA SAVREMENIH UKRAJINSKIH MEDIJSKIH RESURSA: PANSLOVENSKI KONTEKST

Članak ispituje evoluirajuće tendencije u književnoj normi modernog ukrajinskog jezika u svjetlu intrinzičnih nacionalnih vrijednosti i panslovenskih konteksta, kao i izazove koji proizilaze iz digitalnog načina širenja informacija. Ključne transformacije pripisuju se jačanju autorskog glasa u različitim žanrovima i stilskim domenima, kao i globalnim trendovima u ekspresivizaciji jezika. Ovi fenomeni mogu dovesti do stilskog polimorfizma i usvajanja pojednostavljenih jezičkih standarda. Studija posmatra, kroz međusobno djelovanje novinarskih, akademskih i vjerskih stilova, promjenu ravnoteže između knjižskih i kolokvijalnih elemenata u tradicionalno konzervativnim varijantima jezika i ističe ulogu interaktivnih tehnologija u oblikovanju intelektualnog diskursa u savremenom društvu.

Ključne reči: *književna norma, digitalno okruženje, aksiološki standard, ekspresivizacija, pojednostavljene jezičke norme*.

Izvorni naučni rad
UDK:811.163.2'276.1

Ivan G. ILIEV (Kardzhali)

Lyben Karavelov Branch Kardzhali
Independent Scholar in Bulgaria
ivan_iliev20002000@yahoo.com

Daniela KAZAKOVA (Plovdiv)

Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Plovdiv, Bulgaria
d_kazakova@uni-plovdiv.bg

ON SOCIOLINGUISTICS OF MINORITIES (CONCERNING THE BULGARIAN LANGUAGE)

In this paper, we present the peculiarities of minorities and their languages. We provide general information on the state of research and include international professional literature. We show what specific features characterize the Bulgarian overheating in different regions of Europe. Today, the Bulgarian language has been increasingly explored outside the country, for example in Ukraine, Moldova, Greece and Serbia. Bulgarian-speaking people live there. We continue to show which sociolinguistic aspects affect different groups in Bulgaria. We document the situation of linguistic minorities, which are very numerous in Bulgaria. We conclude that minority languages are intensively researched and that there is a need to study them, both within and outside national borders.

Keywords: minority languages, sociolinguistics, Bulgaria, Bulgarian minority

Introduction

In the last few years, we have started work in a totally unexplored field of sociolinguistics which we call sociolinguistics of minorities. Although we have been working in the field of Bulgarian sociolinguistics of minorities, i. e. sociolinguistics concerning Bulgarian dialects used by diverse minority groups in Bulgaria and on the territories with compact Bulgarian population abroad, our experience could be easily applied to other languages, too.

So far, several articles exploring different aspects of the issue have been published or presented at conferences. In the first of them (Iliev, 2019), the basic postulates of the Bulgarian sociolinguistics of minorities are discussed and the case of the trilingual Romani minority from the village of Voivodovo, Haskovo region, in Southeastern Bulgaria (speaking Turkish, Romani, and Bulgarian on a dialect level) is researched.

The second article (Iliev, 2020) reviews a similar case concerning the bilingual inhabitants of the upper quarter of Chakalarovo, Kardzhali region (Southeastern Bulgaria) who speak both Bulgarian and Turkish dialects. The third paper (Iliev, 2022) examines the use of the Rhodopean Bulgarian dialect by the Agupti (or ‘Egyptian’ Gypsies), settled in Madan, Smolyan region (again in Southeastern Bulgaria). The latest article published recently (Iliev, Kazakova, 2025) pays attention to the Bulgarian dialect spoken by the Albanian minority in Mandritsa, Ivailovgrad region (Southeastern Bulgaria).

Besides, in the first of the cited articles attention was paid to some fragmentary attempts for describing such linguistic phenomena: by Kyuchukov (Kyuchukov, 1994) – for the use of Turkish dialects by Gypsies in Bulgaria; by Hudson (Hudson, 1995: 274–275) – for the use of English by Afro-Americans in the USA; by Nikolova (Nikolova, 2004: 5–6) – for the use of Bulgarian in the Ottoman empire by Turks, Tatars, the Gagauz people, Circassians and Greeks. Also, some unexplained by the authors examples for the use of Bulgarian dialects by non-Bulgarian minority groups were shown: by Primovski (Primovski, 1955: 219) – regarding the above-mentioned Agupti or ‘Egyptian’ Gypsies in Madan, who before speaking Turkish used to speak an ‘authentic (Bulgarian) old Rhodopean dialect’; by Ognyanova (1985: 87) – concerning the use of the Bulgarian Shop (Sofia region) dialect by Gypsies or Romani people; by Barbolova (1999: 5–6) – for the Bulgarian dialect of the Gagauz people in the village of Kubei or Chervenoarmeiskoe in Ukrainian Bessarabia; by Kocheva (2005: 54) – for the use of the Thessaloniki region Bulgarian dialect by the Greeks in Nessebar on the Black sea coast; by Marinov (2008) – on the bilingualism of the Romanian speaking population from the village of Bregovo, Vidin region. Moreover, we could add, a new-found extract from L. Panov’s book (2016: 36–37), where the Shop dialect of one of his main characters – a Gypsy, is demonstrated again. However, many other examples could be shown here.

An object of research for the Bulgarian sociolinguistics of minorities are the minority groups speaking Bulgarian on the territories of Bulgaria, Ukraine (Kahl, Nechiti, 2016), Moldova (Henzelmann, 2025), Romania, Serbia, Northern Macedonia (Simyan, Drăgan, 2025), Albania, Greece (cf. Henzelmann, 2017: 39ff.), and Turkey. Bilingualism and multilingualism are

typical for all of them. The particular minorities under research, as stated by Iliev (cf. Iliev, 2019) are: the Gypsies (the Romani people), the Romanians, the Aromanians (more, cf. Kahl, 2008), the Greeks, the Albanians, the Russians, the Armenians, the Tatars, the Gagauz people, the Turks, the Czechs, the Slovaks, the Jews and others. A vast field for research on the matter could be found in Turkey, where a great number of forcibly relocated Muslim Bulgarians from Macedonia, Northern Bulgaria and the Rhodope region live together not only with Turks, Gypsies, Albanians, Tatars, Armenians, Vlachs, Greeks, Bosnians, but also with many Caucasian peoples.

Minority groups in Bulgaria

a) The Romani people

This group includes numerous subgroups, some of which are trilingual (speaking Bulgarian, Romani and Turkish languages), others – bilingual (speaking Romani and Bulgarian, Turkish and Bulgarian, etc.), and some – monolingual (speaking only Bulgarian – known as ‘Asparukh’s Gypsies’, ‘Asparukh’s Bulgarians’ or ‘Gray pigeons’, who are the Bulgarian equivalent of the Romanian-speaking Gypsies) (Romite, 2008). It is a curious fact that as the ‘Asparukh’s Gypsies’ consider themselves to be direct descendants of the Turkic Proto-Bulgarians, in the same way, the Vlach or Romanian-speaking Gypsies believe that they derive from the ancient Dacians. As a source of information regarding the Romani dialects in Bulgaria we will show only the work of Igla and Draganova (2006).

The Romani minority, being most numerous and widely dispersed throughout Bulgaria, offers best possibilities for research regarding the Bulgarian dialects used by its members. An abundance of dialectal material probably could be found in the Romani quarters of Sofia, Pernik, Yambol, Stara Zagora, among the Bulgarian-speaking Tsutsumani Gypsies in Northwestern Bulgaria and so on.

b) Romanians and Aromanians

The Romanian dialect of the Vlachs from the Vidin region was studied by Budish, Asenova and Simeonov (Budish, 2001; Asenova, Simeonov, 1978). However, there are Vlachs in Nikopol and other places along the Danube River (Mladenov, 1995: 7; Balkanski, 1999). Another Romanian dialect speak the Kopanari (wash-tub makers), the Lingurari (spoon-makers), and Mechkadari (bear-breeders) Gypsies who live all over Bulgaria (Mladenov, 1995; Doncheva, 2005). We have dialectal recordings from the village of Yagoda, Kazanlak region; from Tchernokonevo, Dimitrograd region, and from Korten, Nova Zagora region (in the first two villages, most of the Kopanari

Gypsies, besides Romanian and Bulgarian, can speak Greek too, as they have worked and lived in Greece for 15–20 years, and the children and grandchildren of many of them still live there). Furthermore, there are Aromanian settlements in the Western Rhodopes, whose language was studied by Popesku and Balkanski (Popesku, Balkanski, 1995).

c) Greeks

The situation here is just as much diverse, as with the Gypsies. Apart from the Sarakatsani people in the Sliven and Karlovo regions, as well in Western Bulgaria (Batakov, 2004), some information about their language could be found in P. Asenova's (1976) works. In Bulgaria and Ukraine, up to present days, there are representatives of the minorities that still speak Greek dialects: the Kariots (who call themselves 'Romei') in the Yambol region (see Daskalova-Zheliaskova, 1985) and in the Harmanli region (Rusev, Madzharov, 1987); the Ortaköy Greeks in Ivailovgrad and the neighboring village of Belopolyane (Primovski, 1973); the Pontic Greeks in Pomorie, Nessebar and other places (Kocheva 2005; Poromanska 2014); the Greeks in the Odessa region of Ukraine. N. Derzhavin (Derzhavin, 1915: 322) notes for the village of Malak Boyalak, Odessa region, whose inhabitants immigrated from Malak Boyalak, Elhovo region, in Bulgaria, that there was a mixed Greek-Bulgarian population, who called themselves Greek-Bulgarians and spoke both Greek and Bulgarian. In the past, Greek towns were also Varna, Asenovgrad, and Plovdiv, as well as the villages around them (in Kuklen, Plovdiv region, still live people who speak a Greek dialect). A large Greek community, according to Nikolova (2004: 70), existed in Tarnovo, too, during the Ottoman rule. Nikolova writes that for Petar Bogdan who visited the town in 1640 was not very clear of which ethnic origin were the local people there who used to speak both Greek and Bulgarian.

d) Albanians

This was another widespread ethnic group on the Eastern Balkans in the past (Gyuzelev, 2004), whose successors still live in the Bulgarian village of Mandritsa, Ivailovgrad region, and in Kardzhali. Their dialect had been studied by Sokolova (1983). A part of the population of Chiprovtsi region (Northwestern Bulgaria), especially in Kipilovets (Gyuzelev, 2004: 41; Ilieva, 2012: 4–5) consists of Albanian settlers, who used to speak excellent Bulgarian (on a dialect level) even during the 17th century. In Arbanassi, Tarnovo region, which was thoroughly an Albanian village (Gyuzelev, 2004: 50), many years ago, women used to speak 'a peculiar mixture of Modern Greek and Bulgarian' (Nikolova, 2004: 151). Apparently, like the Gagauz people in Var-

na, the Albanians in Mandritsa also tended to accept the Greek language and culture (there were Greeks in the village once). The Bulgarian refugees from Greece come to the village later – after 1919 (Petrov, 2015:17).

The situation is the same in the village of Zhovtnevoe (Karakurt), Bolgrad region (Ukrainian Bessarabia), where Albanian settlers from Northeastern Bulgaria have been living. There, Bulgarians, Gagauzians, and Albanians live together and Albanian, Bulgarian, Turkish and Russian are spoken (ABGSSSR, 1958: 13–14; Budina, 1993; Dermentli, 2011; Kahl, Nechiti, 2016: 15–16). A. Voinikova (2008: 80–81) points out that, in Zhovtnevoe, Bulgarians, Albanians and Gagauzians speak Bulgarian (of course, dialectal). This information was personally confirmed by a taxi driver from Bolgrad, who was born and raised in the above-mentioned village. Last but not least, as well as elsewhere, mixed marriages play a significant role for the presence of bilingualism and trilingualism.

e) Russians

The Russian Old Believers, called Lipovans, still inhabit, as an ethnic minority, the Kazashko village in Varna region and Tataritsa, a quarter of Aidemir village, Silistra region of Bulgaria (Uzenova, 2009).

f) Armenians

Armenian refugees moved to Bulgaria as a compact group after the Armenian genocide in Turkey in 1915–1916, and Haskovo, where there are Armenians nowadays, too (Karahanyan, 1980), became a starting point for their displacement around Bulgaria. The major Armenian city in Bulgaria at present day is Plovdiv, but many Armenian groups live also in Ruse, Sliven, Burgas, etc. Many of the representatives of this minority are trilingual and besides Bulgarian and Armenian they speak Turkish (at least the older generation). However, the number of those Armenians who speak only Bulgarian is gradually increasing since they have forgotten their mother's tongue. Regardless of the opinion of Videnov (2006: 69), that Armenians face no problems in speaking standard Bulgarian, some expressions used by the older Armenian generation in the town of Kardzhali, for instance, clearly indicate that their parents, alongside with Turkish have used Bulgarian only at dialectal level (when they used to communicate with the Bulgarian refugees from Aegean Thrace who also moved to Kardzhali (at first, there was no compact Bulgarian population in the town without counting the administration, post officers, and the military): Н'амъ с ко̀го дъ приказвам армѐнски 'there is no one to speak Armenian with'; То̀й, Стѐфан, си до̀йде 'he, Stefan, returned'; Ейс'ана шъ гу пуглѐннеме 'we will take a look at it in a while'; До̀йде ведн'џ

Нийяз̀̀то... ‘(the) Niiazi came once...’; В̀̀чик з̀̀найш, чи ш̀̀ д̀̀йд̀̀т ‘now you know they are coming’, and so on.

g) Tatars

This particular minority group, which have been assimilated by the Turks and the Gagauz people and has a limited presence in the Dobrudzha region, has not been studied by us yet. They could be an object of research by other colleagues. The Tatars in Bulgaria and their language have been researched by Emil Boev (2016).

h) The Gagauz people

One can learn more about them again by Emil Boev (1995). Many of them emigrated from Bulgaria to Bessarabia (Ukraine and Moldova – in the latter, there is an autonomous Gagauzian republic), but some Gagauzian groups still live in Northern Bulgaria (there used to be a separate Gagauzian quarter in Varna). In Bessarabia, the Gagauz people live together with the Bulgarians in Kubei (Chervenoarmeyskoe), Zhovtnevoe, Kurchi, Tabaki, Stari Troyan, Komrat, Kirsovo (ABGSSSR, 1958: 13–14). These people speak Bulgarian dialects, too, which is enabled by the mixed marriages (including with Moldovans), as N. Nedelchev (1998: 7–8) observes. Some new insights by the German scholar Martin Henzelmann (2022) could be added to the newest research on the Gagauz people, multilingualism, and language contact in Moldova. Todor Balkanski (2005: 15) writes, concerning the Gagauz people who live in Caucasus and in Kazakhstan, that besides Turkish they know Bulgarian, too.

i) Turks

As Videnov correctly notices (Videnov, 2006: 69), many of the Turks in Bulgaria live in compact groups, separately from Bulgarians, and don’t speak Bulgarian well. This is a well-known fact, especially to people like us, who have been living and working in Kardzhali for years. Yet, the situation at the border areas between the Muslim Bulgarians and the Turks in the Eastern Rhodopes is different. It has been stated (Boev, 1976: 201) that a process of interfusion between the Bulgarian and the Turkish population as well as between the Bulgarian and Turkish languages is in progress. St. Kabasanov (1963: 8–10) noticed many years ago that in the village of Tihomir, Krumovgrad region, most men were bilingual and used equally well Turkish and Bulgarian, furthermore there were many mixed marriages among the population of the neighbouring Strizhba, where even women and children used to speak Turkish. Unlike Strizhba, in Tihomir we have not seen Muslim Bulgarian spe-

aking Turkish, but the majority of the extremely conservative inhabitants of Strizhba really use Turkish, as well as a Bulgarian a-dialect.

Emil Boev (1976: 201–202) mentions Byal izvor, Ribni dol, Dve topoli, Rusalsko, Gabrovo, Buk, Bezvodno, Slivka, Diamandovo (already a quarter of Byal izvor) as mixed villages. According to him (Ibid: 222–223), it is not a coincidence that the Turks in some villages around Kardzhali call the Turks in other villages by the name of pamàk ‘Muslim Bulgarian’ (which designation reflects the typical Rhodopean Bulgarian acavism).

There are other villages in the Eastern Rhodopes where the Turkish population speaks a Bulgarian dialect, as the above-mentioned Chakalarovo, Kirkovo region. The village consists of two quarters – Upper and Lower. People living in the Lower quarter speak Bulgarian dialect (along with the literary Bulgarian), and in the the Upper quarter the older generation speaks dialectal Turkish and dialectal Bulgarian (the younger generation there knows literary Bulgarian too). B. Tihova (1963: 20–22) had described the phenomenon in the in the sixties of the nineteenth century, however the situation is the same today, although the youngest barely use Turkish despite understanding it. While in some of the above-mentioned villages a process of Turkification has taken place, in Chakalarovo, apparently the opposite process of Bulgarization of the Turkish population has occurred (while the elderly consider themselves to be Turkish, the young consider themselves to be Bulgarians and have Bulgarian names). Tihova (1963: 38–41) asserts that the nearby villages of Fotinovo, Krilatitsa and Shoptsi are also former Bulgarian settlements. She states that the people from Kosturino and Barzeya speak Turkish and Bulgarian dialects and consider themselves Turks, but the neighbouring Bulgarian population disagrees on that matter. Nowadays Kosturino and Barzeya are entirely Turkish.

In such cases the mixed population often uses a religious designation or claims to be of a mixed origin – like the Greek-Bulgarians near Odessa, and the Bulgarians in Romania who call themselves Serbian-Bulgarians (see Mladenov, 1993: 25). In other cases the population does not care of their nationality (a good example are the Bulgarian Pomaks in Greece or some Romani groups in Bulgaria).

j) Czechs

Unfortunately, the Czechs, who used to live in the Voivodovo village, Vratsa region, left Bulgaria a long time ago. Information on them could be seen in Budilova and Jacoubek (Budilova, Jacoubek, 2014).

k) Slovaks

In some villages of Northern Bulgaria – Gorna Mitropolia, Podem, Brashlyanitsa, Pleven region, there were Slovaks until recently (Ivanchev, 1978). Almost none of them was left. During a visit of ours in Podem, we were told that only one elderly Slovak woman still lived there.

l) Jews and others.

Here, we not comment on them, for we have not studied them yet.

**Available audio recordings of the Bulgarian
dialect speech of minorities.**

A significant part of our work, alongside with the research of the Bulgarian dialects spoken by the minorities, is providing audio recording with samples of these dialects. For this purpose, we have uploaded videos with exemplary materials. So far one can hear the following samples:

The Agupti from Madan, Smolyan region: <https://www.youtube.com/watch?v=e6K0jxxhBEk>;

The Albanians and the Gagauz people from Zhovtnevoe, Bolgrad region (Ukraine): <https://www.youtube.com/watch?v=jl4pNQYgaac>;

The ‘Asparukh’s Bulgarians’ from Radievo, Dimitrovgrad region: <https://www.youtube.com/watch?v=iXCrbf8dADg>;

The Gagauz people from Kirsovo, Taraklia region (Moldova): <https://www.youtube.com/watch?v=4ix6Kkh18PI&feature=youtu.be>;

The Gagauz people from Star Troyan, Ukrainian Bessarabia: <https://www.youtube.com/watch?v=HecYXgjIM6w&feature=youtu.be>;

The Gagauz people from Kirsovo and Star Troyan, Ukrainian Bessarabia: <https://www.youtube.com/watch?v=4rGGcfsWrNs&feature=youtu.be>;

The Romanians from Star Beshenov, Banat (Romania): <https://www.youtube.com/watch?v=3A5tvfU148c&t=12s>;

The Turks from Chakalarovo, Kardzhali region: <https://www.youtube.com/watch?v=05tE8NvHQsM>;

The Romani people from Voivodovo, Haskovo region: <https://www.youtube.com/watch?v=AIkBFNvbjBs>;

The Romani from Malomirovo, Elhovo region: <https://www.youtube.com/watch?v=7LwXpnhYHE4>.

More samples are to find on the Austrian VLACH project (<https://www.oew.ac.at/vlach/>), others are yet to come.

Conclusions

There is no doubt that minority languages in Bulgaria will continue to be studied in the future, and in various aspects. This concerns their sociolinguistic reality, but also language contact and educational opportunities. In the future, it will also be necessary to examine how issues of language contact with the dominant languages of the surrounding area affect minority languages, such as the historical importance of French in Bulgaria (Henzelmann, 2019) and the associated question of how much this has influenced minority languages. Another example is the significance of Ukrainian or Russian in Ukraine, both of which have influenced the local languages of the Bulgarians, Gagauz, and Albanians (Kahl, Nechiti, 2016) to varying degrees, but what we do not yet know is what secondary changes and interactions this has motivated in the languages of the minorities. It is also unknown how they affect linguistic and cultural semiotics of these groups (for more details, see Simyan, Drăgan, 2025). All in all, we note that the research on the Bulgarian dialects spoken by minorities in Bulgaria shows that this phenomenon must not be neglected by linguists for several reasons.

Bibliography

- ABGSSSR (1958). *Atlas bolgarskih govorov v SSSR*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Asenova, P. (1976). Les contacts linguistiques sur la peninsule Balkanique. Refletes dans le parler des karakatchans de Bulgarie. *Linguistique balkanique* 4, pp. 9–21.
- Asenova, P., Simeonov, B. (1968). Observations préliminaires sur le parler d'une population romane isolée dans un milieu slavo-bulgare. *Linguistique balkanique* 1, pp. 77–80.
- Balkanski, T. (1999). *Nikopolskite vlasi*. Veliko Tarnovo: Znak '94.
- Balkanski, T. (2005). *Kavkazkite balgari*. Veliko Tarnovo: Znak '94.
- Barbolova, Z. (1999). *Balgarskiyat govor v s. Chervonoarmeyskoe (Kubey), Besarabiya*. Odesa: Astroprint.
- Batakov, D. (2004). *Detsa na Sirako. Kratka istoriya na karakachanite*. Sliven: Obnova.
- Boev, E. (1976). Izsledvaniya i materialy po turska dialectologiya. 1. Iztochnorodopski turski govori. *Godishnik na Sofiyskiya universitet. Fakultet po zapadni filologii* 1, pp. 199–267.
- Boev, E. (1995). *Ne zabrudata, a lazhatata za gagauzite*. Sofiya: Narodna prosveta.

- Boev, E. (2016). *Tatarite i tatarskite govori v Bulgariya*. Dobrich: Regionalen istoricheski muzey.
- Budilova, L., Yakoubek, M. (2014). *Balgarskite chehi. Sluchayat Voyvodovo*. Sofiya: Paradigma. 2014.
- Budina, O. (1993). Shqiptarët në Ukrainë: Përshkrim historiko-etnografik për kulturën tradicionale. *Kultura Poppulore* 1–2, pp. 145–152.
- Budiş, M. (2001). *Comunitatea românească de pe velea Timocului bulgăresc*. Bucureşti: Militară.
- Daskalova-Zhelyazkova, N. (1989). *Karioti*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN.
- Dermentli, A. (2011). *Albantsy na yuge Bessarabii*. L'viv: Ukrains'ka akademiya drukarstva.
- Derzhavin, N. (1915). *Bolgarskie kolonii v Rossii. II. Yazyk*. Petrograd: Tipografiya „A. Smolinskiy“.
- Doncheva, T. (2005). *Nablyudenie varhu govora i kulturata na vlasite ot s. Krusheto, obshtina Gorna Oryahovica*. Sofiya: SU 'Sv'. Kliment Ohridski. [Thesis].
- Gyuzelev, B. (2004). *Albanians in the Eastern Balkans*. Sofiya: International Center for Minority Studies and Intercultural Relations.
- Henzelmann, M. (2017). How the South-Slav Microlanguages (don't) Appear: Production of Language Planning, Frames and Difficulties (on the Example of Bunjevac and Pomak languages). *Balkanistichen Forum. Balkanistic Forum* 17 (3), pp. 34–49.
- Henzelmann, M. (2019). La Bulgarie et son européanisation à travers la langue française. The Europeanisation in Bulgaria and the Impact of the French Language. *Chuzhdoezikovo obuchenie. Foreign Language Teaching* 46 (1), pp. 19–32.
- Henzelmann, M. (2022). The Gagauz Language and its Semiotic Landscape in the Republic of Moldova. *Studies of Science and Culture XVIII* (3), pp. 97–108.
- Henzelmann, M. (2025). The Bulgarian Language in the Republic of Moldova. (Status, Pedagogy, and Legal Situation). *Chuzhdoezikovo obuchenie. Foreign Language Teaching* 52 (1), pp. 105–120.
- Hudson, R. (1995). *Sotciolingvistika*. Sofiya: UI 'Sv. Kliment Ohridski'.
- Iglă, B., Draganova, D. (2006). Romani Dialects in Bulgaria. *International Journal of the Sociology of Language* 179, pp. 53–63.
- Iliev, Iv. G. (2019). Malcinstvena sotsiolingvistika. *Ongal* 1, pp. 103–117.
- Iliev, Iv. G. (2020). Malcinstvena sotsiolingvistika. S primer ot Chakalarovo, Kardzhaliysko. *Gramatika na duha. Sbornik v chest na dotsent d-r Lyuba Stoichkova*. Veliko Turnovo: UI 'Sv. sv. Kiril i Metodiy', pp. 241–250.

- Iliev, Iv. G. (2022). Malcinstvena sotsiolingvistika. Za ezika na aguptite ot grad Madam, Smolyansko. *Dunărea – Nistru* VIII, pp. 229–237.
- Iliev, I. G.; Kazakova, D. (2025). Sociolinguistics of Minorities. The Bulgarian Dialect of the Albanian Minority in Mandritza (Ivaylovgrad Region). Comati, S. et. al. (eds): *Bulgarica* 7. Munich: AVM, pp. 55–68.
- Ilieva, L. (2012). Predgovor. Stanislavov, F. (ed.): *Opisanie na Severna Bulgariya*; P. Parchevich. Zaveshtanie. Sofiya: Bukvica, pp. 4–7.
- Ivanchev, S. (1978). Sledi ot slovashko vliyanie varhu nyakoi plevenski i nikopolski govori. *Svetomir Ivanchev. Prinosi v Balgarskoto i slavyanskoto ezikoznanie*. Sofiya: Nauka i izkustvo, pp. 9–20.
- Kabasanov, St. (1963). *Edin starinen balgarski govor – tihomirskiyat govor*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN. 1963.
- Kahl, T. (2008). Considerations regarding the disappearance of languages with reference to Balkan romancy. *Philologica Jassyensia* 4 (1), 2008, pp. 129–145.
- Kahl, T., Nechiti, N. (2016). Minderheitensprachen und Kulturkontakt im Budschak. Eindrücke einer Feldforschung in Südbessarabien (Ukraine). In: Dahmen, E. et al. (eds): *Romanische Kleinsprachen heute. Romanistisches Kolloquium*. XXVII. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, pp. 3–32.
- Karahanyan, K. (1980). *Istoriya na armencite v Haskovo*. Haskovo: Armenska apostolicheska pravoslavna tsurkva ‘Surp Stefanos’.
- Kocheva, A. (2005). Za bilingvizma i diglosiyata v govora na grad Pomorie. Problemi na sotsiolingvistikata. VIII. Mezhdunarodno sotsiolingvistichno druzhestvo. Sofiya: UI ‘Sv. Kliment Ohridski’, pp. 52–54.
- Kyuchukov, Hr. (1994). The Turkish Dialects of Muslim Roms (Gypsies) in Bulgaria. *Journal of Turkology* 2, pp. 305–307.
- Marinov, V. (2008). *Bilingvalna interferentsiya v krayniya balgarski Severozapad*. Veliko Tarnovo: Astarta.
- Mladenov, M. (1993). *Balgarskite govori v Rumaniya*. Sofiya: BAN.
- Mladenov, M. (1995). Vlashkoto naselenie v Bulgariya. *Balgarska etnologiya. Izvanreden broy* 1995, pp. 7–17.
- Nedelchev, N. (1998). *Besarabskite balgari v Tarakliya*. Veliko Tarnovo: Znak ’94.
- Nikolova, N. (2004). *Bilingvizmat v balgarskite zemi prez XV–XIX vek*. Shumen: Shumenski universitet ‘Episkop Konstantin Preslavski’.
- Ognyanova, E. (1985). *Nie, shopeto...* Sofiya: Izdatelstvo na BZNS.
- Panov, L. (2016). Shokova zala. Panov, L. (ed.): *Taxi za Drenchovica*. Ase-novgrad: IPK ‘Ekobelan’, pp. 33–46.
- Petrov, Iv. (2015). Mandritsa. In: Georgieva (Peeva), M. (ed.). *Balgarsko-albanski razgovornik s malak rechnik*. Veliko Tarnovo: Faber, pp. 9–24.

- Popescu, R., Balkanski, T. (1995). *Aromânii din Rodopi Bulgariei și graiul lor*. Craiova: Editura Beladi.
- Poromanska, St. (2014). *Ta neoellinika idiomata thi notioanatolikis boulgarias*. Athina: Institutouto tou bibliou – A. Kardamitsa.
- Primovski, A. (1955). Kovachite agupti v grad Madan. *Izvestiya na Etnografskiya institute s muzey* 2, pp. 217–267.
- Primovski, A. (1973). Bit i kultura na rodopskite balgari. Materialna kultura. *Sbornik za narodni umotvoreniya i narodopis* LIV, pp. 1–617.
- Romite (2008). *Romite v Bulgariya*. Sofiya: Institut ‘Otvoreno obshtestvo’.
- Rusev, R., Madzharov, S. (1987). *Istoriya na selo Oreshets, Harmanliysko*. Oreshets: (Manuscript).
- Simyan, T.; Drăgan, N.-S. (2025). Languages in the South Caucasus Region and in South Eastern Europe: Culture, Semiotics, and Politics. *Lingua Montenegrina* 35 (1), pp. 95–111.
- Sokolova, B. (1983). Die albanische Mundart von Mandrica. *Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Balkanologische Veröffentlichungen* 6. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tihova, B. (1963). *Svedeniya za selata po severnite sklonove na Gyumyurdzhinski snezhnik. Okrazhen darzhaven arhiv Kardzhali*. Fond N: 1026, 1–14 (Manuscript).
- Uzenova, E. (2009). Staroobryadcheskie govory v Bolgarii: sovremennoe sostoyanie. *Simpozij Obdobja 26: Slovenska narečja med sistemom in rabo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, pp. 141–147.
- Videnov, M. (2010). *Ezikat na grada*. Sofiya UI ‘Sv. Kliment Ohridski’.
- Voynikova, A. (2008). *Selishta s balgarsko naselenie v Yugozapadniya Budzhak*. Veliko Tarnovo: Znak ’94.

**Иван Г. ИЛИЈЕВ &
Даниела КАЗАКОВА**

**О СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИМ АСПЕКТИМА МАЊИНА
(НА ПРИМЈЕРУ БУГАРСКОГА ЈЕЗИКА)**

У овом раду приказујемо особености мањина и њихових језика. Пружамо опште информације о стању истраживања и укључујемо међународну стручну литературу. Показујемо које специфичности карактеришу бугарско „прегријавање“ у различитим регионима Европе. Бугарски језик се у последње време све више истражује ван земље, на пример у Украјини, Молдавији, Грчкој и Србији. Тамо живе људи који говоре бугарски. Настављамо да показујемо који социолингвистички аспекти утичу на различите групе у Бугарској. Документујемо ситуацију језичких мањина, које су веома бројне у Бугарској. Закључујемо да се мањински језици интензивно истражују и да постоји потреба за њиховим бављењем, како унутар тако и ван националних граница.

Кључне речи: *мањински језици, социолингвистика, Бугарска, бугарска мањина*

Pregledni rad
UDK:811.163.42'242:372.4

Marija OŠTRIĆ (Zadar)

Odjel za kroatistiku

Sveučilište u Zadru

mbobanov1@unizd.com

MATERINSKI IDIOM U UDŽBENICIMA STANDARDNOGA JEZIKA U OSNOVNOJ ŠKOLI

Temeljni proces, koji se odvija tijekom cijeloga primarnog obrazovanja, ovladavanje je standardnom inačicom hrvatskoga jezika. Budući da standardni idiom po nekim svojim obilježjima nalikuje materinskomu, a po nekima inomu idiomu, svi ga moraju učiti (Bjedov i Jelaska, 2015). U procesu ovladavanja standardnim jezikom važnu ulogu ima immanentna gramatika, koja može pridonijeti lakšem i uspješnijem ovladavanju normativnom gramatikom (Alerić, 2006). Učenike treba poticati na učenje standardnoga jezika ukazujući im, ako to sami ne zaključe, na to da nova jezična znanja ipak nisu posve nova i nepoznata (Alerić, 2006). Ovladavajući standardnim jezikom, učenici postaju vertikalno dvojezični, a prema teoriji višejezičnosti pri tome se formira dominantni bilingvizam, što znači da će jedan idiom biti dominantan (obično materinski idiom), a pri prenošenju izraza u nematerinski (standardni) idiom moguće su jezične pogreške ili odstupanja (Pavličević-Franić, 2007). U nastavnome procesu stoga je važno ukazivati na razlike u idiomima uvažavajući i potičući vertikalnu dvojezičnost. Jedno od važnih načela na kojima počiva *Kurikulum nastavnoga predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije* jest načelo standardnoga jezika i zavičajnosti: „Učeći hrvatski jezik, učenici ovladavaju komunikacijskom jezičnom kompetencijom povezujući organski idiom i hrvatski standardni jezik“ (NN 10/2019: 6). Budući da je *Pravilnikom o udžbeničkom standardu* propisano da je udžbenik „usklađen s ciljevima, načelima i odgojno-obrazovnim ishodima učenja“ i „usmjeren na stjecanje i razvijanje temeljnih kompetencija za cjeloživotno učenje“ (NN 9/2019), cilj je ovoga rada opisati i raščlaniti materinski idiom (čakavski, kajkavski i štokavski) zastupljen u polaznim lingvometodičkim predlošcima novih udžbenika hrvatskoga jezika od petoga do

osmoga razreda, proizašlih iz kurikularne reforme 2019. godine. Rad se također bavi analizom zastupljenosti materinskoga idioma u tzv. starim udžbenicima hrvatskoga jezika, koji su se koristili od 1990-ih godina, u skladu s tadašnjim važećim dokumentima, do uvođenja novoga kurikula 2019. godine. Na temelju zasebnih analiza zastupljenosti materinskoga idioma u novim i starim udžbenicima prikazat će se usporedni rezultati. Očekuje se da će rad rezultirati spoznajama koje mogu biti korisne ne samo nastavnicima u osnovnim školama nego i znanstvenicima koji se bave analizom i evaluacijom udžbenika, kao i metodičarima nastave hrvatskoga jezika.

Ključne riječi: materinski idiom, standardni idiom, vertikalna dvojezičnost, kurikulum, udžbenik standardnoga jezika

1. UVOD

Stjecanje jezičnoga znanja započinje prije samoga rođenja, kada je dijete u majčinoj utrobi izloženo prvenstveno njezinu glasu i govoru, a potom i ostalim zvukovima okoline u kojoj se nalazi. Dolaskom na svijet dijete nastavlja ovladavati jezikom. Na temelju brojnih istraživanja jezičnoga razvoja djece različitih jezičnih sredina smatra se da se jezik usvaja međudjelovanjem razvojnih čimbenika, urođenih sposobnosti i okoline (Slobin, 1992; Jelaska et al., 2005a; Kuvač i Palmović, 2007). Urođene sposobnosti, u kombinaciji s okolinom odrastanja i općim ljudskim spoznajnim sposobnostima pamćenja, učenja i uopćavanja, omogućuju djetetu sastavljanje gramatike svojega materinskoga jezika, koja se razvija usred sve složenijih odnosa s bliskom osobom i svijetom, pa jezično znanje i znanje o svijetu zajednički rastu (Jelaska, 2007b).

Do polaska u školu dijete usvaja materinski jezik (J1) i razvija gramatiku toga jezika, odnosno imanentnu gramatiku¹ (Alerić, 2006). Polaskom u školu

¹ Imanentna gramatika označava gramatičku strukturu nekoga organskoga (zavičajnoga) idioma, no nije univerzalna jer se razlikuje ovisno o brojnim varijantama tih idioma. Čak ni govornici istog idioma ne ostvaruju ga jednako, jer na njihovu jezičnu proizvodnju utječu individualne osobine i uvjeti odrastanja. Tako jedan organski idiom može imati različite realizacije unutar iste zajednice. Imanentna gramatika obuhvaća:

- (a) elemente koji odgovaraju jeziku određenoga zavičajnoga idioma
- (b) elemente preuzete iz drugih idioma s kojima je govornik u kontaktu (što stvara miješanje sustava)
- (c) elemente standardnoga jezika (što dovodi do prepletanja s normativnom gramatikom)
- (d) govorničke inovacije – osobite oblike koje govornik sam stvara, a koji odstupaju od usvojenih jezičnih pravila.

Ova se gramatika usvaja spontano i nesvjesno u ranom razdoblju života, a s vremenom se pojednostavljuje. Kao takva predstavlja temelj primarne jezične kompetencije svakog govornika (Alerić, 2006: 192–193).

počinje ovladavati standardnim jezikom, koji se više ili manje razlikuje od njegova materinskoga jezika. Standardni jezik temelji se na normativnoj gramatici² (Alerić, 2006), odnosno na nizu normi kojima učenici trebaju ovladati tijekom osnovnoškolskoga obrazovanja. Ovladavajući standardnim jezikom, učenici postaju okomito dvojezični³, a prema teoriji višejezičnosti pri tome se formira dominantni bilingvizam, što znači da će jedan idiom biti dominantan (obično materinski), a pri prenošenju izraza u standardni (nematerinski) idiom moguće su jezične pogreške ili odstupanja (Pavličević-Franić, 2007). Iz dosadašnjih istraživanja proizlazi da je proces ovladavanja hrvatskim standardnim jezikom djeci težak – ponajprije zbog nedovoljnog i neadekvatnog uključivanja materinskoga idioma u sam nastavni proces – te mnogi na kraju osmogodišnjega učenja nisu njime ovladali (Češi, 2018; Aladrović-Slovaček, 2019; Alerić, 2006; Pavličević-Franić, 2007).

U nastavi je stoga ključno sustavno ukazivati na razlike među idiomima, pritom uvažavajući i potičući okomitu dvojezičnost. Jedno od važnih načela na kojima počiva *Kurikulum nastavnoga predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije* jest načelo standardnoga jezika i zavičajnosti: „Učeći hrvatski jezik, učenici ovladavaju komunikacijskom jezičnom kompetencijom⁴ povezujući organski idiom⁵ i hrvatski standardni jezik...” (NN 10/2019: 6). S obzirom na to da je *Pravilnikom o udžbeničkom standardu* propisano da udžbenik mora biti „usklađen s ciljevima, načelima i odgojno-obrazovnim ishodima učenja“ te „usmjeren na stjecanje i razvijanje temeljnih kompetencija za cjeloživotno učenje“ (NN 9/2019), cilj je ovoga rada opisati i raščlaniti

² „Normativna je gramatika gramatika standardnoga, neorganskoga idioma. Ona označava više-manje jedinstvenu kategoriju jer u društvima uglavnom postoji jedan standardni idiom i jedna normativna gramatika. Normativna je gramatika statička, stalna, tj. što je moguće manje promjenjiva. Stječe se svjesno, u relativno dugome razdoblju“ (Alerić, 2006: 194).

³ „Okomitom se dvojezičnošću smatra više ili manje izražen međuodnos materinskoga idioma (J1) te standardnoga jezika (J2)“ (Pavličević-Franić, 2007: 37).

⁴ Prema Zajedničkom europskom referentnom okviru za jezike (ZEROJ), komunikacijska kompetencija najčešće se tumači kao znanje jezika – bez uključivanja stratejskih vještina, iako ih neki autori ipak uključuju. Komunikacijska kompetencija sastoji se od tri glavne komponente: jezična kompetencija, sociolingvistička kompetencija, pragmatička kompetencija. Također, u stručnoj literaturi pojavljuju se različiti izrazi za sličan pojam, poput: jezično umijeće, komunikacijsko umijeće, jezična sposobnost, komunikacijska jezična sposobnost i slično (Bagarić i Mihaljević-Dijgunović, 2007: 84–93). Jelaska (2005b) smatra da bi se prednost trebala dati hrvatskim nazivima, primjerice nazivu komunikacijska sposobnost. Budući da se u kurikulumu koristi pojam komunikacijska jezična kompetencija, u ovom se radu uglavnom rabi upravo taj naziv.

⁵ Organski idiom jest prirodni, stečeni jezik ili govor koji dijete usvaja spontano od rođenja kroz svakodnevnu komunikaciju s obitelji i okolinom. To je neinstitucionalizirani idiom – zavičajni, obiteljski ili mjesni govor – koji nije standardiziran ni normiran (Pavličević-Franić, 2006).

ti materinski idiom (čakavski, kajkavski i štokavski) zastupljen u polaznim lingvometodičkim predlošcima novih udžbenika hrvatskoga jezika od petoga do osmoga razreda, proizašlih iz kurikularne reforme 2019. godine. Rad se također bavi analizom zastupljenosti materinskoga idioma u tzv. starim udžbenicima hrvatskoga jezika, koji su se koristili od 1990-ih godina, u skladu s tadašnjim važećim dokumentima, do uvođenja novoga kurikula 2019. godine. Analiza i usporedba materinskih idioma u novim i starim udžbenicima trebala bi rezultirati spoznajama koje mogu biti korisne ne samo nastavnicima u osnovnim školama nego i znanstvenicima koji se bave analizom i evaluacijom udžbenika, kao i metodičarima nastave hrvatskoga jezika.

2. MATERINSKI IDIOM U PROCESU OVLAĐAVANJA STANDARDNIM HRVATSKIM JEZIKOM

Pojmom *hrvatski jezik* obuhvaćeni su svi njegovi govorni i pisani ostvaji, od dolaska Hrvata na današnje prostore i početaka pismenosti pa sve do suvremenoga doba i svih područja na kojima žive Hrvati. Hrvatski jezik čine mjesni govori, gradski govori i žargoni te standardni jezik (Frančić et al., 2005: 10). Skupine govora povezanih zajedničkim obilježjima čine dijalekt, a dva ili više dijalekata tvore narječje. Hrvatski je jezik tronarječan – u njemu od davnina koegzistiraju čakavsko, kajkavsko i štokavsko narječje. Iako je čakavsko narječje nekoć bilo najraširenije, a kajkavski književni jezik standardiziran znatno prije štokavskoga, splet povijesnih okolnosti te jezična sloga hrvatskih književnika, jezikoslovaca i drugih intelektualaca doveli su do toga da štokavsko narječje u 19. stoljeću, osobito za vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda, postane osnovicom hrvatskoga standardnog jezika. Konkretno, dijalekatska osnovica hrvatskoga standardnog jezika jest dio štokavskoga narječja, odnosno govori novoštokavskih dijalekata, zapadnoga i istočnohercegovačkoga-krajiškoga (Frančić et al., 2005: 16).

Materinski ili prvi jezik (J1) jest jezik kojemu smo izloženi od začeca i koji spontano usvajamo na temelju urođenih sposobnosti i okruženja (Jelaska, 2007b). Prema istraživanjima, osnova materinskoga jezika usvaja se do pete godine života (Aladrović-Slovaček, 2019), dok se jezična automatizacija zbiva oko dvanaeste godine, što znači da učenici u šestom razredu osnovne škole uglavnom nesvjesno vladaju osnovama morfologije i sintakse materinskoga jezika (Jelaska, 2007a).

Jelaska (2007b) standardni jezik također smatra prvim jezikom (J1), ali jezikom koji je potrebno učiti, pogotovo njegov pisani oblik. Ovladavanje standardnim idiomom temeljni je proces koji se odvija tijekom cijeloga osnovnoškolskoga obrazovanja. Bjedov i Jelaska (2015) ističu da ovladavanje

standardnim idiomom po nekim svojim obilježjima nalikuje materinskomu (J1), a po drugim obilježjima inomu idiomu (J2). Naglašavaju da učenička proizvodnja na standardnome jeziku mora biti nadgledana sve dok učenici ne *usvoje* ono što su *naučili*⁶. *Smatraju da bez svjesnoga usmjeravanja na izraz, to jest poučavanja riječima i strukturama te poticanom proizvodnjom u didaktičkoj sredini – kao u poučavanju J2 – izvorni govornici teško ovladavaju standardnim jezikom* (Bjedov i Jelaska, 2015).

Ovladavanje standardnim jezikom podrazumijeva učenje propisanih normi. Norme hrvatskoga standardnog jezika za govorni i pisani ostvaraj jesu leksička, gramatička i stilistička. Govorno izražavanje podrazumijeva još poznavanje ortoepske (pravogovorne) norme, a pisano izražavanje ortografske (pravopisne) norme. Najsloženija je gramatička norma jer obuhvaća fonološku, morfološku, sintaktičku i tvorbenu normu (Pavličević-Franić, 2005).

Učenici ulaze u proces ovladavanja hrvatskim standardnim jezikom sa svojom već razvijenom imanentnom gramatikom – gramatičkim sustavom materinskoga idioma koji se u nastavi može iskoristiti za lakše ovladavanje normativnom gramatikom (Alerić, 2006). Alerić ističe kako je važno motivirati učenike za učenje standardnoga jezika te im pokazati da nova jezična znanja nisu posve nova i nepoznata, već u mnogočemu slična onome što znaju. Zna se dogoditi da pojedini učenici čija je imanentna gramatika slična standardnoj teže prihvaćaju činjenicu da ipak postoje razlike između tih dvaju sustava (Alerić, 2006). U skladu s teorijom višejezičnosti, u procesu ovladavanja standardnim jezikom prirodno dolazi do jezičnoga prijenosa⁷ iz dominantnoga materinskoga idioma (engl. mother tongue transfer) u ciljni standardni jezik. Jezični prijenos može biti pozitivan i negativan. Negativni jezični prijenos

⁶ Važno je razlikovati pojmove *usvajanje* i *učenje* kada se uspoređuju materinski (J1) i ini jezik (J2). Usvajanje se odnosi na nesvjestan, spontan proces koji se odvija u prirodnim komunikacijskim okolnostima i vodi do tečnoga korištenja jezika. Suprotno tome, učenje je svjesna aktivnost koja se odvija u planski organiziranim situacijama i za cilj ima točno ovladavanje jezikom. U nastavi jezika – bilo da je riječ o materinskom, drugom ili stranom jeziku – korisno je jasno razlikovati što se treba učiti, a što se može ili već jest usvojeno. Ponekad nije korisno podučavati ono što se spontano usvaja, dok je u nekim slučajevima nužno usmjeriti učenike na određene jezične pojave kako bi ih ispravno i precizno usvojili. Praksa i istraživanja pokazali su da određene jezične strukture, osobito gramatičke, neće biti usvojene ako učenici na njih nisu posebno upućeni i ako ih prethodno nisu svjesno naučili (Jelaska, 2007b).

⁷ Razlikujemo tri razine jezičnoga prijenosa: *interferencija*, *transferencija* i *interpolacija*. *Interferencija* podrazumijeva jak i uzajaman utjecaj jezika, često negativan, jer može promijeniti strukturu jednog jezika pod utjecajem drugog. *Transferencija* je blaži, individualan i komunikacijski očekivan prijenos jezičnih elemenata koji se često događa kod višejezične djece i ne narušava jači jezik. *Interpolacija* uključuje unos elemenata iz materinskoga jezika (J1) u strani jezik (J2) kako bi se popunile praznine i osigurala komunikacija, čak i ako se pri tome javljaju pogreške (Pavličević-Franić, 2006: 5–6).

očituje se u jezičnim pogreškama ili odstupanjima od standarda. Odstupanja od standarda javljaju se, dakle, u međujezičnome međupolju⁸ do kojega dolazi međudjelovanjem materinskoga i standardnoga idioma (Pavličević-Franić, 2006). Prikadnim bi poučavanjem učeniku imanentnu gramatiku odnosno međujezično polje trebalo koristiti za pozitivni jezični prijenos⁹, odnosno za što brže i jednostavnije učenje standardnoga jezika.

Pojedini istraživači ovladavanja inim jezikom naglašavaju važnost uključivanja materinskoga jezika u taj proces. Smatraju da promišljena uporaba materinskoga jezika može imati pedagošku i psihološku potporu u učenju ciljnoga jezika (Harbord, 1992; Meyer, 2008). Cook (1991) i Atkinson (1993) smatraju da je upotreba materinskoga jezika korisna jer se učenici oslanjaju na prethodna, slična iskustva osobito tijekom ranih faza učenja, kada su njihove receptivne i ekspresivne sposobnosti u ciljnome jeziku ograničene. Turnbull i Dailey-O'Cain (2009) dodatno ističu kako upotreba materinskoga jezika može olakšati kognitivno opterećenje zahtjevnijih zadataka, osobito kada vještine u ciljnome jeziku nisu dovoljno razvijene.

S obzirom na to da ovladavanje standardnim jezikom u mnogome nalikuje učenju inoga jezika, u taj je proces neophodno uključivati materinski idiom.

3. MATERINSKI IDIOM U NASTAVI HRVATSKOGA JEZIKA

U okviru reforme „Škola za život“, koju je pokrenulo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih 2019. godine, objavljeni su novi kurikuli za sve nastavne predmete, pa tako i za Hrvatski jezik. Službeni kurikulum nastavnoga predmeta Hrvatski jezik jest *Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije* (dalje u tekstu: novi kurikulum) (NN 10/2019). Novi je kurikulum osmišljen i koncipiran tako da omogućuje razvoj i stjecanje komunikacijske jezične kompetencije, jezičnih znanja i višestruke pismenosti nužne za nastavak školovanja, život i rad, razumijevanje književnosti kao umjetnosti riječi i kao temelja nacionalnoga identiteta (NN 10/2019). Po pitanju statusa materinskoga idioma u novome kurikulumu, u opisu nastavnoga predmeta Hrvatski jezik, između ostaloga, stoji sljedeće:

⁸ Međudjelovanjem jačega, dominantnoga jezičnoga sustava i usporednih, ali nejednakovrijednih podsustava dolazi do stvaranja tzv. *međujezičnoga polja*. Riječ je o polju preklapanja jezičnih elemenata u kojemu se istovremeno ostvaruje djelovanje najmanje dvaju jezičnih sustava. Međujezično polje omogućava bolje uočavanje porijekla pogrešaka u učenju jezika i njihovo uspješno prevladavanje (Pavličević-Franić, 2006: 3).

⁹ Potaknuti prikladnim poučavanjem učenici trebaju prepoznati zajedničke značajke između materinskoga i ciljnoga jezika kako bi potaknuli pozitivan prijenos. Uvid u sličnosti u rječniku, gramatici i izgovoru može poboljšati učinkovitost učenja (Huang, 2024: 602).

– „Učenici razvijaju stav o nužnosti uporabe hrvatskoga standardnog jezika i pravila kulturne komunikacije. Osvještavaju i potrebu očuvanja hrvatskih dijalekata i govora te se stvaralački izražavaju na mjesnim govorima“ (NN 10/2019: 6).

– „Važna su načela na kojima počiva kurikulum: načelo komunikacijske i estetske funkcionalnosti, načelo teksta, načelo cjelokupnosti komunikacijske jezične prakse, načelo standardnoga jezika i zavičajnosti, načelo razlikovanja i povezivanja jezičnih razina, načelo stvaralaštva u jeziku i putem jezika te opća načela postupnosti, primjerenosti, zanimljivosti i unutarpredmetne povezanosti i uravnoteženosti“ (NN 10/2019: 7).

Dodatno, među popisanim odgojno-obrazovnim ciljevima učenja i poučavanja nalazi se i sljedeći odgojno-obrazovni cilj:

– „Učenik razvija vlastiti jezično-kulturni identitet komunikacijom na jednom ili više djelatnih jezičnih idioma hrvatskoga jezika, poštuje različite jezične i kulturne zajednice i njihove vrijednosti, jača nacionalni identitet i pripadnost narodu i državi“ (NN 10/2019: 8).

Sasvim je jasno kako se novim kurikulumom naglašava važnost materinskoga idioma u procesu ovladavanja standardnim jezikom, odnosno potiče se okomita dvojezičnost – što radi njegovanja zavičajnoga identiteta učenika, što radi jednostavnijega učenja standardnoga jezika.

3.1. Načelo zavičajnosti u nastavi hrvatskoga jezika

Načelo zavičajnosti jedno je od temeljnih načela na kojima počiva novi kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik. Njegova važnost posebno dolazi do izražaja u kontekstu očuvanja jezične raznolikosti i jačanja jezično-kulturnog identiteta učenika, ali i kao sredstvo za jednostavnije ovladavanje hrvatskim standardnim jezikom. Prema odrednicama novoga kurikula, učenike se potiče na razvijanje svijesti o nužnosti uporabe hrvatskoga standardnog jezika i pridržavanja pravila kulturne komunikacije, kao i na očuvanje hrvatskih dijalekata i govora. Njegujući mjesne govore, učenici se stvaralački izražavaju, povezuju s vlastitim zavičajem te razvijaju osobni i kolektivni identitet (NN 10/2019). Kurikul jasno prepoznaje vrijednost jezične baštine i potiče okomitu dvojezičnost, koja podrazumijeva ovladavanje i materinskim jezikom i standardnim jezikom – što pridonosi lakšem učenju standarda, ali i očuvanju bogatstva hrvatske jezične stvarnosti.

Istraživanja pokazuju da je osjećaj jezične pripadnosti usko vezan uz materinski govor. Kako naglašava Puljak (2011: 295), standardni jezik nije ničiji materinski idiom, stoga učenici često prirodno odstupaju od jezičnoga standarda. Jezična kompetencija učenika razvija se postupno tijekom

cijelog školovanja, a u tome je procesu nastava hrvatskoga jezika ključna. Gazdić-Alerić (2006) i Pavličević-Franić (2005) upozoravaju da tradicionalni pristupi poučavanju standardnoga jezika, usmjereni isključivo na gramatička pravila, nisu učinkoviti u ranoj fazi učenja jer nisu povezani s dječjim iskustvima i interesima. Sukladno tome, Pavličević-Franić (2006: 6) naglašava kako je u ranoj fazi učenja inoga jezika semantičnost važnija od gramatičnosti, pragmatičnost prethodi normiranosti, a razvoj komunikacijske kompetencije prethodi jezičnoj kompetenciji. Upravo zbog toga materinski jezik može poslužiti kao temelj za razvoj standardnoga jezika – učenicima je blizak, razumljiv i emocionalno značajan.

Cilj nastave hrvatskoga jezika, osim ovladavanja standardnim jezikom, jest oblikovati učenike u samostalne i sigurne govornike koji razumiju i cijene vlastitu jezičnu baštinu. Učenici u nastavi trebaju razvijati sposobnost izražavanja u različitim komunikacijskim situacijama te razumjeti vrijednost jezične raznolikosti unutar hrvatskoga jezika. Treba istaknuti kako je u nastavnome procesu ključan i nastavnik te njegova pedagoška i metodička stručnost, sposobnost i umješnost, kojima uravnotežuje različite izvore, sredstva, metode i tehnike kako bi primjereno njegovao i uključivao načelo zavičajnosti, odnosno materinski jezik, u složen proces poučavanja hrvatskomu standardnom jeziku.

3.2. Udžbenik standardnoga jezika

Iako danas više nisu jedini izvor znanja, udžbenici i dalje imaju važnu ulogu u odgojno-obrazovnom procesu te, prema *Zakonu o udžbenicima i drugim obrazovnim materijalima za osnovnu i srednju školu* (NN 116/2018), predstavljaju obavezan obrazovni materijal. Njihov sadržaj i struktura moraju omogućiti učenicima samostalno učenje, stjecanje različitih razina i vrsta kompetencija te vrednovanje usvojenosti odgojno-obrazovnih ishoda¹⁰ i očekivanja međupredmetnih tema (NN 116/2018). Svi udžbenici uvršteni u *Katalog odobrenih udžbenika za osnovnu školu* dobili su pozitivnu ocjenu stručnih povjerenstava, koja su ih proglasila primjerenima u skladu sa zahtjevima udžbeničkoga standarda i predmetnoga kurikula.

Vrijednost udžbenika za hrvatski standardni jezik očituje se u sustavnom i didaktički promišljenom pristupu koji učenicima olakšava razvoj

¹⁰ „Odgojno-obrazovni ishodi predstavljaju jasne i nedvosmislene iskaze očekivanja od učenika u pojedinoj godini učenja i poučavanja predmeta, a proizlaze iz odgojno-obrazovnih ciljeva učenja i poučavanja predmeta Hrvatski jezik. Određeni su kao znanja, vještine, stavovi i vrijednosti te se razvijaju od prvoga razreda osnovne škole do završnoga razreda srednje škole“ (NN 10/2019: 5).

funkcionalne pismenosti te sigurnu i točnu uporabu jezika u govoru i pismu. Udžbenik treba biti usmjeren na ostvarivanje obrazovnih ishoda i razvoj komunikacijske kompetencije, a ne isključivo na usvajanje gramatičkih pravila.

Udžbenik mora obuhvatiti sve jezične djelatnosti – čitanje, pisanje, slušanje i govorenje – uz jasno definirane ishode za svaku razinu osnovnoškolskog obrazovanja. Njegova je svrha pratiti učenika na putu od razumijevanja jezika kao sustava do njegove stvaralačke i svrsishodne uporabe u stvarnim komunikacijskim situacijama. S jezičnoga aspekta, udžbenik mora biti usklađen s normama hrvatskoga standardnog jezika, njegovati i poticati okomitu dvojezičnost te biti jezično prilagođen učenicima kojima je namijenjen.

Mnogo prije uvođenja novoga kurikula i novih udžbenika hrvatskoga jezika, Visinko (2006) je naglasila potrebu za jezičnom prilagođenošću udžbenika, odnosno udžbeničkoga stila¹¹, dobi učenika. U svojem radu upozorila je na nedostatak sustavnih istraživanja udžbenika iz jezične perspektive, točnije iz perspektive prilagođenosti jezika udžbenika dobi učenika i njihovu jeziku (osobito rječniku). Istaknula je kako su ocjene o jezičnoj primjerenosti često subjektivne i ne temelje se na analitičkim pokazateljima, dok su recenzije često površne i pod utjecajem tržišnih interesa izdavača. Zbog toga je preporučila provođenje psiholingvističkih i metodičkih istraživanja jezika učenika, osobito analizu njihova rječnika, složenosti rečenica i razumijevanja pojmova, kao i komparativna istraživanja jezika udžbenika i jezika učenika. Visinko zaključuje kako bi se, uz stručnjake za pojedine predmete, u izradu udžbenika trebali uključiti i rezultati permanentnih interdisciplinarnih istraživanja o govoru i pisanju učenika. U ta istraživanja nužno je uključiti učitelje praktičare, stručnjake iz različitih ustanova (npr. Agencije za odgoj i obrazovanje) te interdisciplinarne timove stručnjaka (metodičara, psihologa, pedagoga i defektologa). Na temelju tako prikupljenih podataka moglo bi se uspostaviti kvalitetno uspoređivanje jezika udžbenika s jezikom učenika, a rezultati bi imali značajnu teorijsku i praktičnu vrijednost (Visinko, 2006).

¹¹ „Kada govorimo o udžbeničkome stilu, u obzir možemo uzeti sve čime udžbenik uspostavlja komunikaciju sa svojim primateljem, dakle tekstualni dio, ali i slike, sheme, grafijske prikaze koji su s tekstualnim dijelovima katkad više, katkad manje u suodnosu. S tim je u vezi likovno-grafičko uređenje, koje u nekim svojim sastavnicama izravno utječe na primanje i interpretaciju teksta (npr. organizacija teksta udžbeničke jedinice na jednoj ili dvjema stranicama, veličina i boja slova, okviri i sl.). Ipak bih izdvojila osobito zanimanje za jezična sredstva i izražajne postupke udžbeničkoga teksta, dakle predložaka, književnih i neknjiževnih, i metodičkoga instrumentarija, u koji ulaze pitanja i zadaci i metatekstovi koji se odnose na objašnjavanje pojmova te donose sekundarne obavijesti – npr. o predlošku ili autoru ili nekoj pojedinosti koja bi mogla biti kulturološki važna ili pak zanimljiva“ (Visinko, 2006: 307).

3.2.1. Lingvometodički predlošci u nastavi hrvatskoga jezika

Prema Težaku (1984) lingvometodički predložak pisani je ili govoreni tekst koji učitelj, prema metodičkim kriterijima, odabire u svrhu poučavanja jezika. Lingvometodički predložak može biti sve što učenici čitaju, slušaju, govore ili pišu, a u nastavi hrvatskoga jezika najčešće se koristi za ostvarivanje kognitivnih ciljeva (Bežen et al., 2018). Težak (1996) razlikuje tri osnovne vrste lingvometodičkih predložaka: polazni (uvođenje u novo gradivo), vježbeni (za uvježbavanje) i provjerbeni (za provjeru znanja). Pri odabiru lingvometodičkoga predloška treba paziti na cjelovitost teksta, zasićenost jezičnom pojavom, raznovrsnost, funkcionalnost, opseg teksta te prilagođenost dobi učenika. Primjerice, u početnim fazama učenja standardnoga jezika, osobito u nižim razredima osnovne škole, prikladno je koristiti se slikom, crtežom ili stripom kao lingvometodičkim predloškom, kako bi učenici lakše razumjeli i primijenili jezična znanja.

Ako udžbenički lingvometodički predložak ne odgovara potrebama nastave, nastavnik može osmisлити vlastiti predložak. Predložak u svakom slučaju treba biti motivacijski, blizak i zanimljiv učenicima, no ne smije biti pretjerano uzbudljiv da ne ometa pozornost učenika (Visinko, 2010). Visinko (2010) ističe kako je svaki lingvometodički predložak funkcionalan ako je strateški dobro uporabljen. Lingvometodički predlošci mogu pripadati različitim funkcionalnim stilovima hrvatskoga jezika. Stariji udžbenici jezika često su bili metom kritike jer je većina lingvometodičkih predložaka pripadala književno-umjetničkome stilu. Novim kurikulumom potiče se raznolikost stilova, odnosno podjednako ovladavanje standardnim hrvatskim jezikom u svim funkcionalnim stilovima (NN 10/2019). S obzirom na to da lingvometodički predlošci imaju važnu ulogu u razvoju komunikacijskih jezičnih vještina, njihov odabir treba biti strateški promišljen, prilagođen učenicima i usmjeren na ostvarivanje konkretnih nastavnih ciljeva.

U nastavku rada donosimo analizu zastupljenosti materinskoga idioma (štokavskoga, kajkavskoga, čakavskoga) u polaznim lingvometodičkim predlošcima novih i starih udžbenika hrvatskoga jezika za osnovnu školu od petoga do osmoga razreda.

4. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Kako je Visinko (2006) već ranije istaknula nedostatak sustavnih istraživanja udžbeničkoga stila, osobito komparativnih istraživanja u odnosu na jezik (rječnik) učenika, potrebno je naglasiti da su takva istraživanja i dalje prijeko potrebna, unatoč činjenici da su svi novoodobreni udžbenici ocijenjeni pozitivno.

U ovome se radu opisuje i analizira zastupljenost materinskoga idioma (čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga) u polaznim lingvometodičkim predlošcima novih i starih udžbenika hrvatskoga jezika od petoga do osmoga razreda. U lingvometodičke predloške na materinskome jeziku ubrojeni su oni u kojima je pronađen barem jedan izraz koji pripada nekom od materinskih idioma. Na temelju zasebnih analiza zastupljenosti materinskoga idioma u novim i starim udžbenicima prikazuju se usporedni rezultati. Slučajnim odabirom u analizu je uključeno ukupno 30 udžbenika – po četiri nova i četiri stara udžbenika za peti, šesti i sedmi razred te po tri nova i tri stara udžbenika za osmi razred. Popis analiziranih udžbenika prikazan je u tablici 1. Dobiveni podatci dodatno su obrađeni u programu *Microsoft Excel* radi preglednijega grafičkoga prikaza zastupljenosti.

Očekuje se da će usporedna analiza pridonijeti razumijevanju položaja materinskoga idioma u nastavi hrvatskoga jezika te potaknuti daljnja istraživanja u području lingvodidaktike, udžbeničkoga diskursa i jezične politike u obrazovanju.

Razred	Stari / novi udžbenik	Naslov udžbenika	Autor/-i	Godina izdanja	Nakladnik
5. razred	novi	<i>Hrvatska krijesnica 5</i>	Slavica Kovač i Mirjana Jukić	2019.	Naklada Ljevak
	novi	<i>Hrvatske jezične niti 5</i>	Sanja Miložić, Rada Cikuša i Davor Šimić	2019.	Alfa
	novi	<i>Volim hrvatski 5</i>	Anđelka Rihtarić, Sanja Latin i Vesna Samardžić	2020.	Školska knjiga
	novi	<i>Naš hrvatski 5</i>	Anita Šojat	2020.	Školska knjiga
	stari	<i>Volimo hrvatski 5!</i>	Anđelka Rihtarić, Marina Marijačić i Julijana Levak	2014.	Profil international
	stari	<i>Hrvatska krijesnica 5</i>	Slavica Kovač, Ante Bežen i Mirjana Jukić	2009.	Naklada Ljevak
	stari	<i>Hrvatski ja volim 5</i>	Nada Babić, Snježana Ferenčić i Anđelka Rihtarić	2013.	Profil international
	stari	<i>Jezik moj hrvatski 5</i>	Maja Matković, Vedrana Cvjetković i Josip Silić	2007.	Naklada Ljevak

Materinski idiom u udžbenicima standardnoga jezika u osnovnoj školi

6. razred	novi	<i>Volim hrvatski 6</i>	Anđelka Rihtarić, Sanja Latin i Vesna Samardžić	2020.	Školska knjiga
	novi	<i>Naš hrvatski 6</i>	Anita Šojat	2020.	Školska knjiga
	novi	<i>Hrvatske jezične niti 6</i>	Sanja Miloloža, Ina Randić Đorđević, Davor Šimić, Bernardina Petrović	2020.	Alfa
	novi	<i>Hrvatska krijesnica 6</i>	Slavica Kovač i Mirjana Jukić	2020.	Naklada Ljevak
	stari	<i>Hrvatski jezik 6: jezik, izražavanje i stvaranje</i>	Stjepko Težak i Zvonimir Diklić	1996.	Školska knjiga
	stari	<i>Hrvatski ja volim 6</i>	Snježana Ferencić	2013.	Profil international
	stari	<i>Jezik moj hrvatski 6</i>	Maja Matković, Vedrana Cvjetković i Josip Silić	2007.	Naklada Ljevak
	stari	<i>Hrvatska krijesnica 6</i>	Slavica Kovač i Mirjana Jukić	2014.	Naklada Ljevak

7. razred	novi	<i>Hrvatske jezične niti 7</i>	Sanja Miloloža, Ina Randić Đorđević i Bernardina Petrović	2020.	Alfa
	novi	<i>Naš hrvatski 7</i>	Anita Šojat	2020.	Školska knjiga
	novi	<i>Hrvatski bez granica 7</i>	Julijana Levak, Iva Močibob, Jasmina Sandalić, Ida Petto i Ksenija Budija	2020.	Školska knjiga
	novi	<i>Hrvatska krijesnica 7</i>	Slavica Kovač i Mirjana Jukić	2020.	Naklada Ljevak
	stari	<i>Hrvatski jezik 7: učim, istražujem i stvaram</i>	Dragutin Rosandić i Zvonimir Diklić	2005.	Znanje
	stari	<i>Hrvatski jezik 7: jezik, izražavanje, stvaranje</i>	Stjepko Težak i Dragutin Brigljević	1995.	Školska knjiga
	stari	<i>Hrvatski ja volim 7</i>	Anđelka Rihtarić	2013.	Profil international
	stari	<i>Moj hrvatski 7</i>	Stjepko Težak i Zorica Klinžić	2006.	Školska knjiga

Materinski idiom u udžbenicima standardnoga jezika u osnovnoj školi

8. razred	novi	<i>Hrvatske jezične niti 8</i>	Sanja Miloloža, Ina Randić Đorđević i Bernardina Petrović	2020.	Alfa
	novi	<i>Naš hrvatski 8</i>	Anita Šojat	2020.	Školska knjiga
	novi	<i>Hrvatski bez granica 8</i>	Julijana Levak, Iva Močibob, Jasmina Sandalić, Ida Petto i Ksenija Budija	2020.	Školska Knjiga
	stari	<i>Hrvatska krijesnica 8</i>	Slavica Kovač, Mirjana Jukić i Meri Jeričev-Dumpravlov	2008.	Naklada Ljevak
	stari	<i>Moj hrvatski 8</i>	Stjepko Težak, Zorica Klinžić i Marijan Bacan	2004.	Školska knjiga
	stari	<i>Hrvatski ja volim 8</i>	Snježana Ferencić	2013.	Profil international

Tablica 1. Popis analiziranih udžbenika

5. REZULTATI I RASPRAVA

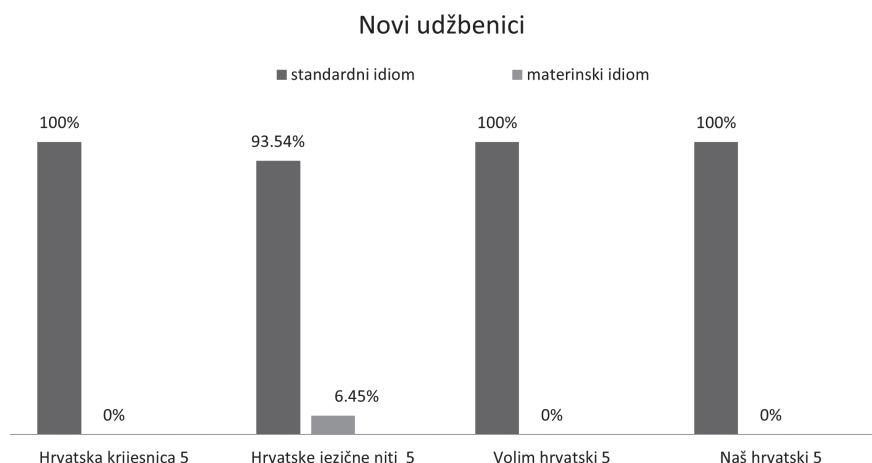
5.1. Zastupljenost materinskoga idioma u novim i starim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred

U tablici 2 vidi se kako je u analiziranim novim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred materinski idiom gotovo nezastupljen u polaznim lingvometodičkim predlošcima. Tek se u jednome udžbeniku (*Hrvatske jezične niti 5*) nalaze dva predloška na materinskome idiomu.

Udžbenik	Standardni idiom	Materinski idiom
Hrvatska krijesnica 5	22	0
Hrvatske jezične niti 5	29	2
Volim hrvatski 5	30	0

Tablica 2. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred

Na slici 1 vidi se kako je u trima analiziranim novim udžbenicima standardni idiom zastupljen u 100% lingvometodičkih predložaka. Samo je u jednome udžbeniku (*Hrvatske jezične niti 5*) zabilježena zastupljenost materinskoga idioma u 6,45% predložaka.

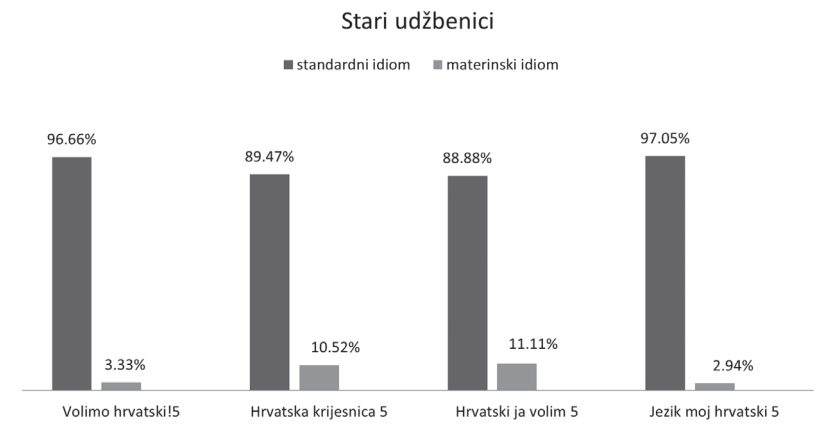
Slika 1. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred

U svim analiziranim starim udžbenicima, kako je prikazano u tablici 3, zastupljen je materinski idiom, ali u neusporedivo manjoj mjeri nego standardni idiom.

Udžbenik	Standardni idiom	Materinski idiom
Volimo hrvatski! 5	29	1
Hrvatska krijesnica 5	34	4
Hrvatski ja volim 5	24	3
Jezik moj hrvatski	33	1

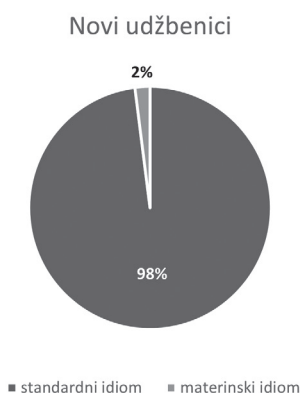
Tablica 3. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred

Kako je vidljivo na slici 2, zastupljenost materinskoga idioma u lingvometodičkim predlošcima starih udžbenika kreće se od 2,94% do 11,11%, što ukazuje na nešto veću integraciju materinskoga idioma u starijim izdanjima udžbenika.

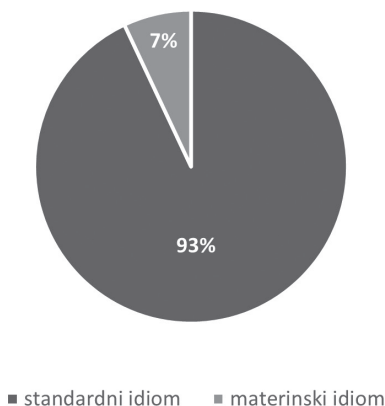
Slika 2. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred

Usporedno stanje zastupljenosti materinskoga idioma u udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred prikazano je slikom 3 i slikom 4. Na temelju ukupnih podataka, razvidno je kako je u novim udžbenicima materinski idiom zastupljen u svega 2% lingvometodičkih predložaka, dok je u starim udžbenicima taj postotak nešto veći – 7%.

Slika 3. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred

Stari udžbenici

Slika 4. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred

Promatrajući samo predloške na materinskome idiomu, u novim je udžbenicima najzastupljenije kajkavsko narječje, zatim čakavsko, dok je štokavsko narječje najmanje zastupljeno. U starim udžbenicima također je najzastupljenije kajkavsko narječje, dok su čakavsko i štokavsko narječje podjednako zastupljeni, ali u manjoj mjeri.

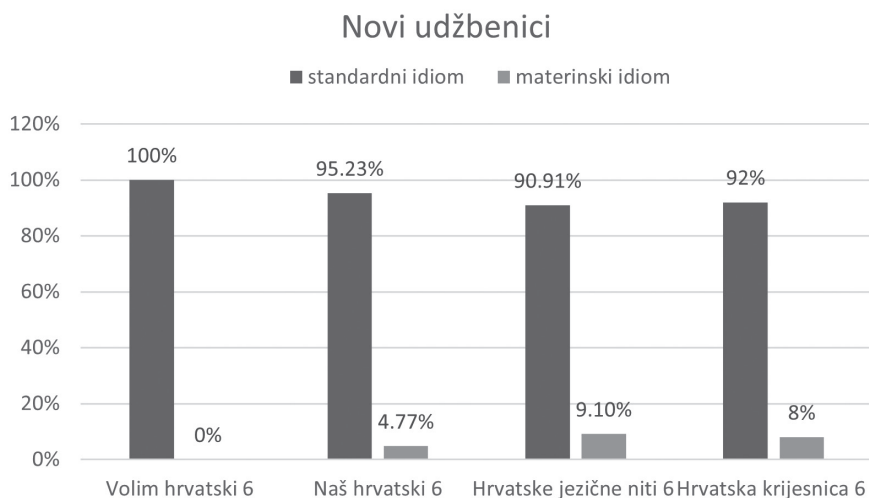
5.2. Zastupljenost materinskoga idioma u novim i starim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred

U novim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred materinski idiom izuzetno je slabo zastupljen. Prema tablici 4 i slici 5, broj lingvometričkih predložaka na materinskome idiomu kreće se od 0 do 2, što odgovara udjelu zastupljenosti od 4,77% do 9,10%, dok standardni idiom prevladava s udjelom između 90,91% i 100%. Primjerice, u udžbeniku *Volim hrvatski 6* svi su lingvometrički predlošci isključivo na standardnome idiomu.

Materinski idiom u udžbenicima standardnoga jezika u osnovnoj školi

Udžbenik	Standardni idiom	Materinski idiom
Volim hrvatski 6	24	0
Naš hrvatski 6	20	1
Hrvatske jezične niti 6	20	2
Hrvatska krijesnica 6	23	2

Tablica 4. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred

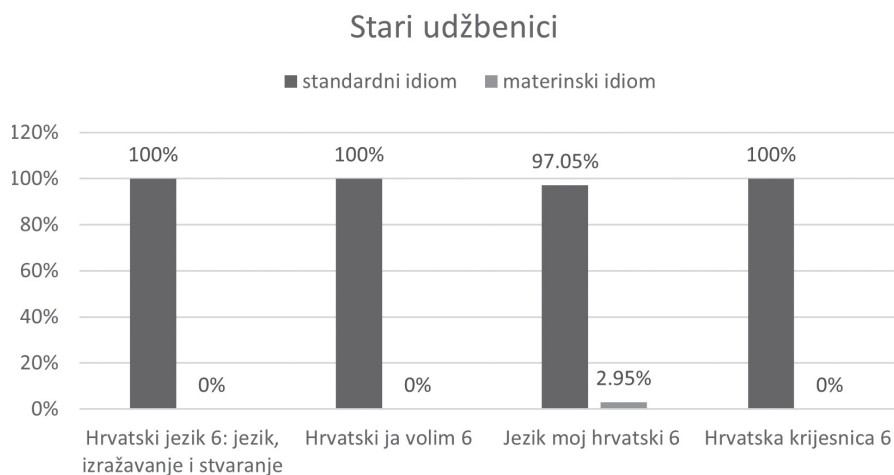

Slika 5. Grafički prikaz zastupljenosti standardnoga i materinskoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred

U analiziranim starim udžbenicima za šesti razred, što je prikazano u tablici 5 i na slici 6, materinski je idiom još slabije zastupljen. Od ukupno 126 polaznih lingvometodičkih predložaka samo je jedan na materinskome idiomu.

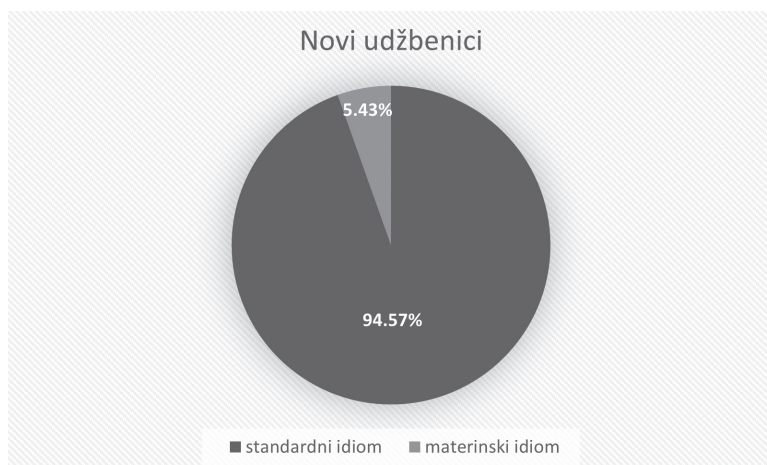
Udžbenik	Standardni idiom	Materinski idiom
Hrvatski jezik 6: jezik, izražavanje, stvaranje	38	0
Hrvatski ja volim 6	25	0
Jezik moj hrvatski 6	33	1
Hrvatska krijesnica 6	30	0

Tablica 5. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred

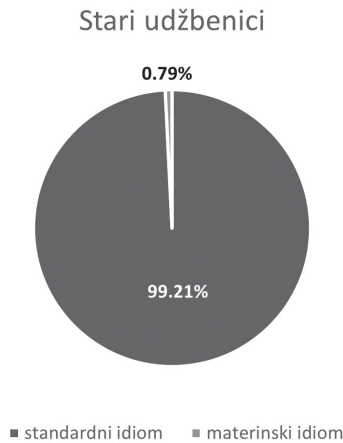

Slika 6. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred

Na usporednome prikazu zastupljenosti materinskoga idioma u odnosu na standardni u novim i starim udžbenicima, prema slikama 7 i 8, vidljivo je da je materinski idiom nešto zastupljeniji u novim udžbenicima – u 5,43% lingvometodičkih predložaka – nego u starima, u kojima je zastupljen u svega 0,79% predložaka.

Slika 7. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred

Slika 8. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred

U novim udžbenicima za šesti razred najzastupljenije je čakavsko narječje, dok su kajkavsko i štokavsko narječje podjednako zastupljeni, ali u manjoj mjeri. U starim udžbenicima jedini lingvometodički predložak na materinskom idiomu napisan je štokavskim narječjem.

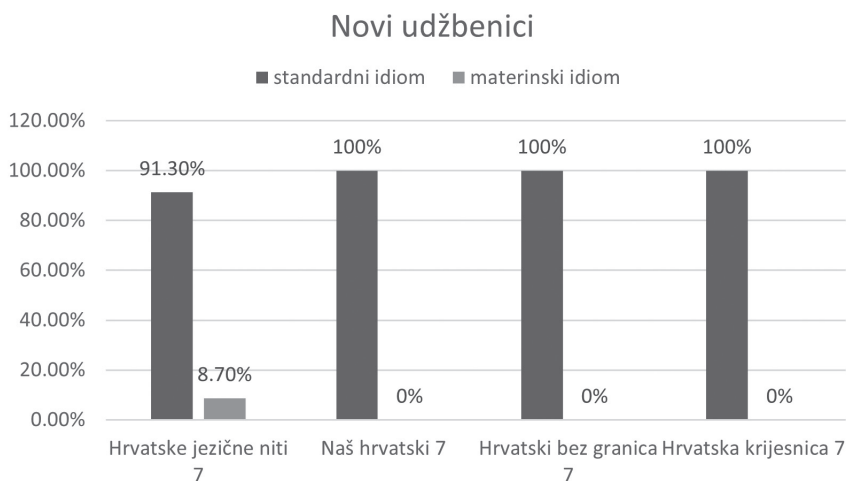
5.3. Zastupljenost materinskoga idioma u novim i starim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred

U četirima analiziranim novim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred, prema tablici 6, standardni idiom izrazito dominira u svim lingvometodičkim predlošcima. Zabilježeno je 89 lingvometodičkih predložaka na standardnome idiomu te dva predloška na materinskome idiomu, i to isključivo u udžbeniku *Hrvatske jezične niti 7*. Ostali udžbenici ne sadrže nijedan predložak na materinskome idiomu.

Udžbenik	Standardni idiom	Materinski idiom
<i>Hrvatske jezične niti 7</i>	21	2
<i>Naš hrvatski 7</i>	27	0
<i>Hrvatski bez granica 7</i>	21	0

Tablica 6. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred

Slika 9 pokazuje da je u trima novim udžbenicima standardni idiom zastupljen u 100% lingvometodičkih predložaka. U udžbeniku *Hrvatske jezične niti 7* standardni je idiom zastupljen u 91,30% predložaka, dok je materinski idiom zastupljen u 8,70% predložaka.

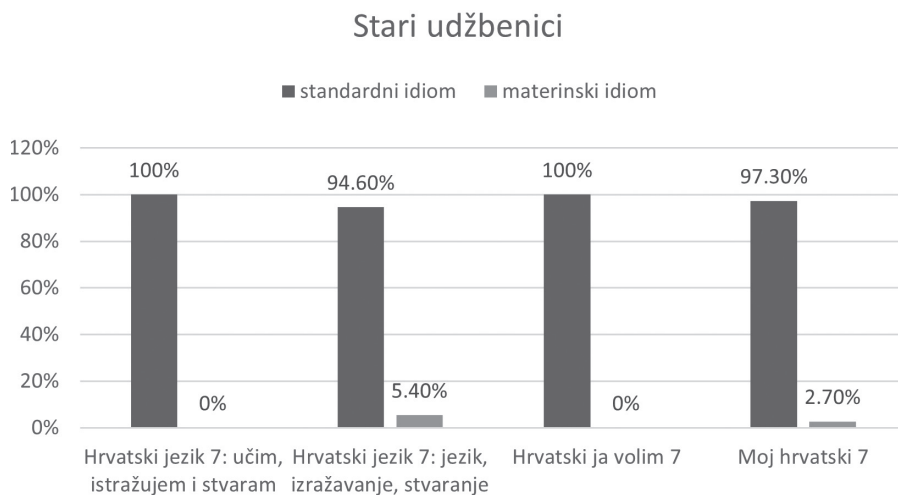
Slika 9. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred

U četirima analiziranim starim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred, prema tablici 7, standardni je idiom izrazito dominantan, dok je materinski idiom zastupljen u znatno manjoj mjeri. Utvrđena su 122 lingvometodička predložka na standardnome idiomu te samo tri na materinskome.

Udžbenik	Standardni idiom	Materinski idiom
Hrvatski jezik 7: učim, istražujem, stvaram	22	0
Hrvatski jezik 7: jezik, izražavanje, stvaranje	35	2
Hrvatski ja volim 7	29	0
Moj hrvatski 7	36	1

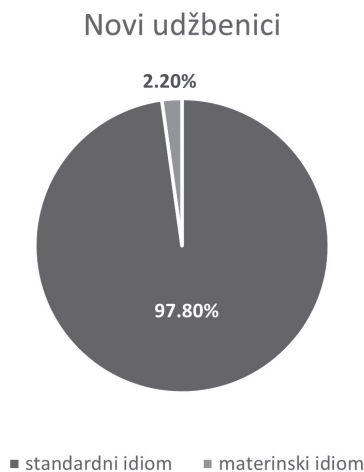
Tablica 7. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred

Kao što se vidi na slici 10, u dvama starijim udžbenicima standardni idiom jedini je zastupljeni idiom u polaznim lingvometodičkim predlošcima (*Hrvatski jezik 7: učim, istražujem i stvaram* i *Hrvatski ja volim 7*). U preostala dva udžbenika standardni je idiom zastupljen u više od 90% lingvometodičkih predložaka, dok je materinski idiom zastupljen u 2,70% predložaka u jednom (*Moj hrvatski 7*) te u 5,40% predložaka u drugom udžbeniku (*Hrvatski jezik 7: jezik, izražavanje, stvaranje*).

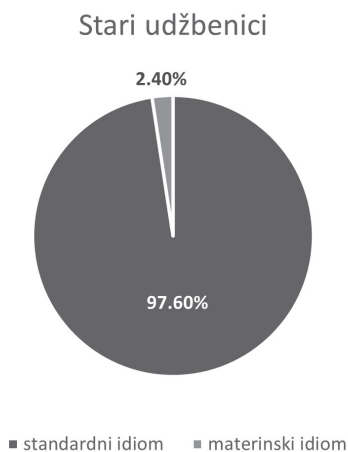

Slika 10. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred

Slike 11 i 12 jasno pokazuju da je standardni idiom dominantan i u novim i u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred – zastupljen je u više od 95% lingvometodičkih predložaka – dok je materinski idiom zastupljen tek marginalno, u manje od 3% predložaka.

Slika 11. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred

Slika 12. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred

U lingvometodičkim predlošcima na materinskome idiomu u novim udžbenicima podjednako je zastupljeno kajkavsko i čakavsko narječje, dok je štokavsko narječje nezastupljeno. U starim udžbenicima podjednako su zastupljeni lingvometodički predlošci napisani čakavskim i štokavskim narječjem, dok je kajkavsko narječje neznatno zastupljeno.

5.3. Zastupljenost materinskoga idioma u novim i starim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred

U trima novim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred, kako je prikazano u tablici 8, nema polaznih lingvometodičkih predložaka napisanih materinskim idiomom.

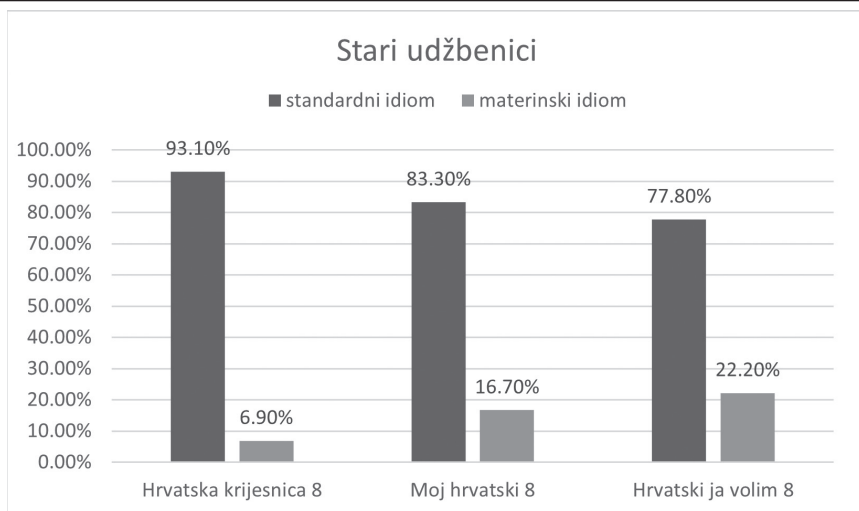
Udžbenik	Standardni idiom	Materinski idiom
<i>Hrvatske jezične niti 8</i>	26	0
<i>Naš hrvatski 8</i>	29	0
<i>Hrvatski bez granica 8</i>	23	0

Tablica 8. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred

U starim udžbenicima zastupljenost materinskoga idioma znatno je veća u odnosu na onu u novim udžbenicima (tablica 9). Na slici 13 vidljivo je da se udio standardnoga idioma kreće između 77,80% i 93,10%, dok udio materinskoga idioma varira između 6,90% i 22,20%. Potonji postotak ujedno predstavlja i najveću zastupljenost materinskoga idioma u svim prethodno analiziranim udžbenicima. Važno je napomenuti da se većina lingvometodičkih predložaka napisanih materinskim idiomom nalazi unutar udžbeničkih, odnosno nastavnih jedinica koje obrađuju raznolikost hrvatskoga jezika.

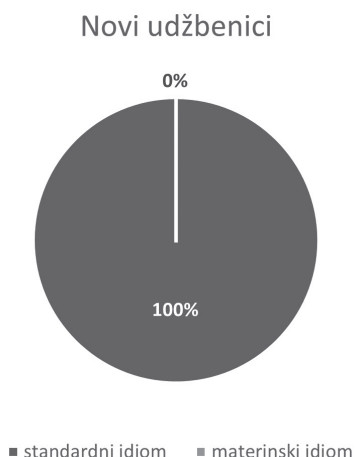
Udžbenik	Standardni idiom	Materinski idiom
Hrvatska krijesnica 8	27	2
Moj hrvatski 8	30	6
Hrvatski ja volim 8	21	6

Tablica 9. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred

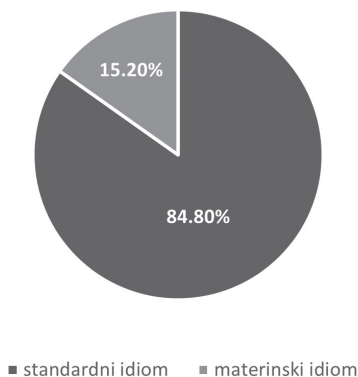
Slika 13. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred

Što se tiče ukupne zastupljenosti materinskoga idioma u polaznim lingvometodičkim predlošcima u novim i starim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred, razlika je jasno vidljiva na slikama 14 i 15. U starim je udžbenicima materinski idiom znatno zastupljeniji nego u novima, u kojima uopće nije zastupljen.

Slika 14. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred

Stari udžbenici

Slika 15. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred

Kad je riječ o zastupljenosti pojedinih narječja u starim udžbenicima, štokavsko i čakavsko narječje podjednako su zastupljeni, dok je kajkavsko narječje zastupljeno u manjoj mjeri.

5.4. Primjeri lingvometodičkih predložaka na materinskome idiomu

Život po krovovima, Filipu usprkos

Zaljubljeni Sivko nije znao u kojoj je brizi ostavio svojega gospodara. Svoju crno-bijelu mačku pratio je po krovovima i ulicama, po gradskim parkovima, i to danima, unatoč nekom mutnom osjećaju. Sivku je Filip nedostajao, no ljubavni je zov bio jači od Filipa.

Filipa je za to vrijeme izjedao strah za Sivka i pomisao da ga više nikad neće vidjeti. U tim crnim mislima zatekao ga je telefonski poziv djeda iz Krapine.

– Kaj si taki, dečec moj? Si betežen? – upita djed koji je odmah prepoznao Filipovo raspoloženje.

– Djede, nisam bolestan. Brinem se.

– Zakaj?

– Sivko mi je nestao! Znaš kako mi je prirastao srcu...

– Kaj, pobegeli mućci? Si ga gde poiskali? Gdo ga je zadnji videli?

– Ne znam, djede. Mislim da je pobjegao kroz prozor u mojoj sobi.

– He, šmugnul, šmugnul, morti se je zacopao, ne? To pak ni greh...

- Ma ne bi on, djede... – nesigurno će Filip gledajući kroz okno mutne zvi-
jezde na nebu.
- Ljubaf je, praf za praf ti velim, skroz bedasta pak čovek dela sakake beda-
stoće, kaj ne bi jen mucek...
- Misliš da bi Sivko danima i noćima izbivao iz kuće zbog nekakve mačke?
- Pogleč, dečec, još od doba našeg Krapinjončeka čovek lovi deklu, ne?
- Djede, ti uvijek imaš priče koje su se dogodile u prahistoriji.
- Je, je, praf veliš, al' i denes ljubaf tak dela čoveku.
- Čovjeku može biti kako mu drago, ali ja bih volio da mi se Sivko vrati živ i zdrav.

Primjer 1. Polazni lingvometodički predložak na kajkavskome narječju (udž-
benik *Hrvatske jezične niti* 5)

Moje doma

Već petkun ukrcan se na vapor.
I ko će dažiti, ili grmiti
ja se moran na školju stvoriti.

Kad se vapor uz rivu kušta,
s kampanela podne zaluncija.

More se zapini. Brod zašija.
Na provi stojin, čekan i mučin.
Malo se misto pod brdon stislo.

Kuće se jena na drugu naslonile
i crvenim krovima pokrile.

Kroz kaletu tečen, prešin.
Izdaleka je vidin.
U dvoru, na seji, sidi moja nana.
U srcu mi je teplo.
Od lipote suza zna poteći.
Doma san. Ne triba to ni reći.

učenički rad iz okolice Zadra

Primjer 2. Polazni lingvometodički predložak na čakavskome narječju (udž-
benik *Hrvatska krijesnica* 5)

Prvi frut

Brat mi je donija najprvi frut svojega poja,
prvu sazrilu catu,
šta po njoj se razlila lipa žućkasta boja.

I cila je kuća zamirisala o' njezine zrele boje
i slatkoga vonja.

Moj brat mi je donija ka najlipši dar našega poja
mil prijateljski pozdrav
zriloga voća ćaćine zemlje.

A ujutro, doklem smo mi spavali jošter,
mater je odnila na ložu,
da catu proda gospoiji kojoj,
jer ona misli da zuvar je dobiti koji bar dinar,
jerbo grijota je isti ono šta drugi kupiti oće.

I misto cate je donila lokarde žive ka srebro,
i šenična kruva za ručak.

Cili dan Božji bila je žalosna moja sirota mater,
šta prvi frut našega poja
je morala prodati,
a uzeti svojjen ditetu.

Vinko Nikolić

Primjer 3. Polazni lingvometodički predložak na štokavskome narječju (udžbenik *Hrvatska krijesnica* 8)

Strankinja se udaljila tražeći nekoga tko će je razumjeti, a tri prijatelja nastaviše razgovor:

Štef: E, moj Mate! Ta krasotica četiri jezike zna, a mi trojica – kaj? Ni svoj pošteno!

Mate: E, Štefu moj, ča joj vrde sva četiri kada se s nami trima ne more sporazumit.

Tunja: Što buljiš u nju?

Štef, zadivljeno gledajući za strankinjom: Kakov joj je pas, Tunja dragi!

Mate: A di ti vidiš pasa?

Tunja: Ne nima ona ni kuće ni pojas. Štef misli na struk.

Štef: Kak moreš reći da nema kuće. Ima sigurno vilu, palaču, a morti i dvetri trokatne hiže.

Tunja: Nisam kazo kuće, nego kuće. Ja kažem č, a ti čuješ č. Za mene je kuće psić ili kako bi ti reko – cucek i pesek, a Mate – pasić.

Mate: Dosta čakule! Dajte mi radije jedan španjulet.

Štef: Kaj te pak sad Španjolska spopada?

Mate: Ma daj mi cigaretu rvacku, ne mora bit španjolska. Cigaretu ili španjulet, to ti je meni isto.

Štef: Ali ti meni reci kak se spada – hrvački.

Tunja: P' ondak ti je to smotka.

Mate: Kakva motka, Tunja moj?

Tunja: Smotka! Tako ti se kaže rvacki. Pričo mi učitelj da su Španjolci divanili sigaro za smotane listove jedne fele duhana pa ti tako nastale cigare. Naši pak stari mudri ljudi cigaru su nazvali smotka.

Štef: Ni tvoju zmotanku ni Matin španjulet ne bi razmel da mi to niste povedeli. A tebi bi bolje bilo da ne pušiš. Duhan ti bu vudril na pluća.

Mate: E, koja li me bida uči! Koji i pod stare dane mora rvacki učiti.

Štef: Je, je, moj Mate, moram i hrvatski i nehrvatski. Ali moraš i ti. Vučiš se dok si živ, a bedast vumreš. Praf su rekli naši stari.

Primjer 4. Polazni lingvometodički predložak na štokavskome, kajkavskome i čakavskome narječju (udžbenik *Moj hrvatski* 7)

6. ZAKLJUČAK

Analiza zastupljenosti materinskoga idioma u polaznim lingvometodičkim predlošcima udžbenika hrvatskoga jezika za više razrede osnovne škole pokazala je jasne razlike između starih i novih udžbenika. Unatoč pozitivnim ocjenama svih novoodobrenih udžbenika, rezultati potvrđuju tvrdnju Visinko (2006) o i dalje prisutnom nedostatku sustavnih i komparativnih istraživanja udžbeničkoga stila u odnosu na jezične potrebe učenika.

U svim razredima standardni idiom znatno dominira, dok je materinski idiom – čak i kada je prisutan – marginalno zastupljen. U novim udžbenicima udio materinskoga idioma najčešće ne prelazi 5 do 10% lingvometodičkih predložaka, a u nekim razredima, poput osmoga, u potpunosti je izostavljen. S druge strane, stari udžbenici pokazuju nešto veću zastupljenost materinskoga idioma, iako ni u njima ona ne prelazi četvrtinu ukupnoga broja predložaka.

Što se tiče pojedinih narječja, u novim udžbenicima češće je prisutno kajkavsko narječje, zatim čakavsko, dok je štokavsko najrjeđe. U starim udžbenicima štokavsko i čakavsko narječje podjednako su zastupljeni, dok je kajkavsko zastupljeno u manjoj mjeri. Pritom se predlošci na materinskome idiomu uglavnom pojavljuju u nastavnim jedinicama posvećenima varijetetima hrvatskoga jezika, što dodatno ukazuje na njihovu perifernu funkciju u nastavi.

Dobiveni rezultati upućuju na potrebu dubljeg promišljanja o ulozi i statusu materinskoga idioma u suvremenoj nastavi hrvatskoga jezika. Uključivanje jezične raznolikosti u udžbenike moglo bi pridonijeti većoj jezičnoj osviještenosti učenika, očuvanju narječnoga bogatstva te razvoju pozitivnoga stava prema vlastitome jezičnom identitetu. Ovo istraživanje može poslužiti kao poticaj za daljnje znanstvene analize u području lingvodidaktike, udžbeničkoga stila i jezične politike u obrazovanju.

Literatura

- Aladrović Slovaček, K. (2019). *Od uvajanja do učenja hrvatskoga jezika*. Zagreb: Alfa.
- Alerić, M. (2006). „Imanentna gramatika u ovladavanju standardnojezičnom morfologijom“. *Lahor*, str. 190–206.
- Atkinson, D. (1993). „Teaching in the target language: A problem in the current orthodoxy“. *Language Learning Journal*, 8(1), str. 2–5.
- Bagarić, V. Mihaljević Dijgunović, J. (2007). „Definiranje komunikacijske kompetencije“. *Metodika*, 8(14), str. 84–93.
- Bežen, A. Budinski, V. Kolar Billege, M. (2018). *Što, zašto, kako u poučavanju hrvatskoga jezika*. Zagreb: Profil Klett.
- Bjedov, V. Jelaska, Z. (2015). „Pogrješke ili promjene – ovladanost odabranim hrvatskim morfosintaktičkim sadržajima učenika završnoga razreda osnovne škole“. *Jezikoslovlje*, 60(2–3), str. 227–252.
- Cook, V. (1991). *Second Language Learning and Language Teaching*. London.
- Češi, M. (2018). *Stvaranje pisanjem: ovladanost pisanim jezikom na kraju obveznoga obrazovanja*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Frančić, A. Hudeček, L. Mihaljević, M. (2005). *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Gazdić-Alerić, T. (2006). „Komunikacijska kompetencija u ranome razdoblju usvajanja“. *Lahor*, 1, str. 1–14.
- Harbord, J. (1992). „The Use of the Mother Tongue in the Classroom“. *ELT Journal*, 46(4), str. 350–355.
- Huang, W. (2024). „The Influence of Mother Tongue Transfer on Second Language“. *Transactions on Social Science, Education and Humanities Research*, str. 599–603.
- Jelaska, Z. (2005a). *Hrvatski kao drugi i strani jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Jelaska, Z. (2005b). „Jezik, komunikacija i sposobnosti: nazivi i bliskoznačnice“. *Jezik*, 52(4), str. 128–138.
- Jelaska, Z. (2007a). „Teorijski okviri jezikoslovnomu znanju u novom nastavnom programu hrvatskoga jezika za osnovnu školu“. U: *Komunikacija u nastavi hrvatskoga jezika* (str. 9–34). Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Jelaska, Z. (2007b). „Ovladavanje jezikom: izvornojezična i inojezična istraživanja“. *Lahor*, 1(3), str. 86–99.
- Kuvač, J. Palmović, M. (2007). *Metodologija istraživanja dječjeg jezika*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

- Meyer, H. (2008). „The Pedagogical Implications of L1 Use in the L2 Classroom“. *Maebashi Kyoai Gakuen College Ronsyu*, 8, str. 147–159.
- Pavličević-Franić, D. (2005). *Komunikacijom do gramatike*. Zagreb: Alfa.
- Pavličević-Franić, D. (2006). „Jezičnost i međujezičnost između sustava“. *Lahor*, 1(1), str. 1–14.
- Pavličević-Franić, D. (2007). „Standardnojezična normativnost i/ili komunikacijska funkcionalnost u procesu usvajanja hrvatskoga jezika“. U: Barbaroša – Šikić, M. Češi, M. (ur.), *Komunikacija u nastavi hrvatskoga jezika: suvremeni pristupi poučavanju u osnovnim i srednjim školama* (str. 34–50). Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje i Naklada Slap.
- Puljak, L. (2011). „Uloga zavičajnoga idioma u razvoju jezičnokomunikacijske kompetencije učenika mlađe školske dobi“. *Časopis za hrvatske studije*, 7, str. 293–305.
- Slobin, D. I. (ur.) (1992). *The Crosslinguistic Study of Language Acquisition* (Vol. 3). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Težak, S. (1984). *Gramatika u osnovnoj školi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Težak, S. (1996). *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1*. Zagreb: Školska knjiga.
- Turnbull, M. Dailey-O’Cain, J. (2009). *First Language Use in Second and Foreign Language Learning*. Bristol: Multilingual Matters.
- Visinko, K. (2006). „Jezik i stil osnovnoškolskih udžbenika“. *Metodika*, 7(2), str. 305–312.
- Visinko, K. (2010). *Jezično izražavanje u nastavi hrvatskoga jezika: pisanje*. Zagreb: Školska knjiga.

Mrežna literatura

- *Katalog odobrenih udžbenika za osnovnu školu*
- <https://mzom.gov.hr/vijesti/katalog-odobrenih-udzbenika-za-osnovnu-skolu/6369>
- *Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj*. 2019. Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja. <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalnukurikulum/predmetni-kurikulumi/hrvatski-jezik/741>
- *Pravilnik o udžbeničkom standardu te članovima stručnih povjerenstava za procjenu udžbenika i drugih obrazovnih materijala*
- https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_9_196.html
- *Zakon o udžbenicima i drugim obrazovnim materijalima za osnovnu i srednju školu* https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_12_116_2288.html

Prilozi

- *Slika 1. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred*
- *Slika 2. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred*
- *Slika 3. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred*
- *Slika 4. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred*
- *Slika 5. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred*
- *Slika 6. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred*
- *Slika 7. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred*
- *Slika 8. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred*
- *Slika 9. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred*
- *Slika 10. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred*
- *Slika 11. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred*
- *Slika 12. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred*
- *Slika 13. Grafički prikaz zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred*
- *Slika 14. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred*
- *Slika 15. Grafički prikaz ukupne zastupljenosti materinskoga i standardnoga idioma u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred*
- *Tablica 1. Popis analiziranih udžbenika*
- *Tablica 2. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred*
- *Tablica 3. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za peti razred*
- *Tablica 4. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred*

- *Tablica 5. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za šesti razred*
- *Tablica 6. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred*
- *Tablica 7. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za sedmi razred*
- *Tablica 8. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u novim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred*
- *Tablica 9. Broj lingvometodičkih predložaka na standardnome i materinskome idiomu u starim udžbenicima hrvatskoga jezika za osmi razred*

Marija OŠTRIĆ

MOTHER-TONGUE IDIOMS IN STANDARD LANGUAGE TEXTBOOKS IN PRIMARY EDUCATION

A fundamental process throughout primary education is the acquisition of the standard variety of the Croatian language. Because the standard idiom in some of its features resembles the mother tongue and in others differs from it, all speakers must learn it (Bjedov & Jelaska, 2015). In mastering the standard language, the learner's inherent grammar plays an important role, as it can facilitate a more effective and successful acquisition of normative grammar (Alerić, 2006). Pupils should be encouraged to learn the standard language by recognizing – if they do not realize it themselves – that this new linguistic knowledge is not entirely unfamiliar or unknown (Alerić, 2006).

As pupils acquire the standard language, they develop vertical bilingualism. According to the theory of multilingualism, this process produces dominant bilingualism, meaning that one idiom – usually the mother tongue – remains dominant, and linguistic errors or deviations may occur when transferring expressions into the non-native (standard) idiom (Pavličević-Franić, 2007). It is therefore important in teaching to highlight the differences among idioms while also acknowledging and fostering vertical bilingualism. One of the key principles of the *Curriculum for the Subject Croatian Language for Primary and Secondary Schools* is the principle of the standard language and regional linguistic heritage: „By learning the Croatian language, pupils develop communicative language competence by connecting their organic idiom and the Croatian standard language...” (NN 10/2019: 6).

Since the *Regulation on Textbook Standards* requires that a textbook be „aligned with the goals, principles, and educational learning outcomes“ and

„focused on acquiring and developing key competences for lifelong learning“ (NN 9/2019), the aim of this paper is to describe and analyze the representation of the mother-tongue idiom (Čakavian, Kajkavian, and Štokavian) in the initial linguistic-methodological templates of new Croatian language textbooks for grades five through eight, created as part of the 2019 curricular reform. The paper also examines the representation of the mother-tongue idiom in the so-called „old“ Croatian language textbooks, which were used from the 1990s – based on the then-valid curricular documents – until the introduction of the new curriculum in 2019.

Separate analyses of the presence of the mother-tongue idiom in both new and old textbooks will provide comparative results. It is anticipated that this comparison of mother-tongue idioms in textbooks before and after the *School for Life* curricular reform will yield insights useful not only to primary school teachers, but also to researchers engaged in textbook analysis and evaluation, as well as to methodologists in the field of Croatian language education.

Key words: *mother-tongue idiom, standard idiom, vertical bilingualism, curriculum, standard language textbook*

Izvorni naučni rad
UDK:811.16'36

Bartosz JUSZCZAK (Wrocław)
University of Wrocław
bartosz.juszcak@uwr.edu.pl
ORCID broj: 0000-0002-7058-0384

ANALYTIC AND SYNTHETIC CONSTRUCTIONS IN SLAVIC LANGUAGES: POLISH, CZECH, RUSSIAN

In this article the author refers to the problem of analytic and synthetic constructions in modern Slavic languages: Polish, Czech, Russian. The author makes a critical review of rich subject literature and carries out a comparison of the scope of the definition and functions of the issue in question. The material basis includes textual corpus data (parallel text corpus) of three types of analytical construction in the researched languages. The preliminary analysis shows that the severity of grammatical marker is different in the analyzed languages and depends on many external and internal factors. Based on the results of this critical review and analysis, it can be concluded that there is a research gap that gives the opportunity for the further studies.

Key words: Slavic languages, non-inflection, analytical constructions, lexical analytisms

1. Introduction

Non-static character of Slavic languages, their openness in the scope of subbranches and various types of influences – of both internal and external nature – undoubtedly affect the development of new grammatical tendencies which were first noticed as far back as the turn of the 19th and 20th centuries. Additionally, these processes should be associated with the changes which do not have any direct character (linguistic). What I mean here is the impact of historical, political, and, above all, global factors and aspects. The aforementioned factors have an indirect influence on the changes to the extent of expressing grammatical changes and creating new functional-semantic and formal-grammar units. Thus, it can be surmised that this phenomenon partially contributes to the creation of new linguistic types and increasingly dynamic transition of Slavic languages from inflected languages to directly

analytical¹. Some contemporary researchers confirm through their research that analytical processes in languages are becoming more common and that they are transferred into other areas of language, for instance to parts of speech which have not been analytical before (Dedkovska, 2011: 202).

2. Objectives of the article

The aims of this article are:

1. To review and analyse previous research on analytic and synthetic constructions in both the Western and Eastern branches of the Slavic languages, with particular reference to Polish, Czech, and Russian.
2. To present different approaches to the interpretation of these constructions across language groups. It is worth noting at this point that in the Germanic languages this phenomenon is associated in particular with the loss of inflectional morphology.

The main aim of the article is to address the question of whether corpus data can provide insights and methodological opportunities for linguistic research into similarities and differences in analytic constructions in the languages under discussion, with particular emphasis on legal language.

The final task will be to discuss the methods used and answer the question whether it is possible to use parallel corpora in the study of analytical constructs in the languages under discussion?

It will be the starting point for further research in this area.

3. Status of research and some types of analytical constructions in Slavic languages

The roots of the contemporary linguistic typology can be found in the works of Wilhelm von Humboldt who left behind a considerable legacy of generalizations in this matter which enables to differentiate the particular linguistic types (Humboldt, 2001). However, what is currently known as the proper typological research starts in the 20th century. This fact can be proven not only by a significant number of various articles and monographs from that period (more about them later), but also by the words of Tadeusz Milewski. In 1963 he showed that (at the time) there were no clearly stated and established contrastive methods in the linguistic typology. What is also of importance is the fact that he made an effort to establish the proper research methodology (Milewski, 1963: 4).

¹ Kazimierz Polański is one of the researches that mentions the beginnings of analytical tendencies even in proto-Slavic language (Polański, 1993: 42–43).

In both Polish and Russian, analitism – as opposed to synthetism – has repeatedly been examined in terms of both the description of the language and works which were to a greater or lesser extent contrastive. In Polish, thorough research on analitism can be found, for example, in Danuta Buttler's articles, which are incorporated in the cycle entitled *Semantyka a składnia w związkach wyrazowych*² [Semantics and Syntax in the combinations of words]. The author says that the process of the transition of the Polish language into the analytical type, which at the same time expands the number of such constructions, is caused by the need for filling certain gaps in conjugative paradigms, enhance semantic clarity, perceive the unambiguity of descriptive forms – contrary to inflectional forms which tend to acquire a secondary function (Buttler, 1968: 349–350). Yet another example of the crucial research is Janusz Anusiewicz's monograph in which the author analyzes the descriptive structures on lexical, morphological and syntactic levels. Similarly to Danuta Buttler, to Anusiewicz's mind the expansion of such structures is conditioned by certain factors: communicative (avoiding any possible misunderstandings between interlocutors), attempting to reach the semantic precision and clarity, stylistic and non-linguistics factors.

The history of the research on analitism in the Russian language is also long – it dates back to 1870s and is closely connected to the works of Jan Baudouin de Courtenay. The interest in this issue can be proven by newer and newer articles and monographs which focus on various levels of this topic (Timur Radbil' is one of the researchers writing about this phenomenon spreading in the Russian language (Radbil', 2020: 8–10)). What is worth highlighting is the fact that analitism in contemporary Russian can be realized in constructions similar to those in Polish and Czech. Examples of such a phenomenon can be, for instance, the growing number of uninflected nouns and adjectives, the appearance and constant functioning of abbreviations or the analytical expression of grammatical category in the case of neutral nouns. (Dedkovska, 2011: 202). Jelena Marinova is yet another researcher that pays attention to the existence of a high number of uninflected nouns in contemporary Russian, both proper and common. What the researcher shows – which is significant from the point of view of grammar and semantics – is the diffusional semantic nature of foreign neologisms, which frequently causes the used expression to be inaccurate. It may stem from, for instance, the fact that the new analytical forms have not settled in the language yet. As Marinova says, an example of such a unit are: „в режиме онлайн, в режиме офлайн“ in which „the lexical meaning is defined by an attributive construction in which the neologism in

² See also (Due to space limits, I do not provide all works that constitute this cycle): (Buttler 1966a, 1966b, 1967).

a form of a modifier refers to a noun having a deeper meaning“ (Marinova, 2019: 191, 195). What can be surmised is that analytical structures seem to be essential or almost essential and enable the proper understanding of a neologism which should be interpreted as specifying the semantic meaning.

What should be noted, however, is the growing interest in this topic among contemporary Czech and Polish Russian linguists. Zdeňka Nedomová created a list of Russian uninflected nouns borrowed from other languages (borrowings). In order to do that she extracted these words from several dictionaries of foreign words and Russian press (Nedomova, 2013: 35). It is also worth mentioning that according to Halina Mieczkowska inflectionlessness is one of the most clear examples of analitism. She concludes that this phenomenon is becoming not only more common, but also more complex (Mieczkowska, 2010: 229–131). Another example of the contemporary study of analitism is the monograph by Lukáša Plesnik who conducted the contrastive analysis of such analytic adjectives in Polish, Czech and Russian as, for instance, евродепутат [a Member of European Parliament], cyklostezka [bicycle path], interkomunikacja [intercommunication] (Plesnik, 2019). Finally, some contrastive Polish-Russian studies by Wojciech Sosnowski ought to be pointed out (Sosnowski, 2011). The research on miscellaneous types of analitism in the Czech languages is also quite a common paradigm conducted in contemporary linguistics (Radimský, 2010).

In contemporary linguistic research, the greatest emphasis has been placed on the analysis of verbo-nominal constructions and lexical analytisms, which also constitute an example of analytic constructions (Baer, 2021; Bur-ska, 2016).

In order to outline further research perspectives, it seems reasonable not only to define what the phenomenon of interest actually is, but also point out any possible discrepancy in the scope and the definitions in the languages which are discussed in this article. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* [The Encyclopedia of General Linguistics] defines it in a following way:

A morphological and syntactic phenomenon observed in the development of inflectional languages. It consists in grammatical categories (cases, tense, moods, etc.) which were at first expressed via flectional forms (suffixes) beginning to be expressed via separate exponents in a form of separate words, for instance, verbs, pronouns, prepositions. Such words are referred to as „auxiliary“ due to the fact that they lose their initial lexical value (at least in some usages), and take up a grammatical function. (Polański, 1993: 42–43)

The Russian encyclopedia of language, *Лингвистический энциклопедический словарь*, provides a similar definition:

A typological quality, frequently opposed to synthetism, which is expressed by a separate phrase of the basic word (lexical) and an additional (grammatical, derivational) meaning of a word. Analitism is characterized by inflectional words and the presence of analytical (complex) constructions (forms). In the case of uninflected words, the grammatical meanings can be expressed via words next to auxiliary words and full-meaning words, sentence order, intonation. In the verbs „хожу“ [I am walking], „ходишь“ [you are walking], „ходит“ [he/she/it is walking] the category of the person is expressed synthetically, but in „я, ты, он ходил“ [I/he was/ you were walking] analytically. Morphological inflectionlessness is typical for Isolating languages. The degree of analitism is determined by the number of morphemes in the average word (for example, in English it is 1,78, in Russian about 2,4, in Sanskrit about 2,6). (Gak, 2002: 31)

The definition is not provided by Czech encyclopedias. It can, however, be found in a Slovak encyclopedia of linguistics: „A phenomenon in which the grammatical meanings are expressed via auxiliary words, as opposed to synthetism, in which the grammatical meaning is expressed within a word via prefixes, infixes, suffixes or via inside flexion without any auxiliary words“ (Nedomová, 2013: 35).

What can be concluded is that analitism in the languages is perceived similarly. In the present article, however, the focus is not on exclusively grammatical aspects, but rather on the grammatical-lexical domain. What is also worth noticing is that all the presented definitions concentrate on the formal-grammar side of the language, although the Russian definition also points out that analitism refers to the way the lexical meaning is expressed. What is of utmost importance and interest for me is the combination of words which contribute to the reconstruction of the essence of simple units. In my research, following Anusiewicz, I will perceive *analytical construction* as „combination of inseparable words which co-exist along with their semantically equivalent single words“ (Anusiewicz, 1978: 22), e.g. „złamać nogę“ [to break a leg] and „doznać złamania nogi“ [sustain a broken leg]. Due to a wide scope of the issue of interest, in the initial stage of my research I would like to focus only on the chosen constructions with high frequency language corpora (in subject literature also called *multiverbisms* – a combination of two or more verbs). I distinguish the following types:

a) **analytical constructions noun + noun**, for example *fakt sprzedania* [the **fact** of **sale**] in which the superior noun (*fakt*) expresses a rather general meaning, and the subordinate noun (*sprzedania*) bears the lexical meaning;

b) **analytical connection of phase verbs with an infinitive or with a noun** (gerund), for example *czynność mówienia* [the act of speaking] in which the phase verb defines the phase of a process (*czynność*) and the additional component determines the proper action (*mówienie*);

c) **analytical adverbial construction**, for example *w sposób tradycyjny* [in a traditional way] vs. *tradycyjnie* [traditionally].

Perhaps the further analysis of this phenomenon as well linguistic material which would be completely different from the hitherto existing, will allow to differentiate other subtypes of analytical construction³ on this level.⁴

Method and material

The research that has so far been conducted on the three languages of interest, was, as I was trying to show earlier, carried out on the basis of varied research material – dictionaries, press, various texts. The confrontation in mind will be based on the text corpus. Corpora are able to provide undoubtedly the biggest and most varied empirical material – especially nowadays with texts taken from plethora of sources. It can be proven by the quantitative data gathered by Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP) – about 150 million words, Český Národní Korpus (ČNK SYN) – about 4,9 billion words, Национальный корпус русского языка (RUSCORPORA) – about 1.5 billion words. However, as far as the comparison is concerned, the most invaluable source of material is the InterCorp corpus which is an example of a referential parallel (42 languages) corpus that is being constantly updated.

In order to justify the contrastive research on the Slavic languages in terms of the aforementioned analytical categories, a preliminary corpus verification and the analysis of the gathered material have been conducted. In this initial analysis, the lexeme *sposób* [way] and the verb *zacząć* [to start] are going to be of the utmost importance, and the Polish language (*tertium comparationis*) is the one that is going to be confronted with the remaining two. It means that all the Polish constructions will be analytical in nature. In the parallel corpus InterCorp, v14 finds the word *sposób* 5907 times, the word *zacząć*, on the other hand, appears 662 times. It has to be said that due to quantitative restrictions I will present explicit, unambiguous constructions.⁵

³ In the relevant literature, these constructions are also frequently referred to as lexical analytisms. (Burska, 2016).

⁴ Such relationships/connection/units are differentiated by Janusz Anusiewicz. He points out that noun + adjective are rather sparse in the material he had gathered, but they really are prominent. (Anusiewicz, 1978).

⁵ While presenting the material and constructions, I use the following abbreviations: A – analytical construction; S – synthetic construction; Sub – noun; Adj – adjective; Adv – adverb;

It is also worth noting that the analysis is based on parallel corpus data, hence it has to be borne in mind that the semantics of the excerpted sentences may be expressed equally depending on the context and the type of the confronted texts. However, in my analysis I omit the lexical meaning of the gathered construction and focus on the strictly formal side.

Below, sample searches for types of analytic constructions will be presented. From the perspective of corpus-based research, a parallel corpus is not an ideal tool for this type of investigation for at least two key reasons: (1) quantitative and statistical analysis is practically infeasible due to the complexity of such combinations and, moreover, as can be observed, the occurrence of the constructions of interest in different relations and positions, which means that the verification of units would have to be carried out manually; (2) it does not seem possible to construct a corpus query that would allow one to retrieve a given type of construction even within a single language.

Analytical constructions in Polish noun + noun:

POLISH	CZECH	RUSSIAN	DESCRIPTION
Sposób funkcjonowania owej maszyny był bardzo interesujący.	Automat fungoval velmi zajímavě. V	Этот автомат работал очень интересным образом. V	A – S – S
– Chwilami trudno mi zrozumieć twój sposób wyrażania się .	Víš , pozemšťane , někdy je dost obtížné pochopit tvůj způsob vyjadřování .	– Землянин, - сказал он, – мне иногда трудно понять твою речь . Sub	A – A – S
Wszystkie Jej zalecenia, sam sposób rozmawiania wpajały pacjentowi spokój i pewność, pomagały walczyć z chorobą.	Všechny její pokyny a sám způsob jednání působil na pacienta uklidňujícím dojmem , dával mu jistotu a pomáhal mu překonat chorobu.	Все ее назначения, сама манера разговаривать внушали пациенту спокойствие и уверенность, помогали ему сопротивляться болезни. Sub + Vinf	A – A – A

V – verb; Vinf – infinitive. The empirical material has been entirely taken from the Inter-Corp corpus.

Po drugie, gdyż ten sposób przedstawiania bardziej pasuje do wiedzy, jaką mamy na tej ziemi o Bogu.	Za druhé je tento způsob zobrazení vhodnější pro naše poznání Boha	Во-вторых, это ближе к тому представлению о Всевышнем, кое бытует здесь на земле. Sub	A – A – S
Sam powiadasz, że znalazła sposób mówienia do ciebie całkiem innym językiem niż dotychczas.	Sám říkáš, že s tebou dokázala jednat a hovořit docela jinak než dříve. V	Сам ты говоришь, что нашла же она возможность говорить с тобой совсем другим языком, чем прежде обращалась и говорила. Sub + Vinf	A – S – A

As can be concluded from table 1., the analytical constructions **Sub + Sub** in the Polish language differ in Czech and Russian. In the Czech language there exist analytical forms as well as a synthetic form expressed solely by **V**. It differs considerably in Russian as the synthetic forms are realized by both **V** and **Sub**, analytical forms, on the other hand, are created by constructions **Sub + Vinf**, which is typical of the Russian language. On the basis of the preliminary analysis, the general regularity of the phenomenon in these languages cannot be determined.

1. Analytical verb phrases – verb (infinitive) – *zacząć* + infinitive or gerund

POLISH	CZECH	RUSSIAN	DESCRIPTION
zacząć dowiadywać się	dozvědět se V	начинать знакомиться V + V	A – S – A
zacząć nowe życie	začít nový život V+Adj+Sub	начать новую жизнь V+Adj+Sub	A – A – A
zacząć działać	jednat V	действовать V	A – S – S
zacząć się ukrywać	odejít V	скрыться V	A – S – S
zacząć uczyć się	učit se V	стали учиться V+V	A – S – A
zacząć walczyć	bojovat V	драться V	A – S – S

The Polish analytical construction is expressed in a similar, rather irregular way. While the Czech language makes use of, in most cases, a synthetic form – infinitive, in the Russian language the units of a phase verb + infinitive are more frequently utilized.

2. Analytical adverbial constructions – prepositional phrases *w sposób* + adjective (in the Polish language):

POLISH	CZECH	RUSSIAN	DESCRIPTION
w sposób prosty	prostě Adv	простосердечно Adv	A – S – S
w sposób bezceremonialny	bezostyšně Adv	бесцеремонным образом Adj+Sub	A – S – A
w sposób ordynarny	hrubě Adj	грубо Adv	A – S – S
w sposób ogólnikowy	všeoobecně Adv	неопределенно Adv	A – S – S
w sposób naturalny	přirozeně Adv	естественно Adv	A – S – S
w sposób osobliwy	zvláštně Adv	особенным образом Adj+Sub	A – S – A
w sposób nowy i zaskakujący	způsobem novým a nezvyklým Sub+Adj+Adj	новым, удивительным образом Adj+Adj+Sub	A – A – A

From the fragment of the corpus analysis presented above, it can be concluded that in most cases it is the Czech language that uses synthetic forms to get across prepositional phrases. In Russian, on the other hand, constructions **Adj + Sub** seem to be more frequent. From a syntactic point of view, it functions as an adverbial clause.

Certain, rather general, conclusions can be formulated on the basis on the analyzed fragment of the linguistic material. The initial analysis shows that the lexical meaning of the particular units can be expressed in various ways depending on the chosen language, which is justified by formal-grammatical means of expression typical for the language. It cannot be explicitly defined which constructions of the languages in interest are more frequent in analytical and/or synthetic forms.

What can also be assumed is that the presence of this phenomenon in the Slavic languages –typologically flecional – does not determine any different typological belonging, but rather concentrates on the way of expressing the lexical-grammatical meaning. The assumption can be proven on the basis of the analysis and its results which were presented above.

A drawback of the Czech corpus is that the units it contains originate exclusively from literary texts and subtitles. It lacks material derived from legal and administrative texts.

Conclusions

To conclude, it seems significant to consider the general regularity of such state of affairs. Hence, further research in the matter will, in my opinion, allow to answer the following questions:

- Is the usage of a construction accidental? If not, why is it used? Do we come across the intention to specify – more semantic clarity, at least in the case of noun connection or modality/ the phase of the process in verb constructions?
- Are the redundant synthetic forms displacing the typologically belonging synthetic forms even though languages and communication *a priori* aim to be economical? What is the scope of this phenomenon?
- What are the proportions and structures of the synthetic and analytical forms in the confronted languages?
- It seems reasonable to fill the research gap in the scope of Slavic linguistics, especially in the confrontative analysis of the phenomenon. Defining the ratio of analytical and synthetic indices will allow to show not only the direction in which the progress of this phenomenon seems to be going in Slavic languages, but also its intensification degree. To my mind, the description of this phenomenon will not only take the form of the basic research, but may also be applied in contemporary linguistic technologies, translation studies and foreign languages teaching. It may also be relevant in terms of LLM development and research.

Bibliography:

- Anusiewicz, J. (1978). *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim*. Wrocław.
- Baer, M. (2021). „Kolokacje werbo-nominalne a czasowniki syntetyczne w języku polskim i chorwackim“. *Humanities and Cultural Studies*, vol. 2, br. 2, str. 12–24.
- Burska, K. (2016). *Analizy leksykalne i ich semantyczne odpowiedniki*. Łódź.
- Buttler, D. (1966a). „Semantyka a składnia w związkach wyrazowych“. *Poradnik Językowy*, 7, str. 233–243.
- Buttler, D. (1966b). „Semantyka a składnia w związkach wyrazowych II. Słowotwórczo-semantyczne przyczyny zmiany reakcji wyrazów“. *Poradnik Językowy*, 6, str. 281–293.
- Buttler, D. (1967). „Semantyka a składnia w związkach wyrazowych V. Ekspansja konstrukcji analitycznych“. *Poradnik Językowy*, 1, str. 6–18.

- Buttler, D. (1968). „Połączenia typu *ulec zniszczeniu*“. *Poradnik Językowy*, 7, str. 349–359.
- Dedkovskaya, D. M. (2011). „K voprosu o proyavleniyakh analitizma v sovremennom russkom yazyke“. *Vestnik IrGTU*, 7 (54), str. 201–206.
- Gak, V. G. (2002). „Analitizm“, u: Yartseva, V. N. (ur.) *Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'*. Moskva, str. 31.
- Humboldt, W. (2001). *Rozmaitość języków a rozwój umysłowy ludzkości*. Tłum. L. Kowalska. Lublin.
- Marinova, E. (2018). „Otsutstviye slovoizmeneniya u naritsatel'nykh sushchestvitel'nykh na soglasnyy: granitsy yavleniya v sovremennoy russkoy rechi“. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, IX/2, str. 191–199.
- Mieczkowska, H. (2010). „Globalizacja a fleksyjny charakter języka (w ujęciu polsko-słowackim)“, u: Kurek, H. & Gruchała, J. (ur.) *Silva rerum philologicarum. Studia ofiarowane Profesor Marii Strycharskiej-Brzezynie z okazji Jej jubileuszu*. Kraków, str. 223–231.
- Milewski, T. (1963). „Predposylki tipologicheskogo yazykoznaniya“, u: Moloshnaya, T. N. (ur.) *Issledovaniya po strukturnoy tipologii*. Moskva, str. 3–31.
- Nedomová, Z. (2013). *Tendence k analytismu v současné ruštině (na materiálu jmenných slovních druhů)*. Ostrava.
- Plesník, L. (2019). *Typologická charakteristika tzv. analytických adjektiv (na příkladovém materiálu ruštiny, češtiny a polštiny)*. Ostrava.
- Polański, K. (1993). „Analityczna tendencja w języku“, u: Polański, K. (ur.) *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław, str. 42–43.
- Radbil', T. (2020). „Analitizm vs sintetizm v aktivnykh protsessakh v grammatike sovremennogo russkogo yazyka“. *Mir russkogo slova*, br. 1, str. 7–12.
- Radimský, J. (2010). *Verbo-nominální predikát s kategoriálním slovesem*. České Budějovice.
- Sosnowski, W. (2011). „Analytic Tendencies in Modern Polish and Russian“. *Cognitive Studies | Études Cognitives*, str. 97–108.

Corpus sources:

- Pęzik, P. (2012). „Wyszukiwarka PELCRA dla danych NKJP“, u: Przepiórkowski, A., Bańko, M., Górski, R. & Lewandowska-Tomaszczyk, B. (ur.) *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Dostępno na: http://www.nkjp.uni.lodz.pl/index_adv.jsp [Pristupljeno: 15. 1. 2026].
- Český národní korpus – InterCorp. Dostępno na: <https://www.korpus.cz/intercorp> [Pristupljeno: 10. 12. 2025].
- Nacional'nyj korpus ruskogo jazyka. Dostępno na: <http://www.ruscorpora.ru/> [Pristupljeno: 18. 11. 2025].

Bartosz JUSZCZAK

ANALITIČKE I SINTETIČKE KONSTRUKCIJE U SLOVENSKIM JEZICIMA: POLJSKI, ČEŠKI, RUSKI

U ovom radu autor se bavi problemom analitičkih i sintetičkih konstrukcija u savremenim slovenskim jezicima: poljskom, češkom i ruskom. Autor daje kritički pregled bogate naučne literature o ovoj temi i vrši poređenje obima definicije i funkcija razmatranog fenomena. Materijalnu osnovu čine podaci iz tekstualnih korpusa (paralelni tekstualni korpus) koji obuhvataju tri tipa analitičkih konstrukcija u istraživanim jezicima. Preliminarna analiza pokazuje da se izraženost gramatičkog markera razlikuje u analiziranim jezicima i zavisi od brojnih spoljašnjih i unutrašnjih faktora. Na osnovu rezultata ovog kritičkog pregleda i analize može se zaključiti da postoji istraživačka praznina koja otvara prostor za dalja istraživanja.

Ključne riječi: *slovenski jezici, nefleksija, analitičke konstrukcije, leksički analitizmi*

Izvorni naučni rad
UDK: 821.163.43.09:81'373.7

Emina BERBIĆ KOLAR

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti,
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
eberbic@foozos.hr

Ivona DUJČEK

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti,
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
idujcek@foozos.hr

LINGVOSTILISTIČKA STRUKTURNA ANALIZA FRAZEMA U ROMANIMA „DVORI OD ORAHA“, „FREELANDER“ I „SELIDBA“ MILJENKA JERGOVIĆA*

Frazeologija je u posljednjemu desetljeću sve češći predmet lingvističkih istraživanja, a razlog je tomu pristupanje ovoj lingvističkoj disciplini na različite načine, s različitim stajališta i uz primjenu suvremenih metodoloških pristupa. Rezultat je toga nevjerojatno brz rast i razvoj frazeologije u okviru lingvistike. Svrha je ovoga rada dati presjek lingvostilističke strukturne analize frazema u romanima „Dvori od oraha“, „Freelander“ i „Selidba“ Miljenka Jergovića. Radom se cjelovito prikazuju i analiziraju frazemi jednoga od ponajboljih suvremenih autora Miljenka Jergovića koji već godinama glasi za jednoga od najčitanijih autora na području Republike Hrvatske, ali jednako tako, popularnoga i čitanoga, i u zemljama zapadnoga Balkana (Bosna i Hercegovina, Srbija, Makedonija, Crna Gora). Metodologija rada usmjerena je na analizu korpusa koji predstavljaju navedena tri romana, temelji se na popisu struktura koje su potvrđene kao frazemi prema Hrvatskom frazeološkom rječniku i Bazi frazema hrvatskoga jezika. Strukturna analiza zabilježenih frazema

* „Ovaj znanstveni rad sufinanciran je iz Mehanizma za oporavak i otpornost (RRF; izvor 581-institucionalni istraživački projekt „Suvremeni pristupi zavičajnoj baštini Slavonije i Srijema: povijest, jezik, kultura i odgojno-obrazovni sustav – ZABAS“) u okviru Nacionalnog plana oporavka i otpornosti Republike Hrvatske, financiranog od strane Europske unije – NextGenerationEU. Izneseni stavovi i mišljenja samo su autorova i ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.“

obuhvaća podjelu prikupljene frazeološke građe prema opsegu, odnosno podjelu na skupove riječi, frazemske rečenice, poredbene frazeme, frazemske sraslice i polusloženice.

Ključne riječi: *frazemi, frazeologija, Miljenko Jergović, strukturna analiza frazema*

1. Uvod¹

Frazeologija je lingvistička disciplina koja u posljednjem desetljeću doživljava izrazito brz rast i razvoj što za posljedicu ima širenje interesa za frazeologiju izvan znanstvenih i nastavnih krugova. Lingvistima je frazeologija sve češće predmet istraživanja, a razlog tomu krije se u različitim mogućnostima pristupa ovoj lingvističkoj disciplini (Mišetić, 2021: 10). Različita su tumačenja o samostalnosti frazeologije kao jezikoslovne discipline. S jedne strane, frazeologija se definira kao „samostalna jezična disciplina“ (Samardžija, 1995: 84), a s druge se strane ističe da je frazeologija dio leksikologije te da je „nemoguće pisati o frazeologiji, a da se ne govori i o leksiku“ (Kolenić, 2006: 5). Frazeologija se iz leksikologije počela izdvajati sredinom 20. stoljeća objavom pionirskoga rada Viktora Vladimiroviča Vinogradova nakon čega su u slavenskim lingvistikama napisani brojni teorijski radovi i rječnici (Turk, 2002: 130). Početak frazeoloških istraživanja u hrvatskoj lingvistici obilježio je rad iz 1970. godine pod nazivom „O strukturi frazeologizama“, autorice Antice Menac, čime je postavljen preduvjet za osamostaljivanje frazeologije kao jezikoslovne discipline u okviru *Zagrebačke frazeološke škole* čija je osnovna misija promicanje hrvatske frazeologije u Republici Hrvatskoj i u svijetu (Kovačević, 2012). Dva su osnovna značenja termina *frazeologija*: prvo se odnosi na lingvističku disciplinu koja se bavi proučavanjem ustaljenih izraza u okviru jednoga ili više jezika, dok je drugo ukupnost frazema nekoga jezika s različitim klasifikacijama (Menac, Fink Arsovski i Venturin, 2014: 5). Frazeologija se klasificira s obzirom na sastavnice određenoga semantičkoga polja te se izdvajaju zoonimna frazeologija i somatska frazeologija. Nadalje, frazeologija se klasificira kao nacionalna, posuđena, arhaična, dijalektna i regionalna. Na kraju se navodi frazeologija kojom se služe pojedini književnici (npr. frazeologija Miljenka Jergovića) (Berbić-Kolar, 2018: 215–222). Frazemi se, kao što je poznato, sastoje od najmanje dviju sastavnica za koje je karakteristična ustaljenost upotrebe, cjelovitost i relativno čvrsta struktura.

¹ Dijelovi ovoga rada nastali su na temelju diplomskoga rada autorice Ivone Dujčec pod nazivom *Frazemi u romanima „Dvori od oraha“, „Freelander“ i „Selidba“ Miljenka Jergovića* napisanoga pod mentorstvom prof. dr. sc. Emine Berbić-Kolar i obranjenoga 18. srpnja 2022. pri Fakultetu za odgojne i obrazovne znanosti u Osijeku.

Budući da su slikovitost i ekspresivnost glavna obilježja frazema kao jezične jedinice, frazemi su sveprisutni u govornoj i u pisanoj komunikaciji te u svim funkcionalnim stilovima (Menac, Fink Arsovski i Venturin, 2014: 5).

2. Metodologija

Metodološki pristup analizi frazeološke građe Miljenka Jergovića temelji se na tekstnoj analizi njegovih romana „Dvori od oraha“ (Fraktura, Zaprešić, 2018), „Freelander“ (Naklada Ljevak, Zagreb, 2008) i „Selidba“ (Fraktura, Zaprešić, 2015). U radu su analizirani poredbeni frazemi, frazem-ske sraslice i polusloženice. Korpus istraživanja čine zabilježene strukture koje su potvrđene kao frazemi hrvatskoga jezika prema Hrvatskom frazeološkom rječniku autora Menac, Fink Arsovski i Venturin (2014) i Bazi frazema hrvatskoga jezika (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2017), dok su značenja izvedena prema Hrvatskom jezičnom portalu (Znanje i Srce, 2006).

3. Struktura frazema

Frazem je osnovna jedinica frazeologije, a sastoji se od „najmanje dviju sastavnica za koje je karakteristična ustaljenost upotrebe, cjelovitost i relativno čvrsta struktura“ (Menac, Fink-Arsovski i Venturin, 2014: 5). Frazeološke sveze rabe se kao cjelovite, gotove jedinice, stoga ne nastaju u govornom procesu, već su govorniku unaprijed poznate (Menac, 2007: 9). Tri su osnovna oblika frazema: *fonetske riječi*, *skupovi riječi* i *rečenice* (Menac, Fink-Arsovski i Venturin, 2003: 6). U frazema koji imaju oblik *fonetske riječi* samo je jedna sastavnica samostalna i naglašena, a druge su nenaglašene i nesamostalne riječi (npr. *biti*, *naći se*, *provesti* (*iza rešetaka*)). Uz frazemsku riječ mogu stajati različite glagolske dopune kao u navedenom primjeru koje nose isto značenje. Neki frazeolozi ne priznaju fonetskim riječima status frazema jer smatraju da se u frazeme mogu ubrajati samo sveze dviju ili više samostalnih riječi (Menac, Fink-Arsovski i Venturin, 2003: 18). Ipak, istaknuto je da se ovakvi frazemi opravdano nalaze u frazeološkome korpusu jer „imaju stalan i jedino moguć leksički sastav, ne stvaraju se u govornom procesu i kao cjelina se uključuju u govorni proces, imaju čvrstu strukturu“ (Fink-Arsovski, 2000: 94). Najzastupljeniji su frazemi koji imaju oblik *skupa riječi* pri čemu su barem dvije sastavnice naglašene i samostalne riječi (Menac, Fink-Arsovski i Venturin, 2003: 6). Sintaktička veza može biti neovisnoga tipa u kojoj se sastavnice povezuju neovisnim veznicima (npr. *sad ili nikad*). S druge strane, češći su frazemi u kojima je sintaktička veza ovisnoga tipa pri čemu se izdvajaju: kongruencija ili sročnost – podudaranje glavne i zavisne sastavnice u rodu, broju i padežu

(npr. *začarani krug*); rekcija ili upravljanje – sintaktička veza u kojoj glavna sastavnica određuje u kojemu će obliku biti zavisna sastavnica, a s obzirom na glavnu sastavnicu rekcija može biti glagolska (npr. *poželjeti dobrodošlicu*), imenička (npr. *junak dana*) i pridjevska (npr. *gladan kruha*) te pridruživanje – tip zavisne veze u kojoj je zavisna riječ nepromjenjiva ili se rabi isključivo u osnovnu obliku (npr. *krivo gledati*) (Menac, 2007: 18). *Frazemske rečenice* u jeziku nisu česte (npr. *vrag ne spava*) i potrebno ih je razlikovati od *skupa riječi* s glagolskom rekcijom koje uz lični oblik glagola postaju rečenicom (npr. *obasipati pažnjom*) (Menac, Fink-Arsovski i Venturin, 2003: 6). *Frazemske rečenice* imaju rečenicu za osnovni strukturni oblik, a izdvajaju se: jednostavne rečenice (npr. *bog bi ga znao*) i složene rečenice koje mogu biti nezavisno složene (npr. *kaži Jakovu, a on će svakomu*) ili zavisno složene (npr. *Što mu je na srcu, to mu je na jeziku*) (Menac, 2007: 18–19). *Poredbeni frazem* mogu imati oblik načinske ili poredbene zavisne surečenice u kojoj se glavna surečenica sa složenom povezuje veznikom *kao da* (npr. *kao da je iz groba ustao*) (Menac, 2007: 40–41). „*Frazemske sraslice* jednorječne su jezične jedinice u kojima je redosljed sastavnica isti kao u sintagmi ili svezi riječi od kojih su nastale. Tvorbene su sastavnice okamenjene u nekome obliku, a nova jedinica ima jedan naglasak“ (Kovačević i Ramadanović, 2013: 212). U *frazemske sraslice* ubrajamo izraze kao što su: *zaboga*, *dozlaboga*, *žalibože*. Novoustanovljena su skupina frazema *frazemske polusloženice* – jednorječnice koje između svojih sastavnica imaju spojnicu. Svaka sastavnica ima svoj naglasak što ih čini frazemima (npr. *rak-rana*) (Kovačević i Ramadanović, 2013: 213).

4. Lingvostilistička strukturna analiza frazema u romanima „Dvori od oraha“, „Freelander“ i „Selidba“ Miljenka Jergovića

U radu se daje popis frazema zabilježenih u trima Jergovićevim romanima, njihovo značenje i brojevi stranica (u zagradama) na kojima se zabilježeni frazemi nalaze.

4.1. Skup riječi

Frazemi oblika *skupa riječi* zabilježeni analizom navedenih Jergovićevih romana u ovom su radu klasificirani prema tipu sintaktičke veze. Dva su zabilježena frazema sa sintaktičkom vezom neovisnoga tipa u romanu „Dvori od oraha“: *ni kriv ni dužan* – nedužan (13) i *ni traga ni glasa* – tko/što je nestao/nestalo, izgubio/izgubilo se (517) te jedan u romanu „Freelander“: *ni rod ni pomozbog* – netko nebitan, nepoznat (28).

Među zabilježenim frazemima najbrojniji su frazemi *skupa riječi* sa sintaktičkom vezom zavisnoga tipa pri čemu se izdvajaju:

- I. *Kongruencija ili sročnost* (podudaranje glavne i zavisne sastavnice u rodu, broju i padežu). U romanu „Dvori od oraha“ zabilježeno je 16 frazema: *gradski galeb* – gradski zavodnik (40), *preko tuđih glava* – zahvaljujući drugim ljudima, njihovu radu i djelovanju (55), *gola istina* – nepobitna/neosporna istina (79), *sudnji dan* – posljednji dan (života na zemlji) (129), *divlji brak* – izvanbračna zajednica (141), *zakovan pogled* uz koga/što – gledati netremice u koga/što (154), *velika zvjerka* – onaj koji je na visoku položaju i od velikog utjecaja (163), *bapske priče* – izmišljotine (188), *bečka škola* – vrlo lijepo i ugađeno ponašanje (221), *iz petnih žila* – svom snagom (232), *slijepi putnik* – putnik bez plaćene karte (331), *noćne dame* – prostitutke (340), *bijeli svijet* – nepoznati, tuđi krajevi (433), *iz čista mira* – odjednom, bez ikakvog razloga (471), *kuferaška djeca* – djeca koja se stalno sele; djeca doseljenika (485) i *ni za živu glavu* – nipošto, ni u kojem slučaju (578). Tri su ovakva frazema zabilježena analizom romana „Freelander“: *biti čiji anđeo čuvar* – brinuti se o komu/čemu; čuvati koga/što; bdjeti nad kim/čim (37), *imati što metuzalemsko (imati metuzalemski smijeh)* – imati što jako staro; biti jako star (69) i *bablje ljeto* – produženo razdoblje toplog i suhog vremena koje se javlja nakon kalendarskog početka jeseni (188), dok je u romanu „Selidba“ zabilježeno 10 frazema ovoga oblika: *ničija zemlja* – izraz kojim se označava teritorij ili zemljište koje je državnopravno bez vlasnika ili predmet spora, a nad kojim niti jedna strana u sporu ne može ili ne želi preuzeti nadzor (9), *Carstvo nebesko* – zagrobni život; raj (16), *nenaseljeno groblje* – groblje na kojemu nema sahranjenih osoba (76), *pod stare dane* – u starijoj životnoj dobi (78), *isprazna izjava* – besmislica; laž (86), *knjiški moljac* – onaj koji stalno čita ili uči, koji je stalno među knjigama; onaj koji je odvojen od života i svakodnevice (129), *Sin Božji* – Isus Krist (148), *sin razmetni* – rasipna ili bezobzirno neumjerena osoba (162), *zao čas* – vrlo nezgodno vrijeme (192), *kuferaški životi* – životi ljudi koji se stalno sele (247).
- II. *Rekcija ili upravljanje* (određivanje oblika zavisne riječi prema obliku glavne riječi, a s obzirom na glavnu sastavnicu rekcija može biti glagolska, imenička i pridjevska).
 - a) glagolska rekcija:
Čak 103 frazema ovoga oblika zabilježeno je u romanu „Dvori od oraha“: *pobjeći na drugi kraj svijeta / otići na kraj svijeta* – pobjeći/otići veoma daleko (5, 124), *natovariti na vrat* – opteretiti koga čime (8), *pa-*

sti na pamet/padati na um – prisjetiti se koga/čega; pomisliti na koga/što / prisjećati se koga/čega; pomisliti/pomišljati na koga/što (10, 138), *skinuti s vrata* – rasteretiti se (10), *platiti životom* – biti lišen života (13), *sići s uma* – poludjeti (17), *rasplitati klupko* – saznavati istinu (21), *prelaziti preko mrtvih glava* – ne prezati ni pred čim zarad svojega cilja (23), *raširiti glas* – razglasiti (23), *otići s ovoga svijeta* – umrijeti (37), *isprati u ustima pola grada* – ogovarati velik broj ljudi (40), *voditi računa o komu/čemu* – brinuti o komu/čemu (43), *odmagliti svojim putem* – pobjeći (43), *ubiti koga u pojam* – obeshrabriti koga (55, 188), *doći glave komu/čemu* – prouzročiti čiju smrt (55), *potonuti u šutnju* – zašutjeti (58), *tonuti u mrak* – smračiti se (58), *zatvoriti se u sebe* – postati povučen (65), *posijati neželjeno sjeme* – pokretanje postupaka ili radnji koje će dovesti do negativnih i neplaniranih posljedica (67), *izaći komu/čemu na nos* – dosaditi komu/čemu (78), *promrsiti kroz zube* – reći ljutito (82), *gubiti razum* – ludjeti (82), *tonuti u san* – početi spavati (86), *pasti u očaj* – postati očajan (93), *pogaziti riječ* – ne održati obećanje (95), *probuditi tugu u komu/čemu* – rastužiti koga/što (99), *biti u središtu pažnje* – izazivati opće zanimanje (102), *ostati bez riječi* – šutjeti, nemati pravi odgovor (114), *poći na kvasinu* – ostarjeti; postati zaboravan (116), *bježati glavom bez obzira* – bježati/odlaziti ne osvrćući se (124), *stići prečicom do (koga/čega)* – u kratkom vremenu pridobiti čiju ljubav (127), *upasti komu u riječ* – prekinuti koga u izlaganju (131), *zalijepiti komu šamarčinu* – ošamariti koga (144), *navući koga na lijepe riječi* – prevariti koga/što lijepim riječima (144), *ubiti večer* – upropastiti večer (146), *bacati poglede prema komu/čemu* – gledati u koga/što (148, 149), *priupitati koga za zdravlje* – ispitati koga; nastupiti prema komu kroz napad s ciljem dobivanja određenih odgovora (154), *sastaviti koga/što sa zemljom* – udariti koga/što velikom silinom (154), *prosuti mozak* – ubiti koga (166), *kidati se od smijeha* – jako se smijati (169), *dizati u nebesa* – pretjerano hvaliti koga (181), *(ne) imati pojma* – ne znati (182), *uzeti koga/što u usta* – ogovarati /spominjati koga/čega (184), *ići na živce* – postati dosadan, teško podnošljiv (185), *nabijati na nos* – prigovarati komu što (187), *otkucati koga/što* – izdati, odati, prijaviti koga (189), *priveći pravdi* – uhititi, procesuirati koga (189), *doći koga/što glave* – prouzročiti čiju smrt (190), *natovariti na glavu* – preuzeti što na sebe (191), *mućnuti glavom* – razmisliti (191), *navući komu zlo na vrat* – otežati komu; učiniti komu zlo (196), *otići u nebo* – umrijeti (200), *dati petama vjetra* – pobjeći (201), *kovati zavjeru* – smišljati zavjeru (222), *biti dotjeran do zida* – biti suočen s čime (224), *dozvati pameti* – urazumiti (224), *presuditi samome sebi* – počiniti samouboj-

stvo (231), *doći k sebi* – opametiti se, osvijestiti se (234), *tapkati u mraku* – biti bez dovoljno znanja, lutati, ne nalaziti odgovor ili rješenje (242), *imati čistu savjest* – živjeti u miru sa samim sobom i s drugima (243), *ući na velika vrata* – ući kao pobjednik; biti superioran (247), *preuzeti u svoje ruke* – preuzeti odgovornost za koga/što (278), *staviti glavu u torbu* – izložiti se smrtnoj opasnosti (284), *dići ruke od (koga/čega)* – odustati od koga/čega (284), *ići u glavu* – shvaćati (288), *ujesti za srce* – povrijediti koga/što (289), *(ne) sklapati oči* – (ne) spavati (292), *ispasti magarac* – ispasti glup; biti nasamaren (294), *izvući živu glavu* – ostati živ (301), *nestati s lica zemlje* – potpuno nestati, propasti, prestati postojati (305), *visjeti o koncu* – biti u velikoj opasnosti, kritičnoj situaciji ili neizvjesnosti (313), *pasti u ruke* – dospjeti pod čiju vlast, kontrolu ili moć (332), *zaliti suzama grob* – plakati nad čijim grobom (334), *tonuti u crne misli* – negativno razmišljati (339), *braniti krvlju* – braniti životom (341), *spavati snom pravednika* – spavati mirnim snom (341), *ispaljivati šale na čiji račun* – izgovarati šalu o komu/čemu (349), *znojiti se ledenim znojem* – biti u velikom strahu i panici (352), *gubiti obraz* – gubiti čast, dostojanstvo (356), *ugristi se za jezik* – prešutjeti (363), *udariti na obraz komu/čemu* – nanijeti sramotu komu/čemu (367), *(ne) stići do (čijih) ušiju* – ne saznati kakvu informaciju (369), *hvatati posljednji vlak* – tražiti posljednju priliku (371), *unositi svjetlo u (čiji) život* – doprinositi čijoj radosti (387), *navući (komu) nesreću na vrat* – prouzrokovati komu nesreću ili problem (396), *naći se u čudu* – biti u neprilici (398), *svijati gnijezdo* – graditi kuću, dom (402), *isplakati Jadransko more* – isplakati mnogo suza (425), *izbaciti (koga/što) iz glave* – prestati razmišljati o komu/čemu (467), *kliznuti u san* – zaspati (473), *dobaciti komu ružnu riječ* – izreći komu što ružno (476), *propasti u zemlju* – jako se postidjeti (477), *razbijati godinama glavu oko (koga/čega)* – razmišljati o čemu godinama (493), *razbistriti se komu/čemu* – ukloniti nejasnoće komu/čemu (493), *ispratiti na onaj svijet* – sahraniti (495), *dići ruku na sebe* – počiniti samoubojstvo ili pokušati si oduzeti život (495, 496), *saginjati glavu pred silom* – pokoravati se autoritetu (538), *ići pod zemlju* – umirati (540), *gledati s visine* – gledati prezrivo (545) i *otegnuti papke* – umrijeti (568). U romanu „Freelander“ zabilježeno je šesnaest frazema ovoga oblika: *objesiti krajeve usana* – oneraspoložiti se, snuždit se (7), *pasti/padati u san* – usnivati (13), *poći Bogu na istinu* – umrijeti (15), *sklopiti vilicu* – zatvoriti usta (76), *nasmijati se u brk komu/čemu* – izravno se nasmijati komu/čemu (88), *izgubiti dodir sa stvarnošću* – poludjeti (107), *pročitati komu/čemu misao* – znati/shvatiti o čemu tko/što razmišlja (123), *otplesati zadnji ples* – doći do

kraja (životne uloge ili razdoblja života) (125), *proći komu/čemu kroz glavu* – prisjetiti se koga/čega; pomisliti na koga/što (126), *loviti pogled* – truditi se točno zapaziti gdje tko gleda i kako se kreće (131), *usjeći se u pamet* – zapamtiti koga/što (133), *ostati u uhu* – zapamtiti što (134), *otimati kruh iz ruku* – onemogućavati komu da zarađuje za život (139), *zaviti koga/što u crno* – unesrećiti koga/što (140), *vidjeti golim okom* – vidjeti bez ikakvih pomagala (150) i *utapati tugu* – pokušati zaboraviti ili ublažiti bol, jad ili tugu utječući se nečemu (150).

Trideset osam frazema ovoga tipa nalazi se u romanu „Selidba“: *biti svoj na svome* – živjeti na vlastitom posjedu (11), *doći na zao glas* – postati ozloglašen (11), *preći u tuđe ruke* – netko drugi postat će vlasnikom čega (28), *vrtjeti se komu/čemu po glavi* – razmišljati o komu/čemu (41, 42), *biti rasut poput pahuljica u letu* – neravnomjerno raspoređeno (69), *podijeliti tugu* – suosjećati s kim (77), *ne miriti se s (brakom)* – ne prihvaćati (brak) (78), *nalijegati na muku komu/čemu* – dodatno otežavati komu/čemu (78), *završiti gologuz na cesti* – ostati bez ičega (93), *izbaciti koga/što u svijet* – roditi koga/što (110), *paziti se s kim* – poštivati se međusobno s kim; posjećivati koga; družiti se s kim (115), *ne imati srca (za učiniti što)* – ne željeti učiniti što (127), *biti jedan od njih* – biti sličan njima; biti naklonjen njima (136), *naći se pri ruci komu/čemu* – pomoći komu/čemu (136), *prevaliti krivnju na koga/što* – okriviti koga/što (139), *izbijati komu/čemu u sjećanje* – prisjećati se koga/čega (155), *izokretati činjenicu* – prikazati činjenicu u oprečnom značenju (181), *provlačiti se kroz iglene uši* – provlačiti se jedva, teškom mukom (187), *ubрати knjige* – pronaći i kupiti knjige (187), *biti u strahu* – osjećati nelagodu ili tjeskobu (198), *pasti za domovinu* – poginuti/umrijeti u obrani domovine (200), *prevariti smrt* – izbjeći smrt (212), *doći na žalost* – doći na pokop (215), *potegnuti do (koga/čega)* – otići do koga/čega (240), *biti izvan sebe* – biti u ludilu, bunilu (252), *iskakati iz tračnica* – otimati se kontroli, dovoditi se u opasnost (252), *pasti u borbi* – poginuti u ratu (258), *ostati bez krova nad glavom* – ostati bez doma (268), *ležati komu na savjesti* – snositi moralnu odgovornost za nečiju nesreću (279), *poteći iz iste kuće* – roditi se u istoj obitelji; odrasti u istoj obitelji, u istom domu (283), *biti u trendu* – biti moderan, pratiti zbivanja (292), *imati zlatne ruke* – biti vrlo vješt i učinkovit u poslu koji se obavlja rukama (298), *nemati pojma* – ne znati (299), *ispratiti s ovoga svijeta* – pokopati, sahraniti (310), *biti (čija) desna ruka* – biti čiji oslonac, pomagač (312), *biti na svoju ruku* – biti svojeglav (313) i *biti dijete gladnih godina* – biti dijete u vrijeme siromaštva (335).

b) imenička rekcija:

Dvanaest je frazema ovoga oblika zabilježeno u romanu „Dvori od oraha“: *ispiranje usta* (čijim imenom) – ogovaranje koga (22), *dolina suza* – zemlja kao mjesto okajavanja čovjekova grijeha (170), *u tren oka* – velikom brzinom, istoga trena (35), *grižnja savjesti* – kajanje zbog učinjenoga djela (70), *prst božanske sudbine/prst sudbine* – iznenađan, neočekivan događaj ili niz okolnosti koje djeluju kao viša sila (99, 307), *s koljena na koljeno* – s naraštaja na naraštaj (138), *s vremena na vrijeme* – ponekad (159), *duša od čovjeka* – jako dobra osoba (284), *na rubu suza* – stanje u kojemu je osoba izuzetno emotivna, potresena ili tužna (301), *adut u rukama* – jak argument, dokaz (502) i *smak svijeta* – kraj svijeta; posljednji dan u čovječanstvu (582).

U romanu „Freelander“ nalaze se dva frazema ovoga oblika: *raj na zemlji* – krasno mjesto (53) i *repa bez korijena* – osoba čije porijeklo nije poznato; osoba koja nema stalno mjesto boravka (202), dok je u romanu „Selidba“ zabilježeno dvanaest ovakvih frazema: *točka svijeta* – mjesto na svijetu (42), *na rubu plača* – stanje u kojemu je osoba izuzetno emotivna, potresena ili tužna (68), *u duhu vremena* – u skladu s vremenom; odgovara vremenu (131), *mrva zahvalnosti ili divljenja* – malo zahvalnosti ili divljenja (136), *potucanje po ormarima i ladicama* – stalno prebacivanje u ormare i ladice (139), *(posljednji) krik mode* – najnoviji, najpopularniji i najmoderniji trend (155), *duh vremena* – opće intelektualno i duhovno stanje ili duhovno kretanje i ukus koji karakterizira neko vrijeme i područje (186), *na pragu uspjeha* – nadomak uspjehu (219), *igra vatrom* – svjesno ulaženje u opasnost (224), *u cvijetu mladosti* – u najljepšem periodu mladosti (257), *život pod staklenim zvonom* – život u kojem su roditelji previše zaštitnički nastrojeni prema djeci (258) i *(s druge) strane žice* – osoba na suprotnoj, udaljenoj ili nepoznatoj strani (304).

c) pridjevska rekcija:

Frazeološka analiza romana „Dvori od oraha“ pokazala je sedam frazema ovoga oblika: *upetljan u priču* – biti dio priče (14), *umiven suncem* – osunčan (108), *okupan suncem* – osunčan (108), *pun sebe* – umišljen (153), *žedan krvi* – ubilački raspoložen (198), *zahvalan do groba* – zahvalan do kraja života (346) i *naoružan do zuba* – biti prekomjerno naoružan ili posjedovati veliku količinu oružja (544). Frazemi ovoga tipa ne nalaze se u romanima „Freelander“ i „Selidba“.

III. Pridruživanje – U romanu „Dvori od oraha“ nalaze se tri frazema ovoga oblika: *slabo kopčati* – ne shvaćati najbolje (82), *gorko zaplakati* – jako zaplakati (99) i *grabiti naprijed* – žuriti, hitati (269). U romanu „Selidba“ zabilježen je jedan ovakav frazem: *bivati dalje od svijeta* – udaljavati se od drugih ljudi (129), dok u romanu „Freelander“ nisu zabilježeni frazemi ovoga tipa.

4.2. Frazemske rečenice

Frazeološkom analizom romana „Dvori od oraha“ zabilježena su dvadeset i tri frazema kojima je strukturni oblik jednostavna rečenica: *vrag se uselio u koga/što* – postati loš, zao (5), *grunu suze na oči komu* – tko počne plakati (21), *nevolja pritisne koga/što* – tko/što ima problem (136), *jeza hvata koga/što* – jako se plašiti (143), *svrake su popile mozak komu* – postati lud ili glup (154), *vrag zna* – poštapalica; nitko ne zna (169), *zaledi se osmijeh komu* – tko se prestane smijati (183), *nebo se sruši na glavu komu/čemu* – doživjeti iznenadnu veliku nesreću (185), *neka ga vrug nosi* – kletva kojom se komu/čemu želi zlo (189), *potekoše rijeke krvi* – došlo je do krvoprolića (199), *okreće se svijet oko koga/čega* – tko/što izaziva opće zanimanje (226), *preplavi sreća koga/što* – tko/što osjeti sreću velikih razmjera (227), *odnio vrug koga/što* – tko/što je nestao/nestalo; tko/što više ne postoji (232), *ima nekog vruga u komu/čemu* – ima nečega u komu/čemu (235), *nad glavom se roje upitnici* – ništa nije jasno (274), *neće usfaliti ni ptičjeg mlijeka* – živjet će u izobilju (285), *svaka ptica svome jatu leti* – svatko pripada u društvo sebi srodnih (357), *ne prodaji obraz za malu paru* – čast i dostojanstvo nemaju cijenu (357), *dobar glas prati koga/što* – tko/što ima dobru reputaciju (377), *suze pođu na oči komu/čemu* – tko/što počne plakati (478), *samo preko mene mrtvog* – to neće dopustiti da se učini ni pod cijenu smrti (540) i *godine stignu koga/što* – tko/što ostari (566, 567). Šest je frazema ovoga tipa u romanu „Freelander“: *spusti se cijela jedna Nijagara* – prolom velike količine vode (14), *neka je glava na ramenima* – neka je tko/što živo/o (22), *jadna je komu/čemu majka* – teško je komu/čemu (31), *uga-silo se oko komu/čemu* – preminuo je tko/uginulo je što (82), *Bog uzme dušu komu/čemu* – premine tko/ugine što (82) i *vrag je odnio šalu* – stanje je veoma ozbiljno (kritično) (94), dok je u romanu „Selidba“ osam ovakvih frazema: *bože zdravlja* – izraz kojim se izražava nada: *Nadam se!* (8), *teku slike* – slike se izmjenjuju (69), *teku riječi* – izgovarati veliki broj riječi (183), *zametnula se klica čega* – što je započelo postojati (184), *vrijeme nije nosilo koga/što* – vrijeme nije utjecalo na koga/što (185), *Bog zna zašto* – poštapalica; tko zna, nitko točno ne zna (236), *puca pogled na koga/što* – imati pogled na koga/što (263) i *strah se uvukao u koga* – tko se počeo bojati (270).

Jedan je frazem kojemu je osnovni strukturni oblik nezavisno složena rečenica zabilježen u romanu „Selidba“, a po značenju ga možemo ubrojiti i u poredbene frazeme: *prije će se Mesija vratiti na zemlju, nego što će...* – izraz kojim se izražava gotovo nemoguć događaj (104), dok u preostala dva romana nisu zabilježeni frazemi ovoga oblika. S druge strane, zabilježena su dva frazema koji su prema obliku zavisno složene rečenice u romanu „Dvori od oraha“: *što izgubiš na mostu, to dobiješ na ćupriji* – poslovice; na jednoj strani izgubiš, a na drugoj dobiješ (158) i *(al bit će ti lakše) kad zelembači zašuškaju pod nosom* – kad vidiš novac (78) te jedan u romanu „Selidba“: *nije znao tko mu glavu nosi* – nije samostalan; zbunjen u životnim planovima (275).

4.3. Poredbeni frazemi

Poredbeni frazemi, kako je ranije navedeno, nastaju od svih tipova osnovnih frazeoloških veza uz dodatak poredbeno-načinskih veznika *kao, kao da* ili prijedloga *poput*. U analiziranim romanima zabilježeni su sljedeći *poredbeni frazemi*:

I. kao + glagolske sveze:

Frazeološkom analizom romana „Dvori od oraha“ zabilježena su četiri frazema ovoga oblika: *stajati k'o drvena Marija* – stajati ukočeno (46), *šutjeti kao grob* – zauvijek šutjeti, nikad ne progovarati (60), *svi-snuti kao pas* – umrijeti napušten od svih (250), *tući kao vola u kupusu* – nemilice tući (421). U romanu „Freelander“ tri su ovakva frazema: *vući se kao puž* – kretati se jako sporo (43), *šutjeti kao zaliven* – ne progovarati ni riječi (150) i *ugasiti se kao svijeća* – preminuti (181), a u romanu „Selidba“ zabilježena su dva frazema ovoga oblika: *mučiti se k'o Isus Krist* – teško se mučiti; prolaziti teške muke (75) i *hlapiti kao kiseljak* – umirati (220).

II. kao + imeničke sveze:

Dva su frazema ovoga oblika zabilježena u romanu „Dvori od oraha“: *kao prstom u pekmez* – izvrstan pogodak (80) i *kao muha bez glave* – bez cilja (187), dok u romanima „Freelander“ i „Selidba“ ovaj oblik frazema nije zabilježen.

III. oblik načinske ili poredbene zavisne surečenice:

Jedan je frazem ovoga oblika zabilježen u romanu „Dvori od oraha“: *kao da je vrag ušao u koga* – kao da je lud (111). Također, jedan se ovakav frazem nalazi i u romanu „Selidba“: *k'o da je tko/što izvađen/o iz centrifuge* – tko/što je izgužvan/o; tko/što je smežuran/o (109), dok se u romanu „Freelander“ frazemi u ovome obliku ne pojavljuju.

IV. poredbeni pridjevski frazemi:

U romanu „Dvori od oraha“ dva su frazema ovoga oblika: *pijan kao zemlja* – jako pijan (429) i *blijed kao (dječja) smrt* – vrlo blijed (10). Jedan je ovakav frazem zabilježen u romanu „Freelander“ *pun kao šipak* – bogat, imućan (29).

4.4. Frazemske sraslice i polusloženice

Dvije su *frazemske sraslice* zabilježene u romanu „Freelander“: *dabog-da* – poštapalica za izricanje dobre ili loše želje (17) i *ni rod ni pomozbog* – nebitna osoba (28). Sraslice se ne pojavljuju u romanima „Dvori od oraha“ i „Selidba“. S druge strane, jedna je *frazemska polusloženica* zabilježena u romanu „Dvori od oraha“: *(nema) cile-mile* – nema šale (235), dok u preostalim dvama romanima polusloženice nisu zabilježene.

5. Zaključak

U radu je dana lingvostilistička strukturna analiza frazema u romanima „Dvori od oraha“, „Freelander“ i „Selidba“ Miljenka Jergovića. Bilježenjem i analiziranjem struktura u trima romanima Miljenka Jergovića koje su potvrđene kao frazemi hrvatskoga jezika prema Hrvatskom frazeološkom rječniku i Bazi frazema hrvatskoga jezika, zaključuje se da su frazemi u navedenim romanima jako česti te da su oni jedno od osnovnih Jergovićevih stilskih obilježja. Istraživanje kulture, povijesti i običaja govornika određenoga jezika preduvjet je za istraživanje frazeološkoga korpusa toga jezika, stoga frazeologija zahtijeva suradnju različitih jezičnih i izvanjezičnih disciplina radi istraživanja značenja i podrijetla frazema (frazeologizama) (Berbić-Kolar, Dujček, 2025: 62 prema Menac, 2007: 5). Upravo se stilsko bogatstvo Jergovićeva oblikovanja rečenične strukture, zasićeno velikim brojem frazema različitih oblika i tipova, pokazalo izuzetno plodnim za istraživanje frazeološke teme. Strukturna analiza frazema u trima Jergovićevim romanima pokazala je da su najbrojniji frazemi koji prema strukturi pripadaju *skupu riječi* u kojima je sintaktička veza ovisnoga tipa pri čemu su najbrojniji frazemi s glagolskom rekcijom. Slijede ih frazemi s imeničkom rekcijom, a najmanje je frazema s pridjevskom rekcijom. Značajan je i broj frazema koji su prema strukturi *skup riječi* sa sintaktičkom vezom kongruencije ili sročnosti. Također, strukturnom se analizom frazema u navedenim romanima dolazi do zaključka da su u manjem broju zastupljeni i *poredbeni frazemi* od kojih su najbrojniji frazemi tipa *kao + glagolska sveza*. Prema strukturi, zabilježena su i četiri frazema oblika *skupa riječi* sa sintaktičkom vezom pridruživanja. Zabilježena je i jedna nezavisno složena *frazemska*

rečenica, dok su u analiziranim romanima zabilježene dvije *frazemske sra-slice* te jedna *polusloženica*. Analiza frazeološkoga korpusa u trima Jergovićevim romanima pokazala je kompleksnost frazema s obzirom na strukturu te je otvorila put novim istraživanjima koja se mogu odnositi, kako na ostala djela Miljenka Jergovića, tako i na djela drugih suvremenih domaćih autora s ciljem prikazivanja važnosti istraživanja frazeologije u okviru lingvistike s naglaskom na frazeologiju kojom se služe pojedini književnici. Ovaj rad, stoga, može poslužiti kao ishodište budućim frazeološkim istraživanjima.

6. Literatura

- Berbić-Kolar, E. (2018). „O frazeologiji i frazemima općenito“, U: Dubravka Smajić, Irena Krumes, Nina Mance (ur.), *U jezik uronjeni: Zbornik posvećen Ireni Vodopiji*. Osijek: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, str. 215–222.
- Berbić-Kolar, E., Dujčec, I. (2025). „Somatski frazemi u romanima Dvori od oraha, Freelander i Selidba Miljenka Jergovića“. *Diacovensia*, 33 (1), str. 61–77. <https://doi.org/10.31823/d.33.1.4>
- Fink-Arsovski, Ž. (2000). „Tipovi frazema-fonetskih riječi“, *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Riječki filološki dani*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, str. 94.
- Kolenić, Lj. (2006). *Riječi u svezama: Povijest hrvatske frazeologije*. Osijek: Jezična knjižnica Matice hrvatske, Ogranak Osijek.
- Kovačević, B. (2012). *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Kovačević, B., Ramadanović, E. (2013). „Frazemske polusloženice (od rječnika preko tvorbe do pravopisa i obratno, *Rasprave*““. *Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 3, 1, str. 272–273.
- Menac, A. (2007). *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- Menac, A. (2007). *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- Menac et al. (2003). *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, d.o.o.
- Menac et al. (2014). *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, d.o.o.
- Mišetić, Damir (2021). *Frazemi biblijskoga podrijetla u talijanskome i hrvatskome jeziku*, Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Samardžija, Marko (1995). *Leksikologija s povješću hrvatskoga jezika: Udžbenik za 4. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Turk, Marija (2002). Unutarjezični i međujezični aspekt poredbene frazeologije, Željka Fink-Arsovski, Poredbena frazeologija: Pogled izvana i iznutra, *Fluminensia: Časopis za filološka istraživanja*, 14, 2, str. 4.

Mrežni izvori

- Baza frazema hrvatskoga jezika, 2017. dostupno na: <http://frazemi.ihjj.hr/> (pristupljeno 20. siječnja 2024).
- FRAKTURA, *Miljenko Jergović*, 2017. dostupno na: <https://fraktura.hr/autori/miljenko-jergovic> (pristupljeno 20. siječnja 2024).
- Hrvatski jezični portal, 2006. dostupno na: <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=o-nama> (pristupljeno 20. siječnja 2024).

**Emina BERBIĆ KOLAR &
Ivona DUJČEK**

LINGUISTIC-STYLISTIC STRUCTURAL ANALYSIS OF IDIOMS IN THE NOVELS „DVORI OD ORAHA“, „FREELANDER“ AND „SELIDBA“ BY MILJENKO JERGOVIĆ

In the last decade, phraseology is an increasingly common subject of research by linguists, and the reason for this is the approach to this language discipline in different ways, from different points of view and with the application of modern methodological approaches. The result is an incredibly rapid growth and development of phraseology within linguistics. On the other hand, interest in phraseology is spreading beyond scientific and teaching circles, and there are more and more frequent reflections on the existing problem of phraseology as a linguistic discipline. In line with this, this paper was created. This paper conducts a linguistic-stylistic structural analysis of idioms found in three novels by Miljenko Jergović, namely „Dvori od oraha“, „Freelander“ and „Selidba“. The methodology of the work is focused on the textual analysis of the list of structures that have been confirmed as idioms of the Croatian language according to the Croatian Phraseological Dictionary and the Croatian Phrase Base. The structural analysis of the recorded idioms includes the division of the collected phraseological material according to scope, that is, the division into phonetic words, sets of words, idiom sentences, comparative idioms, blends and semi-compounds. The paper aims to comprehensively present and analyze the idioms of the contemporary author Miljenko Jergović as one of the most widely read authors in the Republic of Croatia, as well as in other countries of the Western Balkans.

Keywords: *idioms, Miljenko Jergović, phraseology, structural analysis of idioms*

Pregledni rad

UDK: [004.8:347.78]:82

Maida BEĆIROVIĆ-ALIĆ

Full Professor, University of Novi Pazar

maida.becirovic@uninp.edu.rs

Tanja VARADANIN

Assistant Professor, University Business Academy in Novi Sad

tanja.varadjanin@pravni-fakultet.info

GENERATED TEXT AND COPYRIGHT LAW: THE LEGAL STATUS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE-GENERATED LANGUAGE WITH SPECIAL REFERENCE TO LITERARY WORKS

The development of generative artificial intelligence systems is fundamentally changing the traditional patterns of textual content creation, questioning the fundamental assumptions of copyright based on human authorship and individual creative expression. The paper analyzes the legal status of linguistic expression that arises as a result of the operation of artificial intelligence systems, with a special focus on literary works and the specifics of their copyright protection. Starting from the classical criteria of originality and authorship, judicial decisions and administrative practice in different legal systems are analyzed, as well as dominant theoretical approaches to the problem of „originality without an author“. Special attention is paid to the distinction between texts created with the help of artificial intelligence (AI-assisted works) and texts generated by the autonomous action of algorithms (AI-generated works), while considering the legal consequences of this distinction in the field of literary creation. The paper discusses the arguments for and against extending copyright protection to generated texts, including philosophical, utilitarian and normative aspects of the problem, as well as the specific challenges that AI-generated literature poses to traditional concepts of authorship and creativity. The aim of the research is to determine whether existing copyright institutions can adequately encompass new forms of linguistic and literary expression or whether it is necessary to develop new legal models of protection. It is concluded that generative artificial

intelligence changes the classical understanding of the concept of authorship, and that the issue of the legal status of AI-generated literary works requires more precise normative articulation in order to ensure legal certainty and an appropriate balance between technological development, freedom of expression and protection of creativity.

Keywords: *artificial intelligence; generated text; copyright; linguistic expression; originality; literary text; AI-generated works; intellectual property*

INTRODUCTION

The modern development of artificial intelligence systems has led to profound changes in the way textual content is created, distributed and used. Generative models of artificial intelligence are now capable of producing coherent, semantically complex and stylistically shaped texts that, in terms of their external characteristics, often do not lag behind texts created by human creativity. This technological transformation has opened up a series of legal issues that go beyond the traditional framework of copyright and bring into the spotlight the problem of the legal status of linguistic expression generated by artificial intelligence. A particularly sensitive area in this regard is literary works, since it is precisely in them that elements of individual style, creative freedom and authorial originality are most strikingly manifested. Copyright has historically been built on the assumption that authorship is inextricably linked to human creativity, individual expression and conscious creative will. The text as a classic subject of copyright protection was viewed through the prism of the original expression of the human spirit, which allowed for a relatively stable application of the criteria of originality and authorship. This connection between the author and the work is particularly strong in the field of literature, where the author's identity, style and artistic expression are traditionally considered key values. However, the emergence of generative AI systems has led to a situation in which textual and even literary content can be created without direct human creative contribution, thus calling into question the fundamental assumption of the necessity of the existence of a human author.

The subject of this paper is the analysis of the legal status of generated text in the copyright system, with a special focus on the question of whether and under what conditions the linguistic expression of artificial intelligence can be considered a work of authorship. Special attention is paid to literary works, because they represent the most pronounced example of the conflict between the traditional understanding of authorship and new forms of algorithmic creativity. The starting point is the assumption that modern legal fra-

meworks, developed in an era of exclusively human creativity, are not fully adapted to new forms of content production, and that they require critical review and possible normative adjustment. The topicality of the topic stems from the increasingly widespread use of generative tools in the academic, professional and creative spheres. Texts generated by artificial intelligence are used in journalism, marketing, education and scientific work, but they are also increasingly appearing in the domain of literary creativity – in the form of poetry, prose, screenplays and other literary forms. In such an environment, their legal qualification remains unclear, especially when it comes to works that resemble authentic literary texts in form and style. The lack of a clear legal regime creates uncertainty regarding issues of authorship, ownership of rights, liability for copyright infringement and the limits of permitted use of generated content.

The main objective of the research is to determine whether existing copyright concepts can adequately encompass textual, and especially literary, content created by artificial intelligence, or whether it is necessary to develop new theoretical and normative models. In this sense, the paper seeks to answer several key research questions: whether a generated text can meet the criterion of originality in the absence of a human author; whether the linguistic expression of artificial intelligence can be considered a work of authorship; how different legal systems approach this issue; and which arguments speak in favor of, and which against, copyright protection of AI-generated texts, especially when it comes to literary works. Methodologically, the paper is based on a combination of normative-legal, comparative and theoretical-analytical methods. The fundamental institutes of copyright, contemporary doctrinal understandings, as well as relevant comparative legal approaches to the issue of protection of generated content are analyzed. The starting hypothesis of the paper is that generative artificial intelligence fundamentally changes the understanding of the concepts of authorship and originality, and that the existing copyright framework shows serious limitations in its application to new forms of linguistic and literary expression.

LANGUAGE AND COPYRIGHT LAW: THE TRADITIONAL FRAMEWORK

Copyright has historically developed in relation to language and textual works as the earliest forms of creative expression. Books, articles and other written forms were the original subject matter of copyright protection, which is why understanding the relationship between language and copyright is crucial for understanding the entire system of intellectual property protection.

However, it should be noted that early copyright protection systems developed from a regime of privilege whose main goal was both to control the flow of information by the state and to protect the economic interests of publishers as key actors in the emerging printing industry (Afori, 2012: 242–243).

The traditional concept of copyright starts from the assumption that a text is an expression of individual human creativity and as such deserves legal protection. The basic condition for the existence of copyright protection is the originality of the work, understood not as novelty or aesthetic value, but as the fact that the work originates from the author and reflects at least a minimal creative contribution in shaping a specific linguistic expression (Hanočiya, 2023: 1–2). In this context, copyright law consistently distinguishes between an idea and its expression: ideas, facts and information remain in the public domain, while only their specific linguistic articulation may be protected (Stanković, Varađanin, 2023: 136; Abrams, 1992: 5–7).

From a linguistic and literary perspective, however, linguistic expression cannot be reduced to a mere combination of words. It includes choices of vocabulary, syntactic structures, stylistic patterns and rhetorical strategies through which an author shapes a recognizable mode of expression. In literary works in particular, such elements form what is often described as an authorial voice or stylistic identity, which reflects not only technical composition but also a coherent perspective and intentional organization of meaning. In this sense, originality is not only a legal threshold, but also a manifestation of individual expression within a broader discursive and cultural context.

Accordingly, the concept of authorship in traditional copyright law is inextricably linked to the human personality. The author is viewed as a physical person who, through intellectual effort and creative judgment, shapes the work and determines its final form. Comparative legal analysis shows that different legal systems, despite their differences, share the assumption that the author must be capable of conscious reasoning and control over the creative process (Ginsburg, 2003: 1064–1066, 1072–1075). Copyright is therefore conceived as a mechanism that protects and encourages human creativity, rather than the mere technical production of text.

Although human authors inevitably create under the influence of previously encountered texts, such influence operates within clearly defined legal boundaries. As Brauneis points out, access to protected works typically occurs through lawful channels such as purchase, subscription or licensed use, meaning that learning from existing works presupposes respect for the copyright regime (Brauneis, 2025: 12–15). Inspiration does not justify reproduction, but requires the creation of an independent and individual expression.

The traditional copyright framework thus rests on three interrelated elements: the existence of a human author, originality and individual linguistic expression. Only their cumulative fulfillment enables a text to acquire the status of a protected work. While this model has long provided stability in regulating textual production, the development of generative artificial intelligence increasingly challenges its underlying assumptions. In particular, the possibility of producing linguistically coherent texts without a human author calls into question not only legal categories, but also the very understanding of linguistic and literary expression as a product of individual creative subjectivity.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A TEXT GENERATOR

Generative models based on machine learning are now able to produce texts for a variety of purposes – from short informative content to complex academic or literary forms. This ability of artificial intelligence to autonomously generate linguistic expression represents one of the most significant technological changes in the field of creativity in recent decades (Feng, 2025). Unlike the traditional writing process, in which a person directly shapes each element of the text, generative artificial intelligence produces text through statistical processing of large datasets and algorithmic prediction of probable language structures. As a result, such systems generate linguistically coherent and stylistically plausible sequences of words without relying on conscious understanding or communicative intention in the human sense (Elmahjub, 2025).

From a linguistic perspective, this form of text production can be described as probabilistic discourse generation. Instead of expressing meaning through intentional communicative acts, the system recombines patterns derived from existing texts, producing outputs that imitate recognizable forms of language use. Consequently, AI-generated texts often display grammatical correctness and stylistic consistency, yet lack a stable authorial voice and a unified perspective that would typically characterize human-authored discourse.

In situations where artificial intelligence participates in the creative process or independently generates content, the traditional link between the human creator and the work becomes blurred (Aplin & Pasqualetto, 2020: 17). Contemporary theory therefore distinguishes between two basic forms of the use of artificial intelligence in the creative process: texts created with the help of artificial intelligence (AI-assisted works) and texts generated by the autonomous action of artificial intelligence (AI-generated works) (Li, 2024). In the first case, humans retain a dominant creative role by structuring, selecting

and editing the content, while in the second, the system generates the entire linguistic expression with minimal human input (Uribe Jaramillo, 2024). It is precisely this second category that raises the most complex legal and theoretical questions.

Modern generative systems are trained on extensive corpora of existing texts, from which they learn statistical regularities of language use. Based on these patterns, they produce new combinations of words that are not direct copies of existing works, but are nevertheless shaped by previously encountered discourse structures (Gaidartzi & Stamatoudi, 2025). This results in texts that formally resemble human-written content, while lacking an underlying intentional or experiential dimension. In literary terms, such production may be understood as a form of stylistic imitation or intertextual recombination rather than the expression of an individual creative subject.

The debate on the copyright status of generated text is closely related to the legal nature of the training process of artificial intelligence systems. Analogies are often drawn between human learning and algorithmic „learning“ from large corpora of copyrighted works. However, as Brauneis emphasizes, human learning occurs within established legal frameworks of access, whereas AI training necessarily involves large-scale copying and storage of protected content (Brauneis, 2025: 5–8).

In AI-generated text, there is no individual who makes creative decisions in the traditional sense, but an algorithm that produces content based on mathematical models (Elmahjub, 2025). This raises the question of whether the human user of such systems can be considered the author of the resulting text. While some authors argue that prompts do not constitute sufficient creative contribution (Li, 2024), others emphasize that, depending on the degree of human input, such texts may still reflect a level of creative control (Saw & Lim, 2024).

Beyond this legal dilemma, the issue also acquires a broader literary dimension. As recent literary theory emphasizes, the central question is not merely whether AI-generated texts can reach the level of stylistic or formal quality of human writing, but whether the absence of a human writing subject fundamentally alters the meaning and value of the text itself (Dimirouli, 2024). In this sense, the problem of authorship extends beyond legal attribution and enters the domain of literary interpretation, where the presence of an authorial voice remains a key element in understanding and evaluating textual expression.

In this regard, a flexible approach appears more appropriate, taking into account the extent to which the user has contributed to the conception, structure and final shaping of the text (Feng, 2025: 4–7). Artificial intelligence may

thus be understood as a tool that transforms the process of creation, without necessarily redefining authorship in every case.

Comparative analysis shows that most legal systems still lack clear and consistent answers regarding the originality and authorship of AI-generated texts. While some jurisdictions insist on human authorship as a strict requirement, others adopt more flexible approaches that consider the degree of human intellectual contribution (Gaidartzi & Stamatoudi, 2025). Nevertheless, it is widely recognized that artificial intelligence systems cannot be equated with legal subjects, as they lack intention, independent judgment and the capacity for autonomous action outside programmed parameters (Kurki, 2023).

A notable example is the practice of Chinese courts, which in certain cases have recognized copyright protection for content created with the use of artificial intelligence, provided that the user has invested sufficient intellectual effort in the creation process (Feng, 2025). Such developments indicate a possible evolution of traditional concepts of authorship, while simultaneously opening new theoretical and practical dilemmas.

In contemporary practice, artificial intelligence is increasingly used to generate a wide range of textual content, from journalistic and marketing materials to more complex analytical and literary forms (Uribe Jaramillo, 2024). As a result, the boundary between human and algorithmic authorship becomes increasingly difficult to delineate. Artificial intelligence as a text generator therefore represents not only a technological innovation, but also a conceptual challenge to traditional understandings of language, authorship and creative expression.

LEGAL STATUS OF THE GENERATED TEXT

The issue of the legal status of text generated by artificial intelligence is one of the more complex and topical issues of contemporary copyright law. Generative artificial intelligence systems, however, produce texts without direct human creative input, which calls into question the possibility of their legal qualification as works of authorship. This situation raises a fundamental dilemma: whether such texts can be subject to copyright protection and, if so, to whom such protection should belong. The dominant, but also simplistic, understanding of contemporary copyright law is based on the requirement of human authorship. According to this approach, copyright can only arise in relation to a work that is the result of human intellectual and creative work. Texts autonomously generated by artificial intelligence, without significant human input, as a rule do not meet this condition and are therefore not considered works of authorship in the classical sense (Li, 2024: 5–9). Most legal

systems assume that the author must be a subject capable of creative judgment and creative decision-making, which artificial intelligence algorithms by their nature cannot be.

One of the key problems in the legal qualification of a generated text is the issue of originality. Such a text is created as a result of statistical data processing and algorithmic prediction, and not as a consequence of a conscious creative process (Elmahjub, 2025: 6–9). A particularly important distinction is made between texts created with the help of artificial intelligence and texts that artificial intelligence generated completely autonomously. Most authors believe that copyright protection can only be recognized in the first situation, while completely autonomously generated texts do not meet the conditions for protection (Uribe Jaramillo, 2024: 40–44).

Comparative law approaches to the issue of the legal status of a generated text depend largely on the way in which individual legal systems understand the concept of authorship. A comparative analysis shows that, despite the differences between the common law and continental traditions, almost all contemporary jurisdictions start from the common assumption that the author must be a human being who exercises creative control over the creation of the work (Ginsburg, 2003: 1064–1067). This assumption is the fundamental reason why completely autonomously generated texts have difficulty fitting into existing copyright frameworks. In the continental-European tradition, authorship is associated with personal creativity and individual creative choice. A work of authorship must reflect the „personal stamp“ of the author, while automated content generation cannot give rise to copyright (Ginsburg, 2003: 1070–1073). This understanding is particularly expressed in European Union law, where the criterion of originality is interpreted as „the author’s own intellectual creation“. In practice, this means that content generated entirely by artificial intelligence is generally not considered to be copyrighted works (Gaidartzi & Stamatoudi, 2025: 12–15). The United States of America takes a similarly restrictive position, while the United Kingdom is a partial exception, as British law recognizes the category of „computer-generated works“. According to this concept, the author is considered to be the person who made the necessary arrangements for the creation of the work. However, contemporary interpretations show that this institute was not designed for the context of modern generative AI systems, but for older forms of computer-assisted creation. For this reason, British theory increasingly emphasizes that completely autonomously generated texts can hardly be encompassed by the existing concept of authorship (Uribe Jaramillo, 2024: 62–70) because British copyright protects exclusively original works expressed in material form, with originality traditionally being linked to the degree of human creativity, and the modern

standard of „the author's own intellectual creation“, developed under the influence of the case law of the Court of Justice of the EU, further emphasizes the inextricable link between copyright and individual human contribution (Salami, 2021: 127).

In contrast to these systems, Chinese case law has developed a more flexible approach. In a series of decisions, Chinese courts have recognized copyright protection for content created using artificial intelligence, provided that a significant degree of human intellectual investment in the process of its creation can be proven (Feng, 2025: 4–7). This approach does not completely abandon the requirement of human authorship, but interprets it in a broader and more functional way, starting from the idea that the actual contribution of the system user is crucial. A particularly significant example of Chinese case law is the case known as the „Dreamwriter case“. Namely, a court in Shenzhen recognized copyright protection for text generated by an AI system, starting from the fact that the human user played a significant role in selecting the input data, setting the parameters and directing the content generation process (Feng, 2025: 6–8). A similar approach was confirmed in later cases before the courts in Beijing and Changshu, where the decisive criterion was the existence of sufficient human intellectual contribution, and not the mere fact that the text was technically produced by artificial intelligence. This practice shows a tendency to interpret the traditional concept of authorship functionally, with an effort to protect the economic and creative interests of the users of AI systems.

A similar approach can be observed in the administrative practice of the United States of America, where the requirement of human authorship is consistently insisted on as a necessary condition for obtaining copyright protection. In several decisions of the U.S. Copyright Office, the position has been taken that content generated entirely by artificial intelligence cannot be the subject of copyright (Uribe Jaramillo, 2024: 47–52). In its 2021 guidelines, the Office explicitly confirmed that it would not register works created solely by a machine or automated mechanical process without any creative input from humans, thus taking the unequivocal position that content generated without human intervention remains outside the scope of copyright protection. This interpretation was further confirmed in 2023 in the case of the graphic novel *Zarya of the Dawn*, when the initially granted registration was subsequently revoked due to the fact that the illustrations were generated by an AI system, and the new registration was recognized only in the work that contained elements of human authorship, such as text and the arrangement of visual elements (US Copyright Office, 2023). This position has also been reflected in public and professional discourse, particularly in cases where AI-generated

visual and textual content has been denied copyright protection, reinforcing the strict requirement of human authorship (Edwards, 2023).

However, the refusal to protect completely machine-generated works does not mean that the use of technology is incompatible with copyright protection, as is also confirmed by the historical example of photography, since in the case of *Burrow-Giles Lithographic Co. v. Sarony*, the US Supreme Court recognized protection for photographic works as the results of the author's original intellectual conceptions, and not as mere mechanical reproductions of reality (*Burrow-Giles Lithographic Co. v. Sarony*, 1884). Even in situations where a person initiated the generation process by giving instructions or prompts, administrative authorities considered that such a contribution was not sufficient to recognize authorship, unless the specific linguistic expression was the result of a human creative choice. This practice confirms that Western legal systems still maintain a restrictive understanding of authorship, according to which autonomously generated texts remain outside the scope of copyright protection, regardless of their creative or economic value.

Research confirms that none of the analyzed legal systems currently has a fully developed and consistent model for regulating autonomously generated texts. The Chinese approach shows the possibility of a more flexible interpretation, but for now remains an exception in the global context (Uribe Jaramillo, 2024: 112–118).

In addition to restrictive understandings, there are also views in theory that advocate the need to redefine existing concepts. Some authors believe that insisting on a strict requirement of human authorship could become an obstacle to the development of new forms of creative production and that the law should find new models for protecting the economic interests associated with AI content (Saw & Lim, 2024: 10–14). However, these views do not currently have broad support in the positive law of most countries.

From all of the above, it follows that the legal status of generated text is still extremely uncertain. Most modern legal systems assume that such text, if created without significant human creative contribution, cannot enjoy copyright protection. However, the growing use of generative artificial intelligence and the increasing economic value of such content create pressure to find new normative solutions (Uribe Jaramillo, 2024: 120–124). It can be concluded that, despite significant differences in national approaches, there is currently no generally accepted model for regulating AI-generated text. Comparative experience shows that most legal systems still rely on the traditional concept of human authorship, while alternative solutions are still in the development phase. It is precisely this mismatch between technological reality and existing legal frameworks that makes the issue of the legal status of generated text one

of the central problems of contemporary copyright. Based on this, we believe that innovations and modern technological trends should not be rejected, but rather that they should be legally monitored and normatively guided. Artificial intelligence is still an unclear, perhaps even frightening phenomenon for many today, however, it should not be ignored that similar resistance existed towards earlier technological, electronic and digital innovations that are now largely legally regulated and integrated into the legal systems of almost all countries. Therefore, regulating artificial intelligence cannot be a quick process, nor should it be expected, but requires time, gradual adaptation and continuous normative development. However, the fact that artificial intelligence is already deeply present in almost all areas of social and professional activity imposes the need to approach its legal regulation without delay.

SPECIFIC FEATURES OF COPYRIGHT PROTECTION FOR AI-GENERATED LITERARY WORKS

Literary works occupy a distinct position within copyright law due to their close connection with individual expression, stylistic identity and the presence of an authorial voice. Unlike other forms of textual production, literary expression is not evaluated solely through formal correctness or coherence, but through its capacity to establish a unified semantic, narrative and aesthetic structure. This specificity makes the application of traditional copyright concepts to AI-generated literary texts particularly complex.

While generative artificial intelligence has demonstrated the capacity to produce linguistically coherent and stylistically plausible texts (Feng, 2025; Elmahjub, 2025), the key issue in the context of literary works is not the technical ability to generate language, but the absence of a subject capable of structuring meaning. As Dimirouli (2024) emphasizes, AI-generated writing simulates expression without being anchored in a conscious writing subject, thereby transforming authorship into a performative effect rather than a genuine act of creation. In this sense, what appears as authorship may be understood as a performative effect of language rather than the manifestation of an individual creative act, a position also reflected in contemporary analyses of AI-generated literature as a performance of authorship (Colella, 2025).

This transformation becomes particularly visible in the relationship between stylistic form and expressive unity. Although AI-generated texts may imitate genre conventions and stylistic patterns, empirical research indicates that they frequently fail to maintain narrative coherence, consistency and emotional depth in extended literary forms (Prabowo & Asmarani, 2025). The decisive issue is therefore not the surface plausibility of the text, but the

absence of a unifying expressive principle that would integrate linguistic elements into a coherent whole.

A further analytical difficulty arises from the increasing indistinguishability between human and AI-generated writing. Despite the ability of such systems to produce texts that formally resemble human expression (Gaidartzi & Stamatoudi, 2025), this resemblance cannot serve as sufficient proof of authorship. The inability to distinguish between human and algorithmic writing reveals the limitations of formal criteria and reinforces the need to focus on the presence of intentional meaning production.

This insight is closely related to the stochastic nature of AI-generated language, which operates through probabilistic recombination of linguistic elements rather than intentional expression (Elmahjub, 2025). As a result, meaning is not constructed through a stable perspective, but statistically approximated, which fundamentally distinguishes such texts from literary expression grounded in human creativity.

The distinction between AI-assisted and fully AI-generated works further complicates the issue (Aplin & Pasqualetto, 2020; Li, 2024; Uribe Jaramillo, 2024). However, this distinction should be understood not merely as a technical classification, but as a criterion for evaluating the extent of human contribution. The decisive question is whether a human subject has exercised meaningful control over the formation and structuring of the text as a coherent expressive whole.

From a literary-theoretical perspective, the role of intertextuality provides an additional layer of analysis. While human authors engage with existing texts through interpretation and transformation, AI systems process textual material through large-scale extraction and recombination (Sarsembayeva et al., 2025). This difference highlights the distinction between intertextuality as a mode of meaning production and intertextuality as a structural mechanism.

The concept of simulacral textuality is particularly useful in this context. AI-generated literary texts may be understood as reproductions of recognizable literary forms that lack an authentic connection to a creative subject or lived experience (Sarsembayeva et al., 2025). In this sense, the text produces the appearance of meaning without being grounded in intentional expression. At the same time, the reception of such texts introduces additional complexity. Readers may respond to stylistic features and narrative structures without being aware of the absence of a human author (Dimirouli, 2024), which challenges traditional assumptions about the relationship between text, author and meaning.

From a legal perspective, these characteristics raise significant questions regarding the applicability of copyright protection. Existing legal fra-

meworks continue to rely on the assumption of human authorship and creative contribution (Gaidartzi & Stamatoudi, 2025; Kurki, 2023), while the use of AI introduces new challenges related to training processes, access to protected works and the scale of content generation (Brauneis, 2025).

In addition, arguments in favor of recognizing certain forms of protection emphasize the role of human contribution and the need to support innovation (Saw & Lim, 2024). However, without clearly defined criteria, such approaches risk diluting the concept of originality and expanding protection beyond its traditional boundaries.

In our view, the central challenge lies in preserving the distinction between linguistic production and literary expression. Copyright protection in the field of literary works should remain linked to the presence of intentional structuring of meaning and meaningful human contribution. Without such criteria, there is a risk of equating simulated textual production with genuine literary creativity.

ARGUMENTS SUPPORTING AND OPPOSING COPYRIGHT PROTECTION FOR AI-GENERATED TEXT

The debate on whether AI-generated text should enjoy copyright protection represents one of the central theoretical and practical dilemmas in contemporary intellectual property law. The division of positions reflects a deeper tension between preserving the traditional conceptual foundations of copyright and adapting legal frameworks to technological transformation.

Arguments opposing copyright protection primarily rely on the premise that authorship presupposes a human subject capable of intentional and creative expression. Since generative artificial intelligence systems operate through statistical processing rather than conscious decision-making, their outputs cannot be regarded as works of authorship in the classical sense (Elmahjub, 2025: 7–10). However, the strength of this argument lies not merely in the absence of consciousness, but in the absence of intentional structuring of meaning. Without a subject capable of selecting and organizing linguistic expression as a coherent whole, the resulting text lacks the essential characteristics of authorship.

A similar line of reasoning applies to the requirement of originality. Copyright originality is not based on novelty alone, but on the existence of individual creative choices. In the case of autonomously generated text, such choices are replaced by algorithmic prediction of probable linguistic sequences, which raises the question of whether statistical variation can be equated with creative contribution (Li, 2024: 12–15). The key issue, therefore, is not

whether AI-generated text is different from existing texts, but whether this difference reflects an underlying creative intention.

Opponents of protection also emphasize broader systemic implications. Granting copyright to AI-generated text could lead to excessive privatization of linguistic expression, particularly given the scale at which such systems can produce content. This raises concerns about the reduction of the public domain and potential constraints on freedom of expression and access to information (Elmahjub, 2025: 11–14). From this perspective, the problem is not only doctrinal but structural, as the extension of exclusive rights to algorithmically generated content could disrupt the balance between protection and openness that copyright law seeks to maintain.

An additional difficulty concerns the issue of responsibility and attribution. Copyright traditionally presupposes a subject capable of bearing legal and moral responsibility for the work. In the case of AI-generated text, such a subject is difficult to identify: artificial intelligence cannot act as a rights holder, while the user often lacks direct control over the specific linguistic output (Gaidartzi & Stamatoudi, 2025: 18–21). This ambiguity reveals a deeper inconsistency between existing legal categories and the realities of algorithmic production.

In contrast, arguments supporting copyright protection are primarily grounded in the functional and economic role of copyright. From this perspective, the primary purpose of copyright is not to recognize authorship in a metaphysical sense, but to incentivize the production of socially valuable content. Accordingly, denying protection to AI-generated works could discourage investment in artificial intelligence systems and limit technological innovation (Saw & Lim, 2024: 9–12). Some authors also argue that the emergence of AI-generated content requires a broader rethinking of copyright as a system of allocating control over outputs rather than exclusively protecting human creativity (Wyczik & Wiczerzak, 2024).

However, this utilitarian argument requires careful qualification. The mere fact that a system produces useful or economically valuable content does not necessarily justify extending copyright protection if the underlying criteria of authorship and originality are not satisfied. Otherwise, copyright risks transforming from a system of protecting creative expression into a mechanism of regulating technological output.

Proponents of a more flexible approach therefore emphasize the need to reinterpret existing doctrines rather than abandon them entirely. It is argued that legal frameworks should take into account the realities of contemporary creative processes, in which human and algorithmic contributions are increasingly intertwined (Uribe Jaramillo, 2024: 101–104). Nevertheless, even

within this perspective, there is broad agreement that some level of human intellectual contribution remains necessary. Most authors recognize that elements such as selection, structuring, editing or conceptual framing may serve as the basis for attributing authorship (Li, 2024: 22–24).

In this context, the crucial analytical question is not whether AI-generated text should be protected as such, but under what conditions human involvement transforms algorithmic output into a work of authorship. This shifts the focus from the nature of the technology to the nature of the creative process itself. A purely technological approach risks oversimplifying the issue, while a process-oriented approach allows for a more precise differentiation between varying degrees of human contribution.

The analysis of opposing arguments thus reveals that the debate is not merely a conflict between two incompatible positions, but a reflection of deeper conceptual uncertainty regarding the nature of authorship, creativity and linguistic expression in the digital age. On the one hand, strict adherence to traditional criteria may fail to capture the complexity of contemporary forms of production. On the other hand, excessive flexibility risks undermining the normative coherence of copyright law (Gaidartzi & Stamatoudi, 2025: 25–28).

In our view, neither extreme approach provides a satisfactory solution. Arguments against protection convincingly defend the conceptual integrity of copyright, but insufficiently address the practical realities of technological development. Conversely, arguments in favor of protection acknowledge economic and functional considerations, but often rely on an implicit redefinition of authorship that is not clearly articulated. A balanced approach therefore requires the development of more precise analytical criteria capable of distinguishing between formal text generation and genuinely creative human contribution.

POSSIBLE LEGAL REGULATORY MODELS FOR AI-GENERATED TEXT

Modern theory and practice propose several regulatory models for addressing the legal status of AI-generated text, each attempting to balance the protection of creativity, the promotion of technological innovation and the preservation of the public interest. However, these models should not be viewed merely as alternative technical solutions, but as expressions of fundamentally different understandings of the function of copyright in the digital age.

The first approach is based on the strict exclusion of autonomously generated texts from copyright protection. According to this model, copyright can exist only where a text is the result of human creative contribution, while

content created without such contribution remains in the public domain. Its main advantage lies in its conceptual consistency and legal certainty, as it preserves the traditional understanding of authorship without requiring doctrinal adjustments. However, its limitation becomes evident in its inability to address the economic and practical realities of large-scale AI-generated content production. By excluding such content entirely from protection, this model risks creating a gap between legal regulation and actual creative practices.

A more flexible approach is reflected in the concept of conditional copyright protection, which recognizes generated text as a work of authorship only where a sufficiently significant human contribution can be identified. In this context, the central issue is not the use of artificial intelligence itself, but the degree and quality of human involvement in shaping the final expression. Human contribution may take the form of selection, structuring, editing or conceptual direction of the text, and its evaluation requires a case-by-case assessment (Feng, 2025: 8–11). While this model has the advantage of adaptability and corresponds to emerging judicial practice, its main weakness lies in the lack of clear criteria for determining when human contribution becomes legally relevant. Without such criteria, the model risks producing inconsistent and unpredictable outcomes.

The idea of introducing a *sui generis* protection regime represents a more radical departure from traditional copyright concepts. This approach is based on the assumption that AI-generated content constitutes a distinct category of intellectual output that cannot be adequately regulated within existing legal frameworks (Saw & Lim, 2024: 12–15). A separate regime could provide tailored solutions, such as limited rights, shorter protection periods or specific conditions for acquisition of rights. However, the practical implementation of such a system would require extensive legislative reform and international harmonization. Moreover, it raises the question of whether the multiplication of legal regimes contributes to clarity or further fragments the system of intellectual property protection.

Another model emphasizes the retention of AI-generated texts within the public domain, combined with the use of contractual and technological mechanisms for protection. Under this approach, no new intellectual property rights are introduced, and the interests of stakeholders are safeguarded through licenses, terms of use and technical control over access and distribution (Uribe Jaramillo, 2024: 118–122). The strength of this model lies in preserving openness and freedom of expression, but its limitation is the lack of comprehensive legal certainty, particularly in relation to exclusivity and enforcement.

Regardless of the chosen model, a central issue remains the identification of the potential rights holder. Theoretically, several candidates are con-

sidered: the user of the system, the developer of the artificial intelligence, the company that owns the model, or, alternatively, the absence of any rights holder in the case of public domain solutions. This question cannot be resolved independently of the underlying concept of authorship.

In this regard, we support a differentiated approach. In cases of fully autonomous AI-generated works, it may be justified to attribute certain rights to the developer or the entity controlling the system, as they provide the technical and organizational conditions for the creation of content. However, such attribution must be approached with caution, as it risks extending protection beyond the boundaries of creative contribution. As has been pointed out in the context of software development, recognizing authorship over all outputs of a system may lead to excessive monopolization, while economic interests can be adequately protected through control over the distribution and use of the technology itself (Kretschmer, Bently & Deazley, 2010; Samuelson, 2024).

Conversely, in cases of AI-assisted works where human input is dominant, the traditional copyright framework remains applicable. The decisive criterion is the existence of meaningful human control over the formation of the text as a coherent expressive whole. This distinction reflects a broader analytical shift from focusing on the tool used in creation to examining the nature of the creative process itself.

The choice between regulatory models ultimately depends on how copyright is conceptually understood. If it is viewed primarily as a mechanism for protecting human creativity, restrictive models appear more coherent. If, however, its function is understood in utilitarian terms, as a tool for encouraging innovation and economic activity, more flexible or *sui generis* approaches may be justified (Saw & Lim, 2024: 13–15).

In our view, a balanced solution should combine elements of both approaches. The requirement of human authorship should remain a central principle, but the legal framework should allow for protection in situations where human contribution is sufficiently substantial and demonstrable. This approach aligns with comparative legal developments, which increasingly emphasize the distinction between AI-assisted and fully autonomous AI-generated texts (Uribe Jaramillo, 2024: 101–104).

At the same time, the issue of regulatory models extends beyond copyright doctrine and reflects a broader transformation of the legal system in the digital age. The increasing role of artificial intelligence in the production of knowledge and information challenges existing categories of responsibility, authorship and control. As an interim solution, it appears justified to maintain the principle that the person who presents themselves as the author or rights holder bears full legal responsibility for the content they publish, regardless of

the extent of AI involvement. Such an approach preserves legal certainty and accountability while preventing potential abuses related to the appropriation of autonomously generated content.

Finally, the complexity of these issues indicates the need for a more comprehensive regulatory framework. The adoption of a *lex specialis* on artificial intelligence could provide clearer definitions, establish boundaries of use, regulate liability and determine the conditions under which rights may arise. Without such systemic intervention, the regulation of AI-generated text will remain fragmented and dependent on *ad hoc* interpretations.

CONCLUSION

Texts created by autonomous artificial intelligence represent a phenomenon that challenges the fundamental assumptions on which copyright law has traditionally been built. The absence of a human author as the bearer of creative intent and individual expression makes it difficult to qualify such texts within existing legal categories. This difficulty is particularly pronounced in the domain of literary works, where authorship has historically been understood as the manifestation of personal style, imagination and subjective creativity.

The analysis has shown that contemporary legal systems, despite certain variations, predominantly maintain the requirement of human authorship as a central condition for copyright protection. In this framework, originality is inseparably linked to the existence of a human subject capable of making creative choices and exercising control over the final form of the work. Consequently, fully autonomous AI-generated texts, including literary forms, generally remain outside the scope of copyright protection (Li, 2024: 22–24). This position reflects a deeper conceptual commitment to understanding copyright as a system grounded in human creativity rather than in the mere production of textual output.

At the same time, the comparative analysis reveals the emergence of more flexible approaches, particularly in Chinese case law, which recognize the relevance of human intellectual contribution even in technologically mediated creative processes (Feng, 2025: 8–11). However, such approaches remain limited in scope and do not yet represent a dominant global trend.

The theoretical debate is structured around two opposing perspectives. On the one hand, arguments against copyright protection emphasize the risk of diluting the concept of authorship, undermining the public domain and destabilizing the normative foundations of copyright law (Elmahjub, 2025: 13–16). On the other hand, arguments in favor of protection highlight utilitarian consi-

derations, the need for legal certainty and the importance of supporting technological innovation (Saw & Lim, 2024: 12–15). This tension is particularly evident in the field of literary creation, where the traditional understanding of the author as a creative subject confronts the reality of algorithmically generated texts.

The research confirms that the distinction between AI-assisted and fully AI-generated texts remains a decisive analytical and normative criterion. Where a human retains meaningful control over the creative process, copyright protection may still be justified. Conversely, where human involvement is reduced to minimal input, the recognition of authorship becomes highly problematic (Uribe Jaramillo, 2024: 40–44). This distinction shifts the focus from the mere use of technology to the nature of the creative process itself.

However, an additional layer of complexity arises from the practical difficulty of determining the origin of a given text. In many cases, it is not possible to establish with certainty whether a work is the result of autonomous AI generation or human creativity supported by technological tools. As a result, legal systems tend to rely on the presumption that a work is human-created, placing the burden of proof on those who claim otherwise. This evidentiary aspect further complicates the application of existing legal standards.

Moreover, the issue of AI-generated text cannot be separated from the problem of large-scale use of protected works in the training of artificial intelligence systems. Equating algorithmic learning with human reading would effectively grant broader access to copyrighted material than that available to human authors, thereby disrupting the balance between protection and use that copyright law seeks to maintain (Brauneis, 2025: 31–34). This issue is particularly relevant in the context of literary works, given the extensive use of protected corpora in the training of generative models.

Future regulatory developments may follow several directions, including the preservation of a restrictive approach, the gradual expansion of the concept of human contribution, or the introduction of *sui generis* protection regimes adapted to the specificities of AI-generated content. However, none of these approaches has yet achieved general acceptance, which indicates that this field remains in a phase of ongoing conceptual and normative development.

In our view, the central challenge does not lie in deciding whether AI-generated texts should be protected, but in redefining the criteria by which authorship and originality are assessed in the context of algorithmic production. A sustainable legal solution requires maintaining the core principle of human authorship, while at the same time developing more precise analytical tools for evaluating the role of human contribution in technologically mediated creative processes.

Ultimately, generative artificial intelligence does not merely introduce new technical questions, but calls into question the very understanding of language, authorship and literary expression. Any future legal framework must therefore ensure a careful balance between the protection of human creativity, the encouragement of technological innovation and the preservation of the public domain. Until such a framework is fully developed, the legal status of AI-generated text—particularly in the field of literary works—will remain one of the most complex and dynamic issues in contemporary copyright law.

LITERATURE

- Abrams, H. B. (1992). *Originality and creativity in copyright law*. Law and Contemporary Problems, 55(2), 3–44.
- Afori, O. F. (2012). *The evolution of copyright law and inductive speculations as to its future*. Journal of Intellectual Property Law, 19(2), 242–243.
- Aplin, T., & Pasqualetto, G. (2022). *Chapter 5: Artificial intelligence and copyright protection*. King’s College London Law School Research Paper, 1–19.
- Brauneis, R. (2025). *Copyright and the training of human authors and generative machines*. Columbia Journal of Law & the Arts, 48(1).
- Burrow-Giles Lithographic Co. v. Sarony, 111 U.S. 53 (1884).
- Colella, S. (2025). „*The language of the digital air*“: *AI-generated literature and the performance of authorship*. Humanities, 14, 164.
- Dimirouli, F. (2024). *AI poetry and the human writing subject*. The Independent Social Research Foundation.
- Edwards, B. (2023). *AI-generated comic artwork loses US copyright protection*. Ars Technica.
- Elmahjub, E. (2025). *Why copyright’s legal philosophy precludes protection for generative AI outputs*. Laws, 14(57).
- Farley, C. H. (2004). *The lingering effects of copyright’s response to the invention of photography*. University of Pittsburgh Law Review, 65(3), 385.
- Feng, S. (2025). *The copyrightability of AI-generated content: A doctrinal exploration of the pioneering Chinese judicial practice*. Computer Law & Security Review, 54, Article 106236.
- Gaffar, H., & Albarashdi, S. (2025). *Copyright protection for AI-generated works: Exploring originality and ownership in a digital landscape*. Asian Journal of International Law, 15, 23–46.
- Gaidartzi, A., & Stamatoudi, I. (2025). *Authorship and ownership issues raised by AI-generated works: A comparative analysis*. IIC – International Review of Intellectual Property and Competition Law.

- Ginsburg, J. C. (2003). *The concept of authorship in comparative copyright law*. DePaul Law Review, 52(4), 1063–1092.
- Hanotiya, S. (2023). *Copyright and originality*. SSRN Electronic Journal.
- Kretschmer, M., Bently, L. A. F., & Deazley, R. (2010). *Introduction: The history of copyright history*. In *Privilege and Property: Essays on the History of Copyright*. Cambridge: Open Book Publishers.
- Kurki, V. A. J. (2023). *Legal personhood*. Elements in Philosophy of Law. Cambridge: Cambridge University Press.
- Li, Y. (2024). *The human authorship requirement in AI-generated works: A comparative analysis of copyright protection frameworks*. Unpublished manuscript.
- Prabowo, B. A., & Asmarani, R. (2025). *Generative literature: The role of artificial intelligence in the creative writing process*. Allure Journal, 5(1), 1–9.
- Sarsembayeva, S., Aituganova, S., Kopbosynov, M., & Kulibekova, Z. (2025). *Artificial intelligence and the simulacrum in literature*. Forum for Linguistic Studies, 7(6), 56–67.
- Salami, E. (2021). *AI-generated works and copyright law: Towards a union of strange bedfellows*. Journal of Intellectual Property Law & Practice, 16(2), 127.
- Samuelson, P. (1986). *Allocating ownership rights in computer-generated works*. University of Pittsburgh Law Review, 47, 1185.
- Saw, C. L., & Lim, D. L. W. (2024). *The case for AI authorship in copyright law*. Unpublished manuscript.
- Schroff, S. (2021). *The purpose of copyright – Moving beyond the theory*. Journal of Intellectual Property Law & Practice, 16(11), 1262.
- Stanković, M., Varađanin, T. (2023). *Uvod u građansko pravo*. Pravni fakultet za privredu i pravosuđe Univerziteta Privredna akademija u Novom Sadu.
- U.S. Copyright Office. (2021). *Copyright registration guidance: Works containing material generated by artificial intelligence*.
- U.S. Copyright Office. (2023). *Decision on registration of Zarya of the Dawn*.
- Uribe Jaramillo, N. (2024). *A comparative study of copyright protection for AI generated works in the US, UK, and EU* (Doctoral dissertation). Bocconi University.
- Wyczik, J., & Wieczerzak, R. (2024). *Rethinking copyright: The art of ownership in AI outputs*. Eastern European Journal of Transnational Relations, 8(1).

**Maida BEĆIROVIĆ-ALIĆ &
Tanja VARAĐANIN**

**GENERISANI TEKST I AUTORSKO PRAVO: PRAVNI STATUS
JEZIČKOG IZRAZA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE SA
POSEBNIM OSVRTOM NA KNJIŽEVNA DELA**

Razvoj generativnih sistema veštačke inteligencije suštinski menja tradicionalne obrasce nastanka tekstualnih sadržaja, dovodeći u pitanje temeljne pretpostavke autorskog prava zasnovane na ljudskom autorstvu i individualnom kreativnom izrazu. Rad analizira pravni status jezičkog izraza koji nastaje kao rezultat delovanja sistema veštačke inteligencije, sa posebnim osvrtom na književna dela i specifičnosti njihove autorskopravne zaštite. Polazeći od klasičnih kriterijuma originalnosti i autorstva, analiziraju se sudska rešenja i administrativna praksa u različitim pravnim sistemima, kao i dominantni teorijski pristupi problemu „originalnosti bez autora“. Posebna pažnja posvećena je razlikovanju između tekstova nastalih uz pomoć veštačke inteligencije (AI-assisted works) i tekstova generisanih autonomnim delovanjem algoritama (AI-generated works), uz razmatranje pravnih posledica ove distinkcije u oblasti književnog stvaralaštva. U radu se razmatraju argumenti za i protiv proširenja autorskopravne zaštite na generisane tekstove, uključujući filozofske, utilitarne i normativne aspekte problema, kao i specifični izazovi koje AI-generisana književnost postavlja pred tradicionalne koncepte autorstva i kreativnosti. Cilj istraživanja je da se utvrdi da li postojeći instituti autorskog prava mogu adekvatno obuhvatiti nove oblike jezičkog i književnog izražavanja ili je neophodno razvijati nove pravne modele zaštite. Zaključuje se da generativna veštačka inteligencija menja klasično razumevanje pojma autorstva, te da pitanje pravnog statusa AI-generisanih književnih dela zahteva precizniju normativnu artikulaciju kako bi se obezbedila pravna sigurnost i odgovarajuća ravnoteža između tehnološkog razvoja, slobode izražavanja i zaštite stvaralaštva.

Ključne reči: veštačka inteligencija; generisani tekst; autorsko pravo; jezički izraz; originalnost; književni tekst; AI-generated works; intelektualna svojina

Izvorni naučni rad
UDK: 811.355.1'276

Tigran SIMYAN (Yerevan)
Chair of Media Studies and Semiotics
Yerevan State University
tsimyan@ysu.am

**CITY EPIC AS A PLAY WITH LINGUISTIC NORM
(BY EXAMPLE OF „GEORGIAN“ JOKES AND
THEIR RUSSIAN VERSIONS)***

The article examines „Georgian“ jokes as a speech genre in which the linguistic norm is violated through connotative reduplication and other forms of language play. Based on Bakhtin's theory of speech genres and the study of humor, an anecdote is interpreted as a metalanguage practice reflecting social attitudes towards normality, deviation, and linguistic authority. The analysis is carried out in the context of the linguistically polyphonic urban space of Old Tiflis, where Russian historically served as the language of the empire, comparable to the role of French in Southeastern Europe. This sociolinguistic situation contributed to active language contact and the formation of hybrid speech forms, which later became a source of anecdotal texts. Special attention is paid to reduplication as a key mechanism for creating a comic effect in „Georgian“ jokes. Echo constructions such as shashlik-mashlyk, salad-malat, culture-multur do not have an independent denotation. However, they perform pragmatic and semiotic functions: they enhance the expressiveness of the utterance, mark irony, and refer to a conscious deviation from the norm. An analysis of Soviet and post-Soviet anecdotal empirical material, including the „Georgian“ typical characters Gogi and Givi, shows that reduplication serves to carnivalize the norm and symbolically explore the center-periphery relationship. At the end of the article, the author concludes that reduplication in „Georgian“ jokes is a key mechanism of the comic effect. The „echoes“ of main parts of words, such as multur, malat, and mashlik, lack independent denotation and serve to carnivalize linguistic norms and increase the expressiveness of

* The work was supported by the Science Committee of Republic of Armenia, in the frames of the research project no. 24SSAH-6B014.

speech. They assume knowledge of the normative code and turn deviation from the norm into a conscious language game and a form of collective language memory.

Keywords: *linguistic norm deviation, reduplication, language play, jokes as a speech genre, urban multilingualism, semiotics of humor, linguistic memory*

Introduction

The analysis of the language game and the problem of connotative reduplication would not have been completed if we had not turned to the genre of jokes about Georgians, „Georgianness“. The study analyzes jokes, since they are a speech genre (cf. Bakhtin, 1986: 60–102), in which comedy is modeled on playing with a linguistic norm, violating expectations, and clashing with codes and language registers (Dundes, 1987). Jokes offer a „critical“ look at the violation of the norm and the phenomenon itself, which are not liked by the society in which they operate. A joke through laughter and humor „removes“ aggression. The genre itself is an aggressive text packed with humor, in a funny situation.

Jokes as a metalanguage game with articulation and reduplication

Tiflis is today the capital of Georgia. In the past, it used to be a very multilingual city, and that is why the term „Old Tiflis“ refers to this historical and complex ethnic context (cf. Simyan & Dragan, 2025: 95–111).

In these constellations, it was important that several languages were known in a society and that they were used in different contexts. For instance, we know that French was the language that was widely spoken in the countries of Southeast Europe and served as the language of diplomacy. French was taught in schools and served to modernize the state education system. Knowledge of the French language was even imparted to connect post-Ottoman societies with Central Europe (Vesselinov, 2016; Henzelmann, 2019). In the context of the southern Caucasus, it used to be Russian that enjoyed a similar level of popularity and was very important in interethnic communication. This resulted in language mixing, which also included jokes.

Playing with languages was widespread in the multicultural dimensions of Old Tiflis. A certain „tradition“ of distorting the Russian language norm in Old Tiflis emerged, and it is due to ignorance of the language which is also evident in modern jokes. In the latter, the hero is not a Tiflis kinto, a notifi-

cation that refers to a small street vendor in Old Tbilisi who used to be the object of jokes in the past, but a simple Georgian philistine. That is why we have to settle also a modern context: All jokes mentioned below with a comic effect historically arose already in the Soviet and some in the post-Soviet era, and function due to deviations from the linguistic norm. They are constructed from the perspective of a native speaker resp. a linguistic norm that interprets „someone else’s“ speech through the prism of an accent or other language code. Thus, we will examine the linguistic reduplication that appears in jokes about Georgians, and then we will analyze several „school“ jokes and highlight some of their peculiarities.

The problem of reduplication in jokes and the functions of Goga and Givi characters

We will first of all focus on the problem of reduplication in jokes, which is a very common figure in Russian, but not for the English-speaking reader. Reduplication is addition of an almost-duplicate word to the main word, for example, the word salad-malat, which means „different“ (salads) among the peoples of the Caucasus (especially Georgians). By the same logic, for example, in colloquial Armenian, there is a similar word games like panir-manir (= կանաչի-մսնաչի/greens-shreens/greens and herbs (different types of greenery like cilantro, purple basil, purslane, watercress), varung-marung (different types of vegetables like tomato ect.), pahir-manir (different types of cheese), khorovac-morovac (different types of grilled meat on coals) and so on. These expressions belong to colloquial language stylistics, because in fact, we are dealing with „broken“ or incomplete repetitions of words with phonetic changes (Ambardaryan 2002: 190). We will give an example of a joke about reduplication, where the questioner’s issue is answered by a person who speaks pure Russian, without an accent; that is, there is no imitation of a Caucasian accent.

„– So, how did you like our Uzbekistan? – Oh, beyond all praise: everything is wonderful, delightful, and truly distinctive! There’s just one strange thing you could maybe explain to me. Why do so many words here seem to be played with in rhyming pairs? – I don’t understand – how do you mean? – Well, for example, everywhere you hear things like „shashlik-mashlik“, „salad-malad“, „kurdyuk-murdyuk“, „bazaar-mazaar“, and so on. – Ah, that’s what you mean? Well, how can I explain it to you... there’s just a bit of a lack of „culture-multure“. (Shashlik-Mashlik. Live Journal)	„Ну, и как вам понравился наш Узбекистан? – Ой, выше всяких похвал: все замечательно, восхитительно и самобытно! Вот только, не могли ли бы Вы мне объяснить такую странную вещь? Почему многие слова у вас рифмованно обыгрываются? – Не понял, это – как? – Ну, к примеру, почему кругом только и слышишь: „шашлык-машлык“, „салат-малат“, „курдюк-мурдюк“, „базар-мазар“ и так далее? – А-а, вы про это? Ну, понимаете, как Вам объяснить? Немножко „культур-мультур“ не хватает“. (Shashlik-Mashlik. Live Journal)

Example 1. A traditional joke.

As we can see, in all the mentioned paired words (shashlik-mashlik, salad-malat, kurdyuk-murdyuk, bazar-mazar, kultur-multur), the first part has its own denotation, and the second part has an incomprehensible denotation. Mashlyk, malat, murdyuk, mazar, and multur are the echo words of the first part, adding emotionality to the discourse, irony (kultur-multur), but this is irony of the second level, as an ironic response to a cultured, inquisitive questioner. Thus, the joke implicitly emphasizes that it is possible to play with (linguistic) culture. The inquisitive questioner is a follower of the linguistic norm, and the answerer is a follower of the linguistic usage. Such jokes are based on a game of usage and norms. Empirical joke material shows that questioner and responder function as invariant agents, and Georgian I vs. Georgian II, inquisitive patriot vs. tourist-joker, etc., are their (paired) storytelling variants. The play of language norms and usage in the context of the Russian language, as a native speaker of the language norm, and a Georgian playing with the language in the bazaar, is evident in the following joke. However, there are two versions of this joke which we need to highlight: An Armenian one and a Russian one.

„A Georgian is selling fruit at a market in Moscow: „Ananas! Bananas! Ananas! Bananas!“ One Russian can't take it anymore, comes up and says: „It's not <i>bananas</i>, it's <i>banana</i>.“ The Georgian replies: „Got it. Anan! Banan! Anan! Banan!“	„Վրացին Մոսկվա շուկայում մրգեր ա վաճառում: – Անանա՛ն, բանանա՛ն, անանա՛ն, բանանա՛ն... Մի ռուս չի դիմանում, մոտենում ա ասում. – Բանանաս չի, բանան ա: Վրացին էլ՝ – Հասկացա: Անա՛ն, բանա՛ն, անա՛ն, բանա՛ն“: („Century“ club. Jokes about Caucasians.)

Example 2. I version (Armenian version).

„A Georgian is selling fruit and loudly shouts across the market: Ananasy! Bananasy! Ananasy! Bananasy! („Pineapples! Bananas! Pineapples! Bananas!“) A little boy comes up and says: „Sir, you're so big and yet so uneducated. You shouldn't say <i>bananasy</i>, you should say <i>banany</i>. „Thank you, boy“, the Georgian says. „BANANY! ANANY! BANANY! ANANY!“ (Joke № 1111519002)	„Торгует грузин фруктами и громко объявляет по базару: – Ананасы! Бананасы! Ананасы! Бананасы! Подходит маленький мальчик и говорит: – Вы дяденька такой большой и такой необразованный. Надо говорить не бананасы, а бананы. – Спасибо малчик. БАНАНЫ! АНАНЫ! БАНАНЫ! АНАНЫ!“ (Анекдот № 1111519002)

Example 3. II version (Russian version).

As we can see, the Russian-speaking little boy in Example 3 wants to bring the Georgian seller into the field of the linguistic norm (pineapple vs. banana (resp. bananasy)). However, he still goes away from the norm (pineapple vs. banana banana). His game reduplications are memorable chants on the market, which, for native speakers, can act as „anchors“-slogans.

In the oral urban environment, there are other versions of the jokes of the meta-level game, in other words, the game of linguistic usage:

„Why do you all repeat words with the letter ‘M’? Like <i>arbut-marbut, taksi-maksi, bazar-mazar</i>?“ „What can you do – the people have no culture-multure!“ (Reduplication-shmeduplication URL: https://clck.ru/3RHZN6)	„А почему у вас все повторяют слова с буквой „М“? Например, арбуз-марбуз, такси-макси, базар-мазар?“ – „Что поделаешь, нет у народа культуры-мультуры!“ (Редупликация-шмедупликация. URL: https://clck.ru/3RHZN6)

Example 4. Reduplication.

The joke in Example 4 follows the same questioner-responder model. The latter responds as a „cultural ethicist“. Empirical evidence shows that the reduplicativity of words extends beyond the (Southern) Caucasus. In all the above jokes, there are no „individualizations“, then in the following examples, Gogs and Givi become the characters. We need to note that this a Georgian name which is one of the „naive/goofy/goofy/swaggering“¹ characters in jokes, for instance:

„One Georgian asks another: – Gogi, how do you think <i>gogal-mogal</i>² would be in English? – Probably... <i>Shakespeare-makespeare</i>“. (Joke August 29, 2002)	„Один грузин спрашивает другого: – Гоги, как ты думаешь, как будит по-английски гогал-могал? – Навэрнае, Шекспир-мэкспир...“ (Анекдот 29 августа)

Example 5. Joke August 29, 2002.

In the joke in Example 5, Gogi acts as a responsible, knowledgeable, expert in the English language and literature, a „wise man“, but in reality, a fool. Through the reduplication of the word „gogal-mogal“, a semantic transition occurs from low (kitchen, ordinary, domestic) to high (cultural), with a play on the pseudonym of the great Russian writer Gogol. In a joke, a grammatical or lexical answer is expected to the question about the translation („how it will be in English“). Nevertheless, in a completely unexpected way, we hear a „literary“ response in the transition from the Russian writer of the

¹ Two Georgian guys in full suits and ties are driving an old car. It's *crazy hot* outside – like 40 degrees. Windows up. No air. Nothing. One looks at the other and goes: – *Gogi, come on... let's roll the windows down. It's boiling.* And Gogi says: – *No, no, no...* Let them think we have air conditioning. („Century“ club. Jokes about Caucasians: <https://www.akumb.am/archive/index.php/t-55575.html>)

² The Russian language norm should be *eggnog/gogol-mogol*. It sounds close to the Polish meaning *kogel-mogel*; in English, *hug-mug, hugger-mugger*.

XIX century, GOGOL, to Shakespeare (Shakespeare-Shmakespeare/Шекспир-мэксспир).

„Givi, who is SUSHKA³? – SUSHKA is like LAVASH with a little hole! – Lavash with a little hole is a BAGEL, and SUSHKA is a DOGGY’S MOM!“ Source: https://otvet.mail.ru/question/45123185?reply	„Гиви, кыто такой СУШКА? – СУШКА – эта такая ЛАВАШ с дирочком! – ЛАВАШ с дирочком – эта БУ-БЛЫК, а СУШКА – это САБАЧКИН МАМА!“ Source: https://otvet.mail.ru/question/45123185?reply

Example 6. A recent joke.

In the last joke, humor is based on a replay of the following oppositions: drying vs. bagel vs. lavash (arm. bakery products), drying/SuShka/суШка vs. bitch/suChka/суЧка (male). Givi’s „explanation“ is based on an iconic metaphor, namely, visual similarities that are not equivalent: drying vs. lavash with a hole, lavash with a hole vs. a bagel. The „finale“ of the joke ends based on metonymy, the usual destruction. The denotation of the word „drying“ for Givi is not a bakery product („Drying is such a lavash with a twist“/„Sushka – eta takaya lavash s dirochkom“/ „Сушка – эта такая лаваш с дирочком“), but a bitch/ SuChka/ СуЧка (Dictionary of the Russian Language, 1999: 312). Bitch/SuChka is another acoustic signifier referring to a female dog, the diminutive name of the word „bitch“/Suka/Сука (Dictionary of the Russian Language, 1999: 312), which has an additional connotative meaning in Russian. „Bitch“/Suka/Сука is a disapproving or insulting address to a woman, a bitch, a woman with low social responsibility, etc.

Finally, here is another example of a joke with a „grassroots“ accent, presented in two versions: Armenian and Russian.

³ For the English-speaking public, let us clarify that the Russian word is „sushka“ (a small dry ring-shaped bread), „lavash“ (thin flatbread), and „bublik“ is „bagel“.

„Listen, Givi, woman intimate organ, five letters.’ Givi: ‘Vertical or horizontal?’ ‘Horizontal.’ ‘Then write <i>mouth</i>’.⁴ („Century“ club. Jokes about Caucasians)	„Պասլուշայ, Գիվի, ժենսկի պալավոյ օղզան, պյատ բուկվ: Գիվին. – Պա վեռծիկալի՞ իլի պա գարիզանտալի՞: – Պա գարիզանտալի: – Տոգդա նապիշի ռոծիկ՞: („Century“ club. Jokes about Caucasians)

Example 7: I version (Armenian version) of another joke.

Judging by the joke, this is a product of the Soviet era. People from the Soviet „periphery“ (Georgia) travel to the „center“ (Moscow), and during the quasi-intellectual activity, a „grassroots“ theme based on the movement of planes is played out: crossword puzzle (horizontal vs. vertical) vs. anatomy. However, Givi’s knowledge moves away from the anatomical, with an apparent reference to the word „uterus“, into the erotic sphere, having in mind the areal, colloquial tabooed anatomical meaning of the letter P (p....) as a metaphor for physicality.

The deliberate diminutive of the word „rot-ik/рот-ик“ (little/ small mouth) enhances the comic effect.

„Knowledgeable“ in anatomy, or rather, the naively cunning Givi advises a friend to write (small) „mouth“, thereby having real, colloquial words in his mind (pussy vs. mouth), not a professional high-case word. On a pragmatic level, the listener, as an out-of-text character, becomes an accomplice in the game, completing the unsaid meaning, thereby enhancing the effect of inclusiveness and collective understanding. Thus, comedy arises at the intersection or collision of several codes from different language registers: from high (uterus) to low (p....), from horizontal to vertical.

Reduplication of Georgian „school“ jokes

We have seen in the examples above that motifs from everyday life are often used to tell anecdotes. These have achieved a certain degree of popularity among the general public. However, there are also other examples that are

⁴ Стоит заметить, что анекдот приобретает экспрессивность, если рассказывается с грузинским акцентом, чего нельзя сказать в русской, авторской версии (рассказал Ваня Комлев). II версия: „Two Georgians are sitting together; one of them is solving a crossword. ‘Listen, Gogi, the clue says: *Female sexual organ. Five letters.*’ ‘Across or down?’ ‘Across.’ ‘Then write: mouth.’“ // „Сидят два грузина, один разгадывает кроссворд. – Слушай Гоги, вопрос: Женский половой орган. Пять букв. – По горизонтали или по вертикали. – По горизонтали“. (Joke № 9961382).

significant for the educational sector, and we will examine them here. Many examples of language play can be cited from Georgian „school life“:

„In a Georgian school, a lesson of the Russian language. – Rebjata, značit, russkij jazyk očen' složnyj jazyk. Naprimer: Nast'ja – èto ženskoye imja, a nenast'je – plokhaja pogoda“. (Joke № 556944)	„Урок русского языка в грузинской школе. – Дэти, русский язык – очэнь трудный язык! Напримэр, Настя – это дэвушка, а ненастя – плохая погода! “ (Анекдот № 556944)

Example 8. A school joke.

In Russian, it is overlaid in the joke, which is attributed to the complexity of the Russian language and the teaching of the language norm. However, the teacher overcomes the „difficulties“ with great success, thanks to the juxtaposition of consonant words such as „Nastya“ and „nenast'je/bad weather“. It is well known that cognitive processes in humans occur through differences (Saussure, 1997: 166), the juxtaposition of the familiar vs. unfamiliar, contrast (Collins, Robinson, Behrmann, 2018: 120–131; Johnston/Edmonds, 2009: 577–596). The joke uses juxtaposition as a didactic device. The last joke given is, in fact, a critical product of the Soviet era. It has an echo of Soviet language policy: the language of the empire should be taught in educational schools of fraternal republics (Georgia, Armenia, etc.). It should also be noted that there are practically no such jokes about ignorance of the Russian language in Armenia; accordingly, humorous jokes about Georgian teachers of the Soviet era are products of implicit criticism of Georgian schools or teachers.

If, in the last joke, the process of teaching the Russian language norm took place in a comprehensive Soviet school, then, in the following example, the „expert“ of the Georgian language norm is already in the „center“ of the USSR – in Moscow.

„A Georgian man in one of Moscow’s restaurants calls the waitress. – Devushka, prinesi vada. „Waitress: – Not vada, but vody. The waitress brings the water, the Georgian drinks it, and says: – Spasiby, vukusnaya vadi (instead of vodA). Waitress: – Not vodY, but vadA. – Vaaa, tupaya, shto li? Sama ni znayesh, a menya uchish!“⁵ („Century“ club. Jokes about Caucasians)	„Վրացին Մոսկվայի ռեստորաններից մեկում կանչում է մատուցողուհուն. – Դե՛վուշկա, պրինեսի վադա: Մատուցողուհին. – Դե вода, а воды. Մատուցողուհին բերում ա ջուրը, վրացին խմում ա ու. – Սպասիրը, վկուսնայա վադի: Մատուցողուհին. – Դե воды, а вода. – Վաաա, տուպայա՛, շտո լի: Սամա նի զնայեշ, ա մնե ուչիշ“: („Century“ club. Jokes about Caucasians)

Example 9. Jokes about Caucasians.

As we can see from the joke, he is at a carnival-themed gathering (restaurant). The waitress, as a native speaker of the language norm, functions as a „teacher“. Such a function is incompatible with the space of a carnival, which is why teaching a language norm causes aggression in a Georgian (What, are you stupid or something? You don’t even know it yourself, and you’re trying to teach me!). In the ending of the joke, the Georgian carouser turns into a „connoisseur“ of the cases of the Russian language, the linguistic norm: „prinesi vadA (water), instead of vodY (water), tasty water, instead of water (tasty vodY instead of vodA/ вкусная водЫ, вместо водА). The Georgian confuses the dative case with the nominative, the nominative with the dative.

The comicality of the situation is accentuated by the „screaming“, noticeable accent, as well as ignorance of the case forms of personal pronouns (me vs. me/ mne vs. menya/ мне vs. меня).

About the Georgian’s ignorance or knowledge of the Russian language, we read another joke from the post-Soviet era, which we quote in Example 10:

⁵ Standard English translation: „A Georgian man in a Moscow restaurant calls the waitress.
– Miss, please bring me some water.
Waitress: – It’s not *water*, but *some water*.
The waitress brings the water. The Georgian drinks it and says: – Thank you, the water was tasty.
Waitress: – It’s not *some water*, but *water*.
– What, are you stupid or something? You don’t even know it yourself, and you’re trying to teach me!“.

„A Georgian writes a text message: – Daragoy padrug Natash, atkuda you find out shto I not Russki? Normative version: A Georgian man writes an SMS: – Dear friend Natasha, how did you find out that I am not Russian?“ („Century“ club. Jokes about Caucasians)	„Դարացի sms ւ գրում. – Դարադու քադրուգ Նատաշ, ադ քուդա քու ւշնալ, իտո յա ռուսկի? (Armenian version) Грузин пишет sms-ку: – Дарагои падруг Наташ, ат куда ти узнал, што я не русский?“ („Century“ club. Jokes about Caucasians)

Example 10. Language skills.

As this joke in Example 10 shows, it ridicules Georgian language norms (spelling, grammatical gender, etc.). The comicality of the situation is further emphasized when he asks how Natasha guessed that he was not Russian; that is, in his mind, he already perceives himself as a native speaker of the Russian language and is surprised that he is not perceived as Russian.

Let us recall a few more jokes about the Georgians' ignorance of the Russian language, which are based on playing with articulatory accidents: „In a Georgian school. Teacher: „– Remember, deti: bulka, wilka, tarelka (булька, вилька, тарелька) are written without a soft sign, and sol, bean – with a soft sign. Remember this, deti, because it is impossible to understand this.“ (Joke №-2042319031).

As we can see, the teacher correctly explains that the words „salt“ (sol/ сол) and „beans“ (fasol-фасол) are written with a soft sign and need to be remembered, but playing based on accent, ignorance of articulation norms, intonation, rhythm of speech or lack of preparation of the speech apparatus for pronunciation of phonetic syntagmas of the Russian language becomes material for didactic purposes. The „author“ of the joke does not go into details, does not „explain“, but it can be added that a loaf, fork, and plate are not written without a soft sign, since the consonants before the „a“ sound firm. But there is another version of this joke, in which a Russian lesson in a Georgian school is the plot. The teacher says:

„– Children, the words ‘teacher’ (‘,uchitel’), and ‘winner’ (‘,pobeditel’) are written with a soft sign (‘,b’) at the end, while the words ‘fork’ (‘,vil’ka’), and ‘plate’ (‘,tarel’ka’) are written without a soft sign.“ Gogi says: – „Teacher, but how can one understand this?“ The teacher replies: – „Gogi, this cannot be understood – it must be memorized“. (Joke №-302615010)	„Урок русского в грузинской школе. Учитель говорит: – Дети, слова „учител“, „победител“ пишутся с мягким знаком на конце, а слова „вилка“, „тарелка“ пишутся бэз мягкого знака. Гоги говорит: – Учитель, но как это понять? Учитель: – Гоги, это понять невозможно, это надо запомнить“ (Joke №-302615010)

Example 11. A Teacher.

Of course, the „narrator“ of the joke adheres to the existing „logic“ that you need to remember. However, the phonetic analysis of the words „teacher“ (‘,uchitel’/‘,учитЭл’) and „winner“ (‘,pobeditel’/‘,победитЭл’) shows that if you omit a soft sign, the previous vowel ‘,e’/‘,е’ must be read as ‘,e’/‘,э’: ‘,uchitel’/‘,учитЭл’, ‘,pobeditel’/‘,победитЭл’. A soft sign softens the ‘,l’/‘,л’ sound, and the letter ‘,e’ is pronounced as a complex sound [ye/йе].

„Georgian“ jokes are the product of carnival consciousness, the „authors“ of which are native speakers of the linguistic norm of the Russian language. Otherwise, it was impossible to play at the meta-level (joke).

Here is another colorful example of a native Russian speaker. Alexander Radashkevich notes with subtle humor in Georgian Notes: at the international Russian-Georgian poetry festival „In Search of the Golden Fleece“ in Georgia, „one of these teachers, a sweet, small, thin woman, told us, pointing a pointer at some bone behind the dusty museum glass: „This mutton is sold in the sixth century B.C.“ / „Eta baranina sdelana v shestom veke do nashei eri“/ „Эта баранина сдэлана в шестом веке до нашей эри“ (Radashkevich, 2009). In other words, the ram’s bone is said to indicate an artifact from the sixth century B.C.

In this context, one should recall V. Kikabidze’s apt words. Of course, this is not a reproach to the highly respected A. Radashkevich, but as a warning against prejudice against any peoples: „Wise advice from Vakhtang Kikabidze. If a person of Caucasian nationality is talking to You in the language of Your nationality, do not consider him a fool for his accent and some grammatical errors. Just remember that this person is talking to You in Your language and also speaks his native language perfectly, which You do not know at all!“ (Kikabidze 2018).

We know summarize our findings. As can be seen, jokes based on the play of articulatory accidents demonstrate a stable semiotic mechanism for constructing a comic effect through deviation from the linguistic norm at the levels of pronunciation or acoustic plan, and of its metalanguage comprehension. The language game that arises in jokes and observations is shaped from the perspective of a native speaker of a normative code who interprets „someone else’s“ speech through the prism of his own linguistic competence. Comedy is based on the level of the plane of expression (narrative intonation, articulation, and intonation).

Articulatory accidents, manifested by graphemic and phonetic errors („uchitel“, „pobeditel“, „vil’ka“, „tarel’ka“, „bul’ka“/„учител“, „победител“, „вилька“, „тарелька“, „булька“), become signs of the speaker’s „otherness“. The analyzed jokes demonstrate that their construction is possible only at the metalanguage level, where knowledge of the norm is a prerequisite for playing with its violation. Nevertheless, the most interesting thing is that the „deformed“ in linguistic terms is interpreted as a deviation from the linguistic norm. Laughter is based on the contrast of articulatory errors and normative knowledge (the words *‘fork’* („vil’ka“), and *‘plate’* („tarel’ka“) are written without a soft sign). Such a linguistic inversion of the normative and the non-normative is made possible by carnival, playful thinking. In the context of didactic communication – the lesson – the teacher suggests abandoning the rational explanation („it is necessary to remember“). „Mysticism“ is introduced into comic discourse: to understand the impossibility of understanding, but only memorization.

Vakhtang Kikabidze’s advice can be considered as a metacorrection. The focus is shifting from assessing deviation to recognizing the asymmetry of language competencies. The accent and grammatical errors of the Georgian are reinterpreted as a consequence of intercode communication, in which one participant is forced to operate in a non-native language.

Conclusions

Reduplication in „Georgian“ jokes is one of the key mechanisms for constructing a comic effect. Echo words like *shashlik-mashlyk*, *salad-malat*, *culture-multur* do not have a full-fledged denotation. They enhance the emotionality of the utterance, mark the playful attitude towards language, and open the field for associative play. In these constructions, reduplication functions as a means of carnivalizing the norm, thereby destroying seriousness, transferring communication between quasi-participants in the dialogue to the register of irony. Reduplication in „Georgian“ jokes becomes a sign not of a linguistic

„mistake“, but of a conscious deviation from the norm, a form of language game, but on the part of native speakers of Russian. Without knowledge of the language norm, it was impossible to violate the comic. Laughter from „Georgian“ jokes is possible only if you have a background knowledge of the „correct“ pronunciation, spelling, or usage. Characters like Goga and Givi are not individualized, but function as typical figures that allow reproducing and varying the same semiotic scenario: „naive speaker“ vs. „the hidden bearer of the norm“.

Considering the historical context of these jokes, it is safe to say that the Soviet context plays a crucial role in their formation. Most of the examples are rooted in the experience of the USSR's language policy, in which Russian served as a supranational normative code mandatory for study in the republics. „School“ jokes based on the difficulties of assimilating a soft sign, cases, or homonymy (Nastya / bad weather/ Nastya / nenast'e/Настя / ненастье) reflect not so much individual incompetence as systemic tension between the language of the center and the languages of the periphery.

In the „Georgian“ jokes in the post-Soviet era, there has been a shift in emphasis. If in Soviet jokes a Georgian is often depicted as a student or an object of correction, then in later examples he may act as an „expert“, confident in his command of the Russian language (a joke about a Georgian texting a restaurant customer). However, the comic effect is preserved due to the discrepancy between the character's self-perception and how the addressee interprets his speech. It indicates the transformation of language memory: the normative code remains, but loses its institutional rigidity and enters game mode. Thus, the „Georgian“ jokes demonstrate a stable semiotic mechanism in which language play and reduplication serve as means of processing the Soviet linguistic experience in the post-Soviet cultural consciousness.

Doubling in articulation and accent no longer constitute signs of „alien“ speech. They turn into „tools“ for collective laughter, allowing them to distance themselves from the past. In this sense, a joke serves as a space of linguistic memory, in which language becomes not an object, but a „subject“, i. e., material for carnival reinterpretation.

SOURCES

- Bitch [Сучка] // Dictionary of the Russian language: in 4 volumes / RAS, Institute of Linguistics. research. 4th ed., erased. Vol. 4. S–Ya M.: Rus. yaz.; Polygraph Resources, 1999, P. 312. URL: <https://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/18/ma431220.htm?cmd=0&istext=1>
- Bitch [Сучка] // Dictionary of the Russian language: in 4 volumes / RAS, Institute of Linguistics. research. 4th ed., erased. Vol. 4. S–Ya M.: Rus. yaz.; Polygraph Resources, 1999, P. 312. URL: <https://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/18/ma431220.htm?cmd=0&istext=1>
- «Century» club. Jokes about Caucasians. URL: <https://www.akumb.am/archive/index.php/t-55575.html>
- Joke № 2042319031. Jokes from Russia (Homepage). URL: <https://www.anekdot.ru/id/-2042319031/>
- Joke № 302615010. Jokes from Russia (Homepage). URL: <https://www.anekdot.ru/id/-302615010/>
- Joke № 424290. Jokes from Russia (Homepage). URL: <https://www.anekdot.ru/id/424290/>
- Joke № 556944. Jokes from Russia (Homepage). URL: <https://www.anekdot.ru/id/556944/>
- Joke № 556944. Jokes from Russia (Homepage). URL: <https://www.anekdot.ru/id/-1111519002/>
- Joke August 29, 2002. Jokes from Russia (Homepage). URL: <https://www.anekdot.ru/an/an0208/s020829;100.html>
- Oh, Luli, Luli, the bumps came in [Ой, люлі, люлі, налетіли гулі]. Ukrainian folk lullaby in a wonderful modern animation [Українська народна колискова у чудовій сучасній анімації]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=C4E0FCMhkcY>
- Otvety homepage. URL: <https://otvet.mail.ru/question/45123185?reply>
- Shashlik-Mashlik. Live Journal (Homepage). URL: <https://golibus.livejournal.com/212816.html>
- Suka [Сука] // Dictionary of the Russian language: in 4 volumes / RAS, Institute of Linguistics. research. 4th ed., erased. Vol. 4. S–Ya M.: Rus. yaz.; Polygraph Resources, 1999, pp. 303–304. URL: <https://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/18/ma430324.htm>

LITERATURE

- Bakhtin, M. M. (1986). The Problem of Speech Genres. Bakhtin, M. M. Speech Genres and Other Late Essays. Transl. by Vern W. McGee; Ed. by Caryl Emerson and Michael Holquist. UNIVERSITY OF TEXAS PRESS, AUSTIN, pp. 60–102.
- Collins, E., Robinson, A., Behrmann, M. (2018). Distinct neural processes for the perception of familiar versus unfamiliar faces along the visual hierarchy revealed by EEG. *Neuroimage*.181, pp. 120–131.
- De Saussure, F. (1997). *Cours de linguistique générale*. Édition critique préparée par Tullio de Mauro. Postface de Louis-Jean Calvet. Paris: Payot.
- Dundes, Alan (1987). Cracking jokes: studies of sick humor cycles & stereotypes. Berkeley, California: Ten Speed Press.
- Henzelmann, M. (2019). The Europeanisation in Bulgaria and the impact of the French language. *Chuzhdoezikovo obuchenie. Foreign Language Teaching*, 46 (1), pp. 19–32.
- Johnston, R. A., Edmonds, A. J. (2009). Familiar and unfamiliar face Recognition: A review. *Memory*, 17 (5), pp. 577–596.
- Kikabidze, V. (2018). Preface to the book. URL: <http://9tv.co.il/video/2018/08/17/74523.html> (10. 1. 2025).
- Radashkevich, A. (2009). Georgian notes. *Siberian Lights*. 9. URL: <https://magazines.gorky.media/sib/2009/9/gruzinskie-zametki.html> (14. 1. 2026).
- Simyan & Dragan (2025). Languages in the South Caucasus region and in Southeastern Europe: culture, semiotics, and politics. *Lingua Montenegrina*, 35, pp. 95–111.
- Vesselinov, D. (2016). Theoretical basis of „Dictionary of the French words in Bulgarian language“. *Chuzhdoezikovo obuchenie. Foreign Language Teaching*, 43 (3), pp. 250–271.

Tigran SIMYAN

GRADSKI EP KAO IGRA SA JEZIČKOM NORMOM (NA PRIMJERU „GRUZINSKIH“ ŠALA I NJIHOVIH RUSKIH VERZIJA)

U članku se ispituje „gruzijski“ vic kao govorni žanr u kome se jezična norma narušava konotativnom reduplikacijom i drugim oblicima jezične igre. Na osnovu Bahtinove teorije govornih žanrova i proučavanja humora, anegdota se tumači kao metajezična praksa koja odražava društvene stavove prema normalnosti, devijaciji i jezičnom autoritetu. Analiza je sprovedena u kontekstu jezikoslovnoga polifonoga urbanoga prostora Staroga Tbilisija, đe je ruski povijesni služio kao jezik carstva, uporediv sa ulogom francuskog u jugoistočnoj Europi. Ova sociolingvistična situacija doprinijela je aktivnom jezičnom kontaktu i formiranju hibridnih govornih oblika, koji su kasnije postali izvor anegdotskih tekstova. Posebna pozornost je posvećena reduplikaciji kao ključnom mehanizmu za stvaranje komičnoga efekta u „gruzijskim“ šalama. Konstrukcije odjeka kao što su „šašlik-mašlik“, „salat-malat“, „kultur-multur“ nemaju samostalan denotat. Međutim, oni obavljaju pragmatičke i semiotičke funkcije: pojačavaju ekspresivnost iskaza, obilježavaju ironiju i upućuju na svjesno odstupanje od norme. Analiza sovjetskoga i postsovjetskoga anegdotskoga empirijskoga materijala, uključujući „gruzijske“ tipične likove Gogija i Givija, pokazuje da reduplikacija služi za karnevalizaciju norme i simbolično istraživanje odnosa centar-periferija. Na kraju članka autor zaključuje da je reduplikacija u „gruzijskim“ vicevima ključni mehanizam komičnoga učinka. „Odjeci“ glavnih dijelova riječi, kao što su *multur*, *malat* i *mašlik*, opet nemaju samostalnu denotaciju i služe karnevalizaciji jezične norme i povećanju izražajnosti govora. Oni pretpostavljaju poznavanje normativnog koda i odstupanje od norme pretvaraju u svjesnu jezičku igru i oblik kolektivnoga jezičkoga pamćenja.

Ključne riječi: *odstupanje od jezičke norme, reduplikacija, jezična igra, vic kao govorni žanr, urbana višejezičnost, semiotika humora, jezičko pamćenje*

Pregledni rad

UDK: 811.163.42:811.163.41

Slavica VRSALJKO

Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja

Sveučilište u Zadru

slavicav@unizd.hr

PREGLED JEZIČNIH SAVJETNIKA OBJAVLJENIH POČETKOM 90-IH GODINA 20. STOLJEĆA – RAZLIKOVNICI IZMEĐU HRVATSKOGA I SRPSKOGA JEZIKA

Hrvatski je jezik nakon osamostaljena iznova opterećen tere-
tom prošlosti i veze sa srpskim jezikom. Pritom ga se nastojalo
očistiti od svega onoga što naizgled nije pripadalo hrvatskomu
jeziku, čak i od onih riječi koje su i danas dijelom njegove raz-
govorne verzije, ali su se u razlikovnicima navodile kao srpske.
Stoga će se u ovome radu navesti razlikovnici nastajali počet-
kom 90-ih godina 20. stoljeća, oni poznati i oni manje poznati.
U uvodu se opsežnog *Hrvatskoga jezičnog savjetnika* skupine
autora navodi da su „razlikovnici bili usmjereni isključivo na
leksičke odnose i izbore, a savjetnici na veoma ograničen skup
jezičnih pitanja i savjeta“ (Barić et al., 1999: 11). Razlikovni
savjeti zapravo su oni u kojima se upozorava na razlike između
hrvatskoga i drugih jezika, i to je bilo važno za uspostavljanje je-
zika, od samih početaka najuže, prve hrvatske društvene zajed-
nice, a zatim i za njegovo održavanje i razgraničavanje u odnosu
na druge. Pri tome je važno naglasiti da u tom smislu to nije ni-
kakva nacionalistička jezična politika ili nešto što bi umanjivalo
jezična ili druga prava drugih naroda.

U radu će se obraditi sljedeći razlikovnici: *Razlikovni rječnik
srpskoga i hrvatskog jezika* (1991) Vladimira Brodnjaka; *Ra-
zlike između hrvatskoga i srpskoga jezika* (1991) Ivana Branka
Šamije i Dražena Lukačića; *Jezični priručnik* (1992) Marijana
Krmptića; *Mali razlikovni rječnik – Govorimo li ispravno hr-
vatski* (1993) Stanke Pavun; *Razlikovni rječnik hrvatskoga i srp-
skoga graditeljskog nazivlja* (1993) Zdenka Vazdara; *Jezik naš
hrvatski ovdje i sada* (1994) Tomislava Kuljiša te *Hrvatska riječ
– jezični priručnik* (1995), Franjo Tanocki.

Ključne riječi: *jezični savjeti, razlikovnici, razlikovni savjeti*

Uvodno o društveno-političkim i jezikoslovnim pitanjima devedesetih godina 20. stoljeća u Hrvatskoj

Devedesete se godine 20. stoljeća, i to u svim aspektima, društveno-političkim i jezikoslovnim, smatraju, kako ih naziva Badurina (2011), „burnima“. U društveno-političkom smislu razdoblje je to raspada zajedničke države Jugoslavije i osamostaljivanje Republike Hrvatske što se nužno odrazilo i na status hrvatskoga jezika koji je samim time postao i službenim jezikom u novoosnovanoj državi. Tako u Ustavu Republike Hrvatske, članku 12. stoji:

„U Republici Hrvatskoj u službenoj je uporabi hrvatski jezik i latinično pismo. U pojedinim lokalnim jedinicama uz hrvatski jezik i latinično pismo u službenu se uporabu može uvesti i drugi jezik te ćirilično ili koje drugo pismo pod uvjetima propisanim zakonom.“

(https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/Redakcijski_prociscen_tekst_Ustava_Republike_Hrvatske_Ustavni_sud_Republike_Hrvatske_15._sijecnja_2014_.pdf)

Ustavom je, kako navodi Pranjeković (2018: 89), određen novi društveno-politički, pravni, gospodarski, kulturni, ali jezični i jezično-politički ustroj RH. Time je završena „duga i mukotrpa borba hrvatskoga naroda da svoj jezik slobodno i bez ikakvih ograda naziva svojim imenom.“ Međutim, kako navodi Badurina (2015: 16), time je započelo i „djelomično preoblikovanje temelja toga jezika kao standardnoga“ pa ona to razdoblje obilježava kao proces restandardizacije na hrvatski način koje je podrazumijevalo nova propitivanja jezične prošlosti, nova procjenjivanja pa i osporavanja, primjerice, spomenuta autorica navodi kako se Ljudevitu Gaju zamjerala odluka da štokavština postane osnovica književnog/standardnog jezika, ilircima se osporavalo jugoslovenstvo, sporili su i Gajev pravopis i sl.

Devedesete su započele objavljivanjem Babić, Finka, Moguševa *Hrvatskoga pravopisa*, poznatog *Londonca* iz 1971. godine, nadalje 1991. godine objavljen je *Rječnik hrvatskoga jezika* Vladimira Anića. Sasvim očekivano puno je pozornosti izazvalo i objavljivanje *Razlikovnog rječnika srpskoga i hrvatskoga jezika* Vladimira Brodnjaka iz 1991. godine za koji Pranjeković (2006) navodi kako je riječ o korisnom priručniku koji treba oprezno koristiti uzimajući u obzir objašnjenja koja se nalaze u knjizi. Priručnik, kako i sam naslov govori, prikazuje složene odnose između dva leksička sustava, srpskoga i hrvatskoga.

Kao što je i razumljivo, u promatranom su razdoblju jezikoslovci bili okupirani prije svega rješavanjem pravopisnih i leksičkih problema, ostale su norme (fonološka, morfološka i sintaktička) u devedesetima doživjele, kako navodi Samardžija (2004: 231), neznatne promjene ili su ostale nepromijenjene.

Pranjkoć (2006: 49) navodi kako su devedesete, osobito ratne (1991. – 1995.), bile prepune raznovrsnih događanja pa u tom kontekstu izdvaja tri tematske cjeline, prve koja se tiče pravopisa i rasprava koje su se odvijale oko njega, druga Aničev *Rječnik hrvatskoga jezika* te treća Brodnjakov *Razlikovni rječnik*. U ovom će se pregledu osvrnuti samo na treću tematsku cjelinu koja se odnosi na razlikovnik. Naime, sasvim je razumljivo da će razdoblje velikih jezičnih promjena rezultirati i velikim brojem razlikovnika, ali i objavljivanih jezičnih savjetnika.

Razlikovnici 90-ih godina 20. stoljeća

Hrvatski je jezik nakon osamostaljena iznova opterećen teretom prošlosti i veze sa srpskim jezikom na čemu će se temeljiti razlikovnici nastajali 90-ih godina 20. stoljeća, oni poznati i oni manje poznati. Razlikovnici su, naime, bili usmjereni „isključivo na leksičke odnose i izbore, a savjetnici na veoma ograničen skup jezičnih pitanja i savjeta“ (Barić et al., 1999: 11).

Razlikovnici načelno nisu jezični savjetnici, u svom ih popisu navodi samo Protuđer (2004), nego su misao vodilja koja se vezivala uz „čišćenje“ hrvatskoga jezika od srpskoga. Razlikovni savjeti zapravo su oni u kojima se upozorava na razlike između hrvatskoga i drugih jezika, i to je bilo važno za uspostavljanje jezika, od samih početaka najuže, prve hrvatske društvene zajednice, a zatim i za njegovo održavanje i razgraničavanje u odnosu na druge. Pri tome je važno naglasiti da u tom smislu to nije nikakva nacionalistička jezična politika ili nešto što bi umanjivalo jezična ili druga prava drugih naroda. Svaka društvena zajednica, uža ili šira, ima se pravo i mora jezično i na druge načine razlikovati od bilo koje druge jezične/društvene zajednice. Jezična ujednačavanja, bilo u užim bilo u širim društvenim zajednicama, vode prema društvenim ujednačavanjima i pravu na društvenu posebnost.

Pregled relevantnih razlikovnika objavljenih 90-ih godina

U ovome pregledu navest će se primjeri iz razlikovnika, i to: *Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskog jezika* (1991) Vladimira Brodnjaka; *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika* (1991) Ivana Branka Šamije i Dražena Lukačića; *Jezični priručnik* (1992) Marijana Krmpotića; *Mali razlikovni rječnik – Govorimo li ispravno hrvatski* (1993) Stanke Pavun; Zdenko Vazdar *Razlikovni rječnik hrvatskoga i srpskoga graditeljskog nazivlja* (1993); Tomislav Kuljiš *Jezik naš hrvatski ovdje i sada* (1994); *Hrvatska riječ – jezični priručnik* (1995), Franjo Tanocki.

Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskog jezika Vladimira Brodnjaka

U popisu razlikovnika svakako prednjači, onaj nastao 1991., Vladimira Brodnjaka *Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskog jezika*, i to četrdeset godina nakon prvog razlikovnog rječnika Petra Guberine i Krune Krstića pod nazivom *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika* (1940). Ta su dva rječnika izašla u rasponu od pedeset godina, a u prvim godinama hrvatske samostalnosti, kako navodi Protuđer (2004), njih čak deset. Naime, iako je bio prvi u godinama hrvatske samostalnosti, nailazi na brojne kritike, ali u pregledima savjetodavnih djela na popis ga stavlja samo Protuđer (2004) navodeći kako je u razlikovniku Brodnjak bio praktičar jer je u svoj rječnik unosio riječi koje je čuo ili pročitao ne opterećujući se teorijom. Godinu dana poslije, 1992. izlazi manje izdanje navedenog rječnika istoga naslova. Sam Brodnjak (1991: 9) u predgovoru navodi kako je rječnik nastajao u nepovoljnim političkim prilikama kad su „svi napadali na „strašne“ hrvatske riječi samo poticali moju namjeru da izradim rječnik srpskoga i hrvatskoga jezika.“ Dalje naglašava kako svjedoči o postojanju hrvatskoga jezika i prije „ustaškog hrvatskog“ jer unosi u rječnik sve one riječi koje je nekadašnja politika bivše Jugoslavije htjela „istrijebiti, zatrti“. Kao i Guberina i Krstić, navodi i postotke različitosti između hrvatskoga i srpskoga leksika u iznosu 11.5% do 16% pri čemu razlike u refleksu jata iznose oko 5%. Knjiga sadrži rječnik razlika te manji frazeološki rječnik na kraju. Samo razlikovnik naišao je na kritike, primjerice riječi su poredane u stupce i s obzirom na naslov očekivano bi bilo da se prvo navodi srpska pa hrvatska riječ, međutim uočava se kako je obratno, što mu zamjera Babić (1995: 52), jer time zbunjuje korisnike koji misle da je s lijeve strane srpska, a s desne hrvatska riječ. Primjerice za riječ *đavao* (grč.) upućuje na nekoliko značenja kao *vrag*, *sotona*, a u prenesenom značenju označava nestašnog momka, također je navedeno kako se u hrvatskome češće upotrebljava *vrag*, a u srpskome najčešće *đavao* (Brodnjak, 1991: 111) Naravno, kao što to i Babić (1995: 53) navodi, nikako se ne može reći da je *đavao* isključivo srpska riječ. Sličan slučaj je i s riječju *poljubac* (Brodnjak, 1991: 394) uz koju je naveden znak > (znači da riječ navedena ispred njega spada (i) u hrvatski jezik) kojim se upućuje na hrvatsku riječ *cjelov* jer se prema Brodnjaku ta riječ u srpskome rabi samo u crkvenom jeziku. I riječ *inženjer* (ibid: 178) navodi isključivo kao srpsku dajući ekvivalentu hrvatskome nazivu *inženjer* s čim se također Babić (1995: 54) ne slaže navodeći kako ima cijeli niz hrvatskih potvrda za *inženjer* i *inžinir*, i to u Benešićevu rječniku, o tome je i u *Jeziku* pisao A. Gluhak (godište 42, str. 56. – 61.). Danas se uvriježio standardni naziv *inženjer* dok se u razgovornome jeziku može čuti *inžinjer*. Dijelom svakodnevnoga govora je i riječ *đipati* za koju Brodnjak (1991: 112) navodi kao

srpsku s upućivanjem na hrvatske glagole *skakati*, *poskakivati*. I nesvršeni glagol *opeglati* (isto: 342) navodi kao srpski, međutim on je također dijelom razgovorne verzije hrvatskoga jezika, a za koji Brodnjak navodi hrvatsku riječ *izglačan*. Riječ *isprobati* Brodnjak (ibid: 184) navodi kao srpsku nudeći hrvatski ekvivalent *iskušan*, međutim u hrvatskome je jeziku danas ta riječ uobičajena u svim njegovim varijantama.

Dijelom rječničkoga blaga navodi se i veliki broj turcizama za koje sam autor u predgovoru navodi kako mu ih je bilo najteže obraditi zato što su neodvojivi dio srpskoga književnog jezika. Što se tiče turcizama u hrvatskome jeziku, njima pristupa „liberalnije“ nego, kako kaže, neki hrvatski jezikoslovci koji smatraju da korpus hrvatskoga jezika čine samo oni turcizmi za koje nema adekvatne zamjene. (ibid: 12) Nekim turcizmima koje navodi stoji oznaka da su dijelom hrvatskih dijalekata kao npr. *đubar* (turcizam u srpskome jeziku) upućujući na hrvatsku riječ *gnoj* (ibid: 113). Kao turcizam u srpskome jeziku navodi se i pogrdan naziv *džukela*, u hrvatskome jeziku naziv za *seoskog psa* (ibid: 110), međutim taj pogrdan naziv *džukela* može biti dijelom razgovorne verzije našega jezika. Navodi i primjere germanizama u srpskome jeziku koji žive u hrvatskim dijalektima, osobito kajkavskome *šrafciğer* hrvatski *izvojac*, *odvrtač* (ibid: 525), *špancir* u značenju *šetnja* (ibid: 524), *švelja* hrvatski *krojačica* (isto: 529)

Kao isključivo srpske riječi uočavaju se primjerice riječi *računar* u značenju *računalo* (isto: 449), *saučesnica* u značenju hrvatske riječi *sudionica* (isto: 481), *Vaskrs* u hrvatskome jeziku *Uskrs* (ibid: 575).

U drugom dijelu daje se frazeološki rječnik u kojemu Brodnjak (1991: 615) daje izbor od petstotinjak poslovice, izreka, uzrečica, ulomaka iz Biblije, te ustaljenih sintagmi objašnjenih hrvatskim istoznačnicama ili bliskoiznačnicama prevedeni na hrvatski, npr. *Bolje je svračak u ruci nego soko u planini* hrvatska inačica *Bolje je vrabac u ruci nego golub na krovu* (isto: 615), *Udala se kurva za đidiju* hrvatski *Sastalo se zlo i gore* (ibid: 625); *večna mu pamjat* hrvatski *neka mu ostane u vječnoj uspomeni* (ibid: 626) itd.

Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika Ivana Branka Šamije i Dražena Lukačića

U *Pristupnoj riječi* djela *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika* Ivana Branka Šamije i Dražena Lukačića objavljenoga 1991. godine govori se o stoljetnom, nepovoljnom, položaju hrvatskoga jezika, osobito od 1918. godine kada su hrvatskome jeziku nametnute „srpske riječi, srpski izrazi i srpski jezični stil“. Sama intencija autora bila je „očistiti od tuđica“ hrvatski jezik. Pri izradi rječnika autori su se poslužili rječnicima hrvatskih jezikoslovaca

Bogoslava Šuleka, Petra Guberine i Krune Krstića, ali samostalnom izradom autora kojim su, kako navode, „pokušali dokazati znanu tvrdnju hrvatskoga jezikoslovca Fausta Vrančića da je hrvatski jezik jedan od pet najuglednijih europskih jezika“ (Šamija i Lukačić, 1991: 3).

Rječnik se sastoji od dva dijela, prvi dio nazvan je *Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskoga nazivlja* koje sortira s obzirom na: Jezikoslovno nazivlje, npr. *deklinacijski – sklonidbeni; dijalektologija – narječoslovstvo, etimologija – korjenoslovstvo; fonetika – glasoslovlje* (isto: 7), *terminologija – izrazoslovlje* itd. (ibid: 9); Nazivlje svakodnevnoga govora, npr. *administracija – uprava, atmosfera – ozračje, raspoloženje, ugođaj* (isto: 10), *centar – središte, daktilografija – strojopis, eksponat – izložak* (ibid: 12), *glasaački listić – glasovnica* (isto: 13), *sumnjati (i hrv.) – dvojiti* (isto: 23); Političko nazivlje, npr. *aneksija – pripajanje, efektivan – djelotvoran* (ibid: 26), *etničke manjine – narodne manjine, nadležan – mjerodavan* (ibid: 27); Tehničko nazivlje, npr. *ekran – zaslon, geologija – zemljioslovlje, inovator – izumitelj* (ibid: 29), *prekidač – sklopka* (ibid: 30) itd.; Trgovačko nazivlje, npr. *amortizacija – iskoristivost* (isto: 32), *burza – tržište, budžetska pozicija – proračunski podstupac, depeša – brzojav, poruka* (ibid: 33), *ekonomski fakultet – fakultet gospodarskih znanosti* (isto: 34), *kredit – zajam* (ibid: 35), *trezor – riznica* (ibid: 37); Vojno nazivlje, npr. *četnik – nema odg., flota – brodovlje, formacija – postrojba* (isto: 38), *municija – streljivo* (isto: 39), *vojna policija – redarstvena policija* (isto: 41); Zdravstveno nazivlje, npr. *džigerica – jetra, glasiljke – glasnice* (ibid: 43), *medicina – liječništvo, zdravstvo, metabolizam organizma – tjelesna mijena* (ibid: 44), *vilica – čeljust* (ibid: 46) itd.

Drugi dio čini *Rječnik hrvatskih i srpskih inačica* u kojemu su riječi porredane abecednim redom, s tim da se s lijeve strane nalazi hrvatska, a s desne srpska inačica (obrnuto od prvoga dijela što malo otežava praćenje), npr.

Hrvatski	srpski
<i>Australia</i>	– <i>Australija</i> (ibid: 49)
<i>Bitnost</i>	– <i>suština</i>
<i>Bjelodan</i>	– <i>očigledan</i> (isto: 51)
<i>Crnkinja</i>	– <i>crnka</i> (ibid: 55)
<i>Četvrt</i>	– <i>kvar</i> (ibid: 57)
<i>Dopusnica</i>	– <i>dozvola</i> (ibid: 61)
<i>Dvorana</i>	– <i>sala</i> (ibid: 63)
<i>Filozofija (mudroslovlje)</i>	– <i>filosofija</i> (ibid: 67)
<i>Gospodarski</i>	– <i>privredni</i> (isto: 69)
<i>Izbornik</i>	– <i>birač</i> (ibid: 73)
<i>Izvadak</i>	– <i>izvod</i> (ibid: 74)

<i>Kazalo</i>	– <i>indeks</i> (ibid: 78)
<i>Lutka</i>	– <i>marioneta</i> (ibid: 85)
<i>Nadzor</i>	– <i>kontrola</i> (ibid: 91)
<i>Nijekati</i>	– <i>poricati</i> (ibid: 94)
<i>Odgajatelj</i>	– <i>vaspitač</i> (ibid: 98)
<i>Osooblje</i>	– <i>kadar</i> (ibid: 102)
<i>Područje</i>	– <i>teritorij</i> (ibid: 107)
<i>Pomirdbeni</i>	– <i>mirovni</i> (ibid: 109)
<i>Potres</i>	– <i>zemljotres</i> (ibid: 111)
<i>Promaknuće</i>	– <i>unapređenje</i> (ibid: 116)
<i>Računalo</i>	– <i>kompjuter</i> (ibid: 119)
<i>Ravnatelj</i>	– <i>dirigent</i> (ibid)
<i>Redarstvena policija</i>	– <i>vojna policija</i> (ibid: 120), (naziv se nalazi i u prvom dijelu, isto tako i primjeri iz drugih područja)
<i>Sklopka</i>	– <i>prekidač</i> (ibid: 123)
<i>Tajnica</i>	– <i>sekretarica</i> (ibid: 127)
<i>Tiskovni skup</i>	– <i>konferencija za novinare</i> (ibid: 128)
<i>Tvrtka</i>	– <i>firma</i> (ibid: 131)
<i>Ugođaj</i>	– <i>raspoloženje</i> (ibid: 132)
<i>Vijak</i>	– <i>šaraf, propeler</i> (ibid: 137)
<i>Zemljopis</i>	– <i>geografija</i> (ibid: 141)
<i>Žitelj</i>	– <i>stanovnik</i> (ibid: 143)

Jezični priručnik Marijana Krmpotića

Marijan Krmpotić svoj *Jezični priručnik* započinje vrlo žustrim uvodnikom, što samo po sebi nije neobično s obzirom na vrijeme nastanka, navodeći kako se negira postojanje hrvatskoga jezika. U tom tonu oblikovan je i cijeli priručnik temeljen na razlikama između hrvatskoga i srpskoga jezika. Sama intencija priručnika vezuje se uz ulogu HRT kao medijske kuće koja bi trebala i morala pridonositi razvoju hrvatskoga jezika te promicati njegovu jezičnu kulturu. Stoga je Služba za razvoj i izobrazbu kadrova izdala mali priručnik, džepno izdanje, kako bi svim njegovim korisnicima, prije svega djelatnicima HRT-a, koji sudjeluju u oblikovanju programa, bio dostupan (ibid: 10).

Sastoji se od dva dijela, u prvom se dijelu nalazi 96 natuknica odnosno kratkih pravila i objašnjenja s reprezentativnim primjerima. Drugi dio sadrži 240 stranica abecedno poredanih primjera u dva stupca, prva riječ je srpska, a druga hrvatska bez potrebnih pojašnjenja koja bi trebao sadržavati svaki

rječnik, ima ih tek nekoliko primjera. Na „lijevoj“ strani nalaze se, kako se navodi u recenziji na kraju knjige, riječi tipičnije za srpski jezik, riječi koje su bile samo ijekavizirane te riječi koje u srpskome jeziku imaju jedno značenje, a u hrvatskom drugo (npr. *brijač* – srp. *britva*, hrv. čovjek koji brije).

Svi primjeri, kako navodi autor, osim onih preuzetih iz školskih i drugih jezičnih savjetnika, uglavnom su iz novina i tjednika te s HRT-a.

Na samome početku kao prvo pravilo spominje razlike u naglascima, ali ih ne navodi argumentirajući kako bi za to trebala posebna rasprava, također spominje razliku u odrazu starog glasa jata. Nadalje, navodi razliku prema glagolu „levati, livati“ (u hrv. lijevati) u srpskom se tvore složenice s „i“ ili s „e“, ali su običniji oblici s „i“ pa navodi sljedeće primjere: u srpskom *prelivanje*, a u hrvatskome *prelijevanje*; srp. *polivati* u hrv. *polivanje*; srp. *ulivati* u hrv. *ulijevanje* i dr. (ibid: 14). Krmpotić, kao i ostali autori razlikovnika, riječi kategorički svrstava u srpske iako navedeni primjeri mogu biti dijelom razgovornoga leksika hrvatskoga jezika ili su dijelom njegovih dijalekata. Nadalje, autor u velikom broju primjera razlike temelji na promjenama pojedinih glasova unutar, na početku ili na kraju riječi, npr. u nekim riječima srpski *i* u hrvatskom je *o* – *delimičan* hrvatski *djelomičan*, ali navodi i primjer srpskoga *ludiranja* i hrvatskoga *ludovanja* (ibid: 17), *ludiranje* može također biti dio razgovornoga jezika. U nekim primjerima na kraju sloga u srpskom jeziku nalazi se *o* dok hrvatski sadržava *l*, npr. srp. *bivo*, hrvatski *bivol*; *taoc* srpski, *talac* hrvatski; srpski *do* hrvatski *dol*; *vo* srpski, hrvatski *vol* itd. (ibid: 19). Često se znalo u hrvatskome jeziku ukazivati na postojanje latinskih imenica na *-ium* koje se u hrvatskome označavaju kao imenice na *-um* koje ispred dometka imaju samoglasnik pa umjesto *-um* dobivaju *-j*, a u srpskome se taj dometak ne odbacuje. U tu skupinu ulaze imena kemijskih elemenata, npr.: srpski *kalcijum*, hrvatski *kalcij*; *magnezijum* srpski, hrvatski *magnezij*. Također i ostale imenice na *-ium*, odnosno *-um*, npr.: *kolokvijum* srpski, *kolokvij* hrvatski; *magisterijum* srpski, hrvatski *magisterij* itd. (ibid: 26–28).

Gotovo najveći broj primjera ušlo je u kategoriju 42. (ibid: 45–53) pod kojom se navodi da srpski jezik ima različite dometke od hrvatskoga za tvorbu izvedenica koje znače zanimanje, osobinu i vršitelja radnje u muškomu rodu te često rabi tuđice, npr.: u srpskom jeziku *brat od strica* u hrvatskome *bratić*; srpski *buntovnik*, hrvatski *pobunjenik*; čoban srpski, hrvatski *pastir*, *čobanin*; srpski *cipelar*, hrvatski *postolar*, *obučar* itd. Na popisu se nalaze i riječi koje uglavnom nisu dijelom ni jedne varijante hrvatskoga jezika kao npr.: u srpskom jeziku javlja se riječ *daskal* u hrvatskome *učitelj*; *gradinar* srpski, hrvatski *vrtlar*; *gvoždar* srpski, hrvatski *željezar*; *kapetan* srpski (pored ove riječi stoji oznaka *vojn* za koju se pretpostavlja da znači da riječ pripada vojnom nazivlju, to je jedna od rijetkih riječi navedenih u popisu koja sadrži objašnjenje), u hrvatskome *satnik* itd.

Još se uvijek u hrvatskome jeziku vode polemike oko riječi s dometakom *-ica* za tvorbu izvedenica ženskoga roda koje znače vršiteljicu radnje, zanimanje ili osobinu, a koje su tvorbeno bogate za razliku od srpskoga jezika u kojem se uglavnom rabe dometak na *-ka* ili *-kinja*), npr.: *advokatkinja* u srpskome, u hrvatskome *odvjetnica*; *cvečarka* u srpskome, u hrvatskome *cvjećarica*; *instrumentarka inženjerka* u srpskome, u hrvatskome *instrumentarica inženjerica*; *studentkinja* u srpskome, u hrvatskome *studentica*; *učiteljka* u srpskome, u hrvatskome *učiteljica* itd. (ibid: 53).

Navode se razlike i u rodovima npr.: u srpskome *arhiva* (ž. r.), u hrvatskome *arhiv* (m. r.); *bombona* (ž. r.) u srpskome, u hrvatskome *bombon* (m.r.); *fascikla* (ž. r.) u srpskome, u hrvatskome *fascikl* (m. r.); *leksika* (ž. r.) u srpskome, u hrvatskome *leksik* (m. r.) (ibid: 60).

Također se bilježe i neke razlike u sintaksi, primjerice bilješka 59. (ibid: 67) navodi kako se u zavisnim rečenicama u hrvatskome jeziku mora rabiti odnosna zamjenica umjesto neodređene, npr.: u srpskome jeziku rečenica glasi *Ako nekad dođeš u naše selo...*, u hrvatskome će ta ista rečenica glasiti *Ako kad dođeš u naše selo...*; *Ako ubiju nekoga od naših...* u srpskome, u hrvatskome *Ako ubiju koga od naših...* itd.

U nekim stavkama primjeri se preuzimaju iz Dnevnika, Vijesti i intervjua na tadašnjem HTV-u, primjerice nepotrebna uporaba pasiva i fraze „od strane“ za koji misli da je došao u novinarski jezik zbog prepisivanja vijesti iz Tanjugovih¹ biltena, npr. *Ponovno je došlo do prekida primirja od strane Armije*; *Je li Hrvatska napadnuta od strane Srbije*; *Opet nepoštovanje primirja od strane agresora* itd.

***Mali razlikovni rječnik – Govorimo li ispravno* hrvatski Stanke Pavun**

Mali razlikovni rječnik Stanke Pavun tiskan 1993. Riječ je o vrlo malome rječniku (2000 riječi), više džepnom izdanju namijenjenome, kako navodi recenzentica knjige Dunja Pavličević: „svima koji žele njegovati svoj lijepi hrvatski izričaj, iako nisu jezični stručnjaci“ (Pavličević prema Pavun, 1993: 107). Rječnik je koncipiran tako da su riječi poredane abecedno, s lijeve strane nalaze se one koje autorica ne preporučuje, a na desnoj su hrvatske riječi. Upozorava na riječi koje se donekle razlikuju u oba jezika ili se rabe i u srpskome i hrvatskome jeziku, i to, npr.: *ćevap* meso ispečeno na žaru, *ćevap(čić)* (ibid: 11), delikvencija – prestupništvo, *delikvencija* (ibid: 13), direktor – ravnatelj, upravitelj, *direktor*, domaćica – kućanica, *domaćica* (ibid: 16), dozvola

¹ Akronim za naziv Telegrafiska agencije nove Jugoslavije.

– dopusnica, dopuštenje, odobrenje, *dozvola* (ibid: 17), džabe – besplatno, *džabe* (ibid: 18), emisija – prijenos (npr. radio-prijenos), *emisija* (isto: 21), gazdarica – gospodarica, vlasnica, poslodavka, *gazdarica* (ibid: 25), gramatika – slovnica, *gramatika* (ibid: 26), grupa – skupina, skup, *grupa* (ibid: 27), karakteristika – značajka, obilježje, *karakteristika* (ibid: 35), omladina – mladež, omladina (ibid: 56), nauka – znanost, *nauka* (ibid: 49), put – cesta, put (ibid: 70), sinopsis – nacrtak, *sinopsis* (ibid: 77) itd. Primijetiti će se kako su navedene riječi danas uglavnom u razgovornoj verziji hrvatskoga jezika.

Drugu kategoriju čine riječi kojima se nudi samo hrvatska inačica, s lijeve strane nalazi se srpska, a s desne hrvatska riječ npr.: *agronomski* – *poljoprivredni* (isto: 1), *alimentacija* – *hranarina*, *uzdržavanje* (ibid: 2), *apetit* – *tek*, *želja* (ibid: 3), *cuclati* – *dudati*, *sisati* (ibid: 9); *čošak* – *ugao*; *kut* (*sobe*) (ibid: 12), *da li* – *je li* (upitno) (ibid: 12), *depresija* – *potištenost*, *tjeskoba*; *uleknuće* (ibid: 14), *dinstanje* – *pirjanje* (ibid: 15), *flert* – *udvaranje*, *očijukanje* (ibid: 24), *glasati* – *glasovati* (na izborima) (ibid: 25), *golman* – *vratar* (ibid: 26), *intuicija* – *predosjećaj*, *domišljaj* (ibid: 30), *jorgan* – *posteljina*, *pokrivač*, *poplun* (ibid: 33), *kičma* – *kralježnica*, *hrptenica* (ibid: 36), *kvar* – *gradska četvrt* (ibid: 39), *maskenbal* – *krabuljni ples* (ibid: 43), *papagaj* – *papiga* (ibid: 59), *patike* – *tenisice*, *natikače* (ibid: 60), *porod* – *porođaj*; *potomstvo* (ibid: 64), *razveden* – *rastavljen* (ibid: 71), *restoran* – *restauracija* (ibid: 73), *štikla* – *potpetica*, *visoka peta* (ibid: 87), *tipfeler* – *tiskarska pogreška*, *pogreška pri pisanju* (ibid: 90), *živinar* – *peradar*, *veterinar* (ibid: 105) itd. Za navedene se riječi također može reći da su danas dijelom razgovornoga hrvatskog jezika i njegovih dijalekata.

U treću kategoriju svrstava riječi koje se ne mogu pronaći ni u jednoj verziji hrvatskoga jezika, obično ih se osim evidentne razlike može uočiti i u tvorbi, npr. *garantija* – jamstvo, *garancija* (ibid: 25), *eliniminisati* – *eliminirati* (ibid: 20), *milenijum* – *tisuljeće*, *milenij* (ibid: 44) itd. Nadalje, među riječi koje isključivo pripadaju srpskome jeziku svrstane su: *bezuslovan* – *bezuuvjetan* (ibid: 5); *cvekla* – *cikla* (ibid: 9); *dejstvo* – *djelovanje* (ibid: 13); *hartija* – *papir* (ibid: 27); *dokumenat* – *dokaznica*, *isprava*, *listina*, *dokument* (ibid: 16); *nedeljnik* – *tjednik* (ibid: 49); *obezbediti* – *osigurati* (ibid: 53); *prevazići* – *nadvladati*, *nadmašiti*, *prerasti*, *nadvisiti*, *nadići* (ibid: 67); *uslov* – *uvjet* (ibid: 96), *vakcina* – *cjepivo* (ibid: 98) itd.

**Zdenko Vazdar *Razlikovni rječnik hrvatskoga
i srpskoga graditeljskog nazivlja***

Ovaj *Razlikovni rječnik hrvatskoga i srpskoga graditeljskog nazivlja* Zdenka Vazdara tiskan je u Zagrebu 1993. godine kojim autor, kako navodi u *proslovu*, „želi istaknuti hrvatsko nazivlje za graditeljsku struku“ koje nije temeljeno na nekome opsežnijem istraživanju nego na „svakodnevnom iskustvu i radu“ jer su se uglavnom preuzimali srpski nazivi s obzirom na to da se „građevinska norma“ u graditeljskim tvrtkama od 1950. neprestano tiskala u Novom Sadu na srpskom jeziku (Vazdar, 1993: 4). Rječnik je vrlo maloga opsega, svega 74 stranice, u kojemu su riječi poredane abecednim redom po načelu *nije dobro* u lijevom stupcu i *dobro* u desnom. Za riječi u lijevom stupcu navodi kako se „ne može pouzdano tvrditi da su srpske provenijencije, a ne i hrvatske jer postoje i u hrvatskom podstandardu, a ne samo u srpskom standardu“ što je inače manjkavost većine razlikovnika objavljenih 90-ih. Teško je jednoplošno riječi svrstati u isključivo srpske ili u hrvatske kad su, kako i sam autor navodi, oba jezika „preuzeli od istog trećeg jezika ili različitih jezika“. Za riječi u desnom stupcu, označenih s *dobro* navodi kako moguće da će se ti nazivi korisnicima činiti „zastarjelima i barem neobičnima“ (ibid: 5). Samu knjigu uredio je Jure Šonje. Što se tiče primjera, izdvojit će se sljedeći:

NIJE DOBRO	–	DOBRO
<i>Aluminijum</i>	–	aluminij (ibid: 7)
<i>Arhitekta</i>	–	arhitekt (ibid)
<i>Auto-kran</i>	–	pokretna dizalica (ibid)
<i>Bezbednost</i>	–	sigurnost (ibid: 11)
<i>Bočna sila</i>	–	pobočna sila (ibid)
<i>Cifra</i>	–	znamenka (ibid: 14)
<i>Ćošak</i>	–	ugao (kuće) (ibid: 17)
<i>Derutan</i>	–	razvaljen, ruševan, istrošen (ibid: 18)
<i>Etaža</i>	–	kat (ibid: 23)
<i>Etažno grijanje</i>	–	katno grijanje (ibid)
<i>Građevinska visina</i>	–	visina gradnje (ibid: 27)
<i>Građevinski objekt</i>	–	gradnja, građevina (ibid)
<i>Ivica</i>	–	rub, brid (ibid: 31)
<i>Kamenar</i>	–	klesar (ibid: 35)
<i>Kontrolno prozorče</i>	–	motriteljsko staklo (ibid: 37)
<i>Odstojanje</i>	–	razmak (ibid: 49)
<i>Raskid ugovora</i>	–	prekid ugovora (ibid: 56)
<i>Rukovodilac radova</i>	–	voditelj radnji (ibid: 58)

<i>Saobraćaj</i>	–	promet (ibid: 59)
<i>Šlep</i>	–	teglenica (ibid: 63)
<i>Unakrsna armatura</i>	–	križna armatura (ibid: 67)
<i>Zidarski radovi</i>	–	zidarske radnje (ibid: 72)
<i>Žaluzine</i>	–	rebrenice (ibid: 73)

Tomislav Kuljiš *Jezik naš hrvatski ovdje i sada*

Ovaj priručnik Tomislava Kuljiša *Jezik naš hrvatski ovdje i sada* tiskan 1993. nije ni klasični razlikovnik, ni klasični jezični savjetnik. Riječ je o zapisima tiskanima u „Dubrovačkom vjesniku“ (u kolumni *Jezik naš hrvatski*) od 13. veljače do 19. lipnja 1993., uglavnom s neizmijenjenima dopunama i bilješkama, vrlo kratkim, 95 stranica, s kazalom imena i sadržajem. Tim je zapisima na kraju dodao dio o hrvatskome jeziku „ovdje i sada“, odnosno o hrvatskome jeziku u Dubrovniku (u tom dijelu referira se na primjere iz bogate dubrovačke književnosti), i to sudeći po godini nastanka tekstova, u vihoru ratnih događaja: „Dok ovo pišem, bruje agregati po Gružu“ (Kuljiš, 1993: 71), što je onda najvećim dijelom utjecalo i na sam značaj tekstova. U završnoj riječi navodi kako je pisao „o jeziku našem hrvatskom godišta gospodnjeg 1993. jer je sve: povodi, izbor i obrada bilo određeno zahtjevima i potrebama ovog našeg vremena“, naglašavajući promicanje kroatizama (ibid: 88).

U ovome pregledu navest će se samo neki naslovi tekstova i pojedini primjeri. Primjerice u tekstu naslovljenomu *Podmetanja* navodi kako je nemoguće da četiri naroda koja žive u istoj državi govore i istim jezikom pa u tom kontekstu spominje primjer glasovati – „glasačko mjesto mora biti biračko ili izborno ili *glasovalište*, glasač *glasovatelj* ili *glasovalac*. Nikako nije za glasanje „koje nam je bilo nametnuto srpskohrvatskim zajedništvom“ (ibid: 23). Tako i za primjer *prijem* tvrdi da je „srpski rusizam“, sugerira da se vrate naši izrazi *primanje*, *primitak* i *čehizam prijam* (ibid: 24).

U poglavlju *I riječi sebi skaču u usta* navodi, među ostalim, primjer riječi *savjet* koja u Srbiji, pod utjecajem ruskog jezika, ima dva značenja i kao preporuka nekome i kao ono što u našem jeziku ima vijeće, stoga su u vremenu prija demokratske Hrvatske postojali radnički, sveučilišni i kućni savjeti (ibid: 27). U posebnom poglavlju govori i o tzv. balkanizmima, odnosno o specifičnim jezičnim (fonološkim, morfološkim i sintaktičkim) pojavama nazvanim po području koje obuhvaćaju – Balkanu. Njima su obuhvaćeni: grčki, rumunjski, albanski, bugarski, makedonski i srpski. Tako dalje Kuljiš, kao i Marijan Krmpotić u svome *Jezičnom priručniku*, navodi razlike u padežima, dakanju te fonemima, npr. srpski *reditelj*, naš *redatelj*; srpski *Vizant* u našem jeziku *Bizant* itd. (ibid: 36, 37).

Analogno balkanizmima, u jednom poglavlju govori i o kroatizmima uz uvodni primjer o Pometovom monologu o „delicijama“, „Pred nama tanjur (tanjir), s desne strane žlice (kašike), s lijeve vilice (viljuške)...“ (ibid: 54). Zanimljiva je Kuljiševa definicija kroatizama: „Kroatizam je *vlak* bez obzira što tako govore Slovenci, kroatizam je dojam iako tako govore Česi – ali *stol*, eto nije kroatizam premda Srbi kažu *sto* (na primjer „stono vino“). Jedino u odnosu prema srpskome jeziku kroatizmi su samo riječi koje Srbi ne govore i ne poznaju ili odbacuju i smatraju dijalektalnim i pokrajinskim ili ih proskribiraju“ (ibid:). Nasumce nabacuje, među ostalim, sljedeće riječi: *abeceda, biljeg, bratovština, doznačnica, dvojba, jezikoslovac, kotar, kušnja, ličilac, lisnica, naklada, obrtnik, nepristran, plesač, početnica, redovnik, risati, samoodvođenje, skladatelj, tvrtka, veljača, vijek, vrsnoća, zemljovid, zrcalo, žbuka* itd. (isto: 55) Među specifičnostima izdvaja i *koine* odnosno (amalgam naših dijalekata u općem zajedničkom jeziku) pa kao primjer navodi tzv. dubrovčanizme, npr. *kralježnica* (hrptenica, kičma) i *kralješak* (pršljen) nastalih, kako navodi, od riječi *kralješ*, dubrovačke riječi, kako ih je pisao Držić (isto: 61). Izdvaja i riječi koje su dio dubrovačkih govora toga vremena, a koje dolaze iz europskih jezika u poglavlju *Europska baština*, latinizme (npr. *akademija, agresija, amnestija*), galicizme (npr. *ekran, parket, plaža, sezona* i sl.) (ibid: 71) i anglizme (*biznis, keš, standard, komfor, miting, samit* i sl.) (ibid: 73).

U poglavlju *Glas gospodara* aludira na ostatke vladavina, turske, njemačke i mađarske, pa tako izdvaja turcizme (*čelik, čizma, duhan, jastuk, juriš, kalup, top* i sl.) (ibid: 75), o germanizmima je manje pisao jer nisu ni bili aktualni na tom području, osim, kako navodi, onih „ponašenih“: *cilj, kugla, logor, remen, šunka* i sl. (ibid: 76).

Hrvatska riječ – jezični priručnik, Franjo Tanocki

U samom se predgovoru knjige *Hrvatska riječ – jezični priručnik* Franjo Tanocki referira na vrijeme kraja 80-ih godina 20. stoljeća kada se vodila bitka za ustavni amandman koja je završila povoljnom ustavnom formulacijom za hrvatski jezik i još povoljnijem položaju početka 90-ih i slobode hrvatskoga jezika. Knjiga je objavljena 1995. u Osijeku i sadrži 120 savjeta, prethodno objavljivanih u *Glasi Slavonije*, ali donekle prerađenih. Poredani su jedan iza drugoga bez razvrstavanja u manje skupine što možda čitatelju otežava samo praćenje tekstova, osim toga pisani su u vidu kraćih tekstova, gotovo svaka stranica jedan tekst (Protuđer, 2004). U ovom se pregledu navodi u kategoriji razlikovnika, ne uobičajenih kao prethodni, ali u predgovoru se pronalazi kako bez obzira na hrvatsku samostalnost ne prestaje borba za hrvatski jezik

jer se „u njemu nataložilo mnogo nehrvatskoga čega se sada treba osloboditi, na čemu se temelji ova knjiga“ (Tanoočki, 1995: 5).

U uvodniku daje kratak pregled povijesti hrvatskoga jezika te srpskoga, ali i razlike među tim dvama jezicima navodeći kako su to dva različita jezika koji imaju različitu povijest, normu te svoju književnu nadgradnju (ibid: 11).

Kao što se i navelo, savjeti su kraći, uglavnom se navodi podrijetlo riječi koje se stavljaju u odnos te na kraju što je bolje i bliže hrvatskomu jeziku. Prvi članak odnosi se na riječi *tisuća* i *hiljada*, *hiljada* nije slavenskoga, nego grčkoga podrijetla, danas svojstvena uglavnom srpskome jeziku, iako se koristi i u hrvatskom. Međutim, zaključuje da je bolje u hrvatskom jeziku rabiti riječ *tisuća*, a riječ *hiljada* koristiti samo iz „posebnih izražajnih i stilskih razloga“ (ibid: 13). U odnos stavlja i riječi *Europa* ili *Evropa* za koje navodi da su oba lika grčkoga podrijetla, odakle su se preko latinskoga proširile i u druge europske jezike s tim da se *Evropa* uvriježila u srpskome jeziku, dok u hrvatskome jeziku sugerira uporabu tradicionalnih oblika *Europa*, *europski* „jer su bliži izvornima i latinskomu jeziku, kao i drugim zapadnoeuropskim jezicima“ (ibid: 26). U tekstovima dalje navodi što je bolje *boca* ili *flaša*, iako su obje tuđice, daje prednost riječi *boca* koja je davno prihvaćena u hrvatskomu jeziku pa joj se više strano podrijetlo i ne osjeća dok se riješ *flaša* može upotrebljavati u svakodnevnom govoru hrvatskoga jezika jer je ta riječ karakterističnija za srpski (ibid: 28). Nadalje, navodi da je u hrvatskome *kava*, a *kafa* u srpskomu i drugi nehrvatskim govorima (ibid: 29).

Vrlo rijetko navodi i odnose s drugim tuđicama, ne nužno samo značajnijim za srpski jezik, jedan od primjera je *zrakoplov* i *avion*. *Zrakoplov* i njezine izvedenice uklopile su se u hrvatski jezik, dok su riječ *avion* i njezine izvedenice izrazite tuđice koje se u hrvatskomu jeziku koriste samo iz stilskih razloga (ibid: 30). U takav odnos stavlja i riječi *putovnica* i *pasoš*, putovnica je riječ koja je prvi put zabilježena u *Juridisch-politische Terminologie* iz 1853. godine i u *Njemačko-hrvatskomu rječniku* Bogoslava Šuleka iz 1860. godine, dok je riječ *pasoš* izrazita tuđica, od latinskog *passus* koja znači *korak*, *stopa*. Na kraju zaključuje kako je jezično prihvatljivija riječ *putovnica*, dok *pasoš*, iako je međunarodna riječ, u hrvatskomu bi se trebala samo iznimno koristiti (ibid: 37). Nadalje, bilježi i uvriježene tuđice koje se teško daju iskorijeniti kao *kompjuter* u odnosu na *računalo*, kojem se daje prednost, dok za *kompjuter* navodi kako je „izrazito obilježena tuđica“ (ibid: 55). U takav odnos stavlja i riječi *keš* ili *gotovina*, za *keš* kaže da je nepotrebna tuđica koju je bolje zamijeniti riječju *gotovina* (ibid: 45).

Bilježe se riječi koje su u hrvatskomu jeziku dobre i potrebne kao *tijek* i *tok*, ali se značenjski razlikuju. Naime, *tijek* je ono što teče (voda, krv i drugo), a u prenesenom značenju označava smjer kretanja u vremenu (tijek dana, mje-

seca, godine), a *tok* je samo ono što stoji (riječni i vodeni tok). Ta značenjska razlika ne postoji u srpskom jeziku u kojemu se u oba značenja rabi riječ *tok* (ibid: 75). Slično je i s djelomičnim istoznačnicama, *tjedan* ili *sedmica*, s tim da riječ *tjedan* ima samo jedno značenje, a riječ *sedmica* je višeznačna. Naime, *sedmica* pokriva više značenja, *sedmica* kao igraća karta, broj tramvaja i sl., dok riječ *nedjelja* ima točno određeno značenje ‘dan u tjednu’ te ga nije dobro proširivati na ostale dane u tjednu. *Sedmica* u srpskome jeziku dolazi u značenju ‘dana u cijelom tjednu’ (ibid: 93).

Tanocki se bavi i nekim pravopisnim i gramatičkim pitanjima, npr. upitni izraz *je li* ili *da li je*, navodeći kako u hrvatskomu jeziku u upitnim rečenicama na početku obvezno treba rabiti upitno *je li* ili neki drugi oblik pomoćnog glagola *biti* ili sam glagol koji se pita dok u zavisnim rečenicama može doći kao veznik *je li* ili *da li* što ovisi o smislu same rečenice (ibid: 17). Također navodi uobičajeno pitanje prijedloga *s/sa*; *sa* se u hrvatskomu jeziku koristi ispred riječi sa suglasnicima *s*, *š*, *z*, *ž* te riječima koje počinju udvojenim suglasnicima od kojih je drugi između *s*, *š*, *z*, *ž* (*sa psom*, *sa pšenicom*). Posebno se naglašava kako je oblik *sa* svojstven srpskome jeziku u kojemu uopće i nema oblika *sa s* (ibid: 19). Ukazuje i na tzv. dakanje odnosno jezičnu pojavu pretjerane uporabe veze *da s prezentom*: *idem da radim*, *idem da spavam*, *idem da ručam* i sl. svojstvene srpskome jeziku u odnosu na zamjenu prezenta infinitivom kao značajke hrvatskoga jezika (isto: 22). Dotiče se i uvijek aktualnog pravopisnog pitanja sastavljenoga ili rastavljenoga pisanja *neću* i *neću*. Tanocki (1995: 123) je načelno za odvojeno pisanje navodeći da je sastavljeno pisanje, koje je dominiralo do hrvatske samostalnosti, nametnuto novosadskim *Pravopisom* iako su se u pravopisima uglavnom davale mogućnosti dvostrukoga pisanja. Autor na kraju sugerira povratak hrvatskoj tradiciji, odnosno rastavljenom pisanju *neću*.

S obzirom na vrijeme nastanka i tiskanja knjige u vrijeme Domovinskoga rata, velik broj leksema zastupljenih u ovoj knjizi odnosi se na vojno nazivlje, npr. kaže li se riječ *dragovoljac* za koju navodi da je stilski obilježena u odnosu na *dobrovoljac* koja je neobilježena (ibid: 105); *zapovjednik* ili *komandant*, zapovjednik i sve njegove izvedenice riječi su s izrazito hrvatskim obilježjima dok *komandant* nije izvorna, nego tuđica nastala od talijanske riječi *comando* (ibid: 102); *vojarna* (-ica) ili *kasarna*, riječ *vojarna* koristila se u hrvatskom domobranstvu u 19. i 20. stoljeću dok je *kasarna* u hrvatskomu jeziku tuđica i tipičnija za srpski jezik i nehrvatske govore (ibid: 103). Vojnom bi nazivlju pripadala i riječ *ciljnik* ili *nišan*, iako obje nisu izvorno hrvatske, ali s obzirom na to da autor sugerira da se u hrvatskom jeziku trebaju rabiti riječi koje tvore značenjsku i sustavnu cjelinu, sugerira riječ *ciljnik* (ibid: 118).

Zaključak

Kao što se navelo, razlikovnici su bili usmjereni isključivo na leksičke odnose i izbore. Posljednje desetljeće dvadesetoga stoljeća obilježit će puristički nastrojeni jezični savjetnici u čijem je žarištu bio odnos prema srpskome jeziku uvjetovano društveno-političkim događanjima toga vremena. U ovome su se radu obradili razlikovnici nastajali početkom 90-ih godina 20. stoljeća, oni poznati i oni manje poznati, i to: *Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskog jezika* Vladimira Brodnjaka; *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika* Ivana Branka Šamije i Dražena Lukačića; *Jezični priručnik* Marijana Krmpotića; *Mali razlikovni rječnik – Govorimo li ispravno hrvatski* Stanke Pavun; Zdenko Vazdar *Razlikovni rječnik hrvatskoga i srpskoga graditeljskog nazivlja*; Tomislav Kuljiš *Jezik naš hrvatski ovdje i sada*; *Hrvatska riječ – jezični priručnik*, Franjo Tanocki.

Brodnjak (1991: 112) primjerice navodi riječ *đipati* kao srpsku s upućivanjem na hrvatske glagole *skakati*, *poskakivati* koja je dijelom svakodnevnoga govora hrvatskoga jezika. I nesvršeni glagol *opeglati* (isto: 342) navodi kao srpski, međutim on je također dijelom razgovorne verzije hrvatskoga jezika, a za koji Brodnjak navodi hrvatsku riječ *izglaćan*. I Šamija i Lukačić svojim će razlikovnikom nastojati „očistiti od tuđica“ hrvatski jezik. Kromptićev razlikovnik pak nije tipičan, već više kao priručnik koji se vezuje uz ulogu HRT kao medijske kuće koja bi trebala i morala pridonositi razvoju hrvatskoga jezika te promicati njegovu jezičnu kulturu. Stoga je Služba za razvoj i izobrazbu kadrova izdala mali priručnik, džepno izdanje, kako bi pripomogla svim njegovim korisnicima, prije svega djelatnicima HRT-a. Razlikovnik Stanke Pavun upozorava na riječi koje se donekle razlikuju u oba jezika ili se rabe i u srpskome i hrvatskome jeziku, i to, npr.: *ćevap* meso ispečeno na žaru, *ćevap(čić)*, delikvencija – prestupništvo, *delikvencija*. Navodi i riječi koje su isključivo srpske u odnosu na hrvatske, a i one koje se uopće ne mogu čuti u hrvatskome jeziku kao npr. *garantija* – jamstvo, *garancija*, *eliniminisati* – eliminirati i sl.

Razlikovnici su odigrali važnu ulogu u procesu standardizacije nakon osamostaljenja hrvatske države, međutim njihova je manjkavost što je bilo teško riječi jednoplošno svrstati u isključivo srpske ili u hrvatske kad su, kako Vazdar (1993) navodi, oba jezika „preuzeli od istog trećeg jezika ili različitih jezika“.

Literatura

- Babić, S. (1995). *Hrvatski jučer i danas*. Zagreb: Školske novine.
- Baraban, B. (2018). „Jezično kultiviranje hrvatskoga jezika i jezično savjetništvo u 20. st.“ u: Pranjković, I. & Samardžija, M. (ur.) *Povijest hrvatskoga jezika, knjiga V. 20. stoljeće – prvi dio*. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti. CROATICA, str. 441–477.
- Barić, E. i dr. (1999). *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Pergamena – Školske novine.
- Badurina, L. (2011). „Standardizacijski procesi u 20. stoljeću“. *Anagram/Jezik/Lingvistika*. Dostupno na: file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/538526.Zbornik38_Badurina.pdf [Pristipljeno 25. 6. 2024.]
- Badurina, L. (2015). „Standardizacija ili restandardizacija hrvatskoga jezika u 90 im godinama 20. stoljeća“. *Jezične, kulturne i književne politike. Zbornik radova 43. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola. 57–79.
- Brozović, D. (2008). *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Brodnjak, V. (1991). *Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školske novine.
- Guberina, P. & Krstić, K. (1940). *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Krmopotić, M. (1992). *Jezični priručnik*. Zagreb: Hrvatska radio-televizija.
- „Jezični savjetnici hrvatskoga jezika“. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Dostupno na: <http://ihjj.hr/stranica/jezicni-savjeti/27/> [Pristipljeno 15. 12. 2024.]
- Kuljiš, T. (1994). *Jezik naš hrvatski ovdje i sada*. Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak.
- Pavuna, S. (1993). *Mali razlikovni rječnik – Govorim li ispravno hrvatski*. Zagreb: Biblioteka Hrvatski dom.
- Pranjković, I. (2006). Hrvatski jezik od godine 1945. do 2000. *Hrvatski jezik: Zbornik radova sa znanstvenog skupa što je održan u palači Matice Hrvatske*. ur. Hekman, J. Zagreb: Matica hrvatska. 29–59.
- Pranjković, I. (2018). „Hrvatski jezik od godine 1945. do kraja 20. stoljeća“, u: *Povijest hrvatskoga jezika, knjiga V. 20. stoljeće – prvi dio*. ur. Pranjković, I. i Samardžija, M. CROATICA. Zagreb. 57–101.

- Protuđer, I. (2004). „Povijesni kronološki pregled hrvatskih jezičnih savjetnika (od početaka) 1904. do 2004“. *Kolo* 2. Dostupno na: <https://www.matica.hr/kolo/296/povijesni-kronoloski-pregled-hrvatskih-jezicnih-savjetnika-od-pocetka-1904-do-2004-20260/> [Pristupljeno 15. 6. 2025.]
- Rišner, V. (2006). „Hrvatsko jezično savjetništvo u 20. stoljeću“, u: Samardžija, M. & Pranjković, I. (ur.) *Hrvatski jezik: Zbornik radova sa znanstvenog skupa što je održan u palači Matice Hrvatske*. Zagreb: Matica hrvatska. str. 367–393.
- Samardžija, M. (2004). *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Šamija, I. B. & Lukačić, D. (1991). *Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskoga nazivlja – Rječnik hrvatskih i srpskih inačica*. Zagreb. MAXprint.
- Tanocki, F. (1995). *Hrvatska riječ – Jezični priručnik*. Osijek: Matica hrvatska.
- Ustav Republike Hrvatske. Pročišćeni tekst. Dostupno na: [https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/Redakcijski_prociscen_tekst_Ustava_Republike_Hrvatske_Ustavni_sud_Republike_Hrvatske_\(15._sijecnja_2014\).pdf](https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/Redakcijski_prociscen_tekst_Ustava_Republike_Hrvatske_Ustavni_sud_Republike_Hrvatske_(15._sijecnja_2014).pdf) [Pristupljeno 16. 6. 2025.]
- Vazdar, Z. (1993). *Razlikovni rječnik hrvatskoga i srpskoga garditeljskog nazivlja*. Zagreb: Anteum.

OVERVIEW OF LANGUAGE ADVISORY MANUALS PUBLISHED IN THE EARLY 1990S: DISTINCTION DICTIONARIES BETWEEN THE CROATIAN AND SERBIAN LANGUAGES

Following Croatia's independence, the Croatian language once again became burdened by the legacy of its historical association with the Serbian language. In this context, efforts were made to "purify" Croatian of elements perceived as non-native, including words that remain part of contemporary colloquial usage but were nevertheless identified in distinction dictionaries as Serbian. This paper therefore presents an overview of distinction dictionaries compiled during the early 1990s, encompassing both widely known and lesser-known works.

In the introduction to the extensive *Hrvatski jezični savjetnik* authored by a group of scholars, it is stated that "distinction dictionaries were directed exclusively toward lexical relations and choices, whereas language advisory manuals dealt with a highly limited set of linguistic issues and recommendations" (Barić et al., 1999, p. 11). Distinctive linguistic advice refers primarily to recommendations highlighting differences between Croatian and other languages. Such guidance played an important role in the establishment of the language, initially within the earliest and narrowest Croatian social community, and subsequently in its preservation and differentiation in relation to other languages. It is important to emphasize that, in this sense, such practices do not constitute a form of nationalist language policy, nor do they diminish the linguistic or other rights of other peoples.

The paper analyzes the following distinction dictionaries and language manuals: *Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskog jezika* (1991) by Vladimir Brodnjak; *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika* (1991) by Ivan Branko Šamija and Dražen Lukačić; *Jezični priručnik* (1992) by Marijan Krmpotić; *Mali razlikovni rječnik – Govorimo li ispravno hrvatski* (1993) by Stanka Pavun; *Razlikovni rječnik hrvatskoga i srpskoga graditeljskog nazivlja* (1993) by Zdenko Vazdar; *Jezik naš hrvatski ovdje i sada* (1994) by Tomislav Kuljiš; and *Hrvatska riječ – jezični priručnik* (1995) by Franjo Tanocki.

Keywords: *language advice, distinction dictionaries, distinctive linguistic recommendations*

Izvorni naučni rad
UDK: 811.163.44'282.3

Draško DOŠLJAK
Filološki fakultet Nikšić
draskodo@ucg.ac.me

PREZIMENA POLIČKIH SELA

U radu su analizirana prezimena poličkih sela Dragosava, Mašte, Babino, Goražde, Zagrađe i Tmušice. Polica je geografska cjelina koja administrativno pripada opštini Berane. Nalazi se sjeverno od Beranske kotline i pruža se do doline Lješnice, čineći granični pojas Berana prema opštini Petnjica. U poličkih šest sela živjeli su ili žive stanovnici nosioci sljedećih prezimena: Anđić, Babović, Bagaš, Bajić, Blagojević, Bojičić, Boričić, Božović, Bubanja, Celić, Cikić, Čejović, Dabetić, Dašić, Dedović, Delević, Dragojević, Dragović, Drljević, Dubak, Đorđević, Đorđević-Stojkowska, Đukić, Đukić-Šarić, Đurišić, Đurović, Erić, Filipović, Garčević, Golubović, Guberinić, HolikIlić, Ivanović, Izgarević, Jevrić, Jovanović, Kastratović, Kljajić, Knudsen, Komljenović, Kovačević, Kuč, Labović, Lakićević, Magdelinić, Martinović, Maslovarić, Matović, Mihajlović, Miljković, Mitrović, Mujović, Nenadović, Nestorović, Obadović, Pantović, Paunović, Pođanin, Popović, Račić, Radonjić, Radošević, Ratković, Saičić, Saković, Savović, Sekulić, Sierra, Simonović, Stijović, Stojanović, Šabotić, Šćekić, Tmušić, Todorović, Trifunović, Veljić, Vujović, Vukadinović, Vukićević, Vuletić i Zeikić. U osnovi većine prezimena je muško lično ime, dok je skoro neznatan broj prezimena koja su izvedena od ženskog ličnog imena. U tvorbi patronima najfrekventniji je sufiks -ić, zatim -ović/-ević. Među prezimenima, ali sa niskom zastupljenošću, imamo i sufikse: -aš, -anja, -ak, -anin.

Ključne riječi: *Polica, antroponimija, prezime, tvorba, semantika*

Polica (Pólica) je geografska cjelina koja administrativno pripada opštini Berane. Nalazi se sjeverno od Beranske kotline i pruža se do doline Lješnice, čineći granični pojas Berana prema opštini Petnjica. Ova oblast je jedna veća morfološka cjelina, koja se na sjeveroistoku odvaja od Bihora manjim krečnjačkim uzvišenjima i grebenima. Ona ima oblik zaravljene površi,

između čijih su manjih ili većih uzvišenja otvori kako prema beranskoj kotlini tako i prema Gornjem Bihoru. Polica je viša od Beranske kotline prosječno oko 120 metara. Pruža se u pravcu istok – jugozapad oko 7 kilometara, a u pravcu jug – sjever oko 5 kilometara (v. Vuletić, 1998: 16). Ova kraška visoravan je smještena, uglavnom, između 800 i 1400 m n. m. Pripada beranskom basenu i ima površinu oko 33 kvadratna kilometra. Pravcem sjever – jug prolazi regionalni put Berane – Petnjica. Do izgradnje Jadranske magistrale ovom magistralom su bile povezane opštine Berane i Rožaje. Polica se nalazi na valovitoj terasi na oko 120 metara iznad beranske kotline, koju karakterišu brežuljci i blage padine i dolinice. Smještena na ovakvom terenu, kao na polici, gledano sa beranske urbane strane, motivisalo je naziv ove geografske cjeline smještene između Tifrana (Tivrana), Bukovika i Turjaka.

Na Polici se razvilo šest sela: Māšte, Drāgosava i Bābino na zapadnoj polovini i Góražde, Zāgrađe i TmĀšiće u istočnoj polovini. Najstarija sela su Goražde i Zagrađe i pouzdano se zna da su postojala u razvijenom srednjem vijeku. Ostala sela su novijeg postanka. Sva su razbijenog tipa i uvijek su bila poznata po zemljoradnji, stočarstvu i voćarstvu (Bakić, 2005: 464).

Na jugozapadnom dijelu Police smješteno je selo Mašte. Direktno je naslonjeno na regionalnu saobraćajnicu Berane – Petnjica. Ovo selo je udaljeno nešto više od pet kilometara od centra Berana. Mašte pripada selima razbijenoga tipa, sa umjereno kontinentalnom klimom. Glavni vodni tok je Makva, a glavni izvor Bakinjak, kao i Racina česma i izvor Ciganica. Od starina u selu ima samo „latinsko groblje“ (Vešović, 2018: 223–225) koje se nalazi na kontaktu sa atarom sela Dragosava (v. Bakić, 2005: 465). Dragosava je smještena u zapadnom dijelu Police, na visini iznad 800 m n. m. Ovo selo je od centra Berana udaljeno oko šest kilometara. Obodom atara Dragosave prolazi regionalni put Berane – Petnjica. Selo je razbijenoga tipa, takođe, sa umjerenom kontinentalnom klimom. Od vodnih tokova i izvora izdvajaju se: Bakinjak, Bukova voda, Jordan i Markićeva voda. Iznad 950 m n. m. na sjeverozapadnom dijelu Police smješteno je selo Babino. Od Berana je udaljeno oko sedam kilometara, a njegovim obodom prolazi regionalna saobraćajnica Berane – Petnjica. Babino je selo razbijenoga tipa sa umjereno kontinentalnom klimom. Goražde je smješteno u centralnom dijelu Police. Prostire se između 850 i 940 m n. m. Ovo je staro poličko selo koje se vezuje za srednjovjekovni period. Glavni djelovi sela su: Dinje, Jodole, Jaštak, Kostijevo, i katuni Breza, Bukovi do, Ogorelice, Oraškovina, Stuče. U istočnom dijelu poličke visoravni nalazi se selo Zagrađe. Ovo selo je razbijenoga tipa, sa umjerenom kontinentalnom klimom i nadmorskom visinom između 900 i 1000 m n. m. U selu se izdvajaju lokaliteti Gornje i Donje Zagrađe, Obedišta, Šćepovića brdo, Mandića brdo, Gegeljsko brdo, Laništa, Golo brdo, Kobilja, Brezovci, Plav-

šin do, Medvede, Bjelege, Prokop, kao i vode: Lanište, Crvijenac i Gubavač potok (v. Vešović, 1998: 194). Jugoistočni dio Police pripada selu Tmušiće. Selo se svojim atarom naslanja na Jadransku magistralu (Berane – Rožaje). Nalazi se na visinama između 1100 i 1300 m n. m. Pripada selima razbijenog tipa i ima subplaninsku klimu. Glavni lokaliteti u selu su: Razdolje, Ivov do, Orahovi do, Glavica, Simovača, Konopljište, Radovan brdo, Čukari, Rudiž (v. Bakić, 2005: 468).

Vrlo povoljni prirodni uslovi su uticali da Gornje Polimlje bude rano naseljeno. Selo je u srednjem vijeku moglo biti imanje jedne porodice ili kuća sa okućnicom. Međutim, selo je, i u tom periodu, bilo naselje sa većim ili manjim brojem kuća, što potvrđuju i srednjovjekovni defteri. U Svetostefanskoj hrisovulji (1314–1316) spominje se selo Goražde (današnje istoimeno poličko selo) iz Budimljanske župe, kao posjed Manastira Banjska. Ovdje se navode njegove granice: *A međa mu od stanka rijeka u Gradac, od Gradca pravo putem kod Gubavča potoka u Prekop. Od tuda po delu kod Dola u Trnje, otuda po delu u krušku, otuda po delu u Vrbu i u studenac, otuda u Spasovo dubje, otuda nizbrdo u stanak potoka i u Vrbu. I otuda preko brda u Bzovik i niz Bzovik u Nikolinu crkvu i od crkve uz rijeku u Vračevo dubje, i otuda u Tikovski del, i uz del Brezje i po delu u Grohot obrh Bukovika i sa one strane Bukovika za Čemernu poljanu u Hreljinu poljanu i uzbrdo u Srednje brdo i u Vraniće, u Zvečku kod Gologa brda, u lokvu niz del, i u isti stanak rijeka pod Gradac* (v. Premović, 2012: 28).

Seoski atar srednjovjekovnog sela Goražde protezao se od ogranka Moke gore na jugoistoku, do razvođa prema slivu rijeke Lješnice, desne pritoke Lima, prema sjeverozapadu. Obuhvatao je zaseoke Jodole i Dinje i dio sela Vrbica (potez Dub, Breza i Tikva), planinu Bukovik na izvoru Dapsičke rijeke, a na desnoj strani iste rijeke, graničnom linijom preko Golog brda i brda Prosjane, goraždanski atar izlazio je na Gradac uključujući selo Zagrađe (Premović, 210: 146).

Povoljni prirodni uslovi omogućili su pojavu ranog naseljavanja Gornjeg Polimlja, o čemu svjedoče brojni materijalni dokazi pronađeni u više lokaliteta duž njegove centralne osovine koja se pruža neposredno uz obale Lima. Prof. Radovan Bakić (2005: 204–205) ističe da su prvi doseljenici u ove krajeve mogli dolaziti iz svih pravaca daljeg okruženja, ali je realno pretpostaviti da su to morali biti doseljenici iz jadranskog primorja i skadarsko-zetskog basena. Poslije 800 g. p. n. e. na prostoru Potarja i Polimlja svoj život je formiralo ilirsko pleme Autarijati. Oni su u Gornjem Polimlju bili dio Ilirskog kraljevstva. Prodori varvarskih plemena, Zapadnih Gota, Istočnih Gota i Huna (od 400. do 477. godine n. e.) nijesu izazvali značajnije promjene narodnosne strukture na području Gornjeg Polimlja, tako da je prvu kolonizaciju

Avara i Slovena u svemu dočekalo ilirsko stanovništvo iz plemena Autarijata (v. Dašić, 1986: 98).

U periodu od VI do kraja XII vijeka na prostoru Gornjeg Polimlja odigrale su se krupne narodonosne promjene, koje će na duži rok, sve do ovo-vremenosti, trasirati osnovnu etničku strukturu ovoga kraja. Avari se nijesu zadržali na području Gornjeg Polimlja, a Sloveni su se u njega trajno naselili i uspostavili osnovnu slovensku strukturu stanovništva Gornjeg Polimlja (up. Bakić, 2005: 209). U ovom periodu je vršeno i primanje hrišćanstva u Gornjem Polimlju, pa je poslije 1054. godine (podjela hrišćanstva) ovaj kraj ostao pod uticajem pravoslavlja. Na Gornje Polimlje su veliki uticaji (proces opisivanja i dr.) vršeni iz primorja i razvijene Duklje i dukljanske države, u čijem je sastavu bilo i Gornje Polimlje u vrijeme kada je ona bila na vrhuncu svoje moći tokom XI i prve polovine XII vijeka, naročito u vrijeme njenih kraljeva Mihaila i Bodina (Bakić, 2005: 210).

Padom Bihora i Budimlje pod tursku vlast 1455. godine (zona kojoj pripadaju i polička sela) počinju vjekovi stalnih oslobodilačkih borbi stanovnika ovoga kraja. Turska vlast ostaje u ovim krajevima sve do 1912. godine kada cijeli beranski kraj, konačno, postaje slobodan i pripaja se matici Crnoj Gori.

Polica je 1920. godine dobila status opštine, u čiji sastav su bila sela: Dragosava, Mašte, Babino, Goražde, Zagrađe, Tmušiće, Vrbica i Trpezi. Prvi predsjednik je bio Lazar Sekulić. Opština je funkcionisala sve do 1938. godine, kada se sjedište seli u beransko naselje Hareme. Danas Polica administrativno pripada opštini Berane (v. Vuletić, 1998: 465–466).

Tabela 1: Popis stanovnika Police po godinama¹

Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2011.	2023.
Broj domaćinstava	532	558	538	544	489	536	481	409	371
Broj stanovnika	2767	2691	2729	2350	2152	1840	1712	1358	1145

Poslijeratni popisi stanovnika i domaćinstava prikazani u ovoj tabeli su jasan pokazatelj smanjivanja broja domaćinstava i stanovnika Police. Razloge treba tražiti u padu nataliteta, raseljavanju stanovništva, kao i u neosnivanju bračnih zajednica.

Govor Police pripada jugoistočnim crnogorskim govorima, donjopješivačko-bjelopavličko-vasojevičkoj govornoj grani. Migracije stanovništva,

¹ O popisu stanovnika vidi: Statistika (2005); <https://monstat.org>, 15. 2. 2026.

školoвање na strani, uticaj obrazovnog sistema, uticaj medija, promjena načina života i sl., u izvjesnoj mjeri, su uticali da antroponimija Police poprими, na akcenatskom planu, izvjesnu dozu neujednačenosti. Zbog toga jedan broj antroponima živi u dubletskim akcenatskim likovima, u zavisnosti od informatora koji saopštavaju podatke. Događa se da stanovnici istoga sela, pa i iz iste kuće, akcenatski različito izgovaraju jedno ime.

Polički govor pripada govorima koji su u graničnoj zoni prema bihorskom govoru. Za razliku od bihorske govorne zone koja je ijekavsko-ekavska, polički govorni tip je ijekavski. Ekavizam se pojavljuje samo u nekim hipokoristicima (tipa: Beli). Smatramo da ekavizam u imenima od milja pojačava hipokorističnost (Došljak, 2000: 62–64).

Govor Vasojevića spada u red starijih novoštokavskih govora i to onih u kojima se novoštokavsko prenošenje svodi na uklanjanje oksitoneze. Kratkosilazni akcenat se pomjera i sa zatvorene i sa otvorene ultime na penultimu i prelazi u dugouzlazni, odnosno kratkouzlazni u zavisnosti od dužine datog sloga. U svim ostalim pozicijama oba akcenta zadržavaju staro mjesto u riječi. Na ovaj način prozodijski sistem Vasojevića uz dva silazna – kratki i dugi, dobija i dva uzlazna akcenta, takođe kratki i dugi. Kratkosilazni akcenat se može naći na bilo kojem slogu, izuzev posljednjeg, a dugosilazni akcenat se javlja na svakom slogu u riječi, dok se uzlazni akcenti mogu naći samo na pretposljednem slogu ispred kratke ultime. Akcenatske dužine se dobro čuvaju i prije i poslije akcenta. Govor Police ima pet standardnih vokala i vokalno *r*. Vrijednost dugoga jata je dvosložni refleks *ije* i ne zavisi od toga da li je pod akcentom ili ne. Kratko jat daje refleks *je* i on utiče na pojavu jekavskoga jotovanja (v. Ćirgić, 2017: 138–140).

Konsonantski sistem Police se poklapa sa konsonantskim sistemom crnogorskog standardnog jezika. Konsonant *j* iza labijalnog suglasnika je najčešće zamijenjen suglasnikom *lj*. Suglasnik *h* je, uglavnom, iščezao iz govora Police. Strujni suglasnici *š* i *ž* prisutni su u ovoj govornoj zoni (Goša, Miša). Učestalost afrikata *đ* i *ć* je zbog jekavskog jotovanja. Staro i novo jotovanje obuhvataju sve morfološke kategorije, dok su jekavskim jotovanjem obuhvaćeni svi odgovarajući suglasnici. Finalne suglasničke grupe: *-st*, *-št* i *-zd* su potpuno iščezle iz ovoga govora. Disimilacija je zahvatila grupu *-čnj-*, kao i grupu *-mñj-*. Uprošćavaju se i grupe *pt-*, *pč-* (up. Stijović, 2007).

U poličkih šest sela živjeli su ili žive stanovnici nosioci sljedećih prezimena: Āndić, Bábović, Bágaš, Bājīć, Blágojević, Bójīćić, Bórićić, Bóžović, Búbanja, Cēlić, Cíkić, Čějović, Dābetić, Dāšić, Dédović, Délević, Drágojević, Drágović, Drljević, Dūbāk, Đórđević, Đórđević-Stójkovska, Đúkić, Đúkić-Šarić, Đurišić, Đurović, Ērić, Filipović, Gárčević, Gólubović, Gúberrinić, HólikIlić, Ívanović, Ízgarević, Jēvrić, Jóvanović, Kástratović, Kljājīć,

Knúdsen, Kómljenović, Kóvačević, Kúč, Lábović, Lákićević, Mágdelinić, Mártonović, Máslovarić, Mátović, Mihajlović, Mílković, Mítrović, Mújo-
vić, Nénadović, Néstorović, Óbadović, Pántović, Pàunović, Póđanin, Pópo-
vić, Rāčić, Rādonjić, Rádošević, Rātković, Saičić, Sáković, Sávović, Sěkulić,
Sierra, Símonović, Stíjović, Stőjanović, Šābotić, Ščėkić, Tmūšić, Tódorović,
Trīfunović, Věljíc, Vújović, Vúkadinović, Vúkićević, Vúletić i Zėkić.

Neke kompletne porodice pojedinih bratstava koje su živjele u selima
Police tokom vremena su odselile, te ih više nema na Polici. To su bratstva:
Bućković, Lainović, Madžgalj, Saičić, Milikić, Pudović, Bučić, Babović, kao
i muslimanska bratstva Đukić i Garčević.

Migracije stanovništva, razvodi odiva koje su zadržale udato prezime i
vratile se u rod, zadržavanje djevojačkog prezimena onih koje su „dovođene“
na Policu, dodavanje djevojačkog prezimena udatom i sl. razlozi su siroma-
šenja i bogaćenja prezimenika Police. Jedan broj, dominantan, prezimena u
poličkim selima se čuva u kontinuitetu. Pripadnici bratstva Garčević, kao i
neke porodice iz bratstva Đukić su prešle iz pravoslavlja u islam (danas ne
žive na Polici), te je to razlog što u imenoslovu Police u jednom vremenskom
periodu imamo lična imena koja potiču iz orijentalne kulture. Iako oni danas
ne žive u poličkim selima, živi još uvijek sjećanje komšija na, i kroz lična
imena, pripadnike ovih bratstava.

Polička bratstva su:

- Babović, vasojevičko bratstvo, na Policu su se doselili početkom 19.
vijek. Kao i svi Vasojevići, slave Arandelovdan.
- Bagaši su na poličko selo Goražde došli iz Bratonožića. Slave Nikoljdan.
- Bajići su porijeklom iz andrijevičkog sela Đulići, odakle su u drugoj
polovini 18. vijeka doselili na Mašte.
- Božovići su porijeklom Kući, a na poličko selo Goražde su došli iz
beranskih Gornjih Sela.
- Bratstvo Boričić svoje porijeklo vezuje za Vukićevće iz Trešnjeva, op-
ština Andrijevice. Na Policu su doselili u prvoj polovini 19. vijeka.
- Čejovići su po porijeklu Kući. Na Policu su se doselili poslije Prvog
svjetskog rata.
- Celići vode porijeklo od Guberinića iz beranskog sela Budimlja.
- Cikići su se doselili na Policu u drugoj polovini 18. vijeka. Došli su iz
Kuća.
- Dabetići koji žive na Dragosavi potiču od Garčevića sa Murine, opština
Plav, a oni su iz Lijeve Rijeke. Na Policu su došli u drugoj polovini 19.
vijek.
- Dedović pripadaju vasojevičkom bratstvu Kovačević. Iz Božića, opšti-
na Andrijevice, na Policu su došli početkom 19. vijeka.

- Delevići su iz vasojevičkog ogranka Miomanović. Na Policu su došli sredinom 19. vijeka.
- Drljevići su Moračani, a na Dragosavu su došli krajem 19. vijeka.
- Dubaci su Vasojevići – ogranak Mijomanovići. Sredinom 20. vijeka su iz Crnog Vrhla doselili na Policu. Slave Arandelovdan.
- Đukići su porijeklom iz Lijeve Rijeke. Na Policu su se nastanili u drugoj polovini 19. vijeka. Jedni (sa Babina) slave Arandelovdan, a drugi (sa Goražda) slave Svetoga Savu.
- Đurišići pripadaju Vasojevićima – ogranak Rajević. Na Policu su se doselili u drugoj polovini 19. vijeka.
- Golubovići su vasojevički Lopačani. Na policičku Dragosavu su došli iz bučičkog zaseoka Banjevac, opština Berane, sredinom 19. vijeka.
- Guberinići su na Policu doselili iz Seoca, opština Andrijevice, u prvoj polovini 19. vijeka.
- Ilići su na Dragosavu došli iz Suvodola sredinom 20. vijeka.
- Izgarevići su Bjelopavlići, doselili se, zbog službovanja, na Policu sredinom 20. vijeka.
- Jevrići potiču iz Kuča, a na Policu su se nastanili sredinom 19. vijeka.
- Kastratovići su Vasojevići. Na Policu su došli početkom 19. vijeka iz Gračanice i Čoeče Glave (opština Andrijevice).
- Kljajići svoje porijeklo vezuju za Bjelopavliće. Na Policu su se nastanili početkom 20. vijeka.
- Kući su se naselili na Polici krajem 18. vijeka. Vode porijeklo iz Kuča.
- Labovići su Vasojevići, a na Zagrađe su došli sredinom 19. vijeka.
- Lazovići na Polici vode porijeklo od policičkih Obadovića.
- Magdelinići su porijeklom iz Gornje Morače. Na Policu su došli tokom druge polovine 19. vijeka.
- Maslovarići pripadaju Vasojevićima – ogranak Mijomanovići. Iz Božića, opština Andrijevice, su na Dragosavu došli početkom 19. vijeka.
- Matovići su iz plemena Vasojević. Vode porijeklo iz Slatine, opština Andrijevice. Na Policu su došli sredinom 20. vijeka.
- Mihajlovići su na Zagrađe doselili iz Kuča sredinom 18. vijeka.
- Mitrovići su porijeklom Kući. Na Polici su se nastanili početkom 19. vijeka.
- Mujovići su iz Lijeve Rijeke (Vasojevići), doselili na Goražde u prvoj polovini 19. vijeka.
- Nenadovići pripadaju vasojevičkom ogranku Lopačani. Potiču od Mašovića iz Trešnjava, opština Andrijevice. Na Goražde su se nastanili početkom 19. vijeka.

- Obadovići su iz Lijeve Rijeke, pripadaju vasojevićkom bratstvu Kovačević. Na Mašte su došli iz Božića (opština Andrijevice) krajem 19. vijeka.
- Pantovići su iz vasojevićkog bratstva Novaković. Na Policu su doselili u prvoj polovini 19. vijeka.
- Paunovići polički vode porijeklo od Cikića.
- Pođani su iz Rovaca, selo Mrtvo Duboko, porijeklom Bulatovići, na Dragosavi su se nastanili početkom 19. vijeka. Slave Lučindan.
- Popovići sa Goražda su iz Ozrinića, sa Čeva. Na Policu su se doselili u drugoj polovini 19. vijeka.
- Radoševići su na Goražde došli iz gornjobihorskog sela Azane krajem 19. vijeka.
- Ratkovići su na Zagrađe došli iz Bašče, opština Rožaje, nakon Drugog svjetskog rata.
- Saičići su krajem 19. vijeka doselili iz Vinicke na Babino.
- Savovići su sredinom 19. vijeka doselili iz Katunske nahije na Goražde.
- Ščekići vode porijeklo iz Gornjih Pipera, odnosno Lutova, odakle su došli u beranska Gornja Sela, a zatim jedan dio njih je doselio na Policu. Slave Petkovdan.
- Sekulići sa Zagrađa su porijeklom iz Kuča, od Drekalovića. Na Policu su došli tokom druge polovine 18. vijeka. U početku su slavili Nikoljdan, a kasnije su prešli da slave Pantelijeve.
- Stijevići su pripadnici vasojevićkog bratstva Mijomanović, iz Lijeve Rijeke. Na Policu su se doselili iz Sućeske, opština Andrijevice, početkom 19. vijeka.
- Stojanovići potiču od Mašovića iz Trešnjeva (opština Andrijevice), a na Policu su se doselili početkom 19. vijeka. Pripadaju vasojevićkom bratstvu Lopaćani.
- Tmušići su porijeklom iz Gornje Morače, Dulovići. Na Policu su se doselili u prvoj polovini 19. vijeka.
- Todorovići pripadaju Lopaćanima, vasojevićkom bratstvu. Na Policu su došli iz Trešnjeva (opština Andrijevice) kao Mašovići.
- Trifunovići su porijeklom Kuči. Početkom 19. vijeka naseljavaju Policu.
- Veljići vode porijeklo sa Peleva Brijega iz Bratonožića. Na Babino su došli tokom druge polovine 19. vijeka.
- Vujovići su na Zagrađe došli iz Bratonožića, sa Peleva Brijega, krajem 19. vijeka.
- Vukadinovići pripadaju velikom vasojevićkom bratstvu Miomanović. Na Mašte su došli sa Buča, opština Berane, u drugoj polovini 19. vijeka.

- Vukašinovići su ogranak Sekulića, a Šćepovići su ogranak Vukašinovića. Većina bratstava koja danas žive u poličkim selima vode porijeklo iz Vasojevića.
- Vukićevići su Vasojevići – Lopaćani. Na Babino su došli početkom 19. vijeka iz Trešnjeva, opština Andrijevice.
- Vuletići su na poličko selo Goražde doselili iz Kralja, opština Andrijevice, početkom 19. vijeka. Potiču iz bratstva Đurišić-Kovačević.

Akademik Milisav Lutovac (1957: 55) navodi podatak da u Ivangradskoj (Beranskoj) kotlini na Vasojeviće dolazi oko 40%, a na ostala plemena oko 60%. Ima i onih pripadnika bratstava koji su iz različitih razloga (najčešće zbog krvne osvete, traženja boljih uslova života, miraza i sl.) doselili na Policu iz Stare Crne Gore, sa Čeva, iz Kuća, Bratonožića, Rovaca i Morače. Pojedina bratstva se dijele na tzv. trbušćice. Tako, npr. Đukići sa Goražda su: Konići, Šušnjići, Rosići, Kusići, Zekanovići, ili Mihajlovići: Bašići, Planići i dr. Većina bratstava je zadržalo svoju krsnu slavu, a ima i onih koji su dolaskom na Policu prihvatili neku od slavā koja se već slavila u mjestu dolaska.

Prezimana su temeljni pokazatelji etničkog i jezičkog trajanja. U njima su sačuvane stare jezičke pojave, semantička obilježja, a ujedno su i svjedoci materijalne i duhovne kulture naroda u kojima su nastala i u kojima se čuvaju. Prezimana sadrže i jezičke i vanjezičke elemente i tamo gdje su nastajala i tamo gdje su u upotrebi. Naši preci, u davnoj prošlosti, nijesu imali prezimana. Mi danas dobijamo prvo prezime pa lično ime. U ranijim epohama, u okolnostima drugačijeg načina života i nivoa društvenoga razvoja, prezime nije bilo ni potrebno niti je moglo imati nekakvu posebnu važnost. Razvojem društva stvara se potreba za uvođenjem i prezimana, da bi u drugoj fazi ono postalo nasljedna kategorija. Prezime je to pomoću kojeg vršimo, između ostalog, identifikaciju pojedinca u društvu. Ono je i pokazatelj da je neko postojao i da postoji. Nastanak prezimana vezujemo uz feudalni poredak kad se porodica organizuje kao krvna i proizvodna jedinica, uključena u stalež povlašćenih ili u stalež potlačenih. Plemićima su ona bila poglavito potrebna zato da osiguraju nasljedna prava, da baštine ugled, položaj i imetak, da sačuvaju za potomstvo stečene povlastice. Istaknuti ljudi toga doba, da budu u duhu tadašnjeg humanizma, svoja prezimana latinizuju: I. Lucius (= Lučić) i sl., traže genealogiju svojega roda u nekoj uglednoj rimskoj porodici. U doba građanskog društva, kad se počinju oblikovati nacije, buditi nacionalna svijest i širiti nacionalni i kulturni preporod, ova pojava više nije bila aktuelna. Običnom sloju društva preostalo je da se samo organizuje u različite bratstveničke skupine. Upis u takve vidove organizacije nije bio moguć samo pomoću ličnog imena. Stoga se uz lično ime morao dodavati još koji pridjev

– uz ime se dodaje zanimanje, porijeklo i sl. Ovi i slični pridjevci su, upravo, začetak budućih prezimena (v. Šimunović, 1985: 15–16).

U primitivnim zajednicama, koje su s vremenom postajale sve veće i mnogobrojnije, lično ili individualno ime nije bilo dovoljno, jer su ta imena često kod više pojedinaca, koji su pripadali istoj ili drugoj zajednici, bila ista ili slična. Da se zadovolji sve veća potreba, koja je rasla s brojem stanovnika i sa sve složenijim odnosima, razvio se vrlo rano sistem filijacije, tj. pored ličnog imena navodila se i oznaka oca, gdjekad i majke, a iz takvih oznaka izašla su postepeno prava prezimena na -ić, -ević, -inović. Filijacija je bolje zadovoljavala potrebe u denominaciji čovjeka nego prvobitni jednoimeni sistem golog ličnog imena, što su ga naši preci donijeli iz svoje pradomovine (Rogić, 1955: 38).

Prema nekim analizama proces nastajanja prezimena i njihove stabilizacije na ovome dijelu Balkana počeo je u primorskim djelovima Hrvatske i to s dominacijom patronimika. Za crnogorska prezimena Mitar Pešikan veli: „Uzima se da su neka crnogorska prezimena nastala u naslonu na gradska, nekad i kao njihov prevod“. Iako obuhvaćena kao dio srpskoga etničkog i jezičkoga prostora, u Pešikanovoj studiji za crnogorska prezimena rečeno je da su „izgleda nastala prije nego po drugim djelovima srpskog prostora“. Oblici na -ić znače očinstvo, a o kategoriji prezimena može se govoriti tek kad bude prihvaćeno i od ostalih potomaka, ne samo sinova. Pri analizi prezimena, dabome, najvažnije je razumijevanje razlike između označavanja *sin* i *potomak*. Prezimena na -ić imaju najveći udio u fondu crnogorskih prezimena (v. Vujo-
vić, 2020: 96–97).

Najstariji pisani spomenici u Crnoj Gori nam pokazuju razvoj antroponimijskog sistema u sljedećem pravcu. Prije osvajanja Crne Gore od strane Turaka, ovdje je vladao jednoimeni sistem, odnosno tzv. sistem golog imena. Ali razvoj društvenog života nametao je da se ljudi pored ličnog imena denominuju po nadimcima, zanimanju, po očevom imenu i sl. Ovaj proces je bio nastavljen i neometano samo u onim krajevima koji nijesu bili pod turskom okupacijom, a u ostalim krajevima je bio zastupljen.

Kao i svi orijentalni narodi, ni Turci nijesu znali za sistem dvaju imena, doduše nijesu ga poznavali ni Stari Grci, već imena stvaraju prema neposrednom pretku, mijenjajući ga kod svakog koljena. Stalan antroponimijski sistem dvaju imena u Crnoj Gori (Došljak, 2010: 10–11) se javlja tek krajem 19. vijeka (up. Miljan Vukov, Marko Miljanov i sl.). Današnji antroponimijski sistem se ustalio početkom 20. vijeka.

Klasifikaciju prezimena Police izvršili smo po modelu koji daje Petar Šimunović (1985), te ona izgleda ovako:

1. *Prezimana s porodičnom filijacijom.* To su prezimana patronimičkog ili matronimičkog porijekla. Ova prezimana su nastala ili od pravih patronimika, odnosno od poimeničenog patronimičkog pridjeva, ili su patronimički deminutivi. Prezimana iz ove grupe se najčešće stvaraju analogijom, te se dijele na primarne i sekundarne patronimike

a) Primarni patronimici su u tvorbenoj strukturi imali patronimički sufiks *-ić*. On se dodavao imenu ili nadimku, ali i njihovim prisvojnim pridjevima.

– *Patronimički poimeničeni pridjev:* Anđić, Blagojević, Božović, Dragojević, Dragović, Đorđević, Filipović, Ivanović, Jevrić, Jovanović, Lainović, Lakićević, Martinović, Matović, Mitrović, Miljković, Mujović, Nenadović, Pantović, Radonjić, Radivojević, Ratković, Savović, Sekulić, Stojanović, Todorović, Vujović, Vukadinović, Vukićević, Vuletić i dr.

– *Patronimički deminutiv:* Bajić, Dašić, Đukić, Račić, Šćekić i dr.

U osnovama ovih imena nalazimo hipokoristike i deminutive hrišćanskih i narodnih imena.

Patronimici s nadimkom u osnovi: Bučković, Drljević, Zekić, Kljajić

b) Sekundarni patronimici su nastali dodavanjem sufiksa *-ić* na strano prezime ili ime: Kastratović, Šabotić.

2. *Prezimana bez porodične filijacije:*

– od imena: Bagaš

U prvu grupu prezimana (ona su najfrekventnija) spadaju ona nastala po ličnom imenu oca (patronim) i ona koja su nastala po ličnom imenu majke (matronim). Kod ovih prezimana je jasno vidljiva veza sa neposrednim pretkom. Ova veza je gramatički iskazana prisvojnim sufiksima: *-ov, -ev, -in*. Ovim sufiksima se pridružuju nastavci: *-ić, -ac/-ec, -ak/-ek, -ica*. Nabrojani nastavci su u početku imali funkciju umanjivanja.

Za neka prezimana iz ove grupe ne možemo sa sigurnošću konstatovati da li su patronimi ili matronimi, ali je vidno da je značajno dominantniji broj patronima. To je i razumljivo kada znamo da su se prezimana nasljeđivala od muškog pretka, a vrlo rijetko po ženskoj liniji, izuzimajući udovice, zatim ugledne žene, ili kada se dijete rodi van braka, a otac ga ne priznaje.

Drugu grupu prezimana čine ona prezimana koja su nastala od nadimaka. O ovoj vrsti prezimana Petar Šimundić (1985: 30) navodi da zbog sačuvana značenja i bogate motivike i metaforike, važni su pokazatelji mnogih društvenih odnosa u vremenu njihova nastanka i stoga su vrlo važna i izvan jezičnog zanimanja. Ne treba smetnuti sa uma da su neka od prezimana iz ove grupe bila lična imena profilaktičkog tipa.

U treću grupu prezimana ubrajamo ona prezimana koja su nastala po nacionalnoj pripadnosti, po mjestu življenja, po kraju odakle potiču i sl.

Ova prezimena su vrlo dragocjena kada proučavamo procese migracija stanovništva. U prezimena etnonimskog i etničkog porijekla spadaju: Kuč, Pođanin, Dubak. Četvrta grupa prezimena okuplja ona koja su motivisana zanimanjem pretka. Ova grupa prezimena spada u mlađu grupu. Tu spadaju: Popović, Kovačević.

Prezimana sa fitonimskom osnovom, kao šesta grupa, je prezime Dubak. Ono može biti vezano za dub (vrsta hrasta), ili po mjestu odakle potiču. Prezimana nastala od srodničkih termina u ovom prezimeniku, kao sedma grupa, jesu: Babović i Dedović.

Prezimana od zoonimskih osnova, sedma grupa, su: Golubović, Paunović i Obadović.

U posebnu grupu prezimena spadaju ona koja su nastala pod uticajem stranih jezika i kultura. Ovdje spadaju ona prezimena koja su kod nas došla pod uticajem, posebno, njemačkog, albanskog i turskog jezika: Kuč, Sekulić. Razvrstavanje prezimena u pomenute grupe pokazuje da pojedina prezimena ne pripadaju strogo samo jednoj grupi, već ih možemo s razlogom uvrstiti u više grupa. Tako, npr. prezime Paunović (prezime sa zoonimskom osnovom) možemo svrstati i u prezimena grupe patronima (Paunov sin), ali je ime pretka, koje je u osnovi prezimena zoonimskog karaktera. Slična je situacija i sa prezimenima: Golubović, Obadović.

U osnovi većine prezimena je muško lično ime, dok je skoro neznan broj prezimena koja su izvedena od ženskog ličnog imena, što pokazuju primjeri: Anđić, Blagojević, Božović, Dragojević, Dragović, Đorđević, Filipović, Ivanović, Jevrić, Jovanović, Lainović, Lakićević, Martinović, Matović, Mitrović, Miljković, Mujović, Nenadović, Pantović, Radonjić, Radivojević, Ratković, Savović, Sekulić, Stojanović, Todorović, Vujović, Vukadinović, Vukićević, Vuletić i dr. No, ovdje moramo biti oprezni i kod ove podjele jer je u nekim slučajevima teško razdvojiti muško i žensko lično ime koje stoji u osnovi prezimena.

U tvorbi patronima najfrekventniji je sufiks *-ić*, zatim *-ović/-ević*. Među prezimenima, ali sa niskom zastupljenošću, imamo i sufikse: *-aš*, *-anja*, *-ak*, *-anin*.

Literatura

- Бакић, Радован (2005). *Горње Полимље: природа, становништво и насеља*. Андријевица: Комови; Никшић: Филозофски факултет.
- Барјактаровић, Мирко (1998). *Предговор*, У: Вулетић, Душан: *Полица код Берана*. Београд: КПЗ Србије.
- Ćirgić, Adnan (2017). *Dijalektologija crnogorskog jezika*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Дашић, Миомир (1986). *Васојевићи од помена до 1860. године*. Београд: Народна књига.
- Дошљак, Драшко (2000). *Лична имена Заостра*. Приштина: Филолошки факултет у Приштини.
- Лутовац, Милисав (1957). *Иванградска (Беранска) котлина*. САНУ, Посебна издања, књига CCLXIX, Географски институт, књига 11, Београд.
- Премовић, Маријан (2012). *Жупа Будимља у средњем вијеку*. Цетиње: Државни архив Црне Горе.
- Премовић, Маријан (2010). „Средњовјековно село Горажде у Будимљанској жупи“, Токови, 2, 139–156, Беране.
- Rogić, Pavle (1955). *Lična i porodična imena u jeziku*, Rad Jugoslaven-ske akademije znanosti i umjetnosti, Odjel za filologiju, knj. 7, 211–231, Zagreb.
- Стијовић, Рада (2007). *Говор Горњих Васојевића*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик.
- Statistika (2005). Књига 9: *Stanovništvo, uporedni pregled broja stanov-nika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003*, podaci po naseljima. Podgorica: Republički zavod za statistiku.
- Šimunović, Petar (1985). *Naša prezimena – porijeklo – značenje – raspro-stranjenost*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Šekularac, Božidar (2009). „Beranski kraj do kraja srednjega vijeka“, *To-kovi*, 2, 103–117, Berane.
- Вешовић, Радослав – Јагош (2018). *Племе Васојевићи*. Беране: Центар за културу.
- Vujović, Novica (2020). *Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Вулетић, Душан (1998). *Полица код Берана*. Београд: КПЗ Србије.
- <https://monstat.org>, 15. 2. 2026.

SURNAMES OF THE POLICA VILLAGES

The paper analyzes the surnames of the Polog villages of Dragosava, Mašte, Babino, Goražde, Zagrade and Tmušiče. Polica is a geographical entity that administratively belongs to the municipality of Berane. It is located north of the Berane Valley and extends to the Lješnica Valley, forming the border zone of Berane towards the municipality of Petnjica. In the six villages of Policë, there lived or are still residents with the following surnames: Andjić, Babović, Bagaš, Bajić, Blagojević, Bojičić, Boričić, Božović, Bubanja, Celić, Cikić, Čejović, Dabetić, Dašić, Dedović, Delević, Dragojević, Dragović, Dr-ljević, Dubak, Đorđević, Đorđević-Stojkowska, Đukić, Đukić-Šarić, Đurišić, Đurović, Erić, Filipović, Garčević, Golubović, Guberinić, Holikllić, Ivanović, Izgarević, Jevric, Jovanović, Kastratović, Kljajić, Knudsen, Komljenović, Kovačević, Kuč, Labović, Lakićević, Magdelinić, Martinović, Maslovaric, Matović, Mihajlović, Miljković, Mitrović, Mujović, Nenadović, Nestorović, Obadović, Pantović, Paunović, Podjanin, Popović, Račić, Radonjić, Radošević, Ratković, Saičić, Saković, Savović, Sekulić, Sierra, Simonović, Stijović, Stojanović, Šabotić, Šćekić, Tmušić, Todorović, Trifunović, Veljić, Vujović, Vukadinović, Vukićević, Vuletić and Zekić. The basis of most surnames is a male personal name, while there is an almost insignificant number of surnames that are derived from a female personal name. In the formation of patronymics, the most frequent suffix is -ić, then -ović/-ević. Among surnames, but with a low presence, we also have suffixes. -aš, -anja, -ak, -anin.

Keywords: *Polica, anthroponymy, surname, formation, semantics*

Izvorni naučni rad
UDK:821.163.43.09:398

Sanjin KODRIĆ (Sarajevo)

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Bošnjačka zajednica kulture – Institut za bošnjačke studije

sanjin.kodric@ff.unsa.ba

sanjin.kodric@bzk.ba

**PARADOKS *HASANAGINICE*:
PRILOG TEKSTUALNOJ POVIJESTI I
PITANJE KNJIŽEVNO-KULTURNOG IDENTITETA***

Rad se bavi baladom *Hasanaginica* kao jednim od najznamenitijih djela bošnjačke usmene književnosti, odnosno bošnjačke književnosti uopće, koje je, paradoksalno, uprkos naglašenim književno-kulturnim markerima pripadnosti bošnjačkoj književnosti i kulturi neutemeljeno uvrštavano u korpuse drugih književnosti i kultura počev od svojeg prvog zapisa u putopisnoj knjizi *Put po Dalmaciji* Alberta Fortisa 1774. godine pa nadalje, pri čemu je, još paradoksalnije, svoju svjetsku slavu steklo posebno zahvaljujući upravo ekstrahiranju iz vlastitog književno-kulturnog okvira. U radu se analiziraju procesi kanonizacije i atribuiranja *Hasanaginice* prvenstveno srpskoj ili hrvatskoj književnosti i kulturi, uz ukazivanje na dugu historiju zanemarivanja njezine stvarne pripadnosti bošnjačkoj književnosti i kulturi. Posebna pažnja posvećena je okolnostima prvog zapisa balade kod Alberta Fortisa, recepciji u evropskom romantizmu i kasnijim prijevodima na brojne jezike, kao i ideološkim i nacionalno-romantičarskim koncepcijama 19. st. koje su oblikovale percepciju bošnjačke književnosti i kulture. Rad ukazuje na dugotrajne posljedice negiranja bošnjačkog identiteta, kasno priznavanje bošnjačke književnosti i kulture te na potrebu vraćanja balade u vlastiti kontekst. *Hasanaginica* se tako pokazuje kao

* Rad je ostvaren u okviru naučnoistraživačkog projekta *Historija i poetika bošnjačke književnosti* Instituta za bošnjačke studije Bošnjačke zajednice kulture (voditelj projekta: prof. dr. Sanjin Kodrić), a posvećen je učitelju i prijatelju prof. dr. Munibu Maglajliću (Banja Luka, 24. 3. 1945. – Sarajevo, 19. 10. 2015.), književnom folkloristu i historičaru bošnjačke književnosti te dugogodišnjem profesoru na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i nekadašnjem predsjedniku Bošnjačke zajednice kulture, povodom 80. godišnjice njegova rođenja i 10. godišnjice njegove smrti.

paradigmatski primjer književno-kulturnog paradoksa – djelo koje je postalo evropska i svjetska senzacija upravo zahvaljujući deatribuiranju od vlastitog izvorišta, uprkos njenoj izrazitoj identitetskoj književno-kulturnoj markiranosti.

Ključne riječi: *Hasanaginica, bošnjačka usmena književnost, bošnjačka književnost i kultura, književno-kulturni identitet, Alberto Fortis, morlakizam, osijanizam, inostrana recepcija, nacionalni romantizam, kanonizacija književnosti*

I.

Balada *Hasanaginica* jedno je od najznamenitijih djela bošnjačke usmene književnosti, odnosno bošnjačke književnosti kao cjeline, i to ne samo u južnoslavenskom, već i u širem, evropskom te svjetskom okviru, ali i tekst koji je, posebno u izvanbošnjačkoj perspektivi, najčešće atribuiran drugim, nebošnjačkim književno-kulturnim identitetima, bivajući svrstavan u okvire u pravilu srpske ili hrvatske književnosti i kulture ili, u najboljem slučaju, u okvire etno-nacionalno uopćene južnoslavenske usmene književne tradicije, bez povezivanja s okvirima bošnjačke književnosti i kulture kao takve.¹ Riječ je o svojevrsnom paradoksu koji se javlja i u brojnim drugim slučajevima istaknutih ostvarenja bošnjačke književnosti, a koja se uprkos naglašenim književno-kulturnim markerima pripadnosti bošnjačkoj književnosti i kulturi neutemeljeno uvrštavaju u korpus drugih književnosti i kultura, mada – osim u osnovi zajedničkog jezičkog sistema – s njima praktično ne dijele nijednu u ovom smislu odlučujuću, fundamentalnu književno-kulturnu dominantu niti neki drugi ključni književno-kulturni identitetski marker. Da paradoks bude još veći, ovu svoju praktično svjetsku slavu *Hasanaginica* je stekla upravo mimo svojeg vlastitog, matičnog književnog i kulturnog okvira, pri čemu joj je upravo atribuiranje drugim, tuđim književno-kulturnim identitetima dominantno i omogućilo široku percepciju i valorizaciju, sve do svjetske razine, što je slučaj i s nizom drugih posebno značajnih pojava bošnjačke književnosti, uključujući i usmenoknjiževnu praksu, kao da je sudbinska cijena i pretpostavka za širu važnost i vrednovanje bilo identitetsko ekstrahiranje iz okvira svoje, izvorišne književnosti i kulture.²

I u slučaju balade *Hasanaginica*, kao i u nizu drugih slučajeva, brojni su razlozi za ovakvo što, pri čemu se korijen ovih pojava nalazi prvenstveno

¹ Usp. *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 7-8, 621-683.

² Usp. Sanjin Kodrić, "Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća", *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2018, str. 23-108.

u devetnaestostoljetnim nacionalno-romantičarskim koncepcijama u srpskoj i hrvatskoj književnosti i kulturi te društvu uopće, s jedne strane, ali i u osobenom položaju bošnjačkog etno-nacionalnog identiteta u isto vrijeme, s druge strane, što se reflektiralo i na status i identitet bošnjačke književnosti kao takve te kulture Bošnjaka uopće, uključujući širu vidljivost i književno-kulturnu prepoznatljivost.³ Riječ je, posebno, o nepriznavanju i negiranju etno-nacionalne posebnosti bosanskih muslimana, odnosno Bošnjaka kao naroda, s vrlo intenzivnim procesima “nacionaliziranja Muslimana” u smislu njihova predstavljanja kao Srba ili Hrvata muslimanske vjeroispovijesti, koji su naročito bili snažni počev od druge polovine 19. pa nadalje,⁴ a koji su kao takvi izravno poricali samosvojno postojanje bosanskih muslimana, odnosno Bošnjaka kao naroda, a samim tim i njihovu samosvojnu književnost i kulturu uopće, osim u smislu muslimanske varijante šire srpske ili hrvatske književnosti i kulture. Na ovu pojavu, vezanu za šire procese izgradnje etno-nacionalnih identiteta na Slavonskom jugu, bošnjačka književnost i kultura, kao ni ukupno bošnjačko društvo, nisu u pravilu dugo vremena imali odgovarajući odgovor usljed specifičnih okolnosti i neprilika u razvoju bošnjačkog etno-nacionalnog identiteta, pa su procesi “nacionaliziranja Muslimana” na srpsku i hrvatsku stranu imali prohodnost i ostvarivali rezultat i unutar bošnjačkog etno-nacionalnog korpusa, iako ne u dubinskom, suštinskom smislu, već uglavnom tek na površinskoj razini društveno-politički nužnih etno-nacionalnih “etiketa”, bez njihova stvarnog unutrašnjeg sadržaja, što će se nastaviti i duboko u 20. st.⁵ Uz druge društveno-političke i ideološke faktore, posljedice ovih i ovakvih procesa i pojava bit će višestruke i dugotrajne, među kojima je i kasno priznavanje samosvojne “muslimanske”, odnosno bošnjačke nacije – tek počev od kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina 20. st. te još kasnije priznavanje najprije samosvojne bosanskohercegovačke, a potom i bošnjačke književnosti kao takve, sve to uz brojne otpore i relikte devetnaestostoljetnih hegemono-iredentističkih etno-nacionalnih koncepcija, koje u cijelosti nisu nestale ni u aktuelnom trenutku. Uz ovo, i institucionalni razvoj bosnistike kao naučne discipline javit će se dosta kasno, tek nakon zvaničnog priznavanja “muslimanske”, odnosno bošnjačke nacije te bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, uz isto tako brojne otpore i relikte ranijih ideoloških

³ Usp. Sanjin Kodrić, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2018.

⁴ Usp. Alija Isaković, prir., *O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb, 1990.

⁵ Usp. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Bošnjačka zajednica kulture “Preporod”, Sarajevo, 2023.

konceptija, što je, također, u nekim slučajevima prisutno i danas.⁶ Za mnoge pojave bošnjačke književne i kulturne povijesti i njihovo primjereno pozicioniranje u okvirima matične književnosti i kulture sve ovo bilo je već dosta kasno budući da su prethodno desetljećima imale drugačiji tretman te su na taj način i u domaćem i u međunarodnom kontekstu uveliko bile kanonizirane u okvirima drugih književnosti i kultura, bez veze s vlastitom, matičnom književnošću i kulturom.

Upravo takvo što bio je slučaj i s baladom *Hasanaginica*, koja je desetljećima bila podvrgnuta kanoniziranju u okvirima srpske ili hrvatske književnosti kako u domaćem, tako i u širem, međunarodnom kontekstu, s tim što je slučaj *Hasanaginice* još složeniji s obzirom na okolnosti njezina prvog zapisivanja te prvog predstavljanja široj javnosti, a onda i s obzirom na njezinu kasniju recepciju, i to ne samo u domaćem već i u međunarodnom okviru. Iako postoji teza da se prvi zapis ove balade nalazi već u *Erlangenskom rukopisu* iz prve trećine 18. st., vjerovatno najstarijoj poznatoj zbirci južnoslavenske usmene poezije uopće,⁷ *Hasanaginica* se, naime, u datom obliku prvi put javila kao “morlačka” pjesma, a zapisana je kao narodna, usmenoknjižena tvorevina u prostoru koji u tom trenutku nije više bio životni prostor bošnjačke zajednice i – mada će vrlo brzo postići svjetsku slavu – otpočetak je bila u potpunosti recepcijski deatribuirana u odnosu na vlastitu književno-kulturnu tradiciju i njezin identitet. Takvo što još će se intenzivirati u desetljećima koja su slijedila, ostavljajući paradoksalne posljedice po identitetski status ovog jednog od najpoznatijih ostvarenja bošnjačke književnosti kao takve, a što su – sve zajedno – neka od pitanja i problema koja kontinuirano traže svoje odgovore.

II.

Kako to uz *Erlangenski rukopis* pokazuju i nekolike druge vijesti iz 18. st., naročito poput *Ljetopisa* Mula-Mustafe Bašeskije ili npr. sakupljačkog rada Marca Renéa Breuërea Desrivauxa, sina francuskog konzula u Dubrovniku koji je poznatiji kao Marko Bruerović,⁸ bošnjačko usmeno književno stvaranje u 18. st. doživjelo je i svoje prve cjelovite zapise te početak svoje šire, inostrane recepcije i vanjskog priznanja i u aksiološkom smislu, ali je

⁶ Usp. Sanjin Kodrić, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2018.

⁷ Usp. André Vaillant, “Vuk Karadžić i *Hasanaginica*”, *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 321.

⁸ Usp. Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Bošnjačka zajednica kulture “Preporod”, Sarajevo, 2006, str. 11.

ovo vrijeme isto tako i vrijeme u kojem započinje i identitetsko deatribuiranje ostvarenja bošnjačke književnosti i njihovo ekstrahiranje iz vlastitih, bošnjačkih književno-kulturnih okvira.⁹ To se posebno odnosi na jedan drugi i otud često spominjani osamnaestostoljetni izvor – putopisnu knjigu *Put po Dalmaciji* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774) talijanskog prirodoslovca opata Alberta Fortisa, gdje je prvi put objavljen bez sumnje najpoznatiji tekst bošnjačke usmene književnosti uopće – glasovita balada *Hasanaginica*, odnosno, kako ju je izvorno naslovio Fortis, *Xalostna pjesanza plemenite Asan-Aghinize*.¹⁰

Fortisovo putovanje u Dalmaciju i njegovo zapisivanje te objavljivanje *Hasanaginice* karakteristična je slika nekih od važnih pojava u Evropi posljednje trećine 18. st. Na tragu ideja evropskog racionalizma i prosvjetiteljstva, a u praskozorje predromantičarskih književnih i kulturnih gibanja, posebno tragom ideje “povratka prirodi” Jean-Jacquesa Rousseaua i tzv. “osijanizma”, odnosno uopće ranog interesa za izvornu, narodnu kulturu koji će se na ovoj osnovi razviti i kulminirati u evropskom romantizmu, Fortis 1771. godine stiže u tad mletačku Dalmaciju, pri čemu naročitu pažnju posvećuje jednoj od evropskih drugosti ovog vremena – Dalmatinskoj zagori. Fortisa, naime, posebno zanimaju evropski “plemeniti divljaci”, “ljudi iz prirode”, netaknuti i neizmijenjeni tad savremenom kulturom i civilizacijom, koje pronalazi u žiteljima dalmatinskog zaleđa, a koje imenuje kao “Morlake”.¹¹ To, pritom, nije više isključivo davanašnja zajednica vlašskog porijekla koja se u međuvremenu slavenizirala i asimilirala u širem etničkom okruženju, već, bez obzira na njihovo porijeklo, Fortisovi “Morlaci” zapravo su uopće žitelji ruralne, planinske dalmatinske unutrašnjosti, odnosno specifičnog prostora dinamične granice i tromeđe između Mletačke republike, Habsburške monarhije i Osmanskog carstva, a koje Fortis jasno razlikuje od stanovništva dalmatinskog priobalja, koje je cjelovito bilo uključeno u ondašnju savremenu kulturu i civilizaciju, a posebno u mletačko-talijanski kontekst. U slučaju Fortisovih “Morlaka” u pitanju je, dakle, naročiti egzotizam, naziv izvana pripisan žiteljima dalmatinskog zaleđa u skladu s mletačko-talijanskom praksom imenovanja Fortisova vremena, pri čemu je ovaj naziv uključivao i žitelje nekadašnjeg Bosanskog eja-

⁹ Usp. Sanjin Kodrić, “Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća”, *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2018, str. 23-108.

¹⁰ Usp. Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, mit Einführung und Bibliographie herausgegeben von Jovan Vuković und Peter Rehder, Otto Sagner – Veselin Masleša, München – Sarajevo, 1974.

¹¹ Usp. npr. Larry Wolf, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2003; odnosno: Inoslav Bešker, “Morlaci i morlakizam u književnosti”, *Književna smotra*, god. 34, br. 123, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002, str. 113-124.

leta, odnosno onih teritorija Osmanskog carstva koji nakon mletačko-osmanskih sukoba s kraja 17. st., a posebno Kandijskog (1645–1699) i Morejskog rata (1684–1699), prelaze u mletački posjed. Naziv “Morlaci” odnosi se stoga i na stanovništvo kraja odakle po svemu sudeći dolazi *Hasanaginica* – žitelje Imotskog i njegove okoline, dotadašnjeg bosansko-osmanskog teritorija koji Mlečani zauzimaju 1717. godine, nakon čega se muslimanski dio stanovništva ovog prostora ili povlači u još dublju unutrašnjost, na preostali bosanski teritorij pod vlašću Osmanskog carstva, ili, pak, ostaje pod mletačkom vlašću, najčešće uz konvertiranje na kršćanstvo.¹²

Ovakvo što jeste, dakle, “Morlakija”¹³ – svijet u koji je 1771. godine prispio Alberto Fortis i koji je predočio njegov *Put po Dalmaciji*, odnosno to je onaj svijet u kojem se našla i balada *Hasanaginica*. Predstavljajući evropskom racionalističko-prosvjetiteljskom čitateljstvu njegovu “morlačku” drugost, odnosno njegov “morlački” alteritetski antipod, Fortis se, u skladu s novim, predromantičarskim impulsima svojeg vremena, istovremeno poveo i za “osijanizmom” kao još jednim važnim trendom u Evropi tokom posljednje trećine 18. st., pa je – slično tobožnjem predstavljanju zaboravljenih i u vremenu izgubljenih Ossianovih keltsko-gaelskih pjesama kod škotskog pjesnika Jamesa MacPhersona tokom šezdesetih godina 18. st. u Velikoj Britaniji – evropskoj čitalačkoj publici predočio i iskonsku, savremenošću neiskvarenu duhovnu kulturu “Morlaka” te njihovu “divlju”, ali “plemenitu” književnost. Upravo u ovom kontekstu Fortisov *Put po Dalmaciji* donosi i tekst koji je Evropa njegova vremena upoznala pod naslovom *Xalostna pjesanza plemenite Asan-Aghinize*, pri čemu je *Hasanaginica* u knjizi Alberta Fortisa trebala predstavljati izuzetan primjer istovremeno i “divljug” i “plemenitog” duhovnog života “Morlaka”, njegovu, naime, osobenu egzotiku, koja je bila utoliko veća zbog očitog, još egzotičnijeg muslimanskog udjela u ovoj “pjesmi-tužaljki”. To je nesumnjivo i jedan od razloga zbog kojih Fortis u knjizi donosi i cjelovit originalni tekst balade, a potom i njezin talijanski prijevod – *Canzone dolente della nobile sposa d'Asan-Aga*, čime je *Hasanaginica*, ali i bošnjačka usmena književnost uopće, dobila i svoj prvi poznati prijevod na neki strani jezik:

¹² Usp. npr. Tea Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645-1718*, Viella, Rim, 2008.

¹³ Usp. Borna Fürst-Bjeliš, “Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32-22, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999/2000, str. 349-354.

Scto se bjeli u gorje zelenoj?
 Al-su snjezi, al-su Labutove?
 Da-su snjezi vech-bi okopnuli;
 Labutove vech-bi poletjeli.
 Ni-su snjezi, nit-su Labutove;
 Nego sciator Aghie Asan-Aghe.
 On bolu-je u ranami gliutimi.
 Oblaziga mater, i sestriža;
 A Gliubovza od stida ne mogla.

Kad li-mu-je ranam' boglie bilo,
 Ter poruça vjernoi Gliubi svojoj:
 Ne čekai-me u dvoru bjelomu,
 Ni u dvoru, ni u rodu momu.
 Kad Kaduna rjeci razumjela,
 Jose-je jedna u toj misli stala.
 Jeka stade kogna oko dvora:
 I pobjexe Asan-Aghiniza
 Da vrât lomi kule niz penkere.
 Za gnom terçu dve chiere djevoike:
 Vrati-nam-se, mila majko nascia;
 Ni-je ovo babo Asan-Ago,
 Vech daixa Pintorovich Bexe.

I vrâtise Asan Aghiniza,
 Ter se vjeschia bratu oko vrâta.
 Da! moj brate, velike framote!
 Gdi-me saglie od petero dize!
 Bexe muçi: ne govori nista.
 Vech-se mâscia u xepe svione,
 I vadi-gnoj Kgnigu oproschienja,
 Da uzimglie podpunno viençanje,
 Da gre s' gnime majci u zatraghe.
 Kad Kaduna Kgnigu proučila,
 Dva-je sîna u çelo gliubila,
 A due chiere u rumena liza:
 A s' malahnim u besicje sinkom
 Odjeliti nikako ne mogla.
 Vech-je brataz za ruke uzeo,
 I jedva-je sinkom raztavio:
 Ter-je mechie K' sebi na Kogniza,
 S'gnome grede u dvoru bjelomu.

Che mai biancheggia là nel verde
 bosco?
 Son nevi, o Cigni? Se le fosser nevi
 Squagliate omai sarebbonsi: se Cigni
 Mosso avrebbero il volo. Ah! non son
 bianche
 Nevi, o Cigni colà; sono le tende
 D'Asano, il Duce. Egli è ferito, e duolsi
 Acerbamente. A visitarlo andaro
 La Madre, e la Sorella. Anche la Sposa
 Sarebbev'ita; ma rossor trattienla.

Quindi allorch'ei delle ferite il duolo
 Senti alleggiarsi, alla fedel mogliera
 Così fece intimar: "Non aspettarmi
 "Nel mio bianco cortil; non nel cortile,
 "Nè fra' parenti miei." Nell'udir queste
 Dure parole pensierosa, e mesta
 L'infelice rimase. Ella d'intorno
 Al maritale albergo il calpestio
 Di cavalli ascoltò; verso la torre
 Disperata fuggio, per darsi morte
 Dalla finestra rovinando al basso.
 Ma i di lei passi frettolose, ansanti
 Le due figlie seguir: Deh! cara madre,
 Deh! non fuggir; del genitore Asano
 Non è già questo il calpestio; ne viene
 Il tuo fratello, di Pintoro il figlio.

Addietro volse a questo dire i passi
 D'Asan la Sposa, e le braccia distese
 Al collo del fratello. "Ah! fratel mio,
 "Vedi vergogna! e' mi repudia, Madre
 "Di cinque figli!" Il Begh nulla rispo-
 nde;
 Ma dalla tasca di vermiglia seta
 Un foglio trae di libertade, ond'ella
 Ricoronarsi pienamente possa,
 Dopo che avrà con lui fatto ritorno
 Alla casa materna. Allor che vide
 L'afflitta donna il doloroso scritto,
 De' suoi due figliuolin' baciò le fronti,

U rodu-je malo vrijeme stâla,
 Malo vrijeme, ne nedjegliu dana,
 Dobra Kado, i od roda dobra,
 Dobru Kadu prose sa svî strana;
 Da majvechie Imoski Kadia.
 Kaduna-se bratu svomu moli:
 Aj, tako te ne xelila, bratzo!
 Ne moi mene davat za nikoga,
 Da ne puza jedno serze moje
 Gledajuchi sirotize svoje.
 Ali Bexe ne hajasce nista,
 Vech-gnu daje Imoskomu Kadii.
 Josc Kaduna bratu-se mogliasce,
 Da gnoj pisce listak bjele Knighe,
 Da-je saglie Imoskomu Kadii.
 “Djevoika te ljepo pozdravgliasce,
 “A u Kgnizi ljepo te mogliasce,
 “Kad pokupisc Gospodu Svatove
 “Dugh podkliuvaz nosi na djevojku;
 “Kadà bude Aghi mimo dvora,
 “Neg-ne vidî sirotize svoje.”
 Kad Kadii bjela Kgniga doge
 Gospodu-je Svate pokupio.
 Svate kuppi grede po djevoiku.
 Dobro Svati dosli do djevoike,
 I zdravo-se povratili s’gnome.

A kad bili Aghi mimo dvora,
 Dve-je chierze s’penxere gledaju,
 A dva sîna prid-gnu izhogiaju,
 Tere svojoî majçi govoriaju.
 Vrati-nam-se, mila majko nascia,
 Da mi tebe uxinati damo.
 Kad to çula Asan-Aghiniza,
 Stariscini Svatov govorila:
 Bogom, brate Svatov Stariscina,
 Ustavimi Kogne uza dvora,
 Da davujem sirotize moje.
 Ustavise Kogne uza dvora.
 Svoju dizu ljepo darovala.
 Svakom’ sinku nozve pozlachene,
 Svakoî chierî çohu da pogliane;
 A malomu u besicje sinku
 Gnemu saglie uboske hagline.

E delle due fanciulle i rosei volti:
 Ma al bambino, che giaceva in culla
 Staccar non si poteo. Seco la trasse,
 Il severo fratello a viva forza;
 Sui cavallo la pose, e fe ritorno
 Con essa insieme alla magion paterna.

Breve tempo restovvi. Ancor passati
 Sette giorni non erano, che intorno
 Fu da ogni parte ricercata in moglie
 La giovane gentil d’alto legnaggio;
 E fra i nobili Proci era distinto
 L’Imoskese Cadi. Prega piagnendo
 Ella il fratel: deh non voler di nuovo
 Darmi in moglie ad alcun, te ne scon-
 giuro
 Pella tua vita, o mio fratello amato;
 Onde dal petto il cor non mi si schianti
 Nel riveder gli abbandonati figli!

Il Begh non bada alle sue voci; è fisso
 Di darla in moglie al buon Cadi
 d’Imoski.
 Allor di nuovo ella pregò: deh! almeno
 (Poichè pur così vuoi) manda d’Imoski
 Al Cadi un bianco foglio. “A te salute
 “Invia la giovinetta, e vuol pregarti
 “Per via di questo scritto, che allor
 quando
 “Verrai per essa co’ Signori Svati
 “Un lungo velo tu le rechi, ond’ella
 “Possa da capo appiè tutta coprirsi,
 “Quando dinanzi alla magion d’Asano
 “Passar d’uopo le sia; nè veder deggia
 “I cari figli abbandonati. “Appena
 Giunse al Cadi la lettera, ei raccolse
 Tutti gli Svati, e pella Sposa andiede,
 Il lungo velo, cui chiedea, portando.
 Felicemente giunsero gli Svati
 Sino alla casa della Sposa; e insieme
 Felicemente ne partir con essa.
 Ma allor, che presso alla magion d’Asano
 Furo arrivati, dal balcon mirorno

A to gleda Junak Asan-Ago;
Ter dozivglie do dva sîna svoja:
Hodte amo, sirotize moje,
Kad-se nechie milovati na vas
Majko vascia, serza argiaskoga.

Kad to çula Asan Aghiniza,
Bjelim liçem u zemgliu udarila;
U pût-se-je s'duscjom raztavila
Od xalosti gledajuch sirota.¹⁴

La madre lor le due fanciulle, e i figli
Usciro incontro a lei. "Deh, cara madre,
"Tornane a noi; dentro alle nostre soglie
"A cenar vienne". La dolente Sposa
Del Duce Asano, allor che i figli udio,
Volsesi al primo degli Svati: "O vecchio
"Fratello mio, deh ferminsi i cavalli!
"Presso di questa casa, ond'io dar possa
"Qualche pegno d'amore agli orfanelli
"Figli del grembo mio". Stettersi fermi
Dinanzi alla magion tutti i cavalli;
Ed ella porse alla diletta prole
I doni suoi, scesa di sella. Diede
Ai due fanciulli bei coturni, d'oro
Tutti intarsiati, e due panni alle figlie,
Onde dal capo ai piè furon coperte:
Ma al picciolo bambin, che giacea in
culla,
Da poverello un giubbettin mandava.

Tutto in disparte il Duce Asàn vedea;
E a se chiamò i figliuoli. "A me tornate
"Cari orfanelli miei, da che non sente
"Più pietade di voi la crudel madre
"Di arrugginito cor." Udillo; e cadde
L'afflitta donna, col pallido volto
La terra percuotendo; e a un punto
istesso
Del petto uscille l'anima dolente,
Gli orfani figli suoi partir veggendo.¹⁵

Istovremeno, Fortis uz originalni tekst i talijanski prijevod *Hasanaginice* daje i uvodnu bilješku u kojoj ukratko predstavlja ovu baladu, uključujući i njezin egzotični aspekt glasovitog Hasanaginicina stida, za koji u perspektivi osamnaestostoljetne racionalističko-prosvjetiteljske Evrope kaže da bi se "među nama činio neobičnim", čime *Hasanaginica* dobija i neku vrstu svojeg prvog tumačenja:

¹⁴ Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia: Volume Primo*, Presso Alvise Milocco, all'Apolline, Venecija, 1774, str. 98, 100, 102, 104. Isto u: Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, mit Einführung und Bibliographie herausgegeben von Jovan Vuković und Peter Rehder, Otto Sagner – Veselin Masleša, München – Sarajevo, 1974; odnosno: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, prev. Mate Maras i Darko Novaković, Globus, Zagreb, 1984.

¹⁵ Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia: Volume Primo*, Presso Alvise Milocco, all'Apolline, Venecija, 1774, str. 99, 101, 103, 105.

Asan, Capitano Turco, resta ferito in un combattimento per modo, che non può ritornarsene alla casa propria. Va a visitarlo nel campo la madre, e la sorella: ma trattenuta da un pudore, che parrebbe strano fra noi, non à il coraggio d'andarvi la di lui moglie. Asan prende per un tratto di poco buon animo questa ritrosia; si sdegna colla Sposa, in un momento di primo impeto, e le manda il libello di repudio. L'amorosa Donna, con angoscia acerbissima di cuore, si lascia condurre lontano da cinque tenere creature, e particolarmente dall'ultimo suo bambino, che giacevasi peranche nella culla. Appena ritornata alla casa paterna, fu chiesta in moglie da' principali Signori del vicinato. Il Begh Pintorovich, di lei fratello, stringe il contratto col Cadi, o Giudice d'Imoski; e non bada ai prieghi dell'afflitta giovane, che amava di perfetto amore il perduto marito, e i figliuolini suoi. La comitiva, per condurla a Imoski, dovea passare dinanzi alla casa dell'impetuoso Asan, che di già guarito delle sue ferite se n'era tornato, e trovavasi pentitissimo del repudio. Egli, conoscendo benissimo il di lei cuore, manda a incontrarla due de' suoi fanciulli, a' quali ella fa dei regali, che di già aveva preparati. Asan si fa sentire a richiamarli in casa, dolendosi che la loro madre à un cuore inflessibile. Questo rimprovero, il distacco de' figliuoli, la perdita d'un marito, che nel suo modo aspro l'amava quanto era amato, operano una sì forte rivoluzione nell'anima della giovane Sposa, ch'ella ne cade morta all'improvviso, senza proferir parola.¹⁶

Asan, turski kapetan, biva ranjen u jednoj borbi tako da se ne može vratiti u vlastitu kuću. U logoru ga posjećuju majka i sestra, ali, zadržana stidom koji bi se među nama činio neobičnim, njegova žena nema hrabrosti da ode. Asan ovu njezinu povučенost shvati kao znak slabog srca, razgnjevi se na suprugu u trenutku prvog nagona i šalje joj pismo razvoda. Gospa puna ljubavi, s najgorčom boli u srcu, dopušta da je odvedu daleko od petero njezine male djece, a osobito od posljednjeg sina, koji je još ležao u kolijevci. Čim se vratila u očevu kuću, zatražili su je za ženu glavni gospodari iz susjedstva. Beg Pintorović, njezin brat, sklapa ugovor s kadijom, odnosno sudijom u Imotskom i ne obraća pažnju na molbe ožalošćene mlade žene, koja je savršenom ljubavlju voljela izgubljenog muža i svoju djecu. Povorka koja ju je trebala odvesti u Imotski morala je proći ispred kuće naglog Asana, koji se već bio oporavio od rana, vratio se i osjećao duboko kajanje zbog razvoda. On, poznajući vrlo dobro njezino srce, šalje joj u susret dvojicu svojih sinova, kojima ona daje darove koje je već bila pripremila. Asan se oglasi dozivajući ih natrag u kuću, žaleći se da njihova majka ima nepokolebljivo srce. Taj prijekor, rastanak od djece, gubitak muža koji ju je, na svoj grub način, volio koliko je i bio voljen, izazivaju tako snažnu potresenost u duši mlade supruge da ona iznenada pada mrtva, ne izgovorivši nijednu riječ.¹⁷

¹⁶ Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia: Volume Primo*, Presso Alvise Milocco, all'Apolline, Venecija, 1774, str. 97.

¹⁷ Autorov prijevod s talijanskog originala. Isto u: Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, mit Einführung und Bibliographie herausgegeben von Jovan Vuković und Peter Rehder, Otto

Fortis, inače, ne navodi otkud mu *Hasanaginica*, kao ni detaljnije informacije o njezinu prijevodu, pa je uprkos brojnim kasnijim pokušajima odgonetanja ovog pitanja, vjerovatno zauvijek ostalo nepoznato između ostalog i to je li Fortis čuo *Hasanagicu* u narodu, ko mu ju je eventualno kazivao ili pjevao i u kakvoj prilici i sl., ili je, pak, riječ o Fortisovu prijepisu nekog ranijeg zapisa *Hasanaginice*, npr. onog iz tzv. *Splitskog rukopisa*, o čemu, kao i o prethodnim pitanjima, postoje tek određene pretpostavke, ali opet ne i sigurni ili barem dovoljno vjerovatni odgovori.¹⁸ Također, nije općeprihvaćeno ni to je li *Hasanaginica*, poput drugih poznatih bošnjačkih usmenih balada, usmenoknjiževno pjesničko uobličenje nekog stvarnog zbivanja iz prošlosti, baš kao što nije općeprihvaćen ni mogući historijski identitet njezinih likova, mada je gotovo izvjesno da ovaj osobeni usmenoknjiževni pjesnički tekst pripada krugu balada s lokalnim obilježjima, slično drugim značajnim baladama bošnjačke usmene književnosti.¹⁹ U slučaju da ih je eventualno imao, neki od razloga zbog kojih je Fortis možda izostavio neke od ovih i ovakvih informacija, uključujući i informaciju o tome kako je saznao za samu baladu, mogli bi se, možda, ticati upravo i Fortisova nesumnjivog ugledanja na toboženjeg sakupljača Ossianovih pjesama Jamesa MacPhersona, odnosno Fortisova inicijalnog utemeljenja i u “osijanizmu” posljednje trećine evropskog 18. st. Naime, možda je upravo zbog ovog i ciljano određena pitanja u vezi s pjesmom koju je otkrio Fortis ostavio neodgovorenim, intrigantnim i gotovo mističnim, što je pretpostavka kojoj u prilog može ići i to da će upravo ova “ossianska” egzotika i tajna *Hasanaginice* u Evropi ovog vremena rezultirati i pojavom svojevrzne fasciniranosti “Morlacima” i njihovom izvornom, “primitivnom” kulturom poznatom pod nazivom “morlakizam”²⁰. O ovom, između ostalog, može svjedočiti i to da je *Hasanaginica* jedan od tek dva izvorno usmenoknjiževna teksta koji su se našli u zbirci *Gusle (La Guzla, 1827)* istaknutog francuskog pisca 19. st. Prospera Mériméea, tobožnjem “izboru ilirskih pjesama skupljenih u Dalmaciji, Bosni, Hrvatskoj i Hercegovini”, odnosno čuvenoj romantičarskoj književnoj mistifikaciji nastaloj na temelju upravo “osijanizma” i “morlakizma”.

Sagner – Veselin Masleša, München – Sarajevo, 1974; odnosno: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, prev. Mate Maras i Darko Novaković, Globus, Zagreb, 1984.

¹⁸ Usp. npr. *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

¹⁹ Usp. Munib Maglajlić, “Pjesma o plemenitoj Hasan-aginoj ljubi”, *Usmena balada Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture “Preporod”, Sarajevo, 1995, str. 61–62.

²⁰ Usp. npr. Larry Wolf, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2003; odnosno: Inoslav Bešker, “Morlaci i morlakizam u književnosti”, *Književna smotra*, god. 34, br. 123, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002, str. 113–124.

III.

Uz to što je od neprocjenjive važnosti onda kad je o riječ zapisivanju te, praktično, sačuvanju *Hasanaginice*, Fortisov istaknuti “osijanizam” i “morlakizam” jednako je fundamentalno važan i onda kad je riječ o njezinu širokom međunarodnom populariziranju i valoriziranju, ali je, također, istovremeno početak krize stvarnog identiteta i relativiziranja pripadnosti ove balade bosanskomuslimanskom, odnosno bošnjačkom usmenom književnom stvaranju. Ovakvom čemu dodatno je doprinijelo i to što je “morlačka” odrednica, a koja, dakle, otpočeka prati *Hasanagicu*, izrazito složenog značenja, različitog u drugačijim historijskim i kulturnim kontekstima, pa će u kasnijim vremenima biti i različito tumačena, a najčešće kao srpska i/ili hrvatska, posebno počev od 19. st. i vremena nacionalnog romantizma na Slavonskom jugu. Tako će i doći do paradoksa da će najpoznatiji bošnjački usmenoknjiževni tekst već u startu, s jedne strane, izgubiti ključnu odrednicu svojeg porijekla i uopće svoju stvarnu pripadnost, dok će, s druge strane, postati jedna od evropskih književnih senzacija počev od posljednje trećine 18. pa sve do sredine 19. st., s velikim ugledom u svijetu i kasnije, javljajući se pritom i u brojnim prijevodima na evropske i druge strane jezike te vezujući se tako čak i za neka od ključnih imena evropske i svjetske književnosti i kulture ovog vremena.

Nakon prvog, početnog Fortisova talijanskog prijevoda, *Hasanaginica* se, naime, već prvih narednih godina pojavljuje i na njemačkom u prijevodu Clemensa Werthesa (1775), a odmah zatim i Johanna Wolfganga von Goethea (1775), potom u anonimnom francuskom prijevodu (1778), zatim na mađarskom, na koji je prevodi Ferenc Kazinczy (1789), na latinskom, i to u prijevodu Dubrovčanina Đure Ferića (1798), nakon čega slijede dva uzastopna engleska prijevoda – prijevod Sir Waltera Scotta (1798/99) i Johna Boyda Greenshieldsa (1800). Isto se nastavlja i u prvoj polovini 19. st., pa se *Hasanaginica* javlja ponovo na francuskom, ovaj put u prijevodu Charlesa Nodiera (1813), kao i na češkom u prijevodu Samuela Rožnaya (1813), potom na poljskom, na koji je prevodi Kazimierz Brodziński (1819), još jednom na njemačkom, i to u prijevodu Therese von Jacob, poznate i pod književnim imenom Talvj (1826), zatim na ruskom, na koji je prevodi Aleksandar H. Vostokov (1827), te ponovo na engleskom, no ovaj put u prijevodu Johna Browinga (1827), kao i opet na francuskom, sad i kao prijevod Prospera Mériméea (1827), zatim na švedskom u prijevodu Johana Ludviga Runeberga (1830) te iznova na francuskom, na koji je ovom prilikom prevodi Gérard de Nerval (1830). U istoj, prvoj polovini 19. st. *Hasanaginica* će se pojaviti i u slovenačkom prijevodu Jakoba Zupana (1832), kao i u još jednom francuskom prijevodu – prijevodu Claudea Fauriela (1832), a potom će ponovo biti prevedena na ruski, što će

ovaj put učiniti Aleksandar S. Puškin (1835), a nakon toga ponovo i na francuski, i to u prijevodu Adama Mickiewicza (1841) itd.²¹ *Hasanaginica* je, isto tako, odmah uvrštena i u glasovitu antologiju *Narodne pjesme* (*Volkslieder*, 1778/79) Johanna Gottfrieda von Herdera, poznatiju pod njezinim naslovom u drugom izdanju *Glasovi naroda u pjesmama* (*Stimmen der Völker in Liedern*, 1807), dakle u prvi veliki, a vrlo brzo naročito utjecajni izbor usmenog književnog stvaranja evropskih naroda, posebno kod evropskih romantičara, gdje se, kao reprezentativni primjer onog što je bio Herderov ideal narodnog jezika i narodnog genija, javila u Goetheovu prijevodu s naslovom *Tužbalica o plemenitoj gospi Asan Aginoj* (*Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga*). Pa ipak, u pravilu, u svim ovim slučajevima, uključujući i Herderov antologijski okvir usmene poezije različitih naroda i njihovih jezika, *Hasanaginica* nije posmatrana primarno kao dio usmenog književnog stvaranja zasebne zajednice južnoslavenskih, odnosno bosanskih muslimana – Bošnjaka, niti je ova zajednica smatrana njezinim zasebnim matičnim stvaralačkim kontekstom, već je, uz prvobitni “morlački”, to bio najčešće kontekst isključivo srpskog i/ili hrvatskog naroda, odnosno kontekst isključivo srpske i/ili hrvatske književnosti, čime je ova znamenita balada dodatno u recepcijskom smislu izgubila vezu sa svojim izvorišnim, stvarnim književnim i kulturnim kontekstom.

U daljnjem slijedu razvoja pitanja pripadnosti i određenja te šire percepcije *Hasanaginice* od iznimne je važnosti zanimanje za bošnjačku usmenu književnost i, posebno, za ovu baladu jednog od glavnih nosilaca devetnaestostoljetne srpske nacionalne ideje – utemeljitelja srpske filologije, folkloristike i etnografije Vuka St. Karadžića, čiji će doprinos ekstrahiranju *Hasanaginice*, kao i uopće bošnjačke usmene književnosti iz okvira bošnjačke književnosti i kulture biti također od ključnog značaja i sam po sebi, kao i za daljnje procese ove vrste, s jedne strane, baš kao što će, s druge strane, Vukov rad izrazito bitno i snažno doprinijeti i širem populariziranju i valoriziranju ove balade te bošnjačke usmene književnosti uopće. U tom smislu, fundamentalnu ulogu imala je Vukova hegemono-iredentistička folkloristička koncepcija, a koja je, pak, predstavljala dosljednu realizaciju šire, također hegemono-iredentističke ideološke postavke da su svi štokavci Srbi i da se stoga među štokavcima mogu razlikovati isključivo Srbi “grčkog”, “rimskog” i “turskog” “zakona”, kako će to Vuk elaborirati, između ostalog, i u članku *Srbi svi i svuda* (1836), eksplicirajući svoju teoriju “lingvističkog Srpstva”, a koja će svoju političku elaboraciju imati i u dalekosežnom *Načertaniju* (1844) Ilije Garašanina.²² Na ovoj osnovi, bošnjačku usmenu poeziju Vuk uvrštava već

²¹ Usp. *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 7-8, 621-683.

²² Usp. Vladislav B. Sotirović, *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije*

u *Malu prostonarodnu slaveno-serbsku pjesnaricu* (1814), svoju prvu zbirku “narodnih umotvorina”, gdje su prisutne najmanje tri pjesme za koje je izvjesno da potječu iz bošnjačke sredine, među kojima i *Hasanaginica*, koja je, zahvaljujući njezinu prvom zapisu kod Alberta Fortisa, i prije Vuka doživjela svoju izuzetnu međunarodnu recepciju, pri čemu – kako je to svojevremeno ispravno zapazila Dunja Rihtman-Auguštin – “*Hasanaginica*, upravo zato što već ima renome literarne vrijednosti, postaje simbol nove književnosti, novoga narodnoga jezičnog izraza i srpske narodne kulture”²³, i to upravo hegemono-iredentističkog književno-kulturnog, ali i političkog identiteta “Srba triju zakona” koji nastoji uspostaviti (i) Vuk. Tako je, presudno za njezin kasniji književni i kulturni identitet, ali i njezinu vidljivost i prepoznatljivost *Hasanaginica* od prvobitnog određenja kao “morlakische Lieder”, kako je u prijevodu velikog Goethea bila uvrštena i u glasovitu Herderovu zbirku *Narodne pjesme*, odnosno *Glasovi naroda u pjesmama*, nakon pojave *Male prostonarodne slaveno-serbske pjesnarice* Vuka St. Karadžića bila u potpunosti “demorlakizirana”, pa će i za samog Goethea već dvadesetih godina 19. st. postati “serbische Lieder”, tj. “srpska pjesma”,²⁴ što će se nastaviti kao gotovo opće mjesto u njezinoj kasnijoj i domaćoj, a posebno međunarodnoj recepciji. U skladu sa svojom folklorističkom koncepcijom, Vuk će, također, kanonizirati tekst balade, najprije upravo u *Maloj prostonarodnoj slaveno-serbskoj pjesnarici*, a onda i konačno u trećoj knjizi *Srpskih narodnih pjesama* (1846), s brojnim redaktorskim izmjenama i drugim intervencijama u odnosu na polazišni, izvorni Fortisov tekst:

Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba, Pedagoški univerzitet, Vilnius, 2011, str. 22-26.

²³ Dunja Rihtman-Auguštin, “Vuk Karadžić nekad i sad ili o povijesti narodne kulture”, *Etnološka tribina*, god. 19, br. 12, Odsjek za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989, str. 66.

²⁴ Usp.: Larry Wolf, “The Rise and Fall of Morlacchismo”, u: Norman M. Naimark i Holly Case, ur., *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of 1990s*, Stanford University Press, Stanford, 2003, str. 44.

Шта се бели у гори зеленој
 Ил' є сніег, ил' су лабудови?
 Да є сніег већ би окопнио;
 Лабудови већ би одлетили.
 Нит' є сніег, нит су лабудови,
 Него шатор аге Асан-аге.
 Гди он лежи од лѣтиє рана;
 Облази га мати и сестрица;
 А љубовца од стида немогла.

Кад ли му є ранам боље било
 Он поручи својој верној љуби:
 Нечекај ме у биелу двору,
 Ни у двору ни у роду моме.
 Кад кадуна рѣчи разумѣла
 Јошт стаяше у туги великој;
 Стаде тутань коња око двора:
 Тад' побјеже Асан-агиница
 Да врат ломи куле низ прозоре,
 За њом трче двие миле кћерце:
 Врати нам се мила майко наша;
 Ни є ово бабо Асан-ага,
 Већ є уяк Пинторовић Беже.
 Тад' се врати Асан-агиница,
 Пак се вѣша брату око врата:
 Да мой брате велике срамоте!
 Гди ме тера од петоро дѣце!
 Беже мучи ништа неговори;
 Већ се маша у чѣпе свилене,
 И вади јој књигу опроштѣња,
 Да одлази својој старој майци,
 И да с' опет може преудати.

Кад кадуна књигу проучила
 Два є сина у чело љубила,
 А две кћери у румена лица:
 А смаленим у колевци синком
 Разстати се никако немогла;
 Већ є братац за руку узео
 И єдва є од њег' разставио:
 Пак є меће за се на коњица
 И сњом иде двору биеломе.

Шта се б'јели у гори зеленој?
 Ал' је снѣјег, ал' су лабудови?
 Да је снѣјег, већ би окопнио,
 лабудови већ би полетјели.
 Нит' је снѣјег нит' су лабудови,
 него шатор аге Хасан-аге;
 он болује од љутијех рана.
 Облази га мати и сестрица,
 а љубовца од стида не могла.

Кад ли му је ранам' боље било,
 он поручи вјерној љуби својој:
 “Не чекај ме у двору бјелому,
 ни у двору, ни у роду мому”.
 Кад кадуна рјечи разумјела,
 још је јадна у тој мисли стала,
 јека стаде коња око двора;
 тад побјеже Хасанагиница
 да врат ломи кули низ пенцере;
 за њом трче дв'је ћере дјевојке:
 “Врати нем се, мила мајко наша!
 Није ово бабо Хасан-ага,
 већ даица Пинторовић беже”.
 И врати се Хасанагиница,
 тер се вјеша брату око врата:
 “Да, мој брате, велике срамоте,
 гдје ме шаље од петоро дјеце!”
 Беже мучи, ништа не говори,
 већ се маша у цѣпе свионе
 и вади јој књигу опрошћѣња,
 да гре с њиме мајци унатраге.
 Кад кадуна књигу проучила,
 два је сина у чело љубила,
 и дв'је ћере у румена лица,
 а с малахним у бешици синком
 одјелит се никако не могла;
 већ је братац под руке узео
 и једва је с синком раставио,
 тер је меће к себи на коњица,
 с њоме греде двору бијелому.

У роду є мало време стала,
Мало време, ни недељу дана,
Добра када, и од добра рода,
Добру каду просе са сви страна:
И велики Имошки Кадия.
Кадуна се брату своме моли:
Ой тако те нежелила брацо!
Немой мене давати ни за кога,
Да непуца јдно срце мое
Гледајући сиротице свое.
Али Беже ништа нехажше,
Већ њу дае Имошком' Кадии.

Тад кадуна свог' брата мољаше,
Да напише листак белє књиге
И да пошальє Имошком Кадии:
“Млада тебе љубезно поздравља,
“И у књизи лиєпо те моли,
“Кад покупиш господу сватове,
“И кад подьєш њеном белу двору,
“Да понесєш дуго покривало,
“С коим ће се она завєсити,
“Када буде Агє мимо двора
“Да невиди сиротице свое.”
Кад Кадии белє књига додє
Господу є свате покупио.
Свате купи иде по љубовцу,
Здраво свати двору њєну дошли
И Здраво се с њоме повратили.

А кад били Агє мимо двора,
Две є кћєрце с прозора углаше
А два сина пред њу изидьоше,
Тере својой майци говорау:
“С врати нам се мила майко наша
“Да ми теби ужинати дамо.”
Кад то чула Асан-агиница,
Старєшини свата говорила:
Богом брате свата старєшина,
Устави ми коњє иза двора,
Да даруєм сиротице мое.

У роду је мало врјеме стала,
мало врјеме, ни недељу дана.
Добра када и од рода добра,
добру каду просе са свих страна,
а највише имотски кадија.
Кадуна се брату своме моли:
“Ај тако те не желила, брацо,
немој мене дават ни за кога,
да не пуца јдно срце моје
гледајући сиротице своје”.
Али беже ништа не хажше,
већ њу даје имотском кадији.
Још кадуна брату се мољаше
да напише листак бјеле књиге,
да је шаље имотском кадији:
“Дјевојка те лјєпо поздрављаше,
а у књизи лјєпо те мољаше:
кад покупиш господу сватове,
и кад поћєш њеном бјєлу двору,
дуг покривач носи на дјевојку,
када буде аги мимо двора,
да не види сиротице своје”.
Кад кадији бјєла књига дође,
господу је свате покупио,
свате купи, греде по дјевојку.
Добро свати дошли до дјевојке,
и здраво се повратили с њоме;
а кад били аги мимо двора,
двје је ћєрце с пенцєра гледаху,
а два сина пред њу исхођаху,
тере својој мајци говораху:
“Сврати нам се, мила мајко наша,
да ми тебе ужинати дамо”.
Кад то чула Хасанагиница,
старјєшини свата говорила:
“Богом брате, свата старјєшина,
устави ми коњє уза двора
да дарујєм сиротице моје”.
Уставише коњє уза двора.
Своју дјєцу лјєпо даровала:
сваком сину ноже позлаћєне,

Уставише коње иза двора.
Своју децу лепо даривала:
Сваком сину местве позлаћене,
Свакој кћери чоу нерезану;
А маломе у колевце сину
њему посла свилене халћине.

А то гледа јунак Асан-ага
Пак дозивље до два сина своја:
Ход'те амо сиротице мое,
Кад се на вас смиловати неће
Майка ваша срдца каменого.

Кад то чула Асан-агиница,
Бслим лицем у земљу ударила:
И упут се с душом раставила
од жалости гледајућ' сироте.²⁵

свакој ћери чоху од пољане,
а малому у бешици синку,
њему шаље у бошци халћине.
А то гледа јунак Хасан-ага,
пак дозивље до два сина своја:
“Ход'те амо, сиротице моје,
кад се неће смиловати на вас
мајка ваша срца каменого”.
Кад то чула хасанагиница,
б'јелим лицем у земљу уд'рила,
успут се је с душом раставила
од жалости гледајућ' сироте.²⁶

Nakon Vuka St. Karadžića, u srpskoj književnosti i kulturi nastaviti će se isti odnos prema *Hasanaginici*, kao i uopće prema bošnjačkoj usmenoj književnosti, a potom i prema pisanoj književnoj praksi, i to upravo izravnim Vukovim tragom i temeljem njegova modela, postavši za dugi niz desetljeća neupitni standard srpske književne i kulturne svijesti, odnosno srbistike kao naučne discipline.

Istovremeno, i s hrvatske strane, počev od hrvatske filologije, folkloristike i etnografije 19. st. pa nadalje, prisutno je u osnovi ekvivalentno nastojanje, s tim što u ovim slučajevima *Hasanaginica* nije, naravno, više “srpska”, već upravo “hrvatska pjesma”, te u tom smislu ni hrvatska književna i kulturna svijest, odnosno kroatistika kao naučna disciplina ne odstupa bitnije od datog modela. Tako pitanje pripadnosti i određenja *Hasanaginice* vrlo brzo izrasta u pitanje sadržajnih obuhvata i okvira srpske i hrvatske književnosti i njihovih međusobnih odnosa, bez ikakvog povezivanja ove balade s bošnjačkim kontekstom, kao i u slučaju drugih ostvarenja bošnjačke usmene književnosti, a potom i pisanog književnog stvaranja, što će trajati tokom cijelog 19. st., a u manje-više istom ili sličnom smislu prisutno je i kasnije, tokom cjeline 20. st., sve do danas, funkcionirajući i kao okvir borbe za usmenoknjiževnu baštinu

²⁵ Vuk St. Karadžić, *Мала простонародња славено-сербска пјеснарица*, Беч, 1814, стр. 113-116.

²⁶ Vuk St. Karadžić, *Српске народне пјесме: Пјесме јуначке средњијех времена, Књига трећа, 1846*, Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964 и двестогодишњици његова рођења 1787–1987, Prosveta, Београд, 1988, стр. 372-376.

te uopće književno naslijeđe, ali i kao problem širih razmjera, uključujući i političko-ideološki te nacionalno-teritorijalni aspekt.²⁷

Gotovo je nepregledan niz primjera za ovakvo što i na srpskoj i na hrvatskoj strani, pri čemu za slučaj srpsko-hrvatskih odnosa u vezi s *Hasanaginicom* posebno je zanimljiv primjer vezan za tzv. Meštrovićevu *Hasanaginicu*, odnosno verziju ove pjesme koju je – kako se navodi – prema zapisu na temelju sjećanja iz djetinjstva istaknutog hrvatskog skulptora i arhitekta Ivana Meštrovića u zagrebačkom časopisu *Nova Evropa* 1932. godine objavio Milan Ćurčin, pokretač i urednik ovog časopisa i srpski historičar književnosti:

Što se bili gori na planini?
 Il' je snijeg il' su labudovi,
 Il' su bile na plandištu ovce?
 Da je snijeg već bi okopnio,
 Labudovi već bi poletili
 A bile se odjavile ovce.
 Nit' je snijeg nit' su labudovi
 Nit' su bile okupljene ovce
 Neg' je čador Age Asanage.
 On boluje od ljutije rana.
 Po'odi ga majka i sestra
 Ne po'odi Kaduna ljubovca,
 Jere mlada od stida nemogla

Kad je Agi ranam bolje bilo
 Knjigu piše Kaduni ljubovci:
 "Kado moja moja nevirnice
 Ne čekaj me u bilome dvoru
 Ni u dvoru ni u rodu mome".

Istom Kada knjigu proučila
 Stade klopot konja pokraj dvora.
 Kad to začu Asanaginica,
 Leti ona zrčali pendžeru
 Da se baci niz visoku kulu.
 Za njom trči dvoje dice lude —
 Mlada Fata od sedam godina,
 Nikolica od tri godinice,
 Materi se drže oko skuta:

Al' to bratac aje i neaje,
 Neg' je daje Imockom Kadiji.
 Moli Kada Bega brata svoga,
 Da joj piše listak knjige bile
 I pošalje Imockom Kadiji:
 "Moli tebe mladjana nevista
 Kad sakupiš kičene svatove
 I kad po nju u rodbinu dodješ
 Da doneseš dugačke koprene
 Kada prođe kraj Agini dvora
 Da ne vidi svoje siročadi."

Kad Kadiji sitna knjiga stiže
 Već je bio svate sakupio.
 Skupi svate ode po nevistu
 Sobom nosi dugačke koprene.
 Zdravo svati došli po Kadunu
 I zdravo se natrag povratili.

²⁷ Usp. npr. Mate Kuvačić-Ižepa, *Čija je Asanaginica*, Naklada Bošković, Split, 2007; odnosno: Mijo Milas, *Asanaginičina domovina*, Matica hrvatska, Split, 2011.

“Ne skači nam naša mila majko
Nije ono babo Asan Aga
Neg’ daidža Pintorović Beže.”
Uto Beže ulize u dvore.

Kada bratu pade oko vrata:
“Ao’, brate, puste li sramote
Di me goni od petero dice.”
Muči Beže ništa ne besidi,
Neg’ se maša rukom u džepove
I izvadi knjigu od rastave
Da sa sobom uzima miraze
I vrati se u majčine dvore.

Kad je Kada knjigu proučila,
Čeri ljubi u rumena lica,
A sinove u čela junačka
Al’ sa malim u kolivci sinom
S’ njim se majka rastati nemore
Neg’ je bratac uvati za ruke
I jedva je otrže od sina
Ter je baca sebi na konjica
Odvede je svome bilu dvoru.

Lipa Kada a od dobra roda,
Malo ona kod matere bila
Ne prolazi ni nedilja dana
Prose Kadu prosici sa svi’ strana,
Ponuviše Imocki Kadija.
Moli Kada mila brata svoga:
“Ao Beže života ti tvoga
Da bi tebe sestra ne želila
Ne daj mene brate za nikoga
Da u meni srce ne pukne
Sićajuć’ se moje siročadi.”

Kad su bili kraj Agina dvora
Dvije ćerke gledaju s’ pendžera
A dva sina prid nju izlazila,
Ter su svoju dozivali majku:
“Vrati nam se naša mila majko
Mi smo tebi ručak pripravili!”
Kad to čula Asan Aginica
Ona moli svatskog starešinu:
“Bogom brate svatski starešino
Zaustavi konje ispod dvora,
Da darujem moje sirotice!”

Pod dvorom su konje ustavili
Ter je majka dicu darivala:
Ćerkam daje svilene aljine
A sinovim nože pozlaćene,
A malome u kolivci sinu
Njemu šalje sirotske aljine.

To gledao Aga sa pendžera,
Te dozivlje dva nejaka sina:
“Od’te amo moja siročadi,
Ni vami se smilovati neće
Majka vaša srca kamenoga!”
Kad to čula Asanaginica
S licom pade na zemljicu crnu
U majci je srce prepuknulo,
Gledajući svoje sirotice.²⁸

Objavljujući Meštrovićevu *Hasanaginicu*, Ćurčin se detaljno bavi ovom baladom, posebno pitanjem njezina porijekla, uključujući i moguću vezu sa *Splitskim rukopisom*, ali i moguću prisutnost u narodnoj usmenoknjiževnoj praksi, pri čemu navodi da se *Hasanaginica* “zadržala poglavito medju

²⁸ Milan Ćurčin, “Hasanaginica u narodu (Meštrovićeva verzija.)”, *Nova Evropa*, god. XXV, br. 3-4, 1932, str. 123-125.

katolicima dalmatinske Zagore, gdje je bilo nekad i muslimanâ”, te ističe Meštrovićevo sjećanje “da se ova pjesma pevala i osećala kod njega kod kuće kao nešto prismo svoje, ne kao tudje i naučeno”.²⁹ Prema Ćurčinu, pjesma je bila “živa” i krajem 19. te početkom 20. st., pri čemu između ostalog insistira na sljedećoj poziciji *Hasanaginice* “u narodu”:

Hasanaginica je očigledno potekla iz slojeva našega naroda koji sebe i svoj jezik nazivaju *hrvatskim* imenom. To dokazuju pisani izvori i Fortisova originala (Splitski Rukopis) i mnogobrojnih varijanata (vidi Gezemanovu raspravu) iz primorske Dalmacije i sa otokâ, kao i cela sredina u kojoj je ova gradja nadjena i prikupljena. To dokazuje još bolje živa pjesma koja se još čuva i predaje u brdima zagorske Dalmacije, o čemu tako rečito govori Meštrovićeva verzija koju smo ovde saopštili. A kako je baš *Hasanaginica* probila našoj narodnoj pesmi put u svet, bilo bi pravo da se u svetskoj literaturi, kad je o njoj reč, spominje hrvatsko ime naporedo sa srpskim imenom (koje je Vuk popularisao). Zabunu o “Morlacima” trebalo bi, bar u nauci i književnosti, popraviti, i stvar objasniti.

Govorim danas ovako zato što sam za ovih poslednjih dvadesetak godina saznao više činjenica – s obzirom na narodne pesme i njihovo širenje, poimenice u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini, – za koje ranije nisam znao (naprimjer, da u Dalmaciji i nema *pravoslavnih* guslarâ); a onda, i poglavito, zato što mislim da treba, u ovim našim sadašnjim nacionalnim prilikama, poći malo unazad pa povesti računa o tome da nisu svi, nažalost, našega uverenja o jedinstvenosti onoga što se zove *srpsko* i *hrvatsko*, i da će biti još potrebno boriti se da to uverenje počne opet dublje hvatati korena, a da se dotle svačije mišljenje ima uvažavati. Inače, nama može biti samo drago u duši da smo došli do ovog širega iskustva o poreklu i domovini naših narodnih pesama, jer nas ono učvršćuje u tom našem uverenju o nedeljivosti narodne teritorije i istovetnosti ne samo narodnog jezika nego i narodne duše.³⁰

S obzirom na to da je svojom orijentacijom bio posvećen srpsko-hrvatskom književnom, kulturnom i političko-državnom jedinstvu, što je bio i dio misije časopisa *Nova Evropa* koji je vodio, Ćurčin, dakle, ciljano poentira s tezom o jedinstvenom srpsko-hrvatskom narodnom karakteru *Hasanaginice*, očito nastojeći uspostaviti neku vrstu srpsko-hrvatskog konsenzusa u vezi s

²⁹ Milan Ćurčin, “*Hasanaginica* u narodu (Meštrovićeva verzija.)”, *Nova Evropa*, god. XXV, br. 3-4, 1932, str. 128.

³⁰ Milan Ćurčin, “*Hasanaginica* u narodu (Meštrovićeva verzija.)”, *Nova Evropa*, god. XXV, br. 3-4, 1932, str. 130.

ovom baladom, čime ostvaruje izravan prilog srpsko-hrvatskim odnosima povodom *Hasanaginice*. Međutim, i Ćurčin, mada je bio svjestan nekadašnjeg postojanja muslimana u Dalmatinskoj zagori, s ovim u vezi ne odstupa od modela ekstrahiranja *Hasanaginice* iz njezina izvorišnog okvira, te dosljedno isključuje njezino vezivanje za bosanskomuslimanski kontekst kao njezin matični okvir, kako je to bio slučaj još od vremena njezina prvog zapisa i objavljivanja pod “morlačkom” odrednicom kod Alberta Fortisa pa nadalje.

IV.

Bez obzira na dugu historiju njezina identitetskog deatribuiranja i ekstrahiranja iz njezina izvorišnog bosanskomuslimanskog književnog i kulturnog konteksta, *Hasanaginica*, međutim, nesumnjivo pripada bosanskomuslimanskoj usmenoknjiževnoj praksi, odnosno bošnjačkoj usmenoj tradiciji i bošnjačkoj književnosti i kulturi uopće, mada su njezini odjeci, uključujući i bitno drugačije verzije ove pjesme, prisutni i šire, posebno upravo u dalmatinskoj usmenoknjiževnoj baštini, što je, očito, također neupitna činjenica, baš kao što je jednako neupitna činjenica i važnost njezine recepcije u srpskoj književnosti i kulturi. Pored mnogobrojnih drugih pokazatelja i činjenica, o njezinu bošnjačkom karakteru već na prvi pogled svjedoči cjelokupan unutarknjiževni svijet ove balade, koji je u potpunosti atipičan za srpsku i/ili hrvatsku književnost i kulturu, a naročito njegovi složeni socijalni aspekti,³¹ posebno porodično-rodbinski, ali i klasni, koji su karakteristični isključivo za muslimansku zajednicu i koji su sa svim svojim specifičnim pojedinostima, koje nerijetko reflektiraju i detalje muslimanske vjerske običajnosti i prava, mogli u datoj mjeri biti dovoljno poznati i bliski tek pripadnicima muslimanske zajednice, naročito s obzirom na vremenski kontekst u kojem je balada nastala. U tom smislu, gotovo je nemoguće da bi pjesma poput *Hasanaginice* mogla nastati izvan sredine kojoj su muslimanski socijalni aspekti života tek posredno poznati i faktički nevlastiti, tuđi i strani. Ovom, također, idu u prilog i brojni drugi, a prije svega književnohistorijski pokazatelji.

Svijet o kojem govori *Hasanaginica*, svijet u kojem u Dalmatinskoj zagori postoje muslimani, age, begovi i kadije, njihovo društvo i zajednica, odnosno uopće onaj način života koji je karakterističan za Osmansko carstvo, a posebno za osmansku Bosnu, među Fortisovim “Morlacima” mogao je postojati samo do mletačkog osvajanja dotad bosansko-osmanskog Imotskog i okoline, dakle nužno prije 1717. godine, a u tom svijetu *Hasanaginica* je morala biti prisutna barem neko vrijeme, vjerovatno mjereno desetljećima,

³¹ Usp. npr. Muhsin Rizvić, “Socijalni aspekti Hasanaginice”, *Poetika bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 136-151.

jer teško da bi se u suprotnom slučaju priča iz “turskog” doba mogla održati u novom, postosmanskom periodu kraja o kojem je riječ. Da bi zaživjela i prenijela se dalje, do Fortisove 1774. godine, a pogotovo do Ćurčinova dječaka Meštrovića s kraja 19. st. i njegove moguće verzije *Hasanaginice* iz prve polovine 20. st., usmena tradicija trebala je, naime, vrijeme, ali i povoljne uvjete za tradicijsko oblikovanje i prenošenje, što ne bi bilo moguće da balada nije nastala barem nekoliko desetaka godina prije kraja osmanske vlasti u imotskom kraju, odnosno dalmatinskom zaleđu. A to je već ono vrijeme kad u Fortisovoj “Morlakiji” još uvijek živi i bosanskomuslimanska zajednica sa svojom tradicijskom kulturom, a koja je nerazdvojna cjelina s ostatkom tradicijske kulture ostalih bosanskih muslimana – Bošnjaka, uključujući i usmenu književnost. Kako je istaknuto, samo u ovoj zajednici moguć je bio nastanak pjesme kakva je *Hasanaginica*, a nestanak ove zajednice u imotskom kraju i dalmatinskom zaleđu, odnosno njezino povlačenje prema Bosni ili konvertiranje u kršćanstvo, nije nužno moralo značiti i nestanak same balade – balada je kao već oblikovana i ukorijenjena usmenoknjiževna tradicija mogla nastaviti svoj život i izvan zajednice u kojoj je nastala, baš kao i kod prevjerenih članova zajednice, koji su je još neko vrijeme mogli čuvati kao naslijeđeno tradicijsko dobro. Uz to kako je *Hasanaginica*, direktno ili nekim posrednim putem, mogla dospjeti do Fortisa, ovakvo što moglo bi, isto tako, objasniti i ograničenu teritorijalnu rasprostranjenost same balade, kao i inače mali, vrlo ograničen broj njezinih mogućih verzija, baš kao i djelimičnu recepcijsku prisutnost *Hasanaginice* izvan njezina izvornog bosanskomuslimanskog, bošnjačkog konteksta.

Pri svemu ovom, neupitnu pripadnost *Hasanaginice* bosanskomuslimanskoj, odnosno bošnjačkoj tradiciji kao takvoj potvrđuju, pored svega ostalog, i ona moguća tumačenja po kojima historijsko jezgro balade čini bračni nesporazum stvarnih ličnosti iz sredine 17. st. – Hasan-age Arapovića (1612–1699) iz Zagvozda, po rođenju Mostarca, a kasnije, u vrijeme koje pripada zbivanjima balade, dizdara tvrđave u Zadvarju u Imotskoj krajini, i njegove supruge begovice Fatime Pintorović (1620/21–1646/47), porijeklom iz Klisa, a starinom iz Ljubuškog.³² Riječ je, dakle, o ličnostima i zbivanju iz vremena neposredne prisutnosti muslimana i bosansko-osmanske vlasti u dalmatinskom zaleđu, a što na osnovi apostrofiranog specifičnog svijeta same

³² Usp. npr. Radmila Pešić, “Pitanje istoričnosti ličnosti Hasanage i Hasanaginice”, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, god. 4, sv. 1, Međunarodni slavistički centar, Beograd, 1974, str. 399-405; odnosno: Mate Kuvačić-Ižepa, *Čija je Asanaginica*, Naklada Bošković, Split, 2007; Mijo Milas, *Asanaginina domovina*, Matica hrvatska, Split, 2011; Vahida Šeremet, “*Hasanaginica*” od 1646. godine do danas: *Knjiga puta do ishodišta (Studija)*, PrintCom, Tuzla, 2013.

balade implicira i njezina upravo muslimanskog sastavljača ili, prije, muslimansku sastavljačicu. Ovakvo što unekoliko može potvrditi i znatno kasnije svjedočanstvo također Mostarca Husage Čišića, posebno istaknute ličnosti mostarskog, ali i uopće bosanskohercegovačkog društveno-političkog života između dvaju svjetskih ratova, sve do sredine 20. st., a koji se prema vlastitom porodičnom predanju koje je zabilježio Oto Bihalji-Merin, srpski historičar umjetnosti i književnik, ispostavlja i kao mogući potomak upravo glasovitog Hasan-age i njegove ljube.³³ Pritom, Čišićeva predaja potvrđuje stvarni bračni nesporazum Hasan-age i Hasanaginice, mada upozorava i na izvjesna odstupanja priče same balade u odnosu na u porodičnom predanju sačuvano svjedočanstvo realnog zbivanja, no koje, nažalost, Bihalji-Merin nije zabilježio. Eventualno, svemu ovom mogla bi se dodati i moguća naznaka usmene tradicije o bračnom razlazu Hasan-age i Hasanaginice koju nudi nešto ranija bošnjačka pjesma ove tematike iz *Erlangenskog rukopisa* jer, bez obzira na bitne razlike između ove pjesme i balade *Hasanaginica*, kao i bez obzira na prije svega hronološka nepodudaranja vijesti iz *Erlangenskog rukopisa* i književnohistorijskih tumačenja o mogućim historijskim precima kasnijih likova same balade, nije ipak potpuno isključena ni izvjesna mogućnost veze između ovih dviju pjesama, barem u smislu nekog još uvijek nerazjašnjenog zajedničkog okvira ili polazišta, a na temelju jedinstvenog bošnjačkog usmenoknjiževnog sistema.

Uz ovo, iznimno je važno istaći i to da u bilješkama uz svoju *Xalostnu pjesanzu plemenite Asan-Aghinize* i njezin talijanski prijevod *Canzone dolente della nobile sposa d'Asan-Aga* Alberto Fortis spominje i "kurzivnu ćirilicu Morlaka" ("il corsivo de' Morlacchi") i "kurziv koji se koristi u unutrašnjosti Bosne" ("il corsivo usato nell'interiore della Bosna"), što je, praktično, referiranje bosanske kurzivne ćirilice, odnosno bosančice, pri čemu, govoreći o književnom stvaranju "Morlaka", Fortis spominje i jezik koji eksplicitno imenuje kao "bosanski" ("il Bosnese"), a kojim po njemu govore "Morlaci" u unutrašnjosti, za razliku od "ilirskog", kojim se govori u Primorju,³⁴ a što, dakle, ukazuje na ključno važne činjenice o bosanskom pismu "Morlaka" te da je i prema Fortisu jezik *Hasanaginice* zapravo bosanski, čime je njezina vezanost za bošnjačko usmeno književno stvaranje dodatno potvrđena. Uostalom, iako će je pod utjecajem Vuka St. Karadžića i uopće sličnih onovremenih shvatanja i sam kontekstualizirati u nacionalne okvire srpske književnosti, muslimanski karakter *Hasanaginice* vrlo rano primjećuje i npr. Adam Mic-

³³ Usp. Munib Maglajlić, "Pjesma o plemenitoj Hasan-aginjoj ljubi", *Usmena balada Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Sarajevo, 1995, str. 56-58.

³⁴ Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia: Volume Primo*, Presso Alvise Milocco, all'Apolline, Venecija, 1774, str. 90, 104.

kiewicz, koji u svojim predavanjima na prestižnom Collège de Franceu tokom 1840. i 1841. godine, uz isticanje izuzetnih pjesničkih vrijednosti ove balade, zaključuje da je *Hasanaginica* zapravo “muslimanska pjesma”.³⁵

Uprkos prisutnom srpskom i/ili hrvatskom određenju *Hasanaginice*, ovakva njezina razumijevanja javljat će se, naravno, i kasnije, prije svega kod jednog broja drugih stranih autora, dok će – sasvim razložno – u bošnjačkoj recepciji *Hasanaginice* njezin muslimansko-bošnjački karakter predstavljati stalno i neupitno, samorazumljivo mjesto. Uz druge različite primjere, ovakvo što, također, dodatno će se potvrđivati i u mogućim dalekim odjecima ove balade u bošnjačkom usmenom književnom stvaranju i znatno kasnije, čak i krajem 19. te početkom 20. st., pa i kasnije, uključujući i vrlo zanimljiv zapis jedne ovakve, bitno izmijenjene varijante *Hasanaginice* objavljen u prvom godištu znamenitog bošnjačkog književno-kulturnog časopisa *Behar* 1900. godine³⁶ – iako se ova varijanta *Hasanaginice* višestruko razlikuje i od Fortisova zapisa ove balade i od njezine moguće varijante u *Erlangenskom rukopisu* iz prve trećine 18. st., kao i od drugih mogućih varijanti, jasno je da je u pitanju stvarna i trajna prisutnost pjesme o Hasan-aginoj ljubavi u kolektivnom i kulturnom pamćenju Bošnjaka, kao i svijest o njezinoj posebnoj važnosti. Uz brojna scenska predstavljanja, uključujući i npr. naročitu tradiciju izvedbi u posebnim prilikama koja je zabilježena kod znamenite bošnjačke plemeni-taške porodice Čengić,³⁷ ali i brojne druge izvedbe u repertoarima amaterskih i profesionalnih pozorišta u Bosni i Hercegovini počev od kraja 19. st. pa nadalje te uopće javnu prisutnost na brojne druge različite načine, ovakvo što, najzad, svjedoči i bošnjačka pisana književnost, prije svega novija bošnjačka književna praksa, kojoj je *Hasanaginica* jedna od najistaknutijih tradicijskih prethodnica, odnosno jedan od naročito povlaštenih elemenata njezina kulturnomemorijskog sistema i uopće naglašeno važan faktor u njezinim unutrašnjim konektivnim strukturama,³⁸ kao i kultura Bošnjaka i Bosne i Hercegovine kao cjelina, uključujući i savremeni trenutak.³⁹ Između svega ostalog,

³⁵ Usp. Adam Mickiewicz, “La mort de la femme de Hassan Aga”, *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 204–206.

³⁶ Usp. “Smrt Hasan-aginice”, zabilježio Ibrahim Dautović, *Behar*, god. I–XI, 1900–1911, Izbor, odabrali Alija Isaković i Hadžem Hajdarević, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 40.

³⁷ Almedina Čengić, “Hasanaginica pod ratajskom kulom”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine: Etnologija*, god. 53, 2025, str. 103–119.

³⁸ Usp. npr. Lada Buturović, *Treptaj žanra u poetici usmene književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 2010, str. 7–86; odnosno: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 21–200.

³⁹ Usp. npr. Rusmir Mahmutćehajić, *Hasanaginica*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2022.

Hasanaginica će biti direktni predložak i za više dramskih tekstova, uključujući ranu dramu Alekse Šantića (1910) te savremene drame istaknutih autora Alije Isakovića (1981) i Nijaza Alispahića (1999), film Televizije Sarajevo po scenariju Alije Isakovića (1983), roman *Imotski kadija* (2000) Irfana Horozovića itd., sve do baleta *Hasanaginica* (1975) kompozitora Vojina Komadine, a onda i opere *Hasanaginica* (2000) kompozitora Asima Horozića kao prve bošnjačke nacionalne opere i kontinuiranih refleksija ove balade u drugim oblastima kulture, uključujući umjetnički rad slikarskog velikana Mersada Berbera ili djela istaknutog savremenog skulptora Adisa Lukača i niz drugih slučajeva, kao i različite pojave u popularnoj kulturi. Sasvim očekivano, *Hasanaginica* vrlo posebnu pažnju ima i u akademskoj i naučnoistraživačkoj perspektivi, naročito u okvirima književne i lingvističke bosnistike, ali i u komparativnim i drugim istraživanjima iz različitih perspektiva, pri čemu ovaj korpus vremenom konstituira i jedinstveno uže akademsko i naučnoistraživačko područje koje bi se uvjetno moglo odrediti i kao “hasanaginicologija”.

Hasanaginica je, naprosto, jedno od “svetih” mjesta bošnjačke književne i kulturne tradicije i savremenosti, a što će na jedinstven način sublimirati Abdulah Sidran, bard savremene bošnjačke i bosanskohercegovačke poezije, koji će upravo *Hasanaginicu* označiti kao nadvremenu i apsolutnu vrijednost bosanskog jezika i bošnjačke književnosti i kulture, vrijednost koja, naročito svojom jedinstvenom poetskom snagom, može nadživjeti i sam narod iz kojeg je potekla i kojem izvorno pripada:

a onda će doći vrijeme
 kad našeg naroda neće biti
 neće biti onih staraca što pamtili su
 jezik svojih staraca, ni onog posljednjeg od njih
 što je pedeset godina tražio, i nije našao, dječaka
 da ga pouči jeziku njegovih predaka, a ovaj ga,
 kad i on postane starac, prenosi dalje
 ni njih neće biti, ni jezika našeg neće biti
 i niko na cijelome svijetu njime neće govoriti
 samo će gore, među nebesima, gdje vrijeme
 ne postoji, i gdje zvijezde bisernom vodom umivaju lica,
 s rukama preko materinskih dojki
 još uvijek da jeca – Hasanaginica⁴⁰

⁴⁰ Abdulah Sidran, “A onda će doći vrijeme”, *Biserje: Magazin za kulturu i društvo*, <https://www.biserje.ba/sidran-a-onda-ce-doci-vrijeme/>, 28. 1. 2026.

Balada *Hasanaginica* nesumnjivo jeste ostvarila vrlo važnu poziciju i u drugim, susjednim književnostima, koje su umnogome doprinijele njezinoj širokoj valorizaciji i afirmaciji, posebno onda kad to bošnjačka književnost i kultura nisu bile u prilici, baš kao što je bila i istinska senzacija posebno u književnosti i kulturi evropskog romantizma, ali je posve očito i činjenično verificirano da nigdje nije *organski* utemeljena onako kako je to slučaj u bošnjačkoj književnosti i kulturi kao njezinu matičnom kontekstu. Bošnjačka književnost i kultura jesu, stoga, književno-kulturni okviri kojima ova balada primarno i dokraja pripada, kako u prošlosti, tako i u savremenosti, dok se u slučajevima srpske i hrvatske književnosti i kulture, kao i u drugim slučajevima, može utemeljeno govoriti prvenstveno o tek njezinoj *receptiji* te o *inter-literarnim* i *interkulturnim* vezama i odnosima koje ove književnosti i kulture ostvaruju s bošnjačkom književnošću i kulturom i preko *Hasanaginice*, svaka na svoj način, kao i u brojnim drugim slučajevima. To su činjenice književnopovijesne i kulturnopovijesne zbilje koje bi, napokon, morale nadvladati relikte devetnaestostoljetne etno-nacionalne svijesti, svijesti koja jeste bila iznimno važna za široku valorizaciju i afirmaciju *Hasanaginice*, ali je danas anahrona i neodrživa te u konačnici – besmislena. To je jedini primjeren način da se riješi paradoks *Hasanaginice*.

Literatura

- Bešker, Inoslav, “Morlaci i morlakizam u književnosti”, *Književna smotra*, god. 34, br. 123, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002.
- Buturović, Lada, *Treptaj žanra u poetici usmene književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 2010.
- Čengić, Almedina, “Hasanaginica pod ratajskom kulom”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine: Etnologija*, god. 53, 2025.
- Ćurčin, Milan, “Hasanaginica u narodu (Meštrovićeva verzija.)”, *Nova Evropa*, god. XXV, br. 3-4, 1932.
- Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Bošnjačka zajednica kulture “Preporod”, Sarajevo, 2023.
- Fortis, Alberto, *Viaggio in Dalmazia: Volume Primo*, Presso Alvise Milocco, all’Apolline, Venecija, 1774.
- Fortis, Alberto, *Viaggio in Dalmazia*, mit Einführung und Bibliographie herausgegeben von Jovan Vuković und Peter Rehder, Otto Sagner – Veselin Masleša, München – Sarajevo, 1974.
- Fortis, Alberto, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, prev. Mate Maras i Darko Novaković, Globus, Zagreb, 1984.

- Fürst-Bjeliš, Borna, “Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confini-uma: Morlakija”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32-22, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999/2000.
- *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
- Isaković, Alija, prir., *O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb, 1990.
- Karadžić, Vuk St., *Мала прстонароднѣа славено-сербска пѣснарица*, Беч, 1814.
- Karadžić, Vuk St., *Српске народне пјесме: Пјесме јуначке средњијех времена, Књига трећа, 1846*, Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964 и двестогодишњици његова рођења 1787–1987, Prosveta, Beograd, 1988.
- Kodrić, Sanjin, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.
- Kodrić, Sanjin, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2018.
- Kodrić, Sanjin, “Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća”, *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2018.
- Kuvačić-Ižepa, Mate, *Čija je Asanaginica*, Naklada Bošković, Split, 2007.
- Maglajlić, Munib, “Pjesma o plemenitoj Hasan-aginoj ljubii”, *Usmena balada Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture “Preporod”, Sarajevo, 1995.
- Maglajlić, Munib, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Bošnjačka zajednica kulture “Preporod”, Sarajevo, 2006.
- Mahmutćehajić, Rusmir, *Hasanaginica*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2022.
- Mayhew, Tea, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645-1718*, Viella, Rim, 2008.
- Mickiewicz, Adam, “La mort de la femme de Hassan Aga”, *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
- Milas, Mijo, *Asanaginičina domovina*, Matica hrvatska, Split, 2011.
- Pešić, Radmila, “Pitanje istoričnosti ličnosti Hasanage i Hasanaginice”, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, god. 4, sv. 1, Međunarodni slavistički centar, Beograd, 1974.

- Rihtman-Auguštin, Dunja, “Vuk Karadžić nekad i sad ili o povijesti narodne kulture”, *Etnološka tribina*, god. 19, br. 12, Odsjek za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989.
- Rizvić, Muhsin, “Socijalni aspekti Hasanaginice”, *Poetika bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994.
- Sidran, Abdulah, “A onda će doći vrijeme”, *Biserje: Magazin za kulturu i društvo*, <https://www.biserje.ba/sidran-a-onda-ce-doci-vrijeme/>, 28. 1. 2026.
- “Smrt Hasan-aginice”, zabilježio Ibrahim Dautović, *Behar*, god. I-XI, 1900-1911, Izbor, odabrali Alija Isaković i Hadžem Hajdarević, El-Kalem, Sarajevo, 1990.
- Sotirović, Vladislav B., *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Pedagoški univerzitet, Vilnius, 2011.
- Šeremet, Vahida, “*Hasanaginica*” od 1646. godine do danas: *Knjiga puta do ishodišta (Studija)*, PrintCom, Tuzla, 2013.
- Wolf, Larry, “The Rise and Fall of Morlacchismo”, u: Norman M. Naimark i Holly Case, ur., *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of 1990s*, Stanford University Press, Stanford, 2003.
- Wolf, Larry, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2003.
- Vaillant, André, “Vuk Karadžić i *Hasanaginica*”, *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

Sanjin KODRIĆ

**PARADOX OF *HASANAGINICA*:
A CONTRIBUTION TO TEXTUAL HISTORY AND
THE QUESTION OF LITERARY-CULTURAL IDENTITY**

This paper deals with the ballad *Hasanaginica* as one of the most renowned works of Bosniak oral literature, that is, Bosniak literature in general, which paradoxically, despite the pronounced literary-cultural markers of belonging to Bosniak literature and culture, has been unjustifiably included in the corpora of other literatures and cultures ever since its first recording in Alberto Fortis's travel book *Viaggio in Dalmazia* in 1774 and onwards, whereby, even more paradoxically, it gained its worldwide fame precisely thanks to being extracted from its own literary-cultural framework. The paper analyzes the processes of canonization and attribution of *Hasanaginica* primarily to Serbian or Croatian literature and culture, pointing to the long history of neglecting its actual belonging to Bosniak literature and culture. Special attention is devoted to the circumstances of the ballad's first recording by Alberto Fortis, its reception in European Romanticism and subsequent translations into numerous languages, as well as the ideological and national-romantic conceptions of the 19th century that shaped the perception of Bosniak literature and culture. The paper highlights the long-lasting consequences of denying Bosniak identity, the late recognition of Bosniak literature and culture, and the need for the ballad's restoration to its own context. *Hasanaginica* thus appears as a paradigmatic example of a literary-cultural paradox – a work that became a European and World sensation precisely due to its deattribution from its own origin, despite its distinctly marked literary-cultural identity.

Keywords: *Hasanaginica*, Bosniak oral literature, Bosniak literature and culture, literary-cultural identity, Alberto Fortis, Morlachism, Ossianism, foreign reception, national Romanticism, canonization of literature

Izvorni naučni rad

UDK: 821.163.42.09 Vampovac Z.

Jakov SABLJIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet u Osijeku

jakovsabljić@gmail.com

UNUTARNJA KOLONIZACIJA I ETNOPERIFERIJA: IMAGOLOŠKA I POSTKOLONIJALNA ANALIZA SLAVONIJE U ROMANU *SLAVONAC* SLAVKA VAMPOVCA

Ovaj rad¹ analizira roman *Slavonac* Zdravka Vampovca kao višeslojni prikaz društvene, kulturne i emocionalne stvarnosti suvremene Slavonije. Polazeći od simboličkih opozicija *dom–inozemstvo*, *selo–grad* i *nostalgija–realnost*, istražuje se kako roman oblikuje pojam identiteta na osnovi iskustva migracije. Slavonija se ne prikazuje tek kao geografska regija, nego kao simbolički oblikovan prostor unutarnje kolonizacije i ekonomske ovisnosti, obilježen snažnom emocionalnom vezanošću uz prošlost koja se u romanu očituje u vidu nostalgije, kolektivnoga pamćenja i (de)idealizirane slike zavičaja. Posebna se pozornost posvećuje načinu na koji likovi internaliziraju društvene i povijesne promjene balansirajući između želje za odlaskom i potrebe za pripadanjem. Znanstveni doprinos rada ogleda se u interdisciplinarnom spoju imagološkog i postkolonijalnog pristupa s čitanjem regionalne proze. Analizom simboličkih opozicija i narativnih postupaka pokazuje se kako Vampovac oblikuje glas periferije razotkrivajući principe unutarnje kolonizacije, ekonomske nejednakosti i kulturalnog samopotvrđivanja. Time *Slavonac* postaje reprezentativan tekst koji osvjetljava emocionalnu topografiju suvremene Hrvatske kao prostora u kojem se granice prostora, sjećanja i identiteta neprestano preispituju i iznova oblikuju.

Ključne riječi: *Slavonija, unutarnja kolonizacija, etnoperiferija, migracija, nostalgija, identitet*

¹ Ovaj je rad financirala Europska unija – NextGenerationEU projektom "Politike regionalnih identiteta u slavonskoj književnosti" (581-UNIOS-64).

UVOD

Roman *Slavonac* Zdravka Vampovca² prikazuje postratnu Slavoniju kao ambivalentan prostor u kojem se preklapaju iskustva zavičaja i margine, društvene stvarnosti i simboličke projekcije kolektivnog pamćenja. U središtu pripovijesti nalazi se obitelj Horvat iz slavonskoga sela Petrovci, čije se svakodnevne borbe, iseljeničke nade i moralne dileme oblikuju u panoramu regije obilježene tranzicijskim posljedicama. Vampovčeva Slavonija pritom nije tek geografska točka, nego kulturni pejzaž u kojem se prelamaju povijesno pamćenje, socijalna nepravda i kolektivni osjećaj melankolije. Pomoću lika Mate Horvata i njegovih bližnjih autor ispisuje priču o selu koje gubi stanovnike, o gradu koji ne nudi stabilno utočište te o Europi koja je istodobno obećanje i prijetnja.

U suvremenom hrvatskom književnom kontekstu *Slavonac* zauzima posebno mjesto jer s pripovjednom izravnošću tematizira postupnu eroziju zajednice i slabljenje društveno-emocionalnih veza ruralnog prostora. Dok su ranije književne reprezentacije Slavonije često naglašavale motive blagostanja, plodnosti i zajedništva, Vampovac prikazuje njihovu suprotnost u vidu prostora iseljavanja, ekonomske nesigurnosti i nostalgije. Takav pomak upućuje na šire kulturne promjene nakon 1990-ih, u kojima se odnos središta i periferije više ne uspostavlja isključivo u okviru nacionalne pripadnosti, nego obrascima globalne ekonomske ovisnosti i simboličke marginalizacije.

U tom kontekstu Slavonija se u analiziranom romanu oblikuje kao prostor unutarnje kolonizacije, odnosno kao regija koja sudjeluje u oblikovanju nacionalnog identiteta, ali je istodobno lišena mogućnosti aktivnog sudjelovanja u formiranju vlastite budućnosti. Ona se pojavljuje kao etnoperiferija u kojoj se folklorna simbolika i emocionalna vezanost uz zavičaj isprepleću s iskustvom društvenog raslojavanja i dugotrajne ovisnosti o centru. Vampovčev roman pritom djeluje kao „mikroskopski“ prikaz takve periferne pozicije, u kojoj se ideali zajedništva sudaraju sa stvarnošću depopulacije, ekonomske nesigurnosti i simboličke podređenosti.

Pripovjedni svijet *Slavonca* formiran je nizom simboličkih opozicija, primjerice dom i inozemstvo, selo i grad, nostalgija i realnost, tradicija i modernost, koje stvaraju trajnu napetost između osobnog i kolektivnog identiteta. Dom se postupno preoblikuje u prostor gubitka i neizvjesnosti, dok se inozem-

² Zdravko Vampovac (r. 1955. u Virovitici) hrvatski je publicist, pisac i prevoditelj. Djetinjstvo je proveo u slavonskom selu Gornje Bazje, a školovao se u Sloveniji (Ljubljana). Dugogodišnji boravak u Švicarskoj snažno je obilježio njegov publicistički i istraživački rad. Autor je i priređivač niza povijesnih, kulturoloških i publicističkih knjiga, uključujući monografije o rodnom kraju, rasprave o Švicarskoj te djela o armensko-hrvatskim kulturnim vezama. U svojim proznim i publicističkim tekstovima često tematizira migracije, identitet, periferiju i povijesno-kulturnu marginalnost, što dolazi do izražaja i u romanu *Slavonac*.

stvo pojavljuje kao horizont nade i privremene slobode, ali bez mogućnosti potpune pripadnosti. Tradicija, umjesto stabilnog uporišta, često djeluje kao teret sjećanja koji, ujedno, pruža smisao i ograničava mogućnosti promjene.

Na razini pripovjedne strukture roman prati Matu Horvata, mladog Slavonca čiji se životni put kreće od poratne svakodnevice i raspadanja seoskoga gospodarstva prema ekonomskoj migraciji u Irsku i povratku obilježenom proturječnim iskustvima. Fabularno je riječ o realističkom društvenom romanu s izraženim dokumentarnim elementima, u kojem se niz konkretnih ekonomskih i administrativnih pritisaka, od dugova i kvarova poljoprivrednih strojeva do birokratskih prepreka, postupno povezuje u motivacijski lanac koji vodi odlasku „trbuhom za kruhom“. Paralelno se razvija introspektivna linija pripovijedanja o identitetu i pripadanju, u kojoj se suprotstavljenost doma i inozemstva te sela i grada očituje kao stalna napetost između nostalgije i potrebe za egzistencijalnom sigurnošću. Pripovijedanje u trećem licu, uz česte autorske komentare i društveno-političke umetke, oblikuje polemizirajući diskurs koji u pojedinim dionicama poprima esejistička obilježja.

Tematska organizacija romana oslanja se na opozicije koje strukturiraju iskustvo likova i prostora. Odnos doma i inozemstva razotkriva se kao sukob emocionalne sigurnosti i materijalne stabilnosti, dok suprotstavljenost sela i grada upućuje na napetost između ritualiziranih obrazaca sporosti i uzajamnosti te ubrzanog ritma modernog života obilježenog otuđenjem. Ambivalentan odnos tradicije i modernosti dodatno naglašava nesrazmjer između normativnih očekivanja „normalnosti“ i stvarnog iskustva manjka, čime se učvršćuje percepcija središta i periferije. Simbolički sloj romana oslanja se na prepoznatljive motive, primjerice slavonski folklor u irskom kontekstu, ponavljajuće prizore kiše ili vizualne znakove nacionalne pripadnosti, npr. slavonski šešir, koji služe kao sredstva identifikacije i propitivanja identiteta u uvjetima prostorne i društvene premještenosti. Likovi su oblikovani kao prepoznatljivi društveni tipovi, no njihova tipizacija nadilazi apstraktne obrasce te se razrađuje kroz intimne prizore skrbi, krivnje i odgovornosti, čime se iseljavanje prikazuje kao iskustvo s dugoročnim osobnim i društvenim posljedicama.

U takvom pripovjednom i tematskom okviru *Slavonac* se potvrđuje kao pogodan tekst za imagološko i postkolonijalno čitanje. Slavonija se oblikuje kao etnoperiferija i „unutarnji drugi“ nacionalnog prostora, dok migracijsko iskustvo proizvodi hibridne identitete smještene između tradicijskih obrazaca i modernizacijskih zahtjeva. Nostalgija pritom nije tek emotivna reakcija na gubitak, nego vrijednosni okvir kojim se iskazuje kritika društvenih promjena i održava osjećaj pripadnosti. Takva početna pozicija otvara prostor za daljnju raspravu o unutarnjoj kolonizaciji, balkanizmu i transkulturalnosti u Vampovčevu romanu.

TEORIJSKI I POJMOVNI OKVIR

Analitički okvir rada oslanja se na povezivanje imagološkog i postkolonijalnog pristupa s konceptom transkulturalnosti. Imagologija se ovdje razumijeva kao analiza kulturalnih predodžbi i „drugosti“ koje tekst proizvodi i stavlja u optjecaj (usp. Leerssen, 2006; Le Juez, 2021), pri čemu su u fokusu opozicije dom–inozemstvo, selo–grad, tradicija–modernost i obrasci auto-/heterostereotipizacije. Postkolonijalni se okvir pritom primjenjuje na analizu unutarnjih hijerarhija. Pritom se naglasak ne stavlja na vanjske oblike kolonijalne dominacije, nego na balkanizam i unutarnje orijentalizme kao mehanizme simboličke podređenosti unutar europskog prostora (usp. Todorova, 2009). Izvedbeno, to znači čitati Slavoniju kao etnoperiferiju čija je „nepotpunost“ diskurzivno proizvedena, a ne zatečena činjenica.

Unutarnja kolonizacija označava proces u kojem se obrasci dominacije, karakteristični za kolonijalne odnose, stvaraju unutar jedne države ili nacije. Riječ je o mehanizmima u kojima se „centar“ (politički, kulturni ili ekonomski) postavlja kao nositelj modernosti i napretka, dok se rubne regije tretiraju kao zaostale i ovisne. Riječ je o sustavu u kojemu „(...) unutarnja kolonizacija ne znači samo ekonomsko iskorištavanje, nego, prije svega, političku dominaciju jezgre nad periferijom“ (Karlović, 1982: 294), a zbog „(...) središnje uloge kulturalnog elementa, upravo u toj sferi dolazi do najizraženijih sukoba“ (isto: 293). Drugim riječima, unutarnja kolonizacija nije samo pitanje ekonomskih odnosa već i simboličke moći, tj. načina na koji središte oblikuje i definira marginu kao nedostatnu, neorganiziranu ili „autentičnu“ samo u mjeri u kojoj potvrđuje vrijednosti središta. U suvremenim postsocijalističkim kontekstima marginalnost se očituje u odnosima između državnih metropola i ruralnih regija, pri čemu kulturna dominacija preuzima ulogu nekadašnje političke kontrole, a ruralni prostori prikazuju se kao pasivni, demografski i društveno osiromašeni.

Etnoperiferija se odnosi na kulturalno i simbolički marginalizirane prostore unutar jedne nacije, odnosno na regije koje posjeduju snažan identitetski i tradicijski kapital, ali su ekonomski i politički potisnute. Pojam obuhvaća višedimenzionalne procese ovisnosti, isključenosti i stigmatizacije. Kako ističu Matthias Bernt i Laura Colini (2013: 3), periferalizacija se može razumjeti kao „(...) višedimenzionalni proces koji uključuje ekonomske (deindustrijalizacija, restrukturiranje), socijalne (osiromašenje, diskriminacija, stigmatizacija) i političke (isključenost iz odlučivanja, ovisnost) pojave te dovodi do stvaranja periferija obilježenih ovisnošću, isključenošću, siromaštvom i iseljavanjem“. Drugim riječima, etnoperiferija nije tek geografska činjenica, nego i diskurzivna tvorba, tj. prostor koji središte zamišlja kao autentičan, ali ga istodobno

isključuje iz odnosa moći. U tom se smislu Slavonija u Vampovčevu romanu oblikuje kao model etnoperiferije, odnosno prostor koji je tvorbeni dio nacionalnog identiteta, ali mu se istodobno uskraćuje prestižna simbolička pozicija.

Balkanizam označava poseban oblik europskog samopoimanja u kojem jugoistočna Europa postaje ogledalo i granica zapadne civilizacije. Za razliku od orijentalizma, koji prikazuje apsolutnu drugost, balkanizam djeluje na osnovi razmjerne bliskosti i hijerarhije te se u tom okviru Balkan sagledava kao „nedovršeni“ dio Europe i njezin nesavršeni odraz. Maria Todorova (2009: 3) naglašava da je „Balkan opisan kao ‘drugi’ Europe“ te da je taj diskurs „(...) diskurs o nepotpunom sebi – o nepotpunom drugom Europe“ (isto: 17). U njezinu tumačenju, Balkan nije vanjski Orijent, već unutarnji rub kontinenta, „(...) tamna strana same Europe“, „(...) spremište negativnih obilježja prema kojima se definira europski identitet“ (isto: 188). Takva percepcija stvara unutarnju hijerarhizaciju, u kojoj zapadni dio kontinenta preuzima normativnu poziciju, a jugoistočni prostori smatraju se zaostalima. U skladu s tim, Todorova tvrdi da se „(...) unutarnja hijerarhizacija istočne Europe hrani balkanističkim diskursom, pri čemu simbolička geografija ne stvara politiku, nego je zapravo obratno“ (isto: 160). U hrvatskom kontekstu taj se postupak može prepoznati i na unutarnjoj razini, tj. u načinu na koji se Slavonija prikazuje kao posebna, ali i zaostala regija čime se balkanizam pretvara u oblik unutarnje kolonizacije.

Transkulturalnost, kako je definira Wolfgang Welsch, označuje suvremeni koncept kulture koji nadilazi model homogenih i zatvorenih kulturnih cjelina. Prema Welschu (2001), klasično shvaćanje kulture normativno je i analitički neodrživo jer počiva na pretpostavci homogenosti i isključivosti, dok su suvremene kulture obilježene međusobnom povezanošću, isprepletenošću i prelaskom granica nacionalnih okvira. U takvim okolnostima identiteti se ne oblikuju zatvaranjem u stabilne kulturne obrasce, nego kroz susrete, prijelaze i hibridne prakse. Transkulturalnost pritom ne znači gubitak raznolikosti, nego njezinu preobrazbu, jer u suvremenom kulturnom prostoru više ne postoji stroga podjela na „vlastito“ i „strano“. U tom teorijskom okviru moguće je razumjeti Slavoniju kao prostor koji, unatoč svojoj perifernoj poziciji, sudjeluje u globalnim kulturalnim procesima. Likovi Vampovčeva romana oblikuju se kao nositelji takve transkulturalne svijesti. Naime, između lokalne pripadnosti i globalne mobilnosti oni razvijaju sposobnost kretanja između kulturalnih kodova, pri čemu identitet ne nestaje, nego se stabilizira upravo kroz tu višestrukost. Transkulturalnost se tako u *Slavoncu* ne pojavljuje kao znak gubitka, nego kao okvir za razumijevanje suvremenih oblika pripadanja u svijetu trajne pokretljivosti.

Zajedničko pojmovima etnoperiferija, balkanizam i transkulturalnost jest razumijevanje identiteta i prostora kao dinamičnih i relacijskih kategorija. U tom kontekstu, Slavonija nije tek geografska regija, već simbolički čvor u kojem se prepleću kolonijalne, kulturalne i emocionalne sile, odnosno mjesto u kojem se ogleda suvremena hrvatska periferija u procesu samorazumijevanja.

DOM I INOZEMSTVO: PROSTORI PRIPADANJA I SIMBOLIČKE UDALJENOSTI

U okviru nacionalne kulture Slavonija nikada nije bila jednoznačno idealizirana, nego je trajno obilježena ambivalentnom simbolikom rada, tradicije i istodobne zaostalosti. U povijesti hrvatske književnosti slavonski se prostor često pojavljuje kao moralno uporište nacije, mjesto rada, čestitosti i „prirodne“ pobožnosti, ali i kao prostor gospodarske neučinkovitosti, zapuštenosti i neiskorištenog potencijala. Već u realističkoj i modernističkoj prozi, poglavito u romanima *Mrtvi kapitali* Josipa Kozarca i *Đuka Begović* Ivana Kozarca, razotkriva se mit o idiličnoj ravnici tematiziranjem rasipanja resursa, neznanja i društvenog zastoja, te je Slavonija prikazana i kao ideal, ali i kao strukturni problem.

Takve književne predodžbe oblikuju ideološki okvir u kojem se Slavonija konstituira u vidu „drugog unutar vlastitog“ ili kao temeljni, ali razvojno manjkav prostor u nacionalnim okvirima. U suvremenom kulturnom kontekstu taj se kritički diskurs sve češće zamjenjuje sentimentalizacijom. Slavonija se pamti i reprezentira na osnovi nostalgije, gastronomije i simbolike „izgubljenog doma“, što je vidljivo i u popularnim autobiografskim naracijama poput *Rudnika čvaraka* Tomislava Šovagovića. Takav pomak od kritičkog promišljanja rada i odgovornosti prema sentimentalnom registru sjećanja rezultira depolitizacijom prostora. Slavonija ostaje snažan emotivni znak, ali sve rjeđe politički i ekonomski subjekt modernizacije.

Slavonija se u uvodnim deskriptivnim pasažima romana *Slavonac* oblikuje snažnim predodžbama prostora obilja, prirodne izdašnosti i povijesne izdržljivosti. Pripovjedač naglašava njezinu geografsko-prirodnu privilegiranost ističući da je Bog Slavoniju „(...) smjestio na najljepši dio Zemlje koji obiluje mirnim rijekama, plodnim ravnicama i dražesnim brežuljcima (...)“ (Vampovac, 2021: 20), dok se temelj egzistencije gradi na „(...) beskrajnoj plodnoj zemlji crnici (...)“ (isto). Identitet prostora neposredno se prenosi na identitet stanovnika, što je uočljivo u sljedećem citatu: „Slavonac je njezin rođeni sin, njeno dijete. On bez Slavonije ne može.“ (isto: 21) Slavonija je pritom predstavljena i kao povijesno izloženi granični prostor kroz koji su „(...) protutnjali Rimljani, Slaveni, Mongoli, Tatari, Turci, Mađari, Nijemci i tko

zna tko sve još“ (isto: 20), što slavonskog čovjeka oblikuje kao povijesno discipliniranog, ali i obrambeno oblikovanog subjekta. U tom se kontekstu ističe da je „(...) svaki slavonski pradjed još morao čuvati granicu (...)“ (isto: 21), čime se Slavonac konstruira kao pouzdan ratnik i čuvar zajednice. Istodobno, roman naglašava ritmiziranu svakodnevicu rada i obiteljskog života: zimi se popravljaju oruđe i alatke, domaćin hrani svoje blago, dok se „u novije vrijeme gleda televizijski program ili ode na kakvo seosko druženje (...)“ (isto: 20). Međutim, Vampovac izrijeком upozorava na zavodljivost ovakve pastoralne slike, ističući da „ne bi bilo pošteno kada bi ustrajali na tome da je sve baš tako kako je gore napisano“ (isto: 21) te da „ovakva idilična slika često zna previriti svakoga, pa i same Slavonce“ (isto). Time se početni imaginarij Slavonije razotkriva kao tvorba koja istodobno oblikuje osjećaj pripadnosti i prikriva unutarnje napetosti. Upravo ta dvostrukost, između afirmacije autentičnosti i njezina problematiziranja, omogućuje čitanje Slavonije kao etnoperiferije, odnosno prostora koji se u nacionalnoj simbolici slavi kao izvorni i temeljni, ali se u povijesnoj i društvenoj stvarnosti izlaže društvenoj i gospodarskoj marginalnosti.

Imaginativno razumijevanje Slavonije snažno je obilježeno dinamikom između centra i periferije te njihov odnos ima duboko značenje. Kako ističe Joep Leerssen (2006: 17), slike o vlastitom i tuđem uvijek su relacijske te one nastaju u odnosu i usporedbi. Tako se Slavonija u hrvatskom imaginariju ne oblikuje sama po sebi, nego u opreci prema Zagrebu, Dalmaciji ili „Europi“. U javnom diskursu, to se očituje pomoću tipičnih fraza poput „zlatna Slavonija“, „žitnica Hrvatske“, „naša ravnica“, odnosno izrazima koji odaju emocionalnu bliskost, ali i paternalističku distancu. Vampovčev roman *Slavonac* ulazi upravo u tu napuklinu te pokazuje kako se takva sentimentalna retorika preokreće u kritiku kada stvarnost opovrgava mit.

Opozicija doma i inozemstva u romanu oblikuje temeljnu emocionalnu i semantičku os pripovijedanja. Slavonija i Irska postavljene su kao kontrastni prostori. Prva je vezana uz iskustvo gubitka i pripadnosti, a druga uz horizont mogućnosti i egzistencijalne sigurnosti. No ta se opreka postupno destabilizira. Dom se sve više sagledava kroz prizmu ekonomske nesigurnosti, dok inozemstvo, premda prostor rada i zarade, poprima obilježja privremenosti i ograničene pripadnosti. Irska se pritom ne pojavljuje samo kao geografski prostor, nego kao simbol modernosti koji više ima status ideala nego ostvarive budućnosti. Razlika između centra i periferije postaje osobito vidljiva u trenutku kada birokratski sustav onemogućuje dolazak Matine obitelji, čime se razotkriva asimetrija između ekonomske uključenosti i društvenog priznanja.

U takvim okolnostima kulturalne prakse folklor, glazba i rituali zajednice postaju sredstva očuvanja identiteta u egzilu. Taj proces može se tumačiti

kao oblik samokolonizacije u kojem periferija pounutarnjuje osjećaj manjka i mjeri se prema normama središta. Oprečne slike uređenog inozemstva i zapuštenog doma proizvode oblik unutarnjeg orijentalizma, pri čemu se vlastiti prostor promatra očima drugoga. U romanu se taj proces razotkriva kroz naizgled banalne prizore svakodnevice, u kojima razlike u ponašanju, emocionalnoj disciplini i odnosu prema radu postaju znakovi dublje kulturne hijerarhije.

Povratak glavnog lika dodatno relativizira binarnu podjelu doma i inozemstva. Dom se više ne pojavljuje kao prostor blagostanja, nego kao moralni azil i emocionalno uporište. No takva simbolička kompenzacija ima i ideološku cijenu jer nostalgija može pretvoriti strukturalnu nemoć u etičku vrlinu. Slavonija se tako oblikuje kao emocionalna kolonija, tj. prostor koji vlastitu marginalnost neutralizira pripovijedanjem o posebnosti, patnji i postojanosti.

Opozicija selo–grad odnosno dom–inozemstvo u *Slavoncu* stoga ne funkcionira kao tek prostorna opreka, nego prerasta u ontološko pitanje pripadnosti u svijetu obilježenom trajnom privremenošću. U Vampovčevoj poetici odlaska i povratka dom više nije stabilna lokacija, nego odnos, mreža sjećanja, navika i gubitaka koja, unatoč svojoj krhkosti, održava potrebu za pripadanjem.

SELO I GRAD: MODERNITET I ISKUSTVO PERIFERIJE

U romanu *Slavonac* Zdravka Vampovca, opozicija sela i grada središnja je simbolička matrica unutar koje se odigrava drama moderniteta. S jedne strane, selo je prostor stabilnosti, tradicije i zajedništva, ali i mjesto demografske i moralne erozije. S druge strane, grad je prostor mogućnosti ekonomskoga uspjeha i kulturalnog disbalansa, obilježen dinamikom, potrošnjom i otuđenjem. Vampovac se ovom oprekom koristi ne da bi idealizirao selo, već da bi prikazao unutarnju kolonizaciju kao proces u kojem se središte (država, grad, zapadni imaginarij) širi na marginu i oblikuje njezinu svakodnevicu, dok istodobno ovisi o njezinu radu i identitetu.

Jedan od najjasnijih trenutaka tog sukoba pojavljuje se kada Mata prvi put dolazi u Dublin, što je jasno vidljivo u sljedećem opisu: „Vozeći se gradom promatrao je ulice, drvorede, zgrade, dućane, kafiće, restorane, automobile, bicikliste i pješake i sve na što su nailazili. Vidi on da je sve drukčije nego kod kuće i sve to kao da mu se smiješi i kao da ga poziva u svoj zagrljaj. Grad vrvi životom i brzim promjenama, koje se odvijaju kao na filmskom platnu.“ (Vampovac, 2021: 101) Grad se pritom ne pojavljuje kao prostor neposrednog iskustva, nego kao vizualna projekcija modernosti, gotovo filmska kulisa u kojoj se privid napretka neprestano samoumnožava. Takav prikaz grada može se razumjeti u skladu s onim što Dipesh Chakrabarty naziva Poviješću 1, tj.

povijeću koju kapital sam uspostavlja kako bi omogućio vlastitu reprodukciju. Kako Chakrabarty (2000: 64) pojašnjava, „Povijest 1 jest prošlost koju je ‘uspostavio’ sam kapital, jer se Povijest 1 može neposredno uključiti u reprodukciju kapitalističkih odnosa.“ Grad kao prostor kruženja, potrošnje i ubrzanja pripada upravo toj logici jer on je strukturiran tako da stalno potvrđuje kapitalistički poredak i njegove obrasce kretanja.

Nasuprot tome, selo u Vampovčevu svijetu ne može se shvatiti kao „ostatak prošlosti“ ili „nedovršena modernost“. Ono pripada onome što Chakrabarty naziva Povijeću 2 ili oblicima društvenih odnosa koji niti proizlaze iz kapitala niti pripadaju njegovu životnom procesu. Chakrabarty (isto) pritom ističe da su takve povijesti „(...) prethodnice kapitala koje ne pripadaju životnom procesu kapitala“. Upravo zato one mogu postojati usporedno s kapitalom, ali mu se i opirati. Slavonija je, u tom smislu, prikazana kao prostor u kojem život nije sveden na robu, razmjenu ili tržišnu učinkovitost. Iako kapital u takve prostore ulazi institucionalno i nasilno, Chakrabarty upozorava da čak i njegovi temeljni elementi, novac i roba, „(...) kao odnosi mogu postojati u povijesti, a da pritom ne moraju nužno dovesti do nastanka kapitala“ (isto). Kapital, dakle, ne posjeduje povijest u potpunosti, nego se neprestano susreće s praksama koje izmiču njegovoj totalizaciji. Zato selo u Vampovčevu tekstu ne djeluje kao pasivni ostatak prošlosti, nego kao aktivna Povijest 2, odnosno prostor u kojem obitelj, rad i ritam života djeluju prema drugačijoj logici od tržišne. Takve povijesti, kako piše Chakrabarty (isto), „nisu prošlosti odvojene od kapitala; one su u njemu prisutne, ali istodobno prekidaju i razlamaju tijekom njegove vlastite logike“, otvarajući mogućnost drukčijih oblika društvenog iskustva izvan hegemonije moderniteta.

No Vampovac ne prikazuje selo kao utopijski prostor. Njegov je tekst prožet osjećajem tuge, nostalgije i gubitka. U prizoru slavonskog Božića pripovjedač napominje: „Čitavih sedam dana, od Badnjaka i Božića do Nove godine, nije se ništa radilo osim hranilo stoku i perad (...). To su dani kada se seoski narod najviše odmara i opušta.“ (Vampovac, 2021: 186) Ovaj odlomak opisuje vrijeme sporog ritma i međusobne prisnosti, koje je u snažnoj suprotnosti s linearnim, progresivnim vremenom kapitalističke produktivnosti. Takvo vrijeme nema ulogu „čekaonice povijesti“ koja bi tek trebala biti nadomještена modernim oblicima rada i organizacije života, nego je autonomni vremenski režim. Upravo tu dimenziju Dipesh Chakrabarty (2000) opisuje pojmom Povijest 2, tj. onom povijesti koju kapital ne može u potpunosti podrediti vlastitoj logici.

Chakrabarty (2000: 65) naglašava da je, prema Karlu Marxu, nužnost kapitala da „(...) podredi ili uništi višestruke mogućnosti koje pripadaju Povijesti 2“, ali istodobno upozorava da to podređivanje nikada ne može biti pot-

puno dovršeno. „Buržujско društvo uvijek ostaje kao ‘kontradiktorni razvoj’“ (isto), a unutar samih oblika kapitalističke modernosti opstaju „(...) ostaci ‘nestalih’ društvenih formi“ i „(...) oblici života koji ostaju djelomično neosvojeni“ (isto). Ti ostaci nisu tek arhaični relikti prošlosti, nego aktivni podsjetnici na granice kapitalističke racionalnosti. U tom smislu, selo u *Slavoncu* ne postoji kao romantična alternativa modernosti, nego kao prostor heterogenog vremena u kojem se prošlost, običaji i sadašnjost ne lineariziraju u naraciju o napretku. Chakrabarty upozorava da se takvi oblici ne smiju tumačiti kao „još-ne-kapitalistički“ fenomeni, jer takvo čitanje ponovno podvrgava raznolikost društvenih vremena jedinstvenoj teleologiji razvoja. Suprotno tome, on ističe da kapital „(...) stalno mora nadvladavati vlastite granice, ali ih jednako stalno i proizvodi“ (isto). Vampovčevo selo tako se pojavljuje kao Povijest 2, odnosno kao oblik života s vlastitim ritmom i vrijednostima, koji se ne iscrpljuje u kapitalističkim kriterijima rada, učinkovitosti i profita. U tom prostoru Vampovac prepoznaje i tragediju i nadu – tragediju jer takvi oblici opstanka nestaju, ali i nadu jer upravo oni čuvaju ono što kapital ne može proizvesti, tj. usklađenost s prirodom, osjećaj ukorijenjenosti i međuljudsku bliskost.

Grad, u tom kontekstu, ne znači samo prostor ekonomske dominacije već je on i diskurzivni centar. Dublin, metonimijski „Zapad“, nameće svoje obrasce ponašanja, vrijednosti i identitetska obilježja, dok selo i njegovi stanovnici postoje u sjeni tog pogleda. Čak i kada seljak „uči“ gradsku civiliziranost, kao Mata koji promatra Irce kako mirno hodaju po kiši, proces asimilacije ostaje jednostran, što je vidljivo u ovom odlomku: „Tako je Mata već prvih mjeseci boravka u ovoj zemlji promatrao bicikliste kako pojedinačno ili u grupama s velikim plastičnim kabanicama i neakvim kapama šiltaricama mirno voze bicikl po najvećoj kiši (...). Promatra Mata sav taj svijet, uspoređuje s našim i skuplja znanja te stječe neke korisne navike koje će mu kasnije koristiti u životu.“ (Vampovac, 2021: 90) Ovdje „učenje“ nije emancipacija, nego potvrda hijerarhije između modernog i tradicionalnog. Irska, u fabuli romana, postaje ogledalo koje pokazuje Slavoncu ono što on nije i nikada neće potpuno postati. No upravo u toj razlici Vampovac pronalazi prostor humanosti pa selo čuva ritmove i vrijednosti koje grad gubi. Njegov svijet traje i nakon što prestane biti „koristan“ potvrđujući da egzistencija može postojati i izvan totalnosti kapitala.

MIGRACIJA I HIBRIDNOST IDENTITETA

Matin odlazak u Irsku u romanu *Slavonac* ne označuje radikalnu promjenu niti gubitak identiteta, nego iskustvo pragmatične prilagodbe u uvjetima ekonomske prisile. Migracija je prikazana kao odgovor na urušavanje

lokalne egzistencije, a ne kao izraz želje za kulturalnom preobrazbom ili individualnim samoostvarenjem. Mata odlazi jer mora, a ne jer želi, što se u romanu izrijeком naglašava: „Ovaj puta mora spašavati svoju obitelj i zato se sprema na Zapad i njegov odlazak nije posljedica njegova hira nego korištenje postojećih mogućnosti.“ (Vampovac, 2021: 66–67) Već se na razini motivacije jasno razgraničava odlazak kao nužnost od migracije kao identitetskog izbora.

Boravak u Irskoj ne dovodi do Matine kulturalne ili vrijednosne preobrazbe, nego ga prisiljava na usvajanje radnih i društvenih obrazaca koji ostaju izvanjski u odnosu na njegovo poimanje sebe. Iako mu irski kontekst donosi materijalnu stabilnost, on Irsku ne doživljava kao zamjenu za dom, nego kao privremeno rješenje. Njegova prilagodba ostaje ograničena na funkcionalnu razinu jer sudjeluje u svijetu rada, ali se ne poistovjećuje s urbanim prostorom i vrijednostima koje on simbolizira. Dublin se ne prikazuje kao obećani prostor modernosti, već kao ambivalentan i često odbojan grad: „Mnoštvo narkomana po centru, prljav i neuređen, pun droge i kriminala (...) Kad netko pita kakav je Dublin, treba uvijek iskreno reći: grad je toliko neugledan i prljav da je to strašno.“ (isto: 117)

U tom se kontekstu Matino migracijsko iskustvo može opisati kao oblik hibridnosti koji ne vodi emancipaciji, nego trajnoj napetosti između dvaju kulturalnih kodova. Ta hibridnost ne podrazumijeva identitetsku preobrazbu, nego razliku između ponašanja i bivanja. Mata se prilagođava jer mora, ali pritom zadržava jasnu svijest o vlastitom porijeklu i razlozima dolaska, vidljivu u Matinim riječima: „Valjda svatko zna tko je, što je, odakle je i zbog čega je došao u Irsku.“ (isto: 105) Identitet se u tom kontekstu ne rastvara, nego se upravo u uvjetima migracije dodatno osvještava.

Takva pozicija izravno odgovara onome što Ania Loomba opisuje kao ambivalentni učinak hibridnosti. Pozivajući se na Ellu Shohat, Loomba (2015: 176) upozorava da je nužno razlikovati različite oblike hibridnosti od kulturalne mimikrije i unutarnjeg samoodricanja do potencijalnih, ali rijetkih oblika subverzije. U *Slavoncu* hibridnost nema ulogu prostora oslobođenja, nego je stanje trajne raspolućenosti u kojem subjekt opstoji između dviju stvarnosti, no ne pripada u potpunosti nijednoj. Mata nastoji postati „funkcionalni“ radnik Zapada, ali ostaje obilježen vlastitim slavonskim porijeklom, govorom, navikama i moralnim horizontom, što potvrđuje da je njegova hibridnost, prije svega, iskustvo nesigurnosti i unutarnje napetosti.

Hibridnost se ovdje ne pojavljuje kao plodna mješavina identiteta, nego kao stanje egzistencijalnog rascjepa. Kako ističe Loomba (2015: 176), kolonijalni i postkolonijalni konteksti proizvode „dislocirane subjekte“, one koji trajno ostaju između sustava pripadanja. U Vampovčevoj prozi taj se princip

prenosi na postsocijalističkog radnika čiji identitet više ne pripada ni središtu ni rubu, nego se oblikuje u prostoru stalne privremenosti. Iako Mata fizički sudjeluje u irskom društvu svojim radom i svakodnevnim iskustvima, institucionalni okvir jasno razotkriva granice njegove uključenosti. To se jasno očituje u institucionalnim granicama uključenosti, odnosno odbijanje boravišnih papira za Matinu obitelj razotkriva nesklad između ekonomske korisnosti migranta i njegove simboličke isključenosti iz punog društvenog života. Mata je prihvaćen kao radna snaga, ali ne i kao nositelj obiteljskog i kulturnog kontinuiteta.

Vampovac pritom identitet ne prikazuje kao rezultat migracijskih procesa, nego kao dinamičnu kategoriju koja se u iskustvu odlaska i ostanka aktivno preoblikuje. Umjesto potpunog rasapa, identitet se u uvjetima migracije preslaguje i učvršćuje kroz usporedne oblike pripadanja. Matin politički angažman u iseljeničkoj zajednici pokazuje potrebu da se pripadnost institucionalizira i učini javno vidljivom: „Osnovan je ogranak HDS-a, prvi takav u dijaspori (...) Za predsjednika ogranka jednoglasno je izabran – Mata Horvat.“ (isto: 194) Takav oblik identitetske stabilnosti ne ostvaruje se potpunom integracijom u irsko društvo, nego na osnovi vlastitih zajedničkih struktura.

Takva individualna pozicija izravno se nadovezuje na širi kontekst unutarnje periferizacije koji roman sustavno razotkriva. Slavonija se u *Slavoncu* ne pojavljuje tek kao zavičajni prostor, nego kao simbolički tvorena unutarnja periferija hrvatskog društva – prostor koji formalno pripada hrvatskom nacionalnom korpusu, ali se ujedno tretira kao njegov višak. Materijalni tragovi iseljavanja u romanu nisu puki opisi socijalne krize, nego vidljivi simptomi dublje, simboličke marginalizacije. Pripovjedač to sažima slikom zapuštenih imanja i kuća pred kojima stoje ploče s natpisom „prodaje se“, jer, kako ističe: „Baš ove table otkrivaju najbolnju poruku iza koje se krije još jedna nevidljiva rečenica koja glasi: ‘Nećemo se vratiti’.“ (Vampovac, 2021: 37) Ta rečenica ne označava samo individualnu odluku o odlasku, nego kolektivno povlačenje iz prostora kojemu je uskraćena predodžba budućnosti.

Takva podvojena pozicija Slavonije ne proizlazi iz klasične kolonijalne dominacije, nego iz unutarnjih hijerarhija nacionalnog prostora, koje se mogu povezati s onim što Maria Todorova opisuje kao balkanistički diskurs „nepotpunog drugog“ Europe. U hrvatskom se kontekstu to načelo preslikava unutar same države. Zagreb se oblikuje kao simboličko središte modernosti i europeizacije, dok se Slavonija označava kao „unutarnji Balkan“ – prostor rada, tradicije i pobožnosti, ali diskurzivno pozicioniran kao civilizacijski zaostao. U tom smislu, rečenica: „Tužno je danas proći ovom pokrajinom gledajući napuštena imanja i kuće obrasle korovom i trnjem (...)“ (isto: 37) nije tek deskriptivni komentar, nego sažetak poimanja prostora koji je već unaprijed određen kao gubitnički.

Ovaj proces moguće je dodatno rasvijetliti pojmom samokolonizacije koji je definirao Alexander Kiossev. Prema njemu, kulture periferije „(...) posjeduju morbidnu svijest o odsutnosti – o totalnoj, strukturnoj odsutnosti: drugi posjeduju sve ono što nama nedostaje; oni su sve ono što mi nismo“ (Kiossev, 1995: 73). Upravo taj osjećaj „manjka“ oblikuje emocionalni pejzaž *Slavonca*. Naime, Slavonija se ne prikazuje samo kao ekonomski osiromašen prostor, već kao prostor kojemu nedostaje simbolično priznanje modernosti. Ono se uvijek ostvaruje drugdje – u centru, u inozemstvu, u „Europi“ – ali ne i u vlastitom okruženju. Ploče s natpisom „prodaje se“ tako postaju više od tržišnog znaka jer su one simptom unutarnje hijerarhizacije u kojoj periferija postupno pounutarnjuje poruku vlastite suvišnosti.

Upravo na toj razini postaje važna Vampovčeva usporedba Slavonaca s Ircima. Autor naglašava da su i Hrvati i Irci povijesno obilježeni iseljavanjem, ali jasno razlikuje motive tih migracija, ističući sustavne uzroke slavonskog odlaska: „Irci su se više iseljavali iz ekonomskih a Hrvati iz političkih i manje iz ekonomskih razloga. Kada je Hrvatska postala članicom Europske Unije ponovo se u nju vratio val masovnih iseljavanja iz ekonomskih razloga koja su nastale zbog unutarnje političke situacije, točnije zbog lošeg vođenja državne politike i zbog prethodne mega pljačke ranijih državnih poduzeća (...).“ (Vampovac, 2021: 106) Tom usporedbom Vampovac dodatno naglašava da slavonska migracija nije tek individualni izbor ili kulturna znatiželja, već posljedica dugotrajnog procesa unutarnje kolonizacije i političko-ekonomske zapuštenosti prostora iz kojega Mata dolazi. Stoga Matina hibridnost ne proizlazi iz slobodnog susreta kultura, nego iz susreta dviju periferija unutar europskog sustava, odnosno irske margine, povijesno obilježene iseljavanjem, i slavonske margine, koja u postsocijalističkom kontekstu preuzima ulogu unutarnjeg ruba nacionalne države. U tom se preklapanju potvrđuje da migracija u *Slavoncu* ne vodi prema novom stabilnom identitetu, nego produbljuje svijest o vlastitom porijeklu i o strukturnim nejednakostima koje to porijeklo proizvode.

U tom okviru Matina migracija ne stvara novi, stabilni identitet, nego razotkriva granice prilagodbe u uvjetima postsocijalističke i balkanistički strukturirane Europe. Mata ostaje Slavonac koji radi u Irskoj, a ne subjekt koji je jednu pripadnost zamijenio drugom, čime roman pokazuje da migracija ne briše identitet, nego ga stavlja pod pritisak čineći vidljivom trajnu napetost između doma kao prostora smisla i inozemstva kao prostora nužnosti.

SLAVONIJA IZMEĐU SIMBOLIČKOG RUBA I KULTURALNE SREDIŠNJICE

U romanu *Slavonac* Slavka Vampovca Slavonija se pojavljuje kao prostor unutarnje kolonizacije, tj. kao regija koja istodobno hrani naciju i potvrđuje vlastitu rubnost. Vampovac pritom ne opisuje samo sociološki proces iseljavanja i propadanja sela, nego razotkriva simboličku dinamiku moći u kojoj nacionalni centar oblikuje periferiju kao vlastitog „drugog“. Takva logika bliska je onome što Maria Todorova naziva balkanističkim diskursom, prema kojem je Balkan unutarnji drugi Europe, odnosno prepoznatljiv prostor, ali nikada u potpunosti priznat, što je uočljivo u tvrdnji: „Da je Balkan opisivan kao ‘drugi’ Europe, ne zahtijeva poseban dokaz.“ (Todorova, 2009: 3)

U Vampovčevu romanu Slavonija je upravo takav „drugi“ Hrvatske. Naime, ona je dio cjeline kojem se priznaje simbolička važnost, ali mu se istodobno oduzima pravo na punu pripadnost. Todorova dodatno naglašava da balkanizam ne počiva na potpunom isključenju, nego na hijerarhijskoj bliskosti i logici „nepotpunosti (isto: 17). U tom se ključu može čitati odnos Zagreba i Slavonije u analiziranom romanu jer se središte oblikuje kao prostor modernosti i europeizacije, dok je slavonska margina obilježena ekonomskim propadanjem.

Statistički podaci o iseljavanju u romanu se nadopunjuju pripovjednom generalizacijom sudbine pojedinca. Pripovjedač izrijeком naglašava da je „(...) pošast iseljavanja najviše pogodila Slavoniju, nekada bogatu i cvatuću pokrajinu“ (Vampovac, 2021: 24), prostor koji je nekoć mogao „(...) prehranjivati ne samo domaći živalj, nego se dio proizvoda iz Slavonije mogao izvoziti u strane zemlje“ (isto: 25). Mata se pritom ne oblikuje kao iznimka, nego kao reprezentativna figura: „(...) samo je jedan od stotine tisuća koji će otići u svijet (...)“, ali i „(...) oličenje današnjeg prosječnog Slavonca (...)“ koji „(...) teškom mukom upravlja svojom sudbinom koju su mu drugi pripremili i nametnuli.“ (isto) Time se individualna biografija pretvara u kolektivni simptom jer Mata postaje simbol ne samo Slavonije, nego i šire hrvatske društvene situacije.

Vampovac taj odnos ne razotkriva apstraktnim analizama, nego kroz svakodnevne razgovore i iskustvo života na selu. Slavonija se prikazuje kao prostor koji se prazni i moralno osiromašuje, ali ne zbog „prirodne zaostalosti“, nego zbog raspada zajedničkih struktura koje su nekoć nosile društveni život. U jednom od najsnažnijih misaonih pasaža pripovjedač izravno dijagnosticira slom moralne ekonomije sela: „Nema većine onih koji su držali seosku zajednicu zdravom, vitalnom i moralnom (...) Danas je sve drukčije. Svatko se zatvorio u sebe i u svoje dvorište (...) Prevladali su uski privatni interesi (...) Zajedništvo i međusobna suradnja postali su stvar prošlosti.“

(isto: 119) Ovdje se periferizacija ne očituje samo u ekonomskom padu, nego i u promjeni vrijednosnog poretka te opći interes, solidarnost i reproduktivna snaga zajednice ustupaju mjesto individualizmu i borbi za goli opstanak. Takav proces odgovara onome što Maria Todorova (2009: 160) opisuje kao „unutarnju hijerarhizaciju“, odnosno mehanizam u kojem se periferija ne prestando proizvodi i održava diskurzivno i politički, dok se odgovornost za strukturalni slom sustavno prebacuje na same stanovnike periferije. Vampovac taj mehanizam ne prikazuje kao apstraktan ili neutralan, nego ga izravno povezuje s konkretnim oblicima političke i ekonomske moći. U jednom od najotvorenijih i najradikalnijih odlomaka romana, autor razotkriva kako su, prema pripovjedačevoj perspektivi, „(...) britanske, američke, a jednim dijelom i izraelske tajne službe (...)“ (Vampovac, 2021: 24) paralizirale političke inicijative novih država, dok su istodobno „(...) mnogi istaknuti političari i privrednici uspjeli uzurpirati nacionalnu privredu i zasjesti na čelo najjačih državnih poduzeća (...)“ (isto). Proces privatizacije i tzv. menadžerskih kredita pritom se opisuje kao oblik sistemskog izvlaštenja u kojem „(...) narodu i braniteljima ostaju mrvice – ili još bolje rečeno, ništa“ (isto), dok stvarni nositelji moći ostaju „u sjeni“, a javni akteri služe kao „potrošni pijuni“ (isto).

U tom se pripovjednom okviru periferizacija ne očituje samo kao kulturalna ili simbolička marginalizacija, nego kao posljedica politički upravljanog ekonomskog raspada, u kojem su lokalne zajednice lišene mogućnosti održivosti. Slavonija se tako ne prikazuje kao pasivan ili neuspješan prostor zbog vlastitih „manjkavosti“, već kao regija sustavno iscrpljena odlukama donesenima izvan njezina dosega. Upravo u tome leži podudarnost s Todorovinom dijagnozom jer periferija se proizvodi kao problem, dok se stvarni uzroci njezina propadanja skrivaju u strukturama moći koje ostaju nevidljive ili nedodirljive. Vampovčeva kritika time nadilazi razinu lokalne lamentacije i prerasta u narativno razotkrivanje procesa u kojem se ekonomska devastacija, politička odgovornost i diskurzivna stigmatizacija stapaju u jedinstven obrazac unutarnje kolonizacije.

Koncept unutarnje kolonizacije (usp. Karlovic, 1982) razvijen je u okviru socioloških i postkolonijalnih studija kako bi se opisali principi dominacije koji se odvijaju unutar jedne nacije. Umjesto odnosa između metropole i kolonije, riječ je o odnosima između urbanih i ruralnih, razvijenih i zapostavljenih područja. Središte u tom procesu preuzima ulogu „kolonizatora“ te on definira što znači biti moderan, napredan, civiliziran, dok se periferija oblikuje kao prostor „zaostalosti“, „emocionalnosti“ ili „tradicije“. Ti su pojmovi, kako upozorava Mary Louise Pratt (1992), dio „imperijalnih očiju“, tj. načina gledanja kojim se periferija egzotizira, sentimentalizira ili prikazuje kao prostor autentičnosti, ali bez stvarne moći da govori sama o sebi.

U kontekstu Hrvatske, taj proces ima svoje posebne oblike. Slavonija se, poglavito nakon Domovinskog rata i gospodarskog kolapsa devedesetih godina 20. stoljeća, učvrstila kao simbol unutarnje periferije, odnosno regije koja je dala mnogo, u smislu, žrtve, rada, resursa, ali je ostala bez institucionalne i političke vidljivosti. Dok je Dalmacija postala sinonim turizma i mediteranskog identiteta, a Zagreb simbol administrativnog središta i kulturne moći, Slavonija je prepuštena narativima nostalgije, iseljavanja i gubitka. Upravo to čini pozadinu Vampovčeva romana koji unutar pripovjednog prostora razotkriva principe te unutarnje kolonizacije pomoću razrade pojedinih tema, motiva, simbola i tipova likova. Osim toga, Vampovac navedene odnose razotkriva kroz opozicije sela i grada, doma i inozemstva, ostanka i iseljavanja. Slavonija se prikazuje kao prostor demografskog i moralnog praznjenja, što je posebno naglašeno motivom „bijeke kuge“, tihe katastrofe koja briše zajednice bez otvorenog nasilja: „Tiho i sasvim neprimjetno u selo se ušuljala bijela kuga (...) Ratovi su okončani, a narod nestaje, gubi se i sve ga je manje.“ (Vampovac, 2021: 35)

Istodobno, Vampovac ne dopušta da Slavonija ostane svedena na prostor propasti. Dugi nostalgični prizori nekadašnjeg sela, prepunog životinja, djece, rada i pjesme, ne služe idealizaciji prošlosti, nego afirmaciji moralnog okvira koji je nekoć oblikovao zajednicu: „Bila je to Slavonija kakva danas samo u sjećanjima živi – radina, vesela, razigrana, prkosna, ponosna i nadasve bogata (...) Bogata rodnom i plodom.“ (isto: 8) Ta nostalgija nije bijeg, nego normativna kritika sadašnjosti. Ona uspostavlja ono što se može nazvati moralnom ekonomijom sela. Riječ je o skupu očekivanja o mjeri rada, reciprocnosti i zajedničkoj odgovornosti, koji stoje nasuprot tržišnoj i birokratskoj racionalnosti centra. U tom se smislu *Slavonac* može čitati kao postsocijalistička elegija, ali i kao politički tekst koji razotkriva kako nacionalna središnjica ne kolonizira nasilno vlastitu periferiju, već diskurzom, ekonomskom logikom i šutnjom.

TRANSKULTURALNA DINAMIKA PERIFERIJE U ROMANU *SLAVONAC*

Izlaz iz binarnih opozicija doma i inozemstva te centra i periferije u *Slavoncu* naznačen je tek u završnici romana, gdje iskustvo migracije i povratka otvara mogućnost transkulturalnog čitanja. Transkulturalnost, kako je definirao Wolfgang Welsch (2001), omogućuje razumijevanje identiteta koji se ne oblikuje unutar zatvorenih nacionalnih okvira, nego kroz kretanja, prijelaze i susrete različitih kulturnih konteksta. U tom smislu Slavonija u romanu ostaje periferija, ali ne pasivna i nijema. Drugim riječima, ona se oblikuje kao pro-

stor simboličkog otpora i kulturnog posredovanja, s kojeg je moguće kritički promišljati odnos prema središtu i globalnom poretku, i to ne odbacivanjem modernosti, nego njezinim vrednovanjem iz perspektive vlastitoga etičkog iskustva.

Takav teorijski okvir rasvjetljava Matinu poziciju kao subjekta koji istodobno djeluje unutar više kulturnih prostora. Njegovo migracijsko iskustvo ne označuje gubitak slavonskog identiteta, nego njegovo djelovanje unutar šire mreže transkulturalnih odnosa. Mata ostaje ukorijenjen u vlastitom vrijednosnom sustavu, no njegovo se svakodnevno djelovanje odvija u kontekstu oblikovanom migracijama i globalnim tokovima. Njegova pozicija „između“ stoga ne upućuje na identitetsku prazninu, nego na obilježje suvremenog transkulturalnog iskustva.

Wolfgang Welsch u okviru svoje teorije transkulturalnosti upozorava da u suvremenom svijetu postupno nestaje jasna razlika između „vlastitog“ i „stranog“, kao i ideja neupitne kulturalne autentičnosti: „Strogo govoreći, više ne postoji ništa što je apsolutno strano. Sve je nadohvat ruke. Sukladno tome, više ne postoji ni nešto što bi bilo isključivo ‘vlastito’.“ (Welsch, 2001: 69) Osim toga, autentičnost se sve češće pretvara u oblik folklor, odnosno u „(...) vlastitost koja se simulira za druge“ (isto). Ipak, Welsch, ujedno, naglašava da transkulturalni procesi prodiru sve do „(...) najnaglašenijih rituala identiteta“ (isto), čime ne poništavaju njihovu važnost, nego mijenjaju njihovu ulogu.

Upravo na toj razini Vampovčev *Slavonac* ulazi u produktivnu napetost s Welschovom dijagnozom. Iako je slavonski prostor duboko zahvaćen migracijama i globalnim tokovima, rituali zajednice u romanu ne pojavljuju se tek kao folklorna simulacija, nego kao stvarni nositelji kontinuiteta i smisla. Proslava Velike Gospe u Petrovcima jasno pokazuje da se rituali identiteta održavaju čak i u uvjetima demografske erozije i iseljavanja: „I ove godine na dan svetkovanja seoskog blagdana Velike Gospe u Petrovcima (...) jelo se, pilo, pjevalo i veselilo baš kao i ranijih godina, samo što je bilo očito da je naroda manje nego ranije (...) Razlog smanjenog posjeta (...) nije bila ekonomska nestašica (...) već to prokleta odseljavanje u inozemstvo – ta bijela kuga.“ (Vampovac, 2021: 120–121) Ovdje se slavonsko ne prikazuje kao „autentičnost za izvoz“, nego kao živa praksa koja opstaje unatoč gubitku ljudi. Iako su migracije promijenile zajednicu, ritual ostaje prostor u kojem se identitet ne simulira, nego potvrđuje. Time Vampovac pokazuje da transkulturalnost ne mora nužno značiti rastvaranje izvornosti, nego može biti okvir unutar kojega se lokalni rituali održavaju i prilagođavaju novim okolnostima. Slavonsko u tom smislu ostaje izvorno ne zato što je izolirano, već zato što se uporno stvara zajedničkim praksama, čak i kada se zajednica fizički smanjuje.

U tom se kontekstu nostalgija u *Slavoncu* pokazuje kao izrazito dvoznačan fenomen. S jedne strane, ona djeluje kao kritika suvremenog poretka jer podsjeća na vrijednosti koje modernizacija sustavno potiskuje, a to su: recipročnost, mjera rada, obiteljska solidarnost i ritualni kalendar zajednice. S druge strane, nostalgija je strategija preživljavanja margine jer omogućuje očuvanje samopoštovanja i simboličkog kontinuiteta ondje gdje su strukturne mogućnosti razvoja ograničene. No, u isto vrijeme, ona nosi i rizik, jer može naturalizirati podređenost pretvarajući je u etičku vrlinu, tj. u logiku prema kojoj je siromaštvo prihvatljivo ako je popraćeno „poštenjem“ i moralnom čistoćom. Vampovac tu dvoznačnost jasno iskazuje pomoću kontrasta između slavonske prošlosti i sadašnjosti. Slika regije koja je stoljećima „(...) hranila i branila svakoga tko je u nju došao“ (isto: 35) sudara se s današnjom demografskom katastrofom koju pripovjedač opisuje metaforom „biješe kuge“. Ovdje nostalgija ne proizlazi iz idealizacije, nego iz svijesti o gubitku i iz usporedbe nekadašnje vitalnosti s današnjim osjećajem napuštenosti i urušavanja.

Nostalgija ovdje ne proizlazi iz idealizacije prošlosti, nego iz svijesti o gubitku ravnoteže između rada, zajedništva i smisla. Sličan se kontrast javlja i u prikazu rada. Pripovjedač prikazuje vrijeme kada je poljoprivreda bila jednostavnija, s jasnim odnosima prema državi i bez administrativnog i financijskog opterećenja: „U poljoprivrednom poslovanju nije bilo banaka i kredita i nije bilo nikakvih komora ni drugih izmišljenih posrednika.“ (isto: 96) Nostalgija je ovdje reakcija na suvremenu složenost i birokratizaciju života, a ne želja za doslovnim povratkom u prošlost. Dakle, ona je implicitna kritika sustava u kojem rad više ne jamči dostojanstvo.

U tom okviru Mata, kao migrant i povratnik, utjelovljuje transkulturalni identitet oblikovan višestrukim iskustvima pripadanja. Njegov povratak ne znači povratak istome identitetu, nego povratak s izmještenim pogledom, obilježenim iskustvom druge radne etike i društvene organizacije. Ta pozicija „stranca kod kuće“ nije prikazana kao slabost, nego kao spoznaja da se suvremena pripadnost ne temelji isključivo na teritoriju, već na sposobnosti promišljanja vlastitog iskustva u svijetu trajne pokretljivosti.

ZAKLJUČAK

Roman *Slavonac* Slavka Vampovca slojevita je proza koja društvenu i ekonomsku stvarnost istočne Hrvatske smješta u širi kulturno-simbolički okvir hrvatske i europske periferije. U romanu se isprepleću lokalne biografije i globalni procesi: iseljavanje, promjena vrijednosnih sustava, gubitak zajedništva i identitetska nesigurnost. Pritom autor ne poseže za patetičnom nostalgijom, nego za kritičkim promišljanjem društvene stvarnosti. Takav pristup

upućuje na to da se unutarnja kolonizacija mora promatrati kao sustavni, a ne samo emocionalni problem.

Slavonija se u *Slavoncu* oblikuje kao etnoperiferija, tj. prostor koji je sastavni dio nacionalnog identiteta, ali je istodobno simbolički i materijalno potisnut. Ta proturječna pozicija stvara temeljnu napetost romana, vidljivu u sučeljavanju zavičaja i inozemstva, lokalnog i globalnog te nostalgичne memorije i tranzicijske sadašnjosti. Iz imagološke perspektive Slavonija se profilira kao „unutarnji drugi“ hrvatskog nacionalnog prostora, dok se zapadnoeuropski kontekst uspostavlja kao normativni horizont modernosti. Vampovac pritom ne formira stabilne stereotipove, nego ih dovodi u odnos i podvrgava kritičkom preispitivanju. Slavonsko se istodobno afirmira kao prostor etičke mjere i zajedništva te problematizira motivima depopulacije, ekonomske ovisnosti i simboličke podređenosti središtu.

Čitan u okviru imagoloških i postkolonijalnih teorija, roman razotkriva mehanizme unutarnje hijerarhizacije nacionalnog prostora. Slavonija se pojavljuje kao regija koju dominantni diskurs istodobno idealizira i marginalizira, čime se unutar same nacionalne zajednice uspostavlja logika balkanizma, tj. tvorba prostora kao „nepotpune“ ili manjkave verzije modernosti. Vanjski orijentalistički obrazac tako se preoblikuje u unutarnji balkanizam, a kolonijalna hijerarhija udvaja se unutar nacionalnog okvira.

Važno je pritom da Vampovčevi likovi nisu pasivni nositelji te marginalne pozicije. Njihovi glasovi oblikuju se kao svjedočanstva društvenog urušavanja, prožeta moralnom osjetljivošću i kritičkom distancom. U romanu prevladava ton elegijske kritike, u kojem se nostalgija i razočaranje ne pretvaraju u samosažaljenje, nego u oblik simboličkog otpora. Imenovanjem nepravde i gubitka, periferni subjekt stječe pravo na interpretaciju vlastitog položaja.

Drugi važan sloj romana otvara se motivima migracije i povratka. Iseľjavanje je prikazano kao ekonomska nužda, ali i kao iskustvo koje destabilizira tradicionalne osnove identiteta. Matin odlazak u Irsku i povratak u Slavoniju upućuju na identitet koji se više ne može utemeljiti isključivo na teritoriju i zavičaju. U tom smislu roman se može analizirati i kroz prizmu transkulturalnosti. Drugim riječima, identitet nastaje u kretanju, prijelazu i susretu različitih kulturalnih kodova. Povratnik nije stranac nego nositelj svijesti o međusobnoj povezanosti prostora, rada i pripadnosti.

Na poetskoj razini *Slavonac* je hibridni narativni prostor u kojem se susreću ruralni i urbani motivi, dokumentarni elementi i simboličke dionice. Time roman ostaje čvrsto ukorijenjen u slavonsku stvarnost, ali je ujedno otvoren prema suvremenim europskim procesima migracija i identitetskih pomaka. Slavonija se pritom ne pojavljuje tek kao rub, već kao mjesto na kojem se ispituju granice modernosti i pripadanja.

Takvo čitanje potvrđuje *Slavonac* kao reprezentativan tekst hrvatske regionalne proze koji razotkriva procese simboličke i kulturalne podređenosti unutar nacionalnog prostora, ali istodobno nudi mogućnost drukčijeg razumijevanja razlike – ne kao znaka inferiornosti, nego kao izvora kritičke spoznaje.

Literatura:

- Bernt, M. & Colini, L. (2013). *Exclusion, marginalization and peripheralization: Conceptual concerns in the study of urban inequalities*. Erkner: Leibniz Institute for Regional Development and Structural Planning (Working Paper, br. 49), str. 1–30. Dostupno na: <https://www.irs-net.de/download/wp-exclusion-marginalization-peripheralization.pdf> [Pristupljeno: 1. 2. 2026].
- Chakrabarty, D. (2000). *Provincializing Europe: Postcolonial thought and historical difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Karlovic, N. L. (1982). “Internal colonialism in a Marxist society: The case of Croatia”. *Ethnic and Racial Studies*, 5(3), str. 276–299. <https://doi.org/10.1080/01419870.1982.9993378>
- Kiossev, A. (1995). “The self-colonising cultures”. U: Ginev, D., Sejersted, F. & Simeonova, K. (ur.) *Cultural aspects of the modernisation process*. Oslo: TMV-senteret, str. 73–82.
- Le Juez, B. (2021). „Cosmopolitan theory: Examining the (dis-)location of imagology“. *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory*, 7(2). Dostupno na: <https://www.metacriticjournal.com/article/200/cosmopolitan-theory-examining-the-dis-location-of-imagology> [Pristupljeno: 1. 2. 2026].
- Leerssen, J. (2006). *National thought in Europe: A cultural history*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Loomba, A. (2015). *Colonialism/Postcolonialism* (3. izd.). London: Routledge.
- Pratt, M. L. (1992). *Imperial eyes: Travel writing and transculturation*. London: Routledge.
- Todorova, M. (2009). *Imagining the Balkans* (Updated ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Vampovac, S. (2021). *Slavonac*. Vodice: vlastita naklada.
- Welsch, W. (2001). “Transculturality: The changing form of cultures today”. *Filozofski vestnik*, 22(2), str. 59–86.

Jakov SABLJIĆ

**INTERNAL COLONIZATION AND THE ETHNO-PERIPHERY:
AN IMAGOLOGICAL AND POSTCOLONIAL ANALYSIS OF
SLAVONIA IN THE NOVEL *SLAVONAC* BY SLAVKO VAMPOVAC**

This paper analyzes the novel *Slavonac* by Zdravko Vampovac as a multilayered representation of the social, cultural, and emotional reality of contemporary Slavonia. Starting from the symbolic oppositions home–abroad, village–city, and nostalgia–reality, the study explores how the novel constructs the concept of identity through the experience of migration. Slavonia is portrayed not merely as a geographical region but as a symbolically shaped space of internal colonization and economic dependency, marked by a strong emotional attachment to the past that manifests in the novel through nostalgia, collective memory, and a (de)idealized image of the homeland. Particular attention is paid to the ways in which characters internalize social and historical changes while balancing between the desire to leave and the need to belong. The scholarly contribution of this paper lies in its interdisciplinary integration of imagological and postcolonial approaches with the reading of regional prose. Through an analysis of symbolic oppositions and narrative strategies, the paper demonstrates how Vampovac articulates the voice of the periphery by exposing the mechanisms of internal colonization, economic inequality, and cultural self-affirmation. Thus, *Slavonac* emerges as a representative text that illuminates the emotional topography of contemporary Croatia as a space in which the boundaries of place, memory, and identity are constantly questioned and reshaped.

Keywords: *Slavonia, internal colonization, ethno-periphery, migration, nostalgia, identity*

Pregledni rad

UDK:821.163.42.09Krlęža M.

Ivan SILOBRČIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

isilobrc@unizg.ffzg.hr

ZARATUSTRA: NIŠAN U KRLEŽINU MITTELEUROPU

Miroslav Krlęža je u već u ranim dnevničkim zapisima i razgovorima s Predragom Matvejevićem i Enesom Čengićem zašao u svrstavanje samoga sebe u književnu periodizaciju. Taj se zadatak centrirao ponajviše na stanovitu idealizaciju Mitteleurope, stoga se položaj njegove ličnosti mora izmjeriti koristeći se paralelnim konceptualizacijama tog prostora putem suvremenih pisaca kao što su Danilo Kiš, Josip Horvat, Claudio Magris i Emil Cioran; Krlęža je to vršio primarno kroz okazionalne, nikada usustavljene primjedbe o Friedrichu Nietzscheu kao totemu Mitteleurope, posebno koristeći se djelom *Tako je govorio Zaratustra*. Rad se koristi Krlęžinim sekundarnim materijalima o Nietzscheu i Mitteleuropi da uokviri ono što je sam Krlęža tek fragmentarno, premda cijeli život činio: u pitanju je pokvareni telefon samosvrstavanja, iščašenja iz lokalne sredine, otvaranja smjerova koje je Krlęža propitkiavao da objasni vlastite jezične, političke i nadasve poetičke izvore, s rezultatom rezignacije u poziciju štokavštine, državnog pisca i pisca o vlastitoj sredini. Iz toga se razloga posebno osvrćemo na *Balade Petrice Kerempuha*, projekt kajkavskog Krlęže koji je ostao kao *homo unius libri*.

Ključne riječi: *Miroslav Krlęža, Mitteleuropa, Friedrich Nietzsche, Zaratustra, Zagreb, štokavski, kajkavski*

KRLEŽINO GRAVITACIJSKO POLJE

Optika razmatranja Krlęžina mjesta u kulturnoj povijesti Hrvatske se radikalno razlikuje, gleda li se 'iznutra' (iz kroatocentrične književne i znanstvene produkcije) i 'izvana' (tamo gdje je primijećen van tih naočnjaka), s tim da 'izvana' obično znači van Zagreba, ne nužno Hrvatske – drugim riječima, izvan dohvata Krlęžine impozantne ličnosti, van dometa institucije na Gvozdu 23. Miroslava Krlęžu rado se čita kao presjek hrvatske intelektualne povijesti 20. stoljeća; to je moguće ne samo radi njegova položaja kao centra gravitacije

hrvatskog književnog i izdavačkog svijeta od 1920-ih do njegove smrti, nego i zato što je hrvatska kulturna i politička sredina izrazito mala, a u 20. st. nesrazmjerno centralizirana u Zagrebu. U ovom tekstu razmatrat ćemo Krležino samopoimanje po pitanju intelektualne (dakle, ne tematske) singularnosti tog gravitacijskog polja, a to je Friedrich Nietzsche, u vidu njegova kostima Zarathustre. Jeseni 1940. zapisao je plan koji nije nikada ostvario, ali je verbalizirao pomoću Predraga Matvejevića: „[...] već godinama osjećam potrebu da se jednoga dana sa zahvalnošću i apologetski raspišem o Nietzscheu“ (Krleža, 1972: 320).

U ovom istraživanju koristit će se primarno Krležini sekundarni izvori – intervjui i dnevnički zapisi, po tom „rezervatu“, navodno „bez poze i kostima“ (Vučetić, 1983: 202–203) – zato što su oni predmet istrage autopoetičke samofilološke sholije. Aleksandar Flaker istražio je, uporabom dnevničkih zapisa, kulturnohistorijske i poetičke bliskosti Krležine poetike prema baroku, naglasivši da u tom smislu Krleža pripada većem skupu autora iz 20. st. koji su imali slične veze s barokom (Flaker, 1988: 352). Opredijelivši se za proučavanje autopoetike, umjesto idejnih tragova u prozi i lirici, predmet anatomije postaje čas anatomije u zrcalu, u kojemu Krleža u svojoj utrobi javno traži Nietzschea, kao u potrazi za dušom po omotanim vrpcama unutrašnjosti.

POTISKIVANJE POZADINE: MITTELEUROPA

Danilo Kiš, koji nije spadao u to gravitacijsko polje – osim eliptičnim okršajem po povodu početnih brujanja oko *Grobnice za Borisa Davidovića* (v. Kiš, 2021) – u posthumno izdanom zbiru fragmenata *Varijacije na srednjoevropske teme* (1990.) oslikava grupni portret fantazije Mitteleurope, koji se sastoji od književnika koji zamišljaju tu novu, predsocijalističku utopiju u kojoj su „antagonizmi življi nego suglasja“, budući da se svatko svađa o detaljima te utopije (Kiš, 1990: 36). Među spomenutim književnicima je Peter Handke, koji uvelike zamišlja naposljetku raspletenu Jugoslaviju po Kišovoj Mitteleuropi – kao unikum multikulturalnosti, nenacionalna država u kojoj se vodi višejezični dijalog, umjesto sudaranja nacionalnih lađa u nedogled. Drugim riječima, definicija Mitteleurope je negativna (Kiš, 1990: 38), nitko ne može pokazati što je to Mitteleuropa, kao u budističkoj paraboli o slijepima i (s)hvatanju oblika slona; svatko opisuje jedan dio slona, svakome odmakne cijela slika. Nakon urušavanja režima, nostalgija postaje moguća, i cijeli mehanizam romanitiziranja formira paralelnu državu, *spectrum* s istim nazivom, jedna post-Austro-Ugarska koja kao da prethodi fašizmu, ne videći da upravo valovi, čirevi koji su ju raznijeli su embrionski fašizmi, nacionalni solipsizmi. Kompozicija te Mitteleurope je utopijska, to jest odgovara toposu koji

ne postoji (οὐ, τόπος znači ne-mjesto, nigdje), jednom šarolikom imaginariju (Kiš, 1990: 45) koji nalikuje upravo na tropologiju koju je demonizirala Austro-Ugarska. Kozmopolitska Mitteleuropa (u smislu cijenjene višejezičnosti i naobrazbe), kao utopija antisemitskih tropova kozmopolitske židovske zajednice; naprosto je postalo nejasno, odavno, da li je ta Mitteleuropa (bila) tamnica naroda, ili višejezični raj (Kiš, 1990: 36).

Krležin plafon je ta Mitteleuropa, u kojoj je, kao višejezično govorno područje gdje je *lingua franca* bila njemački, operirala i pruska i njemačka kulturna povijest, što je uključivalo i njemačke prijevode francuske pismene produkcije. Najeklatantnija ličnost intelektualne scene germanofonog područja uoči Prvoga svjetskog rata bio je Friedrich Nietzsche, dotad neprihvaćeno ime zbog percipirane odbačenosti u protoku ideja, unatoč umreženosti u akademskom društvu (Collins, 2001: 49, 768), čiji se domet multiplicirao nakon smrti 1900., čim su počele polemike o posthumnim izdanjima koji su preusmjerili njegov opus prema šovinizmu i, naposljetku, prema nacizmu. Razlike između Krleže i Kiša ili Handkea po tom pitanju je banalna činjenica koja ne mora imati previše značaja, a to je pitanje generacije: Krležin Nietzsche je prednacistički, odnosno on je bio u poziciji promatrati konstrukciju nacističkog Nietzschea, procesu od kojega ga je branio usred Drugoga svjetskog rata u *Dnevnici*ma – „Nietzscheova fantastična poema ostaje fantastičnom poemom i onda, ako je misaono verbalna ili ako su je ukrali manijaci te je nosaju svijetom kao znamen kriminala, što su učinili i sa Wagnerovom muzikom“ (Krleža, 1972: 32) – i pred Enesom Čengićem, kazavši mu da je Lukásev stav da je Nietzsche čak začetnik fašizma „ordinarna glupost“ (Čengić, 1985a: 287). Nietzsche u Krleži, po svim naznakama, je *homo unius libri*: on je autor generički unikatne ‘poeme’ *Also sprach Zarathustra: Ein Buch für Alle und Keinen* (1883.–1885.), teksta koji formalno i konceptualno majmunira monoteističke svete knjige, organiziran po parabolama, lekcijama i solilokvijima maske koja nalikuje na Sokrata iz kasnih Platonovih dijaloga, odnosno kao pseudonim autora, glasnogovornik autorovih samih stajališta. Tako se *Zarathustra* preklapa s ličnosti koju će autor nasloviti *Ecce Homo: Wie man wird, wie man ist* (*Ecce homo: kako se biva ono što se jest*, 1888.; izd. 1908.), ili prva polovica od *Nietzsche contra Wagner* (1889.): dva potonja teksta uvelike predstavljaju reorganizacije, reformulacije ili sumacije prijašnjih Nietzscheovih djela, naročito *Jenseits von Gute und Böse* (*S one strane dobra i zla*, 1886.). Da je Krleži Nietzsche metonimija za jednu knjigu, nije ništa neobično: jednom Emilu Cioranu je, također formiran u višejezičnom ozračju nakon Austro-Ugarske, na primjer, Nietzsche principijalno *Ecce Homo* (Cioran, 1997: 761). Predrag Matvejević upućuje na problem Nietzschea, čije je „intelektualno zračenje u prostoru tzv. Centralne Evrope – premda se, naravno, ne ograničava na taj kulturnogeografski

ski prostor – imalo funkciju autentičnog objavljenja...” (Krleža – Matvejević, 1982: 126).

Krležino geometafizičko stanje je upravo obrnuto od egzila, stanja tipičnog za mitteleuropstvo: uporno se usidrio u Zagrebu, kakva god bila pozicijska vrijednost tog grada u državi u kojoj se nalazi; nije Krleži Zagreb – cijeli svijet, ali Zagreb je onaj dio svijeta kojim on vlada, njegova domena. U tom je svijetu Nietzsche gost, pozagrebljen, u krležijanske estetsko-filozofske svrhe. Nietzsche je jedan od ličnosti koji se nalaze u sredini Vennova dijagrama književnosti i filozofije: nalazeći se u oba polja, kao mnogi od njegovih predmeta čitanja (Blaise Pascal, François de La Rochefoucauld, Voltaire), kao i u budućnosti onima kojima će on postati predmet čitanja, posebno frankofoni kulturni cirkuit (Albert Camus, Emil Cioran), on je postao jedan od najčvršćih gumbova tih dviju disciplina. U tom smislu je on filozof za književnike (Krleži, Georgesu Batailleu), kao što je i književnik za filozofe (Gillesu Deleuzeu, Michelu Foucaultu), a *Tako je govorio Zaratustra* križanje mnogih pogleda.

RAZGOVOR S NIETZSCHEOM: POKVARENI TELEFON

Kolosalno faktografski Lasić (hidrograf svih Sava koje tvore Dunav, odnosno Krležu) potvrđuje da „do Nietzschea i Nordijaca on dolazi preko Budimpešte“ (Lasić, 1987: 455), precizirajući da se to vjerojatno odvijalo upravo u svibnju – lipnju 1912. u Ludoviceumu (Lasić, 1982: 95). To treba kvalificirati u veći okvir, ne bi li se dobio dojam da telefon u pitanju *nije* pokvaren. Nietzsche je došao do Krleže kroz telefon koji je do te mjere pokvaren, da je sličniji kaleidoskopu: filter je specifično drugostepeno germanofona zona mađarske kulture, taj jedan od najvećih gradova Europe uoči Prvog svjetskog rata, Budimpešta od nagodbe do Trianona, „America su scala ridotta“ (Magris, 2003: 270), dodatka matriksu multipliciteta Njemački, uz Prusku, Bavarsku, Švicarsku i Austriju, koje su sve međusobno probojene zajedničkim jezikom koji ih razdvaja (kako je Wilde to formulirao za engleski jezik). Biskefalno carstvo Austro-Ugarske, preciznije rečeno te dvije varijacije na temu *Deutschum-a* – jedno je Austrija, neinkorporirana u Bismarckovu Njemačku, „Njemačka van sebe“ po starom vicu, drugo je Mađarska, čiji izlazak u svijet je kroz budimski i peštanski njemački. Pruska kultura je filtrirana kroz Beč i Budimpeštu, procijeđena kroz ta dva portala, isto kao što je Kierkegaard, u njemačkom prijevodu, također filtriran. U tom je smislu Budimpešta bila kanal – „mimesis di una mimesis“, od Haussmannovog Pariza, preko Beča do Budimpešte (Magris, 2003: 268). Ta konfiguracija imala je jednu golemu prednost. Ta prednost je, kao što to malo koji europski kraj može iskusiti zbog svih etničkih čišćenja koji su slijedili, da se tekst može čitati bez kulturnih

sidra za koje je inače prikovana. Tamo gdje *Tako govori Zartustra* predstavlja trn u oku pruskom i njemačkom postnapoleonovskom stvaranju identiteta, Krleži taj je propovjednik apstraktniji, koristan ne u adaptiranom obliku. U tom smislu je Krležino čitanje Nietzschea napredno, kao što je i francuski Nietzsche, oplakan Cioranom kao prostom modom u francuskom kulturnom životu, istrošenim klišejem (Cioran, 1997: 404).

Zaratustra i mladić (1914., u *Savremeniku*, književnom časopisu koji je izlazio od 1909. do 1941.) jedan je od prvih tekstova bibliografski najelegantnijeg pisca iz Hrvatske; po tom samom podatku privlači pažnju, kao prva kap, od koje će nastati vodopad. Dvadesetjednogodišnji, dakle jedva izišao iz adolescencije mlad, Krleža, će imitirati Nietzschea u davanju glasa kostimu – Zaratustri, u sitnom tekstu koji kao da je još jedna Zaratustrina parabola, još jedan dio lanca ulančanih diskursa u *Tako govori Zartustra*. Toliko je eliptičan taj Krležin *moment*, da je žanrovsko uokvirenje ambiguožno (Marjanić, 2005: 95): lirski fragment, dramolet, dramski dijalog, lirska proza, minijatura, parabola – u svakom slučaju, parodija (žanr tipičan za pisca više žanrova), derivat Nietzscheovih-Zaratustrinih kvazikuranskih surija, u svakom slučaju mladenačka stilizacija uporabom fulminacija, zakonodavstva i naracije, retorički vrlo uredno po pitanju antiteza. Nietzscheov i, kao *appendix*, Krležin Zaratustra vlada dinamikom sličnom filmu, budući da su ti diskursi i parabole, anegdote i opimljenja principa prošiveni kao instance koje zajedno formiraju ličnost, a Krležina parodija je ekfrazna te pomične slike; slika je upravo *momentum*, prestanak *movere*, to jest ona je suspenzija jezika (Quignard, 1993: 84), kao što fikcija, po Samuelu Tayloru Coleridgeu, traži suspenziju vjere u zakonodavnosti stvarnoga. Krleža lamaće tom lutkom, ismijava Nietzscheov ton i utjecaj pretjeranom precioznošću tog ekspresionizma, kako to Krleža objašnjava Matvejeviću, „‘fauve’ na kubus“ (Krleža – Matvejević, 1982: 120) koji je odgovor zanosu cjelokupnoj ‘vitalističkoj’ ideologiji Mlade Bosne (Vučetić, 1983: 10), drugim riječima fragment vrlo rane angažiranosti protiv suviše optimističnih političkih momenata; nije dakle čudo da ga Claudio Magris svrstava kao hrvatskog nacionalista prije Prvoga svjetskog rata (Magris, 2003: 261). Citirajući *Davne dane* (1956: 314), Lasić predstavlja Nietzschea kao „radikalna negacija svih vrijednosti“ (Lasić, 1982: 95) koja je upravo trebala mladom Krleži u predraču: „Ima knjiga, koje se javljaju doista kao božanska grmljavina. Iz vedra neba. Tako se i meni jednog dana objavio Nietzsche i oborio me mnogo jače od Schopenhauera“, Vučetić to formulira manje histrionski, objašnjavajući da su *Legende* „prevladavanje prvih filozofskih susreta: Kanta, Schopenhauera, Renana i, osobito, Nietzschea“, gdje, vrlo doslovno, „mladić sa sumnjom odlazi od Zaratustre“ (Vučetić, 1983: 10). Sam Krleža, najveći javni anatomsar vlastite pozicije u zagrebačkoj književnoj kulturi, odmotava

film do Schopenhauera, tvrdeći da se sam odmotao od Schopenhauera putem Nietzschea (Krleža, 1972: 320) – ne spominjući niti Mladu Bosnu koju Lasić postavlja, ali u suglasnosti s Vučetićevim jednostavnim *aperçuom* o rađanje skepticizma, zbog kojega Krleža ismijava Nietzschea (Krleža, 1956c: 397).

MARIONETA, LUTKA, KOSTIM

Potez kojim je Krleža posudio Nietzscheovu marionetu da bi započeo svoju književnu *personu* predstavlja problem od kojega se Krleža nikada nije uspio odvojiti: to je raspištoljen konflikt sa sve većim brojem suparnika, čak i nakon smrti. Kao što mu je Tin Ujević apokrifalno apostrofirao „zastavo svih boja“, Nietzsche ga spašava. U *Ecce Homo*, na početku poglavlja *Warum ich so gute Bücher schreibe* [Zašto pišem toliko dobre knjige], rješenje problemu je postavljen: „Das Eine bin ich, das Andre sind meine Schriften“ [Jedno sam ja, drugo su moji spisevi]. Nietzsche je simbol temperamentnosti, konflikta samim sa sobom, gdje se filozofska struktura rastapa i izliva u kontradikcije, upravo zbog multipliciteta pozicija, time otvorivši ‘doba kompleksa’ po Cioranu – „ses misères nous furent salutaires. Il a ouvert l’âge des ‘complexes’“ [njegove tjeskobe su svima nama poslužile. On je predstavio doba ‘kompleksa’.] (Cioran, 2011a: 190–191). *Opera* i *vita* nisu ekvivalenti, jedno nije preslika drugog: od loma strukturalizma vodi se spor da li je jezik moćniji od intencije autora. Dok u dnevničkim zapisima Krleža osvještava da je *ja* „produkt psihološke apstrakcije“, „apstraktan, prazan oblik nastajanja svijesti i samosvijesti“, oslanjajući se na Nietzschea ponavlja da je to „uobrazilja“, da ono „trajno mijenja svoje mjesto i svoje forme“, te zaključuje da „osjećanje samoga sebe nije ništa drugo nego socijalni product“ (Krleža, 1972: 381); nije neobično da se Nietzschea koristi kao odskočnu dasku u filozofsku problematiku, upravo zbog njegove ‘adolescentske’ *naivnosti*, naivnost kojom će, rušeći jedne ikone, hipokritski postavljati druge (Cioran, 2011b: 799–800). Krleža također sudjeluje u javnom ismijavanju Nietzschea: „*Onda dolazi glupan i deklamira da se sve to zbiva u liberalnom svijetu zato jer ljudi ne vjeruju u boga!*“ (Krleža, 1956a: 172–173), i preko mladića (preuzetog iz *Tako govori Zaratustra*), *ein Jüngling* – mlad Krleža će mu se rugati (Krleža, 1956c: 396). Matvejević pomaže Krleži u promišljanju oslobođanja „fetiša i mitova“: „Zašto se samozvani materijalisti-dijalektici bune protivu Nietzschea? Odakle ta njihova idiosinkrazija naspram Nietzschea? Jer instinktivno osjećaju opasnost da se radi *per analogiam* o obaranju njihovih vlastitih dogmi, idola i fetiša, koje su mudro proglasili formulom egzaktne znanosti“ (Krleža – Matvejević, 1982: 127) tražeći od Krleže da se ob- i izjasni. Taj dio Nietzscheove poetike Krleža nije realizirao, ostavivši ga na *Tako govori Zaratustra*; to ukazuje, vrlo

vjerojatno, da, napadajući Nietzschea, zapravo cilja na druge korisnike Nietzschea; cilj je drugostepeni, uvijek lokalno-polemičan, u nišani promatra neprijatelje iz bliza – a svi, kroz dugu Krležinu karijeru (i cijevku), dođu na red, kako svjedoči dug popis njegovih polemika; dapače, toliko je šarolik popis da će Igor Mandić osporiti da je sukoba na književnoj ljevici ikada i bilo (Mandić, 1988: 52), smijući se svim pokušajima periodizacije (nabraja on: 1939., 1936., 1935., 1928., 1925.). Sam Nietzsche je jedan od prvih koji će se nalaziti pred tom nišani: „sjedobrado dijete“ (Krleža, 1956c: 396), Zaratustra-Nietzsche u formulaciji mladića, bit će optužen za hipokriziju, dvoličnost, dvojaka stanovišta i, najgore od svega, da ne slijedi vlastite moralizatorske propovijedi (Cioran, 1997: 110, 664) – protiv čega se sam Nietzsche ograđuje u višes-pomenutom *Ecce Homo*, ali to očito nije važno Krleži, tekst postavljen kao *disonantna* Nietzscheova ‘poruka’ (Krleža – Matvejević, 1982: 127). Cioran, kao što smo napomenuli, je podcrtao Nietzscheovu ulogu u inauguraciji ‘doba kompleksa’; Cioranu je Nietzsche *kvintesencijalni* adolescentski autor, u vr-tlogu stvaranja vlastite ličnosti (Cioran, 1997: 324–325). Lako osporivo, ali ujedno legitimno stajalište je da je Nietzscheu nedostajao smisao za humor – čemu Cioran pripisuje jedan od razloga uspjeha Nietzscheove misli (Cioran, 1997: 977) – upravo kao što je i Josip Horvat to zapisao, „[š]teta što je Friz bez smisla za humor“ (Horvat, 1989: 98); zato što ironija nije njihova primarna gesta, otvara se mogućnost da se shvati kao dva pisca sličnoga *tona*.

Krležina autopoeitika je alegorijska, zasnovana na šifriranom sistemu rotiranja imena, nominacija, što osigurava njegovu vlastitu osobnost da slo-novski okupira svo mjesto *tona* djela. U tome je smislu Nietzsche model rada, stoga će Enesu Čengiću reći, pola godine prije smrti, da „[s]ve moje figure su simboli, one su kao Zaratustra kod Nietzschea“ (Čengić, 1985b: 279 [22 V 1981]) Poetika angažiranosti je konstantna – zato će Lasić moći, smjelo, iska-zati da je 1945. Krleža iznevjerio vlastite ideale, prihativši novu vlast kao vlastitu, stoga ugasivši potrebu za političku angažiranost. Krleža, naravno, se neće složiti s tim: teza da je on poetički i politički ostatak prijašenje epohe, neadaptiran za drugo poslijeraće, će se očitovati upravo u preklapanju tona između njegovih ratoborno bijesnih izjava Matvejeviću i Čengiću, i mladalač-kih programatskih formulacija, kao što su to „Motivi sutrašnje književnosti“ (svibanj 1916., u prvom svesku *Davnih dana*), u kojima verbalizira stav da su riječi same ništavne pred ništavilom postojanja, da su izmišljene fabule „*dé-modé*“, u istom košu bačene kategorije „*moralna, estetika i svih vrhunaravnih spiritističkih gluposti*“, vjerujući da „*su to motivi sutrašnje književnosti i poe-zije*“ – kao jeka Nietzschea, kaže da „[o]sim čovjeka, ovdje u ovom vakuumu nema nikoga. Čovjek treba da je svijestan da je potpuno sam u ovoj zvjezdanoj prašini i da nad njime nema nikoga!“ (Krleža, 1956b: 173) Drugim riječima,

Boga nema, čak ni *Ersatz* Boga. Bora Ćosić je milosrdan prema Krleži, videći u njemu čovjeka koji je s godinama sazio jednom nihilističkom zaključku: da je istina u tišini, ne u riječima, „u ono izvansistemske, gdje, možda, počiva prava istina“ (Lasić, 1987: 605), koja se da detektirati iz samih Krležinih početaka: labirintskim rečenicama, koje Ćosić pripisuje mentoru Marku Ristiću, princip „lepog vođenja i prednja“ (Lasić, 1987: 605), kao da je sastavljena na način da dezorijentira čitatelja, kao da se sačinitelj tih rečenica boji „‘znanja’ kao takvog“ (Lasić, 1987: 605). To se zrcali u krajnjim epizodama Krležina života, kada Matvejević sluša od njega „‘Pričajte nešto.’ To mu je bila uobičajena rečenica“ (Krleža – Matvejević, 1982: 298). Problem koji je Cioran uočio kod ‘kasnog’ Nietzschea je upravo manjak pauza, „uzdihan višak pisanja“ koji onemogućuje rekalkibriranje teksta (Cioran, 2011c: 950). Svrstati Krležu u nihilističke mislioe je intelektualna vježba u koju se sam upustio u razgovoru s Predragom Matvejevićem kratkim historijatom razmišljanja o ništavilu u europskoj intelektualnoj povijesti, da „su *taedium vitae* osjećali već dekadentni Rimljani“ (Krleža – Matvejević, 1982: 125–126). Nietzsche će, prešutno, služiti kao totem nihilizma za cijelo jedno krilo jedne nenacionalne književne tradicije, kvazinihiliističkog krila u mitteleuropskoj književnoj tradiciji – Lasić objašnjava da je Nietzsche pomogao Krleži da odoli „iskušenju estetskog nihilizma puke artistske pobune“ (Lasić, 1987: 319); Claudio Magris će u svojem pejzažnom *Danubio* (1986.) svrstati Krležu u to krilo, povodom „la sua scrittura nichilistica“ (Magris, 2003: 260).

Otvoreno je pitanje koji je to Krleža, koja je to slika u kaleidoskopu, koji se koristio Nietzscheovim imenom toliko pozamašno, koji je obećavao da će se raspisati o njemu „sa zahvalnošću i apologetski“? Kosim će putem Matvejevićeva strana njihova višegodišnjeg razgovora dati povod Krleži da mu objasni (povodom teme o Nietzscheovom i Malrauxovom doprinosu promišljanju nacionalizma) da „Nietzsche je interpretiran, kao što znate, na najrazličitije načine, zavisno od vremena, situacije, konjunktura i čitavih snopova različitih predrasuda i balasta, kakvi otežavaju slobodno kretanje ljudske misli“ (Matvejević – Krleža, 1982: 128), upućujući na to da ima onoliko faza Nietzschea koliko ima faza Krleže. Krležini nietzscheanski počeci su višestranji, zato što su polemički, a ne dogmatski. Nietzsche je mislilac kojega se rasteglo, formirajući jedan multiplicitet Nietzschea. Krležin je Nietzsche tanka kriška izvora, ali koji je služio, mendelovski, kao grana tuđe biljke koja je izrasla u sasvim drugu; zato valja teleskopski kalibrirati od Mitteleurope do Nietzschea i natrag.

KONTRAFAKTUALAN KRLEŽA: KAJKAVŠTINA

U vrlo realnom smislu, prvi filolog koji je uzeo za predmet istraživanja Nietzschea, je sam Nietzsche, manevar kojim će ga Krleža ponoviti. Krleža će pomno pratiti čitanja, interpretacije i polemiku o vlastitoj osobnosti. Filologija je predstavljanje, prije lomljenja u znanost o jeziku i znanost o književnosti. Filološki gledano, kategorizirati Krležu je zanimljiv zadatak, zato što sam Krleža omeće tom zadatku, muti vodu krležolozima; definicija Krleže stoga je intelektualno nagrađujući posao, naročito u procesu iskopavanja Nietzschea iz vlastite utrobe. Pitanje hrvatstva ili jugoslavenstva je banalnije od važnijeg problema – *jezičnog*, dakle filološkog, to jest kojoj jezičnoj veni pripada on, ili (što nije isto) njegov opus. Neodvojivo od Krležinog odnosa prema mitteleuropstvu je njegov odabir jezika. Krležin opus je dvojezičan: ogroman štokavski opus, i kajkavski, s tim da je kajkavski Krleža *homo unius libri*. Kajkavski Krleža, rekompozitor Petrice Kerempuha, karnavaleskno ciničan Krleža je jedva prepoznatljiv kao isti autor tmurnoga, tromavoga, histrionskoga štokavca. Nije jedini kajkavofoni pisac (pjesnik) koji je prelazio u štokavski: Ivan Goran Kovačić je također dvojezični pjesnik, i Tin Ujević je autor jedne čakavske pjesme, ali Krležin kajkavski nije njegov spisateljski početak, nego *excursus*. Očigledno je zašto je Krleža pisao na štokavskom, to je jezik većeg prestiža od kajkavskog već u Kraljevini Jugoslaviji, te je *Balade Petrice Kerempuha* izdao u najvećem već tadašnjem kajkavofonom gradu, Ljubljani. *Balade* se mogu shvatiti kao odgod sukoba na književnoj ljevici – kako to sugerira Kozak (1963: 313) upravo svojim momentalnim pribjegom kajkavskom jeziku, živahnim napadom na čovjeka kojega se prezirno podsjeća da je *stranac*, koji je proširio štokavski nauštrb kajkavskom – „Dr. Ludwig von Gay“. Polemičnost ostaje u kajkavskom *intermezzu*, ali gorostasne štokavske fraze zamenjene su kajkavskom fonostilistikom, prozivima, usklikima, popisima koje se rotiraju u *Baladama*; kajkavski renensansni moment – „Videl sem v megli Reč / kak se preobrača v grobu.“ („Planetarijom“) – odmor je od lomljenja kičme histrionskom, ekspresionističkom štokavskom, ‘hajdučkom’ jeziku, koji će se pojavljivati, kao mali valovi, kroz djela, pa i u dnevnicima (npr., naročito, Krleža, 1972a: 80–82). Krležine jezične sposobnosti kao da nisu do kraja realizirane, kao da je Austro-Ugar koji uporno, svom silom, hipnotiziran definiranjem hrvatstva, onda socijalizma, guši tu višejezičnost – a kada izviri van cijela poezija kajkavska, ili barem koja replika na njemačkom – to je sav sjaj njegove jezične kreativnosti; definicija mitteleuropstva je dakle upravo u višejezičnosti (Kiš, 2012: 236). Kao da je Krleža ugušio u sebi Kišovog pseudo-Ödöna von Horvátha u priči „Apatrid“: „...tipična mešavina mešavine blaženopočivše Austrougarske monarhije: istovremeno Mađar, Hrvat, Slovak,

Nemac, Čeh, a kada bih počeo da čeprkam po svojim precima i da stavljam pod analizu svoju krv – nauka danas vrlo u modi među nacionalistima – našao bih tu, kao u rečnom koritu, tragove cincarske, jermenske, a možda i ciganske i jevrejske krvi“ (Kiš 2011: 12). Umjesto da nastavi odgovarati jedinom romanu Josipa Horvata, *1848* (1934.–1935.), kao i *Ilirskoj antologiji: književni dokumenti hrvatskog preporoda* (1934.) Slavka Ježića *Baladama Petrice Kerempuha* (1936.), one su ostale kao jezični i politički (što je zamalo pa isto anagažiranom piscu) *intermezzo*, pauza od sukoba na književnoj ljevici. Nietzsche, tako se doima po ovakvoj točki gledišta, izgleda kao prozor, izlaz u širi svijet, izvan donjogradskogornjogradskih, književnoljievih, obračunskih i inih konflikata; ali, i Nietzsche je instrumentaliziran, kao i sve ostalo, u Krležnim kampanjama protiv vjetrenjača Zagreba.

Aproksimativna protučinjenica, mitteleuropeiziran *alter ego* Krleže bio bi James Joyce, koji je pobjegao iz mjesta koji mu je bio premalen, Dublina, i to u jednu jezičnu utopiju, Mitteleuropu *par excellence*, Trst. Upravo je urušavanje Carstva bio povod za nastanak jedne vrlo šarene utopije Mitteleurope (Morris, 2002: 29) – koja je nastala *usprkos* Beču (Kiš, 1990: 37) – tršćanske književnosti, tanatokracije u kojoj je vladar, dakako, svejezičan James Joyce. *Felix Austria, felix Tergeste*: Trst je upravo model grada kako je Krleža mogao, do neke mjere, iskoristiti Zagreb: kao križalište ideja, ideologija, i sam se postaviti kao promatrač nečega većega od *hrvatstva*. Trst je vješto opisan kao najjužniji germanski grad, najistočniji romanski grad (izuzev Rumunjsku i Moldaviju), najzapadniji slavenski grad; Krležin Zagreb mogao je biti *summa* preklapanja različitih koncepcija, kao što su to Gajeva Ilirija, Horvatova Kroatija, Handkeova Jugoslavija kao *realizacija* Mitteleurope, Musilova Kakanija, Cioranov predcivilizacijski, prahistorijski, predracionalni Balkan (kako to sažima Magris, 2003: 248), barem nacrt „hrvatsko-srpsko-bugarsko-slovensko-jugoslavensko-kranjsko-južnoslovensko-slavenske ili sve-slavenske smjese“ (Krleža – Matvejević 1982: 128). I Josip Horvat je primijetio da je čak Nazor zapadniji od Krleže, koji je „domaćiji“ (Horvat, 1989: 26), definirati će ga kao parokijalni pisac, što je vidljivo po tome da je Horvat ušao u dijalog s Ilirizmom u političkoj biografiji *Ljudevit Gaj: njegov život, njegovo doba* (1960., drugo izdanje 1975.), te u romanu *1848* (1934.–1935), dok je Krleža, slično Nietzscheu, ismijavao Gaja u „Planetarijumu“. Zagreb je grad kojega je povijest uvelike promašila – naprosto je geografski i geopolitički na krivom mjestu, a cirkulacija ideja kroz hirovito 20. stoljeće ima čovjeka koji je dokaz toj nevažnosti grada: Miroslav Krleža je taj dokaz, koji je pre- i nadživio svaki režim bez da postane *Vicar of Bray*, upravo zato što se postavio kao lokalni interpreta hrvatstva. Ali, kako Krleža-interpret-Krleže (i urednik, budući da je mijenjao vlastite tekstove od izdanja do izdanja) to

sažima, on živi u šezdesetogodišnjem ratu (1912.–1972., godine kada je to izrekao) (Čengić, 1985a: 49), stoga su svi njegovi tekstovi *ratni*, što, daka-ko, onemogućuje upokojivšu sliku carstva koja sabire provincije pod jednom krunom, premda ne i pod jednim jezikom (Morris, 2002: 41). Krleža je u tom smislu promašio priliku da se pozicionira kao Kiš, zamalo „jedini jugoslovenski pisac“ (v. Kiš, 2012) u najkozmpolitskijem smislu, ili kao Cioran, jezični apatrid; umjesto toga, Krleža se utaborio kao protivnik vlasti (austro-ugarske, karadževićevske, ustaške, i čak one protiv proljećara), stoga se i paralizirao pred ustrajnim pokroviteljstvom Tita koji je, po Magrisu, vidio vrijednost njegovanja njegove nezavisnosti (Magris, 2003: 261), daleko veća nagrada od Nobelove nagrade u materijalnom i političkom smislu (usp. Andrićev slučaj) ali, kako je to Lasić naglasio, kobnu u spisateljskom smislu – *Zastave* dolaze kao prkos tom stanju. U tom smislu Krleža ne sudjeluje u onome što Magris naziva „*koiné* danubiana“ (Magris, 2003: 251), upravo zbog neprijeđenih pragova sa svih strana, zbog muzealizacije (kastriranjem) Krleže sveoprostajnom (čak i za potpisivanjem *Deklaracije* 1967.) blagonaklonošću vrha države.

Citirana literatura:

- Cioran. (1997). *Cahiers 1957–1972*. Paris: Gallimard.
- Cioran. (2011a). *Syllogismes de l'amertume*. U: *Œuvres*. Paris: Gallimard, str. 169–261.
- Cioran. (2011b). *De l'inconvénient d'être né*. U: *Œuvres*. Paris: Gallimard, str. 731–899.
- Cioran. (2011c). *Écartèlement*. U *Œuvres*. Paris: Gallimard, str. 901–1018.
- Collins, R. (2001). *The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Čengić, E. (1985a). *S Krležom iz dana u dan (1956–1975): Balade o životu koji teče*. [1. tom]. Zagreb: Globus.
- Čengić, E. (1985b). *S Krležom iz dana u dan (1980–1981): U sjeni smrti*. [4. tom]. Zagreb: Globus.
- Flaker, A. (1988) „Krležin barok“, u: Benčić Ž. & Fališevac D. (ur.) *Književni barok*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, str. 341–354.
- Horvat, J. (1989). *Preživjeti u Zagrebu: 1943–1945*. Zagreb: Liber.
- Kiš, D. (1990). *Varijacije na srednjoevropske teme*. U: *Život, literatura*. Sarajevo: Svjetlost, str. 35–56.
- Kiš, D. (2011). „Apatrid“ U: *Lauta i ožiljci*. Beograd: Arhipelag, str. 5–19.
- Kiš, D. (2012). „Jedini jugoslovenski svetski pisac“. U: *Gorki talog iskustva*. Beograd: Arhipelag, str. 235–239.

- Kiš, D. (2021). „Pismo Danila Kiša Miroslavu Krleži“, „Pismo Miroslava Krleže“. U: *Iz prepiske*. Beograd: Arhipelag, str. 525–529.
- Kozak, J. (1963). „Balade Petrice Kerempuha in še nekaj utrinkov“. U: *Zbornik o Miroslavu Krleži*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, str. 309–314.
- Krleža, M. (1956a). „Pjesnik Zaratustre i mi“. U: *Davni dani*. Zagreb: Zora, str. 172–173.
- Krleža, M. (1956b). „Motivi sutrašnje književnosti“. U: *Davni dani*. Zagreb: Zora, str. 173.
- Krleža, M. (1956c). „Zaratuštra i mladić“. U: *Davni dani*. Zagreb: Zora, str. 395–397.
- Krleža, M. (1972a). „Djetinjstvo 1902–03“. U: *Djetinjstvo 1092–03 i drugi zapisi*. Zagreb: Zora, str. 9–104.
- Krleža, M. (1972b). „Magister vitae“. U: *Djetinjstvo 1092–03 i drugi zapisi*. Zagreb: Zora, str. 307–331.
- Krleža, M.; Matvejević, P. (1982). *Stari i novi razgovori s Krležom* [peto izdanje]. Zagreb: Spektar.
- Lasić, S. (1982). *Krleža: Kronologija života i rada*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Lasić, S. (1987). *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914–1924)*. Zagreb: Globus.
- Magris, C. (2003). „Pannonia (Ungheria)“. U: *Danubio*. Trieste: La Biblioteca del Piccolo, str. 247–295.
- Mandić, I. (1988). *Zbogom, dragi Krleža*. Beograd: Književne novine.
- Marjanić, S. (2005). *Glasovi Davnih dana: transgresije svjetova u Krležinim zapisima 1914–1921/22*. Zagreb: Naklada MD.
- Morris, J. (2002). *Trieste and the Meaning of Nowhere*. Cambridge, MA: Da Capo Press.
- Quignard, P. (1993). *Le nom sur le bout de la langue*. Paris: P. O. L.
- Vučetić, Š. (1983). *Krležino književno djelo*. Zagreb: Spektar.

Ivan SILOBRČIĆ

ZARATHUSTRA: A CROSSHAIR INTO MIROSLAV KRLEŽA'S MITTELEUROPA

Miroslav Krleža, already in his juvenile diary entries and his later conversations with Predrag Matvejević and Enes Čengić, delved into the task of triangulating himself into Croatian literary history. This task he primarily centred on a culturally-specific idealisation of Central Europe, hence why his figure can be elucidated by shedding light on it through parallel conceptualisations of this cultural space as performed by Danilo Kiš, Josip Horvat, Claudio Magris and Emil Cioran, primarily through Krleža's dispersed texts and comments about Friedrich Nietzsche, a totem of the Mitteleurope mythos, in particular through *Thus Spake Zarathustra*. This article makes use of Krleža's secondary sources on Nietzsche and Central Europe in order to frame what he worked on throughout his life, albeit piecemeal: a broken telephone of self-definition, of disarticulating himself from his parochial surroundings, and opening the possible ways out of this conundrum through linguistic, political and, foremost, poetic byways, with the result being a resigned stance towards his Shtokavian literary expression, his state of being a state-sanctioned writer and a writer about his immediate surroundings. Thus we analyse his *Ballads of Petrica Kerempuh* as a project of a Kaykavian-language Krleža, left as a *homo unius libri*.

Keywords: *Miroslav Krleža, Central Europe, Friedrich Nietzsche, Zarathustra, Zagreb, Shtokavian, Kaykavian*

Izvorni naučni rad
UDK: 821.111.09-1Plat S.(73)

Tina VARGA OSWALD (Osijek)
ninagagulic4@gmail.com
Filozofski fakultet Osijek

Nina GAGULIĆ (Osijek)
Filozofski fakultet Osijek
tvarga@ffos.hr

**ABJECTION AND THE FORMATION OF FEMALE
SUBJECTIVITY IN SYLVIA PLATH'S POETRY
COLLECTION *ARIEL***

This paper analyses the function of abjection in Sylvia Plath's poetry collection *Ariel*, with particular emphasis on its role in the formation of female subjectivity. Drawing on Julia Kristeva's theory of abjection, and taking into account Adriana Cavarero's relational conception of subjectivity, the paper examines how selected poems establish the boundaries between self and other, purity and impurity, life and death. The analysis shows that abjection in *Ariel* does not function merely as a thematic motif, but operates as a structural mechanism in the production and destabilization of the female subject. Within this framework, four interconnected registers of the abject are considered: the maternal and female body, death and bodily decay, religious motifs, and historically coded otherness. Particular attention is given to the ways in which Plath transforms abject images of the body, food, violence, and the sacred into a poetic space of resistance to patriarchal symbolic structures. The paper concludes that the female subject in *Ariel* is not formed through the simple rejection of the abject, but precisely through its appropriation, performative enactment, and the simultaneous disruption of the boundaries of identity.

Keywords: *Sylvia Plath, Ariel, abjection, female subjectivity, body*

1. Introduction

The poetry collection *Ariel* by an American writer Sylvia Plath is one of the central works of confessional poetry of the 20th century, but also a text that has continuously stimulated different interpretive approaches, especially within the framework of feminist and psychoanalytic criticism. The collection, published posthumously in 1965, occupies a special place in the author's oeuvre, and the fact that the poems were written in the period immediately before her death has contributed to the tendency to read them biographically. Such an approach, however, ignores the ways in which the subject is textually constructed in the poems, as well as the elaborate symbolic and intertextual structures that go beyond biographical reduction.

In this sense, *Ariel* opens the question of how the lyrical subject is formed on the border between body, language and symbolic order that simultaneously determine and destabilize it. Criticism often emphasizes that Plath's lyrical subject is not a stable instance, but a place of tension between body, language and identity (Gill, 2008; Rose, 1992). Starting with Julia Kristeva's theory of abjection, this paper examines the role of the abject in the shaping of female subjectivity in selected poems of the collection (*Fever 103°*, *Mary's Song*, *The Applicant* and *Daddy*). In Kristeva's theory, the abject signifies that which disrupts the boundaries of identity and order – the space between subject and object that produces abjection but is at the same time necessary for the establishment of the self. It is precisely because of this ambivalence that abjection constitutes a key analytical framework for understanding the way in which Plath constructs a subject that does not stabilize, but constantly oscillates between establishment and dissolution. The analysis focuses on several interconnected registers of the abject: the female and maternal body, the death and dissolution of the corporeal, religious motifs, and historically coded otherness. The selected poems are representative examples in which these registers intertwine, creating a complex space in which the subject is constituted through the tension between the symbolic order and its edges. The methodological work applies a psychoanalytic and feminist approach, using Kristeva's theory as an analytical model for examining textual strategies, rather than as a pre-given interpretative key.

2. Theoretical framework: abjection in Julia Kristeva

In her book *Powers of Horror: An Essay on Abjection* (1980), literary theorist Julia Kristeva develops the concept of abjection as a fundamental category of psychoanalytic and cultural analysis. The abject is neither a subject

nor an object, but rather that which is rejected – that which the subject must expel from himself in order to establish himself as an „I“. It is a phenomenon that simultaneously evokes disgust, horror and fascination because it denotes a place where the boundaries of identity and order are violated. The abject thus denotes the space in between, a zone of ambiguity and mixture in which the clear distinction between self and otherness breaks down.

Abjection is not only an individual psychological process, but also a fundamental mechanism for the constitution of the subject. The subject is established through the rejection of the abject, but this rejection is never complete: the abject remains as a threat of return, as a reminder of the fragility of the boundaries of identity. In this sense, abjection precedes the stabilization of the symbolic order because it denotes what is not fully symbolized, the remainder that escapes language and appears in the form of a bodily reaction, discomfort, or horror. Kristeva also connects abjection with phobia: the phobic object becomes a place of projection of the anxiety that arises from the dissolution of the boundaries between the inner and the outer (*ibid.*, 35).

At the heart of Kristeva's theory is the body as the primary site of abjection. Examples such as corpses, blood, feces, and bodily secretions provoke disapproval because they violate the boundary of the body and expose its materiality and mortality. The corpse occupies a special place as the ultimate form of the abject: not because it represents death in itself, but because it shows a body devoid of identity, a boundary where the distinction between subject and object is erased. Precisely for this reason, the encounter with the abject is not only an experience of disgust, but also a confrontation with one's own materiality.

The maternal body plays a key role in the process of abjection. In the early stages of development, the child does not clearly distinguish between himself and his mother, which is why one of the fundamental moments of the constitution of the subject is precisely the separation from the maternal, or primary abjection. The maternal body therefore becomes an ambivalent place: it is the source of life, but also a threat to the loss of the boundaries of identity. In cultural and religious systems, this ambivalence often translates into the designation of the female body as impure, especially in the context of blood, childbirth and corporeality. It is important to emphasize that the abjection of the female body is not its inherent characteristic, but the effect of symbolic and social structures that seek to stabilize the boundaries between the pure and the impure, the permitted and the forbidden.

The social order seeks to contain the abject through taboos, rituals, and religious norms that define the boundaries of what is acceptable. In the biblical context, for example, the distinction between the pure and the impure is

organized through strict laws that regulate the body, food, and sexuality (ibid.: 90–91). The abject thus appears not as an external threat, but as something that disrupts the internal order of the community. In the New Testament, there is a shift toward an internal dimension: impurity is no longer primarily associated with the material, but with thoughts, words, and deeds, further destabilizing the boundary between the inner and the outer (ibid.: 113–114). Such transformations show that abjection is always connected to the ways in which culture organizes the body and identity.

Along with religion, art and literature represent another way of dealing with the abject. While rituals seek to limit and control the abject, literature allows it to be expressed in language. Kristeva therefore recognizes in modern literature a space in which the abject is not removed, but articulated through style, rhythm, and linguistic strategies that enable the unbearable to become bearable (ibid.: 17–18). In this context, literature can be understood as a space of constant movement on the border between meaning and its dissolution, between attraction and horror.

Such understanding of abjection is particularly significant for reading Sylvia Plath's poetry. In the collection *Ariel*, abjection appears not only as a motif of decay, death and corporeality, but as a mechanism through which the subject is formed on the border between establishment and disintegration. Kristeva's theoretical framework therefore enables an analysis of the ways in which Plath uses images of the body, blood, food, religion and violence to construct a female subject who is not stabilized but remains in a constant process of negotiating her own boundaries.

3. Analysis

The following is an analysis of selected poems from the collection (*Fever 103°*, *Mary's song*, *The Applicant* and *Daddy*) in order to show how different registers of the abject – the maternal body, decay and death, religious motifs and historically coded otherness – participate in the constitution of female subjectivity. Although these registers are considered separately for the sake of analytical clarity, they overlap in the texts and form a complex network of meanings. The analysis starts from the assumption that the subject in these texts is not stabilized through the rejection of the abject, but precisely through its taking over and performative staging, whereby the boundaries between self and otherness remain permanently unstable.

3.1. The abject body and the disintegration of the female self

The female body in the collection *Ariel* appears as a privileged site of abjection, that is, as a space in which the instability of the boundary between self and otherness is revealed. In line with Kristeva's understanding of the abject, the abject is neither an object nor a stable otherness, but rather that which opposes the subject and simultaneously destabilizes it: „The abject has only one quality of the object – that of being opposed to I. If the object, however, through its opposition, settles me within the fragile texture of a desire for meaning (...), what is abject, on the contrary, the jettisoned object, is radically excluded and draws me toward the place where meaning collapses“ (Kristeva, 1982: 1–2). The body in Plath's poetry is therefore not a complete and stable form, but a place of decomposition, excretion and transformation. It is not abject because it would be „impure“ in itself, but because the symbolic order stabilizes it as a problematic boundary of subjectivity precisely through the distinction between pure/impure, acceptable/ unacceptable. Such an understanding of the body also coincides with broader feminist approaches that understand the body as an unstable and permeable category, rather than as a closed biological whole (Grosz, 1994). In this sense, the female body in *Ariel* functions not only as a theme, but also as a medium through which the crisis of the female self is articulated. Kristeva sums this up in one of her fundamental definitions of the abhorrent: „It is thus not lack of cleanliness or health that causes abjection but what disturbs identity, system, order. What does not respect borders, positions, rules. The in-between, the ambiguous, the composite“ (Kristeva, 1982: 4).

Such a crisis is particularly visible where the body ceases to be a boundary separating the inside from the outside, and instead appears as a porous, exposed, and unstable surface. In *Fever 103°*, this instability is shaped through fever, smoke, smell, and heat: the subject exudes from his own body „the low smokes“ that „roll / From me like Isadora's scarves“, while „The indelible smell / Of a snuffed candle“ and the repetition of „the sin, the sin“ (Plath, 1966: 53) merge the physical and the moral, the sensory and the symbolic. It is in this overlap that Kristeva's abject operates: that which emerges from the body and in doing so destroys its wholeness. The body is no longer a closed form, but a place where the boundary between inside and outside is erased. In this sense, Kristeva's claim that aversion to food is „perhaps the most elementary and most archaic form of abjection“ (Kristeva, 1982: 2–3) is particularly significant, where the act of expulsion simultaneously becomes an act of subjective establishment: „I expel myself, I spit myself out, I abject myself within the same motion through which 'I' claim to establish myself.

(...) During that course in which 'I' become, I give birth to myself amidst the violence of sobs, of vomit" (Kristeva, 1982: 3). That is why the initial question „Pure? What does it mean?“ does not only open up the motif of purity, but also problematizes the very possibility of thinking of the body outside the symbolic regimes that designate it as pure or impure (Plath, 1966: 53).

At the same time, Plath does not depict a subject who frees himself from the abject, but a subject who passes through the abject. The figure of „pure acetylene / Virgin“ is particularly important because it combines virginity, purity, flammability and danger in the same image. Purity is thus not a state of untouched innocence, but the result of a self-destructive transformation. The same ambivalence is present in the motifs of cherubs, roses and „pink things“, which evoke a feminized and religiously coded space of elevation, but at the same time mark it with artificiality and theatricality. The subject does not enter transcendence outside the body, but through the burning, smoking and disintegrating body. That's why the final lines – „My selves dissolving, old whore petticoats – / To Paradise“ (ibid.: 55) – do not indicate pure liberation, but a paradoxical scene in which elevation is achieved only through disintegration. „Old whore petticoats“ inscribe promiscuity, weariness and social rejection into the body; it is a matter that has already been marked as a barrier.

If *Fever 103°* shows the abject body as a place of self-destructive transfiguration, *The Applicant* shows it as a place of complete objectification and fragmentation. There, the body is no longer feverish and ecstatic, but disassembled into a series of functional, replaceable parts: „A glass eye, false teeth or a crutch, / A brace or a hook, / Rubber breasts or a rubber crotch“ (ibid.: 4). Such breakdown does not only show physical damage, but also destroys the very idea of the body as a bearer of identity. The line „Stitches to show something's missing?“ (ibid.) is particularly significant because the stitches indicate that the body was already opened, already damaged and remade. In Kristeva's sense, this is precisely the place of abjection: the moment when the inside of the body is exposed and when the border no longer seems unquestionable.

Behind such instability lies what Kristeva describes as primary abjection, or the early process of separation from the maternal body. In this sense, it is important to emphasize that the abject arises from a violent and insecure separation from the mother: „The abject confronts us (...) with our earliest attempts to release the hold of maternal entity even before existing outside of her, thanks to the autonomy of language. It is a violent, clumsy breaking away, with the constant risk of falling back under the sway of a power as securing as it is stifling“ (Kristeva, 1982: 13). In this light, the female body in Plath's poetry can be read not only as an object of social regulation, but also as a place where the deeper, primary insecurity of subjective boundaries is revealed.

The depiction of women as „living dolls“ also moves in the same direction. They are simultaneously alive and mechanical, human and objectified, which produces precisely the unease that arises when established categories are destabilized. The repetition of „It can sew, it can cook, / It can talk, talk, talk“ (Plath, 1966: 5) describes not only the socially desirable female functionality, but also the complete reduction of women to use value. Dehumanization reaches its peak in the repetition of „Will you marry it, marry it, marry it“ (ibid.), where the pronoun „it“ abolishes the possibility of the female subject as a speaking and acting self. Women are not the subject of a relationship, but an object offered as a solution, a substitute or a patch.

It is important here that *The Applicant* does not establish a stable male subject in contrast to the devalued woman. From the beginning, the man is also marked by lack, prostheses, and vulnerability, which is why the relationship between the characters is not based on complementarity, but on mutual damage and alienation. Marriage thus appears not as a place of integration, but as an institution that offers a technical solution to an ontological and physical lack: „You have a hole, it's a poultice. / You have an eye, it's an image“ (ibid.: 5). Instead of wholeness, a substitute is offered; instead of a subject, a functional union.

In both poems, the female body functions as the place where abjection is most intensely manifested, but in different forms. In *Fever 103°* it is a space of fever, burning and self-destructive striving for purity, while in *The Applicant* it is reduced to a fragment, a prosthesis and a doll. In the first case, the subject disintegrates in an attempt to overcome its own corporeality; in the second, it is already reduced to an object of social functionality. In both cases, the disintegration of the body is not just a motivic layer, but a key mechanism through which the female self is shaped and destabilized in *Ariel*. In this sense, Kristeva's claim that abjection is „a precondition of narcissism“ and that it makes it „permanently brittle“ (Kristeva, 1982: 13–14) is particularly important, because this is precisely what sums up the way in which Plath's subject survives: not as a stable and self-consistent whole, but as a permanently fragile form of identity.

3.2. Death, the corpse and the performative self-destruction of the subject

The fragmentation of subjectivity in *Ariel* is inseparable from the disintegration of the corporeal, whereby the disintegration does not appear as a consequence, but as a condition of the formation of the subject. Abject elements such as the decomposition of the body, pain and death point to the fact that in the poetics of the collection, the process of constitution of identity – es-

pecially female – is necessarily self-destructive. The subject is not established in spite of dissolution, but precisely through it. In this context, death occupies a central place, and its ultimate materialization, the corpse, represents what Kristeva defines as an extreme form of the abject: „The corpse (or cadaver: cadere, to fall), that which has irredeemably come a cropper, is cesspool, and death“ (ibid.: 3).

The corpse does not cause abjection because it signifies death in itself, but because it exposes a body devoid of identity, reduced to its own materiality. As Kristeva emphasizes, „the corpse, seen without God and outside of science, [...] is the utmost of abjection. It is death infecting life“ (ibid.: 4). Facing such a body is simultaneously facing one's own limits: with the possibility of completely erasing the difference between self and object, because the subject is „at the border of my condition as a living being“ (ibid.: 3). This is precisely why the introduction of the motif of death in *Ariel* does not mark the end of subjectivity, but its final point of articulation. In the song of the same name, *Ariel*, this process is not shown as a linear dying, but as an intense dynamic of decay and transformation. The body breaks down into fragments – „Thighs, hair; / Flakes from my heels“, „Dead hands, dead stringencies“ (Plath, 1966: 26) – thereby losing the status of a complete form and passing into a series of dispersed parts. Such fragmentation corresponds to Kristeva's understanding of the abject as that which destroys the boundary of the body and exposes its interior, whereby bodily remains and decay become a sign of „danger to identity“ in which „the ego is threatened by the non-ego“ (Kristeva, 1982: 62).

The motif of „unpeeling“ is particularly important: „White / Godiva, I unpeel“ (Plath, 1966: 26), which suggests the gradual removal of layers of identity. This act signifies not only liberation, but also the radical exposure of the body to itself, almost as a process of stripping to the point where identity can no longer be maintained. „Dead hands, dead stringencies“ signify not only physical disintegration, but also the disintegration of social and symbolic structures that previously defined the subject.

At the same time, the poem also contains a strong connection between death and rebirth, but not as a linear transition from one state to another, but as a destabilization of the very boundary between them. The motif of the furrow („The furrow / Splits and passes“) and the movement of the body („Pivot of heels and knees“) refer to the scene of birth (ibid.: 26), which in Kristeva's framework marks one of the key points of abjection because it erases the distinction between the inner and the outer, life and death. Here, birth does not function as the beginning of a new identity, but as a state in which identity can no longer be clearly demarcated. Thus, the process of disintegration in *Ariel*

cannot be reduced to destruction: it simultaneously implies the possibility of transformation, but a transformation that remains tied to the experience of the abject. The culmination of that process comes at the moment when the subject defines himself as a movement: „I / Am the arrow“, „The dew that flies / Suicidal“ (ibid.: 27). The subject is no longer a stable body, but a movement directed towards its own annihilation. However, this cancellation is not passive, but performative: it is an act in which the subject actively participates in its own dissolution. This is precisely where the specificity of Plath's poetics becomes apparent: death is not the end, but a boundary through which the subject is formed as an unstable, fragmented instance.

In this sense, the corpse as the ultimate form of the abject remains implicitly present as the horizon towards which the body moves – as a state in which identity can no longer be maintained. The subject in *Ariel* does not stabilize after the encounter with the abject, but remains permanently marked by its action.

3.3. Historically and politically abject

In the collection *Ariel* abject appears not only in the register of bodies and death, but also in the space of historical and political trauma. At the same time, Plath introduces images of the Second World War and the Holocaust as a means of shaping subjectivity, whereby the lyrical subject reaches for the appropriation of Jewish identity in order to articulate its own position of vulnerability, oppression and marginality. Such a strategy can be interpreted within the framework of Kristeva's theory of abjection, according to which societies are constituted through the production of what they mark as abhorrent, as the „other“ that threatens their identity. In this sense, Kristeva's claim that anti-Semitism is „a kind of parareligious formation; it is the sociological thrill, flush with history, that believers and nonbelievers alike seek in order to experience abjection“ is particularly important (Kristeva, 1982: 180). Anti-Semitism thus appears not only as political or ideological hatred, but as a way of collective staging and organizing the abject.

Kristeva interprets anti-Semitism precisely as a form of social abjection: the Jew is constructed as a figure that embodies what the symbolic order tries to exclude in order to maintain its own coherence. In this sense, the abject is not outside society, but its constitutive edge. Kristeva explicitly emphasizes that „anti-Semitic fantasy relegates that object to the place of the abject“ (ibid.). In *Daddy*, Plath assumes exactly this position of the „other“, whereby the subject identifies himself with the persecuted body: „I think I may well be a Jew“ (Plath, 1966: 50). This identification does not arise from historical

belonging, but from the need to articulate one's own experience through the already existing discourse of extreme marginalization. However, this is where the ethical dimension of the song opens up. The appropriation of Jewish identity functions as a powerful poetic strategy, but at the same time it implies taking on a historical trauma that is not experientially one's own. Thus, Plath's poetics moves on the border between the articulation of personal suffering and the problematic identification with collective suffering. In analytical terms, it is important to maintain this ambivalence: the poem cannot be reduced to either an autobiographical statement or a historical representation, but rather operates precisely in the tension between these two registers.

This tension can be further explained by Kristeva's thesis that the figure of the Jew in anti-Semitic discourse takes on the function of a focal point of contradiction: „That object, the Jew, gives thought a focus where all contradictions are explained and satisfied“ (Kristeva, 1982: 178). This is precisely why the subject in *Daddy* can reach for Jewish identity as a sign of absolute threat, but also as a place where experiences of violence, subordination, and exclusion are symbolically condensed. In this sense, the poem does not appropriate history simply to amplify an intimate statement, but rather shows how personal trauma is articulated through already historically coded figures of otherness.

This tension is further intensified through the figure of the Father, who in the poem takes on the characteristics of totalitarian power. A hyperbolized series of signs such as „Panzer-man“, „Luftwaffe“, „Aryan eye“ and „swastika“ (Plath, 1966: 50) creates an almost visual spectacle of domination, in which historical signs are transformed into intensely charged symbols of absolute power. The Father becomes a figure who embodies the symbolic order as a repressive instance, thus transforming the private relationship into a political allegory. In this transition, it is particularly clear how the boundary between the intimate and the historical is erased: the figure of the Father is no longer just an individual authority, but becomes a place of condensation of collective power structures. Private trauma is thus not expressed outside of history, but is articulated through already existing political and ideological codes. In this sense, the Nazi iconography in the poem does not function as a historical illustration, but as a language through which the subject tries to name his own oppression. This further confirms that the subject is not constituted autonomously, but within the discourse that precedes and determines him.

In this context, Kristeva's remark that the anti-Semitic phantasm takes the form of „rage against the Symbolic“ is particularly important, culminating in the figure of what is imagined as the basis of Law and authority (Kristeva, 1982: 178). In *Daddy*, this is precisely why the Nazi Father appears not only

as a personal tyrant, but as the embodiment of an order that excludes, humiliates and classifies.

One of the key motifs of the poem is the inability to speak: „I never could talk to you. / The tongue stuck in my jaw“ (Plath, 1966: 49). This blockage of language is further radicalized by the image of a „barb wire snare“ (ibid.), which associates speech with violence and imprisonment. The repetition of „Ich, ich, ich, ich“, emphatic and almost mechanical, signals the disintegration of linguistic control and entry into a zone that eludes a stable symbolic order. In Kristeva’s sense, it is the moment when the subject faces the limits of language as the bearer of identity: speech no longer stabilizes the subject, but exposes it as fragmented and powerless. It is important to emphasize that this disintegration is not just a stylistic effect, but a symptom of the inability of the subject to establish his own speaking position. Language, which should enable the articulation of identity, here turns into a place of stagnation and coercion: the repetition of a foreign language („Ich“) does not signify mastery of speech, but its blockage. The subject thus does not speak from his native language, but from the language of the Other, which simultaneously shapes and disables him. In this sense, the disintegration of language in *Daddy* shows that the subject cannot be constituted outside of a relationship to the authority that controls the symbolic order.

The climax of the song comes in the act of murder: „Daddy, I have had to kill you“ (ibid.). That act should not be read as literal, but as a performative break with the Father figure as the bearer of symbolic power. Killing the Father here functions as an attempt to get out of the structure that defines the subject as subordinate and „other“. However, this coming out is not a simple act of liberation. In the finale, the figure of the Father becomes a „vampire“, a being that exists on the border between life and death, thus re-establishing the logic of the abject: what was rejected does not disappear, but returns in a changed form, as a persistently present figure that continues to haunt the subject. In this sense, Kristeva’s formulation of the Jew as a figure that condenses „waste and object of desire, of corpse and life, fecality and pleasure“ and becomes „an Object of fear and fascination. Abjection itself“ is also significant (Kristeva, 1982: 185–186). Although this description refers to the anti-Semitic phantasm, it is theoretically useful for *Daddy* as well because it shows how the political abject works precisely through ambivalence: it simultaneously evokes horror and attraction, rejection and identification.

It is precisely in this tension between identification and distance that the specific ambivalence of the political abject manifests itself. The subject simultaneously reaches for the figure of the persecuted body and cannot be fully legitimized by it. Such a position does not allow for a stable resolution: it

reveals that the experience of marginality cannot be expressed without relying on already existing historical models, but also that such reliance necessarily remains problematic. In this way, *Daddy* does not offer a unique interpretative position, but rather maintains the tension between personal expression and collective trauma. Therefore, the political abject in the poem does not appear only as a thematic layer, but as a structural principle that determines the way in which the subject speaks, identifies, and attempts to establish its own boundaries.

3.4. Religious motifs, motherhood, and food taboos

Sylvia Plath's poetry often engages with biblical texts, introducing motifs from the Old and New Testaments and the Christian tradition to articulate experiences of suffering, death, and existential crisis. In this sense, Plath's religious motifs are often interpreted as part of a broader symbolic and mythological structure that reshapes traditional religious patterns (Kroll, 1976). However, in *Ariel*, these motifs are not reproduced in their original form, but are reshaped, making religious discourse a means of questioning individual and collective trauma. The title of the collection itself suggests such an intertextual strategy: *Ariel*, „God's Lioness“, invokes the biblical register, but in Plath's poetics she loses her stable meaning and becomes a site of fragmentation and transformation of the subject. Such a reading coincides with Kristeva's insight that biblical impurity is already subject to the symbolic order: „Biblical impurity is thus always already a *logicizing* of what departs from the symbolic“ (Kristeva, 1982: 91). Religious motifs in Plath therefore function not as a guarantee of transcendence, but as a language of separation, prohibition, and boundary.

In the poem *Ariel*, religious motifs intertwine with abject images of the body in decay, blurring the line between transcendence and materiality. The motif of the furrow („The furrow / Splits and passes“) and the movement of the body („Pivot of heels and knees“) (Plath, 1966: 26) establish the scene of childbirth, which in Kristeva's framework represents one of the fundamental places of abjection because it destroys the border between inner and outer, life and death. The subject does not rise outside the body, but through its decomposition: „White / Godiva, I unpeel – / Dead hands, dead stringencies“ (ibid.). The act of „unwrapping“ signifies simultaneous release and loss of identity, whereby transcendence is realized only through the experience of one's own materiality. It is precisely in this combination of elevation and dissolution that the logic of the abject manifests itself: the subject is constituted on the border of its own disintegration. In this sense, Kristeva's claim that the biblical order rests on „a strategy of identity“ (Kristeva, 1982: 92) is important, that is, on a

system of differences that stabilizes the boundaries between the pure and the impure, the human and the divine, the permitted and the forbidden. In Plath's poem, this system is no longer maintained: religious signs remain present, but no longer guarantee order, but accompany the disintegration of the subject.

This tension between the religious and the physical is further radicalized in Mary's Song. There, the iconography of the Virgin Mary is linked to scenes of violence and historical trauma. The figure of Mary, traditionally a symbol of purity and motherhood, appears as a witness to suffering, thereby destabilizing her idealized position in the patriarchal order. In this sense, she approaches the iconography of the Mater Dolorosa, in which motherhood is no longer a source of comfort and purity, but of constant suffering and loss. The opening verses already introduce the connection between religion and the gap: „The Sunday lamb cracks in its fat“ (Plath, 1966: 45). The image of the lamb, which in Christian symbolism signifies the sacrifice of Christ, is here reduced to the materiality of flesh cracking in fat. The symbolic value of the sacrifice is thus collapsed into bodily reality. In Kristeva's sense, it is precisely such scenes that produce the gap because they expose what should remain subject to a system of separation. Kristeva shows that „the biblical text insists on maintaining the distance between man and God by means of a dietary differentiation“ (Kristeva, 1982: 95) and that food participates in „an initial division between man and God“ (ibid.). In Mary's song, this differentiation collapses: what should be a symbol of sacrifice and holiness returns as fat, meat, and expendable flesh.

The further development of the painting – „The fat / Sacrifices its opacity“ (Plath, 1966: 45) – further emphasizes the revelation of the interior. Fat, as the rest of the body, loses its „opacity“, thus erasing the boundary between the inner and the outer. In Kristeva's framework, such a violation of boundaries represents the basis of abjection because the subject confronts his own physicality as something foreign and disturbing. Kristeva particularly emphasizes that blood in the biblical code becomes „a fascinating semantic crossroads, the propitious place for abjection where death and femininity, murder and procreation, cessation of life and vitality all come together“ (Kristeva, 1982: 96). Although blood is not explicitly named in the foreground in Plath's poem, the entire scene is permeated with precisely this semantic density: sacrifice, body, motherhood, violence and death are gathered in a single religious-food register.

The culmination of this process appears in the motif of devouring: „O golden child the world will kill and eat“ (Plath, 1966: 45). Here the religious figure of the child becomes the object of consumption, thus violating the taboo of cannibalism. Food ceases to be a means of sustaining life and becomes a

figure of violence against the body. According to Kristeva, aversion to food is one of the fundamental forms of abjection, because the act of eating implies crossing the boundary between the body and the world. In this image, this boundary is radically annulled: the body is not only consumed, but also destroyed, thus appearing abject in its most intense form. It is therefore no coincidence that Kristeva connects food prohibitions with a deeper process of separation: „Would the dispositions place-body and the more elaborate one speech-logic of differences be an attempt to keep a being who speaks to his God separated from the fecund mother?“ (Kristeva, 1982: 100). In this light, devouring the „golden child“ in Mary’s Song not only means violating the food taboo, but also the collapse of the symbolic distance that separates the subject from the mother and from the very source of life.

Kristeva shows that religious systems try to regulate such transitions through the distinction between the pure and the impure, especially in the area of food and the body. In Maria’s song, these laws are systematically violated: the victim does not stabilize the order, but destabilizes it, and the act of devouring exposes the violence that is at its base. Thus, the religious framework no longer functions as a protection against the abject, but as a space for its radicalization. In this sense, Kristeva’s claim that terms of impurity and defilement, which were previously tied to food, are then attributed to mothers and women in the biblical text is particularly important: „The terms, impurity and defilement, that Leviticus heretofore had tied to food (...) are now attributed to the mother and to women in general“ (Kristeva, 1982: 99). This shows that the food taboo and the maternal body do not form two separate registers, but belong to the same logic of demarcation.

A similar logic is present in the poem *Fever 103°*, where abjection towards food appears through the subject’s rejection of consumption: „Lemon water, chicken / Water, water make me retch“ (Plath, 1966: 54). Food, which should sustain the body, here causes nausea, confirming Kristeva’s thesis that the aversion to food stems from the threat it poses to the boundaries of the body. Refusing food therefore does not only signify a physical reaction, but also an attempt to establish control over one’s own identity, which is perceived as threatened. Since Kristeva situates food prohibitions within a broader order of separation from the maternal, nausea in *Fever 103°* can also be read as a symptom of resistance to any form of incorporation that erases the boundary between self and other. In all these texts, the maternal body occupies an ambivalent position. As a maternal figure, Mary symbolizes the source of life and religious purity, but at the same time, due to her connection with the body, blood, and birth, she becomes a privileged site of abjection. Kristeva formulates this particularly clearly when she says that „the taboo of the mother seems

to be its originating mytheme“ (Kristeva, 1982: 105–106). In other words, behind the entire system of biblical prohibitions lies a deeper demand for separation from the maternal. In this sense, Kristeva concludes even more precisely: „Biblical abjection thus translates (...) the taboo of the mother“ (ibid.: 106). In Plath’s poetry, this ambivalence is manifested through the constant intertwining of motherhood, food, and violence, showing that the subject can only be constituted through confronting what threatens it.

Religious motifs in *Ariel* therefore do not establish a stable system of meaning, but reveal its crisis. The violation of taboos, the destabilization of the mother figure, and the transformation of food into a sign of violence indicate that the symbolic order fails to fully contain the abject. On the contrary, it constantly returns, shapes the subject on the border between purity and decay, between transcendence and corporeality. This is precisely why Plath’s religious discourse is not a place of reconciliation, but a place where feeding, sacrifice, motherhood and violence are intertwined.

In this context, the analysis of abjection in Plath’s poetry necessarily raises the question of the very status of the subject that appears in these texts. Similar questions about the instability and relational character of identity are also raised in contemporary feminist criticism, which emphasizes that the subject in her poetry cannot be reduced to a stable and self-sufficient instance (Rose, 1992). If, according to Julia Kristeva, the subject is constituted on the border of its own disintegration, its stability and autonomy are called into question. It is precisely here that the approach of feminist theorist Adriana Cavarero, in the book *Relating Narratives: Storytelling and Selfhood* (2000), proves relevant, as it does not define the subject as a closed and self-sufficient whole, but as a narrative and relational being. Starting from the distinction between the question of what someone is and the question of who someone is, Cavarero emphasizes that the uniqueness of the subject cannot be exhausted by conceptual definitions. Namely, „‘who’ someone is remains inexpressible within the language of philosophy; but does not, as a result, remain utterly ineffable. Rather, ‘who’ someone is can be ‘known’ (...) through the narration of the life-story of which that person is the protagonist“ (Cavarero, 2000: 7). Furthermore, „Who somebody is or was we can know only by knowing the story of which he is himself the hero – his biography, in other words“ (ibid.: 8). Such a conception implies that identity is not a given and closed whole in advance, but a process that is formed through relationships with others. The

subject is exposed to the other from the very beginning, because, as Cavarero points out, „the ‘narrable self’ (...) is a self (...) exposed from birth within the interactive scene of the world“, and its existence is inseparable from the perspective of the other: „each of us is narratable by the other; that is, we are dependent upon the other for the narration of our own life-story, which begins from birth“ (ibid.: 12–14). Identity is therefore not established as self-possession, but rather emerges as a relational effect, always mediated by the gaze and speech of the other.

This relational dimension is further deepened by the assertion that the subject cannot tell its own beginning: „The narratable self cannot tell the story of his or her own genesis (...) but rather desires this story (...) from the mouth of another“ (ibid.: 30). Moreover, „the desire for this narration (...) implies that each of us entrusts his or her ‘unity’ and identity to another’s tale“ (ibid.: 32). The unity of the subject is thus shown not as an ontological fact, but as an always unfinished and mediated construction.

Within the context of such a theoretical framework, Plath’s lyrical subject can be more precisely defined. In *Ariel*, where the body is fragmented and the subject undergoes a process of „unwrapping“, the disintegration of the corporeal does not signify the loss of a stable identity, but rather reveals that this identity was never fully rounded. In *Daddy*, the speech blockade and the disintegration of language indicate the inability of the subject to establish his or her own voice outside of the relationship to the other that defines him or her. In *Mary’s Song*, where motherhood is transformed into a scene of violence and devouring, the maternal body appears as a site of simultaneous production of life and threat to identity, while in the *Fever 103°* the aversion to food signals an attempt to establish the boundaries of a body that is experienced as threatened and unstable. Precisely because subjectivity in these poems is shaped through corporeality, the maternal, the aversion to food, and historically coded vulnerability, it is a specifically female subject, not a general model of the lyrical self.

In this sense, the abject in Plath’s poetics does not merely mark a moment of crisis, but becomes the site where the fundamental structure of subjectivity is revealed. What appears as disintegration in Kristeva’s framework can be understood in Cavarero as an indication that the subject has never been a closed and self-sufficient whole. Plath’s female subject does not lose its unity, but rather shows itself as always already relational, exposed and fragmented – shaped through the body, speech and relationship with others. Abjection therefore does not merely produce the disintegration of the subject, but makes it visible in its constitutive instability.

4. Conclusion

The analysis of selected poems from the *Ariel* collection showed that the abject functioned not only as a motivic layer of Plath's poetics, but as a fundamental mechanism of shaping female subjectivity. Starting from Kristeva's theory of abjection, the paper pointed out that the subject in these texts is not established by stabilizing the boundaries between self and otherness, but rather by their violation. The body, death, religious discourse and historical violence do not appear as separate thematic registers, but as interwoven dimensions in which the subject is constituted through the experience of disintegration.

In the analysis of the abject body, it was shown that the female body in *Ariel* functions as a place where the fragility of identity is most intensely exposed. Whether it is a feverish, self-destructive transfiguration or a complete fragmentation and objectification, the body does not serve to stabilize the self, but to destabilize it. In this sense, Plath's poetics confirms Kristeva's thesis that the abject is not something that is simply rejected, but something that permanently haunts the boundaries of the subject.

Further analysis of death and the corpse further radicalized that perspective. In *Ariel*, death does not appear as the end of subjectivity, but as its final point of articulation, while the corpse, as an extreme form of the abject, exposes a body devoid of identity and thus calls into question the very possibility of a stable self. The subject is not formed in spite of this threat, but precisely through it, remaining permanently marked by the experience of its own materiality.

By introducing the historical and political abject, especially through the motifs of the Holocaust in the song *Daddy*, it was shown that the process of constitution of subjectivity does not take place outside of history, but in its centre. Identification with the persecuted body functions as a strategy of articulating one's own marginality, but at the same time it also opens up ethical questions about the limits of such identification. This further confirms that the abject is not only an individual psychological phenomenon, but also a socially and culturally produced category.

Ultimately, the analysis of religious motifs, motherhood and food taboos indicated that the symbolic order fails to fully regulate the abject. On the contrary, it is precisely in the area of religious norms – through the difference between the pure and the impure, through the figure of the mother and through the regulation of the body and food – that the abject appears most intensively. The figure of the mother's body proves to be crucial: as a source of life, but also as a threat to the disintegration of the boundaries of identity, it embodies the ambivalence that stands at the foundation of Kristeva's concept of abjection.

In this sense, the results of the analysis can be additionally explained in the context of the relational conception of subjectivity as explained by Adriana Cavarero. If the subject, as Kristeva shows, arises on the border of its own disintegration, then in Cavarero's framework this instability is not shown as a deficiency, but as a condition of its relational constitution: the subject is not a closed and self-sufficient entity, but a being whose identity is formed through the relationship with others and through the narrative mediation of its own life.

In conclusion, it must be stated that in *Ariel* Plath shapes a subject that cannot be stabilized within the symbolic order, but remains permanently situated on its margins. The object in this poetics is not an obstacle to identity, but its constitutive condition. It is through the constant movement between dissolution and establishment, between body and language, between attraction and gap, that Plath articulates a specific form of female subjectivity that eludes fixed definitions and remains open, fragmented, and relationally constituted.

Bibliography

- Cavarero, A. (2000). *Relating Narratives: Storytelling and Selfhood*. London: Routledge.
- Gill, J. (2008). *The Cambridge Introduction to Sylvia Plath*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grosz, E. (1994). *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kristeva, J. (1982). *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press.
- Kroll, J. (1976). *Chapters in a Mythology: The Poetry of Sylvia Plath*. New York: Harper & Row.
- Plath, S. (1966). *Ariel*. New York: Harper and Row.
- Rose, J. (1992). *The Haunting of Sylvia Plath*. London: Virago Press.

**Tina VARGA OSWALD &
Nina GAGULIĆ**

**ABJEKCIJA I OBLIKOVANJE ŽENSKOG SUBJEKTIVITETA U
PJESNIČKOJ ZBIRCI *ARIEL* SYLVIE PLATH**

Rad analizira funkciju abjekcije u pjesničkoj zbirci *Ariel* Sylvie Plath, s posebnim naglaskom na njezinu ulogu u oblikovanju ženskoga subjektiviteta. Polazeći od teorije abjekcije Julije Kristeve te uzimajući u obzir relacijsku koncepciju subjektiviteta Adriane Cavarero, rad ispituje kako se u odabranim pjesmama uspostavljaju granice između jastva i drugosti, čistoga i nečistoga, života i smrti. Analiza pokazuje da abjekcija u *Arielu* nema samo motivsku funkciju, nego djeluje kao strukturni mehanizam proizvodnje i destabilizacije ženskoga subjekta. U tom se okviru razmatraju četiri međusobno povezana registra abjektnoga: materinsko i žensko tijelo, smrt i raspad tjelesnoga, religijski motivi te povijesno kodirana drugost. Posebna se pozornost posvećuje načinima na koje Plath abjektne slike tijela, hrane, nasilja i svetoga preoblikuje u poetski prostor otpora patrijarhalnim simboličkim strukturama. Zaključno se pokazuje da se ženski subjekt u *Arielu* ne oblikuje jednostavnim odbacivanjem abjektnoga, nego upravo njegovim preuzimanjem, performativnim uprizorenjem i istodobnim razaranjem granica identiteta.

Ključne riječi: *Sylvia Plath, Ariel, abjekcija, ženski subjektivitet, tijelo*

Izvorni naučni rad

UDK: 821.42-31.09Ačebe Č.

Ana ČANOVIĆ (Podgorica)

Filološki fakultet – Nikšić

madzgalj.ana@gmail.com

SLIKA BIJELOG ČOVJEKA U ROMANU *THINGS FALL APART*¹ ČINUE AČEBEA

Rad ima za cilj da prikaže način na koji je slika Evropljana, odnosno bijelog čovjeka i misionara predstavljena iz ugla pripadnika Igbo plemena u romanu *Things Fall Apart* nigerijskog pisca Činue Ačebea. U procesu suočavanja autohtonog stanovništva afričkog kontinenta sa neminovnim dolaskom zapadne civilizacije, Ačebe u romanu predstavlja dvije perspektive kolonijalnog iskustva – evropsku i afričku. Osnovno istraživačko pitanje rada odnosi se na to da li je u predstavi bijelog čovjeka Ačebe izvršio dekonstrukciju stereotipa o misionaru i kolonizatoru ili je, naprotiv, potvrdio i učvrstio onaj postojeći. Polazeći od teorijskih uvida o kolonijalnom diskursu i formiranju kulturnih stereotipa, posebno se oslanjajući na radove Edvarda Saida i Homija Babe, rad nastoji da prikaže različite modalitete sagledavanja evropskog misionara: da li je on posmatran kao prosvjetitelj koji donosi superiorniju kulturu i religiju ili kao destruktivna sila kojoj je potrebno pružiti otpor u cilju očuvanja plemenske tradicije. Predstava o bijelom čovjeku u radu se gradi iz ugla glavnog junaka Okonkva, najglasnijeg protivnika hrišćanske doktrine, kao i iz ugla njegovog saplemenika Obierike, koji prećutno priznaje da je pobjeda bijelog čovjeka bila posljedica unutrašnjih slabosti samog Igbo plemena – podjele unutar plemena započete su i prije dolaska kolonizatora, što je, konačno, omogućilo njegovu dominaciju. Analiza se zasniva na komparativnoj metodi, kroz upoređivanje relevantnih obilježja evropskog i afričkog identiteta, kao i na tekstualnoj analizi, s posebnim osvrtom na diskurs likova. Diskurs se analizira putem karakterizacije likova, ali i kroz razmatranje društveno-istorijskog konteksta koji je oblikovao Ačebeovo stvaralaštvo.

Ključne riječi: *Činua Ačebe, Igbo pleme, postkolonijalizam, bijeli čovjek, stereotipi, identitet*

¹ U radu su korišćeni citati iz prevoda romana u izdanju *Dereta* (naslov: *Svet koji nestaje*).

UVOD

Činua Ačebe (Chinua Achebe, 1930–2013), nigerijski pisac, pjesnik, univerzitetski profesor i književni kritičar, često se smatra utemeljivačem moderne afričke književnosti. Pisao je na engleskom jeziku, zagovarajući njegovu upotrebu uprkos kritikama da je neprikladan za afričku književnost. Za razliku od književnika i aktivista, kao što su Obi Wali (Obi Wali) i Ngugi wa Thiong'o, koji su insistirali na pisanju na izvornom jeziku kao načinu očuvanja autentične afričke književnosti, Ačebe je zastupao stav da engleski jezik omogućava široj publici pristup djelima afričke književnosti. Stoga je u svoje romane ugradio leksičke elemente, usmene priče i poslovice Igbo plemena, nastojeći da čitaocima približi specifičnosti afričkog mentaliteta i kulturnog nasljeđa.

Naime, Ačebe se u svojim djelima bavio tradicijom i običajima afričkih naroda, nastojeći da evropskoj publici ukaže na mogućnost vjerodostojnog prikaza života na afričkom kontinentu, bez pribjegavanja njegovom dehumanizovanom predstavljanju. Poseban fokus svoje kritike usmjerio je ka zapadnoj literaturi o Africi, pri čemu je roman *Srce tame* (*Heart of Darkness*) Džozefa Konrada (Joseph Conrad) identifikovao kao primjer kolonijalne percepcije afričkog prostora. Ačebe otvoreno označava Konrada kao rasistu, ističući da njegov prikaz Afrike funkcionise kao reprezentacija „drugog svijeta“, koji je u suprotstavljenom odnosu prema Evropi i svemu što se povezuje s pojmom civilizacije (Melas, 2007: 85). Njegov najpoznatiji roman *Things Fall Apart*, objavljen je 1958. godine, dvije godine prije nego što je Nigerija stekla nezavisnost od Britanskog carstva. Ovo djelo predstavlja narativno svjedočanstvo o raspadu tradicionalne zajednice kroz perspektivu glavnog junaka Okonkva, a radnja je smještena u okviru Igbo plemena u dva istorijska trenutka: prije dolaska kolonijalne vlasti (prvi dio) i tokom prvih susreta s britanskim kolonizatorima (drugi i treći dio). Izbor ovog istorijskog momenta nije bio slučajan – Ačebe je nastojao da prikaže složene unutrašnje mehanizme upravljanja i funkcionisanja tradicionalnog afričkog društva, s ciljem preoblikovanja percepcije Afrikanaca, kako u očima ostatka svijeta, tako i unutar samih afričkih zajednica. U kontekstu perioda prije sticanja nezavisnosti i šireg talasa nacionalnih revolucija širom afričkog kontinenta, Ačebe teži dekonstrukciji zapadnih stereotipa koji su Afriku često svodili na nerazvijenu i primitivnu sredinu, a njene stanovnike prikazivali kao ljude bez istorijske svijesti, koje je neophodno civilizovati.

U prvom dijelu romana upoznajemo glavnog junaka Okonkva, mladog ratnika naprasite čudi, odlučnog da se u svakom pogledu razlikuje od svog oca Unoke – vrijedan, grub, čovjek od akcije, istrajan. Njegova motivacija obli-

kovana je mržnjom prema svemu što je Unoka predstavljao, a njegov najveći strah ogleda se u mogućnosti da bi mogao ličiti na oca. Zahvaljujući izuzetnom radu i upornosti, Okonkvo uspijeva da se izdigne iz siromaštva i postane jedan od najuglednijih ljudi plemena. Emocije smatra znakom slabosti, a ideal mu je muškarac koji pokazuje isključivo snagu. Usljed nenamjernog ubistva člana plemena, Okonkvo je primoran da napusti zajednicu i provede sedam godina u izgnanstvu u zemlji Mbanta, kod rođaka s majčine strane. Tokom tog perioda, iz posjeta prijatelja Obierike saznaje da je pleme Abama uništeno nakon što su njegovi članovi ubili bijelog čovjeka. U ovom dijelu romana pojavljuje se motiv susreta s „drugim“: dok Obierika i pripadnici Igbo plemena sebe doživljavaju kao „normalne“, bijelog čovjeka percipiraju kao neobičnog, prijetjećeg i nepoznatog. Dvije godine kasnije Obierika obavještava Okonkva da su u pleme Umuofija stigli misionari, da su izgradili crkvu i počeli sa propovijedanjem u okolnim selima. Ključni trenutak u narativu predstavlja saznanje da je i Okonkvovljev najstariji sin, Nvoje, pristupio hrišćanskoj zajednici, čime se narušava porodična i kulturna kohezija. U trećem dijelu romana, Okonkvo je odlučan u namjeri da povratak iz izgnanstva učini upečatljivim i obnovi svoj nekadašnji status. Međutim, tokom njegovog odsustva, društvena i duhovna struktura zemlje Umuofija značajno se promijenila. Dolaskom bijelog čovjeka, zajednica je postepeno prihvatala novu religiju, novu vlast i ekonomske promjene. U jednoj od eskalacija konflikta, šest vođa plemena, među kojima i Okonkvo, bivaju uhapšeni i izloženi ponižavajućem tretmanu od strane kolonijalnih vlasti. Nakon puštanja iz zatvora, Okonkvo se zaklinje na osvetu. Tokom narodnog vijeća ubija sudskog glasnika, vjerujući da će time pokrenuti otpor među svojim saplemenicima. Ipak, umjesto rata, suočava se sa ravnodušnošću zajednice. Roman se završava prizorom Okonkvovljevog samoubistva – činom krajnje izolacije pojedinca koji više ne pronalazi mjesto unutar vlastitog naroda, preobraženog djelovanjem kolonijalnih sila.

Roman *Things Fall Apart* može se posmatrati kao prikaz svakodnevice u periodima prije i nakon dolaska evropskog kolonizatora. Ačeebeova osnovna namjera je da zadrži poziciju objektivnog pripovjedača, ostavljajući čitaocu prostor za sopstvenu interpretaciju i zaključivanje. Postavlja se, naime, otvoreno pitanje: da li bi pripadnici Igbo plemena doživjeli sličnu sudbinu i bez prisustva kolonijalnih sila, usljed unutrašnjih sukoba, ili su, ipak, hrišćanski misionari igrali odlučujuću ulogu u propasti plemena. Središnji konflikt između tradicionalnih vrijednosti Igbo plemena i hrišćanske doktrine prikazan je prvenstveno iz perspektive afričkog subjekta, što predstavlja značajan pomak u odnosu na dotadašnju književnu praksu. Na taj način Ačeebe ne samo da afirmiše unutrašnju složenost afričkih društava, već i problematizuje procese kulturne asimilacije iz autentične unutrašnje perspektive.

POSTKOLONIJALIZAM I POSTKOLONIJALNA KNJIŽEVNOST

Postkolonijalna književnost bavi se analizom problema i posljedica kolonizacije, kao i pitanjima političke, kulturne i identitetske nezavisnosti naroda koji su bili izloženi kolonijalnoj dominaciji i ugnjetavanju. U njenom fokusu nalaze se kompleksni odnosi između evropskih kolonizatorskih sila i društava koja su bila predmet kolonijalne ekspanzije i kontrole. E. Said (Edward Said, 2002: 9) ističe da evropski diskursi o Africi počivaju na stereotipima o „afričkom umu“, koji se često prikazuje kroz prizmu varvarstva i primitivizma. U tom kontekstu kolonijalna misija se konstruisala kao čin „donošenja civilizacije“, pri čemu se nasilje i represija nad afričkim stanovništvom pravdaju nemogućnošću tog naroda da razumije bilo šta osim sile. Said upozorava da kolonijalni narativi često uključuju ideološku racionalizaciju smrtnih kazni i trajnog kažnjavanja onih koji pružaju otpor kolonijalnoj vlasti. H. Baba (Homi Bhabha, 2004: 128) identifikuje stereotip kao ključni mehanizam kolonijalnog diskursa, opisujući ga kao oblik znanja i identifikacije koji oscilira između onoga što je već poznato i onoga što se mora iznova potvrđivati. U tom smislu, stereotipno predstavljanje afričkog subjekta utemeljeno je na ideološkoj opoziciji između „civilizovanog“ i „primitivnog“ – pri čemu bijeli čovjek zauzima poziciju spasitelja i nosioca progresa, dok je crni čovjek prikazan kao inferioran i podložan dominaciji. Nasuprot tim predstavama Ačebe je u romanu *Things Fall Apart* ponudio alternativnu perspektivu, prikazujući imperijalno iskustvo kao stvarnost koja primarno pripada afričkom čovjeku – on ukazuje na kompleksnost samorazaranja kolonizovanih zajednica, u kojoj značajnu ulogu ima slijepo poštovanje tradicije.

Kolonijalni diskurs funkcioniše kao ideološki aparat koji pokreće priznanja i poricanja rasnih, kulturnih i istorijskih razlika kolonizovanih naroda. On predstavlja sistem znanja i vjerovanja na kojima se temelji čin kolonizacije. Utemeljen je na postavkama koje Evropu pozicioniraju kao „centar“, iz čega proizilazi pretpostavljena superiornost njene kulture, istorije, jezika, književnosti, političkih institucija, društvenih uvjerenja i civilizacije. Cilj kolonijalnog diskursa, prema H. Babi (2004: 129–135), jeste uspostavljanje slike o kolonizovanima kao o unaprijed „degenerisanim tipovima“, čije se inferiorno stanje tumači kao urođeno, najčešće usljed njihovog rasnog porijekla. Na taj način, kolonijalna dominacija se racionalizuje kao moralna i civilizacijska obaveza, a osvajanje i uspostavljanje kontrole predstavljaju se kao neophodna sredstva za upravljanje tim zajednicama. Stereotip, ukoliko ga posmatramo kao oblik klasifikacije zasnovan na karakteristikama poput rase, roda, nacionalne pripadnosti ili fizičkog izgleda, postaje osnovni mehanizam opravdavanja diskri-

minacije i sukoba sa „drugim“. Kolonizovani, kako primjećuje E. Said (2002: 115), u okviru kolonijalnog diskursa bivaju konstruisani kao „druga društvena stvarnost“, iako u potpunosti saznatljiva i vidljiva. Jednosmjernost kolonijalnog diskursa uslovlja je negaciju različitosti – u njemu postoji formalno uključivanje kolonizovanih naroda, ali istovremeno i nasilna afirmacija moći i autoriteta kolonizatora, oličenog u figuri bijelog čovjeka.

Književno stvaralaštvo Č. Ačebea, kao i većine afričkih autora koji pišu u postkolonijalnom kontekstu, predstavlja odgovor na duboko ukorijenjene negativne stereotipe o crnom čovjeku, koji su bili uspostavljeni tokom kolonijalnog perioda. U periodu dekolonizacije², afrički pisci preuzimaju dvostruku ulogu: s jedne strane, nastoje da široj čitalačkoj publici ponude drugačiju sliku Afrike i time doprinesu dekonstrukciji mita o afričkoj inferiornosti; s druge strane, kroz svoja djela afirmišu vrijednosti i kompleksnost afričke kulture i identiteta. Za razliku od zapadne literature, koja je afričke narode često prikazivala kao primitivne i nasilne, Ačebe ne pokušava idealizovati život pripadnika Igbo plemena. Umjesto toga, on ih prikazuje u njihovoj svakodnevici, s naglaskom na društvene norme i vjerovanja koje oblikuju njihovu egzistenciju. Kroz takav pristup Ačebe demontira kolonijalne predstave o zaostalosti i nesposobnosti afričkih naroda, ne negirajući njihove slabosti. Njegova naracija omogućava čitaocu da, po prvi put, čuje glas potlačenih iz njihove perspektive, čime se otvara prostor za dijalog i kritičko preispitivanje zapadnocentričnih narativa. Značajno je da je Ačebe u narativnoj strukturi romana marginalizovao lik bijelog čovjeka – on se u tekstu pojavljuje tek u petnaestom poglavlju od ukupno dvadeset pet, čime autor pažnju fokusira prvenstveno na unutrašnji život i dinamiku afričkog društva. Međutim, kada kolonizator ipak postane dio naracije, Ačebe diferencira dva osnovna tipa kolonijalnih predstavnika: sa jedne strane je miroljubivi gospodin Braun, prikazan kao empatičan i otvoren za dijalog; s druge strane, pojavljuju se nasilni i netolerantni likovi poput velečasnog Smita i oblasnog sudije. Gospodin Braun ne nastupa s pozicije sile, već nastoji da lokalnom stanovništvu približi ideju obrazovanja, ulažući vrijeme u razgovore i upoznavanje sa njihovim pogledima na svijet. Na taj način Ačebe razbija predstavu o kolonizatoru kao agresivnom osvajaču, ukazujući da i unutar kolonijalnog aparata postoje različiti pristupi, što dodatno otvara prostor za dublju analizu.

Koristeći se realističkim narativnim pristupom, Ačebe ne pribjegava ni idealizaciji ni osuđivanju, već kao objektivan pripovjedač postavlja važna pitanja o tradicionalnim vrijednostima i njihovom odnosu prema kolonijalnom uticaju. Jedno od ključnih pitanja koje autor implicitno otvara jeste: da li bi

² Osamostaljivanje velikog broja evropskih posjeda i formiranje afričkih država u periodu nakon Drugog svjetskog rata.

hrišćanski misionari naišli na toliku podršku unutar Igbo plemena da tradicionalni sistem nije bio obilježen nekritičkim poštovanjem ustaljenih normi? U tom smislu, Ačebe poziva čitaoca na promišljanje o uzrocima društvene transformacije. Radnja romana nije zasnovana na dinamičnim zapletima i spoljašnjim događajima, već se odvija unutar individualnog, psihološkog i kulturnog univerzuma. Takva struktura omogućava da čitanje postane proces upoznavanja jedne autentične stvarnosti. Roman je prožet afričkim duhom, koji Ačebe uspješno oslikava integrisanjem usmene tradicije Igbo plemena – kroz narodne izreke, rituale, ceremonije i mitove. Ova narativna strategija omogućava stvaranje mosta između čitaoca i prikazane zajednice, čime se prevazilazi istorijski i civilizacijski jaz koji je kolonijalna ideologija produbljivala.

E. Said (2002: 26) naglašava potrebu da se pojedinačna književna djela analiziraju prvo kao proizvodi stvaralačke ili interpretativne imaginacije, a potom da se prikazuju kao dio odnosa između kulture i imperije. U skladu s tim Ačebe je svoj roman *Things Fall Apart* najprije predstavio kao fikciju, čija kontekstualizacija u određenom vremenu i prostoru omogućava razumijevanje kolonijalnog iskustva. Umjetnici, u velikoj mjeri, aktivno učestvuju u istoriji svojih društava; oblikuju je i bivaju oblikovani kroz vlastita društvena iskustva. Važno je istaći da najistaknutiji postkolonijalni pisci danas čitaju ključna kolonijalna djela koja ih nijesu samo netačno prikazivala, već su i pretpostavljala njihovu nemogućnost čitanja i direktnog odgovora na prikaze o njima (Said, 2002: 84). Stoga je Ačebe, kao odgovor na depersonalizovani prikaz crnog čovjeka u Konradovom *Srcu tame*, sebi postavio zadatak da djeluje kao romanopisac-učitelj koji će ispraviti već degradiranu sliku svojih sunarodnika.

SLIKA BIJELOG ČOVJEKA U ROMANU *THINGS FALL APART* ČINUE AČEBEA

Kao što je prethodno navedeno, roman je strukturiran u tri dijela. Prvi dio obiluje detaljnim prikazima svakodnevnog života Okonkva unutar njegovog plemena. Drugi dio fokusira se na njegov period izgnanstva u zemlji Mbanta, gdje boravi kod rođaka s majčine strane. U trećem dijelu romana opisani su događaji koji slijede nakon Okonkvovljevog povratka u pleme Umuofija. Lik bijelog čovjeka prvi put se pojavljuje u drugom dijelu romana. Tokom posjete Obierike, Okonkvovljevog prijatelja iz zemlje Umuofija, Okonkvo saznaje da je pleme Abama potpuno uništeno. Informacije o načinu i razlozima njihovog stradanja izložene su kroz Obierikino pripovijedanje, koje opisuje dolazak bijelog čovjeka u pleme Abama:

„Nije bio albino. Bio je potpuno drugačiji. (...) Prvi ljudi koji su ga ugledali dali su se u bekstvo, ali je on stao i počeo rukom da ih poziva da se vrate. Neustrašivi među njima su mu na kraju prišli i čak ga dodirnuli. Starci su zatražili savet od svog proročišta i ono im je reklo da će neobičan čovek izazvati razdor u njihovom plemenu i doneti mu uništenje. (...) Zaboravio sam da vam kažem šta je još proročanstvo reklo. Reklo je da su beli ljudi na putu ka zemlji Abama, da su oni poput skakavaca i da je onaj prvi čovek bio pret-hodnica, poslata da ispita teren.“ (Ačebe, 2008: 119)

Starosjedilačko stanovništvo doživljava bijelog čovjeka kao zastrašujuću, zagonetnu i drugačiju pojavu – slično načinu na koji su Afrikanci bili predstavljeni u pogledima evropskih kolonizatora i misionara. Upravo takvu perspektivu Ačebe nastoji predstaviti u ovom romanu, nudeći bijelom čitaocu alternativni pogled na kolonijalni period. Iz opisa događaja jasno se vidi da pripadnici plemena gube osjećaj kontrole nad situacijama koje ih okružuju, a atmosferu dominantno određuje sveprisutni strah. Jasna distinkcija između domorodačkog i kolonijalnog svijeta dodatno se ogleda u sljedećem odlomku:

„A onda su u zemlju Abama jednog jutra došla tri bela čoveka, koji su predvodili grupu normalnih ljudi – ljudi poput nas. (...) Tri bela čoveka i veoma veliki broj normalnih ljudi opkolili su pijacu.“ (Ačebe, 2008: 119)

Bijeli čovjek sebe vidi kao posebnog, superiornog, nezavisnog i autoritarnog, dok je crni čovjek u njegovom diskursu prikazan kao potčinjen, neuk, primitivan i mističan. Suprotno tome, iz perspektive Afrikanca, bijeli čovjek se doživljava kao neobičan, čudan i nerazuman. U ovom kontekstu može se govoriti o ambivalentnosti objekta kolonijalnog diskursa, odnosno o pojmu „drugosti“ koji, prema H. Babi, istovremeno postaje predmet želje i poruge, te predstavlja artikulaciju razlike zadržane unutar fantazije o porijeklu i identitetu (Baba, 2004: 129). Bijeli čovjek se u kolonijalnom diskursu oslanja na stereotip crnog čovjeka kao stabilnu tačku identifikacije. Takva strategija ne samo da učvršćuje etnocentrični pogled na svijet, već i onemogućava razumijevanje „drugosti“ kao dvosmjernog procesa. Bijeli čovjek u romanu predstavlja simbol prijetnje koji narušava ustaljeni poredak afričke svakodnevice, te se percipira kao napad na tradicionalnu kulturu i običaje zajednice. Odlomak iz Obierikinog izlaganja o aktuelnim zbivanjima u plemenu ukazuje na činjenicu da su tri bijela čovjeka bila u pratnji grupe „normalnih“ ljudi, što implicira da su im se neki pripadnici plemena pridružili svojevoljno – bilo iz straha, ličnog interesa, pod uticajem vradžbina ili vlastitih uvjerenja. Ačebe u romanu ističe važnost kolektivne usaglašenosti kao preduslova za očuvanje plemenske strukture i identiteta. Dokle god postoje pojedinci koji s radozna-lošću i istraživačkim duhom prilaze bijelom čovjeku, dopuštajući mu prostor

za iznošenje vlastitih stavova, opstanak zajednice postaje ozbiljno ugrožen. Ačebe time sugerira da je nužno pružiti jedinstven i odlučan otpor prema svakom obliku narušavanja afričkih vrijednosti:

„Dolazak misionara izazvao je veliko uzbuđenje u selu Mbanta. Bilo ih je šestorica, a jedan od njih je bio potpuno beo. Svi muškarci i žene došli su da vide belog čoveka.“

(...)

„Ovaj veliki Bog nas je poslao da vas pozovemo da se odreknete svojih izopačenih običaja i lažnih bogova i da se okrenete njemu da biste mogli da budete spaseni nakon smrti.“ (Ačebe, 2008: 124–125)

Bijeli čovjek pokušava da izvrši uticaj na kulturu i tradiciju domorodčkog stanovništva primarno putem religije, koristeći duhovnu sferu kao sredstvo ideološke dominacije. Njegov dolazak do plemena Mbanta predstavlja uvod u konfrontaciju dva različita sistema vrijednosti. U plemenu Mbanta se, za razliku od Umuofija, primjećuje veći stepen poštovanja prema ženama, kao i manje rigorozan sistem kažnjavanja, što ukazuje na kulturne raznolikosti unutar same Igbo zajednice. Bijeli čovjek se obraća članovima plemena posredstvom tumača iz naroda Igbo, predstavljajući im svog Boga – tvorca svijeta i svih ljudi. U tom obraćanju on označava afričke bogove, izrađene od kamena i drveta, kao lažne i besmislene. Nasuprot tome, saplemenicima religija koju propovijeda bijeli čovjek djeluje kao čin svetogrđa i ismijavanja onoga što oni smatraju svetim. Religija ima ključnu ulogu u održavanju jedinstva unutar plemena, pa se može zaključiti da napad bijelog čovjeka na religijske vrijednosti predstavlja direktan udar na ukupni tradicionalni sistem.

Otkrivanje da se njegov najstariji sin Nvoje preobratio u hrišćanstvo predstavlja za Okonkva neočekivano saznanje. Imajući u vidu činjenicu da je tokom cijelog života težio poštovanju svih tradicionalnih bogova, kao i da je svojim radom nastojao doprinosti kako porodici, tako i zajednici u cjelini, Okonkvo se pita: kako je moguće da do izdaje dođe upravo iz njegovih najbližih redova? Unutar plemena Umuofija postojale su strogo definisane norme ponašanja koje su se prenosile generacijama: emotivna uzdržanost i bezuslovno poštovanje autoriteta starijih. Kao što se Nvoje, uprkos strogoj očinskoj disciplini, ipak odmetnuo, tako i sve učestalija unutrašnja preispitivanja vlastite tradicije kod ostalih članova plemena nagovještavaju njihovu neminovnu propast. Strategija bijelog čovjeka upravo se i temelji na tom procesu – podsticanjem domorodaca da preispitaju sopstveni sistem vrijednosti, otvara se prostor za nametanje kolonijalnog sistema.

Tokom sastanka sa najuticajnijim članovima Mbanta, bijeli čovjek upućuje zahtjev za dodjelu parcele zemlje na kojoj bi izgradio crkvu. Kao od-

govor na njegov zahtjev, ugledni ljudi plemena odlučuju da mu ustupe dio Zle šume, tradicionalnog mjesta u koje se sahranjuju oni koji su umrli od zlih bolesti. Ustupanje Zle šume bijelom čovjeku nije samo izraz iskušavanja njegovih namjera, već i čin kojim mu se pruža prilika da demonstrira moć svoje religije i svoju pobjedu nad smrću. Time se otvara prostor za sukob dva duhovna sistema:

„Daćemo im deo Zle šume. Hvale se svojom pobedom nad smrću. Hajde da im onda damo bojno polje na kome će moći da nam pokažu tu svoju pobjedu.“ (...) A onda se proširio glas da vradžbina belog čoveka ima neverovatnu moć. Govorilo se da on nosi naočare da bi mogao da vidi zle duhove i razgovara sa njima. Kao posledica toga, došao je do svoja prva tri preobraćenika.“ (Ačebe, 2008: 128)

Međutim, očekivanja članova plemena Mbanta nijesu se ostvarila – misionari su i nakon četiri dana provedena u Zloj šumi ostali živi. Iako su se pojedinci tješili uvjerenjem da bogovi i preci ponekad namjerno dozvoljavaju da im se čovjek suprotstavi, vjerujući da niko neće ostati nekažnjen po isteku dvadeset osam dana, ni nakon tog perioda nije uslijedila kazna. Suprotno tradicionalnim vjerovanjima, misionari su ne samo preživjeli, već su nastavili s izgradnjom crkve i pritom pridobili sve veći broj sljedbenika unutar zajednice. Za Okonkva ovakav razvoj događaja predstavlja dodatni udarac. Njegovo razočaranje zbog izgnanstva sada je dodatno pojačano osjećajem bijesa, posebno zbog saznanja da je njegov sin prihvatio religiju bijelog čovjeka:

„Napustiti bogove otaca i otići sa gomilom mekušaca koji kokodaču kao kokoške bila je sama suština podlosti.“ (Ačebe, 2008: 131)

Okonkvovljeva percepcija misionara obilježena je dubokim prezirom i osjećajem prijetnje. Njihove vesele, poletne pjesme, koje za većinu novih sljedbenika predstavljaju izraz radosti i nade, za njega su tek besmisleno „kokodakanje“ mekušaca. Za Okonkva, najstrašniji mogući ishod jeste da nakon njegove smrti, svi njegovi sinovi krenu Nvojevim putem i time napuste svoje pretke, tradiciju i bogove. Promjena religijske pripadnosti podrazumijeva degradaciju porodice i ubrza proces destrukcije plemenskog poretka. Okonkvo ulaže sve napore da se suprotstavi promjenama i pobijedi ono što u njegovom sistemu vrijednosti predstavlja slabost. Ona, prema Ačebau, ne leži u činjenici da je neko preobraćen, već u nasilnom mehanizmu izopštavanja i kažnjavanja koji ne ostavlja prostor za dijalog ili prilagođavanje. Stoga se odgovornost za propast plemena ne može u potpunosti pripisati dolasku bijelog čovjeka. Ačebe jasno ukazuje na to da je destrukcija već bila moguća zbog unutrašnjih slabosti koje su postojale unutar zajednice i prije dolaska kolonijalne sile.

Dolazak bijelog čovjeka označava tačku prekida u Okonkvovljevom životnom putu i simbolički razara kontinuitet njegovih nastojanja da prevaziđe nasljeđe svog oca i izgradi identitet zasnovan na snazi, časti i društvenom ugledu. Za Okonkva se svijet raspada u tri ključna trenutka: prvi put kada je protjeran iz rodnog plemena, drugi put kada se suočava s prisustvom bijelog čovjeka na teritoriji Umuofija, i konačno, kada – suočen s gubitkom autoriteta i raspadom zajedničkog identiteta – pribjegava samoubistvu kao krajnjem izrazu nemoći. Njegov čin označava ne samo ličnu tragediju, već i simbolički kraj jednog poretka i kulture koja se nije uspjela prilagoditi istorijskim promjenama koje donosi kolonijalna stvarnost. Zgrožen sve izraženijim prisustvom bijelog čovjeka i narušavanjem tradicionalnog poretka u zemlji Mbanta, Okonkvo nastoji uticati na svoje saplemenike apelima na hrabrost i odlučnost. Smatra da bi svako kolebanje ili tolerisanje preobraćenika predstavljalo čin slabosti i izdaje. Stoga insistira na isključivanju iz zajednice svih onih koji su prešli u hrišćanstvo:

„Okonkvo, koji je počeo da učestvuje u poslovima zemlje iz koje je potekla njegova majka, rekao je da mira neće biti sve dok ljudi ne uzmu šibe u svoje ruke i ne proteraju gnusne hrišćane iz sela.“ (Ačebe, 2008: 135)

Iako zemlju Mbanta ne doživljava kao istinski svoju, Okonkvo ne pravi razliku kada je riječ o odnosu prema pristalicama nove vjere. Njegov stav je da „gnusni hrišćani“, koje doživljava kao duhovno izopačene i kulturno neprihvatljive, moraju biti protjerani sa afričke teritorije, dok pristalice nove vjere zaslužuju isključenje iz zajednice. On ne vjeruje u iskrenost misionarskih riječi, niti u njihovu navodnu civilizacijsku misiju, a njihova smirenost i spoljašnja staloženost u njemu izazivaju dodatni nemir. Okonkvovljeva beskompromisna borba protiv bijelog čovjeka zapravo je ukorijenjena u ličnom strahu: strahu od poniženja, od slabosti, od toga da će njegov život ostati bez značaja, poput života njegovog oca Unoke, čije je postojanje Okonkvo smatrao beskorisnim i sramotnim. Pomisao da bi bijeli čovjek mogao bez borbe prisvojiti zemlju za koju je on žrtvovao sebe i svoje ideale jednaka je njegovom najdubljem osjećaju egzistencijalnog poraza. Stoga, Okonkvovljevu borbu ne pokreće samo otpor prema kolonizatoru, već i snažna potreba za samoafirmacijom – želja da vlastitim djelovanjem ostavi trag i postane simbol otpora.

Nakon sedam godina provedenih u izgnanstvu, Okonkvo nije mogao ni naslutiti razmjere promjena koje su se u međuvremenu dogodile u njegovoj zajednici. Dolazak bijelog čovjeka i osnivanje crkve doveli su do dubokog raskola unutar plemena, a među preobraćenicima se, na njegovo zaprepašćenje, nalaze i ugledni članovi zajednice. Međutim, religija nije bila jedini instrument kolonijalnog uticaja – bijeli čovjek je uspostavio i pravosudnu kontro-

lu. Izgradio je sudsku instituciju u kojoj oblasni sudija donosi presude koje direktno potkopavaju autoritet tradicionalnih starješina i duhovnih vođa. U razgovoru sa Obierikom, Okonkvo pokušava da razumije kako je došlo do takvog okreta i da li još postoji mogućnost otpora. Obierika, međutim, izražava duboki pesimizam – prema njegovom mišljenju, vrijeme za ustanak je već prošlo, jer su njihova braća i sinovi već stupili u redove protivničkog tabora. Na Okonkvovljevo pitanje da li bijeli čovjek uopšte razumije njihovu zemlju, običaje i duhovni svijet, Obierika odgovara:

„Kako bi mogao da ih razume kada čak i ne govori naš jezik? Međutim, on kaže da su naši običaji loši. To isto kažu i naša braća koja su prihvatila njegovu veru. I kako bismo mogli da se borimo protiv sopstvene braće koja su se okrenula protiv nas? Beli čovek je veoma mudar. Došao je tiho i miroljubivo i doneo svoju religiju, a nas su zabavljale njegove budalaštine, tako da smo mu dozvolili da ostane. Sada je pridobio našu braću, pa naše pleme više ne može da dejstvuje jedinstveno. Beli čovek je presekao sve ono što nas je povezivalo i mi smo se raspali.“ (Ačebe, 2008: 149)

Okonkvovljevo pitanje o sposobnosti bijelog čovjeka da sudi o afričkoj religiji i tradiciji je opravdano i duboko smisljeno – da bi neko mogao donijeti sud o tuđem kulturnom sistemu, nužno je da prethodno bude upoznat s njegovim značenjem i vrijednostima. Nasuprot Okonkvovljevoj odlučnosti i borbenosti, lik Obierike odlikuje pasivnost i apatičnost pred nadolazećim promjenama – sposoban je da analizira i komentariše stanje u plemenu, ali ne i da aktivno djeluje. Zanimljivo je da njegova kritika nije prvenstveno usmjerena ka bijelom čovjeku, već prema vlastitim saplemenicima, koje smatra odgovornima za gubitak jedinstva i otpornosti zajednice. Prema njegovom uvjerenju, da je pleme reagovalo složno i odlučno, ne bi moglo biti tako lako potčinjeno. U liku Obierike prepoznaje se glas samog pisca – Ačebe u pojedinim segmentima narativa koristi njegovu perspektivu kako bi artikulisao vlastitu kritiku. Iako prikazuje destruktivnu moć kolonijalnog upada, Ačebe jasno ukazuje na unutrašnje slabosti unutar Igbo zajednice – na nedostatak solidarnosti, rigidnost tradicionalnih normi i nepostojanje zajedničke strategije otpora. Iako smatra da bi dolazak kolonizatora neminovno doveo do urušavanja tradicionalnog sistema, Ačebe sugerise da bi ishod bio manje tragičan da je zajednica nastupila jedinstveno i hrabro u odbrani vlastitih vrijednosti.

Lik bijelog čovjeka u Ačebeovom romanu postepeno se konstruiše isključivo iz perspektive afričkih likova. Bijeli čovjek od samog početka nastupa s pozicije superiornosti, unaprijed negirajući sve što je drugačije – religiju, jezik, običaje i društvenu strukturu domaćeg stanovništva. Time se uspostavlja

hijerarhijski odnos moći u kojem se vlastita „civilizovanost“ potvrđuje kroz potiskivanje drugačijeg. Ačebe prikazuje bijelog čovjeka kao kolonizatora čija je svijest prožeta ukorijenjenim stereotipima – Afrikanci se u njegovoj percepciji posmatraju kao necivilizovani, praznovjerni i nesposobni za racionalno mišljenje, u potpunosti podređeni volji svojih bogova. Autor nastoji da dekonstruiše ovu sliku tako što prikazuje složenost društvenog, duhovnog i porodičnog života Igbo plemena prije dolaska kolonijalne vlasti, kao i trenutak sudara različitih religija i kulturnih vrijednosti. Ačebe naglašava da je susret kultura legitiman i neizbježan, ali da mora biti zasnovan na uzajamnom poštovanju, a ne na prisili, degradaciji i kulturnom porobljavanju. Kritikuje netoleranciju i zatvorenost kolonijalnog diskursa, koji nije spreman da prizna vrijednost tuđe tradicije. Stoga je bijelom čovjeku, kao simbolu kolonijalne sile, u narativu stalno suprotstavljen Okonkvo – oličenje otpora, bijesa i borbe za očuvanje identiteta u svijetu koji se nepovratno mijenja.

DEZINTEGRACIJA ETNIČKOG IDENTITETA

Lik gospodina Brauna, misionara koji dolazi u afričko selo, predstavlja izuzetnu pojavu u okviru narativa koji se često temelji na prikazima autoritarnog i kolonijalno nastrojenog bijelog čovjeka. Odlikuje ga miroljubivi i umjeren pristup, a posebno je značajno što je pokazivao spremnost da uči o lokalnoj kulturi i religiji, što ukazuje na pokušaj izgradnje međukulturnog razumijevanja, umjesto jednostranog nametanja zapadnih vrijednosti. Ovaj lik predstavlja kratkotrajno, ali važno razbijanje stereotipa o bijelom čovjeku isključivo kao instrumentu sile i dominacije:

„Tako je gospodin Braun mnogo saznao o plemenskoj religiji i došao do zaključka da direktan napad na nju ne bi bio uspješan. Zato je u zemlji Umuofija izgradio školu i malu bolnicu. Išao je od porodice do porodice i molio ljude da mu pošalju svoju decu da ih nauči da čitaju i pišu. (...) Rekao je da će gospodari zemlje uskoro biti muškarci i žene koji umeju da čitaju i pišu. Ukoliko Umuofije ne budu slali svoju decu u školu, njihovom zemljom će zavladati stranci koji će doći izdaleka. (...) Nije prošlo mnogo vremena, a Umuofije su počeli da govore da vradžbine belog čoveka deluju uspešno i brzo.“ (Ačebe, 2008: 153–154)

E. Said (2002: 50) ističe da su ideje prema kojima određene teritorije i narodi „zahtijevaju“ ili „preklinju“ da budu pokoreni sastavni dio moćnih ideoloških struktura koje omogućavaju i pokreću i imperijalizam i kolonijalizam. U okviru takvih diskurzivnih okvira, dominacija Zapada nad „drugima“ biva predstavljena kao civilizacijska misija, dok se glasovi kolonizovanih naroda

sistematski potiskuju ili ignorišu. Said dalje navodi da narativi moderne Evrope i Sjedinjenih Američkih Država počivaju na pretpostavljenoj tišini neevropskog svijeta, pri čemu se rijetko priznaje potreba da se ti narodi saslušaju i da se čuju njihove ideje (2002: 115). Uprkos tome što i gospodin Braun, kao misionar, razvija određenu strategiju djelovanja, njegovo prisustvo u romanu ukazuje na pokušaj udaljavanja od tradicionalnih oblika kolonijalnog nasilja i dominacije. Njegov karakter simbolizuje mogućnost alternativnog pristupa – zasnovanog na dijalogu, međusobnom poštovanju i strpljivosti. Ipak, njegova misija biva naglo prekinuta povratkom Okonkwa među svoje saplemenike, koji se, po povratku iz izgnanstva, suočava s dubokim razočaranjem zato što je zatekao pleme koje se nalazilo na ivici raspada. U njegovim očima, kolonizator je izvojevao pobjedu bez stvarne borbe, oduzevši mu mogućnost da se dokaže kao ratnik i branilac svoje zajednice. Ovaj osjećaj nemoći dodatno se produbljuje pojavom gospodina Smita, koji predstavlja potpunu suprotnost umjerenom i tolerantnom gospodinu Braunu:

„Naslednik gospodina Brauna bio je velečasni Džejms Smit, koji je bio potpuno drugačiji od njega. Otvoreno je osuđivao politiku kompromisa i prilagođavanja koju je vodio njegov prethodnik. Stvari je video kao crno-bele, a one crne su za njega bile zlo.“ (Ačeebe, 2008: 156)

Velečasni Smit u potpunosti preuzima diskurs klasične imperijalne ideologije 19. vijeka, onako kako ga definiše E. Said (2002: 50), u kojem se kolonizovani narodi opisuju kroz pojmove poput „inferioran“, „pokoren“, „potčinjen“ i „divlji“. Izjava gospodina Smita da sve što nije bijelo jeste zlo, predstavlja krajnju tačku ideološke isključivosti. Situacija eskalira nakon sastanka vođa plemena i oblasnog sudije, gdje se još jednom manifestuje neravnompravna pozicija kolonizovanih: nakon što im je obećan dijalog, vođe Umuofija bivaju uhapšene, a sudija, predstavnik kolonijalne pravne i administrativne moći, im se obraća riječima koje jasno pokazuju prezir i manipulaciju, dodatno potvrđujući Saidovu tezu o „tišini“ i potiskivanju glasa kolonizovanih naroda:

„Ako budete sarađivali sa nama“, rekao je oblasni sudija nešto kasnije, „nećemo vam naneti nikakvo zlo. Vama i vašem narodu doneli smo pravdu da biste mogli da budete srećni. Ako vas neko bude zlostavljao, doći ćemo da vam pomognemo. Međutim, isto tako nećemo dozvoliti da vi zlostavljate druge. Ovde imamo sud u kome sudimo i delimo pravdu, a ovaj sud isto je kao onaj u zemlji iz koje potičem i kojom vlada velika kraljica. Pozvao sam vas jer ste se udružili da zlostavljate druge – da palite tuđe kuće i svetišta u kojima se ljudi mole. Takve stvari ne smeju da se događaju u zemljama naše kraljice, koja je najmoćniji vladar na svetu.“ (Ačeebe, 2008: 164)

Oblasni sudija i velečasni Smit predstavljaju figure kolonijalne vlasti, oličene u liku bijelog čovjeka, koji se u romanu pojavljuje kao glasnik britanske imperijalističke ideologije. U njihovom shvaćanju, saradnja s domorodačkim stanovništvom podrazumijeva potpunu poslušnost pripadnika plemena, dok se sprovođenje pravde tumači kao sredstvo civilizacijskog uzdizanja zajednice. Dok je gospodin Braun propovijedao u duhu mira, tolerancije i strpljenja, velečasni Džejms Smit predstavlja njegovu potpunu suprotnost – oličenje nehumanosti. Ačebe na taj način pokazuje da kolonizacija ne mora nužno podrazumijevati brutalno nametanje normi i vrijednosti. Dolazak kolonijalne vlasti izaziva duboke podjele unutar plemena, primoravajući njegove članove da se opredijele između prihvatanja nove religije i kulturnih obrazaca koje nameće Zapad i očuvanja tradicionalnih vrijednosti i vjerovanja.

Nakon što ih je oblasni sudija pustio na slobodu, Okonkvo se zaklinje da će se osvetiti zbog poniženja i nasilja koje je pretrpio u sudu kolonijalne vlasti. Njegova odlučnost je nepokolebljiva – ukoliko Umuofije odluče da započnu rat protiv bijelog čovjeka, on će biti u potpunosti posvećen toj borbi; ukoliko zajednica izabere put pasivnosti i straha, Okonkvo najavljuje da će se sam osvetiti. Nakon sazivanja vijeća plemena, ključno pitanje koje se postavlja jeste: kako odgovoriti na prisustvo i djelovanje bijelog čovjeka? Prije nego što atmosfera na skupu dostigne vrhunac, riječ uzima Okika, jedan od najuglednijih vođa plemena, obraćajući se okupljenima sljedećim riječima:

„Podelili su naše pleme i otišli svojim putem. Mi koji smo se ovog jutra okupili na ovom mestu ostali smo verni svojim očevima, ali su nas naša braća napustila i otišla kod stranca da zajedno sa njim blate svoju domovinu. Ako se budemo borili protiv njega, borićemo se i protiv njih i na taj način možda proliti krv saplemenika. Međutim, to moramo učiniti. Naši očevi nisu ni sanjali da je nešto tako moguće – nikada nisu ubijali svoju braću. Ali oni nisu znali za belog čoveka. (...) Zagađenu vodu moramo iscrpsti dok nam je još uvek samo do članaka...” (Ačebe, 2008: 171)

Okikin govor predstavlja svojevrsnu sintezu ključnih događaja koji su zadesili pleme od trenutka dolaska kolonizatora. Najveći uspjeh kolonizacije, kako se implicira, nije bila fizička dominacija, već unutrašnja podjela među samim članovima plemena. Borba protiv bijelog čovjeka, kako Okika ističe, nužno postaje borba protiv vlastite braće – onih koji su prihvatili novu vjeru i time se udaljili od tradicionalnih vrijednosti. U tom smislu bijeli čovjek postaje simbol najdublje destruktivne sile – one koja ne uništava samo fizički, već uspijeva da izbriše duhovni i kulturni kontinuitet plemena koje je vjekovima opstajalo u skladu sa svojim zakonima, običajima i vjerovanjima.

U trenutku kada vođa glasnika prenosi Okonkvu naređenje bijelog čovjeka da se okupljanje prekine, Okonkvo gubi kontrolu i, naočigled prisutnih, ubija glasnika mačetom. Ovaj čin predstavlja prekretnicu u romanu – trenutak u kojem se narativna tenzija, izgrađivana kroz iščekivanje otvorenog sukoba između domorodačkog i kolonijalnog svijeta, razlaže u tišini i nemoći. Umjesto kolektivnog otpora, svjedočimo totalnom muku zajednice, što simbolizuje konačnu prevlast kolonijalne sile i slom tradicionalnog društvenog poretka. Okonkvo, koji je do posljednjeg trenutka gajio ideju o mogućnosti borbe za slobodu, ostaje potpuno sam u toj viziji. Njegovo samoubistvo nije čin slabosti, već krajnji izraz protesta – umjesto da dozvoli da mu oblasni sudija, predstavnik kolonijalne vlasti, presudi i simbolički dovrši njegovo poniženje, Okonkvo odlučuje da sam upravlja svojim krajem:

„Obierika, koji je nepomično zurio u telo svog prijatelja, iznenada se okrenuo oblasnom sudiji i rekao ljutitim glasom: ‘Ovaj čovek bio je jedan od najvećih ljudi Umuofija. Primorali ste ga se ubije i sada će biti sahranjen poput psa...’ Nije mogao da kaže ništa više. Glas mu je podrhtavao toliko da je gušio i same reči. , ‘Zaveži!’, uzviknuo je jedan od glasnika potpuno nepotrebno.“ (Ačebe, 2008: 174)

Ukoliko čin ubistva bijelog čovjeka predstavlja narativnu kulminaciju romana, tada Okonkvovljevo samoubistvo označava neizbježan i tragičan rasplet – ne samo jedne lične sudbine, već i simbolični kraj čitave plemenske zajednice. Obierika, Okonkvovljev bliski prijatelj, preplavljen je emocijama i dubokim osjećajem gubitka; imao je mnogo toga da kaže o čovjeku čiji život je bio oličenje borbe, ponosa i otpora. Međutim, više nije bilo istinskih slušalaca – na jednoj strani stajao je oblasni sudija, a na drugoj masa saplemenika, zatečena, zbunjena i nijema pred tragičnim ishodom. Roman se, najzad, završava rečenicom oblasnog sudije, koji bilježi svoju sljedeću dužnost:

„Tokom mnogo godina koje je proveo naporno radeći na tome da se civilizacija uspostavi u različitim delovima Afrike, naučio je nekoliko stvari. Jedna od njih bila je da oblasni sudija ne sme da prisustvuje nedostojnom činu skidanja mrtvog čoveka s drveta. Ako bi tako nečemu poklonio pažnju, urođenici bi stekli loše mišljenje o njemu.“ (Ačebe, 2008: 175)

Bijeli čovjek se u romanu *Things Fall Apart* ne pojavljuje kao kompleksan lik s vlastitim mislima i emocijama, već isključivo kao sredstvo realizacije kolonijalnog projekta. Ironični ton posebno dolazi do izražaja u završnom pasusu romana, gdje saznajemo da je bijeli čovjek „naporno radio“ na uspostavljanju civilizacije među domorodačkim plemenima, kao i šta je

u tom procesu „naučio“ o lokalnim običajima. U planiranoj knjizi pod naslovom *Pacifikacija primitivnih plemena iz donjeg toka Nigera*, zamišljenoj da bude hronika kolonijalnog djelovanja, autor planira jedno poglavlje posvetiti Okonkvu – čovjeku koji je ubio glasnika i potom izvršio samoubistvo – čime se njegova složena tragična sudbina svodi na anegdotu koja treba poslužiti kao ilustracija kolonijalne „misijske mira“. Već sam naslov knjige, kao i način na koji se planira predstaviti Okonkvu, jasno oslikavaju ideološku poziciju bijelog čovjeka kojoj se Ačebe kroz čitav roman suprotstavlja – da je bijelom čovjeku, navodno, namijenjena civilizatorska uloga.

ZAKLJUČAK

Kolonijalna percepcija afričke kulture i dalje je prisutna – stanovnici afričkog kontinenta nerijetko se posmatraju kroz prizmu primitivizma i kulturne različitosti. Romanom *Things Fall Apart* Činua Ačebe nudi alternativnu perspektivu time što predstavlja pogled na evropskog kolonizatora iz ugla afričkog subjekta. Autor ukazuje na činjenicu da ne postoji istinski prostor za interkulturalni dijalog budući da dominaciju zadržavaju evropski normativi i vrijednosti. U tom smislu relevantna je tvrdnja E. Saida, koji ističe da su svi neevropski prostori na marginama zapadnog društva, a da je neevropski svijet, u službi evropske dominacije, predstavljen na način koji joj je omogućio trajnu vladavinu. Ta vladavina se ogleda u hijerarhijskom odnosu između metropole i prekomorskih teritorija, gdje se bijeli evropski muškarac, predstavnik Zapada i hrišćanstva, postavlja iznad svih onih naroda koji, geografski i moralno, naseljavaju oblasti izvan Evrope (Said, 2002: 207).

Lik bijelog čovjeka je u ovom radu prikazan paralelno s narativom o Okonkvu, budući da se njegova slika najvećim dijelom oblikuje kroz Okonkvovljeva razmišljanja, kao i putem Obierikinih zapažanja izrečenih tokom posjete Okonkvu u izgnanstvu. Ačebe lik bijelog čovjeka prikazuje kroz tri ključne figure: gospodina Brauna, velečasnog Smita i oblasnog sudiju. Stereotip bijelog čovjeka kao kolonizatora, koji ne uvažava kulturološke razlike, djelimično se razgrađuje u liku gospodina Brauna. Nasuprot tome, stereotip o nasilnoj i netolerantnoj kolonijalnoj sili potvrđuje se u likovima velečasnog Smita i oblasnog sudije, koji nastupaju sa nerazumijevanjem prema autohtonoj kulturi. Ačebe istovremeno upućuje kritiku i samom Okonkvu – njegovoj opsjednutosti veličinom, snagom i tradicionalnim idealima muškosti, što ga dovodi do tragične zaslijepljenosti. Bijelom čovjeku zamjera ideološku zatvorenost i imperativ asimilacije kolonizovanih naroda. Bijeli čovjek u Ačebeovom romanu ostaje gotovo bezličan – njegove misli i unutrašnji svijet potpuno su potisnuti. Time Ačebe uspostavlja ironičnu paralelu sa kolonijal-

nom narativnom tradicijom – upravo ono što su evropski autori činili afričkim likovima, on sada čini predstavnicima kolonijalne sile.

Postavlja se pitanje da li je Okonkvovljeva žrtva bila uzaludna, te da li ga treba posmatrati kao heroja ili kao žrtvu okolnosti. Njegov čin samoubistva predstavlja simboličku potvrdu procesa nestajanja – kako tradicionalnog društvenog poretka, tako i ličnog identiteta. Paradoksalno, upravo tim činom Okonkvo prvi put svjesno krši običaje svoga naroda. Naime, u kontekstu Igbo kulture, samoubistvo je zločin protiv Boginje zemlje, zbog čega tijelo samoubice postaje nečisto, te ga ne smiju sahraniti saplemenici, već to pravo imaju isključivo stranci. S obzirom na to, Okonkvo se može posmatrati kao žrtva. Istovremeno, moguće ga je tumačiti i kao tragičnog heroja – onog koji radije bira smrt po sopstvenim pravilima, nego život u potčinjenosti kolonijalnom poretku. Hrabri ratnik s početka romana, oličenje snage i odlučnosti, umire obespravljen, obesmišljen i ponižen – obješen, izolovan i bez dostojanstva. Ačebe kroz ovu narativnu dinamiku problematizuje dvije krajnosti: samovolju i ideološku agresiju kolonizatora, te isključivost onih koji se, poput Okonkva, čvrsto drže tradicije čak i kada ona postaje destruktivna. U tom smislu roman poručuje da ni kulturni imperijalizam, ni slijepa odanost tradiciji ne vode ka očuvanju identiteta, već ka njegovom postepenom uništenju. Okonkvovljeva smrt ne donosi samo kraj pojedinca, već potvrđuje nemoć zajednice da odgovori na kolonijalni pritisak i konačni poraz duhovnog nasljeđa koje je generacijama prenošeno.

Literatura:

- Ačebe, Činua. (2008). *Svet koji nestaje*, prev. Vesna Petrović. Beograd: Dereta.
- Baba, Homi. (2004). *Smeštanje kulture*, prev. Rastko Jovanović. Beograd: Čigoja štampa.
- Melas, Natalie. (2007). *All the Difference in the World: Postcoloniality and the Ends of Comparison*. Stanford: Stanford University Press.
- Said, Edvard. (2002). *Kultura i imperijalizam*, prev. Vesna Bogojević. Beograd: Čigoja štampa.

THE IMAGE OF THE *WHITE MAN* IN CHINUA ACHEBE'S NOVEL *THINGS FALL APART*

This paper aims to explore the way in which the image of the European, or the white man and the missionary is portrayed from the perspective of the Igbo tribe in the novel „Things Fall Apart“ of Nigerian author Chinua Achebe. In the process of the indigenous population of the African continent confronting the inevitable arrival of Western civilization, Achebe presents two perspectives on the colonial experience – the European and the African. The central research question of this paper is whether Achebe, in his representation of the white man, deconstructs the stereotypes of the missionary and the colonizer, or, on the contrary, affirms and reinforces the existing ones. Relying on theoretical insights into colonial discourse and the formation of cultural stereotypes, particularly the works of Edward Said and Homi Bhabha, the paper seeks to present various modalities of perceiving the European missionary: is he seen as an enlightener who brings a superior culture and religion or as a destructive force that must be resisted in order to preserve tribal tradition? The image of the white man is constructed from the perspective of the main character Okonkwo, the loudest opponent of the Christian doctrine, as well as from the perspective of his tribesman Obierika, who implicitly admits that the white man's victory was the result of the Igbo tribe's internal weaknesses – divisions within the tribe had begun even before the arrival of the colonizers, which ultimately enabled their domination. The analysis is based on the comparative method, through the comparison of relevant characteristics of European and African identity, as well as textual analysis, with special attention to the characters' discourse. The discourse is analyzed through character analysis and the consideration of the socio-historical context that shaped Achebe's work.

Keywords: *Chinua Achebe, Igbo tribe, postcolonialism, white man, stereotypes, identity*

Izvorni naučni rad
UDK: 821.111.09Šekspir V.

Sandra NOVKINIĆ (Bihać)

Pedagoški fakultet

Univerzitet u Bihaću

sandra.novkinic@unbi.ba

sandra_novkinic@hotmail.com

LADY MACBETH AS A BLUEPRINT FOR SCARLETT O'HARA AND AMY DUNNE

The paper deals with the research of connection between the female characters in the works of literature that were created in different time periods. First of all, it deals with the significance of William Shakespeare's character Lady Macbeth that served as a blueprint for the creation of female characters whose power stems from intelligence, manipulation, and a willingness to transgress moral and gender norms. The aim of this paper is to emphasize the role and significance of the character of Lady Macbeth in creation of complex and ambitious female characters such as Scarlett O'Hara (*Gone with the Wind*) and Amy Dunne (*Gone Girl*). After analysing William Shakespeare's *Macbeth*, Margaret Mitchell's novel *Gone with the Wind* and *Gone Girl* by Gillian Flynn, using the comparative and analytical-interpretative method, it is concluded that Scarlett O'Hara and Amy Dunne embody ambition, manipulation, and psychological complexity characteristic of Lady Macbeth, emerging as modern iterations of the same archetype that refuse to conform to limitations of any kind. In this paper, special attention is devoted to emphasizing the importance of the female characters who defy societal expectations and refuse to play by the rules and who disturb and fascinate audiences/readers in equal measures.

Key words: blueprint, female characters, ambition, manipulation, Lady Macbeth, Scarlett O'Hara, Amy Dunne

INTRODUCTION AND THEORETICAL OVERVIEW

William Shakespeare is a man of countless epithets best known for his literary works, contribution to the arts and the whole of English language. The reason behind his fame has been debated for centuries but it is most often at-

tributed to his ability to manipulate language and utterly grasp the multitudes of human nature. One of the works where he masterfully showcased all of this and more was in his well-known tragedy *Macbeth*, presumably first performed in 1066 and later published in the First folio in 1623 (Boyce, 2005). When it is about his portrayal of female characters, he shows a deep understanding of their position in the society and the complexities of human character, that is to say that Shakespeare is not without a flaw in his depictions: „William Shakespeare reveals an uncanny insight into the social problems facing Elizabethan women throughout his plays. Shakespearean female characters take on a variety of roles and traits depending on the genre of the play“ (Greer, 2003: 135). He gives his female characters ambitions and their own personal convictions. However, most often he does at the end have them conform to the ideas of the Elizabethan society and those who do not, do not see a happy ending. More precisely, Lady Macbeth remains to this day synonymous with the ideas of ambition. But, the extent of the popularization of such character is the reason to look at two contemporary works written by female writers, *Gone with the Wind* by Margaret Mitchell and *Gone Girl* by Gillian Flynn, and to explore the main female characters (Scarlett O'Hara and Amy Dunne), their stories and common themes, analysing to what extent can Shakespeare's influence be felt (or is it that ambition and powerful women in fiction simply seem to fall into common tropes). Each of these characters understands and exploits the expectations placed upon women.

Lady Macbeth manipulates Macbeth by challenging his masculinity and masking her own intentions under a veneer of hospitality. Her famous line, „look like the innocent flower, but be the serpent under't“ (Shakespeare, 1965: 1.5.65), encapsulates her philosophy. According to Anna Jameson, Lady Macbeth though endowed with the profoundest affections, the loftiest energies, and the rarest powers, is nothing but „a fierce, cruel woman, brandishing a couple of daggers, and inciting her husband to butcher a poor old king“ (Jameson, cited in Bloom, 2008: 98). In her mind ambition is represented as the ruling motive, an intense passion which is gratified at the expense of every righteous principle and every feminine feeling. Her amazing power of intellect, determination of purpose, and strength of nerve, solidify her as fearful in herself as her deeds are hateful. Yet she is not a mere monster of depravity with whom other women have nothing in common. Lady Macbeth's importance lies in her ability to influence her husband when she urges him to murder king Duncan. She even insinuates that he is „not an adequate man if he gives in to his fears“ (Boyce, 2005: 360). Her grim fervour not only makes her fascinating but also illuminates Macbeth's relationship to evil as the most important element of the play. Moreover, Lady Macbeth is not a simple cartoon of villainy since Shakespeare's characters are never one-dimensional. She too

is (though only subconsciously) repelled by the evil inherent in murder. The sleepwalking scene demonstrates that she simply cannot tolerate her too-hastily accepted immersion in evil. It must be acknowledged that she is (along with her husband) victim of evil as well as its instrument.

Scarlett O'Hara, the main character in *Gone with the Wind*, is a master performer playing the role of the charming Southern belle while secretly calculating her next move. She wins allies and resources through beauty and flirtation while concealing her true motivations: „Scarlett hasn't got time to worry about whether we love her or not; she drops the coquette act, then trots it out occasionally“ (Haskell, 2009: 118). Mitchell's masterpiece pleases audience with Scarlett's contradictory attitude or with her victimisation (a tool that incites readers to support her as a character). She possesses a rare powerful attitude which made her misunderstood and different: „Ultimately, Scarlett does pay the price for her independent nature – loneliness. She feels different from other women and other Southerners“ (Spanbauer, 2000: 52). Scarlett O'Hara is ruthlessly ambitious, willing to manipulate and deceive to preserve her family's wealth and status. What is more, her marriages are strategies, not romances, (much like Lady's Macbeth use of her relationship with Macbeth to achieve her goals). Often going beyond societal rules, Scarlett does what she thinks is right. In an age which constantly tried to subjugate women, she represented the free-spirited, self-willed, independent women: „She exercised power and was disciplined by mechanisms of power that operated in and through her“ (Spanbauer, 2000: 70).

Gillian Flynn's Amy Dunne is portrayed as a complex, morally ambiguous female character that sparked debates regarding gender roles, societal expectations, and the portrayal of women in contemporary literature. She uses emotional appeals, credibility, and logic to manipulate both, the characters within the story and the readers themselves. In her study, Ellen Bain argues that Amy's ability to persuade is a commentary on the power of mass media and public perception in shaping narratives, especially in the context of criminal justice. She also highlights how Amy's privileged status plays a crucial role in her manipulation, suggesting that her actions reflect broader societal biases favouring white women in the justice system: „Because of the utilization of her privilege as a white female 'victim', it was easy for Amy to convince everyone in the novel, including the readers, to go along with her side of the story“ (Bain, 2023: 34). Noting the debate over whether her portrayal is a feminist statement or a reinforcement of negative stereotypes about women professor Natalie Wilson who teaches Literature and Women's Gender and Sexuality Studies at California State University San Marcos, discusses the critical reception of Amy Dunne's character:

Yes, Amy is a woman, but she is an *excessively* privileged one. So privileged, in fact, that she has the necessary funds, skills, know-how and spare time to concoct a near iron-clad story in which she convinces the media, the law, her community and her family that she has been raped, abused by her husband. [...] Amy is a narcissistic, vain and shallow, and has enough time on her hands to fill her calendar with carefully labelled, colour-coded Post-Its with details of her murder plot.¹

She controls the narrative around her life, crafting an intricate plan to fake her disappearance to punish her husband and regain control. Her villainy is tied to how well she understands (and abuses) gendered assumptions.

These analyses provide a multifaceted view of Amy Dunne as a character who defies simple categorization. They highlight her as a product of her environment, shaped by societal expectations and personal experiences, and as a figure who challenges traditional narratives about women in literature.

Feminist or Just Strong Female Characters

The term *feminist* today is difficult to define with the waves that it has been through. First two waves of the movement which argued for access to education, voting rights and rights of female workers had clear and achievable goals. With the movement entering the third wave and the development of digital space, feminist theory began to branch out especially because of the presence of mainstream media and their (mis)use of the idea. What was once a fight for women to have equal rights and opportunities between sexes, „a strong female character“ (Austin, 2021: 3) became a marketing catch to promote a movie or a book which does not in reality dive into feminist history or theory, but simply uses the idea as a red herring for progressivism when the media may, in fact, be advocating for anti-feminist actions.

Before opening the discussion on the perception of characters created in the image of Lady Macbeth as a blueprint, there is a need to look back on how women were perceived at the time the character was conceived and (not only look at the position of the most important woman in the country, but all women) to what extent Shakespeare's writing reflects the ideas of women at the time. There is also an open question about how the digital postfeminist movement perceive Lady Macbeth, as a feminist character or as just another strong female character who lacks substance.

¹ Wilson, N. (2014). „What's Missing From the *Gone Girl* Debate? Privilege!“, *Ms Magazine*, March 10 msmagazine.com/2014/10/3/whats-missing-from-the-gone-girl-debate-privilege/, last accessed 5/20/2025

But, truth is that Lady Macbeth and the selected female characters, as having been constructed in her image, actually do not reflect the position of women in the time their stories are set. And even though they are women who reside in patriarchal society, especially Lady Macbeth, neither her nor Scarlett O'Hara nor Amy Dunne are feminist characters. If led by the contemporary idea of strong female character, Lady Macbeth and the other two above mentioned characters could be classified as belonging to that specific category.

LADY MACBETH AS A BLUEPRINT FOR SCARLETT O'HARA AND AMY DUNNE

The term blueprint is the key by which the female characters from different literary periods will be presented focusing on the points where the most similarities could be found. It does not mean that characters from the later literary periods are entirely based on the character of Lady Macbeth but that there is an intentional or unintentional similarity between them.

The works under discussion, *Macbeth*, *Gone with the Wind* and *Gone Girl*, are all set in different periods of time with hundreds of years between them. However, despite the mentioned time difference, what should definitely be taken into account are the ways in which the female characters of these stories share the same characteristics, what kind of a purpose do these characters serve and why do they rise to prominence.

Gender Issue

Many literary works with leading female characters deal with their positions in the society with a strict focus on gender and relationships between genders, and *Macbeth*, *Gone with the Wind* and *Gone Girl* are not an exception. One could easily say that the theme of gender is unavoidable because they are women, they identify as women, yet they possess qualities most frequently found in male characters. Another reason for gender being such a focal point is that it is a characteristic pointed out by all three of the characters as an item stopping them from achieving things otherwise available to their gender acting, as a restriction on their behaviour that is often excusable or justified in men.

Lady Macbeth immediately explains that cruelty is not a characteristic appropriate or found in a woman:

Come, you spirits
That tend on mortal thoughts, unsex me here,
And fill me from the crown to the toe top-full
Of direst cruelty. (Shakespeare, 1965: 1.5.39)

These lines help to discover that gender is something she feels held back by at least to a certain extent in contexts of an ability to be cruel and commit murder, hence wishing to be more like a man. According to Lady Macbeth, any cowardly or emotional behaviour is prescribed to be womanly:

Oh, these flaws and starts,
 Impostors to true fear, would well become
 A woman's story at a winter's fire,
 Authorized by her grandam. Shame itself!
 Why do you make such faces? When all's done,
 You look but on a stool. (Shakespeare, 1965: 3.4.63)

When considered to what extent the notion of masculinity is connected to the themes of bravery in *Macbeth* and lack of one, it is then immediately equated as a woman's trait. Besides that instance of direct referral to a woman, Lady Macbeth is much more involved in the happenings of the court and kingship than any duties of a Queen. Her relationships to other women are non-existent. And both, *Gone with the Wind* and *Gone Girl* differ from *Macbeth* in that way. In both works there are female relationships crucial to the story but they lack true friendship or even an honest bond between two people.

In *Gone with the Wind* Scarlett O'Hara multiple times brings up the position and role of men in the society compared to women by expressing her desire to be a man: „Oh, you are – I wish I was a man! I'd call you out and –“ (Mitchell, 2021: 149). Reasons for her desire happen to be that of women a certain kind of behaviour is if not demanded than expected. Throughout the story it could be seen her progress from conforming to those expectations while she found herself in a position directly tied to class and marital status: „If she were a man she would have that mill, if she had to mortgage the store to raise the money“ (Mitchell, 2021: 413). Scarlett rightly points out that her gender is the obstacle standing in her way, stopping her from achieving something available to any man, even one less capable than her. When it is about relationship with other women, looking at *Gone with the Wind*, the relationship between Scarlett and Melanie, one could easily argue, is the most important one in the novel. Melanie considers Scarlett to be a sister to her as if they are blood related. On the other hand, even though Scarlett has actual sisters, her bond with Melanie is the closest one she has out of all female characters. Yet, time and time again she refers to Melanie as stupid: „How could Melly be so stupid as not to guess the secret of her love of Ashley?“ (2021: 216). But even Scarlett herself admits that despite being foolish Melanie does not lack common sense: „Melanie was like her aunt in many ways. She had her shyness, her sudden blushes, her modesty, but she did have common sense – ‘Of a sort, I'll admit that’, Scarlett

thought grudgingly“ (2021:103). To Scarlett, Melanie is stupid for a plethora of reasons but they all seem tied to *womanly* characteristics of kindness, tenderness and to an extent obedience and not actual foolishness/stupidity.

In *Gone Girl*, the female relationships exist although Amy Dunne observes women almost always from the perspective of male and female relationships. She actually hates men for what her husband did to her (infidelity) and she hates women because a woman was a part of her husband's infidelity. Explaining the concept of the Cool Girl as a passive woman submitting to her man's wishes, she offers perhaps the most in-depth insight into her perception not only of women but also of male and female relationships:

Men always say that as the defining compliment, don't they? She's a cool girl. Being the Cool Girl means I am a hot, brilliant, funny woman who adores football, poker, dirty jokes, and burping, who plays video games, drinking cheap beer, [...] Cool Girls never get angry; they only smile in a chagrined, loving manner and let their men do whatever they want. (Flynn, 2012: 210)

In this monolog Amy Dunne points out the dynamic in contemporary heterosexual relationships and expectations the society, and men in particular, put on women, but she also outright blames women for complying with it. She considers every woman who fits into her own perception of a Cool Girl to be pathetic and only behaving in a particular manner to please a man and not because it is her choice. And Amy's most meaningful female relationship is with her „best friend“, Noelle Hawthorne:

I knew I needed a pliant friend for my plan, someone I could load up with awful stories about Nick, someone who would become overly attached to me, someone who'd be easy to manipulate, who wouldn't think too hard about anything I said because she felt privileged to hear it. Noelle was the obvious choice. (Flynn, 2012: 244)

Noelle Hawthorne is a Midwestern stay at home mom who she (Amy) uses as a sort of an alibi that Amy Dunne was actually a good person, who also steals Noelle's urine to fake her own pregnancy.

After all, when it is stated „the desire to be a man“ regarding to selected female characters (Lady Macbeth, Scarlett O'Hara and Amy Dunne), specific moments are pointed out in the stories where the characters feel they would benefit if they were men in regards to male social status, physical or emotional (in)stability. The female characters in the stories that are of the main focus do not experience gender dysphoria or feel they would be more comfortable as men. They do not even necessarily think of men as outchassing women in any aspect of life either. In fact, there is a number of instances where the female characters put down male and other female characters.

Support, acceptance, respect, understanding, meaningful discussion that do not necessarily revolve around men are some of the staples of what is today considered a well written, meaningful portrayal of female dynamics. This cannot be found in *Macbeth*, *Gone with the Wind* and *Gone Girl*, at least not from the point of view of Lady Macbeth, Scarlett O'Hara and Amy Dunne. The ways in which these characters perceive other female characters tells a lot about their overall, not so good relationship with the female gender.

A Challenging (Over)Ambition

In *Macbeth*, *Gone with the Wind* and *Gone Girl*, ambition comes in a number of shapes and sizes but the fact is that Lady Macbeth, Scarlett O'Hara and Amy Dunne have a desire and a goal and make themselves unstoppable when it comes to achieving it. Their ambition is about propping themselves above others. However, ambition is not a trait which should be condemned when in the minds and hearts of people who consider justice and kindness to be positive, desirable things where many are allowed to progress. It is a desirable trait in business and academic fields and a reason behind numerous achievements of humanity. Unfortunately, humanity has also proven that like above mentioned female characters, people often will stop at nothing to achieve what they wish for. So, it can be said that these women are extremely self-centred and self-absorbed. According to Lady Macbeth:

What beast was 't, then,
That made you break this enterprise to me?
When you durst do it, then you were a man;
And to be more than what you were, you would
Be so much more the man. Nor time nor place
Did then adhere, and yet you would make both.
They have made themselves, and that their fitness now
Does unmake you. (Shakespeare, 1965: 1.7.47)

To Lady Macbeth, the ends justify the means and what she wishes for must be achieved under any means possible.

For Scarlett O'Hara, examples of ambition are present in the entirety of literary work which is incredibly similar to Lady Macbeth, but perhaps one of the most striking ones is her marriage to Frank Kennedy:

Frank Kennedy, at present, was her future. At least, he had the store and he had cash money. And if she could only marry him and get her hands on that money, she could make ends meet at Tara for another year. And after that – Frank must buy the sawmill. She could see for herself how

quickly the town was rebuilding and anyone who could establish a lumber business now, when there was so little competition, would have a gold mine. (Mitchell, 2021: 410)

Her other marriages are notoriously devoid of love but the marriage to Frank is entirely out of self-interest and ambition. She sees him as a stepladder which could be helpful and in the process she even backstabs her sister by taking away the man she has fancied for years.

And when it comes to Amy Dunne, her ambition is expressed in a different but clear way. It is defined by the word *win*, as to her if she is not winning it is a pointless matter. In her love life she has to win by having the perfect boyfriend and husband and in death, her winning would be her cheating husband dying: „No, he does not get to win. So, I began to think of a different story, a better story that would destroy Nick for doing this to me. A story that would restore my perfection. It would make me the hero, flawless and adored“ (Flynn, 2012: 234). Amy is methodical and clever but lacks emotion. She is also ambitious but not necessarily in achieving higher status like other characters of the discussion because from the beginning to the end, she has everything. Her winning is personal and perhaps for that even more cruel.

Thinking ahead, how could Lady Macbeth, Scarlett O'Hara and Amy Dunne get their own way, how can they further their position, is not even second nature to them, it is actually, their only nature.

Murderous Ladies

Some might even prioritize cruelty to ambition as a defining trait of Lady Macbeth, Scarlett O'Hara and Amy Dunne when it comes to their personalities. Each of them has exhibited enough cruelty that one could easily argue how they do not perpetuate being ambitious women but cruel ones. When discussing the topic of cruelty, murder is an action that each of these three female characters has in common.

Lady Macbeth, even though perhaps most closely associated with taking one's life, is the only one out of three that does not do it herself. For that reason, when it comes to her one shall take a look at her advocacy for murder:

Was the hope drunk
Wherein you dressed yourself? Hath it slept since?
And wakes it now, to look so green and pale
At what it did so freely? From this time
Such I account thy love. Art thou afeard
To be the same in thine own act and valour

As thou art in desire? Wouldst thou have that
Which thou esteem 'st the ornament of life,
And live a coward in thine own esteem,
Letting „I dare not „wait upon“ I would,“
Like the poor cat i'th' adage. (Shakespeare, 1965: 1.7.35)

She explains and argues in favour of murder by poking into Macbeth's masculinity and framing him as a coward for not wishing to murder a man, at first. Then, adds on that that murder is the only way because otherwise he would never get anywhere in life. To Lady Macbeth, loss of life for a crown seems a fair transaction without care what else gets lost in the prospect, at the time not aware how it might affect her.

To Scarlett O'Hara murder is not a planned event, instead it is something that happens to her and she does take responsibility for it but never voices remorse:

„I won't think about it anymore“, she decided. „It's over and done with I'd have been a ninny not to kill him. I recon – I recon I must have changed a little since coming home or else I couldn't have done it. She did not think of it consciously but in the back of her mind, whenever she was confronted by an unpleasant and difficult task, the idea lurked giving her strength: „I've done murder and so I can surely do this.“ (Mitchell, 2021: 298)

Not that she exactly wears it as a badge of honour, but it is just something that she does practically in the middle of the story. She justifies it swiftly, flatly admitting to herself what's done is done, and it almost serves as a reminder that if she could murder a man, she is capable of anything else in life.

And Amy Dunne, very similar to Lady Macbeth, is very murder obsessed. She plans her own disappearance and murder. She does it with an idea of framing her husband, getting him into prison and then on death row where he would be murdered. Almost at the end, she gets an opportunity to tie her own story up in a rather messy bow by committing murder: „'She killed him', I said. 'She killed Desi because he was basically... he was annoying her, he was power-playing her, and she realized she could kill him, and it was her way back to her old life, and she could blame everything on him...'“ (Flynn, 2012: 370). Amy's murder, unlike Scarlett's, is planned. Just as Lady Macbeth she sees it as a logical option, but her planning is far more meticulous than Lady Macbeth's. Amy pride herself on her intelligence, to-do lists and diligence. The murder is methodical since every step is planned by a woman who is either a clear sociopath, or has simply consumed too many crime thrillers. But it is also emotional as she kills the man who was at a point in past her boyfriend

which is the closest relationship between the female characters under discussion and their victims.

Motherhood in (Non)Existence

Motherhood could easily be labelled as one of the more interesting topics of discussion when it comes to drawing parallels between the characters of Lady Macbeth, Scarlett O'Hara and Amy Dunne. It is almost never the first thing to think of in association with them, but it is ever-present. Indeed, none of these characters exhibit a motherly instinct or kindness of a mother. Since *Macbeth*, *Gone with the Wind* and *Gone Girl* are set in different time periods, each period differs in the way of importance of bearing a child. From exponentially important to (today's) a choice to not have a child which is, by many, still being frowned upon but accepted. However, a queen not having a child at that time is a shocking ordeal, and Macbeth himself becomes a king without an heir. His wife is a queen that states how mother's milk is something that produces weaklings and nothing else:

I have given suck, and know
How tender 'tis to have the babe that milks me.
I would, while it was smiling at my face,
Have plucked my nipple from his boneless gums
And dashed the brains out, had I so sworn as you
Have done to this. (Shakespeare, 1965: 1.7.54)

Her terribly cruel words along with shocking imagery paint a picture of an innocent child in the arms of its mother and getting crushed by her, the one we expect to protect the baby the most. Usually, a woman without a child will often be observed as if something is wrong with her which is harmful speculation, but in Lady Macbeth's case one almost feels glad that she has no children.

On the other hand, Scarlett O'Hara has three children and even that does nothing to endear her towards them: „Be a little man, Wade, and stop crying or I will come over and slap you.' Why had God invented children, she thought savagely as she turned her ankle cruelly on the dark road – useless, crying nuisances they were, always demanding care, always in the way“ (Mitchell, 2021: 269). Motherly instinct and love is not something that Scarlett ever discovers in herself. She is self-centred around her children as she is around anyone else. To her, they are a bother, a chore and she is not even the one that takes care of them. Children are something unfortunate that happens to her and ruins her figure and stop her from attending parties. She openly admits how she wishes she were unable to love them.

In *Gone Girl* children are an idea that slowly bides its time in the story and then at the very end becomes one of the key aspects. Amy Dunne often comments not only on the prospect of having a child but also birth: „I was the girl who battled oblivion and won. The chances were about 1 percent, but I did it. I ruined my mother’s womb in the process – my own prenatal Sherman’s March“ (Flynn, 2012: 221). The description of her own birth Amy presents with as vivid and brutal words as the words of Lady Macbeth. There is also Amy’s opinion on pregnancy and having children in the first place: „Americans like what is easy, and it’s easy to like pregnant women – they’re like ducklings or bunnies or dogs. Still, it baffles me that these self-righteous, self-enthralled waddlers get such special treatment“ (2012: 244). She also uses children as another tool in getting her own way. Her pregnancy becomes just another thing with which she can manipulate and control her husband.

CONCLUSION

In the character of Lady Macbeth, William Shakespeare introduced a female protagonist that offers insight into not only thoughts of a man who wrote the play but a woman who is wrong, immoral and cruel. She is also a woman who has enough ambition that even a fraction of it spread to the masses would likely better the world, if used properly. What is more, there are female characters from English literature that are believed to be created either intentionally or unintentionally in her likeness, such as Scarlett O’Hara and Amy Dunne. But also, Lady Macbeth from Shakespeare’s *Macbeth*, Scarlett O’Hara from Mitchell’s *Gone with the Wind* and Amy Dunne from Flynn’s *Gone Girl* are unmistakably unique characters in their own right, regardless on their similarities.

Lady Macbeth serves as an early archetype for a woman whose power stems from intelligence, manipulation, and a willingness to transgress moral and gender norms. And Scarlett O’Hara and Amy Dunne follow in her footsteps, adapted to different eras and cultural backdrops but each one reflects the same core idea: the dangerous allure of a woman who refuses to play by the rules.

A defining trait of Lady Macbeth is her ambition. Upon hearing of the witches’ prophecy, she immediately envisions the path to the throne and urges Macbeth to seize power through murder. Her determination eclipses that of her husband, as she implores the spirits to „unsex“ her, reflecting femininity in favour of ruthless action. Scarlett O’Hara shares this fierce ambition. Amid the collapse of the Old South, she is determined to preserve her family’s plantation, and ensure her own survival. Like Lady Macbeth she uses her relationships strategically, marrying for wealth and security rather than love.

Scarlett's drive like Lady Macbeth's, challenges traditional notions of womanhood and domesticity. Amy Dunne, too, is driven by a desire for control and dominance. After feeling betrayed and discarded by her husband, Amy constructs a meticulous plan to fake her own disappearance, manipulating the media and public perception to punish him. However, her ambition is psychological rather than political, but no less potent.

Furthermore, Lady Macbeth's quest for power involves a conscious suppression of traditionally feminine qualities – compassion, tenderness, and maternal instinct. Her unravelling, marked by sleepwalking and hallucinations, reveals the psychological cost of this suppression. Similarly, Scarlett O'Hara rejects passive femininity. She is often portrayed as selfish or cold, but her strength and resilience are undeniable. Her actions, when judged by male standards, would be considered pragmatic and heroic. Yet, as a woman, she is condemned for her transgressions. And Amy Dunne exemplifies the modern evolution of gender subversions. She subverts every expectation – first of the dutiful wife, then of the tragic victim. Although her villainy is rooted not just in deception but in a deliberate dismantling of gender norms, Amy is still vulnerable. Her narrative explores the cost of living a life shaped by roles rather than authenticity.

In characters like Scarlett O'Hara and Amy Dunne, it could be seen the influence of Lady Macbeth's character reinvented to suit new cultural landscapes. All three women are ambitious, manipulative, and deeply aware of the power structures they inhabit. They transgress societal norms, forcing readers (audiences) to confront their own discomfort with powerful women represented as strong female characters. In this way, Lady Macbeth serves not just as a character, but as a literary blueprint etched into the DNA of modern female protagonists who challenge the world on their own terms.

BIBLIOGRAPHY

- Austin, A. (2021). „Contemporary Feminism as Portrayed in Popular Media“. *Summer Research*, 413, 1–35.
- Bain, E. (2023). „The Art of Persuasion: A Rhetorical Analysis of Amy Dunne's Narration in *Gone Girl*“. *Smooth Criminals*, Vol. 10, No 1, 28–35.
- Boyce, C. (2005). *Critical Companion to William Shakespeare: A literary reference to his life and work*. New York: Facts on File.
- Flynn, G. (2012). *Gone Girl*. Weidenfeld & Nicholson.
- Greer, C. (2003). „To Be A Woman: Shakespeare's Patriarchal Viewpoint“. *The Corinthian*, Vol. 5, Article 14, 135–146.
- Haskel, M. (2009). *Frankly My Dear: Gone with the Wind*. Grand Rapids: Integrated Publishing Solutions.

- Jameson, A. (2008). „Lady Macbeth“. In: Harold Bloom (ed.). *Bloom's Shakespeare Through the Ages: Macbeth*. New York: Bloom's Literary Criticism. 97–112.
- Mitchell, M. (2021). *Gone with the Wind*. Global Grey ebooks globalgreyebooks.com/gone-with-the-wind-ebook.html
- Shakespeare, W. (1965). *Macbeth*. Longman.
- Spanbauer, J. M. (2000). „Scarlett O'Hara as Feminist: The Contradictory Normalizing Force of Law and Culture“. *Law Text Culture*, Vol. 5, No. 2, 45–76.

Internet source

- <https://msmagazine.com/2014/10/3/whats-missing-from-the-gone-girl-debate-privilege/> last accessed 5/20/2025

Sandra NOVKINIĆ

**SCARLETT O'HARA I AMY DUNNE KAO
KNJIŽEVNE KOPIJE LADY MACBETH**

Rad se bavi istraživanjem povezanosti ženskih likova u književnim djelima koja su nastala u različitim vremenskim periodima. Prije svega bavi se značajem Shakespeareovog lika Lady Macbeth koji je poslužio kao književni model za kreiranje ženskih likova čija moć proizilazi iz inteligencije, sposobnosti manipulacije i spremnosti na kršenje moralnih i rodnih normi. Cilj ovog rada jeste isticanje uloge i značaja lika Lady Macbeth u osmišljavanju kompleksnih i ambicioznih ženskih likova kao što su Scarlett O'Hara i Amy Dunne koje se mogu smatrati njenim književnim kopijama. Nakon analize drame *Macbeth* autora Williama Shakespearea i romana *Gone with the Wind* (*Prohujalo s vihorom*) autorice Margaret Mitchell i *Gone Girl* (*Nestala*) koji je napisala Gillian Flynn, uz korištenje komparativne metode i analitičko-interpretativne metode dolazi se do zaključka da Scarlett O'Hara i Amy Dunne utjelovljuju ambiciju, manipulaciju i psihološku kompleksnost karakterističnu za Lady Macbeth, pojavljujući se kao moderne iteracije istog arhetipa koje odbijaju povinovati se ograničenjima bilo koje vrste. U ovom radu, posebna pažnja posvećena je isticanju važnosti ženskih likova koji prkose društvenim očekivanjima i odbijaju igrati prema pravilima te koji na čitaoce/publiku djeluju istovremeno fascinantno i uznemirujuće.

Ključne riječi: *književna kopija, ženski likovi, ambicija, manipulacija, Lady Macbeth, Scarlett O'Hara, Amy Dunne*

Pregledni rad

UDK: 821.163.42.09-31Miholjević M.

Kristina PETERNAI ANDRIĆ

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet
kpeterna@ffos.hr

ŽIVOT JE TVRD KAMEN: TVORBA REGIONALNOG IDENTITETA NA SJECIŠTU KLASJE, RODA I SVAKODNEVNIH PRAKSI*

U članku analiziramo roman *Na njivama* (1937) hrvatske književnice Mile Miholjević kao književni prostor u kojem se regionalni identitet ne pojavljuje kao stabilna ili homogena kategorija, nego kao učinak međudjelovanja materijalnih uvjeta života, društvenih normi i svakodnevnih praksi. Polazeći od performativno-diskurzivne koncepcije tvorbe identiteta te uvida prostornog obrata (Massey), regija se promatra kao prostor u kojem se prelamaju klasni, rodni i dobni odnosi moći. Analiza se usredotočuje na prikaze rada, običaja i društvenih interakcija kao polazišta za tvorbu i normiranje identiteta, a s osloncem na razumijevanje kulture kao načina života (Williams) te koncept klase kao utjelovljenog društvenog položaja (Bourdieu). Posebna se pozornost posvećuje rodno i dobno kodiranim oblicima društvene reprodukcije (Ferguson) i discipliniranju tijela kroz patrijarhalne mehanizme nadzora (Pateman), uključujući praksu pogleda i zurenja (Garland-Thomson). Obuhvaćena je i uloga emocija (Ahmed, Berlant). U romanu se regionalni identitet tvori kao ambivalentan, višeslojan i konfliktan. Prikazano je područje u kojem se razlike ne samo odražavaju nego i aktivno proizvode, čime se redefinira ideja regije kao isključivo koherentne i zajedničke cjeline.

Ključne riječi: regionalni identitet, prostor, klasa, rod, svakodnevne prakse, Mila Miholjević, *Na njivama*

U hrvatskoj književnosti između dvaju svjetskih ratova realistični roman doživljava uzlet, i to kao razgranat poetski model koji prema Nemeću (1998) obuhvaća i poseban ogranak ruralne proze sklon regionalnom i folklornom. Taj oblik realizma usmjeren je na prikaz izolirane i ograničene

* Ovaj je rad financirala Europska unija – NextGenerationEU projektom „Politike regionalnih identiteta u slavonskoj književnosti“ (581-UNIOS-64).

stvarnosti obilježene siromaštvom, društvenom nepravdom i surovim uvjetima života, pri čemu prevladavaju dokumentaristička naracija, stilska jednostavnost i, nerijetko, naturalistička poetika.¹ Ruralnom ogranku, prema Nemecu, pripada i hrvatska književnica Mila Miholjević² koja se 1937. godine javila kratkim romanom *Na njivama* tematizirajući prostor (slavonskog) sela kao prostor prožet društvenim, ekonomskim i simboličkim napetostima. U romanu tematiziran period početka 20. stoljeća obilježen je gospodarskom krizom, modernizacijom i rastućim društvenim nejednakostima, a selo je prikazano ne samo kao prostor rada i oskudice, nego i kao prostor na kojem se pregovara o pitanjima pripadnosti, tvorbe identiteta i društvenog poretkta. Stoga romanu pristupamo kao analitičkom polju u kojem se identiteti ne pojavljuju kao unaprijed zadane ili stabilne kategorije, nego kao učinci materijalnih uvjeta života, društvenih normi i svakodnevnih praksi likova. U fokusu su pritom klasni, rodni, dobni i regionalni identiteti te njihove međusobne interferencije i hijerarhizacije, s posebnim naglaskom na regionalnom identitetu kao kategoriji koja omogućuje okupljanje drugih spomenutih razina analize. Regiju pritom ne razumijevamo kao homogenu i zatvorenu cjelinu, nego kao diskurzivan prostor što nastaje u odnosima i povijesno je uvjetovan. Regija je prostor u kojem se identiteti oblikuju kroz sličnosti i razlike, sukobe i procese normiranja, čime se izravno dovodi u pitanje tradicionalno esencijalističko shvaćanje regije kao stabilnog kulturnog entiteta. Oslanjamo se dakle na antiesencijalističke koncepcije identiteta i prostora prema kojima identitet nije prirodno ili trajno obilježje, nego procesualna i diskurzivno proizvedena kategorija pa regionalni identitet ne promatramo kao odraz svojevrsne autentične kulture, niti tražimo „esenciju“ prostora, nego ga promatramo prije kao učinak društvenih praksi što određuju pripadanje, reguliraju ponašanje i uspostavljaju granice između uključenosti i isključenosti. U tom smislu, obilježja poput narodnih običaja, prehrambenih navika, oblika rada i društvene interakcije ne tumačimo kao mimetičke po-

¹ Govoreći o onodobnom ruralnom realizmu, Nemeć zaključuje da kad je posrijedi tematska zaokupljenost, posebnom skupinom mogu se smatrati romansijeri koji su svoje tekstove utemeljili na tradiciji ruralne proze „često i s naglašenim regionalističkim sklonostima i folklornim elementima“ (Nemeć, 1998: 104).

² Mila Miholjević, hrvatska prozna i dramska spisateljica (12. XI. 1898., Ledenice – 27. III. 1997., Zagreb). Veći dio života radila kao učiteljica. Objavila je kraći roman *Na njivama* (1937), zbirku pripovijesti *Za svijetlom* (1941), pripovijetke u knjizi *Kratko vrijeme* (1992), a zbirka pripovijedaka *Dva obraza* (2002) objavljena je posmrtno. Detoni-Dujmić ju prepoznaje u „stegnutoj, zamalo reportažnom iskazu“ (1998: 284), što odgovara unutarnjoj fokalizaciji „narodskih“ likova, premda je pripovjedna perspektiva šira. Priključujući li se tomu korištenje svestremene sadašnjosti, dojam je „fatalistički“, „posvemašnja apatija i beznadnost sirotinjskog seoskog života“ (Detoni-Dujmić, 1998: 286).

kazatelje „biti“ regije, nego kao mehanizme identifikacije i normiranja kroz koje se identitet proizvodi i privremeno stabilizira.

U romanu *Na njivama* tvorba identiteta očituje se kroz mrežu svakodnevnih aktivnosti i simboličkih orijentira koji omogućuju prepoznavanje prostora kao regionalno određenog, iako on nije eksplicitno imenovan. Jedini lokalitet koji se izrijekom navodi je Voćin, uveden kroz motiv odlaska na proštenje Majci Božjoj Voćinskoj.³ Prostorna se pripadnost dakle ponajprije konstituira kroz svakodnevne aktivnosti likova čime se pokazuje da regija nije unaprijed zadana geografska činjenica s jasnim i nepromjenjivim obilježjima, nego rezultat ponavljanja kulturnih i društvenih obrazaca.

Priča kronologijski prati odrastanje Tunije Jazića, od djetinjstva do odrasle dobi u istom selu, pa omogućuje uvid u procesualno oblikovanje identiteta unutar omeđenog prostora. On odrasta isprva pod zajedničkim krovom s djedom, bakom i dvama stričevima s obiteljima, a nakon podjele u obitelji izdvaja se u zasebno domaćinstvo s roditeljima i braćom Pavom i Radom. Dječastvo uključuje spavanje u štali, neuspjeh u školi i odustajanje („Pokupio je školske knjige, razderao ih i ravnodušno gledao, kako na đubrištu trunu crna slova“, Miholjević, 1937: 9), zatim se prati monaštvo, služenje vojske... Najvećim dijelom roman prikazuje Tunijin život u braku s Jelom i njihove dvije djevojčice; braku koji je iznudio svećenik jer je Jela zatrudnjela izvanbračno, u „lošoj“ godini kada za svadbu nije bilo mesa, brašna ni vina. Opisana je njihova svakodnevica s teškim fizičkim radom u nadnici ili na vlastitoj zemlji, držanje stoke, oskudica u hrani, česte bolesti i boli, nasilje i seksualno iskorištavanje, patrijarhat i normativni okviri ruralne zajednice, običaji pečenja rakije i opijanja, igranja kola, odlasci u crkvu, nameti i zaplijene zbog kojih Jazići ostaju i bez starog šivaćeg stroja... Prikazani su i njihovi odnosi s drugim članovima obitelji, posebno s dva Tunijina brata i njihovim suprugama, kao i s obitelji dobrostojećih seljaka i posjednika. Sve veća zaduženja generirat će niz tragičnih zbivanja koja će odvesti Jelu i jednu kćer u smrt, a Tuniju u zatvor iz kojeg se po izlasku više neće vratiti u selo.

Prikazana povezanost rada, reprodukcije, društvenih normi i kontrole unutar svakodnevnog života u ruralnoj zajednici (odlasci u nadnice, rad na vlastitoj zemlji, bolesti, patrijarhalni odnosi, običaji, uloga crkve i drugo) funkcioniraju kao čvorišta u kojima se oblikuju i reproduciraju društvene razlike. Prikaz života obitelji Jazić kroz njihove interakcije s drugim obiteljima i likovima omogućuje analizu načina na koje se unutar istog regionalnog okvira proizvode različite pozicije pripadanja. Iako likovi reprezentirani u romanu dijele isti prostorni i kulturni kontekst, njihove se svakodnevne prakse, isku-

³ Svetište Gospe Voćinske u Voćinu, Slavonija, podno Papuka, danas je duhovno središte Požeške biskupije, poznato po gotičkoj crkvi i hodočašćima.

stva i mogućnosti djelovanja bitno razlikuju. Razlike u prehrani, konzumaciji alkohola, oblicima rada i sudjelovanju u običajima funkcioniraju kao markeri društvenih pozicija, dok patrijarhalni poredak dodatno proizvodi rodno određene načine pripadanja zajednici. Ukratko, regionalni identitet ne pojavljuje se kao jedinstvena ili stabilna kategorija, nego kao višeslojno i konfliktno područje u kojem se klasne, rodne i dobne razlike međusobno prepliću, usvajaju i reproduciraju kroz svakodnevne prakse.

Kako smo spomenuli, teorijski okvir članka polazi od performativno-diskurzivne koncepcije identiteta prema kojoj identitet nije esencija, nego učinak praksi identifikacije oblikovan unutar diskurzivnih formacija i odnosa moći.⁴ Takvo razumijevanje koncepta identiteta omogućuje analizu tvorbe regionalne pripadnosti u romanu bez pretpostavke stabilnosti ili homogenosti regije. „Prostorni obrat“ učvrstio je teorijsko shvaćanje prostora kao aktivnog elementa u proizvodnji identiteta, moći, iskustva i društvenih odnosa. Prostor je „socijalni i/ili kulturni konstrukt“ (Brković, 2013: 15), koji se u humanističkim znanostima uzima kao „analitička kategorija, konstrukcijsko načelo društvenih odnosa i reprezentacijska strategija“ (Brković, 2013: 16). U skladu s uvidima Doreen Massey (2005), prostor motrimo kao dinamičnu formaciju, proizvod međusobno isprepletenih društvenih odnosa koji su uvijek povijesno uvjetovani.⁵ Regija je iz te perspektive otvorena, u njoj se susreću različite društvene putanje i interesi, koji se ujedno unutar regije reguliraju. Na sličnom tragu Paasi (2011) upozorava da regionalni identitet ne počiva nužno na solidarnosti, nego koegzistira s unutarnjim opozicijama i procesima Drugosti utemeljenima na razlikama: „Regionalni identiteti i povezanost s regijom nisu uvijek ružičaste vizije solidarnosti ili jedinstva, nego mogu koegzistirati s unutarnjim opozicijama temeljenim na kulturnim, ekonomskim i političkim sukobima i procesima Drugosti“ (Paasi, 2011: 15). Regija se tako pokazuje prije kao područje razlikovanja, razdvajanja i sukoba, nego kao područje konsenzusa. Unutar regije se tvori Drugost temeljena na kulturalnim (norme,

⁴ Odbacuje se stav o identitetu kao prirođenom, nepromjenjivom i potpunom, nego se prihvaća kao promjenjiva kategorija: nestabilna, fluidna ovisnu o kontekstu, specifična za vrijeme i mjesto, rascjepkana. Oslonjeni na arbitrarnosti i nestabilnosti jezičnog značenja (F. de Saussure), performativnosti (J. L. Austin, Althusser, J. Butler), teorije razlike (J. Derrida), diskursa (M. Foucault) politike (E. Laclau, Ch. Mouffe), psihoanalize (S. Freud, J. Lacan), teoretičari tvrde da identitet nikada nije jedan i jedinstven, nego je križište ili mreža subjektivnih pozicija i to najčešće onih vezanih za rod ili spol, dob, sposobnost, nacionalnu i etničku pripadnost, klasu, rasu i drugo (Pternai Andrić, 2021).

⁵ „Svaki od ovih povijesnih prostora je relacijski. Svaki je konstruiran iz artikulacije putanja. Ali u svakom slučaju, raspon putanja koje su dopuštene pažljivo je kontroliran. I svaki povijesni prostor se neprestano mijenja u svojoj konstrukciji, ponovno se pregovara“ (Massey, 2005: 179).

moral, običaji...), ekonomskim (vlasništvo, rad, siromaštvo, eksploatacija...), rodnim, dobnim i političkim (moć, autoritet, tko ima pravo na govor...) razlikama. Ukratko, regionalni identitet ne funkcionira kao homogen i harmoničan oblik pripadanja, nego supostoji s unutarnjim opozicijama temeljenim na razlikama, pri čemu se Drugi i drukčiji proizvode unutar same regije, a ne izvan nje. Analitički pristup dodatno oslanjamo na Raymonda Williamsa i već klasičnu tezu o tome da je „kultura obična“, odnosno, kultura je „način života“ u kojem se značenja i vrijednosti oblikuju kroz svakodnevne prakse (Williams, 2006). Naime, „socijalna kultura“⁶ u njegovoj je koncepciji iskustveno i materijalno ukorijenjen stil života, „u kojem se određena značenja i vrijednosti ne izražavaju samo u umjetnosti i mišljenju, nego i u institucijama i u svakodnevnom ponašanju (...) organizaciji proizvodnje, strukturi obitelji, strukturi institucija koje izražavaju ili uređuju društvene odnose, karakteristične oblike kojima članovi društva komuniciraju“ (Williams, 2006: 36). Williamsovo inzistiranje na svakodnevicu, radu i iskustvima omogućuje analizu regionalnog identiteta kroz konkretne komponente – prehranu, rad, komunikaciju, običaje i druge oblike vladanja – koji su u književnom tekstu nositelji značenja i društvene hijerarhije. U fokus ulazi i klasa, koju, pod utjecajem Bourdieua (2011), ne promatramo kao puku ekonomsku kategoriju.⁷ Klasa ovdje označava društveni položaj nastao raspodjelom ekonomskog, kulturnog i društvenog kapitala, a održava se kroz habitus⁸ i ukus.⁹ Klasa je stoga vidljiva u praksama svakodnevnog života, vrijednostima i preferencijama pa klasne razlike postaju prepoznatljive u naizgled trivijalnim aspektima poput izbora hrane, pića, oblika rada ili zabave. U tom smislu, preferencije i postupci nisu tek individualna odluka, nego simbolički pokazatelj društvene pozicije. Prehrambene navike (voda ili vino ili rakija?) ili radne prakse, u književnom se tekstu mogu čitati kao klasni markeri koji pokazuju pripadnost ili isključenost iz grupe unutar iste regije. Razlike između obilja i oskudice, ili užitka i nužnosti, nisu tek opisi ruralnog života, nego se kroz njih vide klasne pozicije likova. Rad se dodatno promišlja kroz koncept „društvene reprodukcije“ (Ferguson, 2020), aktivnosti nužnih za održavanje života i radne snage, a koje su povijesno rodno raspodijeljene (rad u domaćinstvu, briga za djecu, skrb za bolesne, emocionalni rad, prehrana, higijena...). Time se otvara pitanje tijela kao mjesta rada, kontrole i subordinacije. Rod i dob analiziraju

⁶ Uz „idealnu“ i „dokumentarnu“ kulturu (Williams, 2006).

⁷ Bourdieu se odmiče od „materijalističke koncepcije moći i nejednakosti uvođenjem koncepta kulturnog, društvenog i simboličkog kapitala“ (Grenfell, 2014: 86).

⁸ Složeni pojam habitusa u Bourdieuovu smislu mogli bismo svesti na: sustav usvojenih i utjelovljenih dispozicija kroz koje pojedinci opažaju svijet, prosuđuju ga i djeluju u njemu, reproducirajući ujedno obrasce vlastitoga društvenog položaja (Bourdieu, 2011; Grenfell, 2014).

⁹ Ukusi „funkcioniraju kao povlašteni označitelji klase“ (Bourdieu, 2011: 5).

se kao društveno proizvedene kategorije koje određuju pripadanje i društvenu legitimnost. Proizvedene su praksama normiranja, vrijednosnim hijerarhijama ili afektivnim režimima pa – umjesto da ih shvatimo kao prirodne ili biološke datosti – analiziramo ih kao kategorije što određuju pripadanje, vidljivost i društvenu legitimnost unutar regionalnog prostora. Polazište za razumijevanje roda čini teorija performativnosti Judith Butler (2000, 2005), prema kojoj rod nije stabilan prirodni identitet, nego učinak ponavljanih normativnih praksi što proizvode privid prirodnosti, te se rodni identitet oblikuje kroz svakodnevne radnje, raspodjelu rada, norme i društvenu kontrolu, afektivna očekivanja. Ili, kako kaže Pateman: „ono što muškarci i žene jesu i način na koji su strukturirani odnosi među njima ovisi o nečemu daleko većem od njihove fiziologije i biologije“ (2000: 218). Patrijarhat prožima cijelo društvo, ali se održava u obitelji, pri čemu patrijarhalni poredak ne djeluje isključivo kroz hijerarhijski odnos muškaraca i žena,¹⁰ nego se reproducira i kroz horizontalne mehanizme nadzora između žena. Analizu roda dopunjujemo teorijama o dobi i starenju koje naglašavaju njegovu kulturnu i rodno asimetričnu poziciju, kao što je ona Susan Sontag što ukazuje na „dvostruki standard starenja“, a prema kojem žene simbolički stare brže i gube društvenu vrijednost ranije nego muškarci¹¹ i Kathleen Woodward koja dodatno ističe da su ženska tijela u procesu starenja podvrgnuta pojačanoj društvenoj nevidljivosti i stigmatizaciji.¹² Starost se ne pojavljuje kao neutralna kronološka kategorija, nego prije kao rodno kodiran mehanizam procjene vrijednosti tijela, rada i društvene uloge. Dok muška starost može funkcionirati kao oblik simboličkog kapitala povezan s iskustvom i autoritetom, ženska starost u patrijarhalnom društvu nerijetko označava gubitak vidljivosti, legitimnosti i pripadanja.

Na toj teorijskoj osnovi analiza romana usmjerena je na konkretne prirode ruralne svakodnevne – rad na zemlji, društvena okupljanja, prehrambene navike, običaji – kao mjesta na kojima se identiteti proizvode, normiraju i hijerarhiziraju. Umjesto da se ti elementi interpretiraju kao potvrda homogenog regionalnog identiteta, pristupa im se kao mehanizmima kroz koje se uspostavljaju razlike i granice pripadanja, čime se otvara prostor za analizu napetosti između zajedništva i isključenja, a što roman sustavno razotkriva.

Književni prostor oblikuje se kroz odnose među likovima, praksama te ekonomskim, društvenim i kulturnim silama, a seoska sredina u romanu *Na*

¹⁰ „Samo neki (muškarci) upravljaju drugima u javnom životu – ali svi muškarci upravljaju u privatnom životu kao muževi i glave obitelji“ (Pateman, 1998: 174).

¹¹ Esej *The Double Standard of Aging* (1972) objavljen na početku drugog vala feminizma, među prvim je teorijskim intervencijama koje izravno govore o rodno asimetričnom iskustvu starenja.

¹² U studiji *Statistical Panic* (2009) Woodward upozorava na to da javni diskurs o starenju proizvodi „statističku paniku“ i unaprijed oblikuje emocije i ponašanja.

njivama ponajprije je rezultat odnosa između rada, vlasništva, roda, dobi, klase i običaja. Ruralno društvo ustrojeno je kao hijerarhijski sustav u kojem klasna pripadnost proizlazi iz odnosa prema zemlji, radu i višku. Na dnu ljestvice nalaze se sitni seljaci s nedostatnim posjedima, čija egzistencija ovisi o nadničarenju kod bogatijih. Klasa se pritom ne iscrpljuje u ekonomskoj dimenziji, nego uključuje i iskustvo nadređenosti i podređenosti.¹³ Na vrhu društvenog spektra nalazi se obitelj Balakoci, čiji je kapital koncentriran u velikom zemljišnom posjedu: „Šandor Balakoci imao je posjed od tri stotine jutara i veliki vinograd. Posjed se prostirao po ravnicama, šumama i obroncima“ (Miholjević, 1937: 43). Rad na zemlji prikazan je kao iscrpljujuća praksa koja rijetko donosi stabilnost, pa seljaci, uz vlastite posjede, rade u nadnici upravo kod takvih posjednika.¹⁴ Svakodnevno iskustvo oblikovano je fizički i psihički iscrpljujućim ponavljajućim radnjama i emocionalnim trošenjem, a klasne razlike unutar iste regije dodatno razotkrivaju to da regionalni prostor nije homogen.¹⁵ Dok sitni seljaci preživljavaju u neimaštini iz mjeseca u mjesec, bogatiji posjednici žive u obilju, nastojeći oponašati životni stil nekadašnjeg plemstva čime istodobno permanentno obnavljaju moć i nasilje. Seljanka Jela nadničari u kući Balakocijevih, ali gazda koristi svoj položaj za seksualno iskorištavanje njezine radne i rodne ranjivosti: „U podrumu ju je gospodin nenadano i besramno prignječio uza zid“ (Miholjević, 1937: 62). Rad u nadnici tako postaje prostor u kojem se klasna dominacija proteže izvan ekonomije, zahvaća intimnu i reproduktivnu sferu i izravno upisuje u tijelo podređene žene. Balakocijeva kombinacija ekonomskog nadzora i hedonističke eksploatacije – „jednostavna i jeftina“ zadovoljstva (Miholjević, 1937: 48) – pokazuje da se prisvajanje rada lako pretvara u prisvajanje tijela. Seksualno nasilje pritom ne djeluje kao devijacija, nego kao ekstremni nastavak istih odnosa moći. Ekonomija preživljavanja očituje se i u robnoj razmjeni (jaja kao valuta) te u situacijama u kojima su se poslovi kod Balakocija plaćali „napajanjem i praznim hvalama, od kojih nitko nije imao ništa“ (Miholjević, 1937: 38). Eksploatacija ovdje djeluje i kroz naturalizaciju takvih odnosa, koji se predstavljaju kao normalni.

¹³ Kako to sažima Duda: „Društvo je zapravo složena mreža u kojoj se nalaze različite interesne grupe. Njihovi se međusobni odnosi pokazuju kao odnosi moći, kao strukture dominacije i podčinjenosti, kao mjesto neprestane borbe i sukoba (...) Čim smo zašli u područje nejednakosti i zakinitosti, uključeni smo u prostor politike“ (Duda, 2001: 248–249).

¹⁴ „Balakoci se namjestio za strogog nadglednika svojeg imanja, a kako je imao po naravi jake prohtjeve za dobrim jelom i pilom i čestim uživanjem ženskog tijela, on je želio, jer je pazio na svoje raspoloženje, da si udovolji jednostavno i jeftino. Balakoci je gazio po blatnom putu bluda bračnih nevjera suza i abortusa“ (Miholjević, 1937: 48).

¹⁵ „(...) ima isto toliko načina da se realizira ženskost koliko ima klasa i klasnih frakcija i zato podjela rada među spolovima poprima potpuno različite oblike, u praksama kao i u reprezentacijama, unutar različitih društvenih klasa“ (Bourdieu, 2011: 101).

Sraz klasa upečatljiv je u prikazu Balakocijeve proslave, gdje seljak Rade, Tunijin brat, nastupa kao zabavljač pred pijanim društvom posjednika. Prisiljen iznova izvoditi „komediju“ vlastitog poniženja, Radino tijelo i sjećanje postaju instrument zabave.¹⁶ Dvostruki pripovjedni okvir – pripovijedanje sadašnjeg događaja i njegova ponavljanja iz prošlosti – dodatno naglašava klasnu dominaciju. Smijeh pripadnika „više“ klase proizvodi zajedništvo moćnih, dok istodobno učvršćuje granicu prema onima koji su predmet tog smijeha. U Bourdieuovim terminima, Radina priča je simbolički kapital, ali ne funkcionira kao kapital koji on može mobilizirati za vlastitu korist, nego kao simbolički resurs koji vladajuća klasa prisvaja i pretvara u sredstvo vlastite reprodukcije. Odnos Rade – Balakoci dodatno komplicira klasnu dinamiku jer se ne može svesti na puku podložnost. Rade je uslužan i poslušan, ali istodobno Balakocija prezire. Njegov izbor da radi upravo za velikog posjednika proizlazi iz činjenice da mu je obiteljska kuća još nepodnošljivije mjesto. Iskustvo „gospodskih ostataka“ mijenja Radinu percepciju vlastite klase: nakon dodira s obiljem, povratak u vlastiti siromašni dom i materijalnu oskudicu, suočavanje je i s emotivno bolnom prazninom. Na taj je način zorno argumentirano kako klasna svijest nastaje u usporedbi, u pogledu prema gore, a ne samo u objektivnim uvjetima života.

Besperspektivnost seljačke egzistencije dodatno se gradi kroz naturalističke prizore: „marva, mokro kukuruzinje još u polju, jutrošnji mraz, šuplja dječja obuća i sirova drva“ (Miholjević, 1937: 4). Rad na zemlji nije izvor sredstava, nego trajnog osjećaja beskorisnosti i frustracije, što se izravno odražava na seljake koji gotovo da su u permanentnim sukobima: obiteljskim i širim seoskim. Likovi su svjesni da njihov trud ne može osigurati ni osnovne potrebe – pristojan objed, troškove poreza, bijelu haljinu za tijelovsku procesiju ili voće i marku za pismo sinu što leži u dalekoj vojnoj bolnici: „Osjećali su beskorisnost svojeg truda i bili razdražljivi i spremni na svađu. I onda, kada se nije ništa drugo znalo da započne, da se nađe nešto dobro – napadali su

¹⁶ „Na mig Balakocijev, Rade počne prikazivati dio komedije, koje je prikazivao prvi put pred Balakocijevim društvom prije desetak godina. Sve je bilo ovako pijano i rasvjetljeno, a on razigran starim vinom i raspušten kao derište. Tada se na njemu sve još lijepilo od medenih uživanja. Prospavao je tek nekoliko noći s mladom ženom na kiljeru. I onda je ona došla po njega, a bila je tada mlada kao drhtava kap rose na listu. Pijana gospoda od šale i ludosti posjeli su nju i njega za stol. On je po komendi predstavljao svoja proživjela uživanja u mračnom kiljeru. Napola pijan, ne razabirući više, što je pravo a što nije, počeo je plesti oko mlade žene riječi tetošenja, što su jedno drugome izrekli u noćima. Ona je skoro poludjela od stida, a gospoda se gušila od smijeha i uživanja. Uto se žena snašla i u posljednjem času ognjenog stida, kada su se svi uznemirili od iščekivanja, udarila je muža tako žestoko, da se svalio pod stol, i zaplakana pobjegla. Često puta kasnije, da razveseli društvo na mig Balakocijev, Rade je obnavljao taj događaj“ (Miholjević, 1937: 39).

jedan na drugog (...) odzvanjala je teška svađa Jazićeve družine“ (Miholjević, 1937: 6). Kolektivna frustracija pretače se u međusobno psihičko i fizičko nasilje, a rodna dimenzija rada dodatno zaoštrava sliku ruralne svakodnevice.¹⁷ Za siromašne žene život je posebno težak. Ženski likovi, na primjer djevojka Jela i maćeha Marena, izložene su višestrukom opterećenju: fizičkom radu, emocionalnom nasilju i tjelesnom kažnjavanju.¹⁸ Nemar pri tovljenju guske ili zaboravljena mužnja rezultira brutalnom kaznom, što pokazuje da je žensko tijelo u potpunosti podređeno radnoj disciplini i moralnom nadzoru.¹⁹ Polazne pozicije za žene u patrijarhatu su loše, a u specifičnom kontekstu postaju još gore jer preuzimaju i rad bolesnih ili odsutnih muškaraca: „Maćehi Mareni bio je život težak od njenog početka, a ovdje kod njih bio je još teži. Ona je morala raditi mjesto bolesnog čovjeka“ (Miholjević, 1937: 14). Žensko tijelo je istodobno radno i disciplinirano tijelo.

Rad je ovdje nerazdvojiv od cikličkog i prirodnog vremena, jer seljaci i njihova dobrobit ovise o vremenskim uvjetima: „blagoslovljene godine, kad urodi šljiva“ (Miholjević, 1937: 3), a svaki dan ima presudnu vrijednost jer svaki je dan važan za obradu zemlje: „zabolio ih propali dan“ (Miholjević, 1937: 40). Paradoksalno, nijedan dan ne donosi stvarnu promjenu. Cikličnost rada na zemlji proizvodi osjećaj temporalne zarobljenosti, u kojem se život odvija kao niz ponavljajućih radnji bez perspektive bolje budućnosti. Selo se pritom ne pojavljuje kao prostor izbora, nego kao prostor nužnosti: „Oni će nanovo hraniti marvu. Ići će ponovo na pijacu, da love trgovca za rukav i da mu iscjenkaju koju desetaču. Što mogu drugo, ništa, nego što su i dosad“ (Miholjević, 1937: 29). Temporalna struktura može se dodatno rasvijetliti s pomoću teza Lauren Berlant i njezina pojma „zastoja“:²⁰ riječ je o rastegnu-

¹⁷ „Cure su šopale guske za prodaju – a matere muzle krave – zeble – i skupljale suknje oko svojih utroba – gdje su se skrivale podmukle ženske bolesti“ (Miholjević, 1937: 16–17).

¹⁸ Položaj ženskih likova u romanu pokazuje ono što teorija socijalne reprodukcije Susan Ferguson opisuje kao rodno ustrojenu raspodjelu reproduktivnog rada. Žene su zadužene za održavanje svakodnevnog života kućanstva, ali taj rad ostaje neprepoznat kao rad i reguliran je kroz disciplinu, moralni nadzor i nasilje nad ženskim tijelom. Za potpunije razumijevanje problema Ferguson smatra da je potrebno: „razmotriti kako je taj odnos ustrojen ne samo seksizmom, već i društvenim ugnjetavanjem općenito“ (Ferguson, 2020: 107).

¹⁹ „Pričala mu je pola u plaču pola u smijehu jedan teški ispad maćeha, vještice, radi toga što je zaboravila pomesti kravu“ (Miholjević, 1937: 12), kad ju i tjelesno kažnjava: „rije joj nokte pod kožu dok žedna njene krvi ne vidi“ (Miholjević, 1937: 12).

²⁰ Zastoj (eng. *impassé*; slijepa ulica, mrtva točka, pat-pozicija) označava razdoblje oklijevanja iz kojega se neka osoba ili neka situacija ne može pokrenuti. (...) zastoj je protegnuto vrijeme u kojem se čovjek kreće s osjećajem da je svijet istodobno intenzivno prisutan i zagonetan, tako da sama aktivnost življenja zahtijeva i lutajuću, zadubljenu svjesnost i hiperbudnost koja prikuplja materijal što bi mogao pomoći da se stvari razjasne (Berlant, 2011: 4).

toj sadašnjosti u kojoj se život mora neprestano održavati, iako ne postoji jasan horizont promjene. Seoska svakodnevnica nije statična, nego obilježena neprekidnim radom, prilagodbom i ponavljanjem, ali bez mogućnosti stvarnoga pomaka. Ipak, Tunija zamišlja sreću kao: „Bijela kuća, suncem zalivene brazde, oranica, zdrava djeca, nešto veselja u večernjim prelima i rodbinskim svatovima, rosne kiše za ljetinu, dobre hrane iza teškog rada“ (Miholjević, 1937: 32), a na aktivnost ga potiče „okrutni optimizam“, ta uporna „fantazija o boljem životu“ (Berlant, 2011: 1), to da će rad, izdržljivost i ponavljanje jednom uroditi boljim životom.²¹

U taj zatvoren ciklus rada i nužnosti upisana je i napetost između znanja i neznanja. Lik dječaka Tunije, koji u školi uči o zaraznim bolestima i načinima njihova širenja, predstavlja dodir s modernim, racionaliziranim znanjem koje međutim nema transformativnu moć. Njegov pokušaj sprječavanja majke u tome da pije iz lončića žene oboljele od sušice nailazi na nerazumijevanje i podsmijeh, čime se potvrđuje da znanje, premda prisutno, ne može promijeniti ustaljene prakse.²² Cikličko vrijeme sela pokazuje se otpornim na linearne narative napretka i prosvjedenja. Učiteljev trud je zamjetan i kroz izvannastavne aktivnosti; on idealistički razmišlja o igrokazu koji uvježbava s učenicima: „Malo pomalo dižemo selo. Neka čiče u starinskim kožusima otope srca, kad vas vide na daskama“ (Miholjević, 1937: 16), čime jasno upisuje školu u prosvjetiteljski i modernizacijski diskurs: kultura je zamišljena kao sredstvo moralnog i emocionalnog „otapanja“ ruralne zajednice. Djeca na pozornici trebaju djelovati na publiku, međutim, pokazuje se da su školarci „kruti u pokretima“ i nezainteresirani – njihova tijela već su istrošena radom, glađu i strahom. Učitelj se samopercipira kao „luč što svijetli“ (Miholjević, 1937: 16), ali istodobno zadržava svijest o vlastitoj nemoći: „Ne vrijedi to sve pišljive cigarete“ (Miholjević, 1937: 16). Učiteljeva promišljanja govore o neimaštini kao uzroku nemogućnosti stjecanja znanja i vještina: „Trebalo bi ih dobro nasititi, osloboditi očeve od proklete rakije, matere od potajnih dugih bolova, koji ih odvlače u grob. Hrane, lijeka, bolnica, dobra života, i

²¹ U romanu se može pročitati oblik okrutnog optimizma kako ga vidi Lauren Berlant u smislu privrženosti radu i preživljavanju kao praksama koje održavaju život, ali ne otvaraju uvjete njegove stvarne transformacije: „afektivna struktura optimistične privrženosti uključuje postojanu sklonost da se vratite na scenu fantazije koja vam omogućuje da očekujete da će ovaj put, blizina ove stvari pomoći vama ili svijetu da postanete drugačiji na pravi način. Ali, opet, optimizam je okrutan kada objekt/prizor koji raspiruje osjećaj mogućnosti zapravo onemogućuje postizanje ekspanzivne preobrazbe“ (Berlant, 2011: 2).

²² „Dhréući od uzbuđenja, htio je Tunija spriječiti majku da ne pije iz lončića, iz kojeg je čas prije pila sušičava susjeda. Mati ga je začuđeno pogledala. Žene su se kratko nasmijale. Bolesna žena se snuždila, a onda ne shvaćajući sve to, osmjehnula se. Mati se napila iz lončića. Bolesna žena hraknula i rastrljala hrakotinu, gledajući u nju zamišljeno“ (Miholjević, 1937: 7).

bilo bi drugačije“ (Miholjević, 1937: 16). Škola se pojavljuje kao institucija koja pokušava djelovati na djecu, dok su uzroci problema izvan njezina dosega. Roman pokazuje da obrazovanje ne može biti autonoman alat društvene promjene ako promjena ne obuhvaća i podizanje svijesti o štetnosti alkohola, poboljšanje materijalnog statusa seljaka te rodno asimetričnu raspodjelu skrbi. Pokušaj prijenosa znanja u romanu ne propada zbog nekompetencije učitelja ili nezainteresiranosti djece, nego zbog velikog raskoraka između pokušaja kulturnog napretka i materijalnih uvjeta života. Škola kao institucija nema mogućnosti intervenirati u klasne, rodne i zdravstvene uvjete koji oblikuju tijela učenika.²³

Klasna hijerarhija u romanu jasno se očituje kroz odnos prema višku: dok sitni seljaci raspolažu tek s onim nužnim za preživljavanje, veliki posjednici akumuliraju zemlju, hranu i društveni prestiž. Te se razlike ne vide samo u radu, nego i u svakodnevним praksama – prehrani, piću, stanovanju i slobodnom vremenu. Seljaci jedu „biranu“ hranu isključivo u iznimnim prigodama poput svadbi, koje se moraju odgađati do jeseni, kada radni ciklus i sezonski prinosi to dopuštaju. Svadbeni običaji – masne gužvare, vino, debele guske – funkcioniraju kao kratkotrajna suspenzija klasne oskudice, ali i kao njezina potvrda, jer se raskoš pojavljuje samo u izvanrednom i vremenski ograničenom obliku.²⁴ Suprotno tome, u kućama posjednika obilje je svakodnevnica: „kobasice, šunke, gušće batke, masnu sarmu, kisele paprike, mirisni hljeb i sve drugo dobro“ (Miholjević, 1937: 49), a bogata i raznovrsna prehrana dio je stabilnog životnog stila. Razlika u izboru između vina i rakije dodatno simbolizira klasnu stratifikaciju jer „izborom alkoholnog pića možemo izraziti status kao i pripadnost određenoj grupi, generaciji ili klasi“ (Belaj, 2018: 58). Vino je piće posjednika i znak kulturnog kapitala, dok je rakija piće siromašnih seljaka, povezano s teškim radom, opijanjem i kratkotrajnim zaboravom. U Bourdieuvim terminima, riječ je o razlikama u ukusu koje nisu stvar individualne preferencije, nego društveno oblikovanog habitusa. Klasna pripadnost ovdje se očituje kroz tijelo, konzumaciju i svakodnevne navike.

²³ Ovdje je zanimljivo spomenuti da je književnica sama istaknula da je njezinu poetiku djelom odredio poziv seoske učiteljice: „Težak život odrazio se i na djecu koja bijahu vrlo slabo ishranjena. Tako mi se tema za tekstove sama nametala“ (Matutinović, 1970: 263). Ne govorimo o autobiografskom ključu, nego o zvanju kao okviru koji omogućuje izravan uvid u ondašnje prepreke obrazovanju. Detalji kao što su iscrpljena djeca, glad, alkoholizam, kronične ženske bolesti, administrativna nemoć upućuju na dugotrajno promatranje svakodnevice pa i na iskustvo frustracije tipično za učiteljski rad u siromašnim ruralnim sredinama.

²⁴ Svadba mora čekati jesen jer: „Tko da sad misli o tome, dok se sve ne obere. Kad se grožđe smasti i vino pretoči (...) mora se čekati na vino, na svinje i debele guske“ (Miholjević, 1937: 68).

Uz osnovnu klasnu dihotomiju između siromašnih seljaka i velikih posjednika, roman oblikuje i posebnu, posredničku društvenu poziciju Crkve, personificiranu u liku župnika. Svećenik živi u obilju, redu i čistoći, izvan materijalne oskudice koja određuje svakodnevicu seljačkih kućanstava, ali i izvan dosega moći posjednika. Izdvojenost ne znači neutralnost: Crkva aktivno sudjeluje u regulaciji društvenih odnosa, osobito u trenucima moralne i društvene devijacije. Kada trudna Jela useli Tuniji, oboje su pozvani župniku, a pripovjedač ironizira crkvenu retoriku discipline i povratka poretku: „Gospodin je poručivao, prijetio, dok nije izgublenu ovcu dozvao svome stadu“ (Miholjević, 1937: 22).

Roman tako ruralnu regiju prikazuje kao prostor isprepletenih klasnih, moralnih i afektivnih hijerarhija u kojem se razlike proizvode i održavaju kroz svakodnevne prakse. Rad pritom funkcionira kao temeljni mehanizam reprodukcije poretka: kroz cikličko ponavljanje učvršćuje se osjećaj neizbježnosti, u kojem se siromaštvo i nasilje doživljavaju kao sudbina. Život Tunije i Jele sažet je u rečenici: „Život je bio tvrd kamen. Suzama ga nije mogla umekšati“ (Miholjević, 1937: 64).

Tvrd kamen života može se umekšati tek rijetko i privremeno. Početni prizor romana, smješten u jesensku noć pečenja rakije: „Po dvorištima bukte ognjevi. U kotlovima se peče rakija. Nad selom lebdi pijani krik jesenske noći“ (Miholjević, 1937: 3), nije tek prikaz neutralnog ili pozadinskog zbivanja nego upozorava na regionalnu posebnost – motiv pečenja rakije snažno priziva slavonski regionalni kontekst. Antropološke i kulturne studije o alkoholu suglasne su oko toga da konzumacija alkohola ne može biti reducirana na individualni porok ili društveni problem, nego je i kulturalno kodirana praksa što sudjeluje u proizvodnji identiteta, pripadnosti i društvenih granica: „Pijenje alkoholnih pića gotovo uvijek nadilazi zadovoljenje primarne biološke potrebe. Ono je redovito društveno i kulturno obilježeno te se može opisati kao čin ispunjen simbolikom, značenjima i emocijama“ (Belaj, 2018: 7). U tom smislu, običaj pečenja rakije u romanu funkcionira kao kolektivna praksa koja proizvodi osjećaj zajedništva i svojevrsne regionalne bliskosti. Crvenkasta svjetlost vatre, vonj alkohola i zajedničko opijanje čine okružje u kojem se privremeno suspendiraju granice svakodnevice, ali se istodobno reproduciraju temeljne društvene hijerarhije – tko pije više ili manje, tko peče od čega.²⁵ Time se već na razini početne scene regija konstruira kao heterogena kategorija nastala na temelju sličnosti, ali i međusobnih razlika. Emocionalna dimenzija običaja posebno dolazi do izražaja u rečenici „U takvim noćima, kada je selo opijeno, procvate ljubav, ljubomora i samosvijest, kao

²⁵ Na primjer, siromašni seljani s malo vlastite zemlje nemaju gdje posaditi šljivu pa peku od rajčice, a rezultat je gorka rakija.

veliki noćni cvijet, što uvene do dana“ (Miholjević, 1937: 3). Emocije cirkuliraju između tijela, praksi i prostora, proizvodeći privremene oblike kolektivne identifikacije.²⁶ Alkohol je katalizator cirkulacije emocije i omogućuje kratkotrajno rasterećenje od siromaštva i rada, ali bez stvarne preoblike uvjeta života. Motiv pijanstva kao kratkotrajne obmane i pokušaj privremenog bijega u sretniji život pojavljuje se u cijelom romanu: „Za kratko vrijeme oživješe sirotinjski kutovi“ (Miholjević, 1937: 4); „otišao je ravno od njega u birtiju. Tamo je pio mnogo kisele rakije i čekao, da mu dobro bude“ (Miholjević, 1937: 56); „U rakiji se gasi jad“ (Miholjević, 1937: 66). Mada je „alkoholno piće (...) društveno ljepilo“ (Belaj, 2018: 60), pijanstvo ujedno razotkriva unutarnje pukotine zajednice. Privid zajedništva supostoji sa zlostavljanjem žena i nasiljem koje se u pijanoj noći pojavljuje kao normalizirani dio ruralne svakodnevice: „Prije u dvorištu pijani susjed tuče ženu“ (Miholjević, 1937: 4). Time se potvrđuje spomenuta teza da regionalni identiteti nisu harmonični i inkluzivni, nego često počivaju na unutarnjim opozicijama, hijerarhijama i procesima tvorbe drugosti.²⁷ Djevojke su svjesne opasnosti alkoholiziranog stanja njihovih očeva pa iako su u školi, „pamet im bježi doma majci (jer) otac je ostao kod pečenja rakije, i svašta može da bude“ (Miholjević, 1937: 16).

Posebno je indikativna figura djeteta koje se nasilno uvodi u praksu pijenja: „Tunija bljuje cijeli dan. Djed je i danas pijan. Tetura po kući i nosi bocu rakije. Mali, pij! To tebi tvoj dedo daje! Pij! Ne ćeš!? Onda ćemo ovako: Dedo otvori dječaku usta. Rakija zagroće u grlu sekundirajući dedinom grohotu. Mlaz pobjljuvane rakije prsne iz Tunijinih usta i zalije djedu nos. Buda-la-budala, psuje djed, a dječak se svija i povraća“ (Miholjević, 1937: 5). Djedov čin pokazuje da pijanstvo nije individualni izbor, nego naučeno i društveno strukturirano vladanje, dio procesa socijalizacije u regionalni i rodni poredak. Tijelo djeteta postaje mjesto prijenosa normi, čime se regionalni identitet reproducira međugeneracijski, kroz discipliniranje i tjelesnu prisilu. U kasnijoj dobi mladići teže biti dio zajednice i identificiraju se sa starijima uzorima: „važno i ozbiljno počeli (su) ispijati prve čase rakije (...) Htjeli su biti kao stariji prokušani ljudi“ (Miholjević, 1937: 10). U tom smislu, regija se ne prenosi i održava samo narativno ili simbolički, nego izvedbeno, kroz tijelo i praksu,

²⁶ Sara Ahmed (2020) emocije promišlja u terminima afektivne ekonomije, pri čemu one ne proizlaze iz nutrine subjekta niti se nalaze u samim objektima, nego nastaju i stječu učinak u cirkulaciji između subjekata, objekata i znakova. U tom procesu emocije se „lijepe“ za određena tijela i figure, sudjelujući u proizvodnji društvenih odnosa, kolektivnih privrženosti i granica između „nas“ i „drugih“.

²⁷ Iz perspektive humanističke geografije, regionalni identitet valja razumjeti kao učinak društveno i diskurzivno posredovanih procesa teritorijalizacije, unutar kojih se pripadnost oblikuje usporedno s isključivanjem, razlikovanjem i proizvodnjom drugosti. Usporedi Paasi, 2011.

pa i emociju. Uz običaj pečenja rakije, roman tematizira i običaje prijelaza, koji imaju ključnu ulogu u regulaciji životnih faza i socijalne pripadnosti. Prijelaz iz dječastva u zrelu dob označen je prije svega javnom vidljivošću tijela i njegovim uključivanjem u kolektivne obrasce ponašanja. Tunijino iskustvo nedjeljne šetnje u novom odijelu funkcionira kao klasičan obred inicijacije: „Jedne nedjelje u novom odijelu prošetao je selom s drugovima složnim dugačkim koracima. (...) Takva jedna nedjelja, blagdansko odijelo i zagrljene ruke pretvori ih naglo u mladiće“ (Miholjević, 1937: 9). Odjeća i kretanje u skupini proizvode tijelo koje više nije dječačko, nego prepoznato i priznato kao muško. Zrelost se pritom ne definira nekakvom unutarnjom promjenom lika, nego pogledom drugih: „Osjetili su svoju osobu i sposobnost na pogledu žena“ (Miholjević, 1937: 9). Identitet se tako konstituira u međuodnosu, u skladu s logikom pogleda i društvenog priznanja. Ples u kolu kao spoju različitih spolova dodatno potvrđuje taj proces, a ujedno su i snažan marker regionalnog identiteta. Kolo nije tek folklorni ukras, nego izvedbena praksa koja proizvodi zajednicu i regulira seksualnost: „U nedjelju popodne začeo se kolo željom djevojaka, da svojim jednoličnim tugaljivim otkanjanjem dozovu k sebi pijane momke“ (Miholjević, 1937: 19). Žensko pjevanje, privlačno odijevanje i muško pijanstvo tvore sustav u kojem se želja distribuira, ali i kontrolira. Alkohol ovdje ponovno djeluje kao katalizator jer raspiruje krv, ali istodobno omogućuje da se transgresija odvija unutar prepoznatljivog okvira običaja. Stidljivost „gasne“ i privremeno je suspendirana, ali nije potpuno ukinuta. Kao što bi rekla Ahmed (2020), emocije cirkuliraju među tijelima, regulirane društvenim normama.

Središnje mjesto među običajima zauzima svadba kao normativni okvir legitimacije seksualnosti, rada i reprodukcije, a njezin je izostanak destabilizirajući za zajednicu i rezultira sankcijama u smislu osuđujućih pogleda, ogovaranja, osude pa i isključenja.²⁸ Rođaci i sumještani „zure“,²⁹ njihovi prijekorni pogledi na izvanbračnu trudnoću i izostanak svadbe funkcioniraju kao mehanizam društvene sankcije.³⁰ Jela je kradljivica koja je kršenjem norme

²⁸ Jelina izvanbračna trudnoća zahtijeva brak i svadbu, ali „od svatova nema ove jeseni ništa, a dijete ipak ostaje“ (Miholjević, 1937: 18).

²⁹ Garland-Thomson (2009) konceptualizira zurenje kao društveno ustrojenu vizualnu praksu kroz koju se razlika ne samo registrira nego i proizvodi, čime pogled postaje ključni mehanizam u tvorbi identiteta i Drugosti. „Zurenje je upitna gesta koju zanima što se događa i zahtijeva priču“ (2009: 3). Zurenje ovdje ne funkcionira samo kao čin promatranja, nego kao disciplinirajuća praksa kroz koju se Jelin identitet proizvodi kao „drugi“, čime se aktiviraju mehanizmi srama, nadzora i sankcije koji reguliraju granice dopuštenog ženskog ponašanja.

³⁰ Crkva dodatno učvršćuje normu osuđujući „divlji brak“ i „sotonsko zavođenje“.

selo zakinula za pravo na svadbu,³¹ pa selo vjenčanje Tunije i Jele u crkvi bez pratećeg veselja doživljava kao nemoralno oduzimanje i osuđuje Jelu: „kao da im je ugrabila nešto lijepo njihovo, što im je po pravu pripadalo“ (Miholjević, 1937: 23). Međutim, svadba nije pitanje odluke ili želje pojedinca, nego materijalnih uvjeta i vremenskog ciklusa jer kao društvena institucija zahtijeva resurse što ih nemaju svi. Izostanak svadbe razotkriva brutalnu povezanost običaja i materijalnih uvjeta („E, da nije bila jalova godina“) jer svadbeni običaji uključuju masne gužvare, vino, meso... pa onaj tko ih ne može priuštiti, krši nepisani ugovor pripadnosti.

Narodni običaji se ne iscrpljuju u izoliranim svečanim trenucima, nego se protežu tijekom godine: seljaci žive u skladu s izmjenom godišnjih doba, ali prate i crkveni kalendar (primjerice Tijelovo, Dušni dan), čime se prirodno, ekonomsko i religijsko vrijeme preklapaju. Život se odvija u smjeni rada na vlastitoj zemlji i rada u nadnici, dobre i loše godine, gladi i kratkotrajnog obilja. Običaji prikazani u romanu ne služe idealizaciji seoske zajednice, nego prikazu njezine društvene regulacije jer se kroz običaje proizvodi osjećaj pripadnosti, ali i jasno označavaju granice što osiguravaju poredak:³² između djece i odraslih, muškaraca i žena, „pravih“ i „divljih“ brakova, onih koji mogu slaviti i onih koji moraju šutjeti... Regija se tako potvrđuje kao normativno područje u kojem se identiteti neprestano proizvode, provjeravaju i sankcioniraju i kroz tijelo, i kroz rad, i kroz pogled i kroz običaj.

Rodni poredak ruralne zajednice prikazane u romanu oblikuje se kroz isprepletenost rada, tijela i reproduktivne funkcije, pri čemu je žensko tijelo mjesto na kojem se najjasnije upisuju društvene norme, očekivanja ali i kazne. Žene su istodobno nositeljice rada, reprodukcije i stabilnosti kućanstva, ali bez prava na autonomiju nad vlastitim tijelom ili životnim izborima. Patrijarhalna struktura ne djeluje samo kroz mušku dominaciju, nego se reproducira i kroz odnose među ženama, koje sudjeluju u nadzoru, disciplini i nasilju nad „devijantnim“ tijelima.³³ Nasilje nad ženama, bilo da dolazi od muškaraca ili

³¹ „Došla je k njima bez cike svatova, osramoćena u kolu i sa župnikovom opomenom u crkvi, s vjenčanjem u marami kod jedne zornice, a iza tog vjenčanja nije bilo veselja, kojeg su godinama očekivale, kao svoje pravo, od najmlađeg djevera“ (Miholjević, 1937: 27).

³² „Društvo ne postoji u neutralnom vakuumu. (...) osnovna funkcija tih predodžbi o odvajanju, pročišćavanju, prokazivanju i kažnjavanju prijestupnika, da nametnu uređen sustav našem, po prirodi neuređenom, iskustvu. Samo preuveličavanjem razlike između unutar i izvan, ispod i iznad, muškog i ženskog, za i protiv, možemo stvoriti privid reda“ (Douglas, 2004: 24).

³³ Žene su grube i nasilne u međusobnom ophođenju, na primjer: maćeha fizički kažnjava Jelu i njezinu sestru, „Marena je onda tukla djecu, klela udes“ (Miholjević, 1937: 14), kasnije je Jela izložena preziru jetrva: „Prezir jetrva više je ciljao na siromašno rublje, stisnuto u stolnjaku, nego na jasno izbočeni trbuh“ (Miholjević, 1937: 20).

drugih žena, strukturirano je i normalizirano. Tunijino kažnjavanje Jele batinama nakon otkrića bračne nevjere ili Marenino fizičko kažnjavanje djece nisu prikazani kao ekscesi, nego kao očekivane disciplinske mjere. Žensko tijelo tako postaje legitimno mjesto korekcije društvenog poretka.

Rodna kontrola očituje se i kroz spomenutu praksu „zurenja“ (Garland-Thomson, 2009) i javnog nadzora. Jela postaje središte zurenja,³⁴ a njezino tijelo čita se kao tekst koji potvrđuje ili osporava moralni poredak zajednice. Trudnoća izvan legitimnog braka ne doživljava se kao privatno stanje, nego kao javni prekršaj koji zahtijeva sankciju: smijeh sela, sramoćenje u kolu, fizičko nasilje oca nad trudnim tijelom i moralna osuda Crkve. Pogled ovdje djeluje kao disciplinirajuća sila koja proizvodi rodnu normativnost, ali i aktivira lanac nasilja. Slično je i s konceptom majčinstva, koje bi u pojedinim diskursima moglo funkcionirati kao izvor ženskog društvenog priznanja,³⁵ u romanu je prikazano kao ambivalentna i često neželjena obveza. U uvjetima siromaštva, svako novorođenče predstavlja dodatni teret jer znači potrebu za hranom i odjećom, ali uključuje i gubitak ženske radne snage tijekom dojenja i skrbi. Izvanbračno začecje također predstavlja financijski teret jer zahtijeva svadbu. Time se reprodukcija pokazuje kao regulirana praksa uvjetovana ekonomskim ciklusima i društvenim očekivanjima, a ne kao „prirodna“ sudbina žene. Ipak, nisu ni sve roditelje jednakog statusa. Veću vrijednost imaju one žene koje rode sina: „Je li sin? Neka ga Bog poživi“ (Miholjević, 1937: 67–68), a manju one koje rađaju prekomjerno. Posebno brutalno to dolazi do izražaja u prikazu iznuđenog pobačaja kada jetrve, koje same žive pod teretom rada, neimaštine i ranog starenja, Jelinu plodnost nazivaju „nesrećom“ i „obiješću“, te je uporno nagovaraju da pri trećoj trudnoći „uništi“ dijete: „Sve zlo, što će s djetetom pasti na kuću, razdrobile su pred Jelom i nagovarale ju, da ga uništi“ (Miholjević, 1937: 27). Iznuđeni pobačaj, izveden podizanjem vreća brašna, nije prikazan kao individualna odluka, nego kao krajnja točka društvenog pritiska.³⁶ Žensko tijelo ovdje postaje bojno polje klasne i rodne ekonomije jer se reprodukcija tolerira samo dok ne ugrožava kolektivni opstanak kuće. Pobačaj gotovo završava Jelinom smrću, čime je jasno pokazana cijena patrijarhalne regulacije ženskog tijela. Starost dodatno radikalizira rodnu nejednakost. Žene u romanu „brzo stare“:

³⁴ „Jela je centar, u koji su upereni pogledi svih žena kraj kola, koje po svakoj njenoj kretnji i uzdahu tumače, da je istinito njihovo dokazivanje o njenom stanju“ (Miholjević, 1937: 19).

³⁵ „U zapadnoj je kulturi razmnožavanje, dakle spolni čin koji vodi do potomstva, jedino reprezentacijsko polje na kojem je ženi dopušten puni subjektivitet“ (Vidmar-Horvat, 2017: 15).

³⁶ Eksplicitno je opisano njezino postupanje: „Otišla je u komoru i digla nad sebe vreću brašna. Pucali su mišići, dah je stao od strašnog iščekivanja, a dolje u trbuhu podmukla mirnoća. Baci vreću i ponovo ju diže i baci na zemlju“ (Miholjević, 1937: 32).

njihova tijela izobličuje težak fizički rad, trudnoće, bolesti i stalna iscrpljenost.³⁷ Starost se ne doživljava kao dostojanstvena životna faza, nego kao teret. Stara majka zadržava vrijednost samo dok još može obavljati marginalne kućanske poslove; kada to više ne može, postaje zamjenjiva.³⁸ Time se ženska vrijednost mjeri isključivo kroz funkcionalnost tijela – radnu i reproduktivnu – dok emocionalna, iskustvena ili simbolička dimenzija starosti ostaje nevidljiva. U konačnici, roman razotkriva patrijarhalnu ekonomiju ruralne zajednice u kojoj se ženska tijela iscrpljuju, kontroliraju i instrumentaliziraju, a starost ili majčinska uloga ne donose sigurnost, nego dodatnu ranjivost. Rodni identitet prikazan je kao proces stalnog pregovaranja pod pritiskom rada, siromaštva i običajnih normi. Time se ruralna regija potvrđuje kao prostor u kojem se društvena nejednakost ne samo umnožava, nego doslovno utjelovljuje u tijelima žena koje nose teret rada, reprodukcije i društvene osude.

Nakon smrti žene Jele, čemu su velikim dijelom pridonijele njegove batine, i sukoba s Balakocijem, Tunija završi u zatvoru. Dok služi kaznu zatvora, umire i jedna od njegovih kćeri. Tunijin izlazak iz zatvora počinje kao priča očekivanog povratka: povratka kući, zemlji, kćeri i patrijarhalnoj ulozi oca/vlasnika zemlje. Međutim, u romanu se taj povratak radikalno suspendira jer Tuniju, iako isprva polazi natrag u selo, koči misao koja se javila još u zatvoru: „Što će tamo? (...) Čemu kćeri otimati tri jutara zemlje, s kojima će naći dobrog mladoženju. (...) Ne treba ići tamo. Nije vrijedno, kad i onako nema koristi“ (Miholjević, 1937: 83–84). Stoga u birtiji prihvaća ponudu da zamijeni ozlijeđenog goniča stoke i odlazi u drugom pravcu: „Prolazio je kroz rodno selo. Gonio je ovce ispred stare očinske kuće, mimo Balakocijeva dvora. Jedna i druga strana kuća bila je osvijetljena mjesečinom. Kasna je noć. Svud je tišina, kao da je svijet pomro, a on je ostao sam sa svojom velikom brigom, da sve ovce i jaganjce dovede zdrave pred gospodara“ (Miholjević, 1937: 84). Ta misao o sebi kao suvišnom koja se javlja još u zatvoru funkcionira kao unutarnji element što narušava logiku vlasništva, nasljeđa i muške dužnosti.³⁹

³⁷ Na primjer, mladost „naglo gasne kod njih“ (Miholjević, 1937: 19), žene brzo stare: „Jeline jetrve bile su rano ostarjele žene, kojima su čeljusti staračke stisnute, a grudi se objesile kao iznošene cunje. Njima je bilo teško u toj kući, gdje se išlo po proljetnim i ljetnim nadnicama, gdje su se muševi opijali, pa onda bacali teret jada i brige na njihova ženska ramena“ (Miholjević, 1937: 26).

³⁸ „Stara mati, kup kostiju i kože, ne može više pripravljeti jelo, a nitko ne će da prihvati njenu dužnost, jer to kuhanje, sjeckanje kopriva za patke, čuvanje djece jedino je još, što se može staroj dati, da badava ne troši ono malo svagdašnje hrane. (...) Radit će tako iznemoglo, dok jednog jutra ne ostane u postelji. (...) Kad ona umre zamjeni je najstarija jetrva“ (Miholjević, 1937: 25).

³⁹ Iz Bourdieuove (2011) perspektive, Tunijina putanja može se čitati kao „individualna devijacija“, odstupanje od onoga što njegov društveni položaj, habitus i patrijarhalna logika nasljeđa čine očekivanim.

Ključan je upravo ekonomsko-patrijarhalni argument kojim Tunija opravdava odustajanje od povratka: tri jutra zemlje predstavljaju miraz, sredstvo s pomoću kojeg će kći pronaći dobrog mladoženju. Otac se ovdje prvi put ne pozicionira kao onaj koji polaže pravo na zemlju, nego kao onaj koji se svjesno povlači iz lanca vlasništva i kontrole. Zemlja više nije produžetak muške moći, nego instrument potencijalne ženske socijalne sigurnosti. Premda kćer i dalje ostaje unutar patrijarhalne ekonomije braka, radikalno je Tunijino samoisključenje iz poretka jer prepoznaje da njegov povratak ne bi bio koristan. Kraj romana stoga čitamo kao prikaz tihe, ali snažne dekonstrukcije ruralnog patrijarhata nastale ne kroz pobunu ili reformu, nego kao posljedicu iscrpljenosti i odustajanja. Smrt Jeje pa i kćeri ostaje nenadoknadiv gubitak, njihova patnja ne dobiva narativnu „pravdu“, ali se upravo u Tunijinoj nemogućnosti povratka očituje razorna istina romana: poredak koji je slomio žensko tijelo i život, na kraju ostavlja i muški subjekt bez mjesta, smisla i budućnosti.

Napokon, roman *Na njivama* ne prikazuje regiju kao stabilan prostor zajedništva i pripadanja, nego kao društveno proizveden i hijerarhiziran prostor u kojem se klasne, rodne i dobne razlike oblikuju kroz rad, običaje, institucije i svakodnevne prakse. Regionalni identitet se u romanu tvori kao heterogen i nestabilan, kao proces neprestanog normiranja i razlikovanja, u kojem je pripadanje uvijek povezano s odnosima moći. Selo i njegova svakodnevica tako prestaju biti puki ambijentalni okvir i postaju mjesto na kojem se razotkrivaju mehanizmi društvene reprodukcije, eksploatacije i isključenja čime roman ne samo da prikazuje ruralnu stvarnost, nego ujedno razotkriva njezino unutarnje ustrojstvo i pokazuje da se regija oblikuje kao ambivalentan prostor trajnih napetosti, hijerarhija i konflikata.

Literatura

- Ahmed, S. (2020). *Kulturna politika emocija*. Zagreb: Fraktura.
- Belaj, M. (2018). *Vino, rakija, a može i limončelo: Etnografija obiteljske proizvodnje i konzumacije alkoholnih pića*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Berlant, L. (2011). *Cruel optimism*. Durham: Duke University Press.
- Bićanić, R. (1936). *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*. Zagreb: Tipografija.
- Bourdieu, P. (2011). *Distinkcija: Društvena kritika suđenja*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Brković, I. (2013). „Književni prostori u svjetlu prostornog obrata“, *Umjetnost riječi*, 57(1–2), str. 115–138.

- Butler, J. (2000). *Nevolje s rodom: Feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Butler, J. (2005). *Raščinjavanje roda*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Detoni-Dujmić, D. (1998). *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Duda, D. (2001). „Nadziranje značenja: Što je kultura u kulturalnim studijima“, *Reč*, 64/10, prosinac, str. 235–253.
- Ferguson, S. (2020) *Women and work: Feminism, labour, and social reproduction*. London: Pluto Press.
- Garland-Thomson, R. (2009). *Staring: How we look*. Oxford: Oxford University Press.
- Grenfell, M. (2014). *Pierre Bourdieu: Key concepts*. 2nd edn. London: Routledge.
- Massey, D. (2005). *For space*. London: SAGE Publications.
- Miholjević, M. (1937). *Na njivama*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Nemec, K. (1998). *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje.
- Paasi, A. (2011). „The region, identity, and power“, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 14, str. 9–16.
- Pateman, C. (1998). *Ženski nered: Demokracija, feminizam i politička teorija*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Pateman, C. (2000). *Spolni ugovor*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Peternai-Andrić, K. (2021). „Teorije o tvorbi identiteta“, u: Barbić, J. i Župan, M. (ur.) *Identitet u prekograničnim privatnopravnim odnosima*. Zagreb: HAZU, str. 17–45.
- Sontag, S. (1972). „The Double Standard of Aging“, *Saturday Review*, str. 29–38.
- Vidmar-Horvat, K. (2017) *Imaginarna majka: Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*. Zagreb: Sandorf i Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Williams, R. (2006). „Analiza kulture“, u: *Politika teorije: Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Zagreb: Disput, str. 35–59.
- Williams, R. (2015). *Keywords: A vocabulary of culture and society*. Oxford: Oxford University Press.
- Woodward, K. (2009). *Statistical Panic: Cultural Politics and Poetics of the Emotions*. Durham: Duke University Press.

**LIFE IS A HARD STONE: THE FORMATION OF
REGIONAL IDENTITY AT THE INTERSECTION OF
CLASS, GENDER, AND EVERYDAY PRACTICES**

This article examines *Na njivama* (1937) by the Croatian writer Mila Miholjević as a literary space in which regional identity does not appear as a stable or homogeneous category, but rather as an effect of the interplay of material living conditions, social norms, and everyday practices. Drawing on a performative-discursive conception of identity formation and on insights from the spatial turn (Massey), the region is approached as a space in which relations of power shaped by class, gender, and age intersect. The analysis focuses on representations of labor, custom, and social interaction as key sites for the production and normalization of identity, drawing on Williams's understanding of culture as a way of life and Bourdieu's concept of class as an embodied social position. Particular attention is paid to gender- and age-coded forms of social reproduction (Ferguson) and to the disciplining of bodies through patriarchal mechanisms of control (Pateman), including practices of looking and staring (Garland-Thomson). The role of emotions (Ahmed, Berlant) is also considered. In the novel, regional identity emerges as ambivalent, multilayered, and conflictual. The region is presented as a domain in which differences are not merely reflected but actively produced, thereby redefining the idea of the region as an exclusively coherent and shared whole.

Keywords: *regional identity, space, class, gender, everyday practices, Mila Miholjević, Na njivama*

Pregledni rad

UDK: 821.163.44-94.09 Petrović-Njegoš J.

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

MEMOARI JUTE OD MEKLENBURGA-NOJŠTRELICA PETROVIĆ-NJEGOŠ

Juta od Meklenburga-Nojštrelica (na njemačkom: Jutta von Mecklenburg-Strelitz; Nojštrelc, 1880 – Rim, 1946), ili Milica po prelasku u pravoslavlje, bila je supruga crnogorskog prijestolonasljednika Danila, sina crnogorskog kralja Nikole I Petrovića-Njegoša i kraljice Milene Vukotić Petrović. Taj brak je u početku naišao na mnoga neodobravanja, jer je ona bila katolikinja (anglikanka), ali po prelasku u pravoslavlje, kada je postala Milica, brak je bio odobren od strane crkve.

Kad su u aprilu 1899. godine u Meklenburg-Strelicu novine objavile vijest o vjeridbi princeze Jute s prijestolonasljednikom Danilom, kod građana je pored radosti zbog tog događaja pre-

ovladala radoznalost. Na sjeveru Njemačke gotovo ništa nijesu znali o mladoženji i budućoj domovini mlade. Stoga su novine *Mecklenburg-Strelitzsche Landeszeitung* već u julu 1899. godine, u prilogu povodom vjenčanja prijestolonasljedničkog para izvještavale o divljoj planinskoj zemlji koja se nalazi van vojnih puteva. Posljednji rusko-turski rat i zdravica cara Aleksandra III isturili su Crnu Goru i knjaza Nikolu naglo u prvi plan.

Autorka prof. dr Sofija Kalezić u radu „Memoari Jute od Meklenburga-Nojstrelica Petrović-Njegoš“ analizira tematiku knjige *Memoari jedne njemačke princeze*, objavljenu u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti i Narodnog muzeja Crne Gore u Podgorici, 2019. godine.

Ključne riječi: *nasljeđe, bogatstvo, udaja, Crna Gora, prijestolonasljednik Danilo, izbjeglištvo, smrt*

Princeza Juta i prijestolonasljednik Danilo nijesu imali djece, te je prijesto naslijedio sin princa Mirka – Mihailo, kada je Danilo abdicirao. Mihailo nikada nije postao prijestolonasljednik Crne Gore zato što je došlo do uspostavljanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je postojala od 1. decembra 1918. do 29. novembra 1945. godine. Svoja sjećanja izložio je u knjizi *Iz mojih memoara*, čije je prvo izdanje u Kanadi (Vindzor, 1961) ostalo gotovo nepoznato, dok je drugo izdanje publikovala Svetigora na Cetinju, 2001. godine.

Princ Mihailo (Podgorica, 1908 – Pariz, 1986) je u memoarima opisao svoju nesrećnu sudbinu jer je, od četiri brata koliko je imao njegov otac, princ Mirko Petrović s Mihailovom majkom Natalijom Konstantinović, u djetinjstvu i ranoj mladosti izgubio sva četiri, njegovo školovanje u Engleskoj, očevu smrt u 38. godini, majku koja se preudala za belgijskog grofa De Dizdela s kojim je dobila dvije kćeri, njegovo zatvaranje u zamak Ajzenberg tokom Drugog svjetskog rata, nedaleko od zloglasne tvrđave Terezin, kapitulaciju Italije, Hitlerovo samoubistvo i završetak rata:

„Predveče, 7. maja 1945. izašli smo u redu iz svoga logora. Komandant i njegovo ljudstvo prisustvovali su ćutke našem izlasku. Ovde treba reći da je nas trista talaca umaklo smrti za dlaku. Krajem aprila naši stražari bili su nam razdelili suhu hranu, vojničke konzerve, jer nam je predstojalo prelaženje u Beneševo, 50 km južno od Praga. Posle rata je ustanovljeno da je postojalo naređenje da nas u tom mestu pobiju bacačima plamena. Srećom, događaji su se tako vrtoglavo zakovitlali, da je ta namera osujećena.“¹ Sa suprugom Ženevjev Prižan iz Bretanje u periodu dok je bio u zatočeništvu, 7. jula 1944. godine, princ Mihailo je dobio sina Nikolu.

¹ Princ Mihailo Petrović: *Iz mojih memoara*, Svetigora, Cetinje, 2001, str. 98.

Princeza Juta je kroz brak povezala važnu njemačku dinastiju s crnogorskom dinastijom Petrović-Njegoš. Umrla je u izgnanstvu, na dvoru Danilove i Mirkove sestre – Jelene Petrović-Savojske, kraljice Italije.

Naslov knjige *Memoari jedne njemačke princeze* ukazuje na to da je autorka namjeravala da bude objektivna i podijeli sjećanja s pažnjom na detalje iz njemačkog i crnogorskog društvenog života, običaja, dvorskog protokola i ličnih zapažanja. „Berlinskim kongresom 1878. godine“, navodi Stana Marušić, „Crna Gora je dobila međunarodno priznanje i značajno teritorijalno proširenje. Krajem XIX vijeka Crna Gora je poznata, priznata i poštovana. Mlada knjaževina poslije višestoljetnih ratova i izolacije krenula je putem napretka, a knjaz Nikola, poznat kao „tast Evrope“, udajom ćerki stekao je prijateljstva sa poznatim evropskim dvorovima. Danilo je na njima već bio dobro poznat. Otuda je i vijest o njegovoj vjeridbi izazvala veliko interesovanje, tim više jer je njegova izabranica bila lijepa i obrazovana Juta fon Meklenburg-Strelac.“² Autorka teksta dodaje da je na Cetinju tu vijest propratila grmljavina topova s Tablje, brujanje zvona sa svih crkava, sviranje muzike narodne himne i oduševljeno klicanje radosnog naroda.

Juta je napisala svoje memoare ubrzo nakon što je kraljevska porodica Crne Gore otišla u izbjeglištvo 1916. godine, pa je u njima bilježila svoj život od djetinjstva do početka Prvog svjetskog rata. Originalni rukopis bio je u vlasništvu Velikog vojvodskog doma Meklenburg-Strelac. Memoari su publikovani kao dvojezično izdanje na njemačkom i crnogorskom jeziku, a knjigu je na crnogorski prevela dr Neda Donat. Objavljeni su povodom 120 godina od Jutinog i Danilovog vjenčanja, 2019. godine. Sačinjeni su od 24 poglavlja, uz dodatak 110 slika, na kojima su ovjekovječeni prizori iz privatnog i državnog života vladarske porodice.

Memoari princeze Jute su sistematični i hronološki, budući da je u njima opisala širok i buran period od vlastitog djetinjstva do emigracije. Ona opisuje odrastanje u Nojstrelicu i obrazovanje uz guvernantu i tutore, te život i putovanja u njemačkim i evropskim krugovima aristokratije (poglavlja: *Djetinjstvo, Raspust, Dvorac Kepšlos, Časovi jahanja, Nojstrelički dvorac, Porodični ručkovi i večere, London, Putovanje za Švajcarsku i povratak u Meklenburg, Sankt Peterburg, Vjeridba, Rastanak s domovinom, Svjetski rat* itd.).

Ženidba princa Italije Vitorija Savoje princezom Jelenom Petrović-Njegoš još više je pobudila interesovanje naroda. Pogledi su ponovo bili uprti ka maloj zemlji, jer je njemačka princeza koja je bila u bliskom srodstvu s većinom evropskih knjaževskih kuća trebalo da se uda za budućeg prijestolonasljednika Crne Gore. U godinama koje su uslijedile, stanovnici sjevera

² Stana Marušić: *Juta i zemlja crnih brda*, za izdavača: dr Anastazija Miranović, Narodni muzej Crne Gore/ JU muzeji i galerije Nikšić, II izdanje, Cetinje, 2019, str. 54.

su zbog ove veze saznali više o „zemlji crnih planina“. Princ Danilo, njegov brat Mirko i pripadnici crnogorskog dvora više puta bili su gosti u Nojstrelincu, glavnom gradu velikog vojvodstva Meklenburg-Strelitz. Tu se 24. januara 1880. godine kao druga ćerka kasnijeg velikog vojvode Adolfa Fridriha V i njegove supruge Elizabete od Anhalta, rodila Juta.

„Treći april 1899. godine“, navodi Neda Donat, „bio je poseban dan za vladarsku porodicu Petrović i Crnu Goru. Tog dana se prijestolonasljednik Danilo Petrović, najstariji od tri sina knjaza Nikole I Petrovića u Rusiji, u Petersburgu vjerio sa njemačkom princezom Jutom fon Meklenburg-Strelitz. U Crnoj Gori vjeridba je zvanično objavljena u četvrtak, 8. aprila 1899. u *Glasu Crnogorca*. Radost je bila opšta, jer je prijestolonasljednik već imao nepunih 28 godina i od njega se očekivalo da se što prije oženi i zemlji podari nasljednika.“³

U knjizi *Memoari jedne njemačke princeze*, Juta opisuje porodična okupljanja, večere, uživanje u druženju s rođacima, koncerte i društvena događanja, bavljenje tenisom i golfom, jahanjem, vožnju rošuama itd. Istovremeno, daje detalje o vjeridbi i pripremama za put u Crnu Goru, oproštaju od roditelja, prelasku u pravoslavlje, dolasku u Crnu Goru, ceremoniji vjenčanja i dočeku naroda. Tu su i prvi utisci o Crnoj Gori, ljudima, običajima, princu Danilu, životu na Cetinju (poglavljja *Prvi utisci o Crnoj Gori*, *Zemlja, ljudi i crnogorska knjaževska kuća*, *Život na Cetinju*). Opisuje putovanja s princem Danilom, članovima crnogorske kraljevske porodice (poglavlje *Porodična događanja*).

Takođe, ona ukratko pruža presjek važnih događaja tog perioda, kao što su Balkanski ratovi, politička i društvena odigravanja, kao i posljednje godine prije Prvog svjetskog rata (*Balkanski rat*, *Posljednje godine prije svjetskog rata*). U epilogu je sadržan dio o Prvom svjetskom ratu i oproštaju od Crne Gore (*Rastanak od Crne Gore i kraj*). Memoari princeze Jute predstavljaju kombinaciju ličnih sjećanja, društvenih i kulturnih zapažanja, opisa života aristokratije, utisaka o Crnoj Gori i njenom narodu krajem XIX i početkom XX vijeka.

Juta je bila obrazovana aristokratkinja, navikla na život u visokim krugovima, s prefinjenim manirima, ozbiljnim osjećajem dužnosti i dubokim poštovanjem prema crnogorskoj dinastiji Petrović-Njegoš, posebno kralju Nikoli koji je za nju predstavljao autoritet. Bila je ambiciozna i puna života, otvorena za nove utiske. Njene memoare prožimaju znatiželja i duhovite reakcije na uslove koje je u Crnoj Gori zatekla – i pored toga što joj je smetala razlika u luksuzu i modernim standardima, pokazala je spremnost da se prilagodi (*Prvi utisci o Crnoj Gori*).

Ipak, brak s princem Danilom istovremeno je predstavljao lični, ali i

³ Dr Neda Donat: *Juta i zemlja crnih brda*, za izdavača: dr Anastazija Miranović, Narodni muzej Crne Gore/ JU muzeji i galerije Nikšić, II izdanje, Cetinje, 2019, str. 7.

državni savez – njihov odnos je bio civilizovan, ali bez potomstva. Nema skandala ili opisa otvorenih konflikata u memoarima jer se Juta trudila da predstavi život kompletne porodice Petrović s pijetetom i dostojanstvom. Pisanje memoara ukazuje na to da je bila senzibilna, sa željom da ostavi zapis o vremenu, ljudima koje je upoznavała i mjestima kroz koja je prolazila.

Njen svekar, kralj Nikola bio je poznat kao ambiciozan i ponosan vladar, veoma vezan za svoju porodicu. Kada je Juta stupila u crnogorsku dinastiju, dočekana je s pompom i velikim interesovanjem – ceremonija njenog dolaska i vjenčanja bila je događaj od državnog značaja. U memoarima, ona spominje da je Nikola u početku bio prilično oprezan i formalno rezervisan, ali s vremenom je pokazao prema njoj poštovanje i odanost kao članu kraljevske porodice.

Njen položaj kao strane princeze, rođene u sjevernoj Njemačkoj, donio joj je i izazove prilagođavanja novoj kulturi, jeziku, običajima, ispunjavanja protokola na dvoru. Kralj Nikola je želio da se ona integriše u njegovu brojnu porodicu na uspio i funkcionalan način, ali je očigledno da su data očekivanja i pritisci bili veliki, a Crna Gora mala država s jakim osjećajem tradicije i nacionalnog identiteta.

Učestvovala je u društvenom životu Cetinja, ali najveći dio vremena provodila je baveći se raznim sportskim aktivnostima: rado je odlazila na kupanje u Ulcinj, gdje su Petrovići posjedovali kuću u mjestu Suka ili u njihov dvorac u Baru, kojemu je pripadalo veliko, ograđeno lovište od 118 hektara. Iako se kao djevojčica užasavala pucanja iz oružja, čak je napuštala pozorišne predstave prije nego bi na sceni bio ispaljen hitac, postala je strastven lovac i odličan strijelac. Streljaštvo je vježbala tako što bi kralj Nikola bacao u vazduh sirova jaja, a ona i njen djever Petar su ih gađali. S Danilom je takođe rado odlazila na pecanje. Bila je odlična jahačica, dobro je igrala tenis i golf. Tenis je igrala često, najčešće s članovima stranih poslanstava na Cetinju i sa njihovim suprugama. Na Cetinju za vrijeme kralja Nikole postojalo je desetak teniskih igrališta, a igralo se i u parovima. Princeza Juta bila je počasna predsjednica Golf kluba na Cetinju, tako da joj je pripala čast da izvede prvi udarac na turniru organizovanom 16. 7. 1906. godine. Klub je svečano otvoren 6. jula 1906. godine kao prvi ove vrste na Balkanu, o čemu je pisao i *Glas Crnogorca*. Štap kojim je knjaginja Juta – Milica izvela prvi udarac i danas se čuva kao dio privatne kolekcije predmeta u Muzeju kralja Nikole na Cetinju.

Tokom svojih posjeta zaovi Jeleni od Savoja, italijanskoj kraljici, koja je organizovala vožnju rolšuama za svoje gošće u jednoj od sala Kvirinala – Juta je naučila da ih vozi. Povodom proglašenja Crne Gore kraljevinom 1910. godine, Danilo i Juta su u blizini svog dvorca napravili tzv. skejting podijum, okićen zastavicama država koje su imale diplomatske predstavnike u Crnoj

Gori. Bila je redovni posjetilac na filmskim projekcijama na Cetinju, a dio prikazivanih nijemih filmova poticao je upravo iz Njemačke. Princeza se bavila i slikanjem, sačuvano je njenih pet koloritnih akvarela.⁴

Za vrijeme Prvog balkanskog rata pokazala je veliku privrženost Crnoj Gori, time što se od samog početka danonoćno angažovala na pomaganju borcima i prispjelim ranjenicima, rizikujući život, jer su u Crnoj Gori izbile epidemije velikih boginja, tifusa i kolere. Plela je kape i šalove za vojnike na mašini za pletenje, od svojih sredstava je kupila šivaću mašinu cetinjskoj bolnici da bi mogli da šiju posteljenu, obilazila je privremene bolnice i nabavljala sanitetski materijal iz Njemačke. U Njemačkoj je pokrenula akciju sakupljanja novca, a značajan novčani prilog dao je i njen otac, veliki vojvoda Adolf Fridrih od Meklenburg-Strelca.

Nakon Balkanskih ratova zbog nervne iscrpljenosti liječila se u Njemačkoj. Poslije atentata u Sarajevu na Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju, vratila se s Danilom u Crnu Goru. Kad je izbio Prvi svjetski rat, ponovo su je zajedno napustili sredinom avgusta 1915. godine i više se nikada nijesu vratili. Njen život trajno su obilježile dvije velike tragedije. Godine 1908. s nepunih 20 godina umro je mlađi od dvojice njene braće – Karl Fric. Prema jednima umro je od posljedica dvoboja, braneći čast njihove sestre Mari koja je rodila vanbračno dijete, a prema drugima, od trovanja krvi. Jutin brat, veliki vojvoda Fridrih Adolf počinio je samoubistvo 1918. godine, a pitanje nasljednika u velikom vojvodstvu Meklenburg-Strelca nije regulisano sve do kraja monarhije.

Između dva svjetska rata boravila je sa suprugom Danilom u Francuskoj, u mjestu Kap Marten, gdje su živjeli u vili „Augusta“. Povremeno je odlazila u svoj rodni kraj, a posljednje dane provela je kod zaove Jelene Savojske. Umrula je u Rimu 1946. godine, gdje je i sahranjena, samo sedam godina nakon smrti supruga Danila, koji je umro 1939. godine u Beču.

U tekstovima i izložbama naglašeno je koliko su memoari značajni za pojašnjenje i osvjetljivanje načina na koji su Evropljanke – aristokratkinje doživljavale Crnu Goru, njene običaje, prirodu i društvene uslove krajem XIX i početkom XX vijeka. Literatura koju su o Crnoj Gori napisali stranci često je vrednovana kroz dragocjenu istorijsku perspektivu jer su oni bilježili različita iskustva u balkanskoj sredini datog vremena.

S druge strane, Jutina sjećanja su selektivna i podložna idealizaciji, što je tipično za memoare aristokratkinja tog doba, koji često balansiraju između narativa, opisa dužnosti, ličnih sjećanja i potrebe za prezentovanjem uglađenog dvorskog imidža. Juta je pisala iz perspektive određenog vremena i mjesta, nakon što je već iskusila brojne događaje, od kojih je najbolniji bio

⁴ Dragana Marković i Jelena Vujović: „Crnogorska priča njemačke princeze: život i djelo Milice Jute Petrović-Njegoš“, godišnjak *DG Jahrbuch*, Vol. 28, 2021, str. 343–354.

napuštanje Crne Gore. Kao takva, interpretacija događaja obojena je osjećajem nostalgije, idealizacije, pa i samocenzure. Ona je pružila prijateljski i dostojanstven prikaz sredine u koju je došla, pa je moguće da je izostavljala neprijatna ili kompromitujuća odigravanja, konflikte, porodične i društvene nesuglasice.

Iako je bilježila istorijske događaje kao što su Balkanski ratovi i Prvi svjetski rat, njena perspektiva je subjektivna i lična, što znači da u memoarima nema puno analiza uzroka i posljedica, već je mnogo više impresija i utisaka. U promocijama i prikazima knjige, stručnjaci su je ocijenili kao kapitalni kulturni projekat i značajan doprinos istorijskom poznavanju Crne Gore i dinastije Petrović-Njegoš. Takođe, organizovana je izložba pod nazivom „Juta i zemlja crnih brda“, koja je prikazivala lične predmete, haljine, dokumenta, fotografije iz života Jute – Milice. Objavljivanje ove knjige praćeno je trojezičnim katalogom na crnogorskom, engleskom i njemačkom jeziku, uz veliki kulturni i nostalgični značaj za domaću publiku, što ukazuje na percepciju ovih memoara više kao spomeničkog i simboličkog, nego isključivo istoriografskog dokumenta. „Memoari se završavaju opisom njenog i Danilovog turbulentnog odlaska u egzil, u ljeto 1915. godine, nakon čega su se nastanili na francuskoj rivijeri u vili Augusta, u mjestu Kap Marten“, navodi Nada Donat u pogovoru ovom izdanju. „Početkom 1916. godine Juti i Danilu su se u egzilu priključili kralj Nikola i kraljica Milena, s ćerkama Vjerom i Ksenijom. Juta je memoare pisala u zrelih godinama, pretpostavljamo da je imala oko 40 godina kad ih je počela pisati. Tada je imala već dovoljno životnog iskustva da procijeni ljude, a određene događaje koje je opisala mogla je sagledati sa izvjesne vremenske distance, ali čak i u toj situaciji nije izgubila vjeru u ljude. Čini se da je princeza Juta željela da u ljudima vidi samo ono dobro, u svojim memoarima ona nikome ništa ne prebacuje, ne zamjera, nije zloпамtilo.“⁵

U vrijeme vjeridbe i vjenčanja s prijestolonasljednikom Danilom (1899), novine u Nemačkoj i na Balkanu pisale su o Jutinom nordijskom i aristokratskom izgledu – bila je visoka, svijetle puti, skladnih crta lica. Na fotografijama i portretima djeluje dostojanstveno, često s ozbiljnim izrazom, što je odgovaralo dvorskoj etikeciji tog vremena. I u memoarima i u prikazima izložbe, naglašeno je da je imala eleganciju, mirnoću i aristokratsku hladnoću koja je imponovala, ali je mogla djelovati i rezervisano u poređenju s toplinom i neposrednošću crnogorskog naroda.

„Nikada neću zaboraviti uzbuđenja tih dana“, plemkinja Juta završava svoje memoare, „Bilo je to uzbuđenje duša, vječno ulaženje i izlaženje per-

⁵ Nada Donat: *Pogovor*, pogovor knjizi Milice Jute Petrović-Njegoš: *Memoari jedne njemačke princeze*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti / Narodni muzej Crne Gore, Podgorica, 2019, str. 202.

janika, lupanje vrata, čitanje depeša i novina od strane sekretara i ađutanata, koje je čovjek morao da trpi kada bi uveče poslije večere, nakon bogatog radnog dana želio mir i prijatno skretanje od sumornih, brižnih misli. Jadni moji svekar i svekrva bili su za žaljenje, pognuti od starosti, u ovakvoj veoma tužnoj situaciji, u egzilu – kako me boljelo srce što sam ih ponovo vidjela u takvom stanju! Gdje su nestale one bezbrižne, zlatne crnogorske godine, što je bilo sa svim nama odanim ljudima, što je bilo s kućom i posjedima? Ova teška pitanja mučila su me danonoćno, ne dajući mi mira. Kako su tegobna i mračna bila vremena i kakav će biti kraj? Ovdje završavam svoje zabilješke. Neka Bog čuva moju dragu Crnu Goru!“⁶

Na izložbi u Biljardi prikazane su Jutine haljine, lični predmeti i fotografije. Posebno su naglašene njene humanitarne aktivnosti u vrijeme Balkanskih ratova – prikupljanje sredstava za medicinsku pomoć, obilazak bolesnika koji su bili zaraženi tifusom i njeno angažovanje kao bolničarke. Ovi memoari predstavljaju dokument kroz koji su kombinovane lične uspomene, s naglaskom na dostojanstveno predstavljanje same autorke, njene njemačke porodice i za nju novog balkanskog ambijenta.

Literatura

Primarna

- Petrović-Njegoš, Jutta Milica (2019). *Memoari jedne njemačke princeze*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti / Narodni muzej Crne Gore.

Sekundarna

- Donat, Nada (2019). *Juta i zemlja crnih brda*, za izdavača: dr Anastazija Miranović. Cetinje: Narodni muzej Crne Gore/ JU muzeji i galerije Nikšić, II izdanje.
- Marković, Dragana i Vujović, Jelena (2021). „Crnogorska priča njemačke princeze: život i djelo Milice Jute Petrović-Njegoš“, godišnjak *DG Jahrbuch*, Vol. 28.
- Marušić, Stana (2019). *Juta i zemlja crnih brda*, za izdavača: dr Anastazija Miranović. Cetinje: Narodni muzej Crne Gore/ JU muzeji i galerije Nikšić, II izdanje.
- Petrović, Mihailo (2001). *Iz mojih memoara*. Cetinje: Svetigora.

⁶ Milica Jutta Petrović-Njegoš: *Memoari jedne njemačke princeze*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti / Narodni muzej Crne Gore, Podgorica, 2019, str. 200.

Sofija KALEZIĆ

**MEMOIRS OF JUTTA OF MECKLENBURG-STRELITZ
PETROVIĆ-NJEGOŠ**

Jutta von Mecklenburg-Strelitz (German: Jutta von Mecklenburg-Strelitz; Neustrelitz, 1880 – Rome, 1946), or Milica after converting to Orthodoxy, was the wife of the Montenegrin Crown Prince Danilo Petrović-Njegoš, son of King Nicholas I of Montenegro and Queen Milena Vukotić. Their marriage initially faced considerable disapproval because she was a Catholic (Anglican). However, after converting to Orthodoxy and taking the name Milica, the marriage was approved by the Church.

When newspapers in Mecklenburg-Strelitz announced in April 1899 the engagement of Princess Jutta to Crown Prince Danilo, the citizens reacted with both joy and curiosity. In northern Germany, almost nothing was known about the groom or the bride's future homeland. Therefore, in July 1899, the newspaper *Mecklenburg-Strelitzsche Landeszeitung*, in a supplement published on the occasion of the wedding of the crown princely couple, reported on a wild mountainous land located off the main military routes. The last Russo-Turkish War and a toast by Tsar Alexander III of Russia suddenly brought Montenegro and Prince Nikola into the spotlight.

In her study *Memoirs of Jutta of Mecklenburg-Strelitz Petrović-Njegoš*, Prof. Dr. Sofija Kalezić analyzes the themes of the book *Memoirs of a German Princess*, published by the Montenegrin Academy of Sciences and Arts and the National Museum of Montenegro in Podgorica in 2019.

Keywords: *heritage, wealth, marriage, Montenegro, Crown Prince Danilo, exile, death*

Preliminarno saopštenje
821.163.44:929Martinović M.

Srđa MARTINOVIĆ (Cetinje)
Univerzitet Crne Gore
braveria56@gmail.com

KAPETAN I SUDIJA MATO RADOV MARTINOVIĆ I PJESMA „OSLOBOD“

Ovim radom prvi put se predstavlja biografija kapetana, sudije i člana crnogorskog Kuluka Mata Radova Martinovića iz Bajica, bliskog saradnika Petra I Petrovića. Istraživanje je nastalo kao prilog razrješavanju dileme o autorstvu pjesme „Oslobod“ koja traje već gotovo dva vijeka. Više autora je do sada analiziralo samu pjesmu, ali nijedan nije donio podatke o Matu Radovome Martinoviću kao mogućem autoru ili bar kazivaču ove pjesme.

Ključne riječi: *pjesma, autorstvo, „Oslobod“, Martinović*

Pjesmom „Oslobod“ ili „Sveoslobod“ bavilo se više poznatih istoričara književnosti, naučnika i autora, među kojima i Trifun Đukić, Nikola Banašević, zatim Vojislav Nikčević i drugi, u svojim poznatim djelima i radovima koji se odnose na književno stvaralaštvo Petra I Petrovića-Njegoša. Namjera ovog kratkog rada nije da ulazi u pitanja samog autorstva pjesme, već da iznese relevantne podatke o Matu Radovu Martinoviću, a u cilju doprinosa boljem razumijevanju ove dileme koja traje dva vijeka. Navedeni autori su se prilikom sagledavanja same pjesme „Oslobod“ najviše bavili pitanjem njenog autorstva, pominjući tek usput Mata Martinovića, kojeg je Sima Milutinović Sarajlija u svom izdanju pomenuo kao osobu od koje je zabilježio ovu pjesmu (Milutinović, 54). U prvom izdanju *Pjevanije crnogorske i hercegovačke* naslov pjesme je „Oslobod“, a u drugom izdanju naslov pjesme je „Sveslobod“, a Milutinović je u zagradi ispod naslova pjesme zapisao „od Mata Radova Martinovića“. Krajnje je začuđujuće da se nijedan od autora koji su se bavili ovom problematikom nije potrudio da sakupi ili istraži ni osnovne podatke o Matu Radovome Martinoviću iz Bajica. Držimo da bi svakom proučavanju, a pogotovu djela i lika crnogorskog vladara trebalo posvetiti više pažnje i pristupiti ozbiljnije nego što je to do sada rađeno. Čini se da u rasvjetljavanju pitanja autorstva, nije nevažno poznavanje detaljnije biografije ovog

pjevača tim prije jer je nesumljivo da su se akteri tj. tema (istraga poturica) pjesme direktno ticala i samih predaka Mata Radova Martinovića, odnosno da je imao i lični odnos prema ovoj pjesmi (njegov direktni predak, čukunded Marko se pominje u pjesmi). Pojedini autori su čak i upućivali ili mislili da je navedeni Mato Martinović zapravo otac Sava Matova Martinovića, vodeći se logikom – ako je sin pjesnik, da bi i otac to morao biti pa navode: „Biće da je Savo Matov naslijedio očeve gene za sastavljanje narodnih epskih pjesama“ (Martinović, 1996: 12). Ovo logiciranje je vodilo u zabludu, jer na nekoliko mjesta u svojim memoarima Savo Matov Martinović vrlo jasno navodi da mu je otac bio Mato Markov. Geneologija poznatog pjevača i oficira garde Sava izgleda ovako: SAVO – MATO – MARKO – JOVO – VOJIN – TOMAŠ – MARTIN – VLATKO. Pri čemu treba napomenuti da pjesma pod naslovom „Srbskij badnji večer 1702. godine“ objavljena u *Memoarima* Sava Matova Martinovića, osim teme nema nikakve sličnosti sa tekstom pjesme „Oslobod“. Dakle, Mato Radov Martinović koji se dovodi u vezu sa pjesmom „Oslobod“ je takođe Martinović iz Bajica, ali pripada drugom ogranku bratstva Martinović. Mato Radov Martinović je bio ugledni glavar (sudija, kapetan, popečitelj/kulunžija) prvih decenija 19. vijeka, obavljao je različite dužnosti i bio jedan od povjerljivijih ljudi Petra I Petrovića-Njegoša (S. Martinović, 2025).

Direktni je potomak bajičkog kneza Martina Vlatkova, a njegovo geneološko stablo izgleda ovako MATO – RADE – STIJEPO – MARO – MARKO – MARTIN – VLATKO. Mato Radov Martinović, kapetan i član Kuluka. Rođen je oko 1775. godine u Bajicama, u porodici Rada Stijepova Martinovića. Crnogorski mitropolit Petar I Petrović se često na njega oslanjao i povjeravao mu je važne misije i zadatke. Jedan je od svjedoka prilikom prodaje baštine 24. marta 1803. godine. Kao glavar je bio svjedok i 4. februara 1807. godine na Rijeci Crnojevića kada je Petar I mijenjao zemlju sa Đurom Lopičićem (*Zapisi*, 1938: 366). Kao glavar jedan je od članova Suda koji je u aprilu 1813. godine rješavao krivični spor između Cetinjana, Bajica i Donjokrajaca. Takođe, bio je jedan od četiri kapetana stalne oružane jedinice koju je uspostavio Pokrajinski savjet 1. novembra 1813. godine prilikom ujedinjenja Crne Gore i Boke Kotorske (Pavićević, Raspopović, 1998). Ova jedinica imala je zadatak održavanja reda i poretka na teritoriji Crne Gore i Boke. Kao glavar Katunske nahije jedan je od stimadura 1816. godine u jednom sporu oko zemlje Stanoja Kosanovića iz Markovine. Kao glavar je učestvovao u donošenju presude između Herakovića i Vrbica oko ubistva od 17. januara 1821. godine. Jedan je od članova Zemaljskog suda 10. juna 1828. godine. Sima Milutinović Sarajlija je zapisao da je bio guslar i narodni pjesnik i da je od njega zabilježio dužu pjesmu pod nazivom „Oslobod“ od 305 stihova koja se odnosi na istragu poturica. Preminuo je oko 1840. godine jer se više ne nalazi u dokumentima.

Imao je sina Daicu, koji je imao sinove Sava, Marka i Vuka. Marko Daičin Martinović je bio oficir i perjanik, a poginuo je 1861. godine kao povjerilac knjaza Nikole sa grupom Vasosjevića koji su se probijali do Srbije. Vuko Daičin (1837–1921) je bio perjanik i upravnik tamnice na Cetinju, a pominje se u anegdoti „Knjaz Nikola i Vuko Daičić“. Potomci pjesnika Mata Radova Martinovića tj. sinovi Vuka Daičina su: Krsto (1864–1933), inženjer, komandir, učesnik Rusko-japanskog rata, predsjednik Komiteta za nezavisnost Crne Gore u San Marinu; Vido (1874–1916), blagajnik Ministarstva unutrašnjih djela i Miloš (1880–1945), kapetan, učesnik Rusko-japanskog rata i Oktobarske revolucije (S. Martinović: 725–726)

Literatura

- Martinović, Savo Matov (1996). *Memoari – životopis, pisma, pjesme*, (priređivač Dušan Martinović). Podgorica, str. 12–13.
- Martinović, Srđa (2025). *Bajički vijenac* (drugo dopunjeno izdanje), Cetinje, str. 725–726.
- Milutinović, Sima (1990). *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*, (priređio Dobrilo Aranitović). Nikšić, str. 60.
- Pavićević, Branko, Raspopović Radosav (1998). *Crnogorski zakonici*, knj. 1, Podgorica, str. 65–68.
- *Zapisi*, god. XI, knj. XIX, 1938, str. 366.

Srđa MARTINOVIĆ

CAPTAIN I MATO RADOV MARTINOVIĆ AND THE SONG „OSLOBOD“

This work presents for the first time the biography of the captain, judge and member of the Montenegrin Kuluk, Mato Radov Martinović from Bajica, a close associate of Petar I Petrović. The research was created as a contribution to resolving the dilemma about the authorship of the poem „Oslobod“ which has been around for almost two centuries. Several authors have analyzed the poem itself, but none of them have provided information about Mate Radovo Martinović as a possible author or at least the narrator of this poem.

Keywords: *poem, authorship, „Oslobod“, Martinović*

Pregledni rad
821.163.42.09-31 Šojat I.

Dubravka BRUNČIĆ
Filozofski fakultet u Osijeku
dbruncic@ffos.hr

Teuta KRALJEVIĆ
Filozofski fakultet u Osijeku
teutakraljevic4@gmail.com

REPREZENTACIJE PROSTORA I IDENTITETA OSMANSKIH ŽENA U ROMANU *EZAN* IVANE ŠOJAT*

U radu se analizira kako se u povijesnom romanu *Ezan* (2018) hrvatske književnice Ivane Šojat, čija se radnja odvija u 16-stoljetnom Osmanskom Carstvu, reprezentiraju identiteti osmanskih žena, kako se sagledavaju ženske sudbine i prostorna iskustva te kako se rodno kodiraju različiti prostori. U razmatranju se navedenih pitanja oslanja na teorijske pristupe oblikovanju prostora u književnim tekstovima i na spoznaje feminističke geografije koja istražuje konceptualizacije odnosa između prostora i roda. Utvrđeno je da su u romanu reprezentirani heterogeni prostori (povijesni, politički, javni, privatni itd.) koji određuju i reflektiraju brojnost i heterogenost ženskih identitetskih pozicija. Kao relevantni elementi sociokulturne reprezentacije identiteta osmanskih žena izdvajaju se pripadnost „zamišljenoj moralnoj zajednici“, ženska (ne)vidljivost, (ne)mobilnost i društvena (ne)moć.

Ključne riječi: *Ivana Šojat, hrvatski povijesni roman, identiteti osmanskih žena, književni prostori*

I.

Djelo *Ezan* (2018) Ivane Šojat povijesni je roman u kojem se kroz prizmu autobiografskih sjećanja bivšega janjičara Ibrahima, nekadašnjega Luke podrijetlom iz Ostrošca kod Jablanice, oblikuje njegova životna pripovijest

* Rad je nastao u okviru projekta Politike regionalnih identiteta u slavonskoj književnosti (POLIREG) 581-UNIOS-64 koji financira Europska unija programom NextGeneration EU u okviru Nacionalnoga plana oporavka i otpornosti 2021–2026.

i razmatraju društvo i kultura Osmanskoga Carstva u 16. stoljeću. U romanu s elementima „poetiziranog Bildungsromana“ (Detoni-Dujmić, 2020: 167) glavni protagonist, koji je kao desetogodišnjak kroz sustav devširme (danka u krvi) asimiliran i integriran u osmansko društvo, na kraju se svoga životnog puta ispovijeda sinu Deniz u te rekonstruira prostore vlastitoga iskustva i odrastanja, čime oni postaju nositelji subjektivnoga značenja, sjećanja i identitetskih propitivanja. Dunja Detoni-Dujmić kao središnju je temu djela istaknula uprizorenje Ibrahimovih identitetskih preobrazbi, prilagodbe osmanjskomu islamskom društvu te isticanje sklonosti, „prema dubljim ontološkim promišljanjima, trajno obilježenima islamskim vrijednosnim mjerilima, ali i osjećajima osobne krivnje zbog raskoraka između vjerskih uvjerenja i dehumanizirane povijesne ‘prakse’“ (ista: 169). Mira Muhoberac ističe tematsku i idejnu složenost romana u kojem se oblikuju priče o ljubavima i prijateljstvima, prikazuju se susreti i prožimanja Orijenta i Zapada, islama i kršćanstva u 16. stoljeću te roman interpretira kao poziv na kulturni dijalog, „na razumijevanje, na istinu i pravdu, na čovječnost“ (2019).

Evocirajući uspomene na prošlost, lik Ibrahima reprezentira različite prostore Osmanskoga Carstva kojima se kretao. Prostori su, tvrdi Jan Assmann, važni za pojedince i zajednice kao identitetska uporišta i „sidrišta (...) sjećanja“ (2006: 54), mogu imati ulogu u stvaranju osjećaja pripadnosti, ali i proizvoditi osjećaje neukorijenjenosti i autsajderstva (isti: 54–55). U Ibrahimovu su slučaju kretanja Osmanskim Carstvom determinirana susretima s različitim osmanskim ženama, kao i pričama o njima. S obzirom na to, istražiti ćemo kako se u romanu oblikuju ženski identiteti, sagledavaju ženske sudbine i prostorna iskustva te kako se rodno kodiraju različiti prostori. Pritom ćemo se oslanjati na teorijske pristupe oblikovanju prostora u književnim tekstovima i na spoznaje feminističke geografije koja razmatra konceptualizacije odnosa između prostora i roda.

Zanimljiv strukturalističko-naratološki pristup proučavanju književnih prostora¹ ponudio je Gabriel Zoran čija definicija prostora obuhvaća različite „prostorne aspekte rekonstruiranoga svijeta“ (1984: 309). On razlikuje tri supostojeće razine „vertikalnoga“ strukturiranja prostora u pripovjednom tekstu: topografsku, kronotopsku i tekstualnu razinu. Na topografskoj je razini prostor oblikovan kao statični koncept, neovisan o zapletu i vremenskom ustroju, a ustrojava se nizom opreka koje prikazuju „horizontalnu razinu svijeta [teksta, nap. a.], odnose poput unutra i van, blizu i daleko, centar i periferija, grad i selo (...)“ te „vertikalnu organizaciju (...) gore-dolje“ (Zoran, 1984: 316). Modificirajući teze Mihaila M. Bahtina, kronotopsku razinu definira kao

¹ Za detaljan prikaz različitih teorijskih pristupa prostoru usp. I. Brković (2018: 15–53).

prožimanje kategorija prostora i vremena koje se očituje prikazivanjem zbivanja i kretanja. Prostor se oblikuje sinkronijskim odnosima pokreta i mirovanja te dijakronijskim odnosima smjera, osi kretanja (dolasci, odlasci, prepreke) i poljima moći (želje i namjere likova kao pokretači kretanja) (isti: 318–319). Budući da je književni tekst verbalni medij, tekstualnu razinu čine različite jezične strategije kojima se oblikuje prostor te pripovjedne perspektive, odnosno točke gledanja s kojih pripovjedač ili lik promatra prostor (isti: 320–322).

Nadograđujući naratološka istraživanja prostora spoznajama kognitivnih znanosti, koja je ranije već započela Mary-Laure Ryan (usp. „kognitivna mapa“ 2014: 804), Katrin Dennerlein književni prostor promatra kao mentalni model determiniran značenjima koja mu pridaje čitatelj (2025: 66). Prostor ujedno određuje kao trodimenzionalno „okruženje u kojem se likovi kreću i žive i u kojem se odvija radnja“ (ista: 59), a koje se često povezuje s „važnim temama kao što su odnosi moći, koncepcije povijesti, sjećanja, tijelo i identitet“ (ista: 59). Među tekstualnim postupcima oblikovanja prostora ističe uporabu toponima, vlastitih imena, deiktika, općih imenica, prijedloga i prijedložnih konstrukcija (ista: 64–65). Razmatrajući pripovjedne strategije oblikovanja prostora, utvrđuje da se prostor može oblikovati opisima, komentarima i prosudbama, kao i pripovijedanjem događaja pa uspostavlja razlike između regija događaja, područja kretanja i regija opažanja (ista: 67–70).

Prostor koji percipiraju i prikazuju pripovjedači i likovi nije neutralan, nego može biti ispunjen značenjima. Stoga se može oblikovati i kao emocionalni prostor koji „uključuje življena, utjelovljena iskustva“ (Ryan et al., 2016: 39) jer prostorno okruženje i objekti u prostoru mogu imati pozitivne i negativne emocionalne značajke te mogu potaknuti sjećanja (isti: 39).

Osim navedenoga, za našu su raščlambu također važna istraživanja iz područja feminističke geografije u kojima se prostor i rod promatraju kao interrelacijski koncepti koji se međusobno determiniraju i oblikuju. Doreen Massey smatra da su rod i prostor promjenjivi sociokulturni diskurzivni konstrukti te ističe brojnost, heterogenost i promjenjivost ženskih identitetskih pozicija, kao i njihovih prostornih iskustava (1994: 2–3). Pritom se naglašava njihova determiniranost klasnim, etničkim, rasnim, vjerskim, dobним, ideološkim i brojnim drugim društveno oblikovanim podjelama te regionalnim, nacionalnim i nadnacionalnim okvirima (Massey, 1994: 178; Johnston et al., 2020: 4). Linda McDowell & Joanne P. Sharp navode da su „[p]rostorni odnosi i raspored, razlike između i unutar mjesta, priroda i oblik izgrađenog okoliša, slike i prikazi ovog okoliša i ‘prirodnog’ svijeta, (...) kao i naše tjelesno mjesto unutar njega, (...) sastavni dio društvene konstitucije rodno uvjetovanih društvenih odnosa te strukture i značenja mjesta“ (McDowell & Sharp 2016: 2–3).

Suvremena feministička istraživanja analiziraju također kako društvene konstrukcije prostora reflektiraju i osnažuju rodne nejednakosti i patrijarhalne odnose moći te razmatraju kako žene svoja prostorna iskustva mogu iskoristiti za razvijanje strategija otpora mehanizmima potlačivanja (McDowell i Sharp, 2016: 3). U fokus se dovode različiti vidovi rodnoga kodiranja prostora, propituju se podjele između privatne i javne sfere kao vid reproduciranja patrijarhalnoga poretka te se razmatra kako kulturne norme utječu na uključivanje u različite prostore i isključivanje iz njih (Massey, 1994: 179–180; Oberhauser et. al., 2018: 8–11).

II.

Topografska je struktura prostora u romanu *Ezan* slojevit i nositelj je višestrukih značenja i vrijednosti. Književni je prostor oblikovan rekreiranjem pripovjedačevih sjećanja o proživljenim iskustvima, pripovijedanjem o različitim povijesnim zbivanjima, reprezentiranjem brojnih regija događaja i regija percepcije, navođenjem niza toponima i antroponima, opisivanjem i komentarima različitih zbivanja i likova s kojima se susreo, čime se prostor u romanu oblikuje „s povijesno-geografske točke gledišta“ (Zoran, 1984: 325). Zanimljivo je uočiti i ulogu motiva putovanja u Ibrahimovu pripovijedanju koje ističe kao važnu identitetsku odrednicu („Putovanja mijenjaju čovjeka“, sjetio sam se riječi koje mi je Mensur davno bio uputio. ‘Zato pažljivo biraj svoj put.’“, Šojat, 2019: 288). Samostiliziranje se pripovjedača kao figure putnika očituje na kronotopskoj razini konfiguriranjem prostora njegovim kretanjem različitim dijelovima Osmanskoga Carstva (od Ostrošca kod Jablanice, preko Edirnea i Manise do Istanbula i, u konačnici, Osječkoga kadiluka). Prostor Ibrahimovih putovanja prikazani su, među ostalim, kao prostori susreta s likovima različitih osmanskih žena.

Napominjemo da u svojoj analizi osmansku ženu shvaćamo kao podanicu Osmanskoga Carstva čiji je „identitet oblikovan podložnošću osmanskoj vlasti i zakonu te njezinom ugradnjom u širu sferu tradicionalnoga patrijarhata (...). Ne mora biti muslimanka, a njezini identiteti, uključujući njezin vjerski identitet, mogu biti fleksibilni ili promjenjivi tijekom vremena. Ukratko, ključni su čimbenici njezino okruženje i njezin rod“ (Brummett, 2016: 21). Suvremene interpretacije kulturnih koncepata identifikacije osmanskih žena ističu važnost predodžbi o doličnosti kao obliku društveno uvjetovanih normativnih očekivanja kojima se reguliralo žensko ponašanje (Peirce, 2010; Boyar, 2016). Prema tumačenju Ebru Boyar, nadzor ženskih vrlina i časti, njihove pripadnosti „zamišljenoj moralnoj zajednici“ (2016: 188), reflektirao je ambivalentan status žena u osmanskom kolektivitetu budući da je „manje

imao veze s brigom za žene, a više s brigom za dobrobit društva u cjelini jer je nemoralna žena značila nemoralno društvo“ (Boyar 2016: 188). Doličnost se u različitim pravnim, političkim i drugim javnim diskursima uspostavljala kao promjenjiv koncept koji nije imao veze sa ženskim klasnim, ekonomskim, vjerskim i dobnim razlikama, ali je bila važna jer su žene svojim doličnim ponašanjem manifestirale zamišljene društvene vrijednosti. Koncept doličnosti povezan je također sa ženskom (ne)vidljivošću (ista: 191) pa ga sve navedeno čini relevantnim za razumijevanje reprezentacija ženskih identiteta i strategija rodnoga kodiranja prostora u romanu *Ezan*.

Važno je naglasiti da se reprezentacije žena u romanu posreduju iz Ibrahimove, dakle, muške pripovjedne perspektive. On ih doživljava kao važan dio osmanskoga društva te ističe heterogenost iskustava osmanskih žena i prikazuje njihove različite identitetske položaje: klasne statuse (pripadnice osmanske društvene elite, haremske žene, sluškinje, robinje), religijske identitete (islamski, kršćanski), obiteljske statuse (supruge, udovice, sestre, majke, nerotkinje) i dob (mlađe, starije).

Imaju li se u vidu načini reprezentacije ženskih identiteta, može se uočiti da je prostor u romanu determiniran, među ostalim, predodžbama o (ne) uklapanju likova u zamišljeni ideal osmanske ženstvenosti. U tom je kontekstu zanimljiva tvorba identiteta likova Hatidže i Safije koje je Ibrahim upoznao kao dječak tijekom boravka u Hatidžinu domu u gradu Manisi neposredno nakon ulaska u sustav devširme. Prostor Hatidžina doma postaje poprištem propitivanja položaja žena u osmanskome društvu, njihove (ne)moći i (ne)vidljivosti te prostorom ovjere i transgresije ideala osmanske ženstvenosti.

U prikazu njezina doma Ibrahim prvotno ističe njegove značajke kao antropološkoga prostora,² dakle, obiteljske kuće. Katrin Dennerlein, pozivajući se na fenomenološka istraživanja Gastona Bachelarda, navodi da je opisao privatne prostore kao „kuće stvari“ u kojima su „prostorne sastavnice organizirane u prepoznatljive prostorne obrasce“ (2025: 76). Takvo poimanje kuće omogućuje njezino čitanje ne samo kao fizičkoga, nego i življenog prostora kojemu se pripisuju različita značenja. Eksterijer i interijer Hatidžina doma upućuju na njezin visoki društveni status. Riječ je o pripadnici osmanske aristokracije, polusestri sultana Sulejmana Veličanstvenog (Kanunija) i udovici bogatoga trgovca vinom, uljima i mirodijama efendi Mustafe, što se očituje bogato uređenim domom s vrtom, konjušnicom, maslinikom, vinogradom i brojnom poslugom.

² K. Dennerlein razlikuje četiri vrste prostornih modela koji su povezani sa znanjima o materijalnim obilježjima prostora te s ulogama i djelovanjem likova u djelu: antropološki (kuća, put, ulice itd.), institucionalni (crkva, škola, bolnica, zatvor itd.), specifični (prostori različitoga kulturnog podrijetla, primjerice, mitološki prostori) i strukturni (kao primjer navodi koncept heterotopije Michela Foucaulta) (Dennerlein, 2025: 75–77).

Njezin je dom također prikazan kao prostor ženske društvenosti u kojem se razvija žensko prijateljstvo, zajednički sudjeluje u naobrazbi i skrbi o djeci. Te su značajke prostora istaknute prikazom likova Hatidže i njezine prijateljice i suradnice Safije (o kojoj se doznaje da je podrijetlom iz Perzije). Oba su ženska lika predložena kao ugledne osobe spram kojih Ibrahim gaji iznimno poštovanje. Opetovano ih atribuirajući časnim osobama (časna Hatidža i časna Safija) Ibrahim ovjerava njihovu doličnost, čestitost i pobožnost, a time i pripadnost zamišljenoj moralnoj zajednici.

Njihovom skrbi o Ibrahimu prostor Hatidžina doma postaje križištem privatnoga i javnog interesa jer se u fokus dovodi uloga žena u kulturnoj reprodukciji osmanskoga dinastičkog patriotizma i procesu islamizacije kršćanske djece u sustavu devširme. Modificiramo li razmatranja feminističke teoretičarke nacije Nire Yuval-Davis o ulozi žena u nacionalno-političkim projektima (2004: 41–90), možemo reći da se u romanu prikazuje kako likovi žena prenose kulturne vrijednosti Osmanskoga Carstva kao nadnacionalnoga i multikulturnog kolektiviteta. Likovima Hatidže i Safije dodijeljena je identitetska pozicija simboličkih, duhovnih majki, Ibrahimovih odgajateljica koje imaju ulogu u oblikovanju budućega janjičara kao poželjnoga modela osmanske muževnosti. Ibrahim ih stoga višekratno naziva svojim majkama i učiteljicama te ih poima kao figure mudrosti u svom životu („One su bile i još uvijek jesu moji veliki svjetionici mudrosti“, Šojat, 2019: 81). Proces Ibrahimove akulturacije prikazan je metaforom ulaska u jezik njegove udomiteljice („Ne sjećam se više kad sam zašao u (...) jezik Hatidžin. Samo sam u njega uplovio kao oni bijeli paperjasti oblaci“, ista: 47) te Safijinim darivanjem Ibrahimu prstena s urezanim Alahovim imenom prilikom njegova odlaska u janjičarsku službu.

Lik Hatidže samoidentificira se kao izvrsna poznavateljica Kur'ana, a lik Safije u svojim podukama referira na Talmud i kršćansko učenje, čime su one implicitno predstavljene kao zagovornice vjerskoga ekumenizma. Hatidžin dom pritom je prikazan kao prostor ženskoga intelektualnog rada, proučavanja književnosti i religijskih tekstova, čime se u romanu destabilizira orijentalistički stereotip o šutljivim/utišanim i neukim orijentalnim ženama.³ Prijateljski i suradnički odnos likova Hatidže i Safije, njihovo zajedničko djelovanje i odgajanje djece predstavljaju obrazac ženske bliskosti i solidarnosti

³ Suvremene feminističke analitičarke poput Reine Lewis (1996) i Meyde Yeğenoğlu (1998) u svojim su razmatranjima koncepcije orijentalizma Edwarda Saida skrenule pozornost na nedostatnu istraženost rodničkih aspekata orijentalističkih diskursa te na različitosti i specifičnosti ženske i muške zapadnjačke naracije o Orijentu. Nadostavljajući se na i nadograđujući njihova čitanja Marina Matešić i Svetlana Slapšak ističu kako se u diskursima zapadnjačkih, „prosvijećenih“ posjetiteljica Orijenta, mogu iščitati dekonstrukcije, ali i reafirmacije orijentalističkih stereotipa pa tako ističu i elemente degradiranja ne-europskih i nekršćanskih kultura kao jednu od sastavnica njihovih predodžbi o Orijentu (2017: 183–185).

koji je karakterističan za patrijarhalno društvo: „Svi ti oblici bliskosti, karakteristični za kulture u kojima je žena potisnuta, ako ne i potpuno marginalizirana, zasljepljuju vladajućeg u kulturi, odnosno isključuju njegovu potpunu kontrolu unutar marginalizirane grupacije“ (Matešić & Slapšak 2017: 241–242). Istovremeno, riječ je o strategiji kojom se likovi žena samoovjeravaju kao aktivni povijesni subjekti.

Za lik Hatidže skrb o Ibrahimu ima i osobnu dimenziju jer pati zbog prerane suprugove smrti i neostvarenoga majčinstva („Djeca su budućnost zato što s njima, kroz njih putujemo dalje od svoje smrti“, uzdisala je.“, Šojat, 2019: 118) pa na Ibrahima projicira svoje majčinske osjećaje („Ti si dijete, sin kojeg sam oduvijek htjela imati.“, ista: 119). To je važno jer je identitet Hatidže reprezentiran u društveno-povijesnom kontekstu 16-stoljetnoga Osmanskoga Carstva i heteronormativnoga patrijarhalnog poretka u kojem se majčinstvo smatra temeljnom ženskom vrijednosti. Drugim riječima, spolna/rodna politika ženi priznaje subjektivitet primarno njezinim ispunjavanjem reproduktivne uloge (Vidmar-Horvat, 2013: 15).

Lik Ibrahima, komentirajući Hatidžinu uskraćenost u ostvarenju majčinstva, pozitivnim ocjenjuje njezino majčinsko poslanje u okviru sustava devširme („iz utrobe nikada nije istisnula nijedno dijete, a imala nas je djece cijelo jato. Imala je u sebi milosti i svjetla kao malotko od onih na koje me put ikad naveo“, Šojat, 2019: 94). Međutim, istovremeno uočava njezin ambivalentan društveni položaj i višestruke identitetske transgresije društveno propisanih spolnih/rodnih uloga („tad nisam znao da Hatidža nema što tražiti s nama muškarcima za trpezom, da sam dospio u dom žene koja je i prije prerana udovištva bila, valjda prokletstvom za ovaj svijet, i muško i žensko: ratnica, mudrac, pjesnik i majka bez djece“, ista: 41). Tim komentarom Ibrahim implicira da je u patrijarhalno ustrojenomu osmanskome društvu intelektualni rad primarno bio muški posao, dok se majčinstvo smatralo temeljnom legitimacijom ženskoga postojanja i vezalo uz prostor privatnosti.

Hatidžina se prekoračenja rodni granica ostvaruju unutar i izvan njezina doma. Primjerom je unutrašnjih transgresija reprezentacija gostoprimstva koje čini niz kulturnih običaja u čijem središtu „stoji odnos moći dviju strana, zbog čega Derrida i naziva hospitalitet vrstom zaokružene etike. Došiljak i njegov domaćin stvaraju prostor u kojem se zahtijeva određena vrsta prepoznavanja ovog drugog te razlikovanja (identificiranja, kako sebe tako i drugog)“, (Matešić & Slapšak, 2017: 23–24). Hatidžino osmansko kućanstvo konstituirano je kao gostoljubiv prostor uspostavljanja ženskoga autoriteta i kontrole. Bogato uređena gostinska odaja prvotno predstavlja privatni prostor jer lik Hatidže u njemu prima sultana Sulejmana Kanunija kao svoga polubrata, nudeći bogatu gozbu, intelektualnu raspravu i glazbeno-plesnu zabavu.

S druge strane, Ibrahim se prisjeća Hatidžinih kršenja rodno kodiranih gastro običaja prilikom ugošćavanja osmanskih službenika i vojnika („tad nisam znao da Hatidža nema što tražiti s nama muškarcima za trpezom“, Šojat, 2019: 41). Prekoračivanjem kulturno propisanih normi ženske (ne)vidljivosti Hatidžin dom postaje prostorom unutrašnje ženske mobilnosti i pregovaranja o rodnim granicama.

Drugi se vid Hatidžina pomjeranja rodnih granica očituje prikazom njezina preodijevanja u mušku odjeću kada bi odlazila do konjušnice. Svoj čin legitimira intertekstualnim prizivanjem tradicije književnih predodžbi žena-ratnica („Poslije sam od Hatidže doznao za žene-ratnice iz Prorokova vremena, pa sam se prestao čuditi njezinu umijeću odapinjanja strijela, drzovitoj snazi kojom bi se kao muškom odjećom zaogrnila kad god bi odjezdila na Čeviku“, ista: 54). Navedeni primjeri na kronotopskoj razini, na kojoj se prostor oblikuje reprezentiranjem kretanja, dovode u fokus ulogu ženske (ne)mobilnosti u rodnom kodiranju prostora.⁴ D. Massey ističe ulogu patrijarhalnoga diskursa u definiranju poželjne ženstvenosti, uvjetovanju njezinih prostornih okvira i ograničavanju na privatnu, kućansku sferu: „Ograničenje ženske mobilnosti, i u smislu identiteta i prostora, u nekim je kulturnim kontekstima bilo ključno sredstvo podređivanja. Štoviše, te dvije stvari – ograničenje mobilnosti u prostoru, pokušaj ograničavanja/zatvaranja na određena mjesta s jedne strane i ograničenje s druge – bile su ključno povezane“ (Massey, 1994: 179). Stoga ženu u patrijarhalnom poretku „definira sjedilački način života: mirovanje u prostoru koji istovremeno postaje *njezin prostor*. Dom i obitelj obilježavaju socijalnu geografiju teritorija koji zauzima njezin spol“ (Vidmar, 2013: 213). Lik Hatidže, iako je prvotno vezan uz prostor vlastitoga doma i determiniran sociokulturnim konvencijama prostora u kojem živi, činom preodijevanja i ulaskom u javni prostor donekle destabilizira društveno normirani konstrukt ženstvenosti i upućuje na fluidnost rodnih granica.

U tvorbi identiteta osmanskih žena i propitivanju njihove društvene (ne)vidljivosti važnu ulogu ima i ekonomski diskurs, čime se naglašava njihov ambivalentni status jer se jedne na tržištu ostvaruju kao osobe veće ekonomske moći, a druge su predmet ekonomske razmjene. Suvremena razmatranja statusa osmanskih žena u ranonovovjekovnom Osmanskom Carstvu, iako ne osporavaju njegov patrijarhalni ustroj i različite vidove sociokulturnoga potčinjavanja žena, dovode u pitanje predodžbe o potpunoj ženskoj nevidljivosti i odsutnosti iz javne sfere te žensku (ne)vidljivost promatraju kao fluidnu kategoriju koja je ovisila, među ostalim, o klasnom statusu i ekonomskim aktivnostima žena

⁴ G. Zoran ističe kako je „mirovanje stanje vezanosti za dani prostorni kontekst, dok je kretanje sposobnost isključivanja iz prostornoga konteksta i prelaska u različite kontekste“ (1984: 318).

(Ianeva, 2016; K. Fleet, 2016a). Kate Fleet navodi da su „[b]ogate žene, vidljive kroz svoju reputaciju nego fizičku prisutnost na tržištu, kupovale imanja“ i posjedovale različitu imovinu (2016a: 93), a žene ropkinje oscilirale su između nevidljivosti u prostoru harema i javne izloženosti na tržištu robova (2016b: 128). Svetla Ianeva ističe također primjer sudjelovanja osmanskih seoskih žena u poljoprivrednim aktivnostima, što ih može činiti vidljivima u javnosti (2016: 48–49).

Prihvate li se navedene teze, može se reći da vidljivosti lika Hatidže pridonosi njezin materijalni status. Ta je fragmentarna vidljivost u javnom prostoru naznačena motivom ekonomskih aktivnosti, zemljoposjedništvom (imanja u Manisi i Izmiru) i kupovnim sposobnostima (kupovinom konja, posjedovanjem skupocjenoga zrcala: „to skupocjeno staklo premazano „[je] nečim što je kao voda, a opet bojom nalik na čelik. Za cijenu jednog ogledala koje od Mletaka dugo putuje do nas čovjek može kupiti kuću, ili napuniti štale ponajboljim drzovitim konjima“ (Šojat, 2019: 50).

Osim toga, pripovjedač Ibrahim prikazuje seoske žene koje ne mogu uživati u dokoličarskoj povučeniosti kao imućnije žene, nego ih njihova služba nužno čini vidljivima, poput lika njegove buduće supruge Vasilise koju prvotno susreće kao štičenicu manastira na Fruškoj Gori u Srijemu prilikom obavljanja kućanskih poslova izvan prostora manastira, a potom i kao sluškinju/ropkinju koja radi u vinogradu spahije Jusuf-bega kod Iloka.

Lik Vasilise prikazan je kao višestruko transgresivna figura. Složenost se njezine subjektne pozicije očituje u tome što je kršćanka koja je ostala trudna s likom muslimanskoga janjičara Ibrahima. U suvremenim se proučavanjima tvorbe identiteta ističe da svako odstupanje od propisanih društvenih normi može biti obilježeno kao zazorno, izopačeno i stigmatizirano, a počinitelji prekršaja isključeni iz zajednice (Peternai Andrić, 2019: 180). Međuvjerski ljubavni odnos i izvanbračna trudnoća u romanu se prikazuju problematičnima za oba religijska sustava. Zbog svojih je prekoračenja i seksualno nemoralnoga ponašanja Vasilisa pretrpjela institucionalno kažnjavanje/nasilje („Naša strast u utrobu joj je ugurala dijete, sina ili kćer, zbog kojeg su u manastiru poludjeli, oštrigali joj kosu kao jaganjcu. Nije to njima bilo dijete, nego plod đavola-poturice“, Šojat, 2019: 296). Odnosi moći i društvene nejednakosti reflektiraju se u prostoru i determiniraju ženske identitetske pozicije, pri čemu mogu proizvoditi prostore nelagode, prijetnje i straha.⁵ U mehanizmima

⁵ L. McDowell i J. P. Sharp smatraju da se „[p]rostorne i društvene granice međusobno osnažuju, a prostorni odnosi djeluju tako da potiču ljude na prihvaćanje rodnihi odnosa moći“ koji mogu sputavati žene (1997: 3). S druge strane, vide i mogućnost otpora mehanizmima potčinjavanja u vidu potencijalnoga stvaranja alternativnih prostora otvorenosti i nesputanosti (iste: 3).

kažnjavanja reflektiraju se društveni tabui i nelagode, a manastir kao prvotni Vasilisin dom time prestaje biti prostorom ženske sigurnosti i postaje prostorom patrijarhalne represije.

Međutim, promjena prostornoga okruženja za lik Vasilise predstavlja novi vid potčinjavanja jer radi kao služavka/ropkinja na posjedu Jusuf-bega. Kako bi bili slobodni u svojoj ljubavi, Ibrahim ju je morao otkupiti od Jusuf-bega („No trebalo je prvo otkupiti je od efendije Jusuf-bega, koji je Vasilisu i njezine vrijedne ruke procijenio na deset dukata.“, ista: 297), a motivom njihova cjenkanja u romanu je dodatno naglašeno patrijarhalno poimanje žene kao tržišne robe. Ipak, u romanu je prikazan i Vasilisin otpor društvenim konstruktima poželjne osmanske ženstvenosti. Unatoč braku s Ibrahimom koji je muslimanske vjeroispovijesti i uzimanjem imena Asja, simboličkoga čina islamizacije, kao preduvjeta njezine udaje, ona (doduše, uz Ibrahimovu suglasnost) ne odustaje od vlastitoga kulturnog nasljeđa i prakticiranja kršćanske vjere. Na taj se način naglašava njezina ambivalentna pozicija između dviju kultura, ali i mehanizme Vasilisina rodnoga i kulturnog otpora jer se njezin subjektivitet ne oblikuje isključivo prema nametnutim normama, nego ona uspijeva zadržati mogućnost kulturnoga samoodređenja unutar zadanoga društvenopovijesnog i geografskog okvira.

III.

Povijesna se značenja i rodno kodiranje prostora u romanu oblikuju na topografskoj razini i predstavljanjem kulture osmanskih vrtova. Hortikulturno uređivanje vrtova bio je vid kulturne reprezentacije Osmanskoga Carstva i osmanske društvene elite kojom su se isticali carska moć i bogatstvo, a u ranonovovjekovnom su razdoblju vrtovi pripadnicima osmanske elite „funkcionirali kao privatni, neformalni prostori za ugodno opuštanje. Takve su funkcije bile u skladu s koncepcijom vrta u osmanskoj dvorskoj poeziji kao metaforom za unutarnje svetište gdje je čovjek mogao slobodno njegovati ležerno ponašanje i pokazivati emocije potisnute u javnom životu“ (Necipoğlu, 1997: 43).

Glavni protagonist Ibrahim, prisjećajući se svojega prvog dolaska u Istanbul nakon što je u Edirneu postao janjičarem, evocira uspomene na estetiku uređenoga carskog vrta u Topkapi saraju, prepunoga „uredno orezanih, davno ocvalih ruža i miomirisnoga, tamnozelenoga grmlja koje je raslo uz bijelim šljunkom prekrivene staze. I mirisa sijena se sjećam koje mi se (...) doimalo slanim i kao morem natopljenim“ (Šojat, 2019: 204). Vrtove carske palače pamti također kao prostore susreta s likom sultana Sulejmana, kojemu je ružičnjak služio kao prostor osame, užitka, ljubavnih susreta i kreativnoga nadahnuća.

Dok su carski vrtovi u romanu reprezentirani kao prostori muške privatnosti koji donose odmak od državičkih i (ili) vojničkih odgovornosti, vrt Hatidžina doma ima višestruke konotacije kao križište privatnoga i javnog prostora te posebice kao prostor ženske privatnosti.

Pri prvomu Ibrahimovu dolasku u Hatidžin dom u Manisi reprezentira se prostor njezina vrta kao mjesto zbivanja. Uređen je u skladu s osmanskim hortikulturnom tradicijom,⁶ što je naznačeno isticanjem njegova arhitektonskoga ustroja poput razdvojenosti zidom od vanjskoga dvorišta, dekorativnim keramičkim pločicama i fontanom u unutrašnjem dvorištu te bogatim cvjetnjakom čija raskošnost i obilje impliciraju Hatidžinu pripadnost osmanskoj društvenoj eliti („Pod onim miomirisnim krovom od cvijeća, ispred šadrvana, nisam se sjetio ničeg pametnijeg nego spustiti pogled i zagledati se samome sebi u tad još bosa stopala. Razmicao sam i skupljao nožne prste kao da razgrčem jarku rumen staklastom caklinom prekrivenih pločica unutarnjeg dvorišta“, Šojat, 2019: 39). Takvim oblikovanjem prostor vrta postaje nositeljem kulturnopovijesnih i društvenih vrijednosti.

Vrt je u romanu također oblikovan kao metafora zamišljenoga ideala orijentalne ženstvenosti. U različitim kulturnim tradicijama, pa tako i u osmanskoj islamskoj, vrtovi simboliziraju rajski, idilični prostor, sklad i ljepotu, u njima se (re)kreiraju i ovjeravaju ženama dodijeljene rodne/spolne uloge te „žene iz obitelji reprezentiraju obitelj“ (Matešić & Slapšak, 2017: 245). U stručnoj se literaturi ističe i kako su ranonovovjekovni osmanski vrtovi često rodno kodirani kao prostori ženstvenosti fluidnih granica.⁷ Bili su zaštićena i ograničena područja jer su zidovima odvajali i štitili žene od izvanjskoga svijeta, a istovremeno su činili taj svijet vidljivim ženama (Uludas, 2011: 71; Necipoğlu, 1997: 42).

Hatidžin vrt, nadsvođen i ispunjen cvijećem, na kronotopskoj je razini koncipiran kao granični prostor između javnoga i privatnog, kretanja i mirovanja, u kojem lik Hatidže, okružena cvijećem, nadgleda zbivanja u vlastitom domu i dočekuje goste. Krov od cvijeća tako implicira simboličko omeđivanje prostora i balansiranje između otvorenosti i zatvorenosti.

Osim što predstavlja barijeru spram izvanjskoga svijeta, simbolika cvijeća i drugih biljaka ima dodatnu ulogu u kodiranju vrta kao prostora ženstvenosti. M. Matešić i S. Slapšak upućuju na metaforičke korelacije između žena i cvijeća u različitim književnim i kulturnim prikazima kojima se predočuju

⁶ Opširnije o osmanskoj vrtovoj kulturi usp. Necipoğlu, 1997.

⁷ Prema G. Pollock ženstvenost je povijesno promjenjivi društveni konstrukt. U skladu s tim navodi da su „[p]rostori ženstvenosti oni u kojima je ženstvenost živjela kao pozicija u diskursu i društvenoj praksi. Oni su proizvod življenoga osjećaja društvene smještenosti, pokretljivosti i vidljivosti, u društvenim odnosima viđenja i bivanja viđenom“ (1992: 252).

ženska tijela, krhkost i nesigurnost ženskoga društvenog položaja (2017: 248), ali i ženske „moći i vještine“ (iste: 150). Za lik Hatidže vrt predstavlja emocionalni prostor uz koji vezuje različite priče i sjećanja, on je prostor introspekcije, religijske kontemplacije i očitovanja vlastite sociokulturne i intelektualne moći jer ga pretvara u prostor Ibrahimove identitetske transgresije, naobrazbe i usvajanja znanja o osmanskoj islamskoj kulturi („Povukla me potom neka legnem na popločeno dvorište, tik uz grm jasmína prepun ostarjela cvata. (...) Ruku je uprla prema nebu (...). ‘Onaj koji život i smrt daje ondje je’“, Šojat, 2019: 56).

D. Massey napominje da je svako uspostavljanje granica kao pokušaj tvorbe identiteta i „stabilizacije značenja“ podložno stalnim pregovaranjima i osporavanjima (1994: 5). Spomenuta se ambivalentnost očituje u prikazu Hatidžina doma i vrta ne samo kao prostora ženske društvene izdvojenosti, nego i kao prostora njihove fizičke, ali i duhovne mobilnosti te zadovoljstva, čime se suptilno propituju kulturne norme koje determiniraju ženske rodne/spolne uloge.

To je vidljivo u oblikovanju Hatidžina doma i vrta koji nisu predloženi kao prostori muškoga patrijarhalnoga discipliniranja žena, nego kao emocionalno ispunjujući prostori ženskih užitaka. Lik Hatidže pripovijeda da ostarjela Safija najviše vremena provodi u vrtu slušajući poeziju („mudra, stara Safija sve češće voli da joj čitaju poeziju, jer sama više ne vidi čitati. Inače satima sjedi u vrtu, ispod stabla jasmína koje se raspojasalo, proširilo sjenu preko dobrog dijela sjevernog krila dvorišta. I sluša (...) osluškuje svijet, tako voli reći“ (Šojat, 2019: 199–200). Njezino povlačenje u vrt može se shvatiti kao potraga za mirom i refleksijom, što je iznova istaknuto motivom jasmína kao metaforom (samo)spoznaje.⁸ Za lik Safije vrt predstavlja svojevrsnu heterotopiju,⁹ alternativni prostor pripadnosti koji ne definira arhitektonska zatvorenost ili sputanost sociokulturnim normama, nego otvorenost unutar-njega života i duhovnosti u vanjskom prostoru. Čin čitanja, odnosno slušanja poezije za Safiju predstavlja ne samo estetski užitak, nego i simbolički oblik njezine duhovne emancipacije. Takvu vrstu samoostvarenja lik Safije ostvaruje u Hatidžinu domu, u okviru ženske zajednice, čime se u romanu apostrofira važnost ženskoga prijateljstva.

⁸ Prostor Hatidžina vrta nije prikazan samo kao prostor ženstvenosti, nego i kao prostor refleksije muškoga subjekta. To je istaknuto motivom mirisa jasmína koji Ibrahima prati kroz cijeli život, funkcionirajući kao okidač sjećanja i metafora samospoznaje, što je istaknuto njegovim obraćanjem u završnim rečenicama romana („Osjećaš li jasmín? Sine? Svijet oplovljavamo kako bismo se pronašli, doznali tko smo i od čega smo“, Šojat, 2019:368).

⁹ Prema M. Foucaultu vrtovi su primjeri heterotopija, funkcionalno i estetski specifičnih stvarnih prostora koji istovremeno predstavljaju i destabiliziraju odnose otvorenost / zatvorenost i normalno / devijantno. Vrtovi često predstavljaju simboličke prostore koji mogu imati religijske, sakralne konotacije te se na njih mogu projicirati predodžbe o zamišljenom društvenom poretku (1996: 12–13).

IV.

Tema ženske (ne)vidljivosti, (ne)mobilnosti i (ne)moći otvorena je u romanu i reprezentacijom prostora harema. Topos harema u različitim je europskim književnostima sastavni dio predodžbi o Orijentu kao zamišljenom prostoru egzotičnoga Drugog. U zapadnjačkoj je optici harem često percipiran dvojako, za muškarce je harem „seksualna fantazma“ (Matešić i Slapšak, 2017: 242) u koju su utkane predodžbe o putenom i dekadentnom Orijentu, a „za ženske putnice, spisateljice i slikarice harem je centralni simbol ženske potlačenosti“ (iste: 228).¹⁰ Na taj su se način oblikovale i osnaživale predodžbe o inferiornosti i zaostalosti Orijenta te superiornosti i civiliziranosti Zapada. U suvremenoj se osmanskoj historiografiji, pak, upućuju kritike orijentalističkim diskursima zbog iskrivljenih, fikcionalnih predodžbi harema koje zanemaruju njihove povijesne i sociokulturne specifičnosti. Naime, haremi su prvotno bili privatni obiteljski prostori u orijentalnim islamskim kućanstvima u kojima su živjele žene i djeca i u koji su imali pristup isključivo muški članovi obitelji (Lewis, 2004: 97–98). Leslie Peirce naglašava da, iako je institucija harema utemeljena na osmanskim predodžbama seksualne doličnosti, „seksualnost nije bila dominantni princip uređenja *unutar* kućanstva“ (1993: 5), a sultanove su seksualne aktivnosti u velikoj mjeri bile determinirane dinastičkom reproduktivnom politikom (ista: 3). Harem je također funkcionirao kao obrazovna institucija u kojoj su žene stjecale različita znanja i vještine potrebne za život u carskoj palači, brakove s pripadnicima osmanske elite, a članicama carske obitelji pružao je mogućnost stjecanja bogatstva, političke moći, kao i utjecaja na kvalitetu javnoga života pokroviteljstvom kulturnih aktivnosti (ista: X). Reina Lewis promatra „odvojene domene osmanskih žena kao prostore političkoga djelovanja i kulturne proizvodnje“ (2004: 4), a Ehud R. Toledano ističe ambivalentnost harema kao prostora koji je ženama pružao zaštitu i različite privilegije, ali ih je odvajao od obitelji i oduzimao slobodu (1998: 54, 59).

U romanu *Ezan* također se reprezentira prostor harema, što ga čini pogodnim za razmatranje tvorbe identiteta orijentalnih žena, rodnoga kodiranja prostora te za raščlambu romanesknoga (de)konstruiranja orijentalističkih stereotipa o haremu. Kao što je već istaknuto, pripovjedač i glavni protagonist romana Ibrahim stanovnik je Osmanskoga Carstva pa se iz njegove pripovjedne vizure reprezentira 16-stoljetno osmansko društvo, uključujući i viđenje ženskih iskustava življenja u Osmanskom Carstvu. Pripovijedajući o svom boravku u Istanbulu, Ibrahim evocira uspomene i na carski harem u Topkapi palači. Kao pripadnik janjičarske postrojbe (solak) nije imao izra-

¹⁰ Opširnije o reprezentacijama harema i orijentalnih žena u zapadnjačkim narativima usp. Ahmed (1982), Yeazell (2000) i Tayyen (2017).

van pristup haremu i njegova su saznanja posredovana glasinama o haremskim ženama.

Ibrahim je u pripovjednoj je sadašnjosti smješten na prostoru Slavonije, u Osječkom kadiluku u kojem je izgradio svoj dom nakon završetka janjičarske službe, a u rekreiranju je njegovih autobiografskih sjećanja naglašena ne samo vremenska, nego i prostorna distanca u odnosu na proživljena zbivanja. Takvim se pripovjednim ustrojem na razini topografske strukture uspostavljaju, među ostalim, razlike između Istanbula kao metropole i Slavonije kao rubnoga dijela Osmanskoga Carstva. Topografska dihotomija između centra i periferije gradi se pritom na semantičkoj napetosti između ontoloških principa¹¹ vladanja i bogatstva te skrušenosti i skromnosti, pri čemu je prvotno centar obilježen negativnim značenjima. Ispovijedajući se svomu sinu, Ibrahim napominje: „Doveo sam te ovamo kako bih te sakrio daleko od moći, daleko od zavidnih, na rub Carstva koje se skuplja i slabi“ (Šojat, 2019: 181).

Zbivanja u romanu odvijaju se tijekom 16. stoljeća, na početku razdoblja tzv. vladavine žena (sultanata žena), kada jača utjecaj harema na politička zbivanja u Osmanskom Carstvu (Peirce, 1993: VII). Imajući u vidu da u prostor na topografskoj razini mogu neizravno biti upisana značenja koja „nadilaze granice stvarno prikazanoga prostora“ (Zoran, 1984: 329), a kojima se naglašava karakter zamišljenoga svijeta (isti: 330),¹² može se reći da su carskom haremu u romanu pridana povijesna i politička značenja te je on oblikovan kao dio predodžbe o Istanbulu kao prostoru borbe za moć. U Ibrahimovu su prikazu istaknute njegove značajke kao antropološkoga i institucionalnog prostora koji predstavlja dom članicama carske obitelji, a ujedno je dijelom carske palače kao prostora državne moći i njegove stanovnice imaju snažan upliv na dinastičku politiku.

Na razini kronotopske strukture harem je prikazan kao prostor zatvorenosti, izdvojenosti i ograničenoga kretanja ženskih likova, što je narativno istaknuto samopozicioniranjem pripovjedača kao promatrača (i iskazano de-

¹¹ Prema G. Zoranu prostor u pripovjednom tekstu može biti strukturiran prema ontološkim principima koji mogu odražavati topografske konfiguracije (npr. vertikalna konfiguracija: svijet ljudi – dolje, svijet bogova – gore), ali i neprostone odnose (npr. svijet snova i svijet zamišljene, pripovjedno oblikovane realnosti) (Zoran, 1984: 317).

¹² Takva se značenja prema G. Zoranu očituju na razini koju naziva totalnim prostorom, koji obuhvaća cjelokupni svijeta teksta, pa tako razlikuje povijesne, geografske, znanstveno-fantastične, mitološke i druge prostore (1984: 330). Zanimljivu nadogradnju Zoranovih teza, kao i razmatranja K. Dennerlein o metaforičnim i simboličkim značenjima prostora (2025: 77–79) predstavila je I. Brković koja razlikuje „povijesni, imaginarni, (geo)politički, religijski, eshatološki, moralni, društveni, kulturni“ tip prostora (2018: 45).

iktičkom uporabom prijedložne konstrukcije¹³ „pokraj harema“, Šojat, 2019: 297) koji je svjedočio procedurama uspostavljanja kontrole i nadzora („škopili eunuhe“, „postavljali straže na vrata“, ista: 297).

U tvorbi identiteta haremskih žena očituju se brojne ambivalentnosti vezane uz njihove subjektne položaje. Istaknuti su njihovi statusi robinja i izmještenost iz matičnih kulturnih sredina („ženska čeljad koju su pokupili bujuci tijekom osvajanja ili dovodili emisari zbog učvršćivanja primirja između moćnih padišaha i nemoćnih vladara“, ista: 246). Iako nema pripovjedačeva izravnog kritičkog osvrta, motivom komodifikacije žena u romanu se implicitno naglašava patrijarhalna podloga institucije harema, a time i 16-stoljetnoga osmanskog društva, koja se ostvaruje „putem heteroseksualne razmjene i raspodjele žena“ (Butler, 2000: 52).

Međutim, harem nije isključivo prikazan kao prostor ženske neaktivnosti i izoliranosti koji reflektira potčinjenost žena u zamišljenom osmanskome patrijarhalnom društvu, nego ga odlikuju heterogenost ženskih iskustava, različite rodne/spolne uloge (majke, konkubine, supruge, suparnice), kompleksni obiteljski odnosi i unutarrodne hijerarhije. Prostori se, smatra D. Massey, „oblikuju iz određene konstelacije društvenih odnosa“ (1994: 154). Pripovijest o haremu, u kojoj nema detaljnih opisa unutrašnjosti harema i izgleda haremskih žena, nego su u fokusu erotsko-političke i obiteljske drame, u prvi plan dovodi sociopolitičku ulogu harema. Ibrahim ga tako reprezentira kao prostor ženske političke moći koja proistječe iz uloga žena u dinastičkoj reproduktivnoj politici jer je majčinstvo (rađanje sultanove djece, posebice potencijalnih prijestolonasljednika) predstavljalo temelj ženske moći u carskoj obitelji („Ta ženska čeljad (...) iz svojih je utroba istiskivala one koji će vladati svijetom, a one zajedno s njima“, Šojat, 2019: 246). Prema njegovoj su se prosudbi osmanski dinastički odnosi i političke identifikacije izvanjskoga svijeta oblikovali unutar prostora harema i reflektirali u njegovim unutrašnjim hijerarhijama, čime se ujedno isticala fluidnost granica između privatnoga i javnog prostora u osmanskome društvu¹⁴ („Sve je nekako u Topkapi saraju ovisilo

¹³ K. Dennerlein navodi da se uporaba prijedloga i prijedložnih konstrukcija može razlikovati s obzirom na referencijsko polje. Deiktičkom se uporabom označava „položaj govornika / promatrača“ (2025: 65), a apsolutnom se uporabom označavaju odnosi među prostornim elementima „neovisno o lokaciji promatrača“ primjerice, geografski ili topološki odnosi (blizina, kontakt itd.) (ista: 65).

¹⁴ Taj prikaz inače korespondira s prosudbama suvremenih osmanskih historiografa o nemoćnosti primjene modernih (zapađnjačkih) rodno kodiranih predodžbi o javnom i privatnom prostoru na ranonovovjekovno osmansko društvo. Prema L. Peirce podjela na javnu, mušku i privatnu, žensku sferu djelovanja nije primjenjiva jer se u tom razdoblju „obitelj poimala kao intrinzično politička“ (1993: 7), što je posebice vrijedilo za carsku obitelj u kojoj su pripadnice vladajuće elite mogle steći bogatstvo i moć.

o miljenicama iz padišahova harema koje su po volji i mjeri vlastitih srdžbi skidale glave velikim vezirima, kaziaskerima, nišandžijama, tuđoj djeci, a i jedne drugima“ (ista: 246). Razvijanjem političkoga utjecaja unutar postojećih fizičkih i simboličkih ograničenja, haremske su žene balansirale između izoliranosti i transgresije normativnih granica osmanskoga društva.

Iako se destabiliziraju orijentalističke predodžbe o haremskim ženama kao izoliranim figurama, neopterećenima izvanjskim zbivanjima, romaneskni je prikaz daleko od jednoznačnoga. Predodžbe o ženskoj moći potkopane su samim pripovjednim ustrojem teksta. U romaneskni diskurs nisu izravno uvedeni glasovi likova žena koji komentiraju vlastita životna iskustva u haremu. Utišanost ženskih glasova dijelom je motivirana njihovom prostornom pozicijom, no iako je Ibrahimu onemogućena izravna interakcija, indikativno je da su prikazi haremskih žena uvijek posredovani iz muške vizure te su determinirani predodžbama o njihovu (ne)uklapanju u zamišljeni osmanski ideal ženstvenosti pa i negativnim stigmatiziranjem.

Uz djelomično odmicanje od orijentalističkih stereotipa u tvorbi identiteta haremskih žena, mogu se uočiti i elementi egzotiziranja kojima se ti stereotipi osnažuju. To se očituje u konstruiranju harema kao prostora ženskoga nereda i (re)kreiranju pripovijesti o ženskim intrigama, ljubomori, rivalstvu i međusobnim okrutnim obračunima kao dijelu haremske svakodnevice.¹⁵ Iako su glasine o zbivanjima u haremu ispričane iz perspektive likova Osmanlija janjičara (Ibrahima i Mehmeda), ženski su identiteti stilizirani u orijentalističkoj maniri. Haremske su žene diskvalificirane kao iracionalne, nemoralne i seksualno nezasitne. Komentirajući zbivanja u haremu tijekom vladavine sultana Selima II., lik Mehmeda navodi: „U saraju nad sarajima sad ratuju žene.“ (...) dokone haremske žene željne sladostrašća koje im omlitavjeli padišah posvećeniji vinu i kršenju sporazuma ne može dati, jedna drugu zašivene u vreće šalju na dno Mramornoga mora“ (ista: 363).

Diskurs o haremu u funkciji je šire kritike osmanske državne politike i moralne izopačenosti dvorskoga života („U našem Carstvu umijeće opstanka jest pobiti braću na putu do vrha“, Šojat, 2019: 311; „koračanja do uspona preko tuđih leševa, sve s pomoću najbritkijeg i najubojitijeg oružja kojim čovjek, a, tako mi svega, osobito žene, raspolaže: jezika.“, ista: 251). Međutim, prikaz prostora harema i kritika dinastičkih reproduktivnih politika poslužili su Ibrahimu kao podloga za raspravu o rodnim ulogama i promicanje muške patrijarhalne vizure. Predmetom je njegovih višestrukih osuda lik sultanije Hurem, omiljene konkubine i supruge sultana Sulejmana II. Veličanstvenog (Kanunija). Romaneska Hurem dijelom je oblikovana prema povijesnoj oso-

¹⁵ Opširnije o ženskoj ljubomori i rivalstvu kao dijelu zapadnjačkih pripovijesti o haremu usp. Yeazell (2000: 171–186).

bi sultaniji Hürrem, s kojom je započela tzv. vladavina žena. Njezin se prikaz nadostavlja i na bogatu europsku literarnu tradiciju u kojoj su predstavljene „arhetipske, manipulativne, seksualizirane žene iz harema/saraja“ (Groot, 2006: 85), a u romanu *Ezan* njezino je postupanje povod za Ibrahimovu kritiku ženske političke moći. On pamti rivalstvo sultanija Mahidevran (Uvijek Lijepe) i Hurem (Nasmijane) kao majki osmanskih prinčeva Mustafe i Selima II., kao i manipulacije lika Hurem, kojoj je pripisana suodgovornost za filicidno postupanje sultana Sulejmana („uspjela je u padišahovo srce usaditi sumnju prema vlastitu sinu, princu Mustafi“, ista: 311). Ibrahimove kritičke prosudbe pritom su poduprte klišeiziranim slikama ženskih nedostataka kojima se perpetuiraju rodno-esencijalistički stereotipi o ženskoj iracionalnosti i frivolnosti, kao i orijentalistički stereotipi o erotskoj nesputanosti i neciviliziranosti osmanskih žena („Nasmiješena [je] u haremu ponovno za silom posegnula te što pesnicom, što zubima nasrnula na nekoliko konkubina. (...) riđokoso [su] sultaniji jednostavno nedostajali Habibijevi zagrljaji“, ista: 257). Uloga Hurem u oblikovanju dinastičke reproduktivne politike, uključujući i politiku majčinstva (motiv Huremina protežiranja sina Selima II. kao budućega sultana) Ibrahimu služe kao argument za kritiku sultanata žena („Pitam se što bi bilo sa svijetom da je riđokosa, naprasita sultanija umjela biti razborita, da je uvidjela (...) da će nasilnik i pijanica, koliko god bio njezin, naposljetku uništiti gotovo sve što je izgradio njegov otac“, ista: 182). Oblikovanje tropa o političkom propadanju Osmanskoga Carstva u romanu je tako poduprto negativnom ocjenom političkoga utjecaja haremskih žena i implikacijom da su žene izvor nereda i nestabilnosti.

Na taj se način u romanu oblikuje ambivalentni prikaz prostora harema i iskustava osmanskih žena koji karakterizira osciliranje između afirmacije i dekonstrukcije orijentalističkih stereotipa o haremu. Reprezentacije haremskih intriga, seksualnosti i majčinstva dio su strategija kojima se propituju predodžbe o (ne)poželjnoj ženstvenosti i (ne)prihvatljivosti ženskoga političkog djelovanja te kojima se erotska, intimna i obiteljska sfera „oblikuju kao sastavni označitelji političkih i odnosa moći u cjelini“ (Groot, 2006: 68) i ujedno se skreće pozornost na rodnu kodiranost prostora i odnosa moći.

V.

Razmatrajući odabrane reprezentacije identiteta osmanskih žena i književnih prostora u povijesnom romanu *Ezan* Ivane Šojat, te polazeći od teza da su rod i prostor promjenjivi sociokulturni diskurzivni konstrukti koji se međusobno determiniraju i oblikuju, nastojale smo pokazati da su književni prostori heterogena i dinamična sastavnica romanesknoga diskursa koju obli-

kuju različiti događaji i likovi svojim postupcima. S druge strane, književni prostori određuju i reflektiraju heterogenost ženskih identitetskih pozicija, koje se uspostavljaju kao križišta spolnih/rodnih uloga, klasnih, ekonomskih, vjerskih i inih određenja (pripadnice osmanske elite, sluškinje, ropkinje, haremske žene, supruge, majke, konkubine, muslimanke, kršćanke), pri čemu se kao relevantni elementi sociokulturne reprezentacije identiteta osmanskih žena izdvajaju njihova pripadnost „zamišljenoj moralnoj zajednici“, ženska (ne)vidljivost, (ne)mobilitet i društvena moć. Oblikovanje ženskih identiteta i prostora ujedno je obilježeno brojnim ambivalentnostima. Fluidne granice između povijesnih, političkih, privatnih i javnih prostora uspostavljaju se pritom kao dinamične zone moći, kontrole, uključivanja i isključivanja, ovjeravanja i transgresija sociokulturnih normi i rodnih uloga.

LITERATURA

- Ahmed, L. (1982). „Western Ethnocentrism and Perceptions of the Harem“. *Feminist Studies*, vol. 8, br. 3, str. 521–534. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/3177710> [Pristupljeno: 10. 3. 2026].
- Assmann, J. (2006). „Kultura sjećanja“, u: Brkljačić, M. & Prlenda, S. (prir.) *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Goldenmarketing i Tehnička knjiga, str. 45–78.
- Boyar, E. (2016). „An Imagined Moral Community: Ottoman Female Public Presence, Honour and Marginality“, u: Boyar, E. & Fleet, K. (ur.) *Ottoman Women in Public Space*. Leiden – Boston: Brill, str. 187–230.
- Brummett, P. (2016). „The ‘What If?’ of the Ottoman Female: Authority, Ethnography, and Conversation“, u: Boyar, E. & Fleet, K. (ur.) *Ottoman Women in Public Space*. Leiden – Boston: Brill, str. 18–48.
- Brković, I. (2018). *Političko i sveto: identitet prostora i prostor identiteta u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća*. Dubrovnik: HAZU i Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Butler, J. (2000). *Nevolje s rodom*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Dennerlein, K. (2025). „Theorizing Space in Narrative“, u: Suchaka, W. & Wójcik, B. (ur.) *Un/Framing Topographies: Multidisciplinary Surveys*. Göttingen: Brill, str. 59–83.
- Detoni-Dujmić, D. (2020). „‘Ezan’ ili poziv na čitanje“. *Nova Istra*, br. 3/4, str. 167–169.
- Fleet, K. (2016a). „The Powerful Public Presence of the Ottoman Female Consumer“, u: Boyar, E. & Fleet, K. (ur.) *Ottoman Women in Public Space*. Leiden – Boston: Brill, str. 91–127.

- Fleet, K. (2016b). „The Extremes of Visibility: Slave Women in Ottoman Public Space“, u: Boyar, E. & Fleet, K. (ur.) *Ottoman Women in Public Space*. Leiden – Boston: Brill, str. 128–149.
- Foucault, M. (1996). „O drugim prostorima“. *Glasje*, br. 6, str. 8–14.
- Groot, J. de (2006). „Oriental Feminotopias? Montagu’s and Montesquieu’s ‘Seraglios’ Revisited“. *Gender & History*, vol.18, br. 1, str. 66–86. Dostupno na:
- <https://doi-org.ezproxy.nsk.hr/10.1111/j.1468-0424.2006.00415.x> [Pristupljeno: 13. 3. 2026].
- Ianeva, S. (2016). „Female Actors, Producers and Money Makers in Ottoman Public Space: The Case of the Late Ottoman Balkans“, u: Boyar, E. & Fleet, K. (ur.) *Ottoman Women in Public Space*. Leiden – Boston: Brill, str. 48–90.
- Johnston, L., Datta, A., Hopkins, P. Silva, J. M. & Olson, E. (2020). „Introduction: establishing, placing, engaging and doing feminist geographies“, u: Datta, A. Hopkins, P., Johnston, L., Olson, E. & Silva, J. M. (ur.) *Routledge Handbook of Gender and Feminist Geographies*. Abingdon – New York: Routledge, str. 1–14.
- Lewis, R. (2004). *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*. London – New York: I. B. Tauris & Co Ltd.
- Massey, D. (1994). *Space, Place, and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McDowell, L. & Sharp, Joanne P. (2016). „Introduction“, u: McDowell, L. & Sharp, Joanne P. (ur.) *Space, Gender, Knowledge. Feminist Reading*. London – New York: Routledge, str. 1–11.
- Matešić, M. i Slapšak, S. (2017). *Rod i Balkan*. Zagreb: Durieux.
- Muhoberac, M. (2019). „Poziv na istinu i čovječnost“. *Vijenac*, br. 654. Dostupno na:
- <https://www.matica.hr/vijenac/654/poziv-na-istinu-i-covjecnost-28897/> [Pristupljeno: 11. 3. 2026].
- Necipoğlu, G. (1997). „The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture“, u: Petruccioli, A. (ur.) *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires: Theory and Design*. Leiden – New York – Köln: Brill.
- Oberhauser, A. M., Fluri, J. L., Whitson, R. & Mollett, Sh. (2018). „Engaging Feminist Spaces. Introduction and Overview“, u: Oberhauser, A. M., Fluri, J. L., Whitson, R. & Mollett, Sh. (ur.) *Feminist Spaces. Gender and Geography in a Global Context*. London – New York: Routledge, str. 1–24.
- Peirce, L. P. (1993). *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. New York – Oxford: Oxford University Press.

- Peirce, L. (2010). „Domesticating Sexuality“, u: Booth, M. (ur.) *Harem Histories. Envisioning Places and Living Spaces*. Durham – London: Duke University Press, str. 104–135.
- Peternai Andrić, K. (2019). *Pripovijedanje, identitet, invaliditet*. Zagreb: Meandarmedia.
- Pollock, G. (1992). „Modernity and the Spaces of Femininity“, u: Broude, N. & Garrard, M. D. (ur.) *The Expanding Discourse: Feminism and Art History*. New York: Routledge, str. 245–268.
- Ryan, M-Laure (2014²). „Space“, u: Hühn, P., Meister, J. Ch., Pier, J. & Schmid, W. (ur.) *Handbook of Narratology, volume 1*. Berlin – Boston: De Gruyter, str. 796–811.
- Ryan, M-Laure, Foote, K. & Azaryahu, M. (2016). *Narrating Space/ Spatializing Narrative: Where Narrative Theory and Geography Meet*. Columbus: The Ohio State University.
- Šojat, I. (2019). *Ezan*. Zagreb: Fraktura.
- Tayyen, S. (2017). „From Orientalist Sexual Object to Burkini Terrorist Threat: Muslim Women through Evolving Lens“. *Islamophobia Studies Journal*, br. 10, str. 101–114. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/10.13169/islastudj.4.1.0101> [Pristupljeno: 13. 3. 2026].
- Toledano, E. R. (1998). *Slavery and abolition in the Ottoman Middle East*. Seattle – London: University of Washington Press.
- Uludas, B. A. & Adiloğlu, F. (2011). „Islamic Gardens with a Special Emphasis on the Ottoman Paradise Gardens: The Sense of Place between Imagery and Reality“. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, vol. 1, br. 4, str. 44–96. Dostupno na: <https://www.ojcmnt.net/article/islamic-gardens-with-a-special-emphasis-on-the-ottoman-paradise-gardensthe-sense-of-place-between-2345> [Pristupljeno: 11. 4. 2026].
- Vidmar-Horvat, K. (2013). *Imaginarna majka. Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*. Zagreb – Ljubljana: Sandorf – Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Yeazell, R. B. (2000). *Harems of the Mind: Passages of Western Art and Literature*. New Haven – London: Yale University Press.
- Yeğenoğlu, M. (1998). *Colonial Phantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yuval-Davis, N. (2004). *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Zoran, G. (1984). „Towards a Theory of Space in Narrative“. *Poetics Today*, vol. 5, br. 2, str. 309–335. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/1771935> [Pristupljeno: 8. 3. 2026].

**Dubravka BRUNČIĆ &
Teuta KRALJEVIĆ**

**REPRESENTATIONS OF SPACES AND IDENTITIES OF
OTTOMAN WOMEN IN IVANA ŠOJAT'S NOVEL *EZAN***

The paper analyzes how the historical novel *Ezan* (2018) by Croatian writer Ivana Šojat, set in the 16th century Ottoman Empire, represents the identities of Ottoman women, how women's fates and spatial experiences are perceived, and how different spaces are gender-coded. The discussion of these issues draws on theoretical approaches to shaping space in literary texts and on the insights of feminist geography, which explores the conceptualization of the relationship between space and gender. It has been established that the novel represents heterogeneous spaces (historical, political, public, private, etc.) that determine and reflect the multiplicity and heterogeneity of women's identity positions. As relevant elements of the sociocultural representation of the identity of Ottoman women, belonging to an „imagined moral community“, women's (in)visibility, (in)mobility, and social (in)power stand out.

Keywords: *Ivana Šojat, Croatian historical novel, identities of Ottoman women, literary spaces*

Pregledni rad
UDK: 78(197.16:4)

Slobodan JERKOV (Podgorica)
slobodanjerkov@gmail.com

UMJETNIČKA MUZIKA I CRNA GORA U EVROPI

Za određivanje mjesta crnogorske muzike u odnosu na muziku iz evropskih zemalja, prije svega, moramo imati jasan i određen pogled na umjetničku situaciju koja u Evropi vlada. Naravno, nećemo ulaziti u detalje stanja; biće dovoljno imati u vidu vodeće pokrete, glavne ličnosti i najvažnije zemlje koje su stekle prednost da budu smatrane organizatorima savremenog muzičkog poretka ili bolje rečeno – muzičkog nereda. Istorija umjetnosti pokazivala nam je do sada uglavnom samo jedan oblik svog procesa; nove ideje koje su išle naprijed, jasnim i određenim putem i privrženost tradiciji koja se tim idejama suprotstavljala. Opredjeljenje je moralo biti nedvosmisleno, a sukob oštro izražen graničnim linijama jednog i drugog shvatanja. Ukoliko je sukob bio zamijenjen postepenom evolucijom, umjetnost je frontalno išla naprijed mijenjajući svoju fizionomiju, ali ne ostavljajući nikakve sumnje u pogledu suštine takve promjene. Posljednjih decenija razvoj evropske umjetnosti uopšte, a posebno muzike, ne odaje ni približno takvo stanje stvari; on nam, naprotiv, ostavlja jedan težak problem, jer treba da odredimo u čemu se savremena muzika stvarno sastoji da bismo joj se mogli približiti, ili se odlučiti da je odbacimo.

Ključne riječi: *umjetnost, muzika, kompozitor, Crna Gora, Evropa, savremenost, modernizam*

Ova epoha nametnula nam je i jednu čudnu potrebu da odvojimo pojmove *savremenog* i *modernog*. Prihvatajući ovo neobično stanje, smatramo da je *savremena* muzika svaka ona koja danas nastaje zato što se stvara istovremeno sa vremenom u kome živimo, a *moderna* muzika bila bi njen ogranak koji stvarno daje nov i poseban pečat svojoj eri, kao što bi, po prirodi stvari, trebalo da bude.

Zašto su opšteprihvaćeni kompozitori i istaknuti ljudi sadašnjeg vremena izloženi preziru jednog značajnog broja naših savremenika? Istorija, nažalost, nije ušla u okvire takvog „holivudskog stila“ koji bi nam sugerisao romansirane biografije namijenjene sentimentalnoj neupućenosti. U stvari,

imamo suviše rijetke primjere dugog i upornog nepriznavanja pojedinca u svim područjima umjetnosti da bismo se smjeli predati zabludi da radimo za neku daleku budućnost, naročito posljednjih godina kada se događaji brže razvijaju nego ikad ranije. U pogledu stila, ova činjenica je tako nepobitna da se doista treba namjerno lišiti svakog smisla za realno, pa zastupati teorije po kojima je, na primjer, *dodekafonija* na pragu svog cilja da postane opšteprihvaćen kompozicioni metod. Za četrdesetak godina *romantizam* je dogorio, a cijeli period *impresionizma* završen je za manje od tog vremena, pa po kakvoj logici, istorijskoj ili praktičnoj, treba očekivati neki budući uspjeh sistema koji je već imao isuviše vremena da dokaže svoju vitalnost, a to nije učinio? Sigurno da je ovaj sistem, ne samo praktično na umoru, već da se i njegov relativni prosperitet u toku nekoliko proteklih decenija održavao i mogao održati samo nasilnim putem, preko materijalnih donatora koji rukovode evropskom, pa i svjetskom muzičkom politikom.

Pomenuta je kategorična netrpeljivost između glavnih optuženih za zaostajanje i drugih za zastranjivanje. Postojanje ove dvije grupe je prirodno i normalno, ali time nije ni izdaleka iscrpljen broj postojećih „muzičkih stranaka“. Serija pokušaja da se lične ambicije ispune po cijenu izdaje umjetnosti dovela nas je do zvučne realizacije partiture napisane po formulama računa vjerovatnoće. Kako u svijetu, tako i kod nas. Na taj način definitivno se priznaje nemoć muzike da sama sebi postavlja zakone i da se predaje na milost i nemilost jednoj drugoj misaonoj disciplini. No, ni na taj način ne odlazi se naprijed, čak ni u spoljnoj formi, jer sistemi koji nam se predlažu kao reformatorski, novi su samo u svom načelnom obrazloženju – njihova zvučna realizacija ostaje u domenu poznatog.

Od svih pokušaja da se dođe do odlučnog preokreta, van svake sumnje je *konkretna* i *elektronska* muzika koje imaju najviše smisla i opravdanja, sa napomenom da je konkretna već izašla iz prakse jer je njena realizacija teža i komplikovanija, a uspjeh kod publike nije zagarantovan. Jedini mogući pravac kojim se evropska muzika može uputiti, a da postigne originalnost za kojom toliko čezne su orkestarska djela koja zapadni avangardisti lansiraju i pokazuju da instrumentalna muzika svim mogućim sredstvima zapravo podržava je *elektronski zvuk*. U svakom slučaju ne može se poreći da ova muzika upotrebljava sredstva koja slušaoca ostavljaju hladnim. Ono što mora da izazove rezervu kada je elektronska muzika u pitanju nalazi se u činjenici da među njenim autorima i sljedbenicima nalazimo inženjere, IT stručnjake i druge koji prate savremena kretanja muzike kroz svoja djela. Sigurno da crnogorskoj muzici još nije neophodno da se takvima obrati za pomoć ili asistenciju zato što bi nas to moglo uputiti na bilo što uz opasan i neopravdan kompleks manje vrijednosti i bolesnu bojazan od zaostajanja; treba dobro odmjeriti cilj u odno-

su na koji ocjenjujemo napredovanje ili nazadovanje. Ne odmjerivši ga kako valja, došli bismo u opasnost da potonemo u jednu od najgorih grešaka koje prijete umjetnosti našeg doba – u poremećaj kriterijuma. Ta vrsta poremećaja kojim ocjenjujemo umjetničko djelo je pojava koja u naše vrijeme dobija zbilja velike razmjere i koja se može uočiti na svim područjima umjetničkog stvaralaštva. Sadašnji postupak za donošenje estetske ocjene je vezivanje za prezime autora ili grupe autora, pri čemu jedna grupa religioznom isključivošću brani svoje pozicije bacajući anatemu na druge grupe, bez oklijevanja i propuštanja kroz sopstveni emocionalni filter ili osnovne elemente poštenja. Udruženje u male ili velike saveze sa pompeznim imenima najčešće je proizvod straha od budućnosti i osjećanja nemoći da se autoritet stekne ličnom vrijednošću. U takvoj situaciji i najjači duh dolazi u opasnost da izgubi mjerilo i stabilnost posmatranja pojava kojima prisustvuje. Tada ne samo da pada u sumnju ispravna procjena estetskog kvaliteta, već je teško klasifikovati i tako osnovne pojmove kao što su *savremenost* i *modernizam*.

Nakon izvršenog razgraničenja savremenog od modernog možemo konstatovati da je titula *moderniste* svojevrsno odlikovanje koje se može steći sa najmanje napora najprostijim tehničkim postupcima, svima dobro poznatim; na primjer, neprekidnim gomilanjem najoštrijih disonanci (što je navodno „crnogorsko“), i odmah ulazimo u krilo modernizma iz prostog razloga što do prije pola vijeka kod nas takve muzike nije bilo. Sa nešto više napora možemo se uvrstiti u avangardu tako što ćemo spojiti guslara i elektroniku, ili još bolje, ostavićemo pijanisti da improvizuje uz upotrebu laktova i poklopca klavira, što je, i za muzičku profesiju, najviše ponižavajuća tekovina druge polovine XX vijeka. Fiksna ideja koja prouzrokuje nesanicu mnogih umjetnika, ne samo kompozitora, je strah od zastarjelosti. Nije problem dati djelu formu modernog, već dati mu odgovarajuću vrijednost i snagu da bi oživjelo i živjelo jer istorija i društvo su nemilosrdni prema svim drugim kategorijama posmatranja i procjenjivanja. Jedini uslov koji treba da ispuni savremeno muzičko djelo da bi to postalo – treba da ima snage za život. Samo taj element garantuje mu vitalnost; njegova sposobnost da izazove kod posmatrača, odnosno slušaoca, reprodukciju bar jednog dijela one umjetničke energije koja je u njega utisnuta, ako je utisnuta. Po svim estetskim mjerilima polazna tačka svakog prosuđivanja, u umjetnosti uopšte, bio je i ostao emocionalni faktor, pojam koji u sebi sjedinjuje podstrek i definitivni rezultat. Nijedno djelo, bez navedenog, ne može se nazvati umjetničkim, a svaki estetski sud koji ga ne uračunava promašen je; svako umjetničko ostvarenje koje ga sadrži održaće se uprkos eventulanoj negativnoj ocjeni pristrasnog žirija koji u datom momentu mora reagovati po želji naručioca. Ono što dalje djeluje na raščlanjivanje kriterijuma postavljenog na ovoj osnovi jeste pitanje kvaliteta emocionalnog,

njegove vrste i intenziteta. No, u osnovi, on mora biti vrhovni sudija u svim našim sporovima dok god riječ muzička umjetnost ima za nas onaj smisao koji razumijemo.

U svijetlu ovakvog gledanja na problem otkrivaju se glavni nesporazumi crnogorskih muzičkih umjetnika. Različite vrste emocionalnog kvaliteta, njihovo nejednako djelovanje na individuu ili pojedine društvene slojeve, omogućavaju opstanak sasvim suprotnih tendencija u savremenoj muzici. Ono objašnjava čvrste pozicije sentimentalnog nad eksperimentatorima u kojima je zaboravljena ili svjesno zanemarena čovjekova priroda i njena potreba za potpunom emocionalnom skalom one umjetnosti u koju vjeruje. U tom smislu svaki nestručni posmatrač u izvjesnom smislu je estetičar koga se ne tiče tehnika stvaranja, jer do njega dopire samo emocionalna strana umjetničkog djela. Za jednu potpunu ocjenu djela ovakav stav je, svakako, nedovoljan. Pravi estetski sud utvrđuje odnos između zakonitog i emocionalnog.

Ukoliko je romantičarsko gledište svojevremeno u Evropi bilo nerealno jer je precjenjivalo emocionalni faktor, utoliko današnji crnogorski estetičari previđaju često svoju zabludu u suprotnom smislu. Nas, prirodno, ne zanima estetika kao ogranak filozofije, već u svom praktičnom obliku, kao recenzija u dnevnoj ili periodičnoj štampi. Pisana i izgovorena riječ koja prati muziku baca na vagu suprotnih mišljenja svoj teški, često i odlučujući, glas. Preuveličavajući značaj umjetničkih sredstava, ona doprinosi pometnji koja je nastala iz zamjene mjesta koje po važnosti pripadaju tehnici i njenom emocionalnom rezultatu. Neophodna, nezamjenljiva vrijednost tehnike u stadijumu stvaranja postaje drugorazredan faktor kada se realizuje završeno djelo. Danas možemo otkriti zaključke po kojima je ispunjenje niza tehničkih pravila dovoljno za proglašenje djela savršenim. Ova greška izaziva u nedogled štetne posljedice u redovima „poznavalaca“ i „stručnjaka“ za muzičku umjetnost i bez otpora baca u kolo snobizma. Stalan sukob između ličnog utiska i autoritativnog, stručnog tumačenja umjetničkog muzičkog djela završava se sumnjom običnog posmatrača u sopstveno mišljenje. On tada počinje da se predaje inerciji aplaudiranja (ili podržavanja mišljenja) autoriteta bez propuštanja činjenica kroz sopstveno rešeto rasuđivanja, ili se povlači u pasivnu rezistenciju sa ubjeđenjem da njegov glas nema vrijednosti. U oba slučaja gubimo tog slušaoca kao neophodni, aktivni društveni faktor. Bez obzira na to šta javno govorimo, pa čak i šta mislimo, osjetno je smanjenje broja ljubitelja umjetničke muzike u Crnoj Gori, što karakteriše naše doba i predstavlja alarm o kome moramo najozbiljnije razmišljati. Svako „okretanje glave“ od tog problema znak je kukavičluka, odnosno priznanje straha i nemoći da se otvoreno stane pred sud savremenika.

Može se prigovoriti da je ovdje, uglavnom iz određenih razloga, ukazivano na tamnu stranu moderne muzičke umjetnosti; tačno je i to da su mnoge riječi u tom smislu skoro izlišne, ali ne moramo mi govoriti – objektivna mjera govore sama za sebe. Bilo bi sve drugo, sem razumno, ne voditi računa o progresivnoj dezinteresovanosti za posao kojim se bavimo, dezinteresovanosti koja uostalom pogađa sva područja umjetnosti, kompoziciju, kao i knjigu i sliku. Nikako se ne može ocijeniti kao normalno, povoljno i zadovoljavajuće stanje u kome svi podaci govore o teškoćama da se savremeno muzičko djelo interpretira, štampa ili snimi. Nikako se ne vide znaci prosperiteta ako se novonastala vrijedna djela u Crnoj Gori izvode premijerno van njenih granica, a ostala izvođenja (ako ih ima) u uskom krugu prijatelja iza zatvorenih vrata u Crnoj Gori. Prije ćemo se sarkastično nego radosno nasmijati na podatak koji nam pružaju statističari, a u vezi produkcije CD-a i drugih nosača zvuka umjetničke muzike u Crnoj Gori. O savremenoj umjetničkoj muzici ne treba ni pisati, jer kada je riječ o nosiocima zvuka, ona kod nas ne postoji. Govoriti da je u takvoj situaciji sve u redu, znači biti pristrasan ili nerazuman. Pristrasan ako se pripada manjem broju onih kojima, i jedino, mogu da posluže ovakvi uslovi za lično eksponiranje. Nerazuman, jer kratkovida politika lične zainteresovanosti prijeti da prelomi granu na kojoj svi sjedimo, pa i onaj koji u ovom trenutku od takve politike ima najviše koristi. O času, o kome se toliko govori, kada je riječ o budućnosti muzičkog stvaralaštva Crne Gore u Evropskoj uniji, pred njega se stavljaju sve veće barijere, ali niko drugi to ne radi, do mi sami. Spadam u one koji će se na pojedine novokomponovane pjesmice razonoditi, ali ne vidim da je to voz u koji bi trebalo uskočiti da bi se daleko stiglo. Vidim samo običan lokalni voz iz koga svi izlaze na trećoj stanici da bi, opet, prešli na drugu lokalnu prugu. Pri svakom presijedanju drže se svečani govori o muzici budućnosti, odnosno muzičkoj kulturi što je vjerovatno i nužno, jer je sadašnjost (možda definitivno) ispuštena iz ruku. Na osnovu iznijetog, pitam se: ako je ova muzika namijenjena budućim pokoljenjima, koju mi danas treba da slušamo? Novokomponovanu? Turbo-folk? Kvazi rok?

Želja nam je da odredimo mjesto naše kreativne muzike u savremenoj muzici uopšte. Pođemo li od realne situacije, moramo reći da je na evropskoj (i svjetskoj) rang listi to mjesto, za sada, dosta nisko, a da ne govorimo o posljednjih nekoliko godina. Nikoga za to ne možemo kriviti već samo sebe, pri čemu mislim na našu muzičku profesiju u cjelini. Nije dovoljno učinjeno da se zvuk naših djela čuje u zemlji, a da ne govorimo van Crne Gore. Naročito nam nedostaje više kolektivnih koncertnih prezentacija, da ne govorimo o nedostatku štampanih djela, CD-ova uz prisnije veze sa stranim izvođačima i muzičkim institucijama. Ovo je neprocjenljiva šteta; naše mjesto je daleko više od onog sa kojim se obično računa. Izvjesni kontakti po sistemu: „ja tebi

– ti meni“ ovdje su registrovani zato što služe za zadovoljenje ličnih (novčanih) računa što ipak nije muzika. Naravno, ovdje nije riječ o *Muzičkom centru* koji, pored velikog napora da se održi, mora da ulaže dodatnu energiju ne bi li se bar malo približio evropskim muzičkim centrima. Za sada, sve se završava na željama.

Manje nas interesuje tehnika načina na koji bismo bili bolje prezentovani, već nas više zanima suština onoga što nas reprezentuje. U reflektovanju evolucije evropske umjetnosti, crnogorska muzička umjetnost pokazivala je do sada razumnu izbirljivost i prirodnu opreznost. Negiranje zavisnosti naše muzike od evropske muzike, sa dužom tradicijom, bilo bi apsurdno. Mjesto naše umjetnosti zavisi od izbora između ove mogućnosti; nije sve crno u vodećoj muzici prošlog vijeka. Ona nam je donijela, prije svega, proširenje tehnike u najužem smislu te riječi: bogat orkestar, nove instrumente, a s tim i povećanje broja kolorističkih kombinacija. Ona je probila barijere zabranjenih kretanja i susreta tonova i omogućila život jednoj posebnoj vrsti muzike koja djeluje po opštijim emocionalnim zakonima, nezavisnim od dotadašnjih uslovljenih profesionalnih normi. Ona nam je dopustila da se služimo ritmičkim oblicima nezavisnim od metronomskog pulsiranja. Riječju, prepustila je sve duhu umjetnika proglašivši ga autoritativnim gospodarom svih mogućih sklopova tonske materije, ukoliko je ovaj u stanju da joj udahne unutrašnju logiku i istinsku iskru života. U tome leže jednako sjaj i bijeda savremene muzike; sjaj, jer je umjetnik postavljen iznad onih normi koje nije sebi propisao i bijeda, jer nije svako u stanju da izdrži ogroman teret neograničene slobode. Potpunoj slobodi prijeti anarhija, a protivteža jednom zakonu jeste drugi zakon, a ne bezakonje. Kako sada stvari stoje, mi bez sumnje idemo putem koji nas neće dovesti do novih zakona, nasuprot starim. Postoje pokušaji koji održavaju duboko ukorijenjenu potrebu čovjeka za sistemom kome će povjeriti organizaciju svojih misli i osjećanja. Nažalost, većinu smo proglasili neupotrebljivim i štetnim zato što vezuju duh i ne iskorišćavaju materiju. Istovremeno, takvo stanje ima svoju logiku kao završna tačka jednog procesa. Ono što je tu bitno, govori nam u prilog: zašto bi taj slijed zbivanja morao biti naš proces u svim detaljima i konsekvencama?

Odvojivši ono što smo naslijedili od evropske i svjetske muzike, a što je u stvari neizrecivo mnogo, ostaje ipak jedno jezgro koje nikome ne duguje. Očuvati ga, njegovati i razviti, predstavlja osnovni uslov za uspjeh Crne Gore u internacionalnoj konkurenciji kada je tehnika savladana. Uostalom, samo dva puta postoje: jedan je izgradnja nacionalnog karaktera crnogorske umjetničke muzike, čime bi se ova individualno izdiferencirala u konglomeratu cjelokupne evropske muzičke produkcije. Drugi put sastoji se u jednostavnom praćenju strane umjetničke evolucije sa namjerom da se crnogorska

muzika izjednači sa njom u svim tačkama. Već je odmah jasno koja je od ovih teza ispravnija. Svakako da nikada nećemo reći da zapadnoevropska, istočnoevropska ili bilo kakva druga muzika nije dobra, već samo da ni po istorijskoj logici, ni po aktuelnim potrebama naše sredine, ona nama ne može odgovarati u potpunosti i bez ikakve rezerve. Podsjećamo da taj smjer, kome je sve više naklonjen dobar dio naših najmlađih, potiče od jedne zablude i nosi u sebi štetnu klicu osjećanja manje vrijednosti. Zabluda je u tome što se stavljanjem u totalnu zavisnost od događaja u našoj zemlji i oko nje (na čiji ishod ne možemo da utičemo) unaprijed i bez diskusije stavljamo u niži rang. Ambicija, koja je prirodni pokretač mnogih naših akcija, sasvim pogrešno nišani u slučajevima kada misli da će je priključivanjem jednom već ranije postavljenom principu izdići na gornju platformu savremenih zbivanja. Naprotiv, sa takvim ambicijama bićemo zauvijek niže nego što računamo. Logično se nameće pitanje: zašto se mi ne bismo jednom našli na čelu razvoja evropske muzike? Koje bi se realne okolnosti mogle suprotstaviti takvoj ideji, ako apstrahujemo bolesne ambicije par osoba u čitavoj Crnoj Gori koje pothranjuju oni koji o ovoj oblasti ne znaju ništa? Duboko vjerujem da je ona ostvarljiva, jer se vide elementi na osnovu kojih bi to bilo ne samo moguće, već bi i odgovaralo jednom prirodnom redu stvari. Pribijati se poslušno i pokorno uz bilo kakvo ekskluzivno načelo, postavljeno iz tragične potrebe negdje u Evropi, znači unaprijed dići ruke od korišćenja jedne ogromne potencijalne snage kojom raspolažemo. Osjećanje manje vrijednosti ogleda se u nevjerici da se takvim putem može bilo šta učiniti što bi bilo dostojno pažnje. Kada bi većina profesionalnih muzičara bila u sličnom ubjeđenju, to bi bio početak završetka crnogorske nacionalne muzike, kao umjetnosti koja treba i može da ima svoje posebno mjesto i svoj specijalan značaj. Mi nismo čak dovoljno svjesni koliko smo blizu mogućnosti da nam taj specijalan značaj bude formalno priznat. Onda kada se to dogodi, neće se više puštati naši umjetnički sateliti da kruže oko tuđe orbite. Pogledajmo naše dosadašnje uspjehe u evropskoj muzici: uvijek su se zasnivala na djelima za koja se moglo reći da sadrže nešto novo i ponešto „crnogorsko“, ali ne ono što su sami smislili, već što poznaju dobro i uvijek bolje, no što je strano. Prema tome, naš budući renome zavisice od naše sposobnosti da se izdvojimo.

Govori se o originalnosti, pa se propagira pristupanje raznim, međusobno oprečnim programima takozvane evropske i svjetske avangarde. Nije samo stvar u tome što se ti programi svaki čas mijenjaju i što bismo u svojoj umjetničkoj garderobi morali imati suviše mnogo različitih kostima, uvijek spremnih za presvlačenje na dati znak. Više je stvar u tome što u jednom crnogorskom djelu može ležati više originalnosti, nego u cjelokupnoj dodekafoniji, u čijim rezultatima ima daleko manje zanimljivog nego što može biti

u jednoj slobodno pisanoj atonalnoj kompoziciji. Njegujući jednu atavističku, zdravu liniju koja se provlačila uvijek u našoj umjetničkoj muzici, mi ćemo tada, možda među prvima, dostići one ideale kojima današnja muzika teži: nova forma, a ne bezobličnost, nova melodija, a ne atematizam, novi harmonski zakoni, a ne besmislene posljedice slučaja. Nije ovo propaganda za primjenu crnogorskog folklora jer smo svi folklor zemlje u kojoj živimo na svoj način. Melodija anonimnog kompozitora ne može se po tom formalnom svojstvu smatrati bitno različitom od melodije potpisanog autora. Bitno je to što ovaj drugi nešto zna, a za prvog rade neki „prijatelji“ koji uporno hoće da od njega naprave kompozitora. Primjena narodne muzike u djelima ne može, nažalost, biti recept za postizanje veličine, ni originalnosti, čak ni siguran put za obradu onog plemenitog i dragocjenog jezgra. Nije važno šta, već kako, pa svako mora da se snalazi sam, kako umije. U najboljem slučaju može biti siguran u ono kako ne treba, što bi ga sigurno odvelo na pogrešan put. Nije moguće precizno definisati onaj suptilni, neopipljivi ontološki element koji na izvjestan način nacionalno karakteriše uspjele crnogorsko muzičko djelo. Jedno je sigurno, a to je da će ga strani slušalac uvijek prepoznati, bez obzira na to iza kakve se tehničke ili stilske obrade krije. U najkraćem obliku navedimo da jedan dio crnogorskih kompozitora sa neskrivenim podozrenjem gleda na pokušaje uvođenja modernih kompozicionih rješenja, negirajući ono što će sutra i sami prihvatiti pod pritiskom osnovnih zahtjeva savremenog doba. Druga grupa ispoljava apriori prezir prema svemu što nema modernu obradu, braneći uporno najnovija strujanja u cjelini i, što je zanimljivo, ne pomišljaju da se posluže ovim njihovim sredstvima. Atmosfera načelnog neslaganja veoma je realna kada su u pitanju verbalna razračunavanja. U stvari, moglo bi se reći da je na djelu većina crnogorskih kompozitora negdje u sredini između opisanih antipoda.

Iznio sam uslove pod kojima možemo očekivati crnogorskog Mocarta, ili Vagnera, ili Prokofjeva. Na kraju, kada bih morao bez mnogo riječi i obrazlaganja, sasvim kratko da odgovorim na pitanje – gdje je mjesto Crne Gore u evropskoj muzici, rekao bih jednostavno – u Crnoj Gori prije nego što učini ma šta drugo za svoju budućnost, crnogorska muzika treba da opravda to svoje ime.

Slobodan JERKOV

ART MUSIC AND MONTENEGRO IN EUROPE

To determine the position of Montenegrin music in relation to that of other European countries, we must first establish a clear and definite view of the dominant artistic situation in Europe. Naturally, we shall explore the details of the current state; it will suffice to keep in mind the leading movements, the key figures, and the most significant countries that have earned the privilege of being considered the organizers of the contemporary musical order – or rather, musical disorder. Until now, the history of art has primarily exhibited a single form of its process: new ideas advancing along a clear and defined path, and an adherence to tradition that opposed those ideas. The choice had to be unambiguous, and the conflict sharply expressed by the boundaries between these two perspectives. Whenever conflict was replaced by gradual evolution, art moved forward frontally, changing its physiognomy but leaving no room for doubt regarding the essence of such change. In recent decades, however, the development of European art in general – and music in particular – has not reflected such a state of affairs. On the contrary, it presents us with a difficult problem: we must determine what contemporary music truly consists of, so that we may either approach it or decide to reject it.

Key words: *art, music, composer, Montenegro, Europe, contemporaneity, modernism*

Izvorni naučni rad
UDK: 821.111.09Haksli A.

Hrvoje MESIĆ (Osijek)

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku
hrvoje.mesic35@gmail.com

Tin UŽAR (Osijek)

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku
tin.uzar@gmail.com

GLAZBENI DISKURS U ROMANU *KONTRAPUNKT* ALDOUSA HUXLEYA*

U radu se analizira glazbeni diskurs u romanu *Kontrapunkt* Aldousa Huxleyja iz perspektive intermedijalnih teorija, s posebnim naglaskom na koncept muzikalizacije fikcije. Polazeći od teorijskih modela Stevena Paula Schera i Wenera Wolfa, analiza pokazuje da se glazba u romanu ne pojavljuje tek kao tematski ili ilustrativni motiv, nego kao temeljni heuristički i strukturni princip oblikovanja narativnog diskursa. Središnje mjesto pritom zauzima pojam kontrapunkta, koji se kao organizacijsko načelo ostvaruje na više razina: kompozicijskoj, fabularnoj, karakterološkoj, idejnoj i metatekstualnoj. Takva polifonijska struktura omogućuje simultano supostojanje heterogenih glasova, svjetonazora i vrijednosnih sustava bez njihova hijerarhijskog razrješenja. Posebna se pozornost posvećuje ulozi glazbe u karakterološkoj diferencijaciji likova te semantičkoj kondenzaciji kulturnih značenja povezanih s odabranim skladateljima i djelima. Rad zaključuje da Huxleyjeva muzikalizacija proznog diskursa ne teži sinestezijskom učinku niti estetskoj harmonizaciji, nego djeluje kao kritičko sredstvo za artikulaciju modernističke krize smisla, fragmentacije iskustva i problematizacije granica umjetničkih medija.

Ključne riječi: glazba u književnosti, intermedijalnost, Aldous Huxley, kontrapunkt, muzikalizacija fikcije, polifonija, recepcija

* Rad je nastao u okviru projekta ZusU – Znanost u službi umjetnosti: inovativni pristupi umjetničkom obrazovanju, financiranog od strane Europske unije – NextGenerationEU (šifra projekta: 581-UNIOS-07).

1. KNJIŽEVNOST I GLAZBA U INTERMEDIJALNOJ PERSPEKTIVI

Fenomen intermedijalnosti¹ snažno je zaokupio umjetnike dvadesetoga stoljeća. Tehnološki razvitak i pojava novih medija dovode do ubrzavanja ljudske svakodnevice, stvaranja iluzije stvarnosti u multimedijском prostoru, ali i svojevrsnog simultanizma čovjekove svijesti. U takvim okolnostima umjetnost poprima nova intermedijalna obilježja, što se izravno odražava i na načine njezina proučavanja. Premda intermedijalnost često povezujemo s postmodernizmom, Wolf naglašava da taj koncept ima dugu povijest. Ideja da se umjetnosti međusobno prožimaju i pritom posuđuju različite tehnike i alate prisutna je već u antičkim estetičkim promišljanjima, a kontinuirano se razvija sve do modernističkih shvaćanja prema kojima se umjetnosti ne mogu promatrati kao strogo odvojeni mediji (Wolf, 1999: 2).

Drugi čimbenik prodora intermedijalnih relacija ogleda se u teoriji intertekstualnosti² unutar književnosti. Kada se govori o toj teoriji, valja spomenuti poststrukturalističko razumijevanje intertekstualnosti kod Rolanda Barthesa. Barthes smatra da je tekst pluralan te da se u svakome tekstu nalaze elementi ili fragmenti ranijih tekstova, čime se otvara pitanje autonomije pojedinoga teksta (Grgurić prema Barthesu, 2010: 10). Koncept interteksta, prema Barthesu, dodatno premješta tekst prema sociološkom tumačenju: „jezik dolazi do teksta ne slijedeći put nasljeđa koji se može razotkriti, nego proces diseminacije, čime se tekstu osigurava status produktivnosti“ (Beker prema Barthesu, 1988: 12). Oba su pojma izdanak tendencije suvremene kulture prema otvaranju i istraživanju pluralnosti u okviru interdisciplinarnih nastojanja.

S druge strane, sustav umjetničkih oblika bez sumnje je podvrgnut dugoročnijim promjenama nego žanrovski sustav pojedinoga umjetničkog me-

¹ Intermedijalnost je „sudjelovanje više od jednog izražajnog medija u stvaranju značenja nekog ljudskog artefakta“ (Wolf, 1999: 1). S druge strane, precizniju definiciju daje Pavao Pavličić (1988: 170): „Intermedijalnost je postupak kojim se strukture i materijali karakteristični za jedan medij prenose u drugi, a jedan od tih medija obično je umjetnički. Mediji među kojima se relacija uspostavlja moraju u tom kontaktu ostati prepoznatljivi, odnosno mora ostati vidljivo da je neki element djela preuzet iz drugoga medija i da je u djelu u kojem se pojavljuje on samo ‘gost’“.

² Prema Solarovom tumačenju intertekst je „tekst ili skupina tekstova koji su u nekom važnom odnosu prema drugim tekstovima“ (Solar, 2007: 221). Renate Lachmann (1988: 76) nudi nešto detaljniji opis pojma: „postupci koji stvaraju međutekstovne veze, kao što je umetanje tuđih tekstova u neki tekst, bilo kao citata ili aluzije, kontaminacija mnoštva heterogenih tekstova ili ponavljanje ili parafraza nekog poznatog teksta kao parodije ili kontrafakture“. S druge strane, Oraić-Tolić dodatno proširuje pojam intertekstualnosti naglašavajući da, uz sam tekst, konstitutivnu važnost ima i širi kontekst kulturne tradicije (Oraić-Tolić, 1993: 141).

dija. Značajan doprinos poimanju intermedijalnih odnosa unutar umjetnosti dao je strukturalist Roman Jakobson. On smatra da se djelo ne analizira samo unutar vlastitoga roda i umjetničkog medija, nego u korelaciji s drugim umjetnostima iste epohe. Prema Jakobsonovu shvaćanju, „umjetnički oblici svake epohe tvore sustav koji nadilazi red pojedinačnih rodova, a njegovu funkcionalnu i vrijednosnu hijerarhiju strukturira dominantni umjetnički oblik“ (Hansen-Löve prema Jakobsonu, 1988: 31). Stoga pitanje evolucije umjetnosti nije dovoljno ograničiti na pojedinačno umjetničko područje, nego ga treba sagledati kroz njihovo uzajamno ispreplitanje. Ipak, intermedijalnu vezu među rodovima različitih umjetničkih oblika ne treba izvoditi iz neposredne relacije među njima, nego preko posredovanja vladajućeg sustava intermedijalnih korelacija. U tom smislu multimedijalni oblici jasnije registrišu pomake dominantnih umjetničkih paradigmi nego monomedijalni, u kojima su integracijski potencijali ograničeni specifičnom vezanošću kodnih sustava uz prostorne ili vremenske strukture pojedinoga medija (Hansen-Löve, 1988: 32).

Korespondencija među umjetnostima u pojedinim se povijesnim razdobljima afirmirala kao izrazito rasprostranjen i teorijski relevantan koncept koji su umjetnici prihvaćali kao jednu od temeljnih pretpostavki vlastitih estetičkih teorija. Takvi estetički modeli, osim neposrednog utjecaja na vlastito vrijeme, ostavljali su snažan trag i na kasnije generacije umjetnika, koje su ih nastavljale razvijati ili su se prema njima polemički odnosile (Kolek, 1972: 111). Intermedijalne relacije koje književnost uspostavlja s drugim medijima, kako umjetničkim tako i neumjetničkim, pojavljuju se ponajprije u specifičnim književnopovijesnim konstelacijama, osobito u razdobljima u kojima dolazi do krize samorazumijevanja književnosti te do preispitivanja njezina temeljnog smisla i funkcije. U takvim se okolnostima inovacija afirmira kao ključna estetska vrijednost, a intermedijalne strategije javljaju se kao odgovor na potrebu redefiniranja književnog izraza. Uspostavljanje veza s drugim medijima pritom može funkcionirati kao pokušaj obnove semantičkog i kulturnog legitimiteta književnosti, putem preuzimanja vrijednosti već realiziranih u drugim medijima, ili kao sredstvo formalne i izražajne regeneracije usmjerene prema proizvodnji originalnosti. Intermedijalne prakse rijetko su zastupljene u estetski stabilnim, normativno utemeljenim i samosvjesnim razdobljima, kakvo je realizam, kao i u epohama u kojima se originalnost ne percipira kao presudna estetska kategorija, primjerice u klasicizmu. Suprotno tome, njihova se frekvencija povećava u razdobljima smanjene estetske sigurnosti, obilježenima izraženom refleksivnošću i intelektualizacijom književnog diskursa, poput manirizma ili modernizma, ali i u umjetničkim trenutcima radikalne težnje prema novome, kakvi su romantizam i avangarda. Načini realizacije intermedijalnih veza u znatnoj su mjeri determinirani njihovim funkcional-

nim ciljevima, no zajedničko im je obilježje činjenica da se značajke drugih medija u književni tekst uvode kao prepoznatljivo neasimilirani elementi. Umjesto potpune integracije u postojeće književne strukture, oni djeluju kao disruptivni čimbenici i proizvode učinak estetske začudnosti (Pavličić, 1988: 186). Svrha takvih postupaka jest proširenje izražajnog potencijala književnosti uporabom sredstava koja joj nisu imanentna, čime se omogućuje doseganje estetskih učinaka i kvalitativnih razina koje u okviru konvencionalnih književnih postupaka ostaju nedostupne.

Promatrajući opseg, vrijednost i raznovrsnost sadržaja, „intermedijalni susreti književnosti i glazbe u povijesti umjetnosti nemaju premca“ (Žmegač, 2003: 9). Njihov odnos otvara nove izvore inspiracije i izražajne mogućnosti, pri čemu se nameće potreba za simetričnim sagledavanjem međusobnih utjecaja tih dvaju medija. Prvu razinu njihova odnosa čine vokalne te vokalno-instrumentalne glazbene vrste, kao jasni primjeri upliva književnosti u glazbu, pri čemu valja istaknuti operu kao multimedijalni oblik. S druge strane, kako instrumentalna glazba ne raspolaže verbalnim kodnim sustavom, težnje skladatelja da inspiraciju potraže u književnosti dovode do nastanka programne glazbe. Literarnost u programnoj glazbi izražava se glazbenim sredstvima tako da se izvanglazbeni sadržaj nastoji opisati kodnim sustavom glazbe – tonovima, uz pretpostavku da je slušatelju poznat literarni izvor (Grurić, 2008: 245–246). Raščlamba takvih pojava ne omogućuje samo uvid u estetske dosege glazbeno-književnih sinteza, nego i njihovo sagledavanje u kontekstu povijesti stilova i kulturnog okružja u kojem nastaju. Drugi stupanj intermedijalnog odnosa književnosti i glazbe odnosi se na nastojanja da književna riječ verbalno reprezentira glazbene sadržaje. I dok književnost u glazbi svoje korijene vuče još od antičkih vremena, književna reprezentacija glazbenih sadržaja snažnije zaokuplja književnike tek u devetnaestom stoljeću, a fazu eksperimenta svladava početkom dvadesetoga stoljeća. Odgovor na pitanje zašto je tomu tako može se pronaći u Žmegačevoj pretpostavki da „književni tekst, želeći predočiti glazbeno djelo, vrlo teško može izbjeći sljedeću dvojbu: prikratiti glazbu ili neprimjereno opteretiti pristupačnost literarnog izraza upotrebom glazbeno-stručne terminologije“ (Žmegač, 2003: 174). Također, mnogi književnici izbjegavaju opise glazbenih struktura jer ne raspolažu potrebnim znanjem o naravi glazbenih djela. Odnos između glazbe i književnosti može se ostvarivati i posredno, putem metaforički intoniranih i stiliziranih postupaka koji uključuju imitaciju glazbenih oblika, struktura i kompozicijskih tehnika, pri čemu je izravna reprodukcija tona ili melodije inherentno isključena (Pavličić, 1988: 173).

Intermedijalni odnos književnosti i glazbe jednostavnom je tipologijom sistematizirao Steven Paul Scher. Taj se odnos, prema Scheru, može svesti na

tri osnovna oblika supostojanja glazbenoga i literarnoga kao predmeta intermedijalnih studija: književnost u glazbi, ponajprije u vidu programne glazbe; književnost i glazba, odnosno njihovo paralelno supostojanje u vokalnim i vokalno-instrumentalnim oblicima; te glazbu u književnosti, odnosno muzikalizaciju fikcije (Scher, 1984: 10–14). Navedeni klasifikacijski model postao je referentna točka za daljnja proučavanja odnosa glazbe i književnosti. Nadalje, Werner Wolf nadogrudio je Scherovu tipologiju dvama načinima na koje glazba ulazi u književnost: kazivanjem (*telling*), koje obuhvaća eksplicitno tematiziranje glazbe putem naslova, opisa glazbenih iskustava ili komentara glazbenih djela, te pokazivanjem (*showing*), koje se ostvaruje implicitnom inscenacijom glazbe kroz analogije s glazbenom formom, strukturom ili kompozicijskim tehnikama, poput imitacije, varijacije, fuge, sonate i dr. (Wolf, 1999: 44–45).

Analiza povijesnog razvoja muzikalizacije fikcije upućuje na to da je lirika, zbog svoje etimološke i strukturne povezanosti s glazbom, od ranih faza književne povijesti u bliskoj relaciji s tim umjetničkim medijem. Na dubinsku prirodu te povezanosti ukazuje činjenica da se sve do 18. stoljeća poezija smatrala jedinom književnom vrstom kompatibilnom s glazbom. Tijekom 18. stoljeća narativna se umjetnost postupno približava glazbi, ponajprije kroz praksu deskriptivnog prikazivanja zvuka. Unatoč ograničenjima romanesknog žanra, koja proizlaze iz procesa dereferencijacije i desemantizacije, glazbeno-književna prožimanja s vremenom zahvaćaju i roman, kao intermedijalno otvoren i progresivan žanr koji već krajem 18. stoljeća integrira i slikarske pejzažne opise (Žmegač, 1991: 86). Tome su dodatno pridonijeli i njemački romantičari, proglašivši roman paradigmatskom vrstom suvremene književnosti. U tom se kontekstu intermedijalno povezivanje narativne umjetnosti sa slikarstvom i glazbom očitovalo u preuzimanju načela glazbenog oblikovanja radi uspostave organizacijskih struktura koje su trebale nadmašiti okvire tradicionalnog pripovijedanja. Izrazitije intermedijalno povezivanje književnosti i glazbe ostvaruje se u razdoblju romantizma, kada dolazi do eksplicitnog prekoračenja granica među umjetničkim medijima, dok se promjene estetskih značajki dodatno intenziviraju u modernizmu i postmodernizmu (Grgurić, 2010: 13–14).

U lirskom se diskursu oblikuje osobit tip intermedijalnosti utemeljen na ideji zajedničke ishodišne osnove poezije i glazbe te na imanentnim svojstvima jezika. Intenzitet i način međudjelovanja glazbenoga i verbalnoga elementa određuju strukturu pjesničkog izraza, pri čemu se ostvaruje medijalna cjelovitost u kojoj su značenjske sastavnice nerazdvojive. Metafora pritom preuzima ključnu posredničku funkciju jer omogućuje artikulaciju disharmonije, što je osobito povezano s manirističkim *duhom žudnje* kao estetskim na-

čelom raslojavanja verbalnih intermedijalnih spojeva (Grgurić, 2008: 248). Taj je estetski impuls snažno obilježio simbolističku liriku, u kojoj monomedijalne kreacije postaju preduvjet zamišljanja apsolutnog kretanja i izraza razorene, nedokučive stvarnosti. Krajnji domet takvih nastojanja očituje se u težnji da poezija „zazvuči“ poput glazbe, od Mallarméove konceptualne nad-knjige do glazbenog lettrizma, koji predstavlja radikalni oblik lirsko-glazbenog muzicizma (Grgurić, 2008: 249–250).

Za razliku od lirike, u kojoj se muzikalizacija ostvaruje ponajprije na razini jezične strukture, prozni se tekstovi glazbi najčešće približavaju putem njezina opisivanja i tematiziranja. Značajniji oblici literarizacije glazbe razvijaju se u razdoblju romantizma. Potaknuta snažnim umjetničkim sinkretizmom i filozofskim raspravama, glazbena apstraktnost shvaćena je kao estetski model koji omogućuje odmak od mimetičkog prikazivanja. Književnost se, okrećući se mitu, bajci i povijesti, postupno oslobađa empirijske obveznosti, dok se ideja svekolikog umjetničkog djela oblikuje kao pokušaj intermedijalne reintegracije razdvojenih umjetnosti radi snažnijeg estetskog i afektivnog učinka (Grgurić, 2010: 17). Romantičarska ideja intermedijalnosti kulminira u konceptu svekolikog umjetničkog djela, koji zagovara reintegraciju povijesno razdvojenih umjetnosti radi postizanja snažnijeg estetskog i afektivnog učinka. Takva se integracija temelji na funkcionalnom prožimanju umjetničkih elemenata, pri čemu se naglasak stavlja na oslobađanje svijesti recipijenta i na proizvodnju novih spoznaja o umjetnosti. U književnoj praksi romantičarska poetika glazbe osobito se očituje u djelima E. T. A. Hoffmanna, u kojima se glazba verbalizira putem vizualnih metafora, asocijativnih nizova i sinestetičkih postupaka, dok se muzikološka stručnost svjesno potiskuje u korist subjektivnog i iracionalnog doživljaja (Žmegač, 2003: 175). U kasnijim se razdobljima intermedijalne strategije premještaju prema romanu, koji u kontekstu antinaturalizma i manirističke intelektualizacije preuzima refleksivne i gotovo znanstvene funkcije (Grgurić, 2010: 18). Roman se pritom udaljava od tradicionalnog mimetičkog pristupa i usmjerava prema prikazivanju psihološke, kozmičke ili svjesne stvarnosti, što je paradigmatički ostvareno u Proustovu ciklusu *U potrazi za izgubljenim vremenom*, u kojem se verbalni jezik nastoji približiti amorfnosti glazbe, dok se vrijeme afirmira kao temeljna organizacijska kategorija značenja (Grgurić, 2010: 19).

Muzikalizacija romana dodatno se razvija u djelima autora poput Aldousa Huxleyja i Hermannesa Hessea, u kojima glazbene forme služe kao kompozicijski modeli za oblikovanje narativnih odnosa i egzistencijalnih problema (Žmegač, 1991: 323). Huxleyjev *Kontrapunkt* koristi glazbeni pojam kao organizacijsko načelo višeslojnoga ispreplitanja ljudskih sudbina, dok Hesseova *Igra staklenih perli* glazbu povezuje s idejom nadživotnog, shvaćenog

kao kombinatorička igra duhovnog samosavladavanja (Žmegač, 2003: 198). Vrhunac takvih nastojanja predstavlja Mannov *Doktor Faustus*, u kojem se ostvaruje višerazinska i cjelovita muzikalizacija romana, obuhvaćajući glazbeno-estetičkim razmatranjima idejni, jezični i semiotički plan, uz naglašenu dijalektiku između tradicije i inovacije, značenja i neznachenja te glazbe i verbalnog jezika (Županović, 2001: 17). U postmodernističkom kontekstu muzikalizacija književnosti poprima izrazito metaestetičku funkciju. Glazbene strukture koriste se za inscenaciju krize smisla, nužnosti i negativiteta, pri čemu umjetnost više ne djeluje kao estetska kompenzacija stvarnosti, nego kao njezina refleksivna i svjesna inscenacija (Grgurić, 2010: 19–20). Primjeri poput Josipovicijeve *Fuge* ili Fabrijeve *Berenikine kose* pokazuju kako glazbene forme omogućuju filozofsku refleksiju ponavljanja, statičnosti i beznađa, istodobno otvarajući prostor metafikcionalnosti (Grgurić, 2010: 21–22).

Glazbeni diskursi u hrvatskoj književnosti ostvaruju se u razmjerno skromnim oblicima muzikalizacije, pri čemu se najraniji primjeri mogu pratiti od renesansnih djela Petra Zoranića i Petra Hektorovića, preko realističkih i modernističkih autora, sve do suvremenih intermedijalnih praksi. Razvoj tih odnosa obilježen je ponajprije deskriptivnim i dokumentarističkim pristupima, dok se dublje strukturne i pokazivačke muzikalizacije ostvaruju rijetko i selektivno, primjerice u djelima Ive Vojnovića, Milana Begovića i Nedjeljka Fabrija (Grgurić, 2008: 259–260). U većine autora interes za glazbu očituje se i u publicističkim i kritičkim tekstovima, što pridonosi historiografskom razumijevanju, ali rjeđe rezultira cjelovitom intermedijalnom integracijom u književnoumjetničkom diskursu (Županović, 2001: 22–31). Iznimke, međutim, potvrđuju da muzikalizacija može funkcionirati kao snažno estetsko i semantičko sredstvo, osobito u oblikovanju metafikcionalnih struktura, afektivnog djelovanja i refleksije egzistencijalnih pitanja. U cjelini gledano, muzikalizacija se u hrvatskoj književnosti pokazuje kao trajna, iako ne dominantna tradicijska linija, koja od renesanse do suvremenosti doprinosi sazrijevanju umjetnosti riječi i otvara nove prostore značenja izvan ustaljenih okvira.

Muzikalizacija proznog diskursa u cjelini obuhvaća širok raspon postupaka, od deskriptivne i metaforičke obrade glazbe do dubinskog strukturnog preoblikovanja narativnih modela. Povezana je s težnjom za originalnošću, samorefleksijom umjetnosti i prekoračenjem medijskih granica, a njezini su učinci dvojaki: s jedne strane dovode do otežane recepcije i metafikcionalnosti, a s druge omogućuju oblikovanje estetike nove, heterogene stvarnosti koja nadilazi tradicionalne mimetičke obrasce (Grgurić, 2010: 23).

2. POETIČKA AMBIVALENTNOST ALDOUSA HUXLEYA

Pozicija Aldousa Huxleyja³ unutar književnoga polja prve polovice dvadesetoga stoljeća određena je trajnom napetošću između sudjelovanja u modernističkim estetskim previranjima i kritičkoga otklona od njihovih dominantnih postulata. Njegovo se književno stvaralaštvo dovodi u vezu s afirmacijom romana ideja (Žmegač, 1991: 323) te s artikulacijom utopijskih i distopijskih književnih paradigmi, prisutnih ponajprije u romanima *Divni novi svijet* i *Otok*. U znanstvenim se interpretacijama pritom dosljedno naglašava autorova izražena društveno-kritička i socijalno angažirana perspektiva, sklonost tipiziranome oblikovanju likova *femme fatale* te tematsko razmatranje fenomena *muške tjeskobe* u kontekstu emancipacijskih procesa koje je potaknuo sufražetski pokret (Firchow, 1972: 115–119). S gledišta stilističke analize posebna se pozornost pridaje razvoju komičnoga diskursa u nasljeđu dickensovske poetike, kao i intenzivnoj intertekstualnoj umreženosti s dramskim korpusom Williama Shakespearea (Firchow, 1972: 114). Premda je djelovao u neposrednome dijalogu s ključnim protagonistima modernizma (Joyce, Woolf i Lawrence) te bio dubinski upoznat s njihovim poetikama, Huxleyevo se književno i teorijsko djelovanje sustavno opire jednoznačnoj kategorizaciji unutar kanonskih modela modernističke proze. Razlog takvoj ambivalentnoj poziciji valja tražiti u autorovoj intelektualnoj formaciji, obilježenoj istodobnim oslanjanjem na znanstveni racionalizam i estetsku refleksivnost, što mu je omogućilo kritičku distancu prema radikalnom formalizmu i esteticističkoj autonomizaciji književne tehnike (Bradbury, 1994: 158). Huxley dosljedno problematizira shvaćanje prema kojemu se formalna inovacija uspostavlja kao samodostatna vrijednost, upozoravajući na opasnost redukcije književnosti na zatvoreni sustav tehničkih postupaka lišenih etičke, spoznajne i društvene relevantnosti.

Takva se poetološka pozicija s posebnom jasnoćom artikulira u romanu *Kontrapunkt* (1928.), koji predstavlja jedan od ambicioznijih pokušaja pre-

³ Aldous Huxley (1894.–1963.) bio je engleski književnik, esejist i kritičar, potomak ugledne intelektualne obitelji. Djelovao je kao suradnik lista *Athenaeum* te kao kazališni, likovni i glazbeni kritičar. Zbog slaboga vida dugo je bio suočen s mogućnošću sljepoće. Kozmopolit i svjetski putnik, često je boravio u Italiji, a od 1937. živio je u Sjedinjenim Američkim Državama. Književno se afirmirao misaonom lirikom, a potom romanima, novelama, dramama i esejima, pri čemu njegov opus obilježava izražena intelektualnost i enciklopedijska širina. Pod utjecajem D. H. Lawrencea razvio je poetiku *vjere u život*, snažno prisutnu u romanu *Kontrapunkt* (1928.), istaknutom po glazbeno koncipiranoj strukturi i složenoj karakterizaciji. Široku je međunarodnu slavu stekao distopijskim romanom *Vrli novi svijet* (1932.), a u kasnijoj fazi njegova stvaralaštva sve je izraženija mistična i duhovna dimenzija, osobito u djelima *Vrata percepcije* (1954.) i *Otok* (1962.).

oblikovanja romanesknoga diskursa unutar engleskoga modernizma. Iako se djelo oslanja na niz postupaka karakterističnih za modernističku narativnu praksu – fragmentaciju, multiperspektivnost, simultanost i narušavanje linearne fabularne progresije – njegova unutarnja organizacija ne proizlazi iz introspektivne subjektivističke paradigme, nego iz polifonijskoga modela strukturiranja, metaforički utemeljenoga u glazbenome načelu kontrapunkta (Bradbury, 1994: 143–144). Suprotstavljajući se modernističkoj privilegiranosti individualne svijesti i tehnici struje svijesti, Huxley razvija romanesknu arhitekturu koja omogućuje istodobno supostojanje heterogenih glasova, diskurzivnih pozicija i vrijednosnih sustava, čime roman poprima obilježja intelektualno argumentiranoga prostora, a ne introspektivnoga monologa.

Specifičnost poetike navedenoga djela u odnosu na ostala književna ostvarenja istoga razdoblja ponajprije se očituje u izraženoj intelektualizaciji proznoga diskursa i snažnoj esejističkoj dimenziji, koje, unatoč svojoj prisutnosti, ne narušavaju temeljnu fikcionalnu narav teksta (Žmegač, 1991: 324) niti upadaju u zamku pretjerane didaktičnosti ili stručne opterećenosti (Žmegač, 2003: 174). Stoga je djelo obogaćeno brojnim referencama i aluzijama na različita područja – književnost, glazbu, karikaturu, film, povijest, mitologiju, religiju, politiku, klasičnu i popularnu kulturu, znanost, psihoanalizu, biologiju, zoologiju, botaniku i paleontologiju (Zengin, 2015: 59–60). Takav svojevrsni enciklopedizam romana oblikuje ga kao eruditnu cjelinu sastavljenu od raznolikih znanja i vrijednosti stečenih autorovim čitateljskim i iskustvenim formativnim procesima. Naposljetku, važnu ulogu u oblikovanju Huxleyjeve poetike ima intenzivan i teorijski artikuliran interes za glazbu, koji se očituje ne samo u tematskoj prisutnosti glazbenih motiva nego ponajprije u njihovoj strukturnoj i metaforičkoj funkciji (Wiesenmayer, 2011: 118).

2.1. *Kontrapunkt* – strukturalno i tematsko načelo romana

U romanu *Kontrapunkt* (*Point Counter Point*) Aldous Huxley glazbeni pojam kontrapunkta ne preuzima tek kao ilustrativnu metaforu ili naslovni signal intermedijalne inspiracije, nego ga sustavno razvija u temeljni organizacijski princip strukture djela. Stoga se, prema Scherovoj tipologiji intermedijalnih odnosa, Huxleyjev postupak može svrstati u kategoriju „glazbe u književnosti“. Kontrapunkt se pritom ostvaruje na više međusobno isprepletenih razina: fabularnoj, kompozicijskoj, tipološkoj, idejnoj, diskurzivnoj i metatekstualnoj. Na taj način roman ne teži sintezi ni teleološkom razrješenju, nego se konstituira kao otvoreni polifonijski sustav u kojemu se značenja proizvode u međuprostoru između suprotstavljenih glasova, perspektiva i vrijednosnih pozicija (Bahtin, 1989: 10–11). U tom smislu kontrapunkt u

Huxleyjevu romanu funkcionira kao narativni ekvivalent glazbene polifonije. Preuzimanjem termina iz područja glazbene teorije autor eksplicitno sugerira da se temeljna organizacija romana ne može razumjeti isključivo unutar tradicionalnih književnoteorijskih kategorija, nego zahtijeva uključivanje glazbenoga diskursa kao heurističkog modela interpretacije. U glazbenome smislu kontrapunkt označava složenu tehniku istodobnoga vođenja više samostalnih melodijskih linija koje, premda zadržavaju vlastitu autonomiju, sudjeluju u stvaranju koherentne cjeline (Hrvatska enciklopedija, 2013–2026). U književnome kontekstu taj se princip transformira u načelo narativne i idejne organizacije, pri čemu se paralelni tokovi pripovijedanja, likovi i svjetonazori razvijaju u međusobnom odnosu suzvučja, napetosti ili disonance. Takav oblik književne reprezentacije glazbe može se, prema Wolfvoj tipologiji, okarakterizirati kao tzv. pokazivanje (*showing*).

Važno je naglasiti da Huxley kontrapunkt ne shvaća kao pokušaj doslovnog prenošenja glazbenih načela u književnost. Riječ je prije svega o metaforičkom i strukturalnom modelu koji omogućuje organizaciju kompleksnoga narativnog materijala. Kako ističe Werner Wolf (1998: 133–135), u takvim se slučajevima govori o muzikalizaciji fikcije na razini forme i strukture, a ne o imitaciji glazbenih sredstava u doslovnome smislu. Na stilističkoj razini muzikalizacija se očituje u fragmentaciji pripovjednoga toka, čestim promjenama fokalizacije te ritmičkom variranju rečenica i odlomaka. Kako primjećuje Pavao Pavličić (1988: 186–187), „intermedijalni elementi u književnosti zadržavaju status „stranih tijela“ koja proizvode estetsku začudnost upravo time što se ne uklapaju potpuno u postojeće književne konvencije“. U *Kontrapunktu* se taj učinak postiže naglim prijelazima između introspektivnih pasaža, dijaloških sekvenci i esejističkih refleksija, čime se narativni ritam neprestano modulira. Kontrapunkt u romanu stoga djeluje kao regulativno načelo koje fragmentarnost povezuje u smislen poredak. Intermedijalni potencijal kontrapunkta očituje se i u njegovoj višeslojnosti: na strukturalnoj razini regulira raspored pripovjernih segmenata, na tematskoj omogućuje paralelno razmatranje različitih aspekata suvremenoga života, a na simboličkoj postaje metafora modernoga društva u kojemu različiti glasovi koegzistiraju bez nužne harmonije. Huxleyjeva se primjena kontrapunkta stoga može razumjeti kao svjesna polemika s dominantnim modernističkim modelima introspektivnog romana usmjerenog na jedinstvenu svijest (Firchow, 1972: 97).

Jedna od ključnih manifestacija kontrapunktskog načela očituje se u načinu na koji je strukturirana fabula. Roman je organiziran kao mreža paralelnih narativnih tokova koji se vremenski preklapaju, ali rijetko konvergiraju u stabilan uzročno-posljedični slijed. Huxley izbjegava tradicionalni zaplet s jasno artikuliranim početkom, kulminacijom i raspletom, zamjenjujući ga ni-

zom situacijskih epizoda koje funkcioniraju kao relativno autonomne sekvence (Firchow, 1972: 98). Primjerice, emocionalni raspad braka Philipa i Elinor Quarles odvija se bez izravne kauzalne povezanosti s paralelnim razvojem Walterove veze s Lucy Tantamount, iako se te fabularne linije povremeno dodiruju na razini socijalnoga okružja. Walterova površna sentimentalnost i njegova estetski stilizirana patnja kontrapunktno stoje uz Elinorinu tihu, gotovo asketsku tragediju, osobito u prizorima vezanima uz bolest i smrt djeteta.

Kontrapunktsko načelo jasno se očituje i u tipološkoj organizaciji likova, koji ne funkcioniraju primarno kao psihološki zaokružene individue u realističkom smislu, nego kao nositelji diferenciranih egzistencijalnih, etičkih i estetskih pozicija. Svaki lik utjelovljuje specifičan odnos prema temama koje roman problematizira, pri čemu se njihovi svjetonazori međusobno dopunjuju, ali i kontrastiraju. Na taj se način likovi mogu promatrati kao glasovi unutar kontrapunktske strukture, čije se pozicije oblikuju u odnosu prema drugim glasovima. Primjerice, Mark Rampion artikulira vitalističku kritiku modernoga društva, racionalizma i intelektualne sterilnosti, no njegova se pozicija ne nameće kao autoritativna. Ona je stalno dovedena u napet odnos s Tantamountovim znanstvenim determinizmom, ali i s Quarlesovim estetskim skepticizmom. Odsutnost narativne hijerarhije između tih linija prisiljava čitatelja da sam uspostavlja relacije, analogije i kontraste, čime se recepcija romana pretvara u aktivan interpretativni proces. Osobito je znakovita kontrapunktska suprotnost između Lucy Tantamount i Elinor Quarles. Lucy utjelovljuje ekstremnu formu emocionalne indiferentnosti i hedonističke slobode lišene moralne refleksije, dok Elinor predstavlja lik koji se suočava s egzistencijalnim očajem, krivnjom i osjećajem gubitka smisla. Njihov suodnos nije izravno konfliktnog karaktera, no upravo u toj indirektnosti leži kontrapunktski učinak – čitatelj je prisiljen uspoređivati njihove reakcije na slične situacije i time sudjelovati u interpretativnome procesu. Vrhunac kontrapunktske tehnike očituje se u metatekstualnim refleksijama Philipa Quarlesa, koje funkcioniraju kao autorefleksivni komentar romana unutar samoga romana (Kolek, 1972: 116–117), eksplicitno artikulirajući njegova poetološka načela. Quarlesove bilješke o mogućem *romanu-kontrapunktu* ne samo da anticipiraju strukturu djela, nego i stvaraju dodatni glas koji komentira, problematizira i relativizira sve ostale glasove (Wolf, 1998: 145).

„Unesi to u roman. Kako? Nagli prijelazi su dosta laki. Sve što čovjek treba je dovoljan broj lica i paralela, kontrapunktalnih zapleta. Dok Jones ubija svoju ženu, Smith gura dječja kolica u parku. Čovjek alternira teme. Što su one zanimljivije, modulacije i varijacije su također teže. Romansijer modulira udvajanjem situacija i lica. On pokazuje nekoliko ljudi kako se zaljubljuju ili umiru ili se mole na razne načine – različiti pojedinci rješavaju isti problem“ (Huxley, 1980: 356).

Time se kontrapunkt ne ostvaruje samo na razini naracije i tematike, nego i na razini diskursa, u kojem se fikcionalni i teorijski slojevi međusobno prožimaju. Nadalje, Quarlesove refleksije o *romanu-kontrapunktu* funkcioniraju i kao autoreferencijalni komentar vlastite strukture djela, čime se ostvaruje ono što Dubravka Oraić-Tolić (1993: 137) definira kao ontotekstualnu dimenziju umjetničke autoreferencijalnosti. Roman se tako ne samo oblikuje prema glazbenim principima, nego i eksplicitno tematizira vlastiti intermedijalni status.

Kontrapunktski princip u Huxleyjevu romanu ne očituje se isključivo na razini fabule i kompozicije, nego prožima i tematsku razinu djela. Različite egzistencijalne teme – ljubav, smrt, znanost, umjetnost, religija, filozofija i društvene konvencije – raspoređene su i isprepletene na način koji odgovara simultanosti glazbenih glasova (Firchow, 1972: 98–99). Nijedna se tematska linija pritom ne nameće kao dominantna ili hijerarhijski nadređena, nego svaka funkcionira kao ravnopravni glas. Stoga se ljubav ne pojavljuje kao jedinstvena vrijednost ili iskustvo, nego kao niz međusobno kontrastnih realizacija. Od Walterove površne i narcističke emocionalnosti, preko Elinorine patnje i samoprijekora, do Lucyine hladne seksualne instrumentalizacije odnosa, ljubav se prikazuje kao skup suprotstavljenih diskursa u stalnom međusobnom nadmetanju. Tema smrti u romanu predstavlja jednu od najkompleksnijih kontrapunktskih razrada. Smrt Quarlesova djeteta, prikazana gotovo dokumentarno, lišena je estetskoga uljepšavanja i patetike. Suprotno tome, Spandrellovo samoubojstvo oblikovano je kao svjesno režirani čin, gotovo estetski performans, praćen glazbom i filozofskim refleksijama. Ta dva prikaza smrti stoje u radikalnome kontrastu, no roman ih ne vrednuje normativno, nego ih ostavlja u napetome suodnosu. Treći element čine indiferentne reakcije društva na smrt, koje Huxley prikazuje kroz kratke, gotovo banalne epizode, čime dodatno relativizira svaki pokušaj jedinstvenoga tumačenja smrti. Smrt se tako pojavljuje kao tema koja se ne može sintetizirati, nego samo varirati.

U raspravi o temeljnim religijskim i filozofskim koordinatama modernoga svijeta Huxley oblikuje sustav likova raspoređenih prema kontrapunktskom načelu, pri čemu svaki od njih zauzima različitu poziciju unutar spektra mogućih odnosa prema transcendenciji i smislu. Tako Walter Bidlake utjelovljuje subjekt kod kojega je religija svedena na puku društvenu konvenciju i verbalni relikv viktorijskoga morala, lišen ikakva unutarnjeg duhovnog sadržaja. Lord Edward Tantamount religiji pristupa isključivo iz perspektive znanstvenoga racionalizma, promatrajući je kao predmet empirijske analize, dok Philip Quarles reprezentira oblik estetizirane religioznosti u kojoj se duhovno iskustvo prelama kroz formalne i umjetničke kategorije. Spandrellova pozicija radikalno odstupa od tradicionalnih modela vjere: njegova

religioznost poprima oblik metafizičkoga nihilizma koji religijske motive instrumentalizira u svrhu estetske provokacije i idejne subverzije. Kod Rampiona religija se pojavljuje ponajprije u negativnom obliku – kao odsutnost i praznina koje strukturiraju njegov etički i egzistencijalni stav prema modernome društvu. Nasuprot tome, Everard Webley utjelovljuje oblik sekularizirane religioznosti u kojem politička ideologija preuzima simboličke, ritualne i integrativne funkcije tradicionalne vjere, dok Burlap predstavlja lik ukorijenjen u kršćanskome tradicionalizmu, čiji se odnos prema religiji temelji na autoritetu dogme, moralnoj normativnosti i kontinuitetu crkvene predaje.

Takva tematika omogućuje istodobno postojanje suprotstavljenih stavova i interpretacija bez njihove sinteze u jedinstvenu autorsku poruku. Roman se tako opire zatvorenim interpretativnim okvirima i umjesto toga nudi otvoreni, pluralni model značenja koji odgovara modernističkoj poetici. U cjelini gledano, muzikalizacija proznoga diskursa u Huxleyjevu *Kontrapunktu* predstavlja kompleksan modernistički eksperiment u kojem se glazba afirmira kao heuristički i strukturni model književnoga mišljenja. Riječ je o postupku koji ne teži sinestezijskoj iluziji, nego otvara prostor za višestrukost perspektiva, idejnu napetost i estetski nesklad, čime roman postaje iznimno reprezentativan primjer intermedijalne poetike dvadesetoga stoljeća.

2.2. Glazba u književnosti: recepcija, karakterologija i semantička funkcija

Uz kontrapunktsku organizaciju narativne strukture, jedan od ključnih aspekata glazbenoga diskursa u romanu Kontrapunkt očituje se u načinu na koji je glazba integrirana u unutarnji svijet likova te u funkciji koju ima u njihovu karakterološkom oblikovanju. Glazba ne djeluje tek kao ilustrativni ili dekorativni element, nego kao suptilan, ali dosljedan instrument kojim se razotkrivaju unutarnje dispozicije likova, njihovi svjetonazorski stavovi, emocionalni kapaciteti i vrijednosna opredjeljenja (Marovitz, 2013: 11). Riječ je o različitim oblicima verbalne reprezentacije glazbenoga iskustva, koji ne podrazumijevaju izravnu reprodukciju glazbenoga materijala, nego njegovu semantičku i psihološku transpoziciju u verbalni medij (Wolf, 1999: 20). Takav se oblik književne reprezentacije glazbe, prema Wolfvoj tipologiji, može okarakterizirati kao tzv. kazivanje (*telling*).

Već u uvodnim poglavljima Huxley uspostavlja glazbu kao polje diferencirane recepcije, čime dodatno pojačava kontrapunktsku logiku romana. Tijekom glazbene večeri u kući obitelji Tantamount, *Suita u b-molu* J. S. Bacha široko otvara vrata vodećim likovima, proizvodeći pritom niz radikalno različitih doživljaja.

„Glazba je, međutim, dalje svirala, – Bachovu suitu u b-molu za flautu i gudački orkestar. Mladi Tolley dirigirao je svojom uobičajenom, jedinstvenom ljupkošću previjajući se valovito u slabinama poput labuda, izvodeći bogate arabeske u zraku, mašući rukama kao da pleše uz glazbu. Desetak bezimernih gudača i čelista gudili su po njegovu davanju takta. A veliki je Pongileoni ljepljivo ljubio svoju flautu“ (Huxley, 1980: 33).

Lord Edward Tantamount glazbu doživljava gotovo isključivo kroz prizmu znanstvene objektivizacije: autor detaljno opisuje fiziološki proces slušanja, od vibracija zraka do podražaja slušnog živca, čime se estetsko iskustvo reducira na niz bioloških reakcija.

„Pongileonijevo puhanje i guslanje nevidljivih, bezimernih gudača potreslo je zrak u velikoj dvorani, ustitralo staklo prozora koji su gledali prema njoj; to je opet potreslo zrak u prostoriji lorda Edwarda na drugom katu zgrade. Od ustitraloga se zraka potresala membrana tympani lorda Edwarda; međusobno spojeni malleus, incus i kosti stremena bili su pokrenuti da uzbibaju membranu ovalnog otvora i izazovu infinitezimalnu oluju u tekućini labirinta. Dlakavi krajevi slušnog živca treperili su poput algi za burna mora; golem broj nedokučivih čudesa zbivao se u mozgu i lord Edward je zanosno prošaptao: Bach!“ (Huxley, 1980: 44).

Takav prikaz istodobno ironizira i potvrđuje Tantamountovu intelektualnu poziciju: čak i u trenutku estetske ekstaze on ostaje zatočen unutar racionalističkoga diskursa, nesposoban za neposredno emocionalno prepuštanje.

Suprotno tome, Fanny Logan glazbu doživljava kao emocionalni katalizator. Bachova glazba u njoj budi potisnutu tugu zbog smrti supruga te funkcionira kao medij unutarnje katarze. Glazba joj omogućuje da vlastitu patnju uklopi u širi egzistencijalni okvir, u kojem bol prestaje biti apsolutna i zadobiva smisao. Time Huxley jasno pokazuje kako isti glazbeni tekst može djelovati kao racionalna struktura ili kao emocionalni prostor, ovisno o unutarnjoj konstituciji subjekta.

„Fanny Logan je osjećala kako joj suze naviru na oči. Nju je lako bilo ganuti, naročito glazbom; a kad bi osjetila čuvstvo, nije pokušavala da ga priguši nego mu se sasvim prepuštala. Kako li je divna ta glazba, kako tužna, a ipak prijatna! Osjećala ju je u sebi kao bujicu divnih čuvstava gdje protječe mirno, ali neodoljivo kroz sve složene labirinte njezinog bića. Čak joj je i tijelo treslo i gibalo u zraku u taktu s ritmom i talasanjem melodije. Mislila je na muža; uspomena na njega dolazila joj je u struji glazbe, na dragog, dragog Erica, koji je već gotovo dvije godine bio mrtav“ (Huxley, 1980: 35).

Posebno je indikativna indiferentnost Johna Bidlakea prema glazbi. Premda afirmirani slikar, on otvoreno priznaje da nema sluha ni interesa za taj umjetnički medij.

„Stari Bidlake nije imao smisla ni dara za glazbu, a imao je hrabrosti da to kaže. On je sebi mogao priuštiti da bude iskren. Kad čovjek zna slikati kao John Bidlake, čemu da se pretvara da voli glazbu kad je u stvari ne voli?“ (Huxley, 1980: 35).

Ta glazbena ograničenost funkcionira kao simptom njegove duhovne iscrpljenosti i narcističke zatvorenosti. Bidlakeova nesposobnost da se prepušta glazbi korelira s njegovom emocionalnom neosjetljivošću i instrumentaliziranim odnosom prema drugim ljudima.

Složeniju poziciju zauzima Philip Quarles, čija je recepcija glazbe duboko refleksivna i problematizirana. Glazbu promatra kao ideal formalne koherencije, ali i kao trajni izazov književnosti.

„Muzikalizacija lijepe književnosti. Ne na način simbolista, podređivanjem smisla zvuku. Nego u velikim razmjerima, u konstrukciji. Meditiraj o Beethovenu. Promjene raspoloženja, nagli prijelazi. (Veličanstvenost se izmjenjuje sa šalom, npr. u prvim pokretima b-mol kvarteta. Komedija nenadano ukazuje na silne i tragične ozbiljnosti u scherzu C-dur kvarteta). A još su zanimljivije modulacije, ne samo iz jedne skale u drugu, nego od ugođaja do ugođaja. Tema se navede, zatim razvija, mijenja joj se oblik, neprimjetno ju se izobličuje, dok ne postane, iako se još uvijek dade ustanoviti da je ista, sasvim drugačija. U nizovima varijacija taj se proces nastavlja korak dalje. Primjerice, u onim nevjerojatnim Diabellijevim varijacijama. Čitava skala osjećaja i misli, a ipak sve u organskom odnosu sa smiješnim malim valcerom“ (Huxley, 1980: 356).

Njegova se fascinacija glazbenom strukturom kontrapunkta izravno, kao što je već istaknuto, pretače u metapoetičke bilješke o muzikalnom romanu. Međutim, Quarlesova stalna samorefleksija razotkriva i njegovu nemoć da glazbenu harmoniju prenese u vlastiti život, čime se glazba pretvara u mjerilo egzistencijalnoga neuspjeha. Time se potvrđuje Huxleyjeva sklonost racionalističkoj interpretaciji estetskoga iskustva, ali i njegova svijest o njegovoj subjektivnoj uvjetovanosti.

Konačno, lik Spandrella radikalizira estetski odnos prema glazbi. Za njega ona postaje metafizičko jamstvo apsoluta, posljednje utočište smisla u svijetu bez transcendencije (Badulescu, 2015: 102). Njegova odluka da počini samoubojstvo uz polagani stavak iz Beethovenova gudačkog kvarteta u a-mo-

lu pokazuje krajnju estetizaciju smrti, u kojoj se glazba koristi kao sredstvo simboličkoga uzdizanja čina samouništenja (Žmegač, 2003: 200–201).

„Nastade kratka šutnja. Kroz otvorena vrata dopirao je zvuk glazbe. Strasti je počelo nestajati iz božanske melodije. Nebo u tim dugim notama postalo je još jednom mjesto savršenog mira, tihog i blaženog ozdravljanja. Duge note, ponovljeni akord, duljio se, čist i vedar, nadvijajući se, lebdeći i lagodno se neprestano izvijajući. A onda nenadano više nije bilo glazbe; tek grebanje igle po ploči koja se okretala“ (Huxley, 1980: 523).

Glazba se u tom kontekstu pojavljuje kao posljednje utočište smisla u svijetu obilježenom moralnom i idejnom fragmentacijom, ali istodobno i kao iluzija koja ne može nadomjestiti etičku odgovornost ni egzistencijalnu jasnoću.

Iako priznaje moć glazbe da artikulira iskustva koja izmiču racionalnoj artikulaciji, autor se suzdržava od romantiziranja glazbenoga diskursa. Glazba u *Kontrapunktu* nikada nije posve oslobođena konteksta: ona je uvijek situirana, interpretirana i ideološki obojena. Na taj način glazba u romanu funkcionira kao sofisticirano sredstvo karakterološke diferencijacije – razotkriva granice racionalizma, dubinu emocionalnosti, stupanj estetske osjetljivosti i etičke implikacije pojedinih svjetonazora.

Osim u prikazu recepcije, glazbeni diskurs u romanu ima i važnu semantičku funkciju. Određena glazbena djela i skladatelji nose stabilne kulturne konotacije koje Huxley svjesno aktivira. Bach se, primjerice, pojavljuje kao simbol racionalnoga reda, formalne savršenosti i duhovne discipline.

„U uvodnom je largu Johann Sebastian, uz pomoć Pongileinijeve njuške i zračnog stupa, izjavljivao: velike stvari postoje u svijetu, plemenite stvari; ljudi kraljevska roda; pravi osvajači, pravi gospodari zemlje. Ali zemlje koja je, jao!, složena i mnogolika, nastavljao je on da razmišlja u fugolikom allegro. Čini se kao da ste našli istinu; jasnu, određenu, nesumnjivu, nju objavljuju violine; imate je, pobjedonosno je držite. No ona vam izmiče iz ruku da se prikaže u novom liku u čelima, pa opet u obliku Pongileonijeva ustitrala stupa zraka. Dijelovi žive svojim posebnim životima; dodiruju se, njihovi se putovi ukrštavaju, oni se slažu na časak da stvore prividno konačnu i savršenu harmoniju jedino da bi se ponovno rastali“ (Huxley, 1980: 33–34).

S druge strane, Beethoven evocira patos individualne borbe i metafizičku napetost između patnje i uzvišenosti.

„Umjetno se pamćenje okretalo, igla je putovala svojim žljebovima i kroz slabi grebež i buku koja je oponašala zvukove gluhoće samoga

Beethovena, čujni su simboli Beethovenovih uvjerenja i osjećaja zati-trali zrakom. Polagano, polagano, razvijala se melodija. Arhajske lidij-ske harmonije lebdjele su zrakom. Bila je to glazba bez strasti, prozirna, čista i kristalna, poput tropskoga mora, poput alpskoga jezera. Voda na vodi, mir klizeći iznad mira; skladanje ravnih horizonata i mirnih po-vršina, kontrapunkt vedrina. I sve je bilo bistro i jasno; bez magle, bez nejasnih sumraka. Bio je to mir tihe i zanosne kontemplacije, ne drije-meža ili sna. Bila je to vedrina rekonvalescenta koji se budi iz groznice i ponovno rađa u carstvu krasote. Ali groznica je bila groznica zvana život, a ponovno rađanje nije bilo rađanje u ovaj svijet, ljepota je bila nezemaljska, a rekonvalescentna vedrina bila je mir Boga“ (Huxley, 1980: 519–520).

Takve konotacije nisu proizvoljne, nego se oslanjaju na kulturnu memo-riju čitatelja i omogućuju ekonomičnu, ali višeznačnu karakterizaciju likova.

U tom kontekstu valja spomenuti i postupke tzv. *verbalne glazbe* (Sc-her, 1984: 11), odnosno mjesta na kojima se pripovjedni diskurs pokušava približiti glazbenomu iskustvu putem metaforičkih i ritmičkih struktura je-zika. Unatoč tome, Huxley se i u tom slučaju distancira od iluzije potpune prevodivosti glazbe u jezik (Žmegač, 2003: 200–201). Česti ironijski obrati i stilistički lomovi razotkrivaju granice takvih pokušaja te podsjećaju na temeljnu intermedijalnu razliku između dvaju umjetničkih sustava. Time roman implicitno potvrđuje teze intermedijalne teorije o nemogućnosti potpune ekvi-valencije između različitih medija.

Zaključno, glazba u *Kontrapunktu* ima višestruku funkciju: ona je sred-stvo karakterološke diferencijacije, semantički kondenzator kulturnih zna-čenja te instrument ironijske refleksije o granicama umjetnosti. Integrirana u kontrapunktsku strukturu romana, glazba ne nudi rješenje egzistencijalnih napetosti, nego ih dodatno artikulira i produbljuje. Upravo se u toj napetosti između estetske uzvišenosti i kritičke distance očituje specifičnost Huxleyjeva pristupa muzikalizaciji proze, koji se jasno odvaja ne samo od romantičarskih i simbolističkih modela odnosa glazbe i književnosti, nego i od modernistič-kih težnji.

3. ZAKLJUČAK

Analiza glazbenoga diskursa u romanu *Kontrapunkt* Aldousa Huxleyja pokazala je da je riječ o iznimno složenom i višerazinskom primjeru inter-medijalne poetike, u kojem se glazba ne pojavljuje kao marginalni tematski motiv ili ilustrativni element, nego kao temeljni heuristički i strukturni model

književnoga mišljenja. Polazeći od teorijskih postavki intermedijalnih studija, osobito tipologija Stevena Paula Schera i Wenera Wolfa, rad je nastojao pokazati kako se Huxleyjev roman može čitati kao paradigmatički primjer muzikalizacije fikcije, ostvarene ponajprije na razini kompozicije, diskursa i semantike, a tek posredno na razini tematskoga kazivanja o glazbi.

U tom se kontekstu kontrapunkt afirmira kao središnje organizacijsko načelo romana, koje omogućuje simultano supostojanje heterogenih fabularnih linija, likova, svjetonazora i diskurzivnih registara bez njihova hijerarhijskog razrješenja ili sinteze. Preuzimanjem glazbenoga pojma kontrapunkta Huxley ne teži sinestezijskoj iluziji niti doslovnoj transpoziciji glazbenih struktura u književni jezik, nego razvija metaforički i strukturni model koji mu omogućuje artikulaciju fragmentiranoga, pluralnog i idejno rascijepljenog iskustva moderniteta. Roman se tako konstituira kao polifonijski prostor u Bahtinovu smislu, u kojem se značenje proizvodi u napetosti među glasovima, a ne u njihovu usklađivanju. Posebna se vrijednost Huxleyjeva postupka očituje u činjenici da muzikalizacija romana nije ograničena samo na formalnu razinu, nego prožima i tipološku, idejnu i tematsku strukturu djela. Likovi u *Kontrapunktu* oblikovani su kao nositelji diferenciranih egzistencijalnih, etičkih, estetskih i religijskih pozicija, koje se međusobno kontrapunktiraju, nadopunjuju ili dovode u disonantni odnos. Takva organizacija onemogućuje uspostavu jedinstvene autorske perspektive te čitatelja postavlja u aktivnu interpretativnu poziciju, prisiljavajući ga na uspoređivanje, vrednovanje i povezivanje paralelnih diskurzivnih linija. Time roman potvrđuje modernističku sklonost otvorenim strukturama značenja, ali se istodobno distancira od introspektivne subjektivističke paradigme karakteristične za dio modernističke proze.

Raščlamba recepcije glazbe u romanu dodatno je potvrdila da glazbeni diskurs u *Kontrapunktu* ima izrazitu karakterološku i semantičku funkciju. Način na koji pojedini likovi doživljavaju i interpretiraju glazbu razotkriva njihove unutarnje dispozicije, granice racionalizma, stupanj emocionalne osjetljivosti te odnos prema transcendenciji i smislu. Glazba se pritom pojavljuje kao polje diferencirane recepcije: za pojedine likove ona je racionalna struktura, za druge emocionalni katalizator, za neke estetski ideal ili metafizičko utočište, a za pojedince tek iluzija koja ne može nadomjestiti etičku odgovornost. Takva višeznačnost dodatno potvrđuje kontrapunktsku logiku romana, u kojoj isti fenomen proizvodi radikalno različite interpretativne učinke. Istodobno, Huxley se dosljedno suzdržava od romantiziranja glazbe kao apsolutnog ili spasonosnog medija. Iako priznaje njezinu moć da artikulira iskustva koja izmiču racionalnoj i linearnoj strukturi jezika, roman ne nudi glazbu kao rješenje egzistencijalnih napetosti modernoga subjekta. Naprotiv, glazba u *Kontrapunktu* često razotkriva granice estetskoga iskustva, njegovu uvjetovanost

subjektivnim, ideološkim i kulturnim okvirima te njegovu nesposobnost da uspostavi trajni smisao u svijetu obilježenom fragmentacijom i vrijednosnom nesigurnošću. U tom se smislu glazbeni diskurs u romanu pojavljuje i kao sredstvo ironijske refleksije o granicama umjetnosti i njezinoj nemogućnosti potpune kompenzacije stvarnosti. Na razini intermedijalne teorije *Kontrapunkt* implicitno potvrđuje temeljnu tezu o nemogućnosti potpune ekvivalencije između različitih umjetničkih medija. Pokušaji verbalne reprezentacije glazbenoga iskustva ostaju nužno parcijalni, metaforički i posredovani, a česti stilistički lomovi i ironijski obrati razotkrivaju jaz između glazbenoga i književnoga sustava. Upravo u toj svijesti o granicama prevodivosti leži specifičnost Huxleyjeva pristupa muzikalizaciji proze, koji se bitno razlikuje od romantičarskih, simbolističkih i esteticističkih modela odnosa književnosti i glazbe.

Zaključno se može ustvrditi da glazbeni diskurs u romanu *Kontrapunkt* predstavlja jedno od najuspjelijih modernističkih ostvarenja intermedijalne poetike, u kojem se glazba afirmira kao strukturni, semantički i refleksivni model književnoga mišljenja. Huxleyjev roman ne nudi harmoniju, nego produktivnu napetost; ne sintezu, nego pluralnost; ne rješenje, nego trajno preispitivanje. Upravo u toj kontrapunktskoj dinamici između estetske uzvišenosti i kritičke distance, između glazbene forme i književne refleksije, očituje se trajna relevantnost *Kontrapunkta* kao teksta koji na iznimno sofisticiran način tematizira odnose umjetnosti, moderniteta i ljudske egzistencije.

4. IZVORI I LITERATURA

Izvori

- Huxley, A. (1980). *Kontrapunkt*. Zagreb: August Cesarec; Sarajevo: Svjetlost.

Literatura

- Badulescu, D. (2015). „Teaching Literature through the Arts: A Few Notes on Teaching Aldous Huxley’s *Point Counter Point* through Beethoven’s Music“. *Center for Educational Policy Studies Journal*, 5(3), str. 95–110.
- Bahtin, M. (1989). *Problemi poetike Dostojevskog*. Zagreb: Globus.
- Beker, M. (1988). „Tekst/intertekst“. u: Maković, Z. et al. (ur.) *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 9–20.
- Bradbury, M. (1994). *The Modern British Novel*. London: Penguin Books.

- Firchow P. E. (1972). *Aldous Huxley: Satirist and Novelist*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Grgurić, D. (2008). „Intermedijalnost glazbe i književnosti“. *Umjetnost riječi: časopis za znanost o književnosti*, 52(3–4), str. 241–264.
- Grgurić, D. (2010). *Glazba, riječ: istraživanje suodnosa: intermedijalna i povijesna razmatranja opusa Milutina Cihlara Nehajeva i Nedjeljka Fabrija*. Rijeka; Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Izdavački centar.
- Hansen-Löve, A. A. (1988). „Intermedijalnost i intertekstualnost. Problemi korelacije verbalne i slikovne umjetnosti na primjeru ruske moderne“. u: Maković, Z. et al. (ur.) *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 31–74.
- Kolek, L. (1972) „Music in Literature – Presentation of Huxley’s Experiment in ‘Musicalization of Fiction’“. *Zagadnienia Rodzajów Literackich*, 14(2), str. 111–123.
- Kontrapunkt. (2013–2026). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/kontrapunkt>. (Pristupljeno: 23. 1. 2026.).
- Lachmann, R. (1988). „Intertekstualnost kao konstitucija smisla. Petrograd Andreja Belog i „tuđi“ tekstovi“. u: Maković, Z. et al. (ur.) *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 75–108.
- Marovitz, S. E. (2013). *Point Counter Point: Huxley’s Tragi-Comic Performance of the „Human Fugue“*. Dalkey Archive Press. Dostupno na: https://www.dalkeyarchive.com/wp-content/uploads/pdf/Huxley_Point_Casebook/marovitz.pdf (Pristupljeno: 23. 1. 2026.).
- Oraić-Tolić, D. (1993). „Autoreferencijalnost kao metatekst i kao onto-tekst“. u: D. Oraić-Tolić i V. Žmegač (ur.) *Intertekstualnost & autoreferencijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 135–146.
- Pavličić, P. (1988). „Intertekstualnost i intermedijalnost. Tipološki ogled“. u: Maković, Z. et al. (ur.) *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 157–196.
- Scher, S. P. (1984). „Einleitung: Literatur und Musik – Entwicklung und Stand der Forschung“. u: Scher, S. P. (ur.) *Literatur und Musik: Ein Handbuch zur Theorie und Praxis eines komparatistischen Grenzgebietes*. Berlin: Schmidt, str. 9–25.

- Wiesenmayer, T. (2011). „Fugal Counterpoint or Semantic Contrast? – A Musical Analysis of James Joyce’s „Sirens“ and Aldous Huxley’s Point Counter Point“. u: Földváry, K. et al. (ur.) *HUSSE10–LitCult*. Debrecen: Hungarian Society for the Study of English, str. 118–126.
- Wolf, W. (1998). „The musicalization of fiction. Versuche intermedialer Grenzüberschreitung zwischen Musik und Literatur im englischen Erzählen des 19. und 20. Jahrhunderts“. u: Helbig, J. (ur.) *Intermedialität*, Berlin: Schmidt, str.133–155.
- Wolf, W. (1999). *The Musicalization of Fiction. A Study in the Theory and History of Intermediality*. Amsterdam: Rodopi.
- Zengin, M. (2015). „Intertextual relations in Aldous Huxley’s Point Counter Point“. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 39(1), str. 57–108.
- Žmegač, V. (1991). *Povijesna poetika romana*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Žmegač, V. (2003). *Književnost i glazba. Intermedijalne studije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Županović, L. (2001). *Hrvatski pisci između riječi i tona*. Zagreb: Matica hrvatska.

**MUSICAL DISCOURSE IN ALDOUS
HUXLEY'S NOVEL *POINT COUNTER POINT***

This paper analyzes musical discourse in Aldous Huxley's novel *Point Counter Point* from the perspective of intermedial theory, with particular emphasis on the concept of the musicalization of fiction. Drawing on the theoretical models of Steven Paul Scher and Werner Wolf, the analysis demonstrates that music in the novel does not function merely as a thematic or illustrative motif, but rather as a fundamental heuristic and structural principle shaping the narrative discourse. Central to this approach is the concept of counterpoint, which operates as an organizing principle on multiple levels: compositional, plot-related, characterological, ideological, and metatextual. Such a polyphonic structure enables the simultaneous coexistence of heterogeneous voices, worldviews, and value systems without their hierarchical resolution. Special attention is devoted to the role of music in the characterological differentiation of figures and to the semantic condensation of cultural meanings associated with selected composers and works. The paper concludes that Huxley's musicalization of prose discourse does not aim at a synesthetic effect or aesthetic harmonization, but rather functions as a critical means of articulating the modernist crisis of meaning, the fragmentation of experience, and the problematization of the boundaries between artistic media.

Keywords: *music in literature, intermediality, Aldous Huxley, counterpoint, musicalization of fiction, polyphony, reception*

Izvorni naučni rad
UDK: 78:316.774-053.6

Branimir FELGER (Koprivnica)

University North
Department of Communication studies,
Media and Journalism
bfelger@unin.hr

Ivana DAMJAN (Koprivnica)

University North
Department of Communication studies,
Media and Journalism
ivdamjan@unin.hr

**UTJECAJ GLAZBE U UVODNIM
ŠPICAMA TELEVIZIJSKIH VIJESTI NA
GLEDATELJSKE ODLUKE MLADIH**

Cilj ovog rada je istražiti utječe li glazba u uvodnim špicama središnjih informativnih emisija hrvatskih televizija s nacionalnom koncesijom, Dnevnika HTV-a, Dnevnika Nove TV i RTL-a Danas, na njihovu gledanost te provjeriti privlači li glazba u špicama gledatelju pažnju i oblikuje li mu prije samog gledanja cijele emisije percepciju o vrsti, temama i sadržaju samih emisija. Za ovo istraživanje korištena je metoda fokus grupe, u kojoj je sudjelovalo dvanaest studenata novinarstva. Analizirani su njihovi odgovori i mišljenja o utjecaju glazbe u špicama na njihova očekivanja od vijesti i ukupni dojam o emisiji. Rezultati istraživanja pokazuju da glazba značajno utječe na percepciju o ozbiljnosti, hitnosti i kredibilitetu vijesti, kao i na emocionalni ton i sadržaj emisije. Rad pruža i teorijski uvid u ulogu glazbe u oblikovanju identiteta informativnih emisija i privlačenju pozornosti mladih gledatelja.

Ključne riječi: *glazba, televizijske vijesti, uvodne špice, percepcija gledatelja*

UVOD

Glazba je sastavni dio audiovizualnih medija te ima snažnu moć oblikovanja emocija, percepcije i pažnje gledatelja. U uvodnim špicama televizijskih informativnih emisija glazba igra važnu ulogu u stvaranju atmosfere, pridonoseći ozbiljnosti sadržaja i izgradnji identiteta samog medijskog brenda. Cilj ovog rada je istražiti na koji način glazba u uvodnim špicama središnjih informativnih emisija hrvatskih televizija s nacionalnom koncesijom (Dnevnik HTV-a, Dnevnik Nove TV i RTL Danas) utječe na gledatelje i na njihovu emocionalnu reakciju, percepciju pouzdanosti i želju za gledanjem emisije. U Hrvatskoj ne postoji jasno dokumentirano istraživanje koje se bavi funkcijom glazbe u emisijama vijesti niti njezinim utjecajem i percepcijom publike. Ovaj se rad sastoji od dva dijela. U teorijskom dijelu rada analizirani su glazbeni elementi poput tempa, ritma, tonaliteta i instrumentacije, kao i njihova povezanost s emocionalnim odgovorima. Također su obrađene teme iz psihologije glazbe, uloga glazbe u medijima, s posebnim fokusom na televiziju i informativne emisije. Osim teorijskog uvida, u radu su prikazani i rezultati vlastitog istraživanja. Za istraživanje je korištena metoda fokus grupe u kojoj je sudjelovalo 12 studenata treće godine prijediplomskog studija Komunikologije, medija i novinarstva na Sveučilištu Sjever, pet muškaraca i sedam žena, u dobi od 21 do 23 godine. Studentima su prikazane audio snimke uvodnih špica triju emisija, nakon čega je provedena moderirana rasprava temeljena na sljedećim istraživačkim pitanjima:

IP1: Mogu li sudionici ispitivanja prepoznati o kojoj se emisiji radi na temelju slušanja glazbe uvodne špice?

IP2: Kako će na glazbu sudionici fokus grupe emocionalno reagirati?

IP3: Hoće li ih glazba u špici uvjeriti i motivirati da pogledaju cijelu informativnu emisiju?

Na temelju istraživačkih pitanja, formulirane su ove hipoteze:

H1: Glazba u uvodnim špicama različitih informativnih emisija izaziva različite emocionalne reakcije kod mladih gledatelja.

H2: Postoji korelacija između vrste glazbe i percepcije ozbiljnosti i vjerodostojnosti emisije.

H3: Dinamičnija i suvremenija glazba više potiče mlade gledatelje na nastavak gledanja emisije.

AUDIOVIZUALNA PERCEPCIJA GLAZBENIH ELEMENTA

Glazba je dio čovjekova života još od davnih vremena i smatra se jednom od najstarijih ljudskih aktivnosti (Ono, 2024). Razvila se prije govornog jezika te su ljudi prve zvukove stvarali oponašajući prirodne zvukove (Ausín et al., 2021). Koristili su predmete iz svojeg okruženja koji su im bili „pruci“ kao što su štapovi, kamenje ili kosti koji su im poslužili kao instrumenti. U svakodnevici mogu se koristiti bilo koji predmeti pomoću kojih je moguće proizvoditi zvukove (Kukovec, 2023: 2).

Glazbeni žanrovi različito djeluju na ljude i njihov način učenja. Na primjer, klasična glazba ima sposobnost poboljšati kako percipiramo prostor i vrijeme, može potaknuti kreativnost, omogućiti da uz glazbu učenje matematike bude lakše, povećati sposobnost pri izražavanju emocija, razviti osjećaj za ljepotu te poboljšati intelektualne i verbalne vještine (Hwang i Kim, 2014). Uz klasičnu glazbu mogu se poboljšati socijalni odnosi te učenje stranih jezika može postati lakšim (Dogaru et al., 2024). Uz to, opća istraživanja o glazbenom obrazovanju (Carioti et al., 2019; Juan-Morera et al., 2023) ukazuju da dugoročni kontakt s klasičnom glazbom može poboljšati prostornu inteligenciju, matematičko rasuđivanje i verbalne vještine, a također povećava prostorno-matematički IQ kod djece.

Prema rezultatima istraživanja Ritter i Fergusona (2017), klasična glazba visoke emocionalne vrijednosti može značajno potaknuti kreativnost. Kreativnost se u ovom kontekstu povezuje s boljom sposobnošću pojednostavljivanja i razumijevanja složenih pojmova, kao i s učinkovitijim rješavanjem problemskih zadataka (Juan-Morera et al., 2023). Na taj način, klasična glazba ne djeluje samo estetski ili emocionalno, nego može imati i kognitivnu funkciju koja podupire proces učenja i intelektualni razvoj (Ono, 2024). Istraživanja sugeriraju da slušanje glazbe s visokim stupnjem poticajnosti i pozitivne emocije povećava sposobnost raznolikog i kreativnog razmišljanja (Ritter i Ferguson, 2017: 1–12), pruža veći osjećaj samopouzdanja, potiče stvaralaštvo i kreativno razmišljanje (Kukovec, 2023: 4).

Različite vrste glazbe izazivaju različite fiziološke reakcije u tijelu. Na primjer, uspavanke s mirnim tempom i nježnim melodijama mogu smanjiti otkucaje srca i krvni tlak, što doprinosi opuštanju i boljoj kvaliteti sna (Bernardi et al., 2006). S druge strane, brza i glasna glazba može povećati srčanu frekvenciju i krvni tlak, što može povećati energiju i motivaciju za fizičku aktivnost (Bernardi et al., 2006: 445–452). Sloboda i O'Neill (2001) sugeriraju da emocionalni doživljaj glazbe nije isključivo uvjetovan zvučnim podražajima, već je u velikoj mjeri oblikovan kontekstom i individualnim iskustvima slušatelja (Sun, 2022). Glazba u tom smislu djeluje terapijski jer pomaže

regulaciji emocija, oslobađa dopamin i serotonin te pridonosi općem osjećaju zadovoljstva i blagostanja (Putar, 2016: 9). Brži tempo u pravilu proizvodi osjećaj pojačane energičnosti i sreće, dok sporiji tempo pojačava smirenost ili tugu (Fernández-Sotos et al., 2016).

Iako je odnos emocija i glazbe moguće promatrati kroz svaku od iskazanih komponenti, primaran aspekt odnosi se na induciranje emocija kod slušatelja gdje slušanje glazbenih ulomaka različite emocionalne obojenosti, potaknuto različitom glazbenom strukturom, kod slušatelja izaziva emocionalni odgovor (Škojo, 2020: 101) omogućujući im da bolje razumiju i izražavaju svoje osjećaje i razvijaju osjećaj postignuća i samopouzdanja (Nikolić, 2017: 149) te veselja i smanjenog osjećaja umora i negativnih emocija (Terzin-Laub i Ivanec, 2012: 14).

EMOCIONALNI ODGOVOR PUBLIKE NA GLAZBU U MEDIJIMA

Glazbu možemo interpretirati kao ključni element filmskog i televizijskog narativa (Negus, 2006) jer mu je mogućnost ekspanzije omogućio upravo razvoj masovnih medija (Šuran, 2013: 124). Uvodne i odjavne televizijske i filmske špice imaju važnu audiovizualnu ulogu kao jedan od „najvažnijih, ali i najzanemarenijih dijelova filma i televizije“ (Paulus, 2016: 77). Špica ima najavnu, identifikacijsku, informativnu, marketinšku i druge uloge, no rijetko je predmet ozbiljne analize (Paulus, 2016: 77). Neke su špice antologijske, a sinergija glazbe i slike u njima može biti zapanjujuća (Paulus, 2016: 77).

U televizijskim vijestima, jedna od istaknutih tema je uloga zvuka i glazbe u informativnim emisijama (Bell, 2013: 35–36) čije središnje vijesti započinju prepoznatljivom uvodnom špicom i pratećom glazbom. To je konvencija po kojoj gledatelji odmah znaju da počinje informativna emisija. Prepoznatljiva glazbena tema na početku središnje informativne emisije privlači pozornost gledatelja i simbolizira važnost nadolazećih vijesti (Perišin, 2008: 99). U televizijskom novinarstvu vijest nije samo riječ, nego i slika i zvuk. To može biti prirodan šum ili zvuk s mjesta događaja, a njegova je uloga posebno važna jer može ponovno privući pažnju gledatelja koji je nakratko izgubio koncentraciju (Perišin, 2008: 102). Zvuk i slika u televizijskome mediju komplementarni su i tako ih valja vrednovati (Bell, 2013), a njihova međusobna usklađenost presudna je za dojam i učinkovitost televizijskog sadržaja (Negus, 2006). Gotovo svaka vrsta emisije može imati tematsku glazbu, iako su situacijska komedija i drama pružile većinu pamtljivijih primjera (Bell, 2013). Emisije koje postanu popularne često se pamte i identificiraju po pjesmi i uvodnom vizualnom sadržaju koji se predstavlja na početku svake epizode (Inceer, 2007).

Uspješne uvodne špice moraju balansirati između funkcionalnih i estetskih elemenata, ne služe samo za najavu vijesti dana ili *headline*, nego trebaju stvoriti ton, atmosferu i pripremiti publiku za ono što slijedi (Perišin, 2008; Loktionova-Oitsius, 2020). Televizijskim vijestima posebice je važno koristiti uvodne špice koje pobuđuju osjećaj iščekivanja, napetosti, ali i vlastitog vizualnog i sadržajnog identiteta. Kvaliteta izvedbe, dizajn, tipografija, ritam, integracija zvuka i slike je važna (Ritter i Ferguson, 2017). Neuspješne ili loše izvedene špice mogu smanjiti učinak, ostaviti publiku nezainteresiranom ili stvoriti neusklađenost između onoga što špica obećava i što emisija isporučuje. Inceer (2007) zaključuje da uvodne sekvence sve više postaju samostalna umjetnička forma, ne samo praktičan uvod nego vizualno i auditivno iskustvo koje može imati vlastitu estetsku vrijednost.

Dosadašnja istraživanja o utjecaju pozadinske glazbe u radio i televizijskim emisijama sugeriraju na značajnu frekvenciju pamćenja vijesti i zadovoljstvo publike (Dillman Carpentier, 2010). Ipak, rezultati drugih studija (Deaville, 2019) pokazali su da glazba veće kompleksnosti može smanjiti razumijevanje i pamćenje informacija ako gledatelji moraju pratiti sadržaj, dok jednostavnija glazba, ili odsustvo glazbe, može poboljšati pažnju i razumijevanje (Nikolić, 2018). No, užitak slušanja ponekad može biti veći kada je prisutna glazba kompleksnije strukture (Deaville, 2019), jer gledatelji percipiraju emisiju kao profesionalniju ili produkcijski „bogatiju“ (Dillman Carpentier, 2010).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje¹ usmjereno je na analizu persuzivnog utjecaja glazbe u uvodnim špicama triju najgledanijih televizijskih informativnih emisija u Hrvatskoj: Dnevnika HTV-a, Dnevnika Nove TV i RTL Danas. Cilj je bio ispitati na koji način glazba u uvodnim špicama doprinosi identitetu pojedine emisije te koliko i kako utječe na gledatelje, odnosno potiče li ih da poželeva ostati gledati cijelu emisiju.

U istraživanju je korištena kvalitativna metoda fokus grupe jer se ona pokazala prikladnom za prikupljanje detaljnih, subjektivnih doživljaja i razmišljanja sudionika. Fokus grupa sastojala se od 12 studenata treće godine sveučilišnog prijediplomskog studija Komunikologije, medija i novinarstva na Sveučilištu Sjever. Od ukupnog broja sudionika, pet su bili muškog, a sedam ženskog spola, u dobi između 21 i 23 godine. Ispitanici su bili homogeni po obrazovanju (svi studenti novinarstva), ali su imali različita medijska i glazbena iskustva, što je pridonijelo raznolikosti u odgovorima.

¹ Ovo istraživanje dio je završnog rada Ivane Damjan pod mentorstvom doc. dr. sc. Branimira Felgera

U okviru ovog istraživanja, cilj fokus grupe bio je ispitati kako studenti novinarstva doživljavaju glazbu u uvodnim špicama triju najgledanijih središnjih informativnih emisija u Hrvatskoj: Dnevnika HTV-a², Dnevnika Nove TV³ i RTL-a Danas⁴. Ispitanicima su prikazane sve tri špice, a potom je uslijedila moderirana rasprava koja je obuhvatila emocionalne dojmove, asocijacije, očekivanja i estetske reakcije. Time se željelo ispitati ne samo koja im je glazba najprivlačnija, već i kako glazba doprinosi identitetu same emisije te utječe li na motivaciju gledatelja da ostanu uz program. Fokus grupa kao metoda pokazala se posebno korisnom jer je omogućila interaktivnu raspravu među ispitanicima, u kojoj su mogli međusobno razmjenjivati mišljenja i nadopunjavati jedni druge, što često rezultira bogatijim analizama nego što bi se moglo dobiti isključivo individualnim intervjuima ili pismenim anketama.

U istraživanju je korišten unaprijed strukturirani set pitanja, a rasprava je snimljena. Rasprava je tekla slobodno, pri čemu su ispitanici spontano izražavali svoje dojmove i osjećaje o glazbi svake uvodne špice. Na primjer, u vezi s Dnevnikom Nove TV neki su ispitanici navodili: „Nisam prepoznala“ ili „Glazba mi nije bila baš poznata“. Drugi su komentirali: „Meni je bilo logično da je to Dnevnik Nove TV, ali bilo je teško prepoznati.“ Za razliku od toga, glazba Dnevnika HTV-a i RTL-a Danas većini je bila odmah prepoznatljiva, što su potvrdili kratkim komentarima poput: „Ova špica mi daje ozbiljan i profesionalan dojam“, „Glazba je dinamična i odmah me zainteresirala“ ili „Djeluje kao da najavljuje nešto ozbiljno i važno.“

Sve izjave i komentari snimljeni su u audio formatu, a potom su sintetizirani u tematsku analizu. Ove slobodne izjave pokazale su raznolike emocionalne reakcije i percepcije koje su se kasnije usporedile i sintetizirale. Tako je u raspravi bio istaknut osjećaj „napetosti“ ili „ozbiljnosti“ povezan s određenim glazbenim stilovima, kao i izražena „zainteresiranost“ i „želja za daljnjim gledanjem“ kod studenata koji su prepoznali i pozitivno ocijenili glazbu. Ovakav pristup omogućio je dubinsko razumijevanje kako glazba u uvodnim špicama utječe na percepciju i motivaciju za praćenje emisija.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I ANALIZA ODGOVORA FOKUS GRUPE

Kod Dnevnika Nove TV ispitanici su uglavnom isticali poteškoće s prepoznavanjem glazbe, koju su opisivali kao slabije upečatljivu i manje prepoznatljivu od konkurentskih emisija. Takav dojam pokazuje da glazbeni

² https://www.youtube.com/watch?v=Ba2O5_BskYM&ab_channel=hrcozabava

³ https://www.youtube.com/watch?v=205EU1xywEg&ab_channel=makiBalkan

⁴ https://www.youtube.com/watch?v=i8o86JxmMu4&ab_channel=makiBalkan

identitet Nove TV nije dovoljno snažan da odmah usmjeri gledatelja na samu emisiju. To potvrđuje i ranije navedena izjava: „Glazba mi nije bila baš poznata.“ Glazba u špici Dnevnika HTV-a prepoznata je i karakterizirana kao ozbiljna, s naglašenim profesionalnim i tradicionalnim tonom. Ispitanici su je povezivali s autoritetom i pouzdanošću javne televizije, što pridonosi percepciji važnosti i kredibiliteta emisije. Ovakav dojam ilustrira ranije navedeni komentar: „Ova špica mi daje ozbiljan i profesionalan dojam.“

RTL Danas prepoznat je kao dinamičan i moderan, s glazbom koja privlači pažnju i motivira gledatelja na nastavak praćenja programa. Ovaj glazbeni identitet doživljen je kao suvremen i atraktivan, što je kod većine sudionika izazvalo pozitivan interes. To se može vidjeti u izjavi: „Glazba je dinamična i odmah me zainteresirala“.

Sveukupna analiza upućuje na to da su HTV i RTL uspjeli izgraditi jasne i prepoznatljive glazbene identitete svojih emisija, dok Nova TV ostaje u sjeni zbog slabije izražene glazbene teme. Takvi rezultati potvrđuju važnost zvučnog identiteta kao sredstva oblikovanja percepcije gledatelja i njihove odluke o nastavku praćenja programa.

Prikupljeni podaci iz rasprave uneseni su u tablicu, a zatim analizirani kroz deskriptivnu statistiku i grafički prikazani radi lakše interpretacije. Cilj je potvrditi i kvantitativno usporediti rezultate iz fokus grupe kako bi se dobila šira slika o tome kako ispitanici percipiraju glazbu u uvodnim špicama informativnih emisija te u kojoj mjeri glazba može utjecati na njihovu pažnju, emocionalni doživljaj i želju za gledanjem emisije.

Prvo pitanje otvorenog tipa glasilo je: „Prepoznajete li, na temelju glazbe, o kojoj emisiji se radi? Ako da, navedite kojoj.“ Dnevnik HTV-a i RTL Danas imaju glazbu koju su svi ispitanici (njih 12) prepoznali, što znači da je njihova glazba prepoznatljiva i snažno povezana s identitetom emisije. Ovi rezultati pokazuju da su im glazbene špice vrlo učinkovite u stvaranju prepoznatljivosti kod gledatelja. S druge strane, kod Dnevnika Nove TV, to nije bio slučaj. Samo šestoro od 12 ispitanika prepoznalo je glazbu uvodne špice te emisije. Ostali su komentirali da im je bilo teško povezati glazbu s emisijom. Korišteni komentari poput „teško prepoznala“ i „jedva prepoznala“ ukazuju na to da glazba Dnevnika Nove TV nije dovoljno upečatljiva ili specifična da bi se odmah povezala s brendom emisije. Čak je pet ispitanika izričito navelo da nisu prepoznali o kojoj se emisiji radi. Ovi rezultati sugeriraju da glazba uvodnih špica može imati ključnu ulogu u prepoznatljivosti i identitetu informativne emisije, te da razina prepoznatljivosti može znatno ovisiti o izboru glazbene podloge.

Tablica 1. Prepoznajete li, na temelju glazbe, o kojoj emisiji se radi?/ Table 1. Can you recognize, based on the music, what show it is?

Emisija	Broj ispitanika koji su prepoznali glazbu	Broj ispitanika koji nisu prepoznali glazbu	Kratka deskriptivna opažanja
Dnevnik HTV-a	12	0	/
Dnevnik Nove TV	6	6	„Teško, ali mi je bilo logično da je uz ove ostale Dnevnik Nove TV.“ „Jedva prepoznala.“ „Teško prepoznala.“ „Nisam prepoznao/la.“
RTL Danas	12	0	/

Drugo pitanje glasilo je: „Koja vam je glazba najprivlačnija i zašto?“ i dobiveni su sljedeći rezultati. Mišljenja ispitanika su podijeljena, no većina ih je najprivlačnijom glazbom označila onu iz Dnevnika HTV-a (šest ispitanika). Njihovi komentari ukazuju na emocionalnu povezanost (npr. „nostalgija“, „najopušteniji“) i na dojam ozbiljnosti i važnosti („stvara napeti ugođaj“, „ozbiljno“). To znači da ta glazba kod njih budi emocije i pobuđuje zanimanje za sadržaj koji slijedi.

Tablica 2. Koja vam je glazba najprivlačnija i zašto?/ Table 2. What music appeals to you the most and why?

Odgovor	Broj ispitanika kojima je navedena uvodna špica najprivlačnija	Kratka deskriptivna opažanja
Dnevnika HTV-a	6	„Dobar ugođaj.“ „Nostalgija.“ „Najopušteniji.“ „Zainteresirala me.“ „Stvara napeti ugođaj, kao da slijedi neka šokantna vijest.“ „Ozbiljno.“
Dnevnika Nove TV	1	„Nije iritantna.“
RTL-a Danas	5	„Najzanimljivija.“ „Zato jer je najdinamičnija.“ „Podsjeća na vijesti, ozbiljnost i informiranje.“ „Aktivna i zanimljiva.“ „Zvuči moderno i privlačno.“

Glazba iz uvodne špice RTL-a Danas također je bila dobro prihvaćena. Pet ispitanika ju je označilo kao najprivlačniju. U opisima se često pojavljuju izrazi poput „dinamična“, „moderna“, „aktivna“, što ukazuje da ta glazba, između ostalog, ostavlja dojam energičnosti, što može biti atraktivno mlađoj publici. S druge strane, glazbu Dnevnika Nove TV najprivlačnijom je ocijenio samo jedan ispitanik, a komentar je bio više neutralan („nije iritantna“) nego pohvalan. To može značiti da ta glazba ne ostavlja snažan dojam ni emocionalno ni estetski. Zanimljivo je da su upravo glazbu HRT-ovog Dnevnika, koji je često percipiran kao tradicionalniji i konzervativniji, studenti najčešće naveli kao najprivlačniju. Taj rezultat je donekle iznenađujući, s obzirom na to da se često očekuje da mlađa publika preferira modernije i dinamičnije glazbene stilove. Ova analiza pokazuje da glazba uvodne špice može značajno utjecati na privlačnost emisije, a odabir glazbenih elemenata (npr. tempo, stil, zvuk) može doprinijeti stvaranju različitih emocionalnih reakcija kod publike.

Treće pitanje bilo je „Biste li nakon odslušane glazbe u uvodnoj špici ostali gledati cijelu emisiju?“ Rezultati pokazuju da bi većina ispitanika ostala gledati emisiju RTL Danas nakon slušanja uvodne glazbe (8 od 12). To znači da je ta glazba najviše privukla njihovu pažnju i emisija im se potencijalno učinila zanimljivom. Za Dnevnik HTV-a, odgovori su ravnomjerno raspoređeni. Jednak broj ispitanika za sva tri odgovora (četiri ispitanika) kaže da bi gledao, ne bi gledao ili nije siguran. To upućuje na podijeljena mišljenja o ostavljenom dojmu uvodne špice. Za Dnevnik Nove TV, većina ispitanika (sedam od 12) nije sigurna bi li ostala gledati emisiju, a samo dvoje je reklo da bi gledalo emisiju. To sugerira da glazba ove špice nije ostavila jak dojam niti ih motivirala na gledanje emisije.

Tablica 3. Biste li nakon odslušane glazbe u uvodnoj špici ostali gledati cijelu emisiju?/ Table 3. Would you stay to watch the entire show after listening to the music in the opening credits?

Odgovor	Dnevnik HTV-a	Dnevnik Nove TV	RTL-a Danas
Da	4	2	8
Ne	4	3	1
Ne znam	4	7	3

Iduće pitanje je glasilo: „Slušajući glazbu uvodne špice, osjećao/la sam se:“ Rezultati pokazuju da glazba uvodne špice RTL-a Danas najviše izaziva uzbuđenje i pozitivne emocije, poput osjećaja sreće i zainteresiranosti. Za Dnevnik HTV-a odgovori su većinom podijeljeni između osjećaja smirenosti, ravnodušnosti i uzbuđenja, ali se uočava i jedan negativni komentar. Dnevnik Nove TV izaziva najslabije emocionalne reakcije. Uz ravnodušnost, javljaju

se tuga i strah, što bi moglo sugerirati da glazba kod dijela ispitanika stvara nelagodu. Uočava se da ravnodušnost prevladava kod sve tri emisije, osobito kod HTV-a i Nove TV, što može značiti da glazba nije kod svih ispitanika izazvala snažan emocionalni dojam. Osjećaj uzbuđenosti najviše izaziva uvodna špica RTL-a Danas.

Tablica 4. Slušajući glazbu uvodne špice, osjećao/la sam se:/ Table 4. Listening to the opening credits music, I felt:

Odgovor	Dnevnik HTV-a	Dnevnik Nove TV	RTL Danas
smireno	4	3	/
tužno	/	1	/
uplašeno	/	1	/
uzbuđeno	4	2	5
Ljutito	/	/	/
Sretno	/	1	3
ravnodušno	4	4	2
iziritirano	1	1	2
depresivno	/	1	/

Peto pitanje bilo je što ispitanicima glazba uvodne špice sugerira. Postavljeno je na sljedeći način: „Glazba uvodne špice sugerira:“. Rezultati pokazuju da glazba Dnevnika HTV-a najviše prenosi osjećaj ozbiljnosti (devet ispitanika) i hitnosti (pet), što sugerira da se percipira kao ozbiljna i formalna. Također, četiri ispitanika su uz nju povezala pouzdanost, dok nitko nije označio pristupačnost.

Tablica 5. Koji je ugođaj, emocija ili simbolika koju glazba prenosi?/ Table 5. What is the mood, emotion or symbolism that the music conveys?

Odgovor	Dnevnik HTV-a	Dnevnik Nove TV	RTL Danas
hitnost	5	2	3
ozbiljnost	9	7	2
pouzdanost	4	3	6
pristupačnost	/	/	8

Za Dnevnik Nove TV najizraženiji dojam je također ozbiljnost (7), uz nešto manju prisutnost hitnosti (2) i pouzdanosti (3). I ovdje nije zabilježena pristupačnost, što znači da glazba ne djeluje osobito blisko ili prijateljski. S druge strane, glazba RTL-a Danas najviše je ocijenjena kao pristupačna (8), a također je prepoznata kao pouzdana (6) te glazba uz koju ispitanici vežu osje-

ćaj hitnosti (3). No dojam ozbiljnosti je ovdje najmanje izražen (samo dvoje ispitanika), što može upućivati na to da se ova špica percipira kao modernija i manje formalna.

Šesto pitanje „Kako glazba u svakoj špici utječe na vaša očekivanja od vijesti koje slijede?“ dalo nam je odgovore kakve vijesti ispitanici očekuju od uvodnih špica koje su prethodno čuli. Glazba u špici Dnevnika HTV-a najviše je povezana s očekivanjem ozbiljnih i važnih vijesti što je svih 12 ispitanika navelo. Međutim, čak osam ispitanika smatralo je da bi sadržaj mogao biti dosadan, što pokazuje kontrast između formalnosti i privlačnosti. Također, glazba je kod manjeg broja izazvala dojam negativnih vijesti (5) i pouzdanosti (4), dok zanimljivost i pozitivnost nisu posebno izražene. Za Dnevnik Nove TV, glazba je najviše povezivana s pouzdanim i vjerodostojnim vijestima (7) i sadržajno zanimljivim vijestima (5). Ovdje se pojavljuje i osjećaj da bi vijesti mogle biti pozitivne (2), za razliku od HTV-a. „Dosada“ i „negativnost“ su manje prisutne. Kod RTL-a Danas glazba najjače stvara dojam da slijede zanimljive vijesti (10) i pozitivne vijesti (5), što sugerira da se glazba percipira kao moderna, optimistična i dinamična. Osjećaj dosade gotovo je u potpunosti izostao (0), a najniža je i povezanost s negativnim vijestima.

Tablica 6. Kako glazba u uvodnoj špici utječe na vaša očekivanja od vijesti koje slijede?/ Table 6. How does the music in the opening credits affect your expectations of the news that follows?

Odgovor	Dnevnik HTV-a	Dnevnik Nove TV	RTL Danas
ozbiljne i važne vijesti	12	3	5
pouzdana i vjerodostojne vijesti	4	7	4
kratke i sažete vijesti	1	1	4
negativne vijesti	5	2	1
pozitivne vijesti	/	2	5
sadržajno dosadne vijesti	8	1	/
sadržajno zanimljive vijesti	2	5	10

Za kraj, postavljeno je pitanje „Koja emisija ima najugodniju glazbu u uvodnoj špici?“ Cilj pitanja bio je provjeriti sveukupni dojam glazbe i njen utjecaj na želju za praćenjem emisije. RTL Danas je daleko najčešći izbor među ispitanicima, za koji je čak osam od 12 studenata izjavilo da bi nastavili gledati upravo tu emisiju. Glazba se očito doživjela kao dinamična, moderna i privlačna, što je povećalo interes za sadržaj.

Dnevnik HTV-a, iako prepoznat kao ozbiljan i pouzdan, odabrala su samo tri ispitanika, što može ukazivati na to da glazba, iako profesionalna, ne pobuđuje dovoljno znatiželje ili emocionalnog angažmana za mlađu publiku. Dnevnik Nove TV odabrao je tek jedan ispitanik, što potvrđuje prethodne nalaze da glazba te emisije nije bila posebno upečatljiva ni emocionalno stimulativna za većinu ispitanika. Ovi rezultati pokazuju koliko glazba u uvodnim špicama može imati direktan utjecaj na gledateljske preferencije, barem kod mlađe studentske populacije.

Tablica 7. Koja emisija ima najugodniju glazbu u uvodnoj špici?/ Table 7. Which show has the most pleasant music in the opening credits?

Odgovor	Broj ispitanika
Dnevnik HTV-a	3
Dnevnik Nove TV	1
RTL Danas	8

Provedeno istraživanje pokazuje da glazba u uvodnim špicama značajno utječe na percepciju gledatelja i njihov doživljaj informativnih emisija. Svi ispitanici bez problema prepoznali su glazbu Dnevnika HTV-a i RTL-a Danas, dok je glazba Dnevnika Nove TV izazvala neodlučnost i slabije prepoznavanje. Najprivlačnijom je ocijenjena glazba RTL-a Danas, dok je Dnevnik HTV-a izazvao mješovite, ali dominantno pozitivne dojmove, često povezane s ozbiljnošću i nostalgijom. Većina ispitanika navela je da bi ostala gledati emisiju RTL-a Danas nakon uvodne špice, dok je interes za Dnevnik Nove TV bio najniži. Emocionalne reakcije na glazbu pokazale su da RTL izaziva uzbuđenje i pozitivne osjećaje, dok su HTV-ova i Nova TV špica kod nekih izazvale i ravnodušnost. Ispitanici su HTV-ovu glazbu povezivali s ozbiljnošću i hitnošću, dok je RTL-u pripisana pristupačnost. Zanimljivo je da su uz glazbu HTV-a ispitanici najviše očekivali ozbiljne i važne vijesti, dok su uz RTL-ovu glazbu očekivali sadržajno zanimljivije vijesti. Dnevnik Nove TV doživljen je kao sadržajno neutralan ili zbunjujuć. Ukupno gledajući, najviše ispitanika (8 od 12) izjavilo je da bi, temeljem glazbe, odabrali gledati RTL Danas, što potvrđuje snažan emocionalni i privlačan učinak te glazbe. Iako su neki rezultati očekivani (poput ozbiljnosti HTV-a), iznenađuje da glazba Dnevnika HTV-a, unatoč visokom prepoznavanju i profesionalnosti, nije bila vodeći motiv za nastavak gledanja. Istraživanje potvrđuje važnost glazbenog identiteta u stvaranju prvog dojma i zadržavanju publike. Glazba očito igra ključnu ulogu u formiranju očekivanja gledatelja o sadržaju i tonu emisije. Zaključno, zvučni dizajn uvodne špice može snažno utjecati na gledanost, prepoznatljivost i emocionalnu povezanost s emisijom, posebno kod mlađe populacije.

ZAKLJUČAK

Provedeno istraživanje fokus grupe pokazalo je da glazba u uvodnim špicama informativnih emisija hrvatskih televizija s nacionalnom koncesijom ima snažan utjecaj na percepciju mladih gledatelja i na oblikovanje identiteta emisije. Rezultati dobiveni u ovoj fokus grupi ukazuju na jasne razlike u načinu na koji mladi ispitanici percipiraju tri najgledanija dnevnika u Hrvatskoj. Cilj ovog rada bio je ispitati ulogu glazbe u uvodnim špicama triju televizijskih informativnih emisija u Hrvatskoj, Dnevnika HTV-a, Dnevnika Nove TV i RTL-a Danas te analizirati kako glazba utječe na percepciju mladih ispitanika, stvaranje identiteta emisije i njihovu sklonost daljnjem gledanju sadržaja. Kroz kvalitativno istraživanje u obliku fokus grupe prikupljeni su podaci koji omogućuju dublje razumijevanje percepcije glazbe u medijima među mladim gledateljima. Rezultati upućuju na to da je većina mladih ispitanika prepoznala glazbu Dnevnika HTV-a i RTL-a Danas, dok je glazba Dnevnika Nove TV bila znatno manje prepoznatljiva. Ovakav nalaz sugerira da glazbeni identitet može značajno doprinositi prepoznatljivosti emisije u percepciji mladih gledatelja. Također se pokazalo da su emocionalne reakcije mladih sudionika istraživanja na glazbu bile raznolike i jasno izražene, od smirenosti i nostalgije do uzbudjenja i ravnodušnosti. Ispitanici su, ovisno o glazbenom dojmu, procjenjivali bi li nastavili gledati emisiju. Najveći broj mladih ispitanika izrazio je spremnost da bi nastavio gledati emisiju RTL-a Danas, što upućuje na to da je glazba te emisije u ovoj skupini sudionika ostavila najpozitivniji dojam. Odgovori ispitanika pokazali su i da glazba u uvodnim špicama kod mladih gledatelja može utjecati na očekivanja o vrsti vijesti koje će uslijediti. Tako su ispitanici glazbu Dnevnika HTV-a povezivali s ozbiljnim i važnim vijestima, RTL-a Danas s dinamičnim i zanimljivim sadržajem, dok je Dnevnik Nove TV izazvao najmanje emocionalnih i sadržajnih asocijacija. Zanimljivo je da su mladi sudionici istraživanja u najvećem broju odabrali RTL Danas kao emisiju koju bi najradije nastavili gledati, što sugerira da glazba u uvodnoj špici može utjecati na percepciju privlačnosti programa barem među mladim gledateljima.

Na temelju postavljenih hipoteza može se zaključiti da glazba u uvodnim špicama ima važnu ulogu u stvaranju identiteta informativnih emisija u percepciji mladih ispitanika te može utjecati na njihovu odluku o nastavku praćenja sadržaja. Hipoteza o prepoznatljivosti i privlačnosti glazbe u špicama potvrđena je u slučaju HTV-a i RTL-a, dok je kod Nove TV djelomično opovrgnuta. Također, pokazalo se da glazba u špicama može utjecati na emocionalni doživljaj i očekivanja od sadržaja kod mladih gledatelja. Glazbeni elementi oblikovali su percepciju ozbiljnosti, vjerodostojnosti i dinamičke emisija u ovoj skupini sudionika. Dodatna analiza podataka omogućila je

uočavanje specifičnih obrazaca u percepciji studenata kao skupine mladih gledatelja. Prepoznatljivost glazbe pokazala se kao važan čimbenik: dok su HTV-ov Dnevnik i RTL Danas svi ispitanici jasno identificirali, kod Nove TV rezultati su bili podijeljeni. To upućuje na mogućnost da nedostatak jasno definiranog glazbenog identiteta može smanjiti prepoznatljivost emisije među mladim gledateljima. Kada se promatra privlačnost glazbe, rezultati pokazuju zanimljiv kontrast, iako je HTV-ova glazba među ispitanicima opisana kao ozbiljna, smirena i pomalo nostalgичna, polovica mladih sudionika istraživanja upravo ju je ocijenila najprivlačnijom. S druge strane, RTL-ova glazba percipirana je kao najdinamičnija, moderna i aktivna te je kod većeg broja ispitanika potaknula želju za daljnjim gledanjem. Ovi rezultati sugeriraju da različiti glazbeni stilovi, ozbiljnost i tradicija s jedne strane te dinamika i modernost s druge, mogu na različite načine privući mlade gledatelje. Glazba Nove TV u ovoj skupini nije bila dovoljno upečatljiva da izazove snažnije dojmove. Odgovori na pitanje bi li gledatelji ostali uz emisiju nakon odslušane špice također pokazuju razlike među mladim ispitanicima. Najveći broj njih zadržala je RTL-ova glazba, dok su HTV i Nova TV imali uravnotežen omjer između onih koji bi ostali i onih koji ne bi. To upućuje na zaključak da dinamična i suvremena glazba može snažnije motivirati mlade gledatelje da nastave pratiti program. Analiza emocija izazvanih špicama pokazuje kako su mladi sudionici istraživanja različito reagirali na pojedine glazbene identitete emisija, HTV-ova glazba uglavnom je izazivala osjećaj ozbiljnosti, smirenosti i ravnodušnosti, dok je RTL-ova poticala uzbuđenje, sreću i zainteresiranost. Glazba Nove TV nije izazvala konzistentan emocionalni odgovor u ovoj skupini ispitanika, što može otežavati oblikovanje jasnog identiteta emisije u percepciji mladih gledatelja. Konačni rezultati, u kojima su ispitanici birali koju bi emisiju nastavili gledati, dodatno potvrđuju važnost glazbenog identiteta među mladim gledateljima, osam ih je odabralo RTL Danas, tri HTV-ov Dnevnik, a samo jedan Dnevnik Nove TV. Ovi rezultati pokazuju da je upravo kombinacija prepoznatljivosti i privlačnosti glazbe u špici važan čimbenik u oblikovanju preferencija ove skupine mladih ispitanika. Sveukupno gledano, rezultati istraživanja upućuju na to da glazba u uvodnim špicama, barem u percepciji mladih gledatelja obuhvaćenih ovim istraživanjem, ne funkcionira samo kao estetski dodatak, nego može imati važnu ulogu u privlačenju pažnje, oblikovanju emocija i usmjeravanju očekivanja publike. Prepoznatljiv glazbeni identitet može pridonijeti stvaranju lojalnosti gledatelja, dok njegov nedostatak može smanjiti prepoznatljivost emisije. Međutim, treba naglasiti da se ovi rezultati odnose na ograničen uzorak mladih sudionika fokus grupe te ih nije moguće izravno generalizirati na cjelokupnu gledateljsku populaciju.

LITERATURA

- Ausín, J. M., Bigné, E., Marín, J., Guixeres, J. i Alcañiz, M. (2021). „The background music-content congruence of TV advertisements: A neurophysiological study“. *European Research on Management and Business Economics*, br. 2, str. 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.iedeen.2021.100140>
- Bell, D. (2013). „Encyclopedia of Television Theme Songs“. *Reference Reviews*, br. 2, str. 35–36. <https://doi.org/10.1108/09504121311300532>
- Bernardi, L., Porta, C. i Sleight, P. (2006). „Cardiovascular, cerebrovascular, and respiratory changes induced by different types of music in musicians and non-musicians: the importance of silence“. *Heart*, br. 4, str. 445–452. <https://doi.org/10.1136/hrt.2005.064600>
- Carioti, D., Danelli, L., Guasti, M. T., Gallucci, M., Perugini, M., Stecca, P. i Paulesu, E. (2019). „Music education at school: Too little and too late? Evidence from a longitudinal study on music training in preadolescents“. *Frontiers in Psychology*, br. 10, str. 1–11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02704>
- Deaville, J. (2019). „Studying the study of television music and sound“. *American Music*, br. 4, str. 400–418. <https://doi.org/10.5406/americanmusic.37.4.0400>
- Dillman Carpentier, F. R. (2010). „Innovating radio news: Effects of background music complexity on processing and enjoyment“. *Journal of Radio & Audio Media*, br. 1, str. 20–35. <https://doi.org/10.1080/19376521003719375>
- Dogaru, I., Furham, A. i McClelland, A. (2024). „Understanding how the presence of music in advertisements influences consumer behaviour“. *Acta Psychologica*, br. 248, str. 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2024.103059>
- Fernández-Sotos, A., Fernández-Caballero, A. i Latorre, J. M. (2016). „Influence of tempo and rhythmic unit in musical emotion regulation“. *Frontiers in Computational Neuroscience*, br. 10, str. 1–10. <https://doi.org/10.3389/fncom.2016.00080>
- Fernandez, N. B., Trost, W. J. i Vuilleumier, P. (2020). „Brain networks mediating the influence of background music on selective attention“. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, br. 12, str. 1441–1452. <https://doi.org/10.1093/scan/nsaa004>
- Hwang, I. i Kim, H.-K. (2014). „The effect of congruency and familiarity of background music in TV advertising on the music’s role as a retrieval cue“. *Asia Marketing Journal*, br. 4, str. 33–57. Dostupno na: <https://amj.kma.re.kr/journal/vol16/iss4/2/> [Pristupljeno: 24. 7. 2025].

- Inceer, M. (2007). „An Analysis of the Opening Credit Sequence in Film“. CUREJ – College Undergraduate Research Electronic Journal. Dostupno na: <https://repository.upenn.edu/curej/65> [Pristupljeno: 24. 8. 2025].
- Juan Morera, B., Nadal García, I. i López Casanova, B. (2023). „Systematic Review of Inclusive Musical Practices in Non Formal Educational Contexts“. Education Sciences, br. 1, str. 5–19. <https://doi.org/10.3390/educsci13010005>
- Karkina, S., Mena, J., Valeeva, R., Yarmakeev, I., Dyganova, E., i Bhullar, M. (2023). „Fostering future music teachers’ professional skills: Developing a signature pedagogy using e-learning“. Frontiers in Education, br. 8, str. 1–13. <https://doi.org/10.3389/educ.2023.1162748>
- Kukovec, S. (2023). „Utjecaj glazbe na razvoj pojedinca“. Varaždinski učitelj: digitalni stručni časopis za odgoj i obrazovanje, br. 12, str. 442–446. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/437906> [Pristupljeno: 24. 8. 2025].
- Loktionova-Oitsius, O. (2020). „Popular musical television projects of the late XX - early XXI centuries“. EUREKA: Social and Humanities, br. 5, str. 1–6. <https://doi.org/10.21303/2504-5571.2020.001398>
- Negus, R. K. (2006). „Musicians on television: Visible, audible and ignored“. Journal of the Royal Musical Association, br. 2, str. 310–330. <https://doi.org/10.1093/jrma/fkl013>
- Nikolić, L. (2018). „Utjecaj glazbe na opći razvoj djeteta“. Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju, br. 1–2, str. 139–158. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/202779> [Pristupljeno: 29. 8. 2025].
- Ono, M. (2024). „The effect of advertising music as a non-verbal cue on consumer responses“. Marketing Journal, br. 3, str. 1–12. <https://doi.org/10.7222/marketing.2024.007>
- Paulus, I. (2016). „Identitet filma na odjavnoj špici: ekstremni načini Jasna Bournea“. Umjetnost riječi, br. 1–2, str. 77–100. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/173569> [Pristupljeno: 20. 8. 2025].
- Perišin, T. (2008). „Televizijske vijesti“. MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima, br. 3, str. 99–126. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/66310> [Pristupljeno: 22. 8. 2025].
- Putar, D. (2016). „Utjecaj glazbe na razvoj i plastičnost mozga“. Sveučilište u Zagrebu. Dostupno na: <https://repozitorij.pmf.unizg.hr/islandora/object/pmf:2598> [Pristupljeno: 25. 8. 2025].
- Ritter, S. M. i Ferguson, S. (2017). „Happy creativity: Listening to happy music facilitates divergent thinking“. PLOS ONE, br. 9, str. 1–10. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0182210>

- Sloboda, J. (2005). „Exploring the Musical Mind: Cognition, Emotion, Ability, Function“. Oxford: Oxford University Press. Dostupno na: <https://books.google.hr/books?id=xNK6LTIW3D8C> [Pristupljeno: 24. 7. 2025].
- Sloboda, J. A. i O’neill, S. A. (2001). Emotions in everyday listening to music. *Music and emotion: Theory and research*, br. 8, str. 415–429. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/232567618_Emotions_in_everyday_listening_to_music [Pristupljeno: 8. 3. 2026].
- Sun, J. (2022). „Exploring the impact of music education on the psychological and academic outcomes of students: Mediating role of self-efficacy and self-esteem“. *Frontiers in Psychology*, br. 13, str. 1–13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.841204>
- Škojo, T. (2020). „Induciranje emocija glazbom s osvrtom na ulogu glazbene poduke“. *Nova prisutnost*, br. 1, str. 101–114. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/236021> [Pristupljeno: 24. 8. 2025].
- Šuran, F. (2013). „Glazba i mediji s posebnim osvrtom na film“. In *medias res: časopis filozofije medija*, br. 2, str. 124–146. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/clanak/169398> [Pristupljeno: 23. 7. 2025].
- Terzin-Laub, N. & Ivanec, D. (2012). „Mozartov efekt – provjera hipoteze o pobuđenosti“. *Suvremena psihologija*, br. 1, str. 5–21. Dostupno na: <https://core.ac.uk/download> [Pristupljeno: 20. 7. 2025].

Branimir FELGER & Ivana DAMJAN

THE INFLUENCE OF MUSIC IN TELEVISION NEWS OPENING THEMES ON YOUNG VIEWERS' VIEWING DECISIONS

The aim of this paper is to investigate whether the music in the opening credits of the central news programs of Croatian licensed television stations, Dnevnik HTV, Dnevnik Nova TV and RTL Danas, affects their ratings and to check whether the music in the credits attracts the viewer's attention and shapes their perception of the type, topic and content of the programs themselves before they even watch the entire program. A focus group method was used for this research, in which twelve journalism students participated. Their responses and opinions on the influence of music in the credits on their expectations of the news and the overall impression of the program were analyzed. The research results show that music significantly affects the perception of the seriousness, urgency and credibility of the news, as well as the emotional tone and content of the program. The paper also provides theoretical insight into the role of music in shaping the identity of news programs and attracting the attention of viewers.

Key words: *music, television news, opening credits, viewer perceptio*

Pregledni rad
UDK: 77.01:929Rihter G.

Lana ŠUSTER (Osijek)
Kineziološki fakultet Osijek
suslanater@gmail.com

**INTERDISKURZIVNA KONSTRUKCIJA KULTURNOG
PAMĆENJA U *ATLASU* GERHARDA RICHTERA
– od anomičnog arhiva do meta-forme**

Rad istražuje složene odnose između suvremene teorije diskurza, psihoanalitičke teorije sjećanja i vizualnih umjetnosti, s posebnim fokusom na ulogu fotografije u konstruiranju kulturnog pamćenja. Polazeći od teorijskih postavki interdiskurzivnosti (Anera Ryznar, Vladimir Biti), intertekstualnosti (Julia Kristeva, Roland Barthes) i citatnosti (Dubravka Oraić-Tolić), rad analizira monumentalni arhivski projekt *Atlas* njemačkog umjetnika Gerharda Richtera. Kroz komparativnu analizu, rad sučeljava Barthesovu fenomenologiju fotografije s Richterovom arhivskom praksom, koristeći koncepte „anomičnog arhiva“ Benjamina Buchloha, „meta-arhiva“ i „ekranskog sjećanja“ Davida Batea te „arhitekture interijera“ Cristine Deluchi. Rad pokazuje kako Richterov *Atlas* funkcionira kao interdiskurzivni prostor u kojem se privatno sjećanje i kolektivna povijest neprestano pregovaraju, dekonstruirajući mit o fotografiji kao objektivnom zrcalu stvarnosti i uspostavljajući ju kao aktivni mnemonički uređaj unutar traumatskog diskurza poslijeratne povijesti. Poseban naglasak stavljen je na prostornu dimenziju arhiva i njegovu sposobnost da kroz strukturu rešetke (grid) nivelira hijerarhije i preispituje ideološke narative.

Ključne riječi: *kulturna memorija, interdiskurzivnost, intertekstualnost, fotografija, Gerhard Richter, Atlas, anomični arhiv, prostornost*

1. UVOD: KRIZA PAMĆENJA I FOTOGRAFSKI DISKURZ

1.1. Fotografija kao mnemonička revolucija

Medij fotografije ostvaruje jedinstvenu sposobnost prenošenja različitih vrsta informacija, emocionalnih reakcija i društvenih vrijednosti, no njegova funkcija u suvremenoj kulturi nadilazi puko dokumentiranje stvarnosti. Od svog izuma sredinom 19. stoljeća, fotografija je, kako primjećuje povjesničar Jacques Le Goff, revolucionirala pamćenje: umnožila ga je, demokratizirala i dala mu preciznost i istinu kakva prije nije bila dostižna u vizualnom sjećanju (Le Goff, 1992). Fotografije nisu tek pasivni otisci prošlosti; one su prijenosnici ideologije, političkih poruka i ključni alati u stvaranju novih oblika umjetničkih i kulturnih praksi. U tom kontekstu, pojam interdiskurzivnosti omogućuje dublje razumijevanje načina na koji fotografija kombinira različite diskurse u jedinstveni značenjski kontekst, pružajući novu perspektivu prema društvenim i kulturnim fenomenima.

Koncept interdiskurzivnosti u mediju fotografije proizlazi iz šire teorije interdiskurzivnosti koja analizira međudjelovanje i utjecaj različitih diskursa – političkih, ideoloških, umjetničkih – u procesu stvaranja novih značenja. U mediju fotografije interdiskurzivnost omogućuje koheziju s drugim medijima te otvara nove mogućnosti za razumijevanje kulturne dinamike. Upravo se u tom procesu vizualne sinteze očituje mehanizam kojeg Vladimir Biti, tumačeći Althussera i Pêcheuxa, definira kao „tvorbu očevidnih istina“, truizama ili samorazumljivosti (Biti, 2000). Kada fotografija isprepliće estetske i ideološke elemente, ona ne prenosi samo informaciju, već aktivno formira „univerzalne značenjske matrice“ unutar kojih se diskurzne formacije preklapaju. Kroz taj postupak, fotografski medij manipulira percepcijom istine jer promatrača poziva da preuzme ulogu „univerzalnog subjekta“ – poziciju s koje se prikazani ideološki konstrukt ne čini kao jedna od mogućih interpretacija, već kao jedina logična i neupitna stvarnost. Takvo razumijevanje interdiskurzivnosti ključno je za analizu kulturnog pamćenja i teorije citatnosti kao važnih pojmova u teoriji kulture koji se bave načinom na koji se kulturne forme i ideje prenose, ali i nesvjesno usvajaju u društvu (Brkljačić i Prlenda, 2006). Kulturno pamćenje odnosi se na procese kroz koje se kolektivno pamćenje i kulturna baština prenose iz generacije u generaciju. To uključuje pohranjivanje i prenošenje informacija, običaja, ideja, vrijednosti i mitova koji su važni za društvo (Halbwachs, 1992).

1.2. Problem „istine“ društvenog sjećanja

Međutim, odnos fotografije i pamćenja nije jednoznačan, a entuzijazam oko fotografije kao savršenog čuvara prošlosti brzo je zamijenjen kritičkim skepticizmom. Siegfried Kracauer je još 1927. godine upozorio da poplava fotografija u ilustriranim časopisima ne služi kao pomoć pamćenju, već zapravo „briše brane sjećanja“ (Kracauer, 1998: 58). Prema Kracaueru, nikada prije neko razdoblje nije znalo tako malo o sebi, upravo zato što je bilo preplavljeno slikama koje su ga navodno dokumentirale.¹ U tom procesu akumulacije, svijet postaje „fotografabilna sadašnjost“, a povijesna dubina i sjećanje na smrt – koji su sastavni dio svake autentične mnemoničke slike – bivaju potisnuti površnom vječnošću snimke.

Slično tome, Michel Foucault u svom eseju o filmu i popularnom pamćenju tvrdi da su uspostavljeni brojni aparati (popularna književnost, školstvo, mediji) kako bi ometali tijek autentičnog popularnog pamćenja. Ljudima se ne pokazuje ono što su bili, već ono što se „moraju sjećati da su bili“ (Foucault, 1989: 91). U tom prostoru između nametnutog i autentičnog sjećanja, fotografija zauzima središnje mjesto kao instrument koji istovremeno čuva i iskrivljuje prošlost, funkcionirajući kao sredstvo „reprogramiranja“ kolektivne svijesti.² Fotografija, dakle, nije neutralan arhiv, već polje borbe u kojem se određuje što će biti sačuvano kao službena verzija povijesti, a što će biti osuđeno na zaborav.

Pierre Bourdieu (1965) dodatno razrađuje ovu problematiku u kontekstu privatnih arhiva, ističući da obiteljski album izražava „istinu društvenog sjećanja“, no ta je istina izrazito selektivna. Iz nje su sustavno isključene sve „partikularne avanture“ koje bi mogle narušiti koheziju grupe ili otkriti njezine unutarnje sukobe. Obiteljski album, dakle, funkcionira kao „najmanji zajednički nazivnik prošlosti“, pročišćen od trauma i tajni, čime postaje instrument

¹ Siegfried Kracauer u svom eseju „Fotografija“ (Die Photographie, 1927.) argumentira da povijesna memorija zadržava samo ono što je značenjski relevantno, dok fotografija bilježi neselektivno mnoštvo detalja („snježni nanos“ vizualnih informacija). Benjamin Buchloh ističe kako Kracauer vidi tu akumulaciju kao pokušaj protjerivanja sjećanja na smrt, gdje se svijet pretvara u vječnu sadašnjost lišenu povijesti (Buchloh, 1999: 117). David Bate dodatno pojašnjava da za Kracauera „poplava fotografija“ zapravo uništava potencijalnu svijest o ključnim crtama nekog razdoblja, umjesto da ih čuva (Bate, 2010: 250).

² David Bate (2010) analizira Foucaultov koncept u kontekstu „protetike sjećanja“. Pozivajući se na Foucaultov intervju „Film i popularno pamćenje“ (Film and Popular Memory, 1974.), Bate naglašava da institucije (uključujući arhive i medije) djeluju kao ideološki aparati koji opstruiraju protok popularnog sjećanja. Fotografija u tom smislu postaje alat kojim se društvu nameće konstruirana prošlost, zamjenjujući stvarna iskustva onim sjećanjima koja su politički ili društveno poželjna (Bate, 2010: 250).

društvene integracije i potvrde grupnog jedinstva.³ Upravo u tom procjepu između pročišćene „službene“ slike (bilo obiteljske ili državne) i potisnute traume, Gerhard Richter pronalazi prostor za svoju intervenciju. Njegov *Atlas* nastaje kao odgovor na specifičnu poslijeratnu „križu pamćenja“ u Njemačkoj, gdje je banalnost fotografije korištena kao „psihički oklop“ protiv povijesne odgovornosti.⁴ Richterov *Atlas* poslužit će stoga kao studija slučaja za analizu interdiskurzivnosti kao strategije otpora protiv takvih hegemoničnih oblika pamćenja, razotkrivajući mehanizme kojima fotografija istovremeno dokumentira i briše povijest.

2. TEORIJSKI OKVIR: OD TEKSTA DO DISKURZA

2.1. Interdiskurzivnost i identitetna navigacija

Kako bi se valjano analizirala uloga fotografije u kulturnom pamćenju, potrebno je posegnuti za teorijskim aparatom koji nadilazi tradicionalnu lingvističku stilistiku i ulazi u polje teorije diskurza. Anera Ryznar (2014) ističe nužnost preoblikovanja književne teorije u teoriju književnoga diskurza, pozivajući se na teze Marka Juvana. U tom novom okviru, stil se više ne promatra kao puki izbor autora iz jezičnog inventara (kao u „supermarketu jezika“), već kao „identitetna navigacija“. Prema Juvanu, stil je indeksni znak identiteta teksta koji upućuje na subjektivu istovjetnost, ali i na njegovu uključenost u druge diskurze (Juvan, 2011; Ryznar, 2014).⁵ Ovo je ključno

³ Pierre Bourdieu u studiji *Un art moyen* (1965) definira obiteljski album kao „spomenik prošlom jedinstvu“. Prema Bourdieuu, funkcija obiteljske fotografije nije umjetnička potraga za izgubljenim vremenom, već sociološki ritual potvrđivanja pripadnosti. Jacques Le Goff, komentirajući Bourdieua, primjećuje da je takav arhiv umirujući i „pristojan“ upravo zato što iz sebe isključuje sve što je individualno, tajnovito ili problematično, svodeći prošlost na niz konvencionalnih i ceremonijalnih trenutaka (Le Goff, 1992: 89; Bate, 2010: 247).

⁴ Benjamin Buchloh (1999) tvrdi da Richterov *Atlas* proizlazi iz specifičnog povijesnog trenutka u kojem su se fotografska masovna kultura i poslijeratna njemačka represija povijesti (nacizma) spojile. Buchloh koristi termin „psihički oklop“ (psychic armor) ili anestezija kako bi opisao funkciju banalnih fotografija u tom razdoblju – one su služile kao štiti protiv traumatičnog povijesnog uvida. Richterov *Atlas* preuzima tu banalnost, ali je kroz akumulaciju i jukstapoziciju pretvara u kritički alat koji razotkriva upravo tu nemogućnost autentičnog sjećanja (Buchloh, 1999: 141, 144).

⁵ Anera Ryznar (2014) u svojoj raspravi o stilistici diskurza detaljno razrađuje koncept stila kao „identitetne navigacije“. Pozivajući se na Marka Juvana, ona ističe da stil nije samo estetski izbor, već ideološki indeks koji pozicionira tekst (u ovom slučaju fotografiju) unutar mreže postojećih društvenih diskursa. Interdiskurzivnost se, prema Ryznar, razlikuje od intertekstualnosti time što ne citira samo konkretne tekstove, već cijele diskurzne formacije, stvarajući polifoniju glasova i značenja (Ryznar, 2014: 63). Ovaj koncept je ključan za razumijevanje Richterovog *Atlasa*, koji ne citira samo pojedinačne

za razumijevanje fotografskog diskurza. Fotografija, poput književnog teksta, nikada nije nevina. Ona je uvijek premrežena diskursima moći, povijesti i ideologije. Interdiskurzivnost se, stoga, ne odnosi samo na stilsku figuru, već na „konfiguraciju diskurzivnih konvencija koje sudjeluju u proizvodnji teksta“ (Fairclough, prema Ryznar, 2014). U fotografiji se to očituje kroz preuzimanje i rekontekstualizaciju vizualnih kodova – od reklama i novinskih isječaka do privatnih snimaka – čime slika postaje polje na kojem se sudaraju različite društvene sfere. Ryznar ističe da interdiskurzivnost u širem smislu predstavlja opće obilježje polja diskurza koje upućuje na njegovu pretopljenost i raznorodnost, dok u užem smislu označava postupak spajanja različitih diskurzivnih matrica. U Richterovom slučaju, kako ćemo vidjeti, interdiskurzivnost postaje „metajezikna strategija“ kojom se propituje opravdanost i utemeljenost vizualnih jezika.

2.2. Psihoanaliza pamćenja

David Bate (2010) uvodi psihoanalitičku dimenziju u razumijevanje fotografskog pamćenja, pozivajući se na Freudov tekst o „mističnoj pločici za pisanje“ (Wunderblock). Freud razlikuje „prirodno pamćenje“ (ljudsku sposobnost prisjećanja) i „umjetno pamćenje“ (tehničke uređaje izumljene kao potporu). Svi pomoćni aparati koje su ljudi izumili, poput naočala, teleskopa ili fotoaparata, građeni su prema modelu samih osjetilnih organa (Freud, 1925, prema Bate, 2010: 244). U tom smislu, fotografija funkcionira kao „materijalizirani dio mnemoničkog aparata“ koji nosimo sa sobom, svojevrsna „proteza iznutra“ koja, kako upozorava Jacques Derrida u Arhivskoj groznici, mijenja samu strukturu psihičkog aparata jer arhiviranje nije pasivno pohranjivanje, već aktivno strukturiranje budućeg sjećanja (Derrida, 1996: 19; Bate, 2010: 248).

Međutim, novija psihoanalitička čitanja, poput onog Juliene Alliota (2025), upućuju na to da se Freudovo shvaćanje pamćenja ne zaustavlja na jednostavnoj pohrani, već podrazumijeva složen proces „stratifikacije“ ili slojevitosti zapisa. Pozivajući se na Freudovo pismo Wilhelmu Fliessu iz 1896., Alliot ističe da pamćenje nije prisutno jednokratno, već se „polaze u različitim vrstama indikacija“ i podliježe višestrukim „retranskripcijama“ (Alliot, 2025).⁶ U kontekstu Richtera *Atlasa*, ovo je ključno: fotografije nisu fiksni

fotografije, već cijele diskurze (npr. diskurz obiteljske fotografije, diskurz medijske reportaže, diskurz pornografije).

⁶ Julien Alliot (2025) detaljno analizira Freudovo Pismo 52 (upućeno Wilhelmu Fliessu 6. prosinca 1896.), u kojem Freud iznosi revolucionarnu tezu da se pamćenje sastoji od niza „retranskripcija“. Freud razlikuje: 1) Wahrnehmungen (W) – neurone u kojima percepcija nastaje, ali ne ostavlja trag; 2) Wahrnehmungszeichen (Wz) – prvu registraciju percepcije, nesvjesnu i organiziranu prema asocijacijama simultanosti; 3) Unbewusstsein (Ub) – kon-

zapisi prošlosti, već materijalni tragovi koji se, poput Freudovih Wahrnehmungszeichen (znakova percepcije), neprestano premještaju iz jednog sustava u drugi – iz privatnog albuma u javni arhiv, iz novinskog isječka u umjetničku instalaciju. Richterov postupak arhiviranja time postaje ekvivalent psihičkog rada prerade (Durcharbeitung), gdje se sirovi vizualni podražaji naknadno upisuju u simbolički poredak.

Michel Thys (2025) dodatno usložnjava ovu vremensku dimenziju uvodeći koncept „posteriornosti“ (posteriority). Nasuprot linearnom shvaćanju povijesti gdje prošlost uzrokuje sadašnjost („historicizacija“), Thys argumentira da u psihoanalitičkom procesu – a time i u umjetničkom radu s arhivom – „sadašnjost boji prošlost“. Nova iskustva u sadašnjosti (Richterov čin odabira i jukstapozicije slika) retroaktivno pridaju značenje prošlim događajima koji u trenutku kada su se dogodili nisu bili u potpunosti integrirani ili simbolizirani.⁷ Richterov *Atlas* stoga ne rekonstruira prošlost kakva je bila, već kroz koncept „naknadnosti“ (Nachträglichkeit) proizvodi prošlost koja postaje vidljiva tek kroz prizmu sadašnje traume ili spoznaje. Fotografija u *Atlasu* prestaje biti dokument i postaje aktivni agens koji, kako navodi Thys, „pretvara povratak neprošlog u proizvodnju prošlosti“ (Thys, 2025: 233).

Bate (2010) nadalje upozorava na paradoks inherentan ovom procesu: dok čuva prošlost, fotografija istovremeno omogućuje njezino zaboravljanje ili iskrivljavanje kroz mehanizam „ekranskog sjećanja“ (screen memories).⁸

ceptualna sjećanja dostupna nesvjesnom; i 4) Vorbewusstsein (Vb) – predsvjesno, povezano s verbalnim predstavama. Richterov *Atlas* može se promatrati kao materijalizacija ovog modela, gdje se slike neprestano premještaju iz razine sirove percepcije (Wz) u razinu verbaliziranog i društvenog značenja (Vb), pri čemu sam proces montaže čini vidljivim te „šavove“ između različitih razina registracije (Alliot, 2025; Freud, 1966).

⁷ Michel Thys (2025) u svom pregledu psihoanalitičkih pristupa vremenu definira „poziciju posteriornosti“ kao onu u kojoj „sadašnjost boji prošlost“. Ovo se oslanja na Freudov koncept Nachträglichkeit (naknadno djelovanje), prema kojem traumatski događaj dobiva svoje traumatsko značenje tek naknadno, kroz drugo iskustvo koje ga reaktivira. U kontekstu *Atlasa*, to znači da slike iz nacističkih logora ili slike terorista RAF-a (koje Richter uključuje godinama nakon događaja) nisu puki dokumenti prošlosti, već „stvaraju prošlost“ u sadašnjem trenutku gledanja, dajući joj značenje koje u trenutku nastanka možda nije bilo simbolizirano na isti način. Thys naglašava da u ovoj poziciji „prošlost više nije shvaćena kao već postojeći entitet koji se ponavlja (...) već postaje nešto što se stvara u seansi“ – ili u ovom slučaju, u prostoru izložbe (Thys, 2025: 232–233).

⁸ Freudov koncept Deckerinnerung (ekransko sjećanje) s fotografijom, tvrdeći da fotografija, baš kao i sjećanje iz djetinjstva, može funkcionirati kao „prazna ljuštura“ (empty shell). Freud koristi analogiju s rakom samcem koji nastanjuje praznu školjku: banalna sjećanja (ili fotografije) opstaju jer služe kao spremnici za potisnute, afektivno snažne sadržaje. U Richterovom *Atlasu*, mnoštvo banalnih pejzaža i obiteljskih fotografija može se tumačiti kao golema mreža „ekranskih sjećanja“ koja štite kolektivnu svijest od provale traumatskog realnog (npr. holokausta), koje se tek sporadično probija kroz pukotine arhiva (Bate, 2010: 253; Freud, 1960).

Freud definira ekranska sjećanja kao ona iz djetinjstva koja su sačuvala nešto ravnodušno i nevažno, dok su važni i afektivni dojmovi potisnuti. Fotografija često preuzima tu funkciju – ona postaje „prazna ljuštura“ (empty shell) u koju se upisuju naknadna značenja, maskirajući potisnute traume (Bate, 2010: 253). Upravo ova dinamika između zabilježenog i potisnutog ključna je za razumijevanje Richterova *Atlasa*, koji obiluje naizgled banalnim slikama (obiteljski portreti, pejzaži) koje, prema Alliotovom tumačenju Lacana, funkcioniraju unutar „simboličkog poretka“ koji subjektu nameće određena mjesta, ali ga istovremeno štiti od izravnog susreta sa „stvarnim“ traume (Alliot, 2025). Richterove slike stoga nisu samo prozori u povijest, već vizualne prepreke koje istovremeno pokazuju i skrivaju, potvrđujući Freudovu tezu da „histerici pate od reminiscencija“ – izravnih, neprerađenih sjećanja koja se moraju pretvoriti u narativ (ili u Richterovom slučaju, u arhivsku rešetku) kako bi postala podnošljiva.

2.3. Citatnost i intertekstualnost

U uskoj vezi s interdiskurzivnošću stoje pojmovi citatnosti i intertekstualnosti, koji čine temelj razumijevanja načina na koji se kulturni sadržaji prenose i reinterpetiraju. Pojam citatnosti, kako ga sustavno razrađuje teoretičarka Dubravka Oraić-Tolić u svojoj studiji *Teorija citatnosti* (1990), predstavlja „eksplicitnu intertekstualnost“. Riječ „citat“ izvedena je od pridjevske osnove i sufiksa -ost za tvorbu apstraktnih imenica, a nastala je iz potrebe da se izrazi svojstvo umjetničke strukture građene na načelu citiranja (Oraić-Tolić, 1990: 9). Dok je intertekstualnost, termin koji uvodi Julia Kristeva 1966. godine, širi pojam koji obilježava odnos teksta kao mreže znakovnih sustava sa sustavima označiteljskih praksi njegove kulture, citatnost se odnosi na specifičnu, vidljivu i osviještenu vezu između tekstova.⁹

U kontekstu fotografije i vizualnih umjetnosti, citatnost se manifestira kroz vizualno „crtanje stvarnosti“ koje postaje eksplicitno pamćenje kulture. Fotografija citira prošle trenutke, stilove i druge medije, čime se upisuje u širi tekst kulture. Oraić-Tolić (2019) u svojoj novijoj studiji *Citatnost u književnosti, umjetnosti i kulturi* nudi preciznu tipologiju citatnosti koja je iznimno

⁹ Dubravka Oraić-Tolić (1990) definira citatnost kao „eksplicitnu intertekstualnost“. Dok intertekstualnost (pojam Julije Kristeve) podrazumijeva opću, često anonimnu i nesvjesnu premreženost svakog teksta drugim tekstovima („mozaik citata“), citatnost podrazumijeva signaliziranu, autorski intencionalnu i prepoznatljivu prisutnost tuđeg teksta u vlastitom. U tom smislu, citat je „tekst u tekstu“, a citatnost svojstvo strukture koja se gradi na takvom preuzimanju. Za Richtera je to ključno jer on svjesno preuzima (citira) banalne fotografije, ne skrivajući njihovo podrijetlo, već ga naglašavajući okvirom i postavom (Oraić-Tolić, 1990: 9–16).

primjenjiva na analizu Richtera *Atlasa*. Ona razlikuje dva osnovna tipa citatnosti s obzirom na funkciju: „ilustrativnu“ i „iluminativnu“ citatnost.¹⁰ Ilustrativna citatnost služi potvrđivanju tradicije i kontinuiteta, dok iluminativna citatnost – karakteristična za avangardu i postmodernizam – kreativno preosmišljava, parodira ili dekonstruira citirani materijal. Richterov *Atlas*, koji jukstaponira banalne obiteljske fotografije s medijskim slikama nasilja, prelazi iz puke ilustracije u sferu iluminativne citatnosti, gdje citat postaje sredstvo kritičke refleksije o nemogućnosti linearnog povijesnog narativa.

Nadalje, Oraić-Tolić uvodi koncept „kategorijalnog citatnog trokuta“ koji se sastoji od tri člana: vlastitoga teksta (teksta koji citira), tuđega teksta (citata) i referenta (izvantekstualne zbilje na koju se odnosi).¹¹ U Richterovom slučaju, ovaj trokut postaje složeniji. Njegova fotografija (vlastiti tekst) citira medijsku sliku ili amatersku snimku (tuđi tekst), ali referent (povijesna zbilja, npr. holokaust ili obiteljski život) postaje neuhvatljiv, „zamućen“ samim postupkom citiranja. Time se potvrđuje Barthesova teza da sav obujam društvene dimenzije teksta nije pitanje podrijetla, već diseminacije (Barthes, 2003). Svaka fotografija u *Atlasu* je intertekst jer se u njoj nalaze elementi prijašnjih slika i okolišne kulture, no Richterova specifična upotreba citatnosti naglašava da citat nije samo posuđivanje, već aktivna transformacija značenja. Citatnost tako postaje, kako zaključuje Oraić-Tolić, „iluminativna“ jer ne samo da čuva kulturu od zaborava, već je i kreativno osvaja, pokazujući da ni jedan tekst (ili slika) nije otok, već dio beskrajnog intertekstualnog i interdiskurzivnog dijaloga.

¹⁰ U svojoj studiji iz 2019. godine, Oraić-Tolić razrađuje tipologiju citatnosti s obzirom na odnos prema tradiciji. „Ilustrativna citatnost“ je konzervativna; ona poštuje autoritet citiranog teksta i služi očuvanju kulturnog kanona (npr. renesansa prema antici). Nasuprot tome, „iluminativna citatnost“ je kreativna, subverzivna i često nihilistična prema tradiciji; ona citira da bi preispitala, parodirala ili dekonstruirala (npr. avangarda i postmodernizam). Richterov *Atlas* pripada iluminativnom tipu jer ne „štije“ citirane fotografije kao svetinje, već ih koristi kao građu za novu, kritičku konstrukciju pamćenja (Oraić-Tolić, 2019: 208–209).

¹¹ Oraić-Tolić (1990) modelira citatnost kroz trokut koji čine: 1. Vlastiti tekst (C – citatno polje), 2. Tuđi tekst (T – citat) i 3. Referent (R – zbilja). U klasičnoj komunikaciji pretpostavlja se da T vjerodostojno referira na R. Međutim, u modernoj i postmodernoj umjetnosti (pa tako i kod Richtera), taj odnos se destabilizira. Citat (fotografija u *Atlasu*) često gubi izravnu vezu s referentom (stvarnim događajem) i postaje autoreferencijalan znak ili „simulakrum“, čime se naglašava da je naše znanje o prošlosti posredovano medijima, a ne izravno (Oraić-Tolić, 1990: 15).

3. RICHTEROV *ATLAS*: ANOMIČNI ARHIV I META-FORMA

3.1. Geneza i struktura *Atlasa*

Gerhard Richter, jedan od najznačajnijih suvremenih njemačkih umjetnika, započeo je svoj monumentalni projekt *Atlas* ranih 1960-ih godina. Nakon bijega iz Istočne u Zapadnu Njemačku 1961., Richter je počeo prikupljati fotografije, skice i isječke iz novina koji su mu služili kao predlošci za slike. Ono što je počelo kao „želja za stvaranjem reda“ i „praćenjem stvari“ jer „kutije pune fotografija i skica opterećuju“ (Richter, prema Burnett, n. d.), preraslo je u enciklopedijski i djelomično taksonomski projekt koji danas broji više od 800 panela i tisuće fotografija.¹²

Atlas sadrži sve, od banalnih obiteljskih prizora i amaterskih snimaka ljetovanja, preko novinskih isječaka o ubojstvima i političkim događajima, do skica za slike i apstraktnih studija boja. Richter je te fragmente sustavno kolažirao na standardizirane listove kartona, stvarajući vizualnu rešetku (grid) koja je postala standardni format cijelog opusa. No, unatoč prividnom redu, *Atlas* je prožet napetošću. On je istovremeno linearan i cikličan, uređen i labirintski. David Burnett primjećuje da je *Atlas* „fuzija osobnog sjećanja i biografije“, široka incidentalna povijest javnih događaja i specifičnih misli koja bi bila kaos da ne postoji stabilizirajuća konvencija rešetke (Burnett, n. d.).

3.2. Koncept „anomičnog arhiva“

Prema Buchlohu Richterov pristup arhiviranju odstupa od klasičnih muzeoloških praksi koje teže klasifikaciji i hijerarhiji. Benjamin Buchloh (1999) definira Richterov *Atlas* kao „anomični arhiv“ (the anomic archive). Pojam anomalije, preuzet iz sociologije, označava stanje bezakonja ili nedostataka normi. U kontekstu *Atlasa*, to znači da Richter odbija uspostaviti ideološki ili hijerarhijski poredak među slikama. U *Atlasu* se nalaze slike holokausta pored banalnih obiteljskih fotografija i pornografskih isječaka, idilični pejzaži pored fotografija terorista RAF-a (iz ciklusa Baader-Meinhof).¹³ Buchloh tvr-

¹² David Burnett (n. d.) u svom eseju o Richterovom *Atlasu* naglašava psihološku motivaciju iza stvaranja arhiva. Richterova potreba za stvaranjem reda iz kaosa kutija punih fotografija nije samo estetska, već i egzistencijalna. Burnett ističe da *Atlas* funkcionira kao „fuzija osobnog sjećanja i biografije“, ali i kao „široka incidentalna povijest javnih događaja“. Grid ili rešetka koju Richter koristi služi kao stabilizirajuća konvencija koja sprječava da se ta masa slika pretvori u potpuni kaos, omogućujući istovremeno linearno i ciklično čitanje povijesti.

¹³ Benjamin Buchloh (1999) uvodi termin „anomični arhiv“ kako bi opisao radikalnu novost Richterovog pristupa. Za razliku od Warburgova Mnemosyne *Atlasa*, koji je težio uspo-

di da Richter kroz formu „rešetke“ izjednačava privatno i javno, trivijalno i tragično, čime dekonstruira mit o linearnoj povijesti i odupire se ideološkoj dominaciji koja karakterizira klasične arhive. Ilustrativan primjer takvog postupka vidljiv je na ranim pločama *Atlasa*, gdje Richter unutar stroge forme rešetke kolažira banalne obiteljske prizore, stvarajući privid reda nad kaosom sjećanja (vidi Sliku 1).

Slika 1. Gerhard Richter, *Atlas Sheet 2* (1962–1966). Primjer kolažiranja obiteljskih fotografija / Figure 1. Gerhard Richter, *Atlas Sheet 2* (1962–1966). An example of collaging family photographs (Izvor/Source: QAGOMA)

Taj „avangardistički skepticizam“ prema fotografiji kao instrumentu istine (Buchloh, 1999) proizlazi iz specifičnog povijesnog trenutka poslijeratne Njemačke, obilježenog kolektivnom amnezijom i potiskivanjem nacističke prošlosti. Buchloh uspoređuje Richterov *Atlas* s Mnemosyne *Atlasom* Abyja Warburga iz 1920-ih. Dok je Warburg pokušavao rekonstruirati kontinuitet zapadne kulture i „patos formula“ od antike do renesanse, Richterov *Atlas*

stavljanju humanističkog kontinuiteta europske kulture kroz „patos formule“, Richterov *Atlas* svjedoči o diskontinuitetu i traumi. „Anomija“ ovdje označava nedostatak zakona ili reda; Richter odbija hijerarhizirati slike, postavljajući slike holokausta uz pornografiju ili obiteljske portrete. Time, prema Buchlohu, Richter dekonstruira ideološke narative koji pokušavaju nametnuti jedan „ispravan“ pogled na povijest, pokazujući umjesto toga banalnost zla i nemogućnost potpunog sjećanja (Buchloh, 1999: 118–124).

svjedoči o nemogućnosti takvog kontinuiteta nakon traume Drugog svjetskog rata. Richterov arhiv ne slavi sjećanje, već dokumentira njegov raspad i nemogućnost adekvatne reprezentacije povijesti. Fotografije u *Atlasu* često prikazuju ono što je Buchloh nazvao „povijesnom i ideološkom anomijom“. Richter se ne bavi samo sadržajem slika, već i njihovom materijalnošću i statusom kao medijskih objekata. Uključivanjem izrezaka iz novina i časopisa, Richter uvodi diskurz masovne kulture u prostor umjetnosti, čime dodatno naglašava interdiskurzivnu prirodu svog projekta. On time pokazuje kako se kolektivno sjećanje formira (i deformira) kroz medijske slike, potvrđujući Kracauerovu tezu o fotografiji koja zamjenjuje stvarnost.

3.3. Trauma i zamućenje: slikarska intervencija

Odnos fotografije i slikarstva u Richterovom radu ključan je za razumijevanje njegove mnemoničke strategije. Charles Haxthausen (2002) analizira Richterove „foto-slike“ (slike nastale prema fotografijama) i ističe tehniku „zamućivanja“ (blur) kao središnji postupak. Zamućivanje, paradoksalno, čini sliku „fotografskijom“ jer briše tragove kista i fature, ali istovremeno briše i specifičnost motiva, pretvarajući sliku u opće mjesto sjećanja.

Haxthausen navodi primjer slika *Eight Student Nurses* (1966), temeljenih na fotografijama žrtava serijskog ubojice Richarda Specka. Richter koristi banalnost konvencionalnih fotografija tih žena kako bi, kroz zamućenje, postigao visok emocionalni naboj i čin žalovanja. Slično tome, u ciklusu 18. Oktober 1977 (1988), koji prikazuje smrt članova frakcije Crvene armije (RAF), Richter koristi „temu smrti“ kako bi povijesne događaje izvukao iz specifičnosti političkog trenutka i premjestio ih u sferu transfiguracije i muzealizacije (Haxthausen, 2002).¹⁴

Zamućenje funkcionira kao vizualna metafora za nemogućnost potpunog sjećanja. Ono sugerira da fotografija, iako obećava vjernost i istinu, zapravo uvijek nudi samo fragmentiranu i neuhvatljivu verziju prošlosti. Richter ne koristi fotografiju da bi potvrdio povijesne narative, već da bi ukazao na rupe u sjećanju.

¹⁴ Charles Haxthausen (2002) analizira Richterovu tehniku „zamućivanja“ (blur) kao ključni element njegove intermedijalne strategije. Zamućivanje paradoksalno čini sliku „fotografskijom“ jer briše tragove slikareva kista (fakturu), ali istovremeno briše i specifičnost samog motiva, pretvarajući sliku u opće mjesto sjećanja. Haxthausen posebno ističe ciklus 18. Oktober 1977 (o grupi Baader-Meinhof), gdje zamućenje služi kao sredstvo „transfiguracije i muzealizacije“ terora, stvarajući distancu koja omogućuje žalovanje, ali sprječava fetišizaciju nasilja ili političku propagandu (Haxthausen, 2002: 384).

4. PROSTORNOST I REPREZENTACIJA: *ATLAS* KAO ARHITEKTONSKI INTERIJER

4.1. Arhitektura izlaganja i tjelesno iskustvo

Jedan od često zanemarenih aspekata *Atlasa* jest njegova prostorna dimenzija. Cristina Deluchi (2021) argumentira da *Atlas* ne treba promatrati samo kao dvodimenzionalni arhiv ili knjigu, već kao „arhitektonski interijer“. Način na koji je *Atlas* izložen – kao paneli koji formiraju zidove, sobe i nizove prostora – konstruira specifičan prostor reprezentacije. Deluchi identificira nekoliko tipologija izlaganja *Atlasa* koje mijenjaju percepciju djela: „Zid“ (The Wall), „Soba“ (The Room) i „Niz soba“ (Series of Rooms).¹⁵

Na izložbi u Musée d'Art Moderne de la Ville de Paris (1993), *Atlas* je postavljen kao neprekinuta traka, nalik tapeti, eliminirajući hijerarhiju pojedinačnih slika i stvarajući panoramski efekt koji je poticao gledanje „u prolazu“ (Deluchi, 2021). U Walker Art Centeru (1992), *Atlas* je formirao vlastitu sobu, stvarajući napetost između potpunog uranjanja i nemogućnosti sagledavanja cjeline. Gledatelj je bio okružen slikama, ali ih nije mogao sve vidjeti odjednom. Ova prostorna analiza potvrđuje da *Atlas* nije statičan objekt, već „događaj“. Richterove fotografije stvaraju okruženje, „arhitekturu“ (kako to naziva Giuliana Bruno), koja gledatelja fizički uvlači u mrežu značenja. Posebnu ulogu u toj prostornoj organizaciji imaju serije pejzaža koje u muzejskom postavu često funkcioniraju kao fiktivni prozori u drugi prostor, dodatno naglašavajući arhitektonsku dimenziju arhiva (vidi Sliku 2).

¹⁵ Cristina Deluchi (2021) donosi novu perspektivu promatrajući *Atlas* ne samo kao zbirku slika, već kao „arhitektonski interijer“. Analizirajući različite postavbe izložbi (npr. u MAM Paris ili Walker Art Centeru), Deluchi pokazuje kako *Atlas* svojim volumenom i rasporedom stvara zidove, sobe i prolaze. To nije pasivno gledanje slika, već fizičko kretanje kroz prostor memorije. *Atlas* postaje „događaj“ ili „arhitektura“ (pojam Giuliane Bruno) koja gledatelja okružuje i dezorijentira, prisiljavajući ga da se kreće između detalja (pojedinačne fotografije) i cjeline (rešetke), nikada ne dopuštajući potpunu kontrolu nad viđenim (Deluchi, 2021: 216).

Slika 2. Gerhard Richter, *Atlas Sheet 4* (1962–1966). Serija pejzaža koja u postavu funkcionira kao „prozor“ u drugi prostor / Figure 2. Gerhard Richter, *Atlas Sheet 4* (1962–1966). A series of landscapes acting as a „window“ into another space in the exhibition setup (Izvor/Source: QAGOMA)

Bijeli zidovi muzeja postaju sastavni dio djela, oblikujući materijalne i nematerijalne veze između subjekta i prostora. Povezujući Buchlohovu ideju anomičnog arhiva s Deluchinom analizom prostora, možemo zaključiti da Richterov *Atlas* funkcionira kao prostorna intervencija koja destabilizira gledatelja. Nemogućnost da se *Atlas* sagleda u cjelini (zbog njegova golemog opsega i rasporeda) zrcali nemogućnost potpunog obuhvaćanja povijesti. Gledatelj se kreće između detalja (pojedinačne fotografije) i cjeline (rešetke), nikada ne dosežući točku sinteze.

To potvrđuje tezu Davida Batea da fotografija nije pogled na povijest, već „mnemonički uređaj“ na kojem se povijesna reprezentacija može konstruirati (Bate, 2010). Richterov *Atlas* je meta-arhiv jer ima moć upijanja drugih vizualnih uređaja (novinskih fotografija, reklama, amaterskih snimaka) i njihove rekontekstualizacije unutar novog, umjetnički stvorenog prostora.

5. SINTEZA: META-ARHIV I IDENTITETNA NAVIGACIJA

5.1. Fotografija između privatnog i javnog

Richterov *Atlas* briše granice između privatnog i javnog sjećanja. Uključivanjem fotografija svoje kćeri Betty ili supruge Sabine pored slika koncentracijskih logora, Richter sugerira da se osobni identitet ne može odvojiti od kolektivne traume. Bate (2010) ističe da obiteljski albumi obično isključuju „partikularne avanture“ u korist „najmanjeg zajedničkog nazivnika prošlosti“. Richter čini suprotno: on u „obiteljski album“ *Atlasa* unosi upravo ono što se obično potiskuje – nasilje, smrt i banalnost zla.

Interdiskurzivnost se ovdje očituje kao sudar diskursa intimnosti i diskursa povijesti. Fotografija preuzima ulogu „identitetne navigacije“ (Juvan), gdje subjekt (Richter, ali i promatrač) mora pronaći svoju poziciju unutar preklapajućih narativa. Stil *Atlasa* – njegova prividna objektivnost i repetitivnost – postaje indeks ideologije koja odbija patetiku, ali inzistira na pamćenju. Richterova praksa potvrđuje tezu Jacquesa Derride iz djela *Arhivska groznica* da arhiviranje nije pitanje prošlosti, već pitanje budućnosti i odgovora na nju (Derrida i Prenowitz, 1995). Slijedom provedene analize, odnose između teorijskih postavki interdiskurzivnosti i Richterove umjetničke prakse moguće je sistematizirati u tablici koja potvrđuje tezu o *Atlasu* kao aktivnom konstrukturu kulturnog pamćenja (vidi Tablicu 1).

Teorijski koncept	Definicija i funkcija (izvori)	Realizacija u <i>Atlasu</i> Gerarda Richtera
Interdiskurzivnost	Povezivanje različitih diskurzivnih tipova (političkih, privatnih, medijskih) u novi kontekst; tvorba „očevidnih istina“ i identitetna navigacija (Biti, Ryznar)	Sudar diskursa: Jukstapozicija banalnih obiteljskih fotografija (privatni diskurs) s novinskim isječcima holokausta ili terorizma RAF-a (javni/politički diskurs) unutar iste „rešetke“

Intertekstualnost / citatnost	Tekst/slika kao mreža citata; preuzimanje elemenata kulture. Razlika između „ilustrativnog“ (čuvanje tradicije) i „iluminativnog“ (kreativno preosmišljanje) citiranja (Oraić-Tolić, Kristeva)	Vizualni citat: <i>Atlas</i> kao „meta-arhiv“ koji citira postojeće medijske slike (reklame, pornografiju, pejzaže). Richter prelazi u sferu „iluminativne citatnosti“ jer ne ilustrira povijest, već dekonstruira način na koji je ona medijski posredovana
Arhiv i anomija	Klasični arhiv teži redu i hijerarhiji. „Anomični arhiv“ označava gubitak normi i odbijanje ideološkog poretka (Buchloh, Derrida)	Struktura rešetke (Grid): Niveliranje hijerarhije – slike žrtava i slike pejzaža imaju jednak tretman. Otpor linearnoj povijesti i ideološkoj dominaciji kroz formu koja naglašava diskontinuitet i traumu
Kulturno pamćenje i ekransko sjećanje	Fotografija kao „proteza“ sjećanja koja može potisnuti stvarnu traumu („ekransko sjećanje“). Pamćenje kao rekonstrukcija prošlosti iz sadašnjosti (Freud, Bate, Halbwachs)	Zamućenje (Blur) i Banalnost: Korištenje banalnih motiva kao „praznih ljuštura“ koje skrivaju traumu (ekransko sjećanje). Tehnika zamućenja briše specifičnost i pretvara sliku u opće mjesto sjećanja, istovremeno ukazujući na nemogućnost potpunog sjećanja
Prostornost	Arhiv kao „arhitektonski interijer“ ili „arhitektura“; prostor reprezentacije koji oblikuje tjelesno iskustvo promatrača (Deluchi, Bruno)	<i>Atlas</i> kao događaj: Izlaganje panela kao zidova, soba ili nizova koji fizički okružuju promatrača, onemogućujući pasivno gledanje i prisiljavajući na kretanje kroz „arhitekturu memorije“

Tablica 1. Sinteza teorijskih koncepata i njihova realizacija u Richterovom *Atlasu* / Table 1. Synthesis of theoretical concepts and their realization in Richter's *Atlas*

5.2. Ekransko sjećanje i banalnost

Vraćajući se psihoanalitičkom diskurzu koji je ključan za razumijevanje odnosa fotografije i traume, nužno je uvesti koncept „ekranskog sjećanja“ (screen memory ili Deckerinnerung) kako ga u kontekstu fotografske teorije tumači David Bate. Pozivajući se na Freuda, Bate objašnjava da sjećanja iz djetinjstva često čuvaju ono što je ravnodušno i nevažno kako bi potisnula ono što je afektivno snažno i traumatično. U tom procesu, banalna slika preuzima funkciju „prazne ljuštore“ (empty shell) – ona postaje mjesto pohrane koje na površini nudi umirujući, običan prizor, dok u svojoj dubini skriva potisnuti, uznemirujući sadržaj (Bate, 2010).¹⁶

Primijenimo li Bateovu tezu na Richterov *Atlas*, postaje jasno da tisuće „banalnih“ fotografija – amaterski snimci ljetovanja, nasmijana lica, turistički pejzaži i reklame – ne služe samo kao dokumentacija svakodnevice, već funkcioniraju kao kolektivna ekranska sjećanja. Ona djeluju kao vizualni štit ili „psihički oklop“, kako to naziva Benjamin Buchloh, kojim se poslijeratno njemačko društvo branilo od povijesnog uvida u zločine nacizma (Buchloh, 1999). Richterova opsesivna akumulacija ovih slika u prvim panelima *Atlasa* simulira taj proces kolektivne represije: gomilanje vizualnog šuma kako bi se utišala povijesna tišina. Za razliku od Warburgova Mnemosyne *Atlasa*, koji je tražio kontinuitet u „formulama patosa“ (Pathosformeln) zapadne civilizacije, Richterov *Atlas* kroz banalnost svjedoči o diskontinuitetu i nemogućnosti adekvatne reakcije na povijest.¹⁷

Bate naglašava da fotografija, kao „umjetna memorija“ i proteza, ima

¹⁶ David Bate (2010) u svojoj analizi fotografije kao mnemoničkog uređaja koristi Freudov koncept Deckerinnerung (ekransko sjećanje) kako bi objasnio paradoksalnu prirodu fotografskih arhiva. Bate ističe da fotografija, baš kao i sjećanje iz djetinjstva, može funkcionirati kao „prazna ljuštura“ (empty shell) – termin koji Freud koristi za bajke koje postaju omiljene jer skrivaju dublje značenje. U tom smislu, fotografija ne čuva prošlost kakva je bila, već nudi zamjensku sliku koja omogućuje zaboravljanje traumatičnog događaja premještanjem fokusa na sporedni, banalni detalj (Bate, 2010: 252–253).

¹⁷ Benjamin Buchloh (1999) tvrdi da Richterova upotreba banalnih motiva (poput reklama, obiteljskih snimaka i turističkih pejzaža) u ranim dijelovima *Atlasa* nije samo estetski odgovor na Pop Art, već manifestacija specifičnog zapadnonjemačkog poslijeratnog stanja. Buchloh to naziva „kolektivnim nedostatkom afekta“ i „psihičkim oklopom“ (psychic armor) ili anestezijom. Banalnost svakodnevice i potrošačke kulture u *Atlasu* služi kao zaštitni mehanizam kojim se blokira povijesno sjećanje na katastrofu Drugog svjetskog rata i holokausta, stvarajući privid normalnosti kroz akumulaciju „nevinih“ slika (Buchloh, 1999: 141).

paradoksalan učinak: ona čuva prošlost, ali istovremeno omogućuje njezino zaboravljanje kroz proces zamjene stvarnog iskustva fiksiranom slikom (Bate, 2010). U *Atlasu*, ta se zamjena manifestira kroz jukstapoziciju privatnog i javnog, čime Richter polemizira s konceptom „obiteljskog albuma“ kako ga definira Pierre Bourdieu. Dok Bourdieu tvrdi da obiteljski album služi uspostavi „istine društvenog sjećanja“ isključivanjem sukoba i tajni kako bi se stvorila kohezivna povijest grupe, Richter čini suprotno. Postavljanjem slike svoje kćeri Betty ili supruge Sabine pored isječaka iz novina o terorizmu ili pornografije, on ne stvara intimni album koji umiruje, već pokazuje kako se osobni identitet konstruira na krhkoj granici između onoga što se želi pamtiti i onoga što se mora zaboraviti. Nadalje, Richterova upotreba banalnih medijskih slika razlikuje se od strategija američkog pop-arta, posebice Andyja Warhola, s kojim ga se često uspoređuje. Dok Warhol slike poznatih osoba (poput Jackie Kennedy) pretvara u ikone potrošačkog društva fetišizirajući njihovu površinu, Richter ih podvrgava postupku zamućenja (blur) i de-ikonizacije. Charles Haxthausen u svojoj analizi ističe kako Richter, preuzimajući fotografiju Jackie Kennedy u žalovanju, ne stvara pop-ikonu, već generičku figuru „Žene s kišobranom“, brišući specifičnost medijskog spektakla kako bi dosegno univerzalniji osjećaj tuge i „transfiguracije“. U tom smislu, Richterova banalnost nije afirmacija potrošačke kulture, već melankolični odgovor na nju.

Snaga Richterova *Atlasa* leži u trenutku kada on taj „ekran“ banalnosti namjerno probija, uključivanjem slika iz koncentracijskih logora (Paneli 17 i 18) unutar nepreglednog niza svakodnevnih prizora, Richter razara zaštitnu funkciju ekranskog sjećanja. Banalno i monstruozno postaju vizualno izjednačeni unutar rešetke (grid), čime se gledatelja prisiljava na konfrontaciju s činjenicom da su ta dva svijeta postojala simultano.¹⁸ Time *Atlas* prestaje biti pasivna zbirka i postaje, kako sugerira Bateova interpretacija fotografskih arhiva, aktivni prostor u kojem se normativna sjećanja neprestano dekonstruiraju. Fotografija ovdje nije prozor u prošlost, već mjesto gdje se trauma maskira u banalnost, a *Atlas* je alat kojim se ta maska skida.

¹⁸ Cristina Deluchi (2021) povlači paralelu između Richtera *Atlasa* i Malrauxova koncepta „imaginarnog muzeja“ (Musée Imaginaire). Malraux je tvrdio da fotografska reprodukcija omogućuje stvaranje muzeja bez zidova, gdje se umjetnička djela izmještaju iz originalnog konteksta. Richterov *Atlas* funkcionira slično, kao autonomni sustav reprezentacije koji dematerijalizira svoje objekte i pretvara ih u elemente jedinstvene prostorne instalacije, čime redefinira tradicionalne moduse sakupljanja i izlaganja (Deluchi, 2021: 221).

6. ZAKLJUČAK

Analiza odnosa interdiskurzivnosti, intertekstualnosti i citatnosti u fotografiji, provedena kroz prizmu monumentalnog dijela *Atlas* Gerharda Richtera, otkriva ključnu distinkciju u razumijevanju vizualne kulture i njezine uloge u formiranju kulturnog pamćenja. Komparativnim pristupom, u kojem su sučeljeni teorijski okviri Rolanda Barthesa i umjetnička praksa Gerharda Richtera, rad je pokazao kako fotografija nikada nije izolirani dokument, već složeni mnemonički uređaj uronjen u mrežu društvenih diskursa.

Roland Barthes i Gerhard Richter dvojica su autora koji su se bavili pitanjima diskurzivnosti slike, no s različitih polazišta. Za Barthesa, fotografija je inherentno interdiskurzivna jer se sastoji od slojeva povijesti, kulturnih normi i društvenih konvencija koje promatrač detektira kao studium ili ga pogađaju kao punctum. Kako je vidljivo u njegovim analizama (primjerice u *Svijetloj komori*), fotografija uvijek nosi teret referenta, no njezino značenje ovisi o diskurzivnom sloju u koji je uronjena. Nasuprot tome, Richterov *Atlas* pokazuje da interdiskurzivnost nije nužno samo inherentno svojstvo medija, već se ona mora umjetnički stvoriti aktivnom intervencijom, montažom i arhiviranjem. Richter ne prihvaća fotografiju kao gotovu činjenicu; on stvara nove značenjske kontekste jukstapozicijom privatnog i javnog, banalnog i traumatičnog. Kroz koncept „anomičnog arhiva“ Benjamina Buchloha, rad je dokazao da Richterova upotreba forme rešetke (grid) služi niveliranju hijerarhije. Postavljanjem obiteljskih fotografija uz bok slikama holokausta i medijskim isječcima, Richter dekonstruira mit o linearnoj povijesti. Time *Atlas* postaje „meta-arhiv“ koji, prema Davidu Bateu, apsorbira sve druge oblike pamćenja i pretvara ih u jedinstvenu vizualnu „tvornicu informacija“. U tom procesu, fotografija se potvrđuje kao „meta-forma“ sposobna za beskonačnu rekontekstualizaciju.

Psihoanalitička dimenzija rada, oslonjena na Freudove koncepte i njihova suvremena čitanja (Bate, Thys, Alliot), rasvijetlila je paradoksalnu prirodu fotografije kao „ekranskog sjećanja“. Richterova akumulacija banalnih motiva (pejzaža, ljetovanja) funkcionira kao kolektivni „psihički oklop“ ili štit koji je poslijeratno njemačko društvo koristilo za obranu od traumatičnog uvida u vlastitu povijest. Međutim, probijanjem tog ekrana slikama užasa, Richterov *Atlas* prestaje biti mjesto zaborava i postaje prostor konfrontacije. U skladu s konceptom „posteriornosti“, *Atlas* ne čuva prošlost kakva je bila, već je aktivno proizvodi u sadašnjosti, pokazujući da je kulturno pamćenje uvijek proces rekonstrukcije („naknadnosti“), a ne puke restitucije. Naposljetku, primjena teorije citatnosti Dubravke Oraić-Tolić pozicionira Richtera u sferu „iluminativne citatnosti“. On ne citira stvarnost kako bi potvrdio tradiciju,

već kako bi je kritički preispitao. Njegova fotografija jest citat, interdiskurz i intertekst koji nadilazi dokumentarnost. Kroz prostornu organizaciju arhiva kao „arhitektonskog interijera“, Richter pretvara pasivno promatranje u fizičko kretanje kroz memoriju. Zaključno, fotografija u Richterovom *Atlasu* bespogovorno stvara kulturno pamćenje jer povezuje sadašnjost, prošlost i budućnost, dok autor kroz nju provodi „identitetnu navigaciju“ (Ryznar), citirajući sebe unutar vremena jedne kulture i potvrđujući da slika nije samo odraz svijeta, već aktivni sudionik u njegovom diskurzivnom oblikovanju.

LITERATURA

- Alliot, J. (2025). „The psychoanalytical investigation of memory: a subversion of subjectivity“. Lexis, [Online], Words about #1. Dostupno na: <http://journals.openedition.org/lexis/9546> [Pristupljeno: 1. 2. 2026].
- Barthes, R. (2003). *Svijetla komora: Bilješka o fotografiji*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Bate, D. (2010). „The Memory of Photography“. *Photographies*, 3(2), str. 243–257. DOI: 10.1080/17540763.2010.499609.
- Biti, V. (2000). *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brkljačić, M. i Prlenda, S. (ur.) (2006). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Buchloh, B. H. D. (1999). „Gerhard Richter’s ‘Atlas’: The Anomic Archive“. *October*, 88, str. 117–145.
- Burnett, D. (n. d.). „The order of memory: Gerhard Richter’s Atlas“. QA-GOMA Stories. Dostupno na: <https://blog.qagoma.qld.au/the-order-of-memory-gerhard-richters-atlas/> [Pristupljeno: 29. 3. 2020].
- Deluchi, C. (2021). „As an interior: reimagining Gerhard Richter’s Atlas“. *idea journal*, 18(01), str. 205–222. DOI: 10.37113/ij.v18i01.443.
- Derrida, J. i Prenowitz, E. (1995). „Archive Fever: A Freudian Impression“. *Diacritics*, 25(2), str. 9–63.
- Foucault, M. (1989). „Film and Popular Memory“. U: Foucault Live. New York: Semiotext(e).
- Freud, S. (1896). „Letter 52“. U: Strachey, J. et al. (prev.), The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud, vol. 1 (1966). London: Hogarth Press, str. 233–239.
- Freud, S. (1899). „Screen Memories“. U: Strachey, J. et al. (prev.), The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud, vol. 3 (1962). London: Hogarth Press, str. 303–322.

- Freud, S. (1901). *The Psychopathology of Everyday Life*. U: Strachey, J. et al. (prev.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, vol. 6 (1960). London: Hogarth Press.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Haxthausen, C. W. (1996). „Gerhard Richter. New York“. *The Burlington Magazine*, 138(114), str. 56–57.
- Haxthausen, C. W. (2002). „Gerhard Richter. New York and Chicago“. *The Burlington Magazine*, 144(1191), str. 384–385.
- Juvan, M. (2011). *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kracauer, S. (1998). „Photography“. U: Levin, T. Y. (ur.), *The Mass Ornament: Weimer Essays*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, str. 47–64.
- Kronologija izložbe Atlas. (n. d.). Dostupno na: <https://www.gerhard-richter.com/en/art/atlas/atlas-17677?&p=1&sp=32&tab=exhibitions-tabs> [Pristupljeno: 29. 3. 2020].
- Le Goff, J. (1992). *History and Memory*. Oxford: Columbia University Press.
- Oraić-Tolić, D. (1990). *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Oraić-Tolić, D. (2019). *Citatnost u književnosti, umjetnosti i kulturi*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Ravlić, S. (ur.) (2020). „Retorika“. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Ryznar, A. (2014). „Interdiskurzivnost: stilistički prilog teoriji književnoga diskurza“. *Umjetnost riječi*, 57(1), str. 55–74.
- Smith, D. L. (2000). „The Mirror Image of the Present: Freud’s Theory of Retrogressive Screen Memories“. *Psychoanalytische Perspectieven*, br. 39, str. 7–29.
- Thys, M. (2025). „Between Past and Present: on the Psychoanalytic Preoccupation with Memories and Life History“. *The Psychoanalytic Quarterly*, 94(2), str. 217–243. DOI: 10.1080/00332828.2025.2475760.
- Vansina, J. (1985). *The Oral Tradition*. Madison: University of Wisconsin Press.

Lana ŠUSTER

**INTERDISCURSIVITY AND INTERTEXTUALITY THROUGH
PHOTOGRAPHIC CULTURAL MEMORY: THE CASE
OF GERHARD RICHTER'S *ATLAS***

Abstract This paper explores the complex relationships between contemporary discourse theory, psychoanalytic memory theory, and visual arts, focusing specifically on the role of photography in constructing cultural memory. Based on the theoretical premises of interdiscursivity (Anera Ryznar, Vladimir Biti), intertextuality (Julia Kristeva, Roland Barthes), and quotability (Dubravka Oraić-Tolić), the paper analyzes the monumental archival project *Atlas* by German artist Gerhard Richter. Through comparative analysis, the paper juxtaposes Barthes' phenomenology of photography with Richter's archival practice, employing Benjamin Buchloh's concept of the „anomic archive“, David Bate's notions of the „meta-archive“ and „screen memory“, and Cristina Deluchi's analysis of „interior architecture“. The paper demonstrates how Richter's *Atlas* functions as an interdiscursive space where private memory and collective history are constantly negotiated, deconstructing the myth of photography as an objective mirror of reality and establishing it as an active mnemonic device within the traumatic discourse of post-war history. Special emphasis is placed on the spatial dimension of the archive and its ability to level hierarchies and question ideological narratives through the structure of the grid.

Keywords: *cultural memory, interdiscursivity, intertextuality, photography, Gerhard Richter, Atlas, anomic archive, spatiality, screen memory*

Pregledni rad
UDK: 791.2

Rajko RADOVIĆ (Prague)

The Faculty of Media and Communications (FMK)

radovicr6878@gmail.com

ORCID number 0009-0008-3864-6604

THE OBSCURE OBJECT OF DESIRE: TRACE, IMAGE AND APOCALYPSE IN MODERN CINEMA

This essay examines how desire and objects interact in modern cinema to produce what Gilles Deleuze calls cinematic singularity. I argue that this singularity emerges through the repetition of trace, image, and camera movement – elements that exceed established cinematic codes and resist the order of generality, resemblance, and quantification. Within this excess, modern cinema reveals obscure objects of desire that disturb narrative coherence and expose the instability of representation itself.

My argument unfolds through three case studies: Michelangelo Antonioni's *Blow-Up* (1966), Jovan Jovanović's *Young and Healthy as a Rose* (1971), and Francis Ford Coppola's *Apocalypse Now* (1979). Each film stages a different moment in the transformation of the cinematic image. Antonioni's photographic investigation turns the trace into an unstable signifier, where visual evidence dissolves into uncertainty. Jovanović's Yugoslav countercultural experiment radicalizes the image as a site of ideological and libidinal excess. Coppola's war epic ultimately pushes the cinematic image toward apocalypse, where language itself begins to fracture under the pressure of historical violence. Across these films, the obscure objects of desire appear as returning signifiers of neurosis, fetishism, and psychic disturbance, bringing cinema close to what Julia Kristeva describes as the abject – "a flaw in Oedipus' impossible sovereignty, a flaw in his knowledge."

This epistemological rupture functions as a Lacanian *sint-home*: a point where subjectivity confronts its own otherness. The emergence of this cinematic singularity is crystallized in the iconic beach scene of *Apocalypse Now*, when Lieutenant Colonel Kilgore's celebrated "napalm" monologue transforms the language of military triumph into a strangely lyrical expression

of destruction. Here the breakdown of ideological discourse, reminiscent of Louis Althusser's notion of ideological apparatus, produces what Roland Barthes calls a "third meaning": an obtuse level of signification where language slips into a poetic register bordering on abjection.

Drawing on a transdisciplinary framework that includes philosophy (Baudrillard, Deleuze, Althusser), psychoanalysis (Lacan, Kristeva), semiotics (Eco, Saussure), political theory (Djilas, Debord), cultural studies (Vulović), quantum physics (Carroll), and classical film theory (Oudart), in this essay I explore how modern cinema stages the emergence of these singularities at the threshold between desire, image, and apocalypse.

Keywords: *singularity, sinthome, cinematic trace, third meaning, abjection, spectacle, simulation, ideological image*

Introduction – The Obscure Object of Desire

In this essay I argue that the relationship between desire and objects projected on the cinematic screen generates a new and unsettling singularity, what might be called a jettisoned object that escapes the order of generality and exceeds the symbolic rules governing narrative cinema. Appearing between the lines of the cinematic text, this object resists the codes of genre and the stabilizing structures of representation. It belongs to a zone of potentiality rather than meaning: a point where the image begins to detach itself from narrative logic and enters a field of excess.

Few films stage this emergence of the cinematic object more powerfully than Michelangelo Antonioni's *Blow-Up* (1966). In the iconic closing sequence, the London photographer Thomas (David Hemmings) returns to Maryon Park – the site of a crime that may or may not have taken place. His walk through the deserted landscape is no longer the investigative routine typical of detective fiction. Rather, it resembles what Lacan describes as a *passage à l'acte*: a leap from interpretation into action, a moment when the subject abandons the symbolic framework that previously organized meaning. Thomas's attempt to recover the lost object of his desire, a photographic trace that might confirm the existence of a murder, opens what Julia Kristeva calls a "structure that is skewed, a topography of catastrophe" (Kristeva 1985: 9). Antonioni frames this movement visually. In a long establishing shot, the photographer approaches the precise location where he had earlier captured a seemingly romantic encounter between a younger woman and an older man in the park – an encounter that gradually reveals itself as part of a possible assassination. The path toward this site is framed by two trees forming a threshold,

a kind of gnostic gate through which the protagonist passes from the world of representation into a space where meaning begins to dissolve. Antonioni's cinema systematically undermines the conventions of the detective genre. The investigation does not clarify reality but instead produces uncertainty.

Here the film disrupts what Gilles Deleuze calls the regime of generality, which "belongs to the order of laws" – the symbolic order that organizes narrative causality (Deleuze 1994: 1). Thomas himself embodies this disruption. A fashion photographer who shows little interest in photography as an art form, he uses the stills camera as a vehicle of excess, a means of pushing beyond the limits of ordinary experience. Photography becomes a machine of *jouissance*, allowing him to enjoy what cannot otherwise be enjoyed. From the beginning of *Blow-Up*, Thomas is defined by a restless, detached gaze and a readiness to stray, drift and transgress boundaries. He first appears leaving a doss house – a British term for a cheap homeless shelter where he has been posing as a vagrant in order to photograph the authenticity of urban poverty. Yet the moment the scene ends he runs toward a sleek Rolls-Royce parked nearby, revealing the sudden return of his other identity: the celebrated fashion photographer of swinging London. Antonioni juxtaposes these worlds with ironic aloofness.

Soon afterward Thomas encounters a troupe of white-faced student mimes careening through the streets, staging a theatrical parody of youth revolt while collecting donations from stunned passers-by. Thomas casually contributes a banknote before driving away to organize his next fashion shoot. These sequences unfold against the backdrop of the post-war welfare state at the height of its apparent stability. Yet Antonioni's film already hints at fractures within this social order. As Guy Debord would later describe it, modern society increasingly organizes itself through fragmented images that recombine into a "pseudo-world" that can only be contemplated rather than lived (Debord 1994: 1).

In *Blow-Up*, the coexistence of poverty, spectacle, fashion, and youth rebellion produces precisely such a fragmented social field. Nowhere is this logic clearer than in the celebrated studio sequence with Veruschka, the German supermodel whose elongated body becomes the focal point of Thomas's photographic assault. As he shouts instructions – "Right... that's good...now the head... that's great, that's good... more of that...again... work... work... go on... (Antonioni, 1966: 0:07:49)" – the relentless snapping of the camera saturates the space with signs. In Jean Baudrillard's terms, the scene approaches a state of semiotic excess in which the world becomes completely coded and mapped, leaving little room for imagination (Baudrillard, 1981). Yet it is precisely this saturation of signs that produces a rupture. In a sudden gesture

Thomas kisses Veruschka on the ear, momentarily breaking the ritualized choreography of the fashion shoot. Desire interrupts the spectacle. Here repetition takes on the meaning Deleuze gives it: a movement directed toward what cannot be replicated (Deleuze, 1994).

What emerges from this scene is not simply rising erotic tension but a trace of something that escapes representation altogether. The image begins to reveal what Kristeva describes as the abject, something “quite close” yet impossible to assimilate, something that fascinates desire without allowing itself to be possessed- something that has: “only one quality of the object – that of being opposed to I” (Kristeva, 1982: 2). This elusive object propels Thomas toward Maryon Park, toward an accidental encounter with a romantic couple and into the labyrinth of photographic enlargements that follow.

As he magnifies fragments of the images he captured, blurred shapes gradually emerge: shadows suggesting a face, an indistinct body in the grass, the outline of a revolver hidden among the trees. What he encounters in these enlargements is not evidence, but what Roland Barthes calls a “third meaning”, an obtuse layer of signification that resists narrative closure (Barthes, 1977).

This third singularity, I argue, extends beyond *Blow-Up*. It reappears in two further films that form the core of this essay: Jovan Jovanović’s *Young and Healthy as a Rose* (1971) and Francis Ford Coppola’s *Apocalypse Now* (1979). In Jovanović’s Yugoslav countercultural experiment, the cinematic image becomes entangled in the ideological spectacle of late socialism, anticipating the fractures that would later erupt in the disintegration of Yugoslavia. In Coppola’s war epic, the image moves beyond spectacle toward a form of political and aesthetic excess in which language itself begins to break down. The trajectory that emerges across these films can therefore be described as a movement from trace to spectacle to apocalypse. Each stage marks a transformation in the relationship between desire and the cinematic image, revealing how modern cinema increasingly confronts the limits of representation itself.

The Trace and the Crisis of the Image – Antonioni’s *Blow-Up*

Antonioni’s *Blow-Up* (1966), inspired by Julio Cortázar’s short story and produced by Carlo Ponti for Warner Bros., appears at first glance to belong to the tradition of the detective thriller. Yet the central question of the genre – Who has done it? – is here displaced by a more fundamental epistemological inquiry: What can be known at all? It is this shift that elevates *Blow-Up* into a distinctly modernist, even proto-postmodern meditation on the limits of perception and the instability of truth.

From its opening sequence, Antonioni signals a world in which the symbolic order has already begun to erode. The first shot frames the skeletal tower block of the Economist Plaza near Piccadilly, rendered as an architectural husk, an emptied structure that evokes the collapse of what Lacan would call the Big Other. Shot from a low angle and bathed in a cold, flat light, the space appears abandoned, devoid of narrative anchoring. The silence that dominates the diegetic field is abruptly shattered by the intrusion of sound from *off*-screen: the mechanical growl of an engine and the cacophony of youthful voices.

An American military jeep – an anachronistic relic of wartime presence – bursts into the frame, carrying a troupe of white-faced mimes who spill into the urban space with chaotic, rowdy, youthful energy. This sudden rupture disrupts what Roland Barthes defines as *studium*: the culturally legible field of meaning, and introduces instead a series of visual and auditory shocks that function as *punctum*: details that wound perception without resolving into coherent signification (Barthes, 1980). The painted faces, top hats, flailing batons, open mouths, erratic gestures, and nonsensical cries produce a field of fragmented impressions, a spectacle that resists narrative integration. Antonioni's gesture is both aesthetic and political. In place of the stable background structures that classical cinema often relies upon – what Louis Althusser would identify as the ideological apparatus of the state – there is only emptiness, discontinuity, and noise (Althusser, 1971). The Economist Plaza is framed by Antonioni as a mock effigy installation – an early pop art graveyard for what Žižek would name global capitalism “with a human face” (Žižek, 2012).

The repetitive movement of the jeep across the plaza, captured from multiple angles, produces an effect that recalls Jean Baudrillard's description of late capitalist culture as a space haunted by the “phantom of value” (Baudrillard 1981: 70). Yet this repetition is not merely nihilistic. It generates what Gilles Deleuze calls “non-exchangeable and non-substitutable singularities,” events that cannot be reduced to the logic of representation (Deleuze, 1994: 1).

Crucially, language is absent. The lack of dialogue in these opening moments signals a breakdown in the symbolic order. The image begins to operate outside the structures that traditionally anchor meaning. What emerges instead is a field of drives, gestures, and visual intensities – what Julia Kristeva might describe as a movement toward the semiotic, where language yields to affect and perception.

This instability is further developed in the introduction of Thomas (David Hemmings), who emerges from a *doss house*, a shelter for the homeless. His disheveled appearance blurs the boundary between observer and participant, reinforcing the ambiguity of his identity. No words are exchanged; only

gestures mark his departure. Yet this scene is immediately disrupted by a cut that reveals his other identity: a successful fashion photographer who slips seamlessly into the circuits of London's cultural elite. Thomas embodies a form of subjectivity defined by oscillation rather than coherence. He moves between social scenes without fully belonging to any of them. When he encounters the troupe of mimes again and casually offers them money, the gesture appears both trivial and symptomatic. As Guy Debord suggests, modern society organizes itself through a "pseudo-world" of images, in which lived experience is replaced by representation (Debord, 1994). Thomas participates in this world, yet remains strangely detached from it.

Nowhere is this tension more evident than in the celebrated studio sequence with Veruschka. As Thomas directs the German super model – "Now the hand... again... work... work..." – the scene becomes saturated with signs. The repetitive snapping of the camera, the choreographed movements of the body against the body in the medium shots and confused glances charged with erotic desire in the close-ups, as well as the escalating intensity of the performance produce what Baudrillard would describe as a saturation of meaning (Baudrillard, 1981). Yet it is precisely at this point of maximum codification that a rupture occurs. Thomas suddenly kisses Veruschka on the ear, interrupting the ritualized flow of the shoot. Lust erupts within the spectacle. Here repetition assumes the function Deleuze assigns to it: a movement oriented toward what cannot be replicated (Deleuze, 1994). What emerges is not simply erotic tension but a trace of something that escapes representation. The image begins to approach what Kristeva calls the time of abjection, something which: "...is double: a time of oblivion and thunder, of veiled infinity, and the moment when revelation bursts forth" (Kristeva, 1982: 9).

This elusive, jettisoned object propels Thomas toward Maryon Park and into the sequence that constitutes the epistemological core of the film.

In the darkroom, he enlarges fragments of the photographs he has taken. As the images are magnified, they dissolve into grain, blur, and abstraction. What initially appeared as evidence of an illicit tryst in the park becomes increasingly ambiguous: a shadow that might be a dead body, a shape that might be a shooting revolver, a trace that refuses to stabilize into meaning. At this point, the photographic image in *Blow-Up* begins to resemble not a stable representation but a field of fluctuating intensities. As the enlargements dissolve into grain, what appears is no longer an object but a vibration – an unstable configuration that emerges and disappears within the visual field. In this sense, the image can be thought, heuristically, alongside Sean Carroll's description of the physical world as constituted by fields whose vibrations register to us as particles (Carroll, 2012). What we perceive as a coherent object is, in fact,

only a momentary stabilization within a broader field of forces. Similarly, Antonioni's image does not reveal the object of desire; it produces fleeting singularities that oscillate between presence and absence.

The photographic trace thus ceases to function as evidence and becomes instead a site of emergence, where meaning flickers without ever fully materializing. In this process, the photographic image is transformed into what Roland Barthes calls a "third meaning" – an obtuse layer of signification that resists both denotation and connotation (Barthes, 1977). The image no longer confirms reality; it produces ambiguity. It becomes an open field of interpretation in Umberto Eco's sense of the "open work," inviting the spectator to complete its meaning while simultaneously withholding closure (Eco, 1989). Thomas himself becomes the performer of this openness. Like Eco's interpreter, he assembles fragments, constructs hypotheses, and projects meaning onto what remains fundamentally indeterminate. Yet the more he seeks to stabilize the image, the more it escapes him.

The object of his desire – the proof of a murder – reveals itself as what Lacan would call *objet petit a*: an impossible object that structures desire precisely through its absence (Lacan, 1976–77). Antonioni radicalizes this logic in the film's final movement. When Thomas returns to the park, the body has disappeared. The trace has vanished. What remains is only the memory of an image that may never have existed. The detective narrative collapses entirely.

This collapse is staged most explicitly in the final sequence, where the troupe of mimes first seen in the opening scene at the Economist Plaza reappears to perform a silent tennis match in Maryon Park. When Thomas retrieves the imaginary ball and throws it back into an equally imaginary play, he participates in a game of tennis governed by rules without substance, signifiers without referents. The gesture encapsulates the film's central insight: that reality itself has become inseparable from its representations.

In this sense, *Blow-Up* does not merely depict the crisis of the image, it enacts it. The photographic trace becomes a site of epistemological breakdown, where desire is no longer oriented toward knowledge but toward an absence that cannot be resolved. The obscure object of desire thus emerges as a void at the heart of the image. This void, however, does not remain confined to Antonioni's film. It reappears in different forms in the works that follow.

If *Blow-Up* reveals the instability of the trace, then the cinematic image in Jovan Jovanović's *Young and Healthy as a Rose* will become something else entirely: a site of ideological spectacle, where desire is no longer absent but overdetermined.

Spectacle and the Ideological Image – *Young and Healthy as a Rose*

If Antonioni's *Blow-Up* traces the instability of the image at the threshold between modernity and postmodernity, Jovan Jovanović's *Young and Healthy as a Rose* (1971) emerges as a fully postmodern work – one that no longer interrogates the image but immerses itself in its spectacular excess. Where Antonioni reveals the fragility of the photographic trace, Jovanović confronts us with an image already saturated by ideology, performance, and simulation.

The film's final sequence, staged atop the rooftop of Hotel Jugoslavi-ja, condenses this logic into a single, devastating gesture. Here spectacle and violence converge. The protagonist Stiv (Dragan Nikolić) – a petty Belgrade criminal whose nihilistic drift gradually mutates into political terrorism – reappears as a self-styled leader, gathering quasi hippy followers with the charisma of a pop-cultural messiah. His transformation is neither ideological nor revolutionary in any classical sense. Rather, it is performative: a gesture of visibility within a system that has already converted all social relations into images. In this sense, Stiv resembles a distorted, socialist-era echo of figures such as Charles Manson: not a political actor, but a producer of spectacle. His rebellion is not directed against power so much as it is absorbed by the very mechanisms of representation that sustain it. As Guy Debord famously observed, “the specialization of images of the world has culminated in a world of autonomized images, where even the deceivers are deceived” (Debord, 1994: 1).

Jovanović's film stages precisely this paradox. Attempting to smuggle a subversive cinematic language into the Yugoslav system, under the guise of documentary realism, he produces a work for Dunav Film that exposes the spectacle of socialism, only to be reabsorbed by it. The film's subsequent banning underscores this tension: the spectacle tolerates critique only insofar as it remains legible within its own terms.

The rooftop sequence intensifies this dynamic. In a breathless, hand-held tracking movement, the camera follows Stiv as he performs a ritualized choreography of violence: brandishing a revolver, firing bullets into the void, grinning toward the setting sun. The gesture is theatrical, excessive, and ultimately self-destructive. When his body is riddled with police bullets and falls into the river nearby, the scene reads not as tragedy but as culmination: the completion of a spectacle that consumes its own protagonist.

Central to this sequence is the recurring image of the revolver – a Colt, held by both UDBA, state agents and hippy terrorists alike. This object operates on multiple levels. On the one hand, it functions as a direct intertextual re-

ference to Jean-Luc Godard's *Breathless* (1960), where Jean-Paul Belmondo's Michel Poiccard similarly wields a gun as an extension of cinematic identity. On the other imaginary level, this gesture establishes a meta-cinematic continuity linking American gangster films, the French New Wave, and Yugoslav Black Wave cinema. Violence becomes stylized, performative, another gesture within a broader economy of signs.

Yet in Jovanović's film, this gesture undergoes a crucial transformation. What in Godard appears as playful mimicry becomes, here, an empty repetition. Baudrillard's notion of the "disappearance of meaning" becomes fully operative (Baudrillard, 1981: 136). The revolver is no longer a tool of narrative causality; it is a fetish object, circulating within a system where signs refer only to other signs. The act of violence no longer produces meaning – it only produces visibility. In Lacanian terms, the revolver functions as an *objet petit a*: a displaced object of desire that structures the subject's relation to lack (Lacan, 1976–77).

Julia Kristeva's concept of abjection further complicates this dynamic. The weapon occupies a threshold between inside and outside, self and Other, law and transgression, an unstable border that is both violent and permeable (Kristeva, 1982). What Stiv seeks through this object is not power but intensity: a confrontation with the limits of the symbolic order. This same logic is already inscribed in the film's opening sequence and governs the rest of the film's power dynamics.

The title appears over stark black-and-white stills of Stiv wearing a Union Jack shirt, a Colt raised in his left hand and aligned with the film's title. The image operates as what Barthes would call punctum: a detail that wounds the image, disrupting its coherence (Barthes, 1980). The juxtaposition of Western iconography, socialist context, and violent gesture produces an immediate semiotic instability. This instability is reinforced by the film's use of sound. A gunshot is heard from *off*-screen, establishing an acoustic link between image and violence before narrative causality is established. The gesture is both playful and subversive. The handwritten inscription "YU" (for Yugoslavia), rendered in childlike script, further destabilizes the signifying system. As Ferdinand de Saussure reminds us, the sign always exceeds the control of both individual and social intention (Saussure, 1983). Here, that excess becomes explicitly political. Stiv himself emerges as a product of ideological hybridity. As Radina Vučetić has shown in her analysis of *Coca-Cola socialism*, Yugoslavia occupied a unique position within the Cold War: formally socialist, yet deeply permeated by Western cultural and economic influences (Vučetić, 2012).

Stiv embodies this contradiction. His gestures, clothing, and desires are shaped as much by American popular culture as by the socialist environment in which he lives. He is both participant in and victim of this hybrid structure. Yet his rebellion remains fundamentally trapped within the symbolic order he seeks to escape. His acts of transgression: repeated car thefts, casual murder of a young couple who tried to rob him, playful drug abuse in safe houses, and sexual excess with a carefree lesbian scenesters, do not transcend the system; they reproduce its logic in intensified form. The spectacle absorbs his transgression, converting it into another image among images.

This is most evident in the film's closing address to the camera. Breaking the fourth wall, Stiv delivers a nihilistic monologue: "Gangsters only die in gangster movies. In life it's the other way around. There is justice only in movies" (Jovanović, 1971: 1:11:39). This gesture echoes Godard, yet its tone is markedly different. Where Belmondo's address in a stolen American car retains a degree of ironic distance, Stiv's speech is already fully internalized within the logic of simulation. He does not expose the illusion – he inhabits it.

Here Jean-Pierre Oudart's concept of suture becomes crucial. Cinema, as Oudart argues, produces its subject through the very process of representation (Oudart, 1990). In Jovanović's film, this process is radicalized. The subject is no longer stabilized by the image; it is dissolved within it through ceaseless camera movement and blurring of the line between "being in character" and "being a character". Stiv this way becomes a signifying object, an effect of the cinematic apparatus rather than its origin.

This dissolution is inseparable from the broader ideological context. Milovan Djilas's analysis of the "new class" – the bureaucratic elite that emerged within socialist systems – provides a key framework. Djilas says: "Everything happened differently in the U.S.S.R. and other Communist countries from what the leaders-even such prominent ones as Lenin, Stalin, Trotsky, and Bukharin-anticipated. They expected that the state would rapidly wither away, that democracy would be strengthened. The reverse happened" (Djilas, 1957: 37). He argues that one of the most consequential outcomes of this social reversal was that this new class, the ruling apparatchik nomenclature reproduces many of the structures of earlier ruling classes, while introducing new forms of ideological control.

In Jovanović's film, this control manifests as what might be called a simulacrum of political correctness: a system in which ideological conformity operates not through belief, but through performance. The visual field of the film reflects this contradiction. Monumental images of Tito dominate the urban landscape, functioning as official signifiers of socialist unity. Yet these images appear increasingly hollow, what Barthes would identify as puncta

that reveal the wound within the symbolic order (Barthes, 1980). At street level, Western consumer goods: cars, fashion, music, circulate freely, undermining the ideological coherence of the system. The result is a fragmented visual economy in which competing sign systems coexist without resolution.

Jovanović locates the crisis not only in the image but in language itself. Stiv's voice, frequently delivered as voice-over, functions as a phobic object in Kristeva's sense (Kristeva, 1982). As a misplaced metaphor, it is saturated with abjection, hovering at the edge of meaning without ever stabilizing. He speaks, yet never fully means what he says. Language becomes detached from intention, drifting toward nonsense or prolix excess. This breakdown of language corresponds to a broader transformation of desire.

In Lacanian terms, desire is structured by lack and mediated by the symbolic order. In *Young and Healthy as a Rose*, however, this mediation collapses. Desire is, in fact, exposed as fragile. It recedes into want and drives- the drives that become immediate, excessive, and ultimately self-destructive. Stiv's trajectory: from petty criminal and potential informant material for the state security UDBA to self-aggrandizing, quasi-revolutionary figure, does not resolve this lack but intensifies it. The result is a cinematic image that functions as spectacle in Debord's sense: a self-sustaining system of representation that replaces lived reality (Debord, 1994).

Yet Jovanović pushes beyond Debord. The spectacle here is not merely a surface phenomenon; it is saturated with abjection, violence, and excess. It anticipates what will later emerge in post-Yugoslav cinema as a full-blown aesthetics of collapse. In this sense, the obscure object of desire undergoes a transformation. In *Blow-Up*, it appeared as absence – a trace that resisted meaning. In *Young and Healthy as a Rose*, it becomes ideological illusion: a promise of freedom that cannot be realized within the existing symbolic framework.

Stiv desires a form of autonomy that the system cannot accommodate, yet his attempts to attain it only reproduce the system's logic in more extreme form. Thus the film stages a paradox at the heart of late socialism. Rebellion is not external to the system; it is one of its modes of operation. The spectacle thrives on transgression, incorporating it as another form of visibility. This dynamic prepares the ground for the final movement of this essay.

If Jovanović's film reveals the image as spectacle, saturated, excessive, and ideologically charged, then Coppola's *Apocalypse Now* will push this logic further still. There, the image will no longer merely represent or simulate reality; it will collapse into a state of apocalyptic intensity, where meaning itself dissolves under the pressure of sensory and political excess.

Apocalypse of the Image – Coppola's *Apocalypse Now*

If Antonioni's *Blow-Up* reveals the instability of the image as trace, and Jovanović's *Young and Healthy as a Rose* exposes its ideological capture as spectacle, then Francis Ford Coppola's *Apocalypse Now* (1979) marks the moment at which the cinematic image exceeds both regimes and enters the domain of apocalyptic excess. Here, the image no longer signifies, nor merely seduces, it engulfs. Cinema ceases to represent war and instead becomes indistinguishable from it.

The film opens not with narrative orientation but with hallucination. A series of dissolving images: a jungle over which hover American helicopters, burning trees and drifting smoke, a pair of eyes emerging from flames, the rhythmic rotation of helicopter blades, forms a kaleidoscopic visual field in which perception itself appears unstable. This is not yet Deleuze's movement-image properly ordered into sensory-motor continuity, but an image in the process of disintegration: a fractured perceptual field in which time, memory, and sensation collapse into one another (Deleuze, 1986). The Vietnamese jungle, filmed on location in the Philippines, immediately loses geographical specificity and becomes instead a psychic landscape: the interior terrain of Captain Benjamin Willard's (Martin Sheen) own unstable frame of mind. Over these images, Jim Morrison's voice emerges, singing "This is the end / Beautiful friend/ This is the end/ My only friend..." (Coppola, 1979: 0:01:15). In Saussurean terms, the voice should function as an "instrument of thought," anchoring meaning. Coppola, however, deploys it as rupture (Saussure, 1983: 18). The soundtrack does not stabilize the image but fractures it further, producing a disjunction between sound and vision that destabilizes the diegetic field from the outset. With the crucial intervention of editor Walter Murch, sound becomes autonomous, no longer subordinate to narrative, but operating as an independent force.

This opening sequence establishes what might be called the film's governing logic: the breakdown of the sensory-motor schema. As Deleuze argues, classical cinema organizes perception, affection, and action into a coherent chain (Deleuze, 1986). In *Apocalypse Now*, this chain collapses. Perception no longer leads to action; instead, it circulates within a closed circuit of affect and hallucination. The result is a cinema of excess: what Deleuze would identify as a movement toward the time-image, but here pushed further into something apocalyptic; an image that can no longer sustain meaning. Coppola's montage: Willard's upside-down face, the burning jungle, the ceiling fan in Saigon hotel room rotating like helicopter blades, produces a composite psychic space in which inside and outside become indistinguishable.

This is precisely what Julia Kristeva describes as the terrain of abjection: a zone in which boundaries collapse, where the subject confronts what cannot be assimilated (Kristeva, 1982). Willard's face, suspended between wakefulness and delirium, becomes the site of this collapse. His consciousness is not a repository of memory but a battlefield – Vietnam internalized.

In this sense, Coppola radically departs from Joseph Conrad's novella *Heart of Darkness* on which it is based. Whereas Conrad's Marlow narrates a journey into the moral darkness of 19th century colonial capitalism, Coppola transforms that journey into an ontological descent that seems timeless. The "heart of darkness" is no longer a place or system but a condition of perception itself. Willard does not investigate the war; he is already consumed by it. Jean Baudrillard's provocative claim that *Apocalypse Now* "is a war" rather than a film becomes crucial here (Baudrillard, 1981: 59). For Baudrillard, Coppola reproduces the logic of American warfare: excess of means, technological overproduction, and the transformation of conflict into spectacle (Baudrillard, 1981). Yet the film goes further. It does not merely simulate war, it reveals war as simulation. The spectacle no longer masks reality; it becomes reality's only form.

This transformation is most evident in the film's treatment of language. Captain Willard's voice-over, shaped by Michael Herr's Vietnam reportage, initially functions within the conventions of film noir: a subjective guide through narrative space. Gradually, however, it detaches from its referential function. Language ceases to communicate and instead becomes incantatory, drifting toward poetic delirium. Statements such as "Saigon... shit. I'm only in Saigon!", "...Each time I look around the walls moved in a little tighter..." or "Everyone gets everything he wants – I wanted a mission. And for my sins they gave me one" (Coppola, 1979: 0:07:48) no longer organize meaning but register psychic disintegration.

The famous Nha Trang briefing scene exemplifies this shift. Gathered around a table, military officials present Willard with his mission: to "terminate with extreme prejudice" Colonel Kurtz (Marlon Brando). The scene appears to restore order: hierarchy, protocol, rational discourse. Yet this order is hollow. The language of command is saturated with euphemism, its meaning deferred and displaced. Like the imaginary tennis match in *Blow-Up*, the exchange operates according to rules without substance. The "mission" is less an objective than a symbolic placeholder – an empty signifier sustaining the illusion of coherence. The introduction of Kurtz through recorded voice intensifies this collapse. Marlon Brando's disembodied speech: rambling, enigmatic, detached from context, functions as what Lacan would call the Real: an intrusion that resists symbolization. Kurtz is not simply a character but a limit point, a figure through whom language itself breaks down. This very rap-

ture, the border between the language and the Real is what becomes Captain Willard's own way out of the vicious circle of abjection – “the twisted braid of affects and thoughts.” As he accepts responsibility for the black op operation up the Nung river, the rogue Colonel's well-documented war crimes in the bush are transformed in Willard's mind eye into items of fascination, dark, elusive objects of desire. Kurtz's very insanity is what makes Willard want to terminate the Colonel with extreme prejudice on the one hand and to take his place in the jungle, to become him on the other.

This trajectory from being “at a loss for words” failure to communicate to casual madness with deadly consequences outbursts proliferation culminates in one of the film's most iconic sequences: Lieutenant Colonel Kilgore's napalm monologue. Standing amid destruction and carnage, Kilgore declares: “I love the smell of napalm in the morning... it smells like victory” (Coppola, 1979:0:49:22). Here, language reaches a point of absolute disjunction. The statement no longer refers to victory in any strategic or ideological sense; it transforms destruction into aesthetic experience. War is no longer fought for meaning, it is consumed as sensation. In this moment, the obscure object of desire reaches its final mutation. In *Blow-Up*, it appeared as absence; in Jovanović's film, as ideological illusion. In *Apocalypse Now*, it becomes pure annihilation. Desire no longer seeks an object as such, it seeks its own dissolution. What is desired is not victory, nor even power, but the intensity of destruction itself.

Coppola's film thus stages what might be called the apocalypse of the image. The cinematic apparatus, pushed to its limits, produces a form of hyperreality in which representation collapses into experience. The war is no longer something to be depicted; it is something to be generated, repeated, and consumed. In Baudrillardian terms, simulation no longer imitates reality, it replaces it (Baudrillard, 1981). At this point, the breakdown of the sensory-motor schema becomes total. Action no longer follows perception; instead, images proliferate without consequence, forming what Deleuze describes as a direct presentation of time. Yet even this formulation proves insufficient.

For *Apocalypse Now* does not simply present time, it engulfs the spectator in a continuous present of excess, an “apocalyptic now” in which past, present, and future collapse. The journey upriver, ostensibly a narrative progression toward Kurtz, becomes instead a descent into increasingly autonomous zones of spectacle: the helicopter assault, the Playboy show, the Do Lung Bridge. Each episode operates as a self-contained system, detached from causal continuity. War appears not as a coherent conflict but as a series of intensities, events without narrative necessity. In this sense, Coppola's film anticipates a new configuration of global conflict. The Vietnam War becomes a prototype for what will follow: forever wars waged as media events, sustain-

ned by spectacle, devoid of clear objectives, off ramp or endpoints. The image no longer documents history; it produces it.

Thus, *Apocalypse Now* marks the final stage in the trajectory traced by this essay. From trace (*Blow-Up*) to spectacle (*Young and Healthy as a Rose*) to apocalypse, the cinematic image undergoes a progressive detachment from meaning. What remains is not interpretation but immersion: a field of intensities in which desire, violence, and representation converge. The obscure object of desire, once elusive, then ideological, now dissolves entirely. In its place emerges a void, an excess without object, a desire without limit. This is the apocalypse of the image: not the end of cinema, but its transformation into something indistinguishable from the catastrophe it depicts.

Conclusion

In the opening sequence of Jovan Jovanović's *Young and Healthy as a Rose*, the protagonist Stiv drinks Coca-Cola while driving a stolen car. Both objects belong to the same ideological field: signs of consumption circulating within a system that promises freedom while reproducing control. Yet, as Stiv catches his own reflection in the rear-view mirror and spontaneously sings an improvised Coca-Cola jingle, this act becomes something else – a performative rupture. What appears as mimicry of capitalist advertising functions instead as a subversive gesture against the Yugoslav socialist ideological order. This sonic interruption within the diegetic field operates as a form of cinematic guerrilla warfare: a moment in which voice detaches from meaning and begins to act.

This destabilization of the sensory-motor schema extends a process already initiated in *Blow-Up*. There, the disappearance of the photographic trace, the inability to confirm the existence of a murder, culminates in the silent tennis match with an imaginary ball. When Thomas accepts the rules of this simulated game, he does not succumb to illusion but produces what Lacan would term a *sinthome*: a heretic mode of subjective stabilization in the absence of symbolic certainty. The camera, tracking the invisible trajectory of the non-existent ball, generates a paradoxical objectivity, an image that produces reality precisely through its absence. In this moment, cinema no longer records the world; it creates it.

Language, however, does not survive this transformation. The silent exchange between Thomas and the white-faced mimes marks a decisive break: the collapse of langue as a stable system mediating between subject and object. Desire detaches from language and enters the domain of *jouissance*, an enjoyment of the impossible that exceeds signification. This movement

away from language intensifies in *Young and Healthy as a Rose*, where Stiv's speech becomes excessive, prolix performative, and ultimately indifferent to meaning as such. His voice-over no longer structures narrative; it generates spectacle. What matters is not what is said, but how it resonates within the field of appearances.

This betrayal of language as a coherent system finds its terminal form in *Apocalypse Now*. Captain Willard's voice-over begins within the conventions of film noir narration but gradually dissolves into fragmented, incantatory discourse. Language no longer communicates; it drifts. In the briefing scene with the three COMSEC intelligence representatives, military speech is saturated with euphemism, its silences more meaningful than its words. What appears as rational discourse is in fact a simulation of coherence masking the absence of any stable ideological ground. At this point, the breakdown of language corresponds to a broader disintegration of the social structure. In Althusserian terms, the relation between infrastructure and superstructure: between material conditions and ideological representation, loses its coherence. What emerges in its place is a field of improvisation, where signs circulate without fixed referents and meaning becomes contingent, unstable, and reversible.

This trajectory: from trace to spectacle to apocalypse, extends beyond the films themselves into the wider cinematic and historical field. *Taxi Driver* (1976) can be read as a crucial intermediary text. Travis Bickle (Robert De Niro), a Vietnam veteran alienated within his own society, embodies the same crisis of language and perception. His neo-noir voice-over continues the fractured interiority of Willard, while his final act of orgiastic violence echoes Stiv's performative terrorism on the rooftop of hotel Jugoslavija. Here, the obscure object of desire reappears as nihilistic martyrdom: an attempt to reclaim meaning through destruction. In this expanded constellation, *Taxi Driver* functions both as aftermath and prelude—a hinge between the spectacle of Vietnam and the apocalyptic logic that follows.

If *Apocalypse Now* marks the implosion of ideological language within the war itself, Scorsese's film relocates that implosion within the metropolitan center. The war does not end; it returns in another form. What ultimately emerges across these films is not simply a crisis of representation but a transformation of the cinematic image itself. The obscure object of desire, initially structured by absence, then captured by ideology, finally dissolves into pure intensity. Desire no longer seeks an object; it persists as a force without direction, a drive sustained by its own excess.

In this sense, the trajectory traced in this essay culminates in a broader historical condition. The collapse of language, the proliferation of spectacle, and the emergence of simulation converge in what may be understood as the

final stage of our modernity: a world in which reality is no longer opposed to representation but indistinguishable from it. War, desire, and cinema enter the same circuit of production. The end of language, then, is not silence but orgiastic noise, an endless circulation of images, sounds, and signs without stable meaning. To inhabit this condition is not to witness the end of history, but to experience it as spectacle: an ongoing performance in which the distinction between event and image has disappeared.

References

- Althusser, L. (1971). *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: New Left Books.
- Antonioni, M. (1966). *Blow-Up* [film], UK/Italy: Bridge Films.
- Barthes, R. (1977). *Image, Music, Text*, London: Fontana Press.
- Barthes, R. (1980). *Camera Lucida: Reflections on Photography*, London: Vintage.
- Baudrillard, J. (1981). *Simulacres et Simulation*, Paris: Éditions Galilée.
- Carroll, S. (2012). *The Particle at the End of the Universe*, New York: Dutton.
- Coppola, F. F. (1979). *Apocalypse Now* [film], USA: Zoetrope Studios.
- Debord, G. (1994). *The Society of the Spectacle*, New York: Zone Books.
- Deleuze, G. (1986). *Cinema 1: The Movement-Image*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G. (1994). *Difference and Repetition*, New York: Columbia University Press.
- Djilas, M. (1957). *The New Class: An Analysis of the Communist System*, New York: Praeger.
- Eco, U. (1989). *The Open Work*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Jovanović, J. (1971). *Young and Healthy as a Rose* [film], Yugoslavia: Duna Film.
- Kristeva, J. (1982). *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, New York: Columbia University Press.
- Lacan, J. (1976–77). *Le Séminaire, Livre XXIII: Le Sinthome (1975–1976)*, ed. J.-A. Miller, Paris: Ornicar.
- Oudart, J.-P. (1990). ‘1969–1972: The Politics of Representation’, *Cahiers du Cinéma*, no. 3.
- Saussure, F. de (1983). *Course in General Linguistics*, London: Duckworth.
- Vučetić, R. (2012). *Koka-Kola socijalizam*, Belgrade: Službeni Glasnik.
- Žižek, S. (2012). *The Year of Dreaming Dangerously*. London: Verso.

MRAČNI PREDMET ŽELJE: TRAG, SLIKA I APOKALIPSA U MODERNOM FILMU

Ovaj rad ispituje na koji način želja i objekti međusobno djeluju u modernom filmu kako bi proizveli ono što Gilles Deleuze naziva kinematografskom singularnošću. Zastupam stav da se ova singularnost javlja kroz ponavljanje traga, slike i pokreta kamere – elemenata koji nadilaze ustaljene filmske kodove i opiru se poretku opštosti, sličnosti i kvantifikacije. Unutar toga viška, moderni film otkriva mračne predmete želje koji narušavaju narativnu koherenciju i razotkrivaju nestabilnost same reprezentacije.

Moja argumentacija razvija se kroz tri studije slučaja: film *Blow-Up* (1966) Michelangela Antonionia, film *Mlad i zdrav kao ruža* (1971) Jovana Jovanovića i film *Apokalipsa sada* (1979) Francisa Forda Coppole. Svaki od ovih filmova označava poseban trenutak u transformaciji filmske slike. Antonionijeva fotografska istraga pretvara trag u nestabilan označitelj, đe se vizuelni dokaz rastvara u neizvjesnosti. Jovanovićevo jugoslovensko kontrakulturno ostvarenje radikalizuje sliku kao mjesto ideološkog i libidinalnog viška. Kopolin ratni ep na kraju potiskuje filmsku sliku prema apokalipsi, đe se i sam jezik počinje raspadati pod pritiskom historijskog nasilja. Kroz ove filmove, mračni predmeti želje pojavljuju se kao povratni označitelji neuroze, fetišizma i psihičkog poremećaja, približavajući film onome što Julia Kristeva opisuje kao „pukotinu u nemogućoj suverenosti Edipa, pukotinu u njegovom znanju“.

Ova epistemološka pukotina funkcioniše kao lakanovski *nedostižni predmet koji održava želju*: tačka u kojoj se subjektivnost suočava sa sopstvenom drugošću. Pojava ove kinematografske singularnosti kristališe se u antologijskoj sceni na plaži u filmu *Apokalipsa sada*, kada monolog potpukovnika Kilgora o „napalm“ preobražava jezik vojne pobjede u neobično lirsku artikulaciju destrukcije. Ovđe raspad ideološkog diskursa, nalik pojmu ideoloških aparata kod Louisa Althussera, proizvodi ono što Roland Barthes naziva „trećim značenjem“: tup nivo označavanja na kojem jezik klizi u poetski registar na granici zazornog.

Polazeći od transdisciplinarnog okvira koji obuhvata filozofiju (Jean Baudrillard, Deleuze, Althusser), psihoanalizu (Jacques Lacan, Kristeva), semiotiku (Umberto Eco, Ferdinand de Saussure), političku teoriju (Milovan Đilas, Guy Debord), studije kulture (Vulović), kvantnu fiziku (Carroll) i klasičnu teoriju filma (Oudart), u ovom radu istražujem kako moderni film oblikuje pojavu ovih singularnosti na pragu između želje, slike i apokalipse.

Ključne riječi: *singularnost, sinthome, filmski trag, treće značenje, zazorno, spektakl, simulacija, ideološka slika*

Izvorni naučni rad
UDK: 316.776-055.52

Almedina NUMANOVIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru, Srbija
almedina.numanovic@uninp.edu.rs

Semrija SMAILOVIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru, Srbija
semrija.smailovic@uninp.edu

Esmira LEKPEK (Novi Pazar)

Tehnička škola „Izudin Šušević“
e.lekpek@hotmail.com

RELACIJE IZMEĐU KVALITETA BRAČNE KOMUNIKACIJE I MOTIVACIJE ZA RODITELJSTVOM

Ovaj rad istražuje i analizira kompleksne veze između motivacije za roditeljstvom i zadovoljstvo bračnom komunikacijom. Cilj rada je razumeti kako kvalitet bračne komunikacije utiče na motivaciju za roditeljstvom. Rezultati analize rada bi trebalo da ukazuju na kompleksne i međusobno povezane dinamike između ovih karakteristika (motivacija, brak, komunikacija). Kvalitet bračne komunikacije igra ključnu ulogu u medijaciji između motivacije za roditeljstvom i zadovoljstva brakom. Ovaj rad treba da pruži dublje razumevanje kako ovi faktori međusobno deluju i može poslužiti kao osnova za razvoj intervencija i podrške za bračne parove u različitim fazama njihovih života.

Istraživanje je realizovano na uzorku od 106 ženskih ispitanika razne dobi. U uzorku će biti ženski ispitanici iz opšte populacije, one koji su u bračnim zajednicama. Korišćene skale su: Skala motivacije za roditeljstvom, Skala bračne komunikacije i sociodemografski upitnik.

Rezultati su pokazali da postoji statistički značajna povezanost između svih vrsta motivacije za roditeljstvom, međutim nema statistički značajne povezanosti između kvaliteta bračne komunikacije i motivacije za roditeljstvom. Postoji statistički značajna razlika u altruističkoj motivaciji za roditeljstvom u odnosu na stepen obrazovanja ($F = 3,130$; $p < 0,05$). Statistički značajna razlika je nađena i u fatalističkoj motivaciji za roditeljstvom

u odnosu na stepen obrazovanja ($F = 7,439$; $p < 0,01$). Postoji statistički značajna razlika u narcističkoj motivaciji za roditeljstvom u odnosu na stepen obrazovanja ($F = 6,487$; $p < 0,01$). Takođe, postoji statistički značajna razlika u instrumentalnoj motivaciji za roditeljstvom u odnosu na stepen obrazovanja ($F = 9,650$; $p < 0,01$). Nije nađena statistički značajna razlika u kvalitetu bračne komunikacije za roditeljstvom u odnosu na stepen obrazovanja. Postoji statistički značajna razlika između ispitanika koji potiču iz potpune ($M = 38,65$; $SD = 5,484$) i nepotpune ($M = 39,43$; $SD = 3,736$) porodice u odnosu na altruističku motivaciju za roditeljstvom ($t = -,511$; $p < 0,05$). Statistički značajna razlika je nađena između ispitanika koji potiču iz potpune ($M = 14,02$; $SD = 17,789$) i nepotpune ($M = 12,64$; $SD = 4,500$) porodice u odnosu na kvalitet bračne komunikacije ($t = 1,489$; $p < 0,05$).

Ključne reči: bračna komunikacija, motivacija, roditeljstvo, zadovoljstvo brakom

UVOD

KOMUNIKACIJA I ZADOVOLJSTVO BRAKOM

Komunikacija igra ključnu ulogu u uspehu mnogih brakova. Komunikacija može dovesti do uspeha braka ili na njegovu štetu, u zavisnosti od stepena njegove efikasnosti. Ova efikasnost komunikacije je verovatno povezana sa ukupnim zadovoljstvom bračnih parova i vredna je proučavanja kako bi se povećalo zadovoljstvo brakom. Učenje više o razlikama u stilovima komunikacije između muškaraca i žena će pomoći uspešnijem slanju i primanju poruka, kako verbalnih tako i neverbalnih (Weigel i sar., 2008). Na primer, žena može da komunicira na način koji za nju ima značenje. Međutim, muškarac koji prima poruku može je protumačiti drugačije nego što je ona nameravala zbog njihovih razlika u stilu komunikacije. Ovo može izazvati sukob i dovesti do daljih problema u vezi. Međutim, ako je muškarac koji dešifruje poruku upoznat sa stilom komunikacije svoje žene, možda ga je pravilno protumačio i tako izbegao konfliktnu situaciju. I obrnuto, kada muškarci komuniciraju sa ženama, takođe je tačno. Muževi i žene su međusobno zavisni, a njihov nivo posvećenosti i želje za održavanjem zdravog odnosa često zavisi od druge osobe (Weigel i sar., 2008). Uobičajena mudrost kaže da ne postoji takva stvar kao što je nedostatak komunikacije. Osoba uvek nešto saopštava, bilo namerno ili ne. Postati svesniji načina na koji neko sam komunicira takođe će pomoći u zdravijoj komunikaciji između supružnika. U ovom pregledu literature će se raspravljati o neverbalnim stilovima komunikacije, uključujući flertovanje, i komunikaciji u konfliktu, uključujući komunicirano shvatanje perspektive.

Neverbalna komunikacija

Za mnoge, neverbalna komunikacija može biti u pozadini verbalne komunikacije. Često se zanemaruje i može se smatrati nevažnim. Međutim, ovaj aspekt komunikacije dovoljno govori o tome šta želimo dobiti.

Neverbalna komunikacija može se sastojati od (Weisfeld i sar., 2002):

- gledanja,
- osmeha,
- mrštenja,
- dodirivanja i
- izraza iznenađenja.

Utvrđeno je da žene češće pokazuju ove oblike komunikacije od muškaraca. Vajsfeld i Stak su proučavali neverbalno ponašanje vezano za bliskost para i otkrili da žene gledaju svoje partnere znatno duže u odnosu na muškarce. Prosečna dužina pogleda žene bila je 7,5 sekundi, dok je muževa 4,5 sekundi (Weisfeld i sar., 2002).

Međutim, dok muškarci manje izražavaju emocije i neverbalnu komunikaciju, to ne mora nužno značiti da ne slušaju kada im žene govore. Na primer, Vajsfeld i Stek su teoretisali da muškarci mogu pokazati manje emocija jer su naučeni da prigušuju emocije kao što je bes. Kada se muž i žena ne slažu, situacija može brzo eskalirati ako muž u potpunosti iskaže svoje emocije postajući nasilan. Zato je sugerisano da mnogi muškarci uopšte ne pokažu emocije jer su se obučili da budu „bezdušni“ u ovim konfliktnim situacijama (Weisfeld i sar., 2002). Sabateli, Bak i Dajer takođe su sugerisali da je to tačno. U svojoj studiji koja se fokusirala na neverbalnu komunikaciju i njen odnos sa žalbama u braku, otkrili su da žene koje su imale muževe koji su bili dobri komunikatori obično imaju više žalbe na svoje muževe (Sabatelli i sar., 1982). Njihova hipoteza je bila da, budući da se od muškaraca očekuje da ublaže svoje emocije, posedovanje dobrih neverbalnih komunikacijskih veština može se smatrati društveno neprihvatljivim za njihove žene (Sabatelli i sar., 1982). Važno je razmotriti ko je efikasniji komunikator da bismo mogli da naučimo jedni od drugih o tome kako da bolje komuniciramo. Prema Noller (1980) je otkrio da postoji veza između bračnog prilagođavanja para i njihove veštine komunikacije. Naterala je svakog učesnika da prvo polaže test bračnog prilagođavanja kako bi utvrdila njihovo ukupno zadovoljstvo u braku. Zatim, nakon što je proučena komunikacija parova, rezultati su pokazali da su oni sa niskim bračnim prilagođavanjem pokazali znatno manje dobrih neverbalnih komunikacija od onih sa visokim bračnim prilagođavanjem (Noller, 1980).

Međutim, mora se postaviti pitanje: da li parovi imaju veće bračno prilagođavanje zato što imaju dobru komunikaciju, ili parovi imaju dobru komunikaciju jer su srećni u svom braku? U nekoliko studija je utvrđeno da su žene bolji neverbalni komunikatori (Noller, 1980); (Sabatelli i sar., 1982). Međutim, biti efikasan komunikator uključuje i kodiranje i dekodiranje poruka. Žene imaju prirodnu tendenciju da budu izražajnije. Zato je utvrđeno da muškarci prave više grešaka nego žene kada kodiraju poruke (Noller, 1980). Međutim, takođe je utvrđeno da žene nisu bolji dekoderi ili primaoci poruka od muškaraca, iako je sasvim moguće da je to bilo zbog loše sposobnosti muževa da efikasno kodiraju poruke. Isto je pronađeno i u drugim studijama (Sabatelli i sar., 1982).

Dodatni nalazi Sabatellija i saradnika takođe sugerišu da familijarnost igra ulogu u tome koliko je neverbalna komunikacija efikasna. U obe njihove studije, učesnici su kodirali i dekodirali poruke svojim partnerima, interakciju su snimile i ocenile sudije koje su pokušale da dekodiraju iste interakcije (Sabatelli i sar., 1982). Studije su to otkrile, supružnici su bili znatno veštiji u dekodiranju poruka svojih partnera, što implicira da će parovi vremenom postati uspešniji u tumačenju neverbalne komunikacije svojih supružnika (Sabatelli i sar., 1982).

Flert se često povezuje sa početkom veze para. Koristi se kada neko pokaže interesovanje za drugu osobu ili kada želi da pokaže seksualnu privlačnost. Kao što je pokazano u studiji (Horana & Booth-Butterfield, 2010), primanje naklonosti je direktno povezano sa zadovoljstvom u vezi, dok je davanje naklonosti povezano sa posvećenošću u vezi. Međutim, mnogi se mogu zapitati da li se čin flertovanja nastavlja u predanim vezama kao što je brak. Postoji li razlog za flertovanje u braku, i ako jeste, kako se žene i muškarci razlikuju u svojim stilovima flertovanja? U studiji (Frisby & Booth-Butterfield, 2012) o svrsi flertovanja, otkrili su da je glavni razlog flertovanja u braku stvaranje privatnog sveta između para i motivisanje seksa. Takođe su otkrili da žene češće nego muškarci koriste pažljiv flert, u kojem žena pokazuje veliku brigu za svog muža. Međutim, u odvojenoj studiji o motivaciji za flert, otkriveno je i da muškarci koriste pažljiv flert kako bi se njihove žene osećale lepo (Frisby, 2009).

U skladu sa prethodnim istraživanjem, Frisbi je otkrio da muškarci obično flertuju da bi podstakli seks, a žene često flertuju da bi se fokusirale na pažnju, zabavu i interesovanje za svoje supružnike. Još jedna razlika u stilu flertovanja može se pojaviti zbog razlika u količini ekspresivnosti između muškaraca i žena. (Weisfeld i sar., 2002) sproveli su studiju o neverbalnoj komunikaciji vezanoj za bliskost bračnih parova. Njihovo istraživanje pokazuje da se žene u proseku smeju znatno više od muškaraca. Prema istoj studiji, u

eksperimentu je uočeno da je značajnih 78% spontanih dodira inicirano od strane žena, što ilustruje animiraniji stil flertovanja među ženama.

Prelazeći na temu konfliktnih stilova komunikacije u braku, to je nezaobilazan aspekt svake bračne veze. Ljudska bića inherentno poseduju razlike koje dovode do nesuglasica koje zahtevaju rešavanje, a ove razlike se protežu i na stilove komunikacije između muškaraca i žena. Moguće je da ovi različiti stilovi komunikacije doprinose konfliktnim situacijama u brakovima. Studija koju su Hanzal i Segrin sprovedi 2009. podržala je ovu ideju. Istraživali su negativnu afektivnost, osobinu ličnosti koju karakterišu uznemirujuće reakcije na negativne situacije, i otkrili da upotreba štetnih stilova komunikacije od strane supružnika tokom sukoba ima direktan uticaj ne samo na njihovo sopstveno bračno zadovoljstvo, već i na partnersko zadovoljstvo (Hanzal i & Segrin, 2009).

Komunikacija u trenucima sukoba uključuje (Gottman i sar., 1989):

- pozitivno rešavanje problema,
- pozitivnu verbalnu komunikaciju,
- povinovanje,
- tvrdoglavost,
- angažovanje u konfliktu,
- povlačenje iz interakcije,
- prezir,
- bes,
- strah i tugu.

Studija Gotmana i saradnika (1989) je imala za cilj da otkrije faktore koji doprinose zadovoljstvu u braku. Oni su zaključili da korišćenje određenih stilova komunikacije, posebno onih koje karakterišu defanzivnost, tvrdoglavost i povlačenje, može vremenom dovesti do bračnog nezadovoljstva, sa izraženijim efektom kada ova ponašanja ispoljavaju muževi. Ovo istraživanje sugerise da je bračno zadovoljstvo više povezano sa negativnom komunikacijom nego sa pozitivnim oblicima. Intrigantno je otkriveno da su izrazi tuge od strane žena i kuknjavi od strane muževa, oba primera negativne komunikacije, povezani sa ukupnim nezadovoljstvom u braku (Gottman i sar., 1989).

Nasuprot tome, supružnici su imali tendenciju da doživljavaju veće zadovoljstvo u svojim brakovima kada su žene izražavale bes tokom sukoba, ali manje zadovoljstva kada su iskazivani strah i tuga. Ukratko, već predstavljeno istraživanje naglašava značaj stilova komunikacije, posebno negativne komunikacije, u razumevanju bračnih konflikata i opšteg zadovoljstva u braku. Naglašava se važnost upravljanja i razumevanja ovih stilova komunikacije kao ključnih elemenata u negovanju zdravih i ispunjenih brakova. Jedno od

objašnjenja za ovo bi moglo biti da muškarci bolje reaguju kada njihove žene komuniciraju na sličan način kao i oni, kao što je direktni kada izražavaju frustraciju. Drugi aspekt konfliktne komunikacije je procena partnera, ili percepcija supružnika o drugom (Sanford, 2006).

U Sanfordovoj studiji, proučavane su tri vrste procene (Sanford, 2006): očekivanja za razumevanje partnera, očekivanja za negativnu komunikaciju partnera i negativna atribucija za ponašanje partnera. On je tvrdio da će se njegovo/njeno ponašanje promeniti na osnovu procene supružnika o drugom. Na primer, ako žena očekuje da njen muž bude oštar i negativan kada dođe do sukoba, ona će započeti svađu već u odbrambenom režimu. Naprotiv, ako očekuje da njen muž bude prihvatajući i ljubazan, ona će se ponašati na isti način. Sanfordova studija je otkrila da očekivanja žena utiču na promjenu ponašanja unutar osobe više nego kod muškaraca, što implicira da su žene podložnije efektima njihove procene.

Motivacija za roditeljstvom

Albert Rejbin smatra da za razliku od životinja, motivacija za roditeljstvom, kao svesno očekivanje cilja i sposobnost da se o tome razmisli, specifična je osobina ljudi, kaže Rejbin. Zato on u svom razmatranju motivacije za roditeljstvom polazi od pitanja šta roditelji očekuju od dece i kakve su potrebe roditelja koje bi dete trebalo da ispuni. Po Rejbinu (Rabin, 1965; Rabin, Green, 1968), čovek i žena imaju decu jer ona ispunjavaju neke njihove potrebe. Polazeći od tih potreba, on grupiše motive za reprodukcijom u četiri kategorije:

- Altruistički motivi:

Altruizam je motiv za roditeljstvo koji se temelji na nesebičnom željenju da se pruži ljubav, podrška i briga deci. Altruistički roditelji postaju roditelji kako bi pružili deci srećno i ispunjeno detinjstvo, bez očekivanja ličnih koristi.

- Fatalistički motivi:

Fatalizam se odnosi na verovanje da sudbina ili okolnosti igraju ključnu ulogu u odluci da se postane roditelj. Neki ljudi mogu postati roditelji jer veruju da su sudbinski predodređeni za to ili da se to događa kao prirodni korak u životu.

- Narcistički motivi:

Narcistički motivi za roditeljstvo mogu uključivati želju za postizanjem ličnog zadovoljstva, afirmacije ili potrebu za usmeravanjem pažnje na sebe. Ovi roditelji mogu imati decu kako bi povećali sopstveno samopoštovanje ili zadovoljili lične ambicije.

- Instrumentalni motivi:

Instrumentalni motivi za roditeljstvo podrazumevaju donošenje racionalnih odluka na temelju koristi i praktičnih razloga. Na primer, neko može postati roditelj kako bi osigurao nasleđe ili preduzeo korake zaštite imovine i budućnosti.

Važno je napomenuti da motivi za roditeljstvo često nisu isključivi i mogu se mešati. Ljudi mogu imati više različitih motivacija koje ih vode ka odluci da postanu roditelji. Takođe, motivi se mogu menjati tokom vremena i životnih faza. Odluka o roditeljstvu je duboko lična i kompleksna, a svaka osoba ima svoje jedinstvene razloge i očekivanja.

Postoje i razni drugi razlozi kojima su ljudi motivisani da postanu roditelji, koji nisu razvrstani u teoretskom smislu. Takvi motivi obično govore o objašnjenjima, težnjama, pretpostavkama, željama, očekivanjima itd.

- Psihoanalitički orijentisani teoretičari govore o detetu kao „ekstenziji Ega“ ili širenju sebe (selfa). Ljubav koju roditelj ima za sebe investira se u dete (Deutsch, 1945). Deca su deo čoveka. Ponos i odbrane koje čovek ima prema sebi proširuju se na decu. Imati mnogo dece nosi značenje širenja, bogaćenja samog sebe.
- Želja za produženjem porodičnog imena kao razlog želje za potomstvom je češća među muškarcima nego među ženama (Rainwater, 1965). U nekim sredinama imati decu je važno i zbog toga što roditelji neće biti zaboravljeni posle smrti; deca će ih spominjati, čuvati uspomenu na njih i moliti se za njih.
- Rođenje deteta, pogotovo prvog, neosporan je dokaz čovekove zrelosti. Za mnoge mlade ljude ovaj čin postajanja roditeljem je jedan od dokaza, često veoma važan, da se roditeljima pokaže da je on odrastao i zreo.
- U današnje doba, kad se sve češće javljaju problemi alijenacije, porodica, a posebno deca, imaju kao jedan od svojih zadataka da popune nastale praznine. Deca postaju i ostaju smisao života, ona ispunjavaju prazna popodneva, duge sate bez prijatelja i bliske osobe, ona pružaju duboku ljudsku interakciju za razliku od površinskih i hladnih odnosa što karakterizira većinu interpersonalnih kontakata modernog čoveka.
- Motiv isprobavanje (try-out) mogao bi da se formuliše ovako: „Želim da imam dete da bih i ja znao (znala) kako to izgleda i da mogu sebi da dokažem da mogu i ja da ih imam.“ Ovakva izjava pokriva mnoge ciljeve i potrebe, ali ima i vlastiti sadržaj (Rainwater, 1965).

Motiv se odnosi na realizaciju subjektivnih potencijala, kao i ispunjenje socijalne uloge. Ovaj motiv pripada Ego-motivima više nego ostali motivi. Može da se prihvati kao deo složene motivacije u vezi s dokazivanjem identiteta.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Problem istraživanja

Problem istraživanja je utvrđivanje relacija između kvaliteta bračne komunikacije i motivacije za roditeljstvom. Cilj je ispitati uticaj motivacije roditeljstva na kvalitet bračne komunikacije. Istraživanje se fokusira na odnos roditeljstva i motivacije kao i ispitivanje bračne komunikacije.

Zadaci istraživanja

1. Ispitati da li postoji povezanost između motivacije za roditeljstvom i kvaliteta bračne komunikacije.
2. Ispitati da li postoje razlike u odnosu na motivaciju za roditeljstvom i kvalitet bračne komunikacije i u odnosu na socio-demografske varijable.

Hipoteze istraživanja

1. Pretpostavlja se da postoji povezanost između motivacije za roditeljstvom i kvaliteta bračne komunikacije.
2. Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika na motivaciju za roditeljstvom i kvalitetu bračne komunikacije u odnosu na socio-demografske varijable.

Instrument i varijable istraživanja

Skala motivacije za roditeljstvom – Konstrukcija skale otpočela je nizom intervju s bračnim parovima bez dece i s decom. Analiziranjem odgovora prikupljene su tvrdnje koje su ponuđene nezavisnim procenjivačima da procene korespondenciju tvrdnji s određenom kategorijom motivacije za roditeljstvo. Na osnovu slaganja procenjivača dobijena je lista od 53 čestice kojima su pridružene skale od pet nivoa te je taj upitnik ponuđen bračnim parovima. Na podacima 241 ispitanika izvršena je faktorska analiza na zajedničke faktore uz varimax rotaciju. Izlučenih 7 faktora objasnilo je oko 45% zajedničke varijanse. Te faktore bilo je teško interpretirati. Brojne čestice imale su visoka faktorska zasićenja na više faktora. Ponovljenim analizama nije se dobila jasnija slika faktorske strukture upitnika pa su čestice upitnika postupkom analize sadržajne valjanosti kategorizovane u jednu od četiri Rabinove kategorije (Lacković-Grgin i sar., 1997). Za svaku kategoriju izvršena je faktorska analiza na zajedničke faktore te analiza čestica. Tri od četiri kategorije pokazale su se jednofaktorskim, a samo je faktorska analiza kategorije instrumentalne motivacije rezultirala s četiri izlučena faktora, i to: 1. potvrđivanje sebe; 2. produženje porodične loze; 3. očuvanje stabilnosti braka; 4. domoljubna mo-

tivacija. Sve skale imaju solidnu unutrašnju konzistenciju.

Skala kvaliteta bračne komunikacije – skala koja je prikazana u ovome prilogu pripada drugoj skupini tzv. opštih mera, koje su konstruirane s ciljem dobijanja nekog pokazatelja ukupnog kvaliteta komunikacije u konkretnoj situaciji interakcije i sadrži deset tvrdnji koje se odnose na opštu evaluaciju kvaliteta komunikacije s partnerom/kom (npr. Suprug/a i ja o svemu otvoreno razgovaramo; Moj/a me suprug/a često ne shvata). Sadržaj svih čestica može se videti u prikazu skale, u kojem je prikazana verzija za muškarce. Naime, kao i ostali instrumenti u sklopu UPKBO, i ova skala ima zasebne forme za muškarce i žene. Treba uočiti takođe da je polovina tvrdnji na ovoj skali formulirana negativno (tj. u smeru negativne evaluacije komunikacije s bračnim partnerom), pa procene na njima, pre izračunavanja ukupnoga rezultata na skali, treba bodovati u suprotnome smeru nego kod ostalih čestica.

Kontrolne varijable:

1. Godine starosti; (upisati broj) _____;
2. Pol (1. muški; 2. ženski);
3. Materijalno stanje (1. nisko; 2. srednje; 3. visoko);
4. Bračno stanje (1. slobodan/na; 2. u braku/ u vezi; 3. razveden/a);
5. Obrazovanje (1. završena osnovna škola; 2. završena srednja škola; 3. viša 4. fakultet);
6. Mesto stanovanja (1. grad; 2. seosko mesto; 3. prigradsko naselje);
7. Potpunost porodice (1. potpuna porodica (oba roditelja); 2. nepotpuna porodica (jedan ili nijedan roditelj));
8. Broj članova u porodici (1. 0–2 člana; 2. 3 člana; 3. 4 člana; 4. 5 i više članova);
9. Radni status (1. zaposlen/a; 2. nezaposlen/a).

Uzorak

Istraživanje je realizovano na uzorku od 106 ženskih ispitanika razne dobi. U uzorku će biti ženski ispitanici iz opšte populacije, one koje su u bračnim zajednicama. Istraživanje je sprovedeno tokom perioda juna i jula 2025. godine. Podaci su prikupljeni kroz upitnike, intervju e i analizu rezultata.

Statistička obrada rezultata

Statistička obrada rezultata biće obavljena korišćenjem odgovarajućih statističkih paketa (npr. SPSS). Analize će obuhvatiti deskriptivne statistike, korelacione analize i regresione modele, u skladu sa postavljenim zadacima istraživanja i hipotezama.

ANALIZA REZULTATA

Prvi zadatak ovog istraživanja je glasio: *Ispitati da li postoji statistički značajna povezanost između motivacije za roditeljstvom i kvaliteta bračne komunikacije*. Korišćen je Pirsonov koeficijent korelacije i rezultati su prikazani u Tabeli 1.

Tabela 1. Povezanost između motivacije za roditeljstvom i kvaliteta bračne komunikacije

		Altruistička	Fatalistička	Narcistička	Instrumen- talna
Altruistička	Pearson Correlation	1	.491**	.363**	.445**
	Sig. (2-tailed)		.000	.000	.000
	N	106	106	106	106
Fatalistička	Pearson Correlation	.491**	1	.687**	.712**
	Sig. (2-tailed)	.000		.000	.000
	N	106	106	106	106
Narcistička	Pearson Correlation	.363**	.687**	1	.773**
	Sig. (2-tailed)	.000	.000		.000
	N	106	106	106	106
Instrumentalna	Pearson Correlation	.445**	.712**	.773**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	.000	.000	
	N	106	106	106	106
Skala kvaliteta bračne komu- nikacije	Pearson Correlation	.073	.038	.167	.096
	Sig. (2-tailed)	.456	.696	.088	.328
	N	106	106	106	106

Prema rezultatima iz Tabele 1 vidimo da postoji statistički značajna povezanost između svih vrsta motivacije za roditeljstvom, međutim nema statistički značajne povezanosti između kvaliteta bračne komunikacije i motivacije za roditeljstvom.

Drugi zadatak ovog istraživanja je glasio: Ispitati da li postoje razlike u odnosu na motivaciju za roditeljstvom i kvalitet bračne komunikacije i u odnosu na socio-demografske varijable. Da bismo ispitali ovaj zadatak korišćen je t test, ANOVA i Pirsonov koeficijent korelacije.

Tabela 2. Razlike u motivaciji za roditeljstvom i kvaliteta bračne komunikacije u odnosu na materijalno stanje

		Sume kvadrata	df	Mean Square	F	Sig.
Altruistička	Između grupa	18.277	2	9.139	.324	.724
	Unutar grup	2907.345	103	28.227		
	Ukupno	2925.623	105			
Fatalistička	Između grupa	62.044	2	31.022	.253	.777
	Unutar grupa	12637.918	103	122.698		
	Ukupno	12699.962	105			
Narcistička	Između grupa	50.488	2	25.244	1.179	.312
	Unutar grupa	2204.503	103	21.403		
	Ukupno	2254.991	105			
Instrumentalna	Između grupa	352.420	2	176.210	.389	.679
	Unutar grupa	46631.354	103	452.732		
	Ukupno	46983.774	105			
Skala kvaliteta bračne komunikacije	Između grupa	44.893	2	22.446	2.203	.116
	Unutar grupa	1049.381	103	10.188		
	Ukupno	1094.274	105			

Prema rezultatima iz Tabele 2 vidimo da ne postoji statistički značajna razlika u motivaciji za roditeljstvom i kvaliteta bračne komunikacije u odnosu na materijalno stanje.

Tabela 3. Razlike u motivaciji za roditeljstvom i kvaliteta bračne komunikacije u odnosu na stepen obrazovanja

		Sume kvadrata	df	Mean Square	F	Sig.
Altruistička	Između grupa	246.614	3	82.205	3.130	.029
	Unutar grupa	2679.009	102	26.265		
	Ukupno	2925.623	105			
Fatalistička	Između grupa	2279.924	3	759.975	7.439	.000
	Unutar grupa	10420.038	102	102.157		
	Ukupno	12699.962	105			
Narcistička	Između grupa	361.307	3	120.436	6.487	.000
	Unutar grupa	1893.684	102	18.566		
	Ukupno	2254.991	105			
Instrumentalna	Između grupa	10386.623	3	3462.208	9.650	.000
	Unutar grupa	36597.151	102	358.796		
	Ukupno	46983.774	105			
Skala kvaliteta bračne komunikacije	Između grupa	46.848	3	15.616	1.521	.214
	Unutar grupa	1047.425	102	10.269		
	Ukupno	1094.274	105			

Postoji statistički značajna razlika u altruističkoj motivaciji za roditeljstvom u odnosu na stepen obrazovanja ($F = 3,130$; $p < 0,05$). Statistički značajna razlika je nađena i u fatalističkoj motivaciji za roditeljstvom u odnosu na stepen obrazovanja ($F = 7,439$; $p < 0,01$). Postoji statistički značajna razlika u narcističkoj motivaciji za roditeljstvom u odnosu na stepen obrazovanja ($F = 6,487$; $p < 0,01$). Takođe, postoji statistički značajna razlika u instrumentalnoj motivaciji za roditeljstvom u odnosu na stepen obrazovanja ($F = 9,650$; $p < 0,01$). Nije nađena statistički značajna razlika u kvalitetu bračne komunikacije za roditeljstvom u odnosu na stepen obrazovanja.

Tabela 4. Razlike u motivaciji za roditeljstvom i kvalitetu bračne komunikacije u odnosu na potpunost porodice

	Potičem iz porodice	N	M	SD	t	df	p
Altruistička	Potpune porodice (oba roditelja)	92	38.65	5.484	-.511	104	.048
	Nepotpune porodice (jedan ili nijedan roditelj)	14	39.43	3.736			
Fatalistička	Potpune porodice (oba roditelja)	92	32.62	10.791	.865	104	.958
	Nepotpune porodice (jedan ili nijedan roditelj)	14	35.64	12.382			
Narcistička	Potpune porodice (oba roditelja)	92	9.93	4.540	-.316	104	.311
	Nepotpune porodice (jedan ili nijedan roditelj)	14	10.36	5.387			
Instrumentalna	Potpune porodice (oba roditelja)	92	43.89	21.695	.260	104	.284
	Nepotpune porodice (jedan ili nijedan roditelj)	14	42.14	17.789			
Kvalitet bračne komunikacije	Potpune porodice (oba roditelja)	92	14.02	2.980	1.498	104	.021
	Nepotpune porodice (jedan ili nijedan roditelj)	14	12.64	4.500			

Prema rezultatima iz Tabele 4 vidimo da postoji statistički značajna razlika između ispitanika koji potiču iz potpune ($M = 38,65$; $SD = 5,484$) i nepotpune ($M = 39,43$; $SD = 3,736$) porodice u odnosu na altruističku motivaciju za roditeljstvom ($t = -,511$; $p < 0,05$). Ispitanici koji potiču iz potpune porodice ostvaruju više skorove na subskali za altruističnu motivaciju za roditeljstvom.

Postoji statistički značajna razlika između ispitanika koji potiču iz potpune ($M = 14,02$; $SD = 17,789$) i nepotpune ($M = 12,64$; $SD = 4,500$) porodice u odnosu na kvalitet bračne komunikacije ($t = 1,489$; $p < 0,05$). Ispitanici koji potiču iz nepotpune porodice ostvaruju više skorove na skali kvaliteta bračne komunikacije.

Tabela 5. Razlike u motivaciji za roditeljstvom i kvalitetu bračne komunikacije u odnosu na mesto stanovanja

		Sume kvadrata	df	Mean Square	F	Sig.
Altruistička	Između grupa	3.748	2	1.874	.066	.936
	Unutar grupa	2921.874	103	28.368		
	Ukupno	2925.623	105			
Fatalistička	Između grupa	16.703	2	8.352	.068	.934
	Unutar grupa	12683.259	103	123.138		
	Ukupno	12699.962	105			
Narcistička	Između grupa	41.924	2	20.962	.976	.380
	Unutar grupa	2213.067	103	21.486		
	Ukupno	2254.991	105			
Instrumentalna	Između grupa	266.426	2	133.213	.294	.746
	Unutar grupa	46717.348	103	453.566		
	Ukupno	46983.774	105			
Skala kvaliteta bračne komunikacije	Između grupa	15.887	2	7.944	.759	.471
	Unutar grupa	1078.386	103	10.470		
	Ukupno	1094.274	105			

Rezultati iz Tabele 5 pokazuju da ne postoje razlike u motivaciji za roditeljstvom i kvalitetu bračne komunikacije u odnosu na mesto stanovanja.

Tabela 6. Razlike u motivaciji za roditeljstvom i kvalitetu bračne komunikacije u odnosu na radni status

	Radni status	N	M	SD	t	df	p
Altruistička	Zaposlen/a	56	38.86	5.076	.210	104	.652
	Nezaposlen/a	50	38.64	5.547			
Fatalistička	Zaposlen/a	56	33.07	11.158	.052	104	.804
	Nezaposlen/a	50	32.96	10.928			
Narcistička	Zaposlen/a	56	9.77	4.644	-.522	104	.639
	Nezaposlen/a	50	10.24	4.658			
Instrumentalna	Zaposlen/a	56	41.82	21.171	-.947	104	.694
	Nezaposlen/a	50	45.72	21.155			
Kvalitet bračne komunikacije	Zaposlen/a	56	13.48	3.511	-1.209	104	.516
	Nezaposlen/a	50	14.24	2.861			

Prema rezultatima iz Tabele 6 vidimo da ne postoji statistički značajna razlika u motivaciji za roditeljstvom i kvalitetom bračne komunikacije u odnosu na radni status ispitanika.

Tabela 7. Razlike u motivaciji za roditeljstvom i kvalitetu bračne komunikacije u odnosu na broj članova u porodici

		Sume kvadrata	df	Mean Square	F	Sig.
Altruistička	Između grupa	3.748	2	1.874	.066	.936
	Unutar grupa	2921.874	103	28.368		
	Ukupno	2925.623	105			
Fatalistička	Između grupa	16.703	2	8.352	.068	.934
	Unutar grupa	12683.259	103	123.138		
	Ukupno	12699.962	105			
Narcistička	Između grupa	41.924	2	20.962	.976	.380
	Unutar grupa	2213.067	103	21.486		
	Ukupno	2254.991	105			
Instrumentalna	Između grupa	266.426	2	133.213	.294	.746
	Unutar grupa	46717.348	103	453.566		
	Ukupno	46983.774	105			
Skala kvaliteta bračne komunikacije	Između grupa	15.887	2	7.944	.759	.471
	Unutar grupa	1078.386	103	10.470		
	Ukupno	1094.274	105			

Rezultati iz Tabele 7 pokazuju da ne postoje razlike u motivaciji za roditeljstvom i kvalitetu bračne komunikacije u odnosu na broj članova u porodici. Tabela 8. Povezanost između godina starosti, motivacije za roditeljstvom i kvalitetom bračne komunikacije

	Godine starosti	
Godine starosti	Pearson Correlation	1
	Sig. (2-tailed)	
	N	106
Altruistička	Pearson Correlation	-.018
	Sig. (2-tailed)	.858
	N	106
Fatalistička	Pearson Correlation	.121
	Sig. (2-tailed)	.217
	N	106
Narcistička	Pearson Correlation	.106
	Sig. (2-tailed)	.279
	N	106

Instrumentalna	Pearson Correlation	.188
	Sig. (2-tailed)	.054
	N	106
Skala kvaliteta bračne komunikacije	Pearson Correlation	-.101
	Sig. (2-tailed)	.303
	N	106

Rezultati prikazani u Tabeli 8 pokazuju da nema značajne korelacije između godina starosti, kvaliteta bračne komunikacije i motivacije za roditeljstvom.

DISKUSIJA

Cilj ovog istraživanja bio je da se ispita povezanost motivacije za roditeljstvom i bračnom komunikacijom. Dobijeni nalazi delimično su podržali postavljene hipoteze koje su se ticale ove veze.

Sprovedeno istraživanje odlikuju sledeće karakteristike:

- Jasno određeni ciljevi i zadaci,
- Metodološki pristup prilagođen temi i ciljevima istraživanja,
- Rezultati koji potvrđuju da je ovakvo istraživanje moguće realizovati i da može doprineti boljem razumevanju problematike.
- Prva hipoteza je glasila: *Pretpostavlja se da postoji povezanost između motivacije za roditeljstvom i kvaliteta bračne komunikacije.*

Dobijeni rezultati ukazuju da: hipoteza koja je pretpostavljala postojanje povezanosti između motivacije za roditeljstvom i kvaliteta bračne komunikacije nije potvrđena. Na osnovu prikazanih rezultata, utvrđeno je da postoji statistički značajna povezanost između svih vrsta motivacije za roditeljstvom, ali da ne postoji statistički značajna veza između kvaliteta bračne komunikacije i motivacije za roditeljstvo. Drugim rečima, iako su različiti aspekti motivacije međusobno povezani, kvalitet međusobne komunikacije partnera se ne pokazuje kao značajan faktor koji bi uticao na tu motivaciju.

Ovaj nalaz je u suprotnosti sa rezultatima istraživanja koje su sprovedi Shahmirzad i kolege (2025), gde je ustanovljeno da su bračna komunikacija i zadovoljstvo brakom značajno povezani sa motivacijom za rađanje dece. U toj studiji, bolja komunikacija između partnera bila je povezana s višim nivoima pozitivne motivacije za roditeljstvo, dok je lošija komunikacija bila povezana s negativnim stavovima i većom neizvesnošću u vezi sa roditeljstvom (Shahmirzad i sar., 2025). Iako se rezultati ovog istraživanja razlikuju od prethodnih nalaza, mogući razlozi za to mogu ležati u specifičnostima uzorka, kulturnom kontekstu, kao i u različitim oblicima izražavanja motivacije za

roditeljstvom koji nisu nužno povezani sa trenutnim kvalitetom bračnih odnosa. Neophodna su dodatna istraživanja kako bi se dublje ispitali ovi odnosi u različitim kontekstima.

- Druga hipoteza je glasila: *Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika na motivaciju za roditeljstvom i kvalitet bračne komunikacije u odnosu na socio-demografske varijable.*

Na osnovu rezultata istraživanja oni nam pokazuju da postoje statistički značajne razlike u različitim vrstama motivacije za roditeljstvo u odnosu na stepen obrazovanja ispitanika. Konkretno, altruistička, fatalistička, narcistička i instrumentalna motivacija značajno variraju u zavisnosti od nivoa obrazovanja, pri čemu ispitanici sa nižim stepenom obrazovanja (završena osnovna škola) ostvaruju više skorove u fatalističkoj, narcističkoj i instrumentalnoj motivaciji u poređenju sa ispitanicima koji imaju fakultetsku diplomu. Sa druge strane, kvalitet bračne komunikacije nije pokazao statistički značajnu razliku u odnosu na obrazovni nivo.

Takođe, značajne razlike su uočene i u odnosu na porodični status: ispitanici iz potpune porodice pokazuju viši nivo altruističke motivacije za roditeljstvo, dok ispitanici iz nepotpune porodice ostvaruju bolje rezultate na skali kvaliteta bračne komunikacije.

Ovi nalazi su u skladu sa rezultatima istraživanja koje su sprovedi Khoramshahi i saradnici (2023), gde je ustanovljeno da niži nivo obrazovanja korelira sa višim nivoom fatalističkih i instrumentalnih stavova prema roditeljstvu, dok viši nivo obrazovanja doprinosi razvoju racionalnijih i manje egocentričnih motiva. Takođe, njihov rad ističe važnost porodičnog okruženja u oblikovanju motiva i komunikacijskih obrazaca između partnera.

U poređenju sa ovim rezultatima, studija Park i Kim (2021) ukazuje na značaj punih porodica u jačanju altruističke motivacije kod budućih roditelja, dok se kvalitet bračne komunikacije može razlikovati zavisno od porodične strukture, što potvrđuje i naša zapažanja.

Rezultati ovog rada su u skladu sa nalazima istraživanja koje su sprovedi Shahmirzad i saradnici (2025), gde je takođe utvrđeno da, iako postoji povezanost između motivacije za roditeljstvo i određenih aspekata bračne dinamike, motivacija sama po sebi ne predviđa značajno kvalitet bračne komunikacije. Slično tome, studija koju su sprovedi Lee i Park (2022) ukazuje da drugi faktori, poput emocionalne inteligencije i stilova rešavanja konflikata, imaju veći uticaj na kvalitet bračne komunikacije nego same motivacije za roditeljstvo.

ZAKLJUČAK

Rezultati pokazuju da kvalitet bračne komunikacije nije značajno povezan sa motivacijom za roditeljstvo, što znači da, u ovom uzorku, kako parovi komuniciraju u braku ne utiče direktno na to koliko su motivisani da postanu roditelji ili na koji način vide roditeljstvo (altruistički, fatalistički, narcistički ili instrumentalno). Ovo može biti objašnjeno na nekoliko načina:

1. Motivacija za roditeljstvo je višedimenzionalna i unutrašnja
Motivacija da se postane roditelj često proizilazi iz ličnih uverenja, vrednosti, kulturnih normi i porodičnih iskustava. To znači da čak i parovi sa visokim ili niskim kvalitetom komunikacije mogu imati sličnu motivaciju za roditeljstvo, jer su ti motivi više psihološki i kulturno utemeljeni, a ne direktno vezani za način na koji komuniciraju sa partnerom.
2. Kvalitet komunikacije se više odnosi na međusobnu interakciju
Kvalitet bračne komunikacije odražava sposobnost para da rešava konflikte, izražava emocije i održava bliskost. Ovi aspekti mogu uticati na zadovoljstvo brakom ili emocionalnu stabilnost, ali ne moraju nužno oblikovati motivaciju za roditeljstvo, posebno ako motivacija proizilazi iz spoljašnjih ili ličnih faktora (npr. očekivanja porodice, društvene norme ili lične vrednosti).
3. Povezanost sa potpunom porodicom
Nalaz da je kvalitet bračne komunikacije značajno povezan sa potpunom porodicom sugerise da iskustvo odrastanja i struktura porodice u kojoj je osoba odrasla može oblikovati kako komunicira u svom bračnom odnosu.
 - Ispitanici iz nepotpunih porodica (jedan ili nijedan roditelj) su imali viši skor na kvalitetu bračne komunikacije. To se može objasniti teorijski: deca koja su odrasla u nepotpunim porodicama često razvijaju strategije emocionalne i socijalne prilagodljivosti kako bi kompenzovala nedostatak roditeljske figure, što kasnije utiče na njihove veštine komunikacije u odraslom životu i braku.
 - S druge strane, altruistička motivacija za roditeljstvo bila je viša kod ispitanika iz potpune porodice. To može biti posledica modeliranja roditeljskih uloga i pozitivnog porodičnog iskustva koje oblikuje želju za davanjem i negovanjem sopstvene buduće porodice.

Ovi naši nalazi istraživanja ukazuju na potrebu da se u budućim istraživanjima detaljnije istraže dodatni faktori, koji bi mogli imati značajniji uticaj na međusobne odnose partnera i njihovu motivaciju da zasnuju porodicu. Zaključno, važno je naglasiti značaj pružanja psihološke i emocionalne podrške

parovima, naročito onima koji dolaze iz socijalno i obrazovno izazovnih sredina, kako bi se unapredio kvalitet njihove bračne komunikacije i podstakla zdrava motivacija za roditeljstvo. Time se može doprineti boljem funkcionisanju porodice i pozitivnijem ishodu za buduće generacije.

LITERATURA

- Deutsch, H. (1945). *Psychology of women* (Vols. I & II). New York, NY: Grune & Stratton.
- Frisby, B. N. (2009). „Without flirting, it wouldn't be a marriage“: *Flirtatious communication between relational partners. Qualitative Research Reports in Communication*, 10(1), 55–60. <https://doi.org/10.1080/17459430903217477>
- Frisby, B. N., & Booth-Butterfield, M. (2012). *The „how“ and „why“ of flirtatious communication between marital partners. Communication Quarterly*, 60(4), 465–480. <https://doi.org/10.1080/01463373.2012.688672>
- Hanzal, A., & Segrin, C. (2009). *The role of conflict resolution styles in mediating the relationship between enduring vulnerabilities and marital quality. Journal of Family Communication*, 9(3), 150–169. <https://doi.org/10.1080/15267430903072579>
- Horan, S. M., & Booth-Butterfield, M. (2010). *Investing in affection: An investigation of affection exchange theory and relational qualities. Communication Quarterly*, 58(4), 394–413. <https://doi.org/10.1080/01463373.2010.503166>
- Gottman, J. M., Coan, J., Carrere, S., & Swanson, C. (1998). *Predicting marital happiness and stability from newlywed interactions. Journal of Marriage and the Family*, 60(1), 5–22. <https://doi.org/10.2307/353438>
- Lacković-Grgin, K., & Vitez, S. (1997). *Predikcija Rabinovih kategorija motivacije za roditeljstvo. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio FPSP*, 36(13), 43–62.
- Lee, S., & Park, J. (2022). *Emotional intelligence, conflict resolution styles, and marital communication quality: A study of couples in South Korea. Journal of Family Psychology*, 36(1), 45–54. <https://doi.org/10.1037/fam0000881>
- Khoramshahi, R., Ebrahimi, M., & Yazdani, F. (2023). *The impact of education level on fatalistic and instrumental childbearing motivations among Iranian couples. Journal of Family Studies*, 29(2), 145–158. <https://doi.org/10.1080/13229400.2022.2083384>

- Noller, P. (1980). *Misunderstandings in marital communication: A study of couples' nonverbal communication*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(6), 1135–1148. <https://doi.org/10.1037/h0077716>
- Park, S., & Kim, H. (2021). *Family structure and altruistic motivation for childbearing: Evidence from South Korea*. *Journal of Population Research*, 38(3), 271–285. <https://doi.org/10.1007/s12546-021-09276-7>
- Rabin, A. I. (1965). *Motivation for parenthood*. *Journal of Projective Techniques and Personality Assessment*, 29, 405–411.
- Rabin, A. I., & Greene, R. J. (1968). *Assessing motivation for parenthood*. *Journal of Psychology*, 69, 39–46.
- Rainwater, L. (1965). *Family design: Marital sexuality, family size, and contraception*. Chicago, IL: Aldine.
- Sabatelli, R. M., Buck, R., & Dreyer, A. (1982). *Nonverbal communication accuracy in married couples: Relationship with marital complaints*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43(5), 1088–1097. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.43.5.1088>
- Sanford, K. (2006). *Communication during marital conflict: When couples alter their appraisal, they change their behavior*. *Journal of Family Psychology*, 20(2), 256–265. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.20.2.256>
- Shahmirzad, N., Miller, W. B., Farid, M., & Akbari Kamrani, M. (2025). *Communication skills, understanding intellectual coordination, and marital satisfaction on childbearing motivation in reproductive-age Iranian couples*. *Scientific Reports*, 15, 6278. <https://doi.org/10.1038/s41598-025-12601-9>
- Weigel, D. J., & Ballard-Reisch, D. S. (2008). *Relational maintenance, satisfaction, and commitment in marriages: An actor-partner analysis*. *Journal of Family Communication*, 8(3), 212–229. <https://doi.org/10.1080/15267430802182459>
- Weisfeld, C. C., & Stack, M. A. (2002). *When I look into your eyes*. *Psychology, Evolution & Gender*, 4(2), 125–147. <https://doi.org/10.1080/1461666021000015057>

**Almedina NUMANOVIĆ &
Semrija SMAILOVIĆ & Esmira LEKPEK**

RELATIONSHIP BETWEEN THE QUALITY OF MARITAL COMMUNICATION AND MOTIVATION FOR PARENTHOOD

This paper explores and analyzes the complex relationships between parenting motivation and marital communication satisfaction. The aim of the work is to understand how the quality of marital communication affects the motivation for parenthood. The results of the work analysis should indicate complex and interconnected dynamics between these characteristics (motivation, marriage, communication). The quality of marital communication plays a key role in the mediation between parenting motivation and marital satisfaction. This work should provide a deeper understanding of how these factors interact and can serve as a basis for developing interventions and supports for married couples at different stages of their lives.

The research was conducted on a sample of 106 female subjects of various ages. The sample will include female respondents from the general population, those who are married. The scales used are: Parenthood Motivation Scale, Marital Communication Scale and sociodemographic questionnaire.

The results showed that there is a statistically significant relationship between all types of motivation for parenthood, however there is no statistically significant relationship between the quality of marital communication and motivation for parenthood. There is a statistically significant difference in the altruistic motivation for parenthood in relation to the level of education ($F = 3,130$; $p < 0,05$). A statistically significant difference was also found in the fatalistic motivation for parenthood in relation to the level of education ($F = 7,439$; $p < 0,01$). There is a statistically significant difference in narcissistic motivation for parenthood in relation to the level of education ($F = 6,487$; $p < 0,01$). Also, there is a statistically significant difference in the instrumental motivation for parenthood in relation to the level of education ($F = 9,650$; $p < 0,01$). No statistically significant difference was found in the quality of marital communication after parenting in relation to the level of education. There is a statistically significant difference between respondents from complete ($M = 38,65$; $SD = 5,484$) and incomplete ($M = 39,43$; $SD = 3,736$) families in relation to altruistic motivation for parenthood ($t = -,511$; $p < 0,05$). A statistically significant difference was found between respondents who come from complete ($M = 14,02$; $SD = 17,789$) and incomplete ($M = 12,64$; $SD = 4,500$) families in relation to the quality of marital communication ($t = 1,489$; $p < 0,05$).

Key words: marital communication, motivation, parenthood, marital satisfaction

Pregledni rad
UDK: 37:316.7

Anita CUCOVIĆ (Peja/Peć)
Haxhi Zeka University – Peja/Peć
anita.cucovic@unhz.eu

Fahrija NIŠIĆ-LESKOVCİ (Prishtina/Priština)
Hasan Prishtina University – Prishtina/Priština fnisic@hotmail.com

INTERKULTURALNOST U SAVREMENOM OBRAZOVNOM PROCESU

Činjenica je da je današnje društvo u velikoj mjeri sastavljeno od multikulturalnih sredina. Da bi osoba mogla zajedno živjeti u multikulturalnom društvu, mora biti pedagoški obrazovana. Ovakav vid obrazovanja treba započeti u vrtiću i nastaviti u osnovnoj školi. Tokom života obrazovanje se nastavlja procesom socijalizacije. Dakle, interkulturalna kompetencija predstavlja čitav proces tokom obrazovanja.

U ovom procesu značajnu ulogu imaju škole i pedagoški fakulteti koji obrazuju buduće nastavnike i koji su glavni posrednici u sticanju interkulturalnih vrijednosti.

Obrazovanje budućih nastavnika podrazumijeva međusobno razumijevanje i saradnju, ne samo na individualnom, već i na nacionalnom i međunarodnom nivou. Interkulturalno obrazovanje je zapravo zasnovano na samospoznaji i samotoleranciji, na odnosu sebe i svog.

Osjećaji prihvaćenosti i ljubavi mogu se širiti prema drugima i onima koji su drugačiji samo ako su doživljeni u neposrednom okruženju.

Velika odgovornost za osposobljavanje za interkulturalne odnose i uspješan život u multikulturalnom društvu leži na sastavu obrazovanja u cjelini, posebno visokog obrazovanja, a u okviru njih i učiteljskih fakulteta.

Stoga se interkulturalni sadržaji moraju realizovati u okviru studijskih programa budućih nastavnika radi sticanja interkulturalnih kompetencija (sposobnosti).

Ključne riječi: *interkulturalno, obrazovanje, društvo, studijski program*

UVOD

Multikulturalni kontekst društva u nastavi traži nove zahtjeve za koje se trebaju naći odgovarajuća rješenja, gdje je neophodno poštovanje kultura i običaja manjina.

S obzirom da živim u multikulturalnoj sredini i radim u nastavi koja se odvija sa nastavom na drugim jezicima, u radu će biti opisani na prvom mjestu pojmovi multikulturalizam zatim u njemu interkulturalizam, kako u društvu, tako i u nastavi odnosno školstvu.

Multikulturalnost označava da na istom području postoji više različitih kultura, dok interkulturalnost naglašava postojanost odnosa među kulturama kao i međusobne interakcije. Treba naglasiti i to da ako je jedno društvo multikulturalno, ne znači da će ono u isto vrijeme biti i interkulturalno.

Važnu ulogu u multikulturalnom okruženju na idejama interkulturalizma ima obrazovni sastav. Mladi se nalaze u središtu multikulturalnog obrazovanja i vaspitanja koje nije vezano samo za školu. Multikulturalizam predstavlja djelovanje različitih kultura iste zemlje ili religije, a interkulturalizam kao dijalog između tih kultura gdje su prisutni, međusobno uvažavanje i bogaćenje različitih kultura. Interkulturalizam je dakle jedan savršeni oblik vaspitanja i obrazovanja za život u demokraciji.

POJAM MULTIKULTURALNOST I INTERKULTURALIZAM

Realnost današnjeg društva nesumnjivo su multikulturalnost i interkulturalnost. Zajednice različitih jezika i kultura koje žive na jednom prostoru predstavljaju multikulturalnost dok interkulturalizam obuhvata odnose među kulturama i uzajamno razumijevanje.

Perotti pojašnjava interkulturalni pristup na sljedeći način: „Interkulturalno obrazovanje se u školovanju mladeži prvenstveno mora usredotočiti na interakciju, ne na apstrakciju. Valjalo bi govoriti o interkulturalnom učenju prije nego o interkulturalnom obrazovanju“ (Perotti, 1995:78).

Ono što možemo zaključiti jeste da cilj interkulturalizma predstavlja uzajamno uvažavanje i razumijevanje ljudi različitih kultura.

Interkulturalnost označava mogućnost uspoređivanja različitih mišljenja, ideja i kultura na jednom prostoru.

Da bismo pričali o interkulturalnosti, moramo znati šta je kultura.

Interkulturalno vaspitanje i obrazovanje treba uticati na razumijevanje, saosjećanje sa osobom različite kulture od naše.

Po Bognaru se ne može govoriti o interkulturalnom odgoju, a da se ne analizira stanje i u teoriji i u praksi.

Znači cilj interkulturalnog vaspitanja jeste taj da društvo u budućnosti učinimo boljim, humanijim, gdje neće biti jedan čovjek od drugog manje vrijedan zato što je neke druge nacije.

I formiranje interkulturalnog vaspitanja nije potrebno samo učeniku, nego je potrebno svakom čovjeku. Ako je dijete u ranim godinama upoznato sa pojmom interkultura, velika je prednost za formiranje pozitivnih stavova njegove budućnosti.

Interkulturalizam u školi ima veliku ulogu kako u makropedagoškom planu, tako i u funkciji samog nastavnika.

REALIZACIJA INTERKULTURALIZMA U OBRAZOVNO-VASPITNOM PROCESU

Intrekulturalizam podrazumijeva mogućnost upoređivanja mišljenja i ideja kao i razmišljanje o razlikama religiozne etničke i druge prirode.

Ovakav interkulturalizam je jedan od glavnih principa u obrazovanju. Osnovni zadatak interkulturalizma u obrazovanju predstavlja tolerantnost prema različitim i razvijanje osjećaja pripadnosti svojoj zajednici kao i društvu uopšte.

I po Hrvatiću: „Interkulturalizam, između ostaloga, jedan savremeni oblik vaspitanja i obrazovanja za život u demokraciji i kulturnom pluralizmu“ (Hrvatić, 2001).

Prisutnost interkulturalizma u obrazovanju doprinosi razvitku demokracije kao i zaštiti ljudskih prava kao i boljem međusobnom razumijevanju.

Učenjem i uvažavanjem svoje posebnosti učimo se uvažavanju različitosti. Svi ovi elementi interkulturalnosti dovode do usavršavanja učitelja i uvažavanja i razumijevanja različitih kulturnih zajednica. Koliko je važan kvalitetan učitelj, govore svakodnevni primjer u interakciji učenik – učitelj.

„Kvalitetan učitelj praktičar trebao bi prepoznati te zadovoljavati individualne potrebe učenika, prepoznati njegove mogućnosti i interese, znati prakticirati pedagoške koncepcije i metode i načine/stilove učenja, organizirati aktivne procese, procjenjivati učenikov uspjeh, njegov učinak na razvoj i odgoj“ (Mlinarević i Borić, 2007).

I Hrvatić navodi koliko je važna uloga učitelja kao koordinatora, istraživaoca i savjetnika koji će kreativno utjecati na učenike.

S druge strane učenici će imati postignuće putem individualnih mogućnosti, sposobnosti i samostalnosti djelovanja znanjem, duhom i ponašanjem kao kulturnih i socijalnih bića (Hrvatić, 2009).

Navedeno je važno kako bi učitelji poticali i stvarali zdravu interkulturalnu školsku zajednicu.

Današnji savremeni sistem obrazovanja teži ka što valjanom obrazovanju učitelja koje će im pružiti odgovarajuće stjecanje znanja, iskustva i navika za stjecanje, provođenje i življenje interkulturalnih kompetencija.

Bitne osobine interkulturalno kompetentnog učitelja prikazuju se u odnosu između multikulturalnog okruženja i škole otvorene prema različitosti, a sastavnice su po Horvatić: „uspješna verbalna i neverbalna komunikacija; dobro poznavanje svoje i drugih kultura; sposobnost poštivanja, razumijevanja i prihvatanja učenika koji pripadaju drugim kulturama; interaktivan odnos s ‘drugim’; kontinuirano nadograđivanje saznanja o sebi kako na individualnoj tako i na razini pripadajuće skupine; sposobnost povećane otvorenosti, fleksibilnosti, kreativnosti i kritičnosti i shvatanje posljedica diskriminacije kulturno drugačijih te sposobnost razvoja nestereotipnog mišljenja i antipreдрасudnih stavova“ (Hrvatić, 2009).

TRETIRANJE INTERKULTURALNOSTI KROZ GRUPU EKONOMSKIH PREDMETA

Jedan od glavnih zadataka škole trebao bi biti promicanje interkulturalnoga odgoja i obrazovanja koje će se ogledati u priznavanju razlika i njihovih vrijednosti, modelu življenja, simboličkim pretpostavkama na koje se pozivaju pojedinci i društva u odnosima s drugim i u shvatanju svijeta.

Škola bi trebala uzeti u obzir opšte i posebne elemente kulture i istaknuti važnost interakcijskih procesa.

Interkulturalni kurikulum treba da sadrži elemente kao što su: suzbijanje kulturnog etnocentrizma i hijerarhije između različitih kultura, objektivno i s poštivanjem promatrati karakteristike različitih kultura i područja s kojih potječu i „otvoriti“ učenicima pogled na svijet, osobito u područjima gdje ima više različitih manjinskih skupina (Brander, 2004).

U stvaranju interkulturalnoga kurikulumu važno je promijeniti viziju pojedinca i uvjerenja o neprihvatanju kulturno drugačijih, a organizacija koja uči koristiti pojmove osobne i zajedničke vizije (Stoll i Fink, 2000, Slunjski, 2006).

U tom smislu škola ne prenosi znanja, već ona postaje prihvatljivo socijalno okruženje s fleksibilnim pristupom učenju, fleksibilnim vremenskim rasporedom, fleksibilnim kurikulumom i fleksibilnim okruženjem za učenje (Cohen, 1996).

U školi se navedeni razvitak, koji je započeo u obitelji, nastavlja, mijenja ili prihvata. (Perotti, 1995).

Interkulturalno obrazovanje u školi može se pratiti sa nekoliko aspekata i to:

- šta se u školi uči,
- kako se uči
- i u kakvom se ambijentu odvija nastava.

Dakle, učenici u školi stižu obrazovanje koje im pomaže pri odrastanju sa različitostima koje ne dijele već povezuju ljude.

Dalje ćemo u radu shematski prikazati tok nastave iz ekonomskih predmeta.

Na slici br.1 *shematski je didaktika kao nauka o učenju odnosno podučavanju*

Na shemi br. 2 prikazane su četiri grupe na koje se dijeli znanje u zavisnosti od škole i njene okoline gdje spadaju kultura, tradicija, stručno znanje, pedagoško znanje i znanje o učenicima.

Pristupom interkulturalizma obrazovanju temelje se aktivnosti škole, nastavnih sadržaja kao i respektovanja nastavnog procesa. Nastava je složen interacijsko-komunikacijski proces. Uspješan interkulturalni odnos između nastavnika i učenika kao i učenika i učenika dovodi do idealnog ambijenta u razredu i školi.

Škola ima ulogu omogućavanja komunikacije među vršnjacima koja podstiče učenike na razgovor. Dakle, škola je mjesto gdje se uči, ali se i postižu kontakti i razgovori među vršnjacima, razvijaju odnosi i usvajaju grupna pravila. U školi učenik uči jedinstvenost i vrijednost svake kulture što predstavlja veliki doprinos čovječanstvu.

Na shemi br. 3 prikazan je nastavni proces.

PROŽIMANJE MULTIKULTURALNOSTI I INTERKULTURALIZMA

Vaspitanje i obrazovanje kao glavne odrednice života u multikulturalnom društvu se reguliše raznim poveljama i konvencijama kao što su: Opća deklaracija o ljudskim pravima Ujedinjenih naroda (1948), UNESCO-va Konvencija o diskriminaciji u vaspitanju i obrazovanju (1960), UNESCO-va Preporuka o vaspitanju i obrazovanju za međunarodno razumijevanje, suradnju i mir, poštovanje ljudskih prava i temeljnih sloboda (1974) i Međunarodni sporazum o građanskim i pravima Ujedinjenih naroda (1976).

Naravno da ovi dokumenti, na kojima se zasniva sloboda i pravo svakog čovjeka na obrazovanje, nisu dovoljni za implementiranje i usmjeravanje vaspitno-obrazovne prakse ka stvaranju interkulturalno osviještenoga društva (Ivanović, 2009).

Interkulturalnom kompetencijom označavaju se različite spособnosti i karakteristike koje obilježavaju svakog pojedinca na individualnoj i ličnoj razini.

Temeljni zahtjevi interkulturalne kompetencije postaju osjetljivost i samosvijest, odnosno razumijevanje ponašanja drugih kao i način njihovog razmišljanja i viđenja svijeta, a preduslov je svakako uspješna i prihvatajuća komunikacija.

U ovom kontekstu Hrvatić zaključuje kako interkulturalna kompetencija uključuje tri bitne dimenzije koje su međusobno povezane: komunikacijska ponašajna dimenzija (vještine), emocionalna dimenzija (stavovi) i kognitivna dimenzija (znanje) (Hrvatić, 2009).

DPostati stvarno interkulturalno kompetentan, znači biti sposoban živjeti u uslovima gdje svakog pojedinca prihvatamo bez obzira na njegovu kulturnu pripadnost, porijeklo te stil života kojim se živi.

Na slici br. 4 shematski su prikazani principi na kojima se zasniva odabiranje gradiva.

ANALIZA ZASTUPLJENOSTI INTERKULTURALNOSTI U SREDNJOŠKOLSKOM OBRAZOVANJU NA KOSOVU

Kosovo je specifičan obrazovni prostor jer, pored sistema Republike Kosovo, u praksi postoji i paralelni sistem obrazovanja koji funkcioniše po nastavnim planovima i programima Republike Srbije. Zbog toga se interkulturalnost u srednjoškolskom obrazovanju ne može analizirati samo teorijski, već kroz paralelne obrazovne tokove, jezičku podijeljenost, različite kurikule i ograničen kontakt među učenicima različitih zajednica. Iako Kosovo pravno garantuje obrazovanje na službenim jezicima i jezicima zajednica, u praksi su susreti, saradnja i zajedničko učenje između učenika kosovskog i srbijanskog sistema ograničeni. Najčešće se ostvaruju kroz neformalno obrazovanje, projekte nevladinih i međunarodnih organizacija.

U tom smislu, Kosovo jeste multikulturalna sredina, ali nije u dovoljnoj mjeri interkulturalna obrazovna sredina. Postojanje različitih jezika, kultura i školskih programa ne znači automatski i stvarnu interakciju među njima. Uključivanje u šire školske aktivnosti često zavisi od poznavanja albanskog jezika. To pokazuje razliku između multikulturalnosti i interkulturalnosti: zajednice postoje jedne pored drugih, ali bez dovoljnog kontakta i razmjene.

Pored fizičke, jezičke i institucionalne odvojenosti, postoji i digitalna odvojenost učenika iz dva obrazovna sistema. Mladi često ne prate iste medije, društvene mreže, influencersere ni javne narative. Zbog jezika i političkog okruženja formiraju se odvojeni digitalni prostori, što dodatno jača stereotipe i smanjuje mogućnost međusobnog razumijevanja.

Interkulturalnost na nivou obrazovne politike

Na nivou obrazovne politike interkulturalnost je prisutna kroz pravni okvir i strateške ciljeve koji govore o uključivanju zajednica, pravu na obrazovanje na maternjem jeziku i poštovanju različitosti. Strategije obrazovanja na Kosovu predviđaju jednak pristup obrazovanju i veću uključenost učenika iz različitih sredina.

Međutim, postoji razlika između normativnog i stvarnog stanja. Iako politika predviđa inkluziju, u praksi i dalje postoje odvojeni obrazovni tokovi, posebno između učenika koji pohađaju nastavu po kosovskom kurikulumu i učenika koji se školuju po srbijanskom sistemu. Zato je interkulturalnost na političkom nivou više deklarativna nego stvarno razvijena u svakodnevnoj školskoj praksi.

Dodatni problem su i sadržaji u udžbenicima, posebno iz istorije i geografije, gdje se često pojavljuju jednostrani prikazi prošlosti, govor koji doprinosi netoleranciji. To dodatno otežava razvoj interkulturalnog pristupa u obrazovanju.

Kroz praksu smo utvrdili da interkulturalnost nije samo učenje o drugome, nego i sposobnost da se preispita sopstveni narativ. U oba obrazovna sistema škola često djeluje kao čuvar nacionalnog identiteta, pa je prostor za kritičko čitanje istorije, udžbenika i kolektivnih mitova ograničen.

Interkulturalnost na predmetnom nivou

Na predmetnom nivou interkulturalnost nije jednako zastupljena u svim predmetima. Najviše prostora za nju ima u društvenim predmetima, jezicima, građanskom obrazovanju, istoriji i književnosti, gdje se mogu obrađivati identitet, kulturna raznolikost, ljudska prava, tolerancija i zajednički život.

Ipak, prisustvo takvih sadržaja u planovima i programima ne znači i njihov stvarni interkulturalni efekat. Taj efekat ostaje ograničen ako učenici različitih zajednica ne ulaze u međusoban dijalog. Poseban problem predstavlja jezička udaljenost. Učenici kosovskog obrazovnog sistema na albanskom jeziku uglavnom nemaju priliku da uče srpski jezik, kao što ni učenici srbijanskog sistema nemaju dovoljno prilika da uče albanski. Odsustvo jezika druge zajednice produbljuje distancu i smanjuje mogućnost svakodnevne komunikacije.

Interkulturalnost na nastavnom nivou

Na nastavnom nivou interkulturalnost zavisi od škole, nastavnika i lokalne sredine. Nastavnik može imati važnu ulogu u razvijanju interkulturalnih vrijednosti, ali je njegov domet ograničen ako je sistem organizovan odvojeno i ako nema kontakta s drugim zajednicama.

Dodatni problem je što mnogi nastavnici nemaju dovoljno interkulturalnog obrazovanja niti kompetencija da to znanje prenesu učenicima. Potrebno je postaviti pitanje da li nastavnički fakulteti dovoljno obrađuju interkulturalnost i da li nastavnici u etnički osjetljivim sredinama imaju podršku da sprovedu takve aktivnosti. Nastavnik koji pokušava otvoriti osjetljive teme može se suočiti s pritiskom kolektiva, roditelja ili lokalne zajednice. Zbog toga interkulturalnost u nastavi često ostaje na nivou poruka o toleranciji, bez stvarnog iskustva susreta i saradnje među učenicima iz različitih obrazovnih sistema.

Interkulturalnost na projektnom i vannastavnom nivou

Najviše prostora za interkulturalnost na Kosovu postoji van redovne nastave, kroz projekte, radionice, debate, kampove, omladinske programe i druge vannastavne aktivnosti koje organizuju škole, opštine, nevladine i međunarodne organizacije.

To znači da je interkulturalnost na Kosovu često izraženija u projektnom i vannastavnom nego u formalnom nastavnom dijelu obrazovanja. Kroz takve aktivnosti učenici imaju priliku da sarađuju, upoznaju druge jezike i kulture i razbijaju stereotipe. Međutim, te aktivnosti su najčešće vremenski ograničene, zavise od donatora i njihove agende i ne obuhvataju sve škole i sve učenike.

Ovdje se može govoriti o projektnoj interkulturalnosti. To su situacije u kojima učenici učestvuju u kampovima, radionicama ili zajedničkim programima nekoliko dana, ali se nakon toga vraćaju u odvojene školske i društvene

sredine bez nastavka te komunikacije. Bez institucionalne podrške i uključivanja škole, takve aktivnosti ostaju privremene i ne mijenjaju trajno obrazovni sistem.

Uporedni prikaz dva obrazovna sistema na Kosovu

I kosovski i srbijanski obrazovni sistem na Kosovu funkcionišu u etnički i jezički osjetljivim sredinama, ali i dalje proizvode odvojene obrazovne stvarnosti. U oba sistema interkulturalnost je više prisutna kao vrijednost ili cilj nego kao svakodnevna praksa zajedničkog obrazovanja.

Ključna razlika nije samo u planovima i programima, već i u stepenu međusobnog kontakta, učenju jezika druge zajednice i mogućnostima za kontinuiranu saradnju među mladima. Zbog toga odvojeni sistemi doprinose rastu jezičkih i društvenih barijera.

Posebnu pažnju treba posvetiti manjim zajednicama kao što su Bošnjaci, Goranci, Turci i Romi. Njihov položaj pokazuje stvarni nivo interkulturalnosti u školi. U praksi se od njih često očekuje prilagođavanje većinskom jeziku i sistemu kako bi učestvovali u širim školskim aktivnostima. To više govori o asimilaciji nego o interkulturalnosti, jer prava interkulturalnost podrazumijeva uzajamno prilagođavanje.

Može se zaključiti da je interkulturalnost u srednjoškolskom obrazovanju na Kosovu djelimično zastupljena, ali neravnomjerno. Najslabije je razvijena tamo gdje su učenici fizički, jezički i kurikularno odvojeni, a najviše tamo gdje postoji direktan susret, saradnja i dijalog.

Pregled akcija koje se sprovode u funkciji interkulturalnosti

U funkciji interkulturalnosti na Kosovu sprovode se različite aktivnosti: obrazovanje na jezicima zajednica, podrška učenicima iz nevećinskih zajednica, projekti dijaloga među mladima, vannastavne radionice, kampovi i zajedničke inicijative škola, nevladinih i međunarodnih organizacija. Međutim, iz ličnog iskustva može se primijetiti da se interkulturalno obrazovanje u okviru neformalnih aktivnosti često organizuje bez dovoljno pažljivog izbora edukatora – trenera. Nerijetko se angažuju osobe koje jesu motivisane, ali ne moraju imati dovoljno znanja o složenosti lokalnog konteksta i odnosa među zajednicama na Kosovu, njihovih različitih narativa i iskustava. Zbog toga se dešava da efekti takvih aktivnosti ostanu površni, a ponekad se učenici nakon povratka u svoje sredine zatvore još više prema saradnji.

Ipak, te aktivnosti nisu jednako prisutne u svim opštinama i školama. U nekim sredinama su češće zbog mješovitog stanovništva, dok su u drugim rijetke. Zato interkulturalnost na Kosovu i dalje više zavisi od lokalne inicijative i projektne podrške nego od jedinstvene sistemske prakse.

Preporuke

Potrebno je jačati sadržaje koji podstiču upoznavanje jezika, kulture i istorijskih perspektiva drugih zajednica. Treba povećati broj zajedničkih aktivnosti između učenika iz različitih obrazovnih sistema, ne samo kroz projekte, nego i kroz održive školske modele saradnje. Potrebno je imati obrazovan nastavni kadar koji je i sam prošao interkulturalno obrazovanje u praksi i teoriji. Važno je da interkulturalnost bude vidljivija u predmetnim sadržajima, udžbenicima i obuci nastavnika, a ne samo u strateškim dokumentima. Poseban značaj ima učenje lokalnih jezika, jer bez jezika nema pune komunikacije ni stvarne interkulturalnosti.

ZAKLJUČAK

Kao generalni zaključak navodimo tvrdnju koju zastupa Hrvatić: „Interkulturalno obrazovanje postaje dio procesa kojim se potiče dijalog, pregovaranje, pomirenje, kompromis, prilagođavanje, izbjegavanje u konačnici zajedničko rješavanje problema, gdje značajnu ulogu ima i vjerski odgovor“ (Hrvatić, 2007, 47).

Naveli smo da je primjer ove definicije interkulturalnog obrazovanja primjenljiv i u praksi. Odgovarajuće za ovu tezu su naše zajednice gdje na jednom mjestu interkulturalno živi i održava se više nacija, vjera, jezika, običaja i kultura.

Kao kruna svega navedenog jeste nastavno-obrazovni pristup interkulturi jer se mladi tu najviše druže i najbolje međusobno razumiju.

Vaspitanje i obrazovanje su osnovni elementi interkulturalizma svakog pojedinca u druženju, socijalne vještine i sposobnost za komunikaciju sa okolinom što se, opet, najuspješnije postiže u školi. Škola treba biti mjesto u kojoj se, u praksi, učenik poučava biti građanin razvijenih sposobnosti za komunikaciju i interakciju. Škola je mjesto u kojoj učenici stvaraju kontakte i komuniciraju sa svojim vršnjacima. I ta saradnja koju učenici međusobno ostvaruju u školi treba biti prenesena i na društvo oko sebe. Škola u kojoj radim obuhvata trojezičnu nastavu i tipičan je primjer multikulturalnog društva sa dobrim dijelom zastupljene interkulture nastave.

Naime, manjinske zajednice, Bošnjake i Turke, sa donekle prilagođenim nastavnim planom i programom kao i naš jezik kulturu i običaje, solidarno prihvata većinski dio stanovništva ove zajednice.

Mišljenja sam da, dok ljudi budu poštovali pravila kulture, postojaće i uspješna interkulturalnost u čovječanstvu.

REFERENCES

- **Balkan Insight Analysis:** Balkan Schoolbooks Still Fight Over Kosovo's History – A detailed breakdown of the Gashi study with specific examples of contentious phrases.
- Cohen, D. (1996). „Law, social policy, and violence: The impact of regional cultures“. *Journal of Personality and Social Psychology*.
- Đurić, Jelena (2008). „Identitet i interkulturalnost – Srbija kao mesto prožimanja Balkana i (Srednje Evrope)“, *Filozofija i društvo*. Beograd.
- Hrvatić, N. & Piršl, E. (2005). „Kurikulum pedagoške izobrazbe i interkulturalne kompetencije učitelja [Curriculum of pedagogical training and intercultural competence of teachers]“. *Pedagojska istraživanja*.
- Hrvatić, N. & Piršl, E. (2007). „Interkulturalne kompetencije učitelja“. U: *Kompetencije i kompetentnost učitelja*, Babić, N. (ur.). – Osijek: Učiteljski fakultet u Osijeku (Hrvatska). Kherson State University (Ukraine).
- Hrvatić, N. (2005). Interkulturalni kurikulum i/ili obrazovanje na jezicima nacionalnih manjina. Izazovi obrazovanja na manjinskim jezicima.
- Hrvatić, N. (2007). „Interkulturalna pedagogija: nove paradigme [Intercultural pedagogy: new paradigms]“. *Pedagojska istraživanja*.
- **Journal of Education and Learning:** Intercultural Education in Kosovo: A Longitudinal Case Study – A 3-year qualitative study on how teachers and students experience intercultural projects. <https://files.eric.ed.gov/full-text/EJ1299607.pdf>
- Kragulj, Snježana & Jukić, Renata (2010). *Interkulturalizam u nastavi*.
- **Ministry of Education (MESTI):** Kosovo Education Strategy 2022–2026 Action Plan – The official government roadmap for modernization and inclusion.
- NAEYC (National Association for the Education of Young Children) (2020). Professional Standards and Competencies for Early Childhood Educators. Washington, DC: NAEYC.
- **OSCE Education Overview:** Education in Communities in Kosovo – Provides data on the lack of interaction between students and the challenges of translating curricula.

- Pasini, Dinka (2010). „Kultura u nastavi hrvatskoga kao stranog jezika“, *Časopis za hrvatske studije*. Zagreb.
- Perotti, A. (1995). *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje [A plaidoyer for intercultural education]*. Zagreb: Eduka.
- **ResearchGate (2021)**: Interculturalism in Contemporary Teaching in Kosovo – Discusses the law on Protection of the Rights of Communities and its impact on the classroom.
- Slunjski, E. (2006). Stvaranje predškolskog kurikulumu u vrtiću – organizaciji koja uči. Zagreb: Mali profesor.
- Stoll, L. & Fink, D. (2000). Mijenjajmo naše škole – Kako unaprijediti djelotvornost i kvalitetu naših škola. Zagreb: Educa.
- **UNICEF Assessment (2023/2025)**: Transforming Education in Kosovo – Focuses on inclusion, equity, and the „digital readiness“ of the education system.

**Anita CUCOVIĆ &
Fahrija NIŠIĆ-LESKOVCI**

INTERCULTURALITY IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

The fact is that today's society is largely made up of multicultural environments. In order for a person to be able to live together in a multicultural society, he or she must be educated pedagogically. This kind of education should start in kindergarten and continue in elementary school. Throughout life, education continues with the process of socialization. Thus, intercultural competence represents an entire process during education.

Schools and teacher training colleges that educate future teachers and are the main mediators in acquiring intercultural values play a significant role in this process.

The education of future teachers includes mutual understanding and cooperation, not only on an individual but also on a national and international level. Intercultural education is actually based on self-knowledge and self-tolerance, on the relationship between oneself and one's own.

Feelings of acceptance and love can only spread towards others and those who are different if they are experienced in the immediate environment.

A great responsibility for training for intercultural relations and a successful life in a multicultural society lies with the composition of education as a whole, especially higher education, and within them teacher faculties.

Therefore, intercultural contents must be implemented within the study programs of future teachers in order to acquire intercultural competences (abilities).

Keywords: intercultural, education, society, study program

Izvorni naučni rad
UDK: 327(497.11)

Saša MRDULJAŠ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split

Sasa.Mrduljas@pilar.hr

GDJE VODI PREVLAĐAVAJUĆA SRPSKA POLITIKA PREMA CRNOJ GORI I CRNOGORSKOJ NACIJI*

U srpskom društvu duboko su ukorijenjeni doživljaji Crne Gore kao srpske zemlje te Crnogoraca kao Srba. Ti doživljaji pored ostalog omogućuju i identifikaciju sa izrazito sadržajnim crnogorskim historijskim nasljeđem posredstvom kojeg se „nadopunjuju“ manje istaknute dionice srpske povijesti. Ujedno iz srpske perspektive Crnoj Gori je pridavan i izrazit geopolitički značaj. Na nju se gledalo kao na „prirodan“ izlaz Srbije na more te kao na logističko zaleđe većinski srpskim krajevima u susjednim dijelovima BiH. Obzirom na rečeno zapravo je očekivano da je prevladavajuća srpska politika opstruirala procese koji su od kraja 90-ih prošlog stoljeća vodili crnogorskoj nacionalnoj emancipaciji te obnovi crnogorske državne neovisnosti. Unatoč tom djelovanju na koncu je, 2006. godine ipak došlo do disolucije Državne zajednice Srbije i Crne Gore te uspostave međunarodno priznate Crne Gore. Time nastaje dalekosežan i teško promjenjiv realitet pred kojim je prevladavajuća srpska politika mogla, barem teoretski gledano redefinirati svoj dotadašnji odnos prema crnogorstvu i Crnoj Gori. Na način da svoj utjecaj unutar crnogorskog društva pokuša zadržati pa i osnažiti afirmativnim odnosom prema crnogorskom nacionalnom i državnom subjektivitetu. Umjesto toga, prevladavajuća srpska politika se odlučila nastaviti putem opstrukcije sada već crnogorske državnosti kao i sa negacijom crnogorske nacionalne samobitnosti. Prikazani vid djelovanja izrazito je intenziviran upravo u recentnom razdoblju u kojem su ostvareni i određeni iskoraci u pokušajima destrukcije samosvojne Crne Gore i crnogorstva. Međutim, niz pokazatelja sugerira da ovakav pristup, izuzev znatne štete koju će nanijeti Crnoj Gori ima krajnje sužene izgleda na uspjeh. Jasno, ukoliko

* Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Hrvatski nacionalni identitet: nastanak i osporavanja“ koji financira Europska unija – NextGeneration EU (ur. broj projekta: 01/08-73/23-2519-19).

se uspjehom ne smatra što će u konačnici najvjerojatnije rezultirati dubokim, ostrim i trajnim udaljavanjem Crne Gore i crnogorstva od Srbije i srpstava.

Ključne riječi: *Crna Gora, Srbija, Crnogorci, Srbi, srpska politika, državnost, nacionalni identitet*

UVOD

Za osmanske dominacije ovdašnjim prostorima, od kraja srednjeg vijeka do početaka 19. stoljeća postojale su izvjesne predodžbe i saznanja o etničkim identitetima na južnoslavenskom tlu, o tome u kom se smjeru mogu razvijati i u kakvom su međusobnom suodnosu. Postojala je i određena svijest o njihovoj složenosti obzirom na vjerske, jezične, političke osobitosti. No ta pitanja nisu bila od posebnog značaja niti za nositelje tih identiteta niti za promatrače sa strane. Sa kršćanskog, kako katoličkog tako i pravoslavnog aspekta presudno je bilo potisnuti islamsko-teokratsko Osmansko Carstvo dok je iz muslimanske perspektive, pa i one slavensko-muslimanske, odlučujuće bilo kako očuvati njegove pozicije na Balkanu (Matuz, 1992: 56–64).

Završni val potiskivanja Osmanlija otpočinje početkom 19. vijeka, upravo u vremenu od kojeg u Europi započinju i procesi oblikovanja nacija. Dakle procesi koji vode okupljanju pojedinačnih europskih populacija oko identiteta koje smatraju sebi svojstvenima pri čemu ti identiteti ujedno stječu i svoju političko-idejnu nadogradnju. Primarno usmjerenu na održanje ili stvaranje odgovarajućeg okvira koji štiti i promovira određeni nacionalni identitet te njegovim nositeljima osigurava napredak. U osnovi taj je cilj najčešće bio usredotočen na očuvanje i jačanje vlastite države ili na potrebu za njenim utemeljenjem.

Otpočinjanjem „doba nacija“ vrlo brzo se očitovala izrazita složenost etničkih suodnosa na južnoslavenskom prostoru, prvenstveno unutar „hrvatsko-srpskog“ govornog područja. Međutim, dugo su vladale prilike koje od međunarodno relevantnih subjekata nisu zahtijevale da tu složenost jasnije shvate kako bi se pridonijelo njenom strukturiranju u politički primjeren okvir i time izbjeglo da se artikulira, kako će se pokazati u krajnje destruktivnom smjeru. Naime, potiskivanje Osmanskog Carstva nije išlo pretjerano brzo, njegove pozicije na ovdašnjim „uzavrelin“ točkama, konkretno u BiH zauzimala je druga imperija tj. Austro-Ugarska, nakon njenog sloma cijeli je prostor „pacificiran“ uspostavom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) / Jugoslavije. Tek je Drugi svjetski rat pokazao koliko eksplozivni mogu biti ovdašnji, sada već međunacionalni odnosi. S tim da se taj rat odvijao u ozračju globalnog sukoba te zbivanja na tlu bivše Jugoslavije nisu mogla biti u fokusu međunarodne javnosti. Nakon njega zbilja se nova „pacifikacija“ u „okrilju“ socijali-

stičke Jugoslavije. Tek će njenim raspadom početkom 90-ih i ratovima koji su uslijedili međunarodna javnost otpočeti prepoznavati dimenzije složenosti ovdašnjih odnosa i razornog potencijala kojima su protkani.

U tim prilikama posebna pažnja, a zatim i angažman biti će usredotočeni na BiH. Na problematiku bošnjačko-hrvatsko-srpskih odnosa u toj zemlji čije će se razrješenje dovoditi na razinu „problema iz pakla“ (Holbrooke, 1998: 55). Taj doživljaj BiH i relacija unutar nje do danas nije prevladan obzirom da unatoč postignutim ustrojstvenim rješenjima ta država još uvijek ne funkcionira kao harmonična cjelina prožeta međusobnim uvažavanjem njenih naroda i njihovih legitimnih interesa. Fokusranje na BiH, potaknuto golemim stradanjima kroz koje su prošli njeni građani i narodi donekle je umanjilo sposobnost shvaćanja da ta zemlja, unatoč dosadašnjoj produkciji razornih sadržaja, barem u identitetskom smislu ne predstavlja najsloženiju točku unutar „hrvatsko-srpske“ jezične zone. U BiH postoje tri „zaokružena“, ukorijenjena, međusobno „ograđena“ i „opće“ prepoznatljiva nacionalna identiteta koja valja dovesti u odgovarajući, kompromisni političko-pravni okvir da bi bosansko-hercegovačko društvo adekvatno funkcioniralo (v. Džaja, 1992).

Drugačije je sa Crnom Gorom koja predstavlja najteže shvatljivu identitetsku formaciju južnoslavenskog prostora. Toliko kompleksnu da bi se moglo reći da ni velikom dijelu njenog stanovništva nije posve jasno kako se definirati po pitanju nacionalnog identiteta, a time i po pitanju političkih ciljeva koje bi on trebao podrazumijevati. Takvo je stanje unutar njene autohtone slavenske populacije neovisno o tome pripada li (tradicionalno) pravoslavnom, katoličkom, islamskom vjerskom krugu. S tim da najdalekosežnije političke posljedice i po Crnu Goru, a potencijalno i regiju u kojoj se nalazi proizlaze iz identitetskih nedorečenosti unutar njenog pravoslavnog korpusa. Za sada su one takve da Crnu Goru drže u stanju neprestane napetosti, u stanju koje može biti dobrom podlogom i za krajnje negativan razvoj kojeg je na sreću Crna Gora do sada uspijevala izbjeći.

Prikazano pozicioniranje među pravoslavnom populacijom Crne Gore uvelike je proizišlo iz djelovanja dosadašnje, prevladavajuće srpske politike koja međutim ne bi mogla biti takva kakva jest da unutar same Crne Gore nisu postojali odgovarajući poticaji. Istodobno i sama ta politika, sa sasvim konkretnim ciljevima u kontekstu Crne Gore ne može izbjeći suočavanje sa nizom identitetskih nejasnoća u toj zemlji pri čemu ih samoj sebi „razjašnjava“ na način za koji drži da joj pogoduje ostvarenju ciljeva. Stoga je pored crnogorskog i srpsko društvo, svojom involviranošću u crnogorska zbivanja determinirano nedovoljnim, u osnovi pogrešnim razaznavanjem identitetsko-političke stvarnosti unutar Crne Gore. I u takvom stanju prevladavajuća srpska politika „povlači“ poteze koji doduše nanose znatnu štetu Crnoj Gori

no koji bi u konačnici mogli biti pogubni upravo za pozicije samog srpstva u toj zemlji.

U priloženom radu prvo ćemo pokušati dati kratki prikaz povijesnog razvoja koji pojašnjava razloge zbog kojih se znatan dio pravoslavne populacije u Crnoj Gori našao u poziciji svojevrsne identitetske konfuzije. U drugom dijelu rada pokušati ćemo utvrditi koja bi to srpska politika prema Crnoj Gori i unutar nje, po našem sudu, najviše doprinijela održanju i promociji srpskih pozicija u toj zemlji. U završnici ćemo se usredotočiti na stvarnu, prevladavajuću srpsku politiku prema Crnoj Gori i crnogorstvu te istaknuti razloge zbog kojih dugoročno gledano ta politika sasvim izvjesno vodi dubokom distanciranju između Crne Gore i Srbije te između crnogorstva i srpstva.

1. POVIJESNI OKVIR ETNIČKIH IDENTITETA NA TLU CRNE GORE

Današnja etnička slika Crne Gore, pa i nedorečenosti u kontekstu njenog oblikovanja, rezultat su kompleksnih povijesnih procesa i s njima povezanih političkih a time i „identitetskih“ lomova. Izvjesno je da najstarije državno organiziranje slavenske populacije na crnogorskim prostorima valja dovesti u vezu sa formacijama koje su postojale na potezu između Neretve i Bojane tj. zahumskom, travunijskom i dukljanskom kneževinom. Mada je taj pojas bio zahvaćen hrvatskom i srpskom državnim dinamikom temeljnu značajku mu je davala samosvojnost državnog, a time i etničkog razvitka. Očitovana i u tome što su Zahumlje, Travunija i Duklja imale vlastita biskupska središta oličena u stonskoj, trebinjskoj, i dukljanskoj/barskoj biskupiji (Budak, 1986: 125, 131, 138; Živković, 2012: 12–13).

Polovicom 11. stoljeća inicijativom Duklje te pod dinastijom Vojislavljevića dolazi do državnog okupljanja spomenute tri kneževine u jedinstvenu državnu tvorevinu. Ona će steći respektabilan status što će se pored ostalog očitovati u priznanju kraljevskog statusa njenim vladarima od strane papinstva kao i stjecanjem vlastitog vjerskog centra u vidu barske nadbiskupije (Perićić, 1991: 48–61). Prikazani status proširene dukljanske države sugerirao je i mogućnost nastanka nove etničke formacije približno u pojasu između Neretve i Drima te Jadrana i Tare.

Od polovice 12. stoljeća država Vojislavljevića otpočinje naglo slabiti te do kraja istog vijeka njena ukupna prostornost potpada pod vladare susjedne, pravoslavne Srbije. I to u vremenu kad se uspostavom Latinskog Carstva u Carigradu otpočinje oblikovati duboka polariziranost između katolicizma i pravoslavlja (Ćirković, 1970: 18–19; Ransimen, 1964: 122; Živković, 1989: 147–148). U tim uvjetima srpska dinastija Nemanjića, oblikujući vlastitu

crkvenu organizaciju u vidu Žičke / Pečke arhiepiskopije te želeći izbjeći preslikavanja navedenog polariteta na vlastitu državu otpočinje sa masovnim transferom dotadašnjeg katoličkog zahumsko-duklijanskog življa u pravoslavlje (Mrduljaš, 2021). Tom će procesu trajno izbjeći samo romanska, naknadno slavizirana te slavenska populacija primorskih komuna tj. Kotora, Budve, Bara. Obzirom da je bila riječ o crkvi jedne dinastije, ona je bila dužna producirati kult svojih vladara čime su indirektno stvarane i širene osnove protonacionalnog srpstva (Kašić, 1984: 72–73). No, zahvaljujući svojim prethodnim državnim tradicijama, dukljanska jezgra, sada u formi Zete, zadržava poseban status pod Nemanjićima. Pored ostalog i na vjerskom polju te će zetska episkopija koju su u njoj utemeljili imati istaknuti položaj u okvirima Pečke crkve.

Nakon urušavanja srpske države početkom druge polovice 14. stoljeća te će okolnosti imati svog značaja u brzom regeneraciji, sada već zetske državnosti pod dinastijom Balšića, a zatim i dinastijom Crnojevića (Blagojević, 2011: 20). Pod osmanskim pritiscima Crnojevići dislociraju svoje središte u geopolitički najbranjiviji dio Zete, u podlovcensku Crnu Goru u kojoj će na Cetinju smjestiti i središte pravoslavne mitropolije. Što je posebice važno, podlovcenska Crna Gora će padom pod Osmansko Carstvo zadržati svoj teritorijalni okvir i elemente „ograničene suverenosti“ (Đurđev, 1953: 60, 114–115). Sa tih pozicija krajem 17. vijeka ući će u kontinuirani sukob s Osmanlijama pri čemu će do kraja idućeg uspjeti postaviti osnove vlastite državnosti i crkvene samostalnosti stječući time ugled koji je nadilazio njene okvire, posebno među susjednom pravoslavnom populacijom koja je težila uklapanju u crnogorsku državnu cjelinu i djelovala u tom smislu. Takvo raspoloženje u bitnome će pridonijeti širenju granica Crne Gore približno do današnjeg okvira. Pri tome će se unutar njega naći i onaj dio slavenske populacije, ponajprije nastanjene u blizini masovno islamiziranih Albanaca, koji je za trajanja duge osmanske dominacije prihvatio islam.

Unatoč tome što je od odvajanja Zete, odnosno podlovcenske Crne Gore od političkog razvoja kroz koji je prolazio ostatak populacije pod Pečkom crkvom došlo davno, što je crnogorstvo tijekom svog razvoja akumulirano mnoštvo samosvojnih identitetskih značajki i vrijednosti, ono je imalo dvije „slabosti“ koje nisu dopuštale da pravocrtno produži vlastitu artikulaciju do nacionalne kategorije. Naime, posredstvom vjere trajno je ostajalo izloženo srpskim etničkim sadržajima (Dubak, 2011, 7–11). Također nije imalo odgovarajuću društvenu strukturu koja bi potakla crnogorsku nacionalnu emancipaciju. Nije imalo građanstvo, jači trgovački sloj, obrazovanije slojeve društva. Obzirom na takvo stanje, nakon što Srbija početkom 19. stoljeća uspije steći određenu formu državnosti u odnosu na Osmansko Carstvo te u osloncu na

vlastiti društveni potencijal producirati nacionalnu ideologiju, ta će ideologija relativno lako prodrijeti i među crnogorsku pravoslavnu populaciju.

Mada će se „srpska ideja“ ukorjenjivati u Crnoj Gori, pa i u vremenu njene međunarodno priznate državnosti od 1878. nadalje, u njoj će se „ispriplesti“ sa snažno prisutnom crnogorskom samosviješću (Andrijašević, 2004). Kod onog dijela populacije koji je stvarao crnogorsku državnost ili duže participirao u njenom oblikovanju dosezi srpstva su u pravilu ostali limitirani crnogorstvom koje zadržava primarni identifikacijski značaj (*Glas Crnogorca*, 1884: 1). No, kod znatnog dijela stanovništva, posebno onog koje je kasno uključeno u okvire Crne Gore srpstvo će imati istaknutiju poziciju u odnosu na crnogorstvo.

U svakom slučaju taj identitetski dualitet, neovisno u kom obliku, bitno je pridonio slomu državnosti Crne Gore 1918. i pripajanju njene prostornosti Srbiji neposredno prije nastanka Kraljevine SHS / Jugoslavije. Uskoro potom i „utapanju“ Crnogorske crkve u tada formiranu Srpsku pravoslavnu crkvu koja na taj način, od 1920. stječe institucionalni monopol nad pravoslavljem u Crnoj Gori. U uvjetima radikalnog sloma vlastite državnosti dio crnogorske populacije će iskazati snažan, čak i oružani otpor postepeno se usmjeravajući prema ideji nacionalnog crnogorstva „rasterećenog“ srpskim identitetskim sadržajima (Banac, 1988: 271–272). Kod drugog dijela populacije ti će sadržaji stjecati sve snažnije pozicije usmjeravajući ga prema nacionalnom srpstvu. To podvajanje naći će svoj posebno uočljiv izričaj tijekom Drugog svjetskog rata u kojem je Crna Gora istodobno bila uporištem prema crnogorstvu afirmativnog partizanskog pokreta, ali i četničkog, velikosrpskog (Andrijašević, 2021: 316).

Pobjedom partizanskog pokreta, instalacijom komunističke vlasti i federalizacijom Jugoslavije dolazi do afirmacije Crne Gore i crnogorstva. Ona postaje jednom od šest jugoslavenskih republika dok je crnogorstvu priznat status nacionalne odrednice. S tim da su po tom pitanju vladajuće strukture, suočene s realnošću podvojenosti crnogorskog društva učinile određene kompromise. Crnogorska nacija je priznata, ali uz službeni stav da je riječ o naciji proizišloj iz srpskog etničkog korpusa (Marović, 2017: 84–85, 136–138). Obzirom na to ne treba čuditi što je za trajanja komunističke vlasti u Crnoj Gori zadržan srbocentrični doživljaj historije, što je SPC u njoj sačuvala, za razliku od Makedonije monopol nad pravoslavljem, što je Crna Gora imala zastavu identičnu onoj Srbije, što je jezik (kolokvijalno) nazivan srpskim itd.

Za tako koncipirano nacionalno crnogorstvo izjašnjavala se praktički ukupna pravoslavna populacija Crne Gore i to sa dozom naglašenog ponosa. U tom crnogorstvu su oba njegova „pola“ nalazila odgovarajuću identifikaciju pri čemu je njihovu dotadašnju distanciranost umanjivala i ideja jugoslavenstva snažno ukorijenjena u Crnoj Gori (Rastoder i Adžić, 2020: 53). No, kako će

pokazati razvoj događaja u vrijeme i nakon raspada Jugoslavije ta identifikacija nije stekla konačnu profilaciju. Jer da jest ne bi došlo do masovne crnogorske podrške srpskom shvaćanju razrješenja jugoslavenskih odnosa i ostanku Crne Gore u zajednici s Srbijom u kojoj joj se bitno sužavao autonomni prostor (Savezna Republika Jugoslavija, Državna zajednica Srbija i Crna Gora). Tek je jedna manjina Crnogoraca „od početka“ insistirala na samosvojnosti Crne Gore i snažnjenju crnogorskog nacionalnog identiteta.

Mada u vrijeme raspada Jugoslavije ideja crnogorske samosvojnosti nije uspjela steći znatnije pozicije, tu ideju od kraja 90-ih, u uvjetima urušavanja dotadašnje srpske politike, posebice nakon sukoba na Kosovu otpočinje podržavati glavnina crnogorske vladajuće garniture tj. Demokratska partija socijalista (DPS) sa Milom Đukanovićem na čelu. Podržati će je i većina samih građana, uključujući pripadnike manjinskih naroda što će 2006. dovesti do obnove državne neovisnosti Crne Gore (Darmanović, 2006: 14).

2. (POTENCIJALNO) AFIRMATIVNA POLITIKA SRBIJE PREMA CRNOJ GORI I NACIONALNOM CRNOGORSTVU

Od samih svojih početaka srpska nacionalna ideologija na Crnu Goru gleda kao na srpsku zemlju, a na Crnogorce kao na Srbe. Naknadno će tim gledištima i srpska akademska zajednica, uz rijetke izuzetke ustrajno davati potporu primarno kroz radove sa područja društvenih i humanističkih znanosti (Czerwiński, 2013: 137), ne mareći mnogo za nekadašnju i aktualnu crnogorsku stvarnost, a rukovođena ciljem kojeg se smatra vitalnim, odnosno apsorpiranjem Crne Gore i „izlaskom“ Srbije na Jadran. U tom smislu, razvojna linija cjelokupne crnogorske povijesti tumači se kroz napor i želju Crnogoraca za „uviranjem“ u okvire nacionalnog srpstva i Srbije. Svakako ta je percepcija dodatno podupirana činjenicom što su pojedini Crnogoraci, kako povijesno tako i recentno imali predvodničku ulogu u samom srpstvu i to na nizu polja; vjerskom, političkom, vojnom, znanstvenom, kulturnom. Podupirala ih je i činjenica da je Crna Gora u kritičnim historijskim trenucima u pravilu bila uz Srbiju kao i tradicionalna etabliranost srpskog utjecaja u crnogorskom društvu.

S takvim gledištima i doživljajima Crne Gore i Crnogoraca, srpstvo je dočekalo procese koji su od kraja 90-ih vodili te na koncu 2006. i doveli do njenog državnog osamostaljenja. U tim prilikama, u kojima su događaji, procesi i pojave u Crnoj Gori bitno odudarali od slike koju se ima o njoj, za srpstvo bi bilo korisno da se „zapitalo“ o čemu je tu riječ, da je samome sebi na smisleniji način objasnilo Crnu Goru i crnogorstvo i na temelju tih spoznaja (re)definiralo svoju politiku prema Crnoj Gori i Crnogorcima. I to u interesu Srbije, Crne Gore i protekcije realno ostvarivih srpskih interesa.

Dakle, pretpostavka oblikovanju takve srpske politike prema Crnoj Gori, koja bi iz novonastalih prilika i državne samostalnosti Crne Gore „izvukla“ najviše koristi bila je u prethodnom preoblikovanju gledišta koje se ima o toj zemlji i Crnogorcima. Da je to učinjeno, srpska bi politika pred sobom imala jasniju projekciju crnogorske zbilje što bi joj omogućilo da ponajprije u korist vlastitih interesa artikulira približno niže prikazanu politiku prema Crnoj Gori.

Tada bi čak i bez „poniranja“ u dublju prošlost bile uočljive pojedine od dalekosežnih činjenica u kontekstu Crne Gore koje je neophodno uzeti u obzir. Primjerice poput te da je do kraja 90-ih postojanje i Crne Gore i crnogorske nacije predstavljalo realnost koja je već sa suvremenog aspekta trajala duže od pola stoljeća. Realnost na koju su se svi unutar Crne Gore naviknuli tijekom svojih života. Crnogorski subjektivitet je postojao u SFRJ, a nije bio poništen ni za trajanja SRJ. U cijelom tom razdoblju uvijek je postojao izvjestan okvir koji je omogućavao Crnoj Gori i Crnogorcima da očituju svoju posebnost što su i činili.

Upravo sa te pozicioniranosti krajem 90-ih u crnogorskom društvu sa-zrijeva procjena da bi Crna Gora bila uspješnija kao samostalna država. I taj, tada pretežito ekonomskim i funkcionalnim razlozima motivirani stav uvelike je bio opravdan. Jer Srbija se u međuvremenu, naročito sa problematikom Kosova dodatno zaplela u dugotrajan politički čvor bez čijeg razrješavanja malo što može ponuditi sebi i drugima. U međunarodno pogodnim okolnostima taj crnogorski stav je vodio i na kraju doveo do postizanja državne samostalnosti Crne Gore (Šćekić, 2018: 17–20). Time i do novog, dalekosežnog realiteta. Crna Gora je postala međunarodno priznatom državom, članicom UN-a te od 2017. i najmoćnije vojne integracije tj. NATO saveza.

Da bi došla do tog statusa, Crna Gora je morala provesti referendum na kojem joj je od međunarodne zajednice „propisan“ neuobičajen uvjet da za državnu neovisnost mora biti 55% njenih građana. I taj uvjet je ostvaren. Naknadno, po državnom osamostaljenju Crna Gora je donijela Ustav koji ima odgovarajuće mehanizme posredstvom kojih štiti vlastitu neovisnost i identitetsku posebnost. Pri tome se njegove odrednice ne mogu mijenjati bez suglasnosti dvije trećine parlamentarnih zastupnika dok je za izmjenu članaka od krucijalnog značaja za opstojnost i samosvojnost Crne Gore (članci: 1, 2, 3, 4, 12, 13, 15, 45 i 157) potrebno da se pored dvije trećine zastupnika na „državnom referendumu za promjenu izjasni najmanje tri petine svih birača“ (Ustav, 2007: 35).

Dakle, bilo je dovoljno volje, snage i želje da se Crna Gora utvrdi ne kao srpska zemlja, već samo i jedino kao Crna Gora. Pored toga u njoj je vremenom snažila ideja nacionalnog crnogorstva i njegove historijske samobitnosti i to iz svijesti da jedino crnogorstvo predstavlja garanciju opstojnosti

Crne Gore. Takvo gledište je također proizišlo iz sasvim utemeljene spoznaje da jedna država i njena društvena zajednica moraju imati ideju vlastitosti ukoliko žele trajati. Nadalje, Crna Gora je svojoj neovisnosti prilagodila postojeće institucije i oblikovala nove. Stekla personalni kadar koji ih je u stanju voditi te koji, na koncu i zbog vlastitih pozicija teži održanju tih institucija i svog položaja u njima. I cijeli taj sklop jačanja državotvornosti, samosvijesti, institucija i pozicioniranosti unutar njih traje već dva desetljeća i nastaviti će trajati čime će se dodatno snažiti doživljaj posebnosti.

Razumljivo da Srbija niti uz najbolju volju nije mogla sa pretjeranim zadovoljstvom gledati na procese koji su vodili državnom osamostaljenju Crne Gore a na koje je istovremeno bila u stanju utjecati. No smisljena srpska intervencija u te procese nije trebala ići dalje od aktivnosti koja ne dovodi u pitanje suodnos sa nacionalnim crnogorstvom i stabilnost ukupnog crnogorskog društva. Nakon samog postizanja neovisnosti, svaki vid srpskog uplitanja u crnogorske prilike s namjerom redefiniranja državno-pravnog statusa Crne Gore jednostavno je trebao prestati i ustupiti mjesto takvoj srpskoj politici koja istinski prihvaća crnogorsku državnost i u tim uvjetima pokušava ostvariti što povoljniju pozicioniranost u Crnoj Gori.

Uočljivo je i to da su pored crnogorske neovisnosti dodatni „udarac“ srpskoj samosvijesti predstavljali procesi kristalizacije ideje nacionalnog crnogorstva koji su vodili i vode njegovom udaljavanju od srpskih etničkih sadržaja. Pri tome bi bilo korisno da se uočilo da oni imaju dvije pojavne razine. Na jednoj od njih nacionalno se crnogorstvo pokušava „otarasiti“ od iskonstruiranih, znanstveno neutemeljenih, politički motiviranih gledišta produciranih s ciljem apsorpiranja Crne Gore i crnogorstva. Crnogorskom distanciranju od tih i takvih ideologema srpstvo nema što „zamjeriti“ obzirom da predstavljaju iskrivljene, najčešće manipulativne konstrukcije koje na koncu i onima koji ih produciraju i promoviraju umanjuju sposobnost shvaćanja realnosti te suočavanja s njom.

Drugu „razinu“ u bitnome određuje to što crnogorstvo kao identitetska kategorija naglo stječe prostor za afirmaciju i to u uvjetima obilježenim dugim naslagama osporavanja. Stoga je očekivano da poput svake nacionalne ideologije nije imuno od toga da u prilikama u kakvima već jest „proizvodi“ i vlastite ideologeme. Pa i takve posredstvom kojih se distancira od onih srpskih sadržaja koje je povijesno apsorpiralo neovisno o srpskoj nacionalnoj ideologiji i koji su na koncu doprinijeli njenom širenju i ukorjenjivanju u Crnoj Gori (Ičević, 2015: 246–258). Na ovom „nivou“ postoje određeni razlozi za „opravdanu ljutnju“ srpske strane koja takve sadržaje, baš poput neutralnih promatrača vrlo jasno uočava. Bilo bi iluzorno očekivati da srpstvo ne odgovori na ovakav tip vlastite „negacije“ na tlu Crne Gore no najviše bi postiglo sta-

loženim artikuliranjem tih odgovora. Shvaćajući pri tom da izostanak pritiska omogućava da se brže nadiđe razdoblje pretjerivanja te da nakon njega u pravilu slijedi „sidrenje“ nacionalnih identiteta na znatno fleksibilnijoj osnovi. Takvoj gdje se u normaliziranim prilikama postepeno prihvaća i adekvatno strukturira one identitetske sadržaje od kojih se prethodno distanciralo. Drugim riječima, da u stabilnim prilikama vremenom „sve dođe na svoje“.

U sklopu nacionalnog etabliranja crnogorstva izvjesno je bilo i da će se postaviti pitanje crkvene organizacije u Crnoj Gori. Jer ne izgleda posebno prihvatljivim da unutar jedne samostalne države sa većinskom pravoslavnom populacijom, koja baštini barem određenu crnogorsku samosvijest, organizacijski monopol nad pravoslavljem ima crkva koja u svom nazivu nosi ime srpskog naroda i ujedno predstavlja srpsku nacionalnu, državnu, političku instituciju. Stoga je bilo očekivano da Crnogorci postave zahtjev za „vlastitom“ pravoslavnom crkvom. Realno gledano, takvom zahtjevu se također nema što zamjeriti te bi u uravnoteženom ozračju bilo smisleno da i po tom pitanju Srbija i SPC iziđu u susret Crnoj Gori. Vjerojatno na način da se crkva u Crnoj Gori organizira autonomno pod nazivom Pravoslavne crkve Crne Gore ili Crnogorske pravoslavne crkve. Slično kao što je npr. Ruska pravoslavna crkva tijekom raspada SSSR-a dopustila da se njeni segmenti u Bjelorusiji i Ukrajini nazovu Bjeloruskom, odnosno Ukrajinskom pravoslavnom crkvom (Bremer, 2019: 572). Ukoliko bi pak crkva u Crnoj Gori težila autokefalnom statusu ni tome se ne bi trebalo protiviti. Na koncu ta razina fleksibilnosti neminovno bi rezultirala time da i sama Crnogorska crkva ostane u „sestrinskom“ odnosu sa srpskom te prožeta sa dovoljno sadržaja koji je identitetski povezuju sa njom.

Razumljivo da prikazani, blagonakloni odnos srpstva afirmaciji crnogorstva ne bi uključivao podršku „poništanju“ tj. crnogorizaciji srpskog identiteta onih građana Crne Gore kojima je on imanentan niti bi takvo djelovanje s crnogorske strane bilo prihvatljivo. Naime, u Crnoj Gori u kontinuitetu obitava izvjestan broj Srba porijeklom iz drugih republika nekadašnje Jugoslavije dodatno uvećan useljavanjem izbjeglica tijekom ratova u Hrvatskoj, BiH i Kosovu. Također, u Crnoj Gori se i dio autohtone populacije za trajanja socijalističke Jugoslavije ustrajno izjašnjavao Srbima (Mrduljaš, 2023). Za porijeklom srpsku i onu crnogorsku populaciju koja je „sama po sebi“ opredijelila za nacionalno srpstvo podrazumijevali bi se odgovarajući mehanizmi zaštite njenog identiteta, a time i „izuzimanja“ iz procesa koji vode učvršćivanju nacionalnog crnogorstva. S tim da bi kod Srba u Crnoj Gori trebalo potaknuti artikulaciju takvog „tipa“ srpstva koje ne bi bilo u protuslovlju sa postojanjem crnogorske države i nacionalnog crnogorstva.

Držimo da bi ovdje prikazani, afirmativni pristup srpske politike prema Crnoj Gori i nacionalnom crnogorstvu dugoročno bio najplodonosniji za Sr-

biju, srpstvo i srpske interese. Omogućio bi da između Srbije i Crne Gore te Srba i Crnogoraca trajno vladaju, kako se voli reći „najbolji mogući odnosi“. Takvi unutar kojih Srbija u kontekstu Crne Gore ostvaruje maksimum interesa koje se uopće može ostvariti unutar jednog društva kojemu je temeljna značajka da ipak ide svojim putem. Društva koje bi unatoč tome zadržalo svijest o svojoj bliskosti te povijesnoj i identitetskoj povezanosti sa srpskim. Tome bi svakako pridonio korektan i konstruktivan stav Srbije i srpstva prema Crnoj Gori i crnogorstvu u fazi u kojoj je ono u odnosu prema srpstvu bilo u poziciji ranjivosti. Na koncu, tome bi pridonio i onaj dio Crnogoraca koji snažnije doživljava identitetske poveznice sa srpstvom i koji bi svojim „ostankom“ u okvirima nacionalnog crnogorstva utjecao na njegovu formu i sadržaj.

Obzirom na nasljeđe, svakako da bi prikazani pristup prevladavajuće srpske politike prema Crnoj Gori i crnogorstvu podrazumijevao određene, „bolne“ iskorake, ali jednako tako i sa crnogorske strane. Jer dio nacionalno profiliranih Crnogoraca zasigurno bi imao rezerve i prema opsegu utjecaja kojeg bi Srbija zadržala u Crnoj Gori i onom crnogorstvu koje se kod dijela populacije i nadalje isprepliće sa snažnom sklonošću prema srpstvu. No koliko god kompromisi bili teško „probavljivi“ u pravilu rezultiraju dalekosežnijim postignućima od rigidnih, ishitrenih „rješenja“ koja zanemaruju značaj šire perspektive i protoka vremena.

3. STVARNA (DESTRUKTIVNA) POLITIKA SRBIJE PREMA CRNOJ GORI I CRNOGORSTVU

Sukladno duboko ukorijenjenim doživljajima koje srpsko društvo ima o Crnoj Gori, prevladavajuća srpska politika nikada ne bi svojevolumeno dopustila njeno odvajanje iz države zajednice sa Srbijom. Takvo što bi pokušala spriječiti i agresijom. No, od kraja 90-ih do crnogorskog referenduma više nije raspolagala potencijalom koji bi joj omogućio da nasilno suzbije crnogorsku želju za neovisnošću. Iza nje su bili ratovi u Hrvatskoj, BiH, Kosovu, zatim sankcije i međunarodna izolacija, NATO se u međuvremenu etablirao u susjedstvu Srbije. U tim uvjetima ona bi vrlo teško podnijela ulazak u još jedan sukob. Stoga se srpska politika morala poslužiti drugim, prvenstveno propagandnim sredstvima kako bi eventualno onemogućila crnogorski put prema samostalnosti.

Na karakter tada pokrenute i još uvijek aktualne propagandne akcije presudno je utjecala spoznaja o nazovimo nepouzdanosti crnogorskog poistovjećivanja sa srpskim etničkim sadržajima, a time i sa srpskim ciljevima u odnosu na Crnu Goru. Naime, 90-ih je moglo izgledati da je crnogorstvo na putu svog završnog uviranja u srpstvo. Stoga i nije posebno problematizirano

(„On je Crnu Goru smatrao sasvim bezopasnom. Slobodan Milošević je jednostavno smatrao da mu se ništa ne može rđavo desiti u Crnoj Gori“, Kilibarda, 2011). Ali u promijenjenim prilikama se pokazalo da procese „separacije“ Crne Gore upravo predvode one snage u Crnoj Gori tj. Milo Đukanović i DPS za koje se prethodno vjerovalo da će srpstvu „isporučiti“ Crnu Goru. Iz suočenosti sa prikazanom, zbunjujućom, a ujedno i stresnom pojavom došlo se do zaključka da svako crnogorstvo u sebi „krije“ potencijalnu „klicu separatizma“ i da ga „pravilnom propagandom“ jednostavno treba uništiti ili barem minimizirati kao identitetsku pojavu u nacionalnom, a u konačnici i u svakom drugom smislu (v. Raković, 2019: 158–159; Zečević, 2021; 2023).

Da bi se to postiglo u srpskom se društvu, uz punu podršku glavnine političkih partija, crkve, znanstvenih institucija i medija, otpočinje forsirati viđenje o umjetnom postanku crnogorske nacije, o tome da je proizišla iz tuđih, srpstvu neprijateljskih interesa, da je kao takva jedan antisrpski produkt. Pri tome se značajke antisrpstva u osnovi pripisuju svakom obliku iskazivanja crnogorske samobitnosti ili ukazivanja na nju. Također antisrpsvom se proglašava svaki vid problematiziranja dotadašnjih srpskih ideologema usmjerenih na produkciju „invalidnog“ i vlastitom rastakanju sklonog crnogorstva.

Paralelno sa negacijom povijesne utemeljenosti crnogorstva ono se ustrajno pokušava uniziti kako bi se od njega dodatno pa i trajno distancirali identitetski „labilni“ Crnogorci. U tom smislu samosvojne Crnogorce se niti ne želi zvati njihovim etnonimom. Mjesto toga ustrajno ih se naziva Dukljanima, Montenegrinima, Milogoracima (Aprcović, 2019; Šistek, 2017: 117–120). Nadalje, svoj su zamah dobile i „poduke“ o tome da sama Crna Gora zapravo i nije Crna Gora već zbir povijesnih, posebnih regija poput podllovčenske Crne Gore, Brda, Boke Kotorske, Stare Hercegovine, Zete itd. Štoviše, da je sukladno tome „Crna Gora faktički anektirala veliki dio etničkih i historijskih teritorija srpskog naroda“ (Aleksić, 2011: 51) zbog čega i nema razloga da se glavnina njene populacije poistovjećuje sa crnogorstvom. Jer već bi u lokalnom smislu riječ bila o Srbima Brđanima, Bokeljima, Hercegovcima itd.

Istodobno sa djelovanjem na destrukciji crnogorskog identiteta „krenula“ je i „ponuda“ alternativne identitetske forme u vidu nacionalnog srpstva, s namjerom da se dotadašnji nacionalno izjašnjeni Crnogorci očituju kao Srbi. Pri tome se u postojećoj fazi „optiranje“ za nacionalno srpstvo predstavlja kao „povratak“ „tradicionalnoj“ ili „njegoševskoj“ Crnoj Gori (Bokan, 2021); onoj koja ima „sposobnost“ poništavanja sebe same. „Povratkom“ takvom tipu „crnogorstva“ otvara se pak prostor daljnjem modeliranju dotadašnjih Crnogoraca koje za konačni cilj ima, kako se sad već lijepo i matematički iskazuje, da od njih „proizvede“ 100% Srbe i 0% Crnogorce (Redakcija *Pobjede*, 2021).

Tada pokrenuta propagandna ofenziva već je do referenduma iz 2006. postigla uočljive rezultate. Primjerice, dok je po popisu stanovništva iz 1981. u Crnoj Gori bilo svega 3,3% Srba, popis iz 2003. ih je registrirao 32%. U samoj Srbiji (uža Srbija i Vojvodina) 1981. bilo je 120.438 Crnogoraca dok je njihov broj na popisu iz 2002. pao na 69.049 (*Nacionalni*, 1981; *Stanovništvo*, 2002; *Stanovništvo*, 2003). Prikazanim propagandnim djelovanjem stvorena je nova identitetska formacija u crnogorskom društvu tj. „srpski narod u Crnoj Gori“ koja bi trebala predstavljati glavnu polugu ostvarenja srpskih interesa u toj zemlji. Da ta poluga može biti i „duža“ pokazali su opet i rezultati referenduma na kojem se 44,5% građana izjasnilo za ostanak Crne Gore u državnoj zajednici sa Srbijom. Dakle za tu opciju se očitovalo i približno 13% građana koji su se nastavili izjašnjavati Crnogorcima ili oko 1/3 nacionalnih Crnogoraca.

Postizanjem neovisnosti zadržan je već uhodani srpski pristup Crnoj Gori i Crnogorcima. S tim da cilj daljnjeg djelovanja više nije mogao biti na zadržavanju te zemlje u zajednici sa Srbijom već na njenom „povratku“ pod srpsko državno okrilje. U novim uvjetima, glavni promotor te politike, uključujući angažman na decrnogorizaciji tj. srbizaciji Crnogoraca, postaje SPC oslanjajući se na svoju moćnu infrastrukturu kako u Crnoj Gori, tako i izvan nje (Jovanović, 2016: 39). Da postignuti rezultati u oblikovanju „srpskog naroda u Crnoj Gori“ imaju dugoročan značaj, pokazao je i popis proveden nakon osamostaljenja, odnosno 2011. koji je registrirao 28,7% Srba u toj zemlji. Istodobni popis u Srbiji očitovao je da je srpsko društvo svojim destruktivnim stavom prema crnogorstvu uspjelo uzrokovati brojčanu devastaciju Crnogoraca kojih je u toj republici po popisu iz 2011. bilo svega 38.527. Po zadnjem popisu, provedenom 2022. broj Crnogoraca u Srbiji iznosi tek 20.238 [*Stanovništvo (Crna Gora)*, 2011; *Stanovništvo (Srbija)*, 2011; *Stanovništvo*, 2022].

Uloga i ciljevi političkog djelovanja SPC u samostalnoj Crnoj Gori prepoznata je od dovoljnog broja Crnogoraca pa i od strane donedavno vladajućeg DPS-a. Stoga je crnogorska vlast krajem 2019. *Zakonom o slobodi vjeroispovjesti* pokušala ograničiti razorno djelovanje te institucije na način da crkve, manastiri te nepokretna imovina, koja je do 1918/20. pripadala Kraljevini Crnoj Gori, a kojom od tada raspolaže SPC iznova dođe pod vlasništvo države. Time se SPC nije namjeravalo, a niti moglo zabraniti korištenje te imovine, ali bi ono bilo uvjetovano od strane države; pored ostalog i prestankom protucrnogorske djelatnosti. Također potencijalno bi ugrozilo i „izvlačenje“ financijske dobiti od te iste imovine, dobiti koja se uvelike koristi za podrivanje Crne Gore. U tim uvjetima SPC, uz podršku Srbije, srpskih medija, glavnine srpskog društva uspijeva u Crnoj Gori pokrenuti masovne demonstracije tzv. litije kao vid protivljenja rečenom Zakonu. Pri tome je masovna mobilizacija dijela stanovništva provođena „isključivanjem“ iz pravoslavlja

(tradicionalno) pravoslavnih skupštinskih zastupnika koji su glasali za spomenuti Zakon, prijetnjama proklinjanjem onih građana koji bi glasali za stranke tih zastupnika, uvjeravanjima da se tim Zakonom ide protiv pravoslavlja, da se Crnu Goru želi pokatoličiti, da se crkve i manastire namjerava preinačiti u slastičarne, hotele itd. (*Objavljen spisak*, 2019; *Sveštenik SPC*, 2020).

Mada niti uz prikazanu, masovnu mobilizaciju (pro)srpske stranke na izborima 2020. nisu uspjele nadići već ustaljenih 45% glasova, uz podršku nominalno suverenističke, ali sa DPS-om duboko konfrontirane Ujedinjene reformske akcije (URA), koja je dobila 5,5% glasova, napokon je detroniziran DPS zajedno sa partijama sa kojima je bio u koaliciji (*Ukupni*, 2020). Pri tome je proces daljnjeg slabljenja pozicija DPS-a i njemu partnerskih stranaka te jačanja nominalno (pro)srpskih partija nastavljen i na narednim izborima. Takav razvoj izuzetno je ohrabrio srpske državotvorne ambicije i planove (Jovičević, 2022). Tim više što je unutar Crne Gore tijekom i nakon litija uistinu došlo do svojevrsnog (pro)srpskog „zamaha“. Očitovanog npr. u tome da se pobjede nekadašnje opozicije najčešće slave uz srpske ili uz simbole koji ukazuju na „srpstvo Crne Gore“, da se SPC posve otvoreno pozicionirala kao promotor srpskih interesa u Crnoj Gori te kao isključivo srpska nacionalna institucija u nacionalno podvojenom crnogorskom pravoslavnom korpusu itd. (Jovanović, 2022; Femić, 2023; Tanasić, 2023).

Sa tih „stečenih“ pozicija, prevladavajuća srpska politika računa da je u mogućnosti postići urušavanje državnosti Crne Gore pri čemu postoje i određeni, etapno zamišljeni planovi. Pri tome se naredna, najznačajnija aktivnost svodi na daljnje, u novim uvjetima lakše provedivo djelovanje na povećanju broja Srba na štetu nacionalnog crnogorstva pri čemu se, što je bio slučaj 2023., poseban značaj pridaje popisima stanovništva. Drugi važan vid djelovanja usmjeren je prema tome da se u birački korpus Crne Gore „propusti“ brojne sada već nacionalno srpski izjašnjene Crnogorce nastanjene u Srbiji te onaj dio Srba koji se nakon raspada Jugoslavije, bilo u izbjegličkom statusu, bilo iz ekonomskih razloga nastanio u Crnoj Gori, a koji nema crnogorsko državljanstvo a time i biračko pravo (v. Bugarin, 2021).

Povećanjem popisno izjašnjenih Srba, dovođenjem glasača iz Srbije, biračkim aktiviranjem „trenutačno“ neaktivnih Srba doseljenih u Crnoj Gori stvorila bi se, kako se računa, odgovarajuća kritična masa kojom bi se moglo nadići postojeća, ustavna ograničenja na putu destrukcije državnosti Crne Gore i njenog „povratka“ Srbiji. S tim kada se jednom do toga dođe, postepeno bi trebalo rastvoriti svaki vid subjektiviteta Crne Gore te njen teritorij svesti na integrali dio Srbije (Dragaš, 2017; Papović, 2022; Šofranac, 2021). Pri tome bi najsigurniji oblik konačnog sloma crnogorstva i onemogućavanja njegove regeneracije svakako bio u rastvaranju prostornosti Crne Gore na

njene „sastavne“ elemente ili „istorijske cjeline“; na već spominjanu „Staru Hercegovinu“, Boku Kotorsku, podlovčensku Crnu Goru, Brda itd.

Međutim, tako je to zamišljeno, takvo što bi se željelo i na tome se radi. No, procesi u Crnoj Gori niti izbliza nisu jednoznačni. Kako je već napomenuto, problem je prevladavajuće srpske politike što u „sagorijevanju“ za ostvarenjem svojih ciljeva u kontekstu Crne Gore teže uočava ili ne želi uočiti druge, istodobne procese. Pa i one po srpstvo „neželjene“, koje je sama potencirala svojim pristupom crnogorstvu. U nastavku rada pokušati ćemo razjasniti zbog čega upravo ti procesi imaju potencijal da trajno odrede „sudbinu“ Crne Gore i to kao zemlje trajno distancirane od Srbije u kojoj će srpski politički i kulturni utjecaj biti sveden na svoj minimum.

4. ISHOD: URUŠAVANJE SRPSKIH POLITIČKIH POZICIJA U CRNOJ GORI

Pristup prevladavajuće srpske politike Crnoj Gori determiniran je uvjerenjem da crnogorska samosvijest nije rezultat povijesnog razvoja, da je politički iskonstruirana unutar narodne mase za koju se podrazumijeva da je srpska te da se marljivim angažmanom od Crnogoraca ili barem najvećeg dijela njih „iznova“ dâ učiniti „pravovjerne“ Srbe. Takve kojima će „ideja vodilja“ biti u „rastakanju“ Crne Gore i pripajanju njene prostornosti Srbiji. No riječ je o pogrešnom uvjerenju zbog kojeg će se postojeća srpska politika prema Crnoj Gori pokazati štetnom i po samo srpstvo.

Kao što je rečeno, crnogorstvo je proizišlo iz stoljetnog, samosvojnog razvitka i za najveći dio pravoslavne populacije, neovisno o razini na kojoj je pozicionirano predstavlja identitetsku vrijednost. Učvršćivanu i sada već relativno dugim, suvremenim postojanjem Crne Gore. Druga je stvar što za znatan dio te iste populacije i srpski identitetski sadržaji imaju svoj značaj. U crnogorskom društvu ti crnogorski i srpski sadržaji nisu bili podjednako prostorno distribuirani niti vrijednosno gradirani. Stoga je u uvjetima u kojima se otvarala mogućnost stjecanju državne neovisnosti Crne Gore u tom smjeru djelovao onaj dio Crnogoraca s naglašenijim doživljajem crnogorstva te uz podršku manjinskih naroda uspio u ostvarenju cilja. Od strane tog dijela pravoslavnih Crnogoraca krenuo je i proces kristalizacije crnogorskog nacionalnog identiteta i samosvijesti što se uz ostalo reflektiralo u promjeni crnogorske zastave, koja se sad razlikuje od srpske, u imenovanju jezika crnogorskim nazivom i njegovoj (re)standardizaciji, u oblikovanju „crnogorsko-centričnog“ doživljaja povijesnosti itd.

Sve se to odvijalo tempom koji znatan dio crnogorske pravoslavne populacije nije mogao pratiti. Jer „do jučer“ službena je crnogorska zastava

vizualno bila identična ili bliska srpskoj, jezik se (kolokvijalno) nazivalo srpskim, crnogorska se historija tumačila na srbocentričan način. Praćenje tog tempa otežavale su i žive veze sa rodbinom nastanjenom u Srbiji snažnije izloženoj srpskoj propagandi i znatnom pritisku sredine u kojoj živi. Nije se taj tempo moglo pratiti niti zbog nametanog „osjećaja krivnje“ od strane srpskog društva zbog navodne „izdaje“ bilo srpstva, bilo „bratskih veza“ između Srba i Crnogoraca. Ali nije ga se moglo pratiti i zbog sasvim konkretnih, egzistencijalnih interesa koje se ostvarivalo u suodnosu sa Srbijom. Razumljivo da je taj dio populacije, posebice posredstvom SPC bio izrazito podesan za daljnje „modeliranje“ u „duhu“ srpske nacionalno-državotvorne ideje koja nije propustila priliku da se time i bavi.

U okolnostima kakve su već bile, kod jednog dijela „opponentske“ populacije stvoren je znatan odmak od bilo kakvog nacionalnog crnogorstva te se taj dio, uz svesrdne poticaje „ostatka“ srpstva otpočeo izjašnjavati Srbima konstituirajući novu, već spomenutu, etno-političku formaciju tj. „srpski narod u Crnoj Gori“. Drugi dio „oponenata“ nije se odrekao nacionalnog crnogorstva, ali je ustrajao na dotadašnjoj „srbocentričnoj“ paradigmi. Kod oba ta društvena segmenta istodobno se razvio i osjećaj svojevrsne „ljutnje“ prema suverenistički opredijeljenim Crnogorcima i prema ideji samosvojnog crnogorstva koju su poticali. Jer zbog tih Crnogoraca i taj (pro)srpski segment crnogorskog društva našao se izložen znatnom osjećaju nelagodnosti u odnosu na „prave“ Srbe i Srbiju te u donekle ponižavajućem položaju kontinuiranog „opravdavanja“ i „samopotvrđivanja“ pred srpskim društvom. Dok god je trajala pozicioniranost DPS-a i njemu partnerskih stranka pa i dok traju njeni „odjeci“, ta „ljutnja“ je bila ili će biti fokusirana isključivo u tom smjeru. Dakle, neće se aktivirati u pravcu niti najrigidnijih negacija crnogorstva od strane srpstva jer je i za njihovo postojanje „kriv“ DPS.

No što se može očekivati u uvjetima kada je taj, nekad „opponentski“ dio crnogorstva na vlasti i na državnim pozicijama te kada snosi odgovornost za Crnu Goru? Kada izblijedi i napokon nestane fiksacije na „dežurne krivce“ iz DPS-a? Tek tada nastaju okolnosti u kojima će se moći vidjeti koliko su (pro)srpski etnički sadržaji u tim segmentima crnogorstva, u koje se Beograd pouzdava u svom projektu decrnogorizacije i rušenja državnosti Crne Gore, uistinu prikladni za takve, izrazito dalekosežne promjene. Tek tada će se vidjeti da li je (pro)srpski sentiment tog dijela crnogorskog društva uistinu „na visini zadatka“ ili se tek iscrpljivao u unutarcrnogorskim „nadigravanjima“.

Prilično jasni pokazatelji govore u prilog tome da je u prevladavajućoj mjeri ipak riječ o sentimentima koji su neiskoristivi u kontekstu ambicija koje prevladavajuća srpska politika ima prema Crnoj Gori. Da je glavninom riječ o populaciji koja na državnost svoje zemlje gleda kao na trajni realitet. Valja

imati na umu da pred crnogorske građane, od nastanka suvremene Crne Gore 1943/45. nikada nije postavljano pitanje njenog nestanka. Na referendumu iz 2006., kako se da primijetiti, pobornici održanja zajednice sa Srbijom, dakle „unionisti“, u osnovi su bila na pozicijama nekadašnjih „zelenaša“ tj. bili su za državnu zajednicu u kojoj bi Crna Gora barem načelno zadržala subjektivitet. Nakon 2006. niti jedna među crnogorskim glasačima ukorijenjenija partija, pa niti one sa srpskim predznakom uopće nije spominjala mogućnost nestanka Crne Gore.

Nadalje, stranke sa srpskim predznakom u Crnoj Gori kontinuirano dobivaju relativno mali broj glasova. Uočljivo je također da partije koje u Crnoj Gori figuriraju ili su figurirale kao srpske imaju etnički neutralne nazive (*Socijalistička narodna partija, Demokratska narodna partija*) ili se čak „kite“ crnogorskim imenom (*Ujedinjena Crna Gora, Prava Crna Gora, Slobodna Crna Gora*). Sve to sugerira da „srpski narod u Crnoj Gori“ niti izbliza ne osjeća potrebu za homogenizacijom i političkom transparentnošću svog identiteta kao što je npr. bilo u BiH ili je na Kosovu.

O političkom pozicioniranju tog naroda govori i to što su kandidati dojučerašnjih vladajućih partija godinama dobivali izbore (predsjedničke, parlamentarne, lokalne) u općinama Crne Gore gdje je taj isti narod brojčano dominantan (v. *Izbori*, <https://dik.co.me/>). Opet, o raspoloženju ukupne populacije Crne Gore jasno svjedoči i to da se po anketama i to provedenim nakon detronizacije DPS-a između 60–65% pa gotovo do 70% njenih građana izjašnjava u prilog državnoj neovisnosti dok tek njih 20–25% prihvća mogućnost određene asocijacije sa Srbijom (*Političko*, 2022: 30; *CG7 Puls*, 2022: 8; *Plenum*, 2023: 5). Godine 2023. na crnogorskim predsjedničkim (Andrija Mandić 19,32% glasova u prvom krugu; Goran Danilović 1,38% – zajedno: 20,7%) i parlamentarnim izborima (koalicije: *Za budućnost Crne Gore* 14,76%; *Za tebe* 3,13%; *Narodna koalicija* 1,2%; *Pravda za sve* 2,77% – zajedno: 21, 86%) upravo su tih dvadesetak posto glasova biračkog tijela dobili oni kandidati koje se unatoč njihovoj prilagodbi crnogorskim prilikama doživljava kao otvorene pobornike „srpskog sveta“ kako se u promijenjenim okolnostima naziva državotvorni projekt poznatiji pod imenom Velike Srbije (*Privremeni rezultati*, 19. 3. 2023; 11. 6. 2023).

Bitna pak značajka postojećeg političkog stanja u Crnoj Gori bila bi u tome da je u tijeku svojevrsan proces redefinicije njene postreferendumske političke scene. Da u osnovi dio nekadašnjih suverenista i unionista, izjašnjениh Crnogoraca i Srba suživljenih ili „pomirenih“ sa državnošću Crne Gore, konfrontiranih sa DPS-om, ali istodobno nedovoljno „propusnih“ ili „nepropusnih“ prema ideji „srpskog sveta“ preuzima dominantan dio vlasti u toj zemlji. Koliko god se ta „srednjaška struja“ u konfrontaciji DPS-u oslanjala na

pobornike „srpskog sveta“, istodobno sužava i njihov manevarski prostor. Pri tome teško da se od te opcije može očekivati ulazak u izravnu konfrontaciju sa nacionalnim crnogorstvom s ciljem njegove identitetske destrukcije kao i ciljano djelovanje na urušavanju Crne Gore. Da u određenoj mjeri ta „struja“ pokuša vući „poteze“ koji bi išli u prilog tome, makar nesvjesna njihovog značaja, u Crnoj Gori postoji dovoljna kritična masa koju bi takvo djelovanje promptno mobiliziralo. Tada bi došlo do dodatne radikalizacije crnogorskog društva koju glavnina njegovih segmenata želi izbjeći. S tim da bi do izrazito snažne radikalizacije došlo prilikom pokušaja manipulativne inkorporacije takvog glasačkog tijela u birački spisak Crne Gore koje bi pretendiralo njenom urušavanju.

U svakom slučaju, kada prevladavajuća srpska politika konačno shvati da politika „srednjaške struje“ nije kompatibilna sa njenim očekivanjima uslijediti će razočaranje koje će svog izraza naći u pokušajima degradacije onih koji je podržavaju. Tada će taj „srednjaški“ segment crnogorskog društva postepeno ući u fazu konačne profilacije u crnogorskom nacionalnom smislu. Jednako kao što se nakon 1918. u tu fazu ušli oni Crnogorci koji su se najsnažnije poistovjećivali sa Kraljevinom Crnom Gorom prenoseći svoja političko-identitetska gledišta na vlastito potomstvo (Popović, 1919: 266). U tu fazu je opet, no krajem 90-tih ušao vodeći dio DPS-a sa svojim pristalicama što je bilo presudnim za stjecanje državne neovisnosti. Dakle, u Crnoj Gori proces nacionalne profilacije ide etapno te se tek otvara prostor u kojem će „zahvatiti“ trenutačno identitetski podvojeni dio crnogorske pravoslavne populacije. Kada se unutar tog dijela crnogorskog društva utvrdi ideja nacionalnog crnogorstva, ono će u svojoj finaliziranoj identitetskoj formi prevladavati kod apsolutne većine stanovništva u Crnoj Gori.

Sa tih pozicija, čak i bez oslonca na manjine moći će potaknuti daljnje, složenije procese svoje emancipacije. Među njima će bitnu ulogu imati i prilagođavanje pravoslavne crkvene organizacije u Crnoj Gori (političkim) zahtjevima većine njenih građana. Stoga, kada dođe vrijeme, izvjesno je da će se ići prema konačnom i trajnom etabliranju Pravoslavne crkve Crne Gore ili Crnogorske pravoslavne crkve. Kada se u tome uspije, kada nacionalno crnogorstvo napokon stekne i tu polugu obrane i promocije vlastitog nacionalnog bića postati će prevladavajućom i neupitnom identitetskom kategorijom u Crnoj Gori. I kako će se tada, nakon svih pokušaja vlastite i destrukcije Crne Gore odnositi prema Srbiji, srpskim etničkim sadržajima koje je povijesno akumuliralo, prema pokušajima daljnjeg širenja srpskog utjecaja u Crnoj Gori, prema promotorima „srpskog sveta“ unutar nje? Tada će Srbija shvatiti da je svojom politikom prema samosvojnom crnogorstvu dovela do njegovog korjenitog i trajnog distanciranja od srpstva, a time i do minimiziranja ili čak do „urušavanja“ srpskog utjecaja na društvene i političke prilike u Crnoj Gori.

Što je posebice važno, proces daljnje crnogorske nacionalne emancipacije olakšavati će dodatne dvije činjenice. Naime, u uvjetima urušavanja komunističke i jugoslavenske ideologije nastao je određen idejni vakuum kojeg je kratkoročno mogla ispuniti crkva. Posebice u ovdašnjim društvima koja međusobne distinkcije ponajčešće pronalaze i iskazuju kroz vjerske razlike. No, živimo u onom dijelu svijeta u kojem crkva i institucionalizirana religioznost realno gube svoj društveni utjecaj (Vincett et al., 2015: 892–893). I to će se vremenom desiti i sa ulogom SPC u crnogorskom društvu koja će time gubiti i svoj upliv na (re)konfiguraciju crnogorske političke i identitetske scene. Jednako tako, protokom vremena, zajedno sa postojećim generacijama proteći će i dosadašnji značaj svih onih socijalnih, pa i obiteljskih veza između građana Srbije i Crne Gore posredstvom kojih se također ostvarivao znatan upliv na crnogorske prilike. Sa odmakom vremena i trajanjem Crne Gore ona će za najveći dio svojih građana sve više postajati i napokon postati jedina referentna točka u političkom promišljanju njihove stvarnosti.

Sve u svemu, prevladavajuća srpska politika može sagledavati crnogorsku zbilju na način koji joj najviše odgovara. Ona može ulagati silne napore u ostvarenje svojih ciljeva u odnosu na Crnu Goru. Jednako tako ona u postojećim okolnostima te na osnovu sebi prihvatljivih pokazatelja može oblikovati i dalekosežne državotvorne projekcije. Također još uvijek je u mogućnosti da svojim utjecajem na crnogorske prilike učini izrazitu štetu Crnoj Gori i realno gledano svim njenim građanima. No time se neće izmijeniti, štoviše osnažiti će se procesi koji će stvaranjem oštre identitetske razdjelnice između srpstva i crnogorstva u konačnici imati porazan utjecaj po pozicije Srbije i srpstva u Crnoj Gori.

ZAKLJUČAK

Od oblikovanja nacionalno-identitetske slike o sebi srpsko društvo doživljava Crnu Goru kao srpsku zemlju, a Crnogorce kao Srbe. Dodatni poticaji tim doživljajima proizlazili su iz ambicije srpske državotvorne ideologije za transformacijom crnogorske prostornosti u integralni dio Srbije. Time bi ta zemlja osigurala izlaza na more te eventualno bolje pozicije za širenje prema zapadu, odnosno prema BiH i Hrvatskoj. Obzirom na takve doživljaje Crne Gore i Crnogoraca te na državotvorne ciljeve razumljivo da se u glavnini srpskog društva nije moglo gledati sa odobravanjem na proces državnog osamostaljenja Crne Gore u odnosu na državnu zajednicu sa Srbijom. No taj je proces bio stvarnost iz koje je na koncu proizišla državna neovisnost Crne Gore.

Činjenica da se u crnogorskom društvu artikulirala želja za neovisnošću, koja je na koncu i ostvarena te da se unutar njega paralelno razvijala težnja za nacionalnom emancipacijom, govorila je o tome da srpske percepcije Crne Gore i crnogorstva umnogome nisu validne te da prevladavajuća srpska politika treba dobro razmisliti kako u postojećim okolnostima djelovati u interesu vlastitih pozicija u Crnoj Gori i crnogorskom društvu. Tim više što je Crna Gora stjecanjem državne samostalnosti, primitkom u Ujedinjene narode, donošenjem Ustava koji praktički onemogućuje destrukciju njene državnosti, primitkom u NATO savez postala stabilnim državnim realitetom.

Prevladavajuća srpska politika je već u fazi crnogorskog usmjerenja prema neovisnosti, unatoč neslaganju s njim, mogla oblikovati takav pristup kojim ne ugrožava dugoročne veze sa Crnom Gorom i Crnogorcima. Nakon crnogorskog osamostaljenja mogla je iskreno prihvatiti taj realitet shvaćajući njegovu dalekosežnost. Jednako tako mogla je pokušati razumjeti crnogorske nacionalno-emancipatorske napore i u najmanju ruku dopustiti da se odvijaju u primjerenom ambijentu. Po našem sudu, ovakvim odnosom prevladavajuće srpske politike najviše bi se doprinijelo protekciji srpskih pozicija u društvu koje je ipak temeljno određeno doživljajem vlastite samosvojnosti ma kako god ona bila gradirana.

S druge strane, prevladavajuća srpska politika bila je u prilici nastaviti sa svojim već uhodanim doživljajem i odnosom prema Crnoj Gori i Crnogorcima što je i učinila. Štoviše, još u razdoblju usmjeravanja Crne Gore prema neovisnosti dodatno radikalizira svoj odnos prema toj zemlji i crnogorstvu. U konačnici sa ciljem urušavanja Crne Gore i identitetske konstrukcije nacionalnog crnogorstva, a u interesu širenja Srbije na crnogorske prostore. U tu svrhu, uz svesrdnu podršku SPC krenulo se u potpunu negaciju nacionalnog crnogorstva uz ponudu alternative crnogorskoj pravoslavnoj populaciji u vidu nacionalnog srpstva. Tim djelovanjem postignuti su uočljivi rezultati. U Crnoj Gori je oblikovana nova, relativno brojna etnička formacija tj. „srpski narod u Crnoj Gori“ koji je do osamostaljenja te zemlje trebao biti glavnom polugom njenog zadržavanja u zajednici sa Srbijom, a nakon toga crnogorskog „povratka“ pod srpsko državno okrilje.

Međutim, tim istim djelovanjem mobiliziran je i onaj dio populacije u Crnoj Gori koji u njoj vidi svoj trajni egzistencijalni okvir. Do te mjere da prevladavajuću srpsku politiku doživljava kao životnu prijetnju težeći što korjenitijem distanciranju od Srbije i srpstva. Postojeći odnosi snaga su takvi da se taj segment crnogorskog društva još uvijek teško nosi sa pokušajima destrukcije Crne Gore i nacionalnog crnogorstva. No u prilog njegovom (brojčanom) snažnjenju ide postojanost crnogorskog državnog okvira, njegovo trajanje pa čak i sama izmjena vlasti u Crnoj Gori posredstvom koje dio nekadašnjih opo-

nenata samostalnosti, stjecanjem odgovornosti za državu i društvo stječe višu razinu crnogorske samosvijesti. Sukladno rečenome, opravdano je pretpostaviti da će vremenom suverenistički dio crnogorskog društva steći možda i izrazitu prevagu. Kakve će tada biti pozicije i utjecaj Srbije i srpstva u Crnoj Gori nakon desetljećima dugih pokušaja urušavanja, negacije i ponižavanja Crne Gore i nacionalnog crnogorstva?

LITERATURA:

- Aleksić, B. (2011). „Hercegovina u planovima Crne Gore i asimilacija hercegovačkih Srba u crnogorskom državnom okviru (1878–1918)“. *Radovi Filozofskog fakulteta*, br. 13, knj.2, str. 43–53.
- Andrijašević, Ž. (2004). „Srpstvo u Crnoj Gori“. Feljton u dnevnom listu *Vijesti* objavljivan od 20. 9. 2004, posredstvom portala *Montenegrina*, dostupno na: < <https://montenegrina.net/> > [28. 2. 2026].
- Andrijašević, Ž. (2021). *Istorija Crne Gore*. Beograd: Vukotić media.
- Banac, I. (1998). *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji : Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus.
- Blagojević, M. (2011). „Nemanjići i državnost Duklje – Zete – Crne Gore“. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 83, str. 7–24.
- Bremer, T. (2019). „Koncept autokefalije u pravoslavlju na primjeru Pravoslavne crkve u Ukrajini“. *Crkva u svijetu*, Vol. 54, No. 4, str. 570–586.
- Budak, N. (1986). „Prilog valorizaciji humsko-dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.)“. *Starohrvatska prosvjeta*, br. 16, str. 125–139.
- Bugarin, B. (2021). *Crnogorsko državljanstvo i prebivalište : Kako doći do ažurnog biračkog spiska*. Podgorica: Centar za monitoring i istraživanje CeMI.
- Czerwiński, M. (2013). „Crna Gora u očima srpskih historičara : semioza Crne Gore i Crnogoraca u srpskim sintezama nacionalne historije od 1945. do danas“, u: Bečanović T., Glušica R., Andrijašević Ž., Jovović N. (ur.), *Njegoševi dani 4*. (zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa). Nikšić: Univerzitet Crne Gore – Filozofski fakultet, str. 121–137.
- Ćirković, S. (1970). „Zeta u državi Nemanjića“, u: M. Đurović (pred. redakcije), *Istorija Crne Gore*. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, knj. 2, tom 1, str. 3–93.
- Darmanović, S. (2006). „Crna Gora – nova nezavisna država na Balkanu“, u: Vujović, Z. (za izdavača), *Referendum u Crnoj Gori 2006. godine*. Podgorica: Centar za monitoring – CEMI, str. 9–20.

- Dubak, B. (ur.) (2011). *Crnogorski identitet – Zbornik radova o jeziku, narodu i vjeri*. Podgorica: IIC Narodne stranke – Narodna Misao / Matica Srpska – Društvo članova u Crnoj Gori.
- Džaja, S. M. (1992). *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost.
- Đurđev, B. (1953). *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Holbrooke, R. (1998). *Završiti rat*. Sarajevo: TDK Šahinpašić.
- Ičević, D. (2015). *Crnogorska nacija*. Beograd: Forum za etničke odnose.
- Jovanović, S. (2016). „Bilansi nezavisnosti“. *Matica*, god. 17, br. 67, str. 31–42.
- Kašić, D. LJ. (1984). *Pogled u prošlost srpske crkve*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod SPC.
- Kilibarda, N. (2011). „Ispovijest Novaka Kilibarde“. Dostupno na: < montenegrina.net > [28. 2. 2026].
- Marović, B. (2017). *Komunisti Crne Gore i crnogorsko nacionalno pitanje 1919–1989*. Nikšić: Centar za geopolitiku.
- Matuz, J. (1992). *Osmansko Carstvo*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mrduljaš, S. (2021a). „Značaj prevjeravanja glavnine zahumsko-duklijanskog življa iz katolicizma u pravoslavlje (13. – 14. stoljeće)“. *Croatia Christiana periodica*, Vol. 45, No. 87, str. 33–52.
- Mrduljaš, S. (2023). „O (ne)mogućnosti popisnog izjašnjavanja u srpskom nacionalnom smislu u Crnoj Gori za trajanja socijalističke Jugoslavije“. *Lingua Montenegrina*, god. XVI/1, br. 31, str. 293–325.
- Perićić, E. (1991). *Sclavorum regnum Grgura Barskog*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Popović, J. (1919). *Pogled na crnogorsko pitanje*. Neuilly (Pariz): Kraljevska crnogorska štamparija [posredstvom: Zeković, S. (ur.) (1990). *Elementa Montenegrina (1/90) – Crnogorski narod i srpska politika genocida nad njim*. Cetinje: Crnogorski federalistički pokret, str. 266–277].
- Raković, A. (2019). *Crnogorski separatizam*. Beograd: Catena mundi.
- Ransimen, S. (1964). *Vizantijska civilizacija*. Subotica & Beograd: Minerva.
- Rastoder, Š. i Adžić, N. (2020). *Moderna istorija Crne Gore 1988–2017*. Podgorica: Daily Press – Vijesti, knj. I.
- Šćekić, R. (2018). „Crna Gora u epohi geopolitičkih promjena (1988–2018)“. *Matica*, br. 74, str. 17–20.
- Šistek, F. (2017). „Diskurs o istoriji i nacionalnom identitetu u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon obnove nezavisnosti (2006. – 2016.)“. *Montenegrin Journal for Social Sciences*, Vol. 1, No. 2., str. 115–134.

- Vincett, G. , Dunlop, S., Sammet, K., Yendell, A. (2015). „Young People and Religion and Spirituality in Europe: A Complex Picture“, u: Wyn, J., Cahill, H. (ur.), *Handbook of Children and Youth Studies*. Singapore: Springer, str. 889–902.
- Živković, D. (1989). *Istorija crnogorskog naroda*. Cetinje: Izdanje autorovih prijatelja, knj. 1.
- Živković, T. (2012). „Neretljani – primer razmatranja identiteta u ranom srednjem veku“. *Istorijski časopis*, knj. 61, str. 11–25.

IZVORI:

- *CG 7 Puls* (2022). Podgorica: Centar za građansko obrazovanje : DAMAR – Agencija za ispitivanje javnog mnijenja.
- *Glas Crnogorca*, 29. siječnja 1884., god. XIII, br. 5: str. 1–4.
- *Izbori*, Podgorica: Državna izborna komisija – Crna Gora, dostupno na: < <https://dik.co.me/> > [28. 2. 2026].
- *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981. (podaci po naseljima i opštinama)* (199?). Knjiga I., Grabeljšek, D. et al. (priredili). Beograd: SFRJ – Savezni zavod za statistiku. Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1981/Pdf/G19814001.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [28. 2. 2026].
- *Plenum o crnogorsko-srpskim odnosima* (2023). Podgorica: Centar za građansko obrazovanje : DAMAR – Agencija za ispitivanje javnog mnijenja.
- *Političko javno mnijenje Crne Gore* (jun, 2022). Podgorica: Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM).
- *Privremeni rezultati izbora za izbor poslanika u Skupštinu Crne Gore održanih 11. juna 2023. godine*. Podgorica: Državna izborna komisija – Crna Gora, 2023., dostupno na: < <https://dik.co.me/> > [28. 2. 2026].
- *Privremeni rezultati izbora za Predsjednika Crne Gore održanih 19. marta 2023. godine*. Podgorica: Državna izborna komisija – Crna Gora, 2023., dostupno na: < <https://dik.co.me/> > [28. 2. 2026].
- *Srbija – popis 2022 : Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti, starosti i polu*. Beograd: Republika Srbija – Republički zavod za statistiku. Dostupno na: < <https://www.stat.gov.rs/> > [28. 2. 2026].
- *Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost – Podaci po naseljima i opštinama (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003)* (2004). Podgorica: Republika Crna Gora – Zavod za statistiku.
- *Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost – Podaci po naseljima (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002)* (2003). Beograd: Republika Srbija – Republički zavod za statistiku.

- *Stanovništvo : veroispovest, materinji jezik i nacionalna pripadnost – Podaci po opštinama i gradovima (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji)* (2013). Beograd: Republika Srbija – Republički zavod za statistiku.
- *Stanovništvo Crne Gore prema polu, tipu naselja, nacionalnoj, odnosno etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti i maternjem jeziku po opštinama u Crnoj Gori (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine)*, Saopštenje br. 83 (12. 7. 2011). Podgorica: Crna Gora – Zavod za statistiku.
- *Ukupni rezultati izbora za poslanike u Skupštinu Crne Gore (2020)*. Podgorica: Državna izborna komisija, 2020, dostupno na: < <https://dik.co.me/> > [28. 2. 2026].
- *Ustav Crne Gore* (2007). Podgorica: Skupština Crne Gore, dostupno na: < <https://www.skupstina.me/> > [28. 2. 2026].

MEDIJSKI (ONLINE) SADRŽAJI:

- Aprcović, M. (2. 1. 2019). „CP Srbiji: Zaustavite diskriminaciju, zovu nas ‘Montenegrini’, ‘Dukljani’, ‘Milogorci’, ‘Titovi Crnogorci’“. Portal: *Antena M*, dostupno na: < <https://www.antenam.net/> > [28. 2. 2026].
- Bokan, D. (10. 1. 2021). „Ponovo se iz pepela rađa njegoševska Crna Gora!“. Portal: *Borba*, dostupno na < <https://borba.me/> > [28. 2. 2026].
- Dragaš, M. (25. 10. 2017). „Irinej: Srbija je gdje god žive Srbi, bilo u BiH, Vojvodini, Crnoj Gori...“. Portal: *Antena M*, dostupno na: < <https://www.antenam.net/> > [28. 2. 2026].
- Femić, O. (2023). „Ujedinjenje ili ukrainizacija“. Portal: *IN4S*, dostupno na: < <https://in4s.net/> > [28. 2. 2026].
- Jovićević, M. (28. 7. 2022). „Abazović napravio još jednu krizu pozivajući u stručni tim autora ugovora sa SPC“. Dnevni list: *Pobjeda*, dostupno na: < <https://www.pobjeda.me/> > [28. 2. 2026].
- Jovanović, V. (8. 8. 2022). „Episkop Metodije danas slavio četničke glavešine Đurišića i Mihailovića“. Portal: *Antena M*, dostupno na: < <https://www.antenam.net/> > [28. 2. 2026].
- *Objavljen spisak: Pogledajte ko je sve isključen iz pravoslavlja zbog podrške sramnom zakonu u Crnoj Gori*. Dnevni list: *Novosti*, 31. 12. 2019., dostupno na: < <https://www.novosti.rs/> > [28. 2. 2026].
- Papović, D. (4. 12. 2022). „Papović: Pripremanje nove Podgoričke skupštine“. Portal: *Antena M*, dostupno na: < <https://www.antenam.net/> > [28. 2. 2026].

- Redakcija *Pobjede* (7. 10. 2020). „Bešlin: Popis 2021. mogao bi biti stepenik ka nestanku Crne Gore“. Dnevni list: *Pobjeda*, dostupno na: < <https://www.pobjeda.me/> > [28. 2. 2026].
- Redakcija *Pobjede* (18. 2. 2021). „Raković: Crnogorci su felerični ... Da osvojimo Nikšić, pa da ih popravljamo“. Dnevni list: *Pobjeda*, dostupno na: < <https://www.pobjeda.me/> > [28. 2. 2026].
- *Sveštenik SPC Backović proklinje glasače vladajuće koalicije!* // Portal: *Borba*, 26. 8. 2020., dostupno na: < <https://cdm.me/> > [28. 2. 2026].
- Šofranac, V. (19. 7. 2021). „Srpskom nacionalnom savjetu milioni za pripremu popisa i promjenu Ustava“. *Dnevne novine*, posredstvom: Portal *CDM*, dostupno na < <https://cdm.me/> > [28. 2. 2026].
- Tanasić, N. (10. 4. 2023). „Čije su naše srpske zastave (i čiji su naši Crnogorci)“. Portal: *Borba*, dostupno na: < <https://borba.me/> > [28. 2. 2026].
- Zečević, N. (12. 1. 2023). „Raković predložio ukidanje Crne Gore, podjelu BiH i stvaranje ‘jedinstvene srpske države’“. Dnevni list: *Pobjeda*, dostupno na: < <https://pobjeda.me/> > [28. 2. 2026].
- Zečević, N. (19. 8. 2021). „Srbi da budu većina, nakon popisa bošnjačku i albansku dijasporu izbrisati iz biračkog spiska“. Dnevni list: *Pobjeda*, dostupno na < <https://pobjeda.me/> > [28. 2. 2026].

WHERE THE PREVAILING SERBIAN POLICY TO MONTENEGRO AND THE MONTENEGRO NATION LEADS

The perception of Montenegro as a Serbian country and Montenegrins as Serbs is deeply rooted in Serbian society. These perceptions, among other things, enable identification with the exceptionally rich Montenegrin historical heritage through which less prominent parts of Serbian history are „complemented“. At the same time, from the Serbian perspective, Montenegro was also attributed with a distinct geopolitical importance. It was considered Serbia's „natural“ outlet to the sea and a logistical hinterland for the majority Serb's regions in the neighboring parts of Bosnia and Herzegovina. Given the above, it was actually expected that the prevailing Serbian policy would obstruct the processes that, since the late 1990s, led to Montenegrin national emancipation and the restoration of Montenegrin state independence. Despite this, in 2006 the State Union of Serbia and Montenegro was dissolved and an internationally recognized Montenegro was established. This created a far-reaching and difficult-to-change reality in the face of which the prevailing Serbian policy could, at least theoretically, redefine its previous relationship towards Montenegrins and Montenegro. In a way that it tries to maintain and even strengthen its influence within Montenegrin society through an affirmative attitude towards Montenegrin national and state subjectivity. Instead, the prevailing Serbian policy decided to continue with the obstruction of Montenegrin statehood, as well as the denial of Montenegrin national identity. The presented form of activity has been significantly intensified in the last five years. However, a number of indicators suggest that this approach, apart from the significant damage it will cause to Montenegro, has extremely limited chances of success. Of course, unless it is considered successful, which ultimately will most likely result in a deep, sharp and permanent distancing of Montenegro and Montenegrins from Serbia and Serbia.

Pregledni rad

UDK: 316.7:[371.315.2:82]-057.874

Admir MURATOVIĆ (Novi Pazar)

University of Novi Pazar,
Novi Pazar, Srbija
admir.muratovic@uninp.edu.rs

Kimeta HAMIDOVIĆ (Novi Pazar)

University of Novi Pazar,
Novi Pazar, Serbia
kimeta.h@uninp.edu.rs

Amela MURATOVIĆ (Novi Pazar)

University of Novi Pazar,
Novi Pazar, Serbia
amela.muratovic@uninp.edu.rs

Marijana ŠEĆIBOVIĆ (Konjic)

College for Tourism and Management,
Konjic, Bosnia and Herzegovina
marijanasecibovic@yahoo.com

ROLE OF THE SOCIAL AND CULTURAL ENVIRONMENT IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CULTURE OF LINGUISTIC EXPRESSION

Language is the primary means of communication and simultaneously represents a key factor in the social and cognitive development of students. Its proper use, richness of expression, and capacity for creative articulation form the foundation of linguistic culture, which is shaped not only through formal education but also through the social and cultural environment in which a student grows up. Family, educational institutions, school community, peer groups, mass media, and cultural institutions constitute the environment that directly influences linguistic behavior, shaping students' norms, styles, and linguistic creativity. Understanding the role of these factors is essential both for the theoretical examination of the language acquisition process and for educational practice, as it enables the planning

of effective and successful methods for learning and developing language competencies. The aim of this paper is to analyze the influence of the social and cultural environment on the development of students' linguistic culture, exploring how various social and cultural elements shape students' linguistic abilities and communication habits.

Keywords: students, culture of linguistic expression, social environment, cultural environment, education, upbringing, educational institutions

INTRODUCTION

Language is the basic means of communication between people, i.e. the ability inherent in people to communicate in any language community using the composition of signs such as specific natural human languages (Vuletić, 2007). Developed linguistic expression involves not only the correct use of linguistic signs and rules but also the ability to adapt to different communicative situations and cultural norms. Therefore, strengthening linguistic competence is directly related to shaping students' expressive abilities and their capacity to participate in social and educational interactions. Culture of linguistic expression is defined as a discipline that studies the proper use of language in oral and written communication, as well as the culture of listening, that is, a „higher level of mastery of speech“ (Cvetanović, 2009: 123). Thus, linguistic expression is viewed as a process that connects linguistic knowledge, cognitive activity, and social interaction, making it a key element in shaping students' identity and their active participation in society. The culture of linguistic expression enables each individual to convey their thoughts clearly, precisely, effectively, and expressively, while adhering to the rules of the standard language norm.

Intellectual ability of a person is most intensively manifested in the language and is examined through the language (Kidd & Teagle, 2012). Precisely for this reason, language culture plays an exceptionally important role in the development and expression of intellectual potential. A well-cultivated language culture, which entails correct, clear, and rich expression, enables thoughts to be precisely formulated and easily understood, thereby simultaneously fostering the development of critical thinking and intellectual maturity. Consequently, the level of language culture directly reflects the level of an individual's intellectual development and overall cultural formation.

Regardless of whether communication occurs in formal or informal contexts, a well-developed linguistic competence facilitates the attainment of a high level of expressive ability. Language functions as a primary medium

for interaction among individuals within their social environment. In parallel with the advancement of society, science, and technology, language continuously evolves and adapts, reflecting the cultural, social, and communicative demands of its era.

Understanding social interactions, cultural norms, and community dynamics forms the foundation for comprehending the complexity of language development. Language does not develop in isolation but is intrinsically linked to the social context in which an individual grows and learns to communicate. Numerous factors influence the process of language development, ranging from the family and school environment to cultural values, media discourse, and everyday social contacts. Each of these spheres contributes to shaping the ways in which students acquire, understand, and use language as a means of expression, thought, and cultural identification. In this regard, the development of linguistic culture occupies a central place in the educational process, as it encompasses not only the correct use of language but also the formation of awareness regarding its aesthetic, communicative, and cultural value. The broad scientific and aesthetic domain of the culture of linguistic expression, grounded in the fundamentals of linguistics, aesthetics, poetics, information theory, logic, and other related scientific disciplines, stands as the best testament to the fact that language is „something more than mere writing and speech through which basic communication and understanding are enabled“ (Koković, 2007). Through nurturing linguistic culture, students develop the ability to express themselves clearly, convincingly, and culturally appropriately, which serves as the foundation for their intellectual and social development.

Acquisition of linguistic knowledge within the school context serves as the foundation for the development of language habits and culture, with the social and cultural environment playing a crucial role in shaping students' ability for effective communication. The knowledge gained by students in educational institutions plays a decisive role in developing and nurturing their language habits, promoting linguistic theory and its practical application, as well as in either enhancing or diminishing the level of their linguistic culture; consequently, their overall cultural development (Stevanović, 2013: 29–30). Language is a dynamic and multifaceted phenomenon, intimately intertwined with culture and society (Gumperz & Cook-Gumperz, 2008).

The study of language through various scientific and aesthetic disciplines, such as linguistics, aesthetics, information theory, and logic, demonstrates that language is far more than mere speech and writing, and that its culture and proper use play a crucial role in shaping an individual's communicative abilities. Students' linguistic culture forms the foundation of their communi-

cative and cultural competence. Its development largely depends on the social and cultural environment, as well as on the individual developmental characteristics of the students. Understanding these factors aids in the development of effective educational strategies and in fostering students' linguistic abilities. Successful communication enables students to affirm themselves as autonomous beings, capable of demonstrating their knowledge and values, as well as expressing their opinions, attitudes, and decisions (Petrovački, 2008: 9).

Contemporary society is confronted with a noticeable decline in the level of linguistic expression culture, a phenomenon evident not only within the educational system but also in the media landscape and the activities of cultural institutions. This situation points to a profound crisis of linguistic norms and communicative responsibility. Incorrect and inadequate language use, once recognized as a deficiency in education and culture, is now often relativized and tolerated, contributing to a general lowering of linguistic culture standards in society. The media's amplification of poor language and the glorification of disregard for linguistic norms have become a form of social entertainment, which rapidly influences the school population (Stevanović, 2013). Thus, there is an observable trend of promoting improper speech and relativizing respect for linguistic norms, which extends to the school environment. This phenomenon poses a significant challenge to the development of standardized linguistic culture and awareness of proper expression among students.

Social Environment as a Factor in the Development of the Culture of Linguistic Expression

Development of linguistic culture in younger school-age students is not merely a matter of speech technique but constitutes a key component of their overall cultural formation and a means of successful communication. Their linguistic expression and ability to shape thoughts are influenced by various developmental factors, with the family environment playing a particularly significant role. Research consistently show that reciprocal interactions between parents and children are a strong predictor of children's language skills (Tamis-LeMonda et al., 2001). The family functions as the primary social framework in which the child learns linguistic forms and patterns, behavioral norms, and values that later shape their speech and expressive style.

The quality of parents' linguistic culture, as well as the level of education and cultural literacy within the family, directly influence the extent to which a child develops precise and clear expression. Additionally, family relationships, emotional climate, and the value placed on communication within the household contribute to the development of speech competence. In some

cultures, direct communication between parents and young children is less common, with children primarily learning through overheard conversations among adults or interactions with older siblings (Sperry et al., 2018). Of particular significance is the manner in which the family structures the child's leisure time, since shared activities, such as conversation and play, offer valuable opportunities for the child to acquire refined and expressive speech through direct social interaction.

In this context, the family functions not only as the environment in which the child develops but also as a direct determinant in shaping the child's linguistic culture and language style, which constitute the foundation for successful learning, social interaction, and overall development. Social interactions with caregivers represent proximal processes closely linked to early language acquisition (Bronfenbrenner & Morris, 2006), whereby a child's linguistic development is influenced within the relational framework of maternal and paternal interactions. Moreover, the degree of parental attention devoted to language, conversation, communicative openness, active listening, and the culture of expression is directly correlated with the quality of children's linguistic competence. This, in turn, significantly impacts their capacity to develop coherent thought, reasoned argumentation, and confident communication within the social sphere.

Through everyday conversations, joint activities, and family rituals, children learn how to adapt their speech to different interlocutors, develop a sense of culturally appropriate expression, as well as the ability to listen to and understand others. Shared reading with children is a key aspect of the home literacy environment (HLE) that supports children's development of linguistic and literacy competencies (Niklas et al., 2016b). Thus, shared reading not only contributes to the acquisition of vocabulary and grammatical structures but also facilitates the development of communicative and interpretative skills, as well as the understanding of narrative and cultural language patterns. This activity functions as a bridge between the home and school environments, strengthening the foundation for students' linguistic culture and their ability to use language accurately and creatively in various contexts. Consequently, it is expected that parental attitudes toward shared reading influence children's interest in literacy and books, which in turn may impact their linguistic and literacy competencies (Bingham, 2007; Skibbe et al., 2008). Additionally, through joint activities such as reading stories, recounting events, or discussing everyday experiences, children acquire skills in structured expression and enrich their vocabulary.

Particularly important role is played by the value attributed to language within the family. Families that actively engage in conversations with their

children, ask questions, and encourage discussion and commentary contribute significantly to the development of critical and diverse thinking, as well as expressive independence in students. The development of linguistic competencies in children encompasses a range of interconnected abilities that enable the comprehension and active use of language across various communicative situations. Language comprehension skills include fundamental abilities such as activating word meanings, understanding sentences, receptive vocabulary, knowledge of text and sentence structures, as well as language production skills, including children's expressive vocabulary (Lepola et al., 2016; Niklas et al., 2016a).

Emotional aspect must not be neglected; providing support and encouragement in the expression of thoughts and feelings strengthens the child's self-confidence, thereby enabling more spontaneous experimentation with language and the creative construction of messages. In this manner, the family not only offers fundamental linguistic models but also cultivates the child's ability to achieve social adaptability, develop argumentative skills, and employ a cultured mode of communication through speech.

Schools, as institutions of the educational system within which future generations are developed and shaped as individuals (Marković et al., 2023: 55), hold a pivotal role in the systematic cultivation of students' linguistic culture of expression through structured activities and formal instruction. Given the fundamental importance of communication within society, the development of students' communicative competence constitutes a core responsibility of educational institutions (Kleinert, 2019). In contrast to the family environment, where language acquisition occurs spontaneously through everyday interactions, schools offer organized and deliberate educational contexts wherein students are introduced to the standard language, various expressive styles, and diverse textual genres. Educators utilize a range of pedagogical approaches to foster students' analytical and creative thinking, enhance their argumentative skills, and promote the comprehension and interpretation of both written and oral discourse.

Schools have a particularly important function in broadening students' vocabulary and expressive range by facilitating their engagement with literature, scientific texts, poetic works, and journalistic materials that children seldom encounter within the family environment. Early intervention services targeting communication, alongside transition-to-school programs, must prioritize the development of communicative competence as a foremost objective within individualized service plans for both students and their families (Light & Drager, 2007; Ronski & Sevcik, 2005). It is imperative that such support programs are systematic and tailored to individual needs, incorporating active

family involvement to ensure that the child acquires the essential linguistic and social skills necessary for successful integration into educational and societal contexts. The development of communicative abilities extends beyond a mere linguistic process, encompassing pedagogical as well as socio-emotional dimensions, grounded in the dynamic interaction among the child, family, and educational environment. Furthermore, school activities, including collaborative group work, debate exercises, and project-based learning, cultivate the capacity to adapt language appropriately across diverse communicative situations, thereby strengthening students' proficiency in formal and professional communication.

Through these structured processes, schools serve as an environment where linguistic skills are intentionally cultivated, enhanced, and broadened, complementing and extending the competencies acquired by children in earlier developmental stages. Consequently, students establish a robust foundation that enables them to function effectively across diverse social and educational contexts.

Interaction with peers constitutes a significant element in the development of students' linguistic culture of expression. Peer interactions are well-documented to positively influence children's cognitive, language, and social development (Hartup, 1989; Umberson & Montez, 2010). Such interactions provide students with opportunities to practice and enhance their communicative skills within authentic social contexts. This form of learning fosters the development of social skills, expands vocabulary, and enables students to express themselves with greater confidence and in accordance with societal norms. Peers represent an important component of the students' social environment and exert a substantial influence on the development of their linguistic competence.

Through interactions with peers, students acquire the ability to express themselves clearly, precisely, and appropriately in various communicative situations. Participation in conversations and joint activities provides them with opportunities to practice language structures, expand their vocabulary, and develop the skill to adapt their expression to the interlocutor. Research shows that children acquire many aspects of language not only from their parents or other older generations but primarily from their peers, who are close to them in age, interests, language development level, and ways of thinking (Pinker, 1995). Moreover, peers serve as models of verbal behavior, enabling students to further enhance their social and communicative competence through imitation and active listening. These interactions foster language development, at the same time contributing to building self-confidence and social skills, thereby supporting the overall culture of linguistic expression among students.

Community and Culture as a Framework for the Development of Students' Language Expression Culture

The broader social and cultural environment encompasses the local community, media, literature, tradition, and social norms that students acquire on a daily basis. Similarly, vocabulary development can also be influenced by individual and environmental factors, including cultural aspects of the child's environment (Tardif et al., 2008). This context shapes the style of expression, the normative use of language, and the ability to adapt to various communicative situations. Such an approach emphasizes that students acquire language through social interactions within their cultural context. Accordingly, teachers and parents contribute to creating a linguistically rich environment by providing diverse language styles and meaningful opportunities for communication. Considering the child's cultural background enhances the contextual relevance of linguistic experiences and facilitates the development of expressive and receptive language skills.

Social and cultural environment represents a significant element in the development of linguistic expression among students, as it provides a rich linguistic setting and opportunities for daily interactions. Through contact with family, peers, and the broader social environment, students acquire not only vocabulary and linguistic structures but also culturally relevant communication patterns. Language and culture are inseparable entities, with language not only reflecting culture but also actively contributing to its formation (Brown, 2007). Cultural context shapes the way language is used and the understanding of community norms, values, and customs, which is of great importance for the development of social and communicative competence. This symbiotic relationship between language and culture stands as a cornerstone for effective language acquisition and meaningful communication (Kramsch, 2013). Learning a language in such an environment becomes meaningful and motivating, as students connect linguistic content with their own experiences and social situations. Therefore, the integration of social and cultural elements into pedagogical practice is essential to support the overall development of students' linguistic abilities. The culture section explores the importance of cultural content in language learning, the impact of language stereotypes, and the role of culture in fostering effective communication (Byram et al., 2002; Pennycook, 2006).

Integration of cultural aspects represents an important tool in the development of intercultural competence among students. This approach enables students to understand and respond appropriately in various cultural contexts, while simultaneously fostering openness and empathy. The acquisition of lin-

guistic culture of expression thus goes beyond mere grammar and vocabulary, encompassing the social and cultural skills necessary for effective communication. By seamlessly integrating cultural aspects into language learning, educators create invaluable opportunities for learners to develop intercultural competence, a skill deemed vital for navigating global contexts and fostering open-mindedness and empathy (Byram et al., 2002; Canagarajah, 2012).

Familiarizing students with and transmitting cultural elements enables them to develop intercultural competence, which entails the ability to understand, interpret, and respond appropriately in diverse cultural contexts. This skill is especially important in today's globalized society, where communication often involves interaction with people from different cultural backgrounds. Beyond the cognitive dimension, the development of intercultural competence also fosters students' emotional capacities, such as openness and empathy, thereby contributing to more successful adaptation in multicultural and international environments. In the educational context, this implies that families and educational institutions should provide students with opportunities to explore various cultural practices and values, as well as to reflect on their own cultural beliefs and attitudes. Integrating culture into language learning motivates learners by providing practical applications of the language through culturally relevant materials and topics (Brown, 2007; Seidlhofer, 2001).

Use of culturally relevant materials and topics increases student motivation by enabling practical application of the language in real-life situations. Furthermore, the development of cultural awareness contributes to the improvement of learners' language strategies, allowing them to adapt their communication style to various situations and interlocutors. This approach emphasizes that language learning involves not only mastering vocabulary and grammatical rules but also acquiring the ability to use language flexibly and adaptively in accordance with social and cultural contexts. Additionally, cultural awareness enhances learners' language learning strategies, allowing them to adapt their communication style and strategies for different situations and audiences (Byram et al., 2002; Kramsch, 2013).

Conclusion

The social and cultural environment constitutes a fundamental factor in shaping students' linguistic culture of expression, as interaction across social, familial, and educational contexts enables the acquisition of verbal and nonverbal communication patterns. The synergy of family, school, peers, and the broader social and cultural environment enables a comprehensive development of linguistic culture of expression, which serves as a foundation for

successful and cultured communication of students in diverse situations. Language development is not an isolated process but is formed within the dynamic relationships between students, peers, teachers, and the wider community, where each of these factors contributes to shaping the ways of thinking, expressing, and understanding the world. Cultural values, traditions, media content, and social norms shape patterns of speech, styles of expression, and the level of communicative competence among students.

Contemporary pedagogical approaches emphasize the need for students' linguistic culture of expression to develop in an environment that encourages dialogue, collaborative activities, tolerance, and respect for diversity. In this regard, the school holds a key role as a space where the culture of speech and expression is systematically developed through curricular and extracurricular activities, as well as through the nurturing of cultural diversity and intercultural awareness. Effective development of linguistic culture of expression implies connecting formal education with students' experiences from their social and cultural context, thereby making language learning more authentic, functional, qualitative, successful, and enduring.

In conclusion, the development of students' linguistic culture of expression represents a complex process that depends on the quality of social relationships, the richness of cultural influences, and the active role of educational institutions in fostering communicative and intercultural competence. Only an integrated and supportive socio-cultural framework can contribute to the formation of students capable of expressing themselves clearly, argumentatively, and with cultural awareness.

REFERENCES

- Bingham, G. E. (2007). „Maternal literacy beliefs and the quality of mother-child book-reading interactions: associations with children’s early literacy development“. *Early Education and Development*, 18(1), pp. 23–49.
- Bronfenbrenner, U., Morris, P.A. (2006). „The Bioecological Model of Human Development“. In R. M. Lerner & W. Damon (Eds.), *Handbook of child psychology: Theoretical models of human development* (6th ed., pp. 793–828). John Wiley & Sons, Inc.
- Brown, H.D. (2007). *Principles of language learning and teaching* (5th ed.). Pearson Education: San Francisco State University.
- Byram, M., Gribkova, B., Starkey, H. (2002). *Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching: A practical Introduction for Teachers*. Strasbourg: Council of Europe.
- Canagarajah, S. (2012). *Translingual practice: Global Englishes and cosmopolitan relations*. London: Routledge.
- Cvetanović, Z. (2009). „Govorni uzori učenicima darovitim za veštinu govorenja“, u: Gojkov, G. (ur.) *Daroviti i društvena elita*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača, str. 122–135.
- Gumperz, J. J., & Cook-Gumperz, J. (2008). „Studying language, culture, and society: Sociolinguistics or linguistic anthropology?“. *Journal of Sociolinguistics*, 12(4), pp. 532–545.
- Hartup, W. W. (1989). „Social relationships and their developmental significance“. *American Psychologist*, 44(2), pp. 120–126.
- Kidd, W., Teagle A. (2012). *Culture and identity*. New York: Palgrave.
- Kleinert, H. (2019). „Students with the Most Significant Disabilities, Communicative Competence and the Full Extent of Their Exclusion“. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 45(1), pp. 34–38.
- Koković, D. (2007). *Društvo i medijski izazovi – uvod u sociologiju masovnih komunikacija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije.
- Kramsch, C. (2013). „Culture in foreign language teaching“. *Iranian Journal of Language Teaching Research*, 1 (2), pp. 57–78.
- Lepola J., Lynch J., Kiuru N., Laakkonen E., Niemi P. (2016). „Early oral language comprehension, task orientation, and foundational reading skills as predictors of Grade 3 reading comprehension“. *Reading Research Quarterly*, 51(4), pp. 373–390.
- Light, J., & Drager, K. (2007). „AAC technologies for young children with complex communication needs: State of the science and future research directions“. *AAC: Augmentative and Alternative Communication*, 23(3), pp. 204–216.

- Marković, M., Stanisavljević Petrović, Z., Radovanović, N. (2023). „Školska kultura kao polazište za razvoj škole“. *Univerzitetska misao: časopis za umetnost, nauku i kulturu*, 22, pp. 53–63.
- Niklas, F., Cohrsen, C., Tayler, C. (2016a). „Parents supporting learning: literacy and numeracy in the home learning environment“. *International Journal of Early Years Education*, 24(2), pp. 121–142.
- Niklas, F., Nguyen, C., Cloney, D., Tayler, C., Adams, R. (2016b). „Self-report measures of the home learning environment in large scale research: measurement properties and associations with key developmental outcomes“. *Learning Environments Research*, 19, pp. 181–202.
- Pennycook, A. (2006). *Global Englishes and Transcultural Flows*. London: Routledge
- Petrovački, Lj. (2008). *Metodička istraživanja u nastavi srpskog jezika i književnosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku.
- Pinker, S. (1995). *The Language Instinct*. New York: Harper Perennial.
- Ronski, M., & Sevcik, R. (2005). „Augmentative communication and early intervention: Myths and realities. Infants & Young Children“. *An Interdisciplinary Journal of Special Care Practices*, 18(3), pp. 174–185.
- Seidlhofer, B. (2001). „Closing a conceptual gap: The case for a description of English as a lingua franca“. *International Journal of Applied Linguistics*, 11 (2), pp. 133–158.
- Skibbe, L. E., Justice, L. M., Zucker, T. A., McGinty, A. S. (2008). „Relations among maternal literacy beliefs, home literacy practices and the emergent literacy skills of preschoolers with specific language impairment“. *Early Education and Development*, 19(1), pp. 68–88.
- Sperry, DE, Sperry, LL, Miller, PJ. (2018). „Reexamining the Verbal Environments of Children from Different Socioeconomic Backgrounds“. *Child Development*, 90 (4), pp. 1303–1318.
- Stevanović, J. (2013). *Normativno-stilistički aspekti kulture izražavanja srednjoškolaca*. Doktorska disertacija, Kragujevac: Filum, Univerzitet u Kragujevcu.
- Tamis-LeMonda, CS, Bornstein, MH, Baumwell, L. (2001). „Maternal responsiveness and children’s achievement of language milestones“. *Child Development*, 72 (3), pp. 748–767.
- Tardif, T., Fletcher, P., Liang, W., Zhang, Z., Kaciroti, N., Marchman, V. A. (2008). „Baby’s first 10 words“. *Developmental Psychology*, 44(4), pp. 929–938.
- Umberson, D., & Montez, J. (2010). „Social relationships and health: A flashpoint for health policy“. *Journal of Health and Social Behavior*, 51(suppl), pp. S54–S66.
- Vuletić, B. (2007). *Lingvistika govora*. Zagreb: FF press.

**Admir MURATOVIĆ &
Kimeta HAMIDOVIĆ &
Amela MURATOVIĆ &
Marijana ŠEĆIBOVIĆ**

ULOGA DRUŠTVENOG I KULTURNOG OKRUŽENJA U RAZVOJU KULTURE JEZIČKOG IZRAŽAVANJA KOD UČENIKA

Jezik je osnovno sredstvo komunikacije koji ujedno predstavlja i ključni faktor socijalnog i kognitivnog razvoja učenika. Njegova pravilna upotreba, bogatstvo izraza i sposobnost kreativnog izražavanja predstavljaju temelje jezičke kulture, koja se oblikuje ne samo kroz formalno obrazovanje, već i kroz socijalno i kulturno okruženje u kojem učenik odrasta. Porodica, vaspitno-obrazovne institucije, školska zajednica, vršnjački krugovi, mas mediji i kulturne institucije čine okruženje koje neposredno utiče na jezičko ponašanje, razvijajući norme, stilove i jezičku kreativnost učenika. Razumevanje uloge ovih faktora važno je kako za teorijsko sagledavanje procesa usvajanja jezika, tako i za praksu obrazovanja, jer omogućava planiranje efektivnih i uspešnih metoda učenja i razvijanja jezičkih kompetencija. Ovaj rad ima za cilj da analizira uticaj socijalnog i kulturnog okruženja na razvoj jezičke kulture učenika, istražujući kako različiti društveni i kulturni elementi oblikuju jezičke sposobnosti i komunikacijske navike učenika.

Ključne reči: *učenici, jezička kultura izražavanja, socijalno okruženje, kulturno okruženje, obrazovanje, odgoj, obrazovne institucije*

GRAĐA / MATERIAL

Preliminarno saopštenje
UDK: 811.163.44'373.2

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
novica.vujovic@fcjk.me

HERCEGNOVSKE MOKRINE U TOPONIMIJI

Autor donosi spisak toponima naselja Mokrine. Toponomastički likovi zapisani su od izvornih govornika.

Ključne riječi: *Mokrine, Herceg Novi, toponimi, crnogorska onomastika*

Ovim se prilogom nastoji doprinijeti boljem poznavanju toponomastičke građe hercegnovskog naselja *Mòkrine*.

Naselje se nalazi uz magistralni put što od Meljina vodi prema granici s Bosnom i Hercegovinom. Mještani u veće cjeline/zaseoke Mokrina ubrajaju ove: *Bijelići, Čeranići, Đurđevići, Gojkovići, Kosići, Lazarevići, Lepetići, Petijevići, Prlainovići, Radanovići, Svrčuge, Terzići, Terzovići*. Imena zaselaka, kako se da razabrati, jednorječne su forme i dominantno su motivisana prezimenima osoba koja naseljavaju (ili su naseljavali) imenovani dio sela. Treba napomenuti da se u nekim izvorima pojedine cjeline navode kao zasebna sela. Na ispitivanome terenu nalazi se više crkava, a nazivom same crkve mještani imenuju groblje unutar crkvene porte i bliži okolni prostor.

Mjesto je od Drugoga svjetskog rada intenzivno raseljavano i danas je u njemu veoma mali broj stalnih stanovnika. Kao posljedica takvih okolnosti dolazi i znatna razlika u nekadašnjem i današnjem opisu referenata, pa smo od informatora najčešće obavještavani da prijašnja kultivisana parcela za proizvodnju povrća ili uzgoj loze danas ima oznaku pašnjaka ili u sitnogoricu zaraslog terena. Iako u odnosu na prethodne generacije govornika ovakva promjena sistemski remeti kompletiranje toponomastičke slike područja, prvenstveno u pogledu autentičnoga fonemskoga lika, autentičnoga akcenatskog lika, nekadašnjeg i savremenog opisa referenta s gledišta utvrđivanja motivacije podloge – treba kazati da sakupljena građa još uvijek pruža bogatstvo toponomastičkih apelativa, antroponima u toponimiji te raznih drugih faktora koji govornike opredjeljuju pri imenovanju.

Ovo naselje/selo „od prvih zapisa u kojima se pominje, pripadalo je župi Dračevica“ (Komar, 2020: 7). Burne istorijske prilike na tome dijelu crnogorske države dovele su do toga da je od početka XVIII vijeka preko sela

povučena linija tursko-mletačkog razgraničenja. Dokumenta u vidu mletačkih zemljišnih knjiga i popisa (Note od soli) ostavila su obilje podataka o starijem stanovništvu, raseljavanju gotovo cijele ševerozapadne Boke krajem XVII vijeka, te osobito dosta informacija o novijem stanovništvu. Konstatovano je da „selo sve do završetka 20. vijeka sačuvalo porodice koje su ustanovljene popisima iz druge polovine 18. vijeka (Note od soli)“ (Komar, 2020: 9).

Širu teritoriju i konkretno Mokrine u nekoliko je navrata proučavao Goran Komar, u naše vrijeme jedan od agilnijih ispitivača crnogorskih i bosanskohercegovačkih jezičkih spomenika. Imajući to u vidu, upućujemo na dvije knjige toga autora: *Nadgrobni spomenici sela Mokrine kod Herceg Novog* (2022) i *Mokrine kod Herceg Novog: bokeški grad u selu* (2020). Od drugih literaturnih izvora za ispitivano područje mogu se preporučiti „Poreski spisi za vrijeme francuske vladavine – Mokrine“ (separat) (Mačić, 2023) i *Mokrine kod Herceg Novog sa Svrčugama, Bijelićima i Petijevićima: 1336–2000* (Radanović, 2002).

Sinteza jezičkih karakteristika crnogorskih govora nalazi se u *Dijalektologiji crnogorskoga jezika* (v. Čirgić 2017), te slijedeći ustanovljene kriterijume izvorni govorni sistem ovoga predjela uvršten je u ševerozapadne crnogorske govore. Osim toga, pojas Boke Kotorske, Krivošije te grad Herceg Novi sa zaleđem, đe se ubrajaju i Mokrine, po odrazu istoriografskih, etnografskih i demografskih pojedinosti u imenima i jeziku – u crnogorskoj onomastici i montenegristici u cjelini imaju veliko značenje.¹ Izrazito na planu leksike, sintakse i načelno govora prepoznajemo da su brojne pojedinosti iz jezičkoga materijala ovog dijela hercegynovske opštine prirodni dio cjeline opštencrnogorskih jezičkih obilježja (v. više u: Čirgić, 2011; 2020).

Razgovor s Đinom Terzović i Jovom Bijelićem, mještanima, izvornim govornicima iz toga kraja, obavili smo u decembru 2025. godine. Građu smo akcentovali prema izgovoru informatora.

¹ Da spomenemo samo neke naslove iz čijih se interpretiranih korpusa to da i potvrditi: Abović (2022: 141–151; 2025: 87–114), Čirgić (2020), Lipovac-Radulović (1981), Radoman (2022), Subotić (1972), Vidović i Bilafer (2023: 115–135), Vujadinović (2007).

Registar toponima:

<i>Bijelići</i> , zaselak, dio sela	<i>Lòkva</i> , lokve u kojima se zadržava voda i pašnjak okolo
<i>Bràtovin dô</i> , livade, kosi se i još uvijek održava	<i>Mèđe</i> , livade, sve su bile ograđene međom
<i>Bršina</i> , velika voda, ograđena, služila za pojenje stoke	<i>Mèsantēg</i> , livade, lokalitet u Peti(j) evićima
<i>Cijèpac</i> , nekad obrađivan, sad livada i pašnjak	<i>Metèriz</i> , lokalitet kuda je početkom XVIII vijeka išla granica. Stara kafana koja i danas radi.
<i>Ćèranići</i> , zaselak, dio sela	<i>Milošev dô</i> , livada
<i>Dônjī Krâj</i> , dio sela	<i>Mřčin pòd</i> , visoravan
<i>Dràgišina dòlina</i> , livada i širi lokalitet	<i>Nàljuće</i> , manje livade, pašnjak
<i>Dùbravica</i> , pašnjak, sitna šuma	<i>Ōdijevo</i> , brdo, iznad Poljica
<i>Dügē dòline</i> , „livade u Vučju glavicu“	<i>Ōklatke</i> , livadice
<i>Đurđevići</i> , zaselak, dio sela	<i>Ōpsina</i> , pašnjak
<i>Gòcūn</i> , brežuljak	<i>Pèti(j)evići</i> , zaselak, dio sela
<i>Gòjkovići</i> , zaselak, dio sela	<i>Pištalina</i> , izvor, krš okolo
<i>Gòlā nřva</i> , livade, sitna šuma (uz sadašnju magistralu)	<i>Pjèšivac</i> , livada
<i>Gòrnjē Sèlo</i> , dio sela	<i>Plòtijenica</i> , livada
<i>Gospòđin dô</i> , livade, nekad obrađivan	<i>Pòd krš</i> , pašnjak
<i>Gřdnī dô</i> , predio iznad Svrčuga, prema Tvoradu	<i>Pòdanak</i> , pašnjak
<i>Kišelica</i> , mali pašnjak	<i>Poljice</i> , katun, prema Subri
<i>Kòsići</i> , zaselak, dio sela	<i>Pònikve</i> , uvala, nastavak Ponora, nekad bili vinogradi
<i>Kòstijenī dô</i> , livada	<i>Pònore</i> , veća ravna površ, nakon kiša duže drži vodu (po jednome predanju voda odatle stiže u Mojdež, dok prema drugima ta voda stiže čak u Risan)
<i>Lādina péc</i> , kamenjar i livada unutar njega	<i>Prèdljuće</i> , brežuljak, pašnjak
<i>Làlòvine</i> , livada, šuma	<i>Pròpasnī dô</i> , livada, pašnjak
<i>Lāzārevići</i> , zaselak, dio sela	<i>Prlainovići</i> , zaselak, dio sela
<i>Lèpetići</i> , zaselak, dio sela	<i>Pūštino gúmno</i> , brežuljci, put za katun
	<i>Ràdanovići</i> , zaselak, dio sela
	<i>Rūpnī dô</i> , livada, pašnjak

Stánkovo gúmno, livadica

Strážník (x2), uzvišenje

Sùbra, planina

Svrčuge, zaselak, dio sela

Šāinove dòline, dvije male livade,
pašnjak

Šèlīšta, livada

Tèrzīci, zaselak, dio sela

Tèrzovići, zaselak, dio sela

Trāp, podzide, terase, pašnjak

Tvòrād (*Tvòrade*), izvor, lokalitet,
prema Grdnom dolu

Vídovina, livade, pašnjak

Vîr, izvor ispod brda, stalno aktivan

Vragòdò, brdo

Vrānjine, brdo, ogromni krši

Vúčjā glāvica, dosta šuma, pašnjak,
nekad bilo trešanja

Vúčī dō, šuma, bukovina

Zàljūt, livada i šuma

Zárog, šuma, pašnjak, nekad posto-
jali objekti za stoku (uglavnom za vo-
love koje su mještani tu izgonili)

Žùbač-dō, livade, lokalitet prema
Svrčugama

Bibliografija

- Abović, M. (2022). „Porijeklo i smisao toponima Vrmac“. *Glasnik OHN*, 8, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, str. 141–151.
- Abović, M. (2025). „Porijeklo i značenje toponima Kumbor“. *Philological studies*, Vol. XXIII, No 2, str. 87–114.
- Čirgić, A. (2011). *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost i Matica crnogorska.
- Čirgić, A. (2017). *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Čirgić, A. (2020). *Dijalektolozi i crnogorski jezik*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Komar, G. (2020). *Mokrine kod Herceg Novog: bokeški grad u selu*. Herceg Novi i Trebinje: Društvo za arhive i povjesnicu hercegnovsku i Zadužbina Knez Miroslav Humski.
- Komar, G. (2022). *Nadgrobnici sela Mokrine kod Herceg Novog*. Herceg Novi: Društvo za arhive i povjesnicu hercegnovsku.
- Lipovac-Radulović, V. (1981). *Romanizmi u Crnoj Gori: jugoistočni dio Boke kotorske*. Cetinje: Obod.
- Mačić, Lj. (2023). „Poreski spisi za vrijeme francuske vladavine – Mokrine“. *Boka*, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti. Herceg Novi: Zavičajni muzej. (separat)
- Radanović, R. (2002). *Mokrine kod Herceg Novog sa Svrčugama, Bijelcima i Petijevićima: 1336–2000*. Beograd i Herceg Novi: Odbor SANU za proučavanje sela i Kulturno prosvjetna zajednica Republike Srpske.
- Radoman, A. (2022). *Usmena književnost Boke Kotorske do 1833. godine*. Cetinje: fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Subotić, J. (1972). „Prilog proučavanju mikrotoponimije Risna“. *Prilozi proučavanju jezika*, 5, str. 87–94.
- Vidović, D. i Bilafer, B. (2023). „Pogled u toponimiju Risanskoga zaljeva“. *Folia onomastica Croatica*, 32, str. 115–135.
- Vujadinović, N. (2007). *Govor Kamenara*. Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika.

MOKRINE OF HERCEG NOVI IN TOPONYMY

The author presents a catalogue of place names from the settlement of Mokrine. The toponymic forms were recorded from native speakers.

Keywords: *Mokrine, Herceg Novi, toponymy, Montenegrin onomastics*

Preliminarno saopštenje
UDK: 811.163.44'373.21

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
novica.vujovic@fcjk.me

TOPONIMI SELA *DULETIĆI* IZNAD BUDVE

U ovome radu donosimo fonetski i akcenatski lik 91 toponima budvanskoga sela *Dūletići*. Građu smo na terenu zapisali od informatora Nika Duletića (1946).

Ključne riječi: *Duletići, Budva, toponimi, crnogorska onomastika*

Selo *Duletići*, izdignuto pod masiv Lovćena, predstavlja šire zaleđe Budve. Okružuju ga sela *Podostrog, Mârkovići, Lâpčići* i *Pöbori*. Prirodnu mu granicu čine četiri brda: *Öblā glavica* prema Lapčićima, *Gölijen* prema Poborima, *Ūrovica* prema selu *Podostrog* te brdo *Oströg* između Duletića i Markovića. Djelovi pašnjaka u ovim brdima tretirani su kao državno zemljište, komunika.

Mještani su oduvijek kao zaseoke razlikovali dvije cjeline – *Donje Kuće* i *Gornje Kuće*.

Istorijske prilike, opis geografskih i društvenih uslova u sivilu ovoga kamenog dekora, kako ga sam naziva, ponudio je Vlado Đ. Duletić u knjizi *Tragom prošlosti Duletića* iz 2015. godine. Pored ostaloga Duletić kaže: „Geomorfološku konfiguraciju starog sela karakterisale su strme padine sa uskim, teškom mukom, podzidanim terasastim njivama (džardinima, vrtačama i potkutnjicama) u koje se sabirala oskudna i posna zemlja. Ove tradicionalne bašte, sa beskrajnim suvomeđama, stepenasto su se nadovezivale jedna na drugu“ (Duletić, 2015: 55). Kroz odjeljke te knjige spomenuti su i važniji toponimi sela.

Prema našim saznanjima, međutim, bibliografskih jedinica s onomastičkom obradom toponima Duletića dosad u montenegristici nijesmo imali.¹ Ovaj mikrodijalekatski areal pripada skupini jugoistočnih crnogorskih govora (Čirgić, 2017).

¹ Sagovornik nam je potvrdio da je toponomastičku građu sela svojevremeno za potrebe diplomskoga rada prikupljala Sandra Rosandić, no dalja sudbina toga rada i eventualno njegovo publikovanje ostali su nam nepoznati. Dio toponima Duletića u svojim novinskim reportažama pobrojio je i pisac Božidar Proročić.

Saradniku na terenu i informatoru Niku Duletiću zahvaljujemo za brojne i dragocjene podatke o ispitivanome području.

Registar evidentiranih toponima:

Batrčevina – strmina, široki pojas zasađenog bagrema da zemlju ne odnosi erozija.

Bijelē trāve – ledine²

Bjelila – popločana zaravan; radila Austrija u drugoj polovini XIX v. da sprječči izlivanje potoka.

Bobovina – šumica i podno nje orani dio; loša zemlja bila, sijan bob.

Bostani Rādulovića – dio nekad obrađivan, prostor sa šumom, uglavnom sad veliki dubovi. Postor dijeljen u troje (gajena salata, raštan, blitva i luk).

Břdo – komunica

Brāičeva nřiva – ravna površina, nekad obrađivana. (Doseljenici su se prozvali Braići po plemenu iz kojega su došli.³)

Bręgovi – uzvišenja; između njih divlja travuljina i đerina.⁴

Būčē gūvno – zaravan s nekoliko kuća.

Cřnī křš – tamni kamen i stijena

Crvēnā glavica – sva je bila od crvenice; odatle su uzimali materijal za tampon pri pravljenju objekata. Od rastinja samo *smrekva*, male smrečvice.

Ćūćića lāzina – podnožje Urovice, strana; blago pada ka Grblju.

Dolāc – ravna površina, malo spuštenija; najveći dolac u selu.

Dolāc od Vūka Īvova lāzinē – ravna površina; vezan uz lazinu, ispod lazine.

Dōnjē Kūće – zaselak; kuće zbijene.

Dōnjī Lazīc – zaravan koja se orala.

Dragānjića lāzina – ravna površina uz Velji do. Po svjedočanstvima ti Draganjići su živjeli u tom dijelu sela.

Dūgē nřive – dugačke i široke njive; u vrijeme zadruga nakon II svj. rata na njima sijan pamuk.

Džšovina – dugačke njive, terase s velikim međama.

² *Leđina* je zaravan koja nije obrađivana; služila je kao pašnjak i u ponekad za košenje.

³ Kao primjere iz te kategorije informator nam saopštava da u Petrovcu ima prezime Maine, zatim prezime Pobor u Crmnici itd.

⁴ Termin *đerina* upućuje na kvalitet i sastav tla: u pitanju je sivi nekvalitetni sloj koji ostaje kad voda spere površinski sloj kvalitetnije zemlje.

Glavića – uz brdo; nekad tu zatvarali ovce i koze.

Glavića od crkve – uzvišenje ispred seoske crkve; kroz nju je između dva svjetska rata probijen tunel.

Golijen – brdo; proteže se između Duletića i Pobora.

Gornja skala – izlaz na brdo Golijen.

Gornje Kuće – zaselak; kuće malo razrjeđenije.

Grarica – strmine i podzide

Grêde – nepristupačne stijene

Ispod grêdica – zaravan ispod stijena.

Ivan-dô – više podzidanih terasa, središnji dio najveći; mještani toponim vezuju uz gospodara Ivana Crnojevića.

Jama – krater na brdu Golijen.

Klačina – krečana

Korijen potok – potok; u njega se ulivala Mala vodica. Kroz taj potok nekad su pravili ubline đe bi kupali ovce. („Bila se izgubila u potresu“).

Kra(j)ina Lâzina – predio

Kriv dô – do uz Oblu glavicu; položajem prati oblik brda.

Krstâi dubovi – izvor i šuma oko; najjača voda u selu.

Krstinja dolina – dolina uz Ivan do; nekad obrađivana. Po priči, odatle su se u staro vrijeme odselili neđe iza Herceg Novog.

Lazîc – živa voda i velika bistijerna

Levôrina – strmina; šikara i grabovina.

Lješće – strmina, prostor s velikim dubovima.

Mâlâ vodića – izvor, izlazi iz stijene; uliva se u Korijen potok.

Među potôke – ledinica

Miđi dolac – obradivi do; pola sitnoga kamena, pola zemlje. („Svê ti je ôđe takvô, tâ kršeljävica“.)

Na rûpu – usijek

Na Zgrâde – terase nekad obrađivane; ravne površine zaštićene međama.

Nâstrânu – dvije-tri ledinice

Na vr Gornje skâlê – najviša tačka uz brdo Golijen, blizu vrha.

Na vr grêde – jedna od najviših tačaka uz brdo iz pravca Viškovića

Na vr Trbüşnjâka – stijene i lokalitet đe su zatvarane ovce i koze.

Öblā glavica – brdo; proteže se između Duletića i Lapčića.

Opaljika – strana, zemlja crvenica; služila deci za klizanje.

Ôrline – stijene prema selu Markovići. Ima dubokih usijeka; nekad su bile gole a sad pod rastinjem.

Oströg – brdo; nalazi se između Duletića i Markovića.

Päljē brdo – mala strmina, zaraslo u dubove i grabovinu. („U tō Päljē brdo još se mögū nāc temëlji od kücē tögā Viškovića.“)

Päpratin dolāc – veća zaravan; između dva rata tu se igrao fudbal.

Peļin – strmeni prostor, sve *gređice*; dosta pelina, pčele išle u pašu.

Pêrovina – dubovina, izvor, veliki prostor; po dnu manje obradive parcele. Nekad bile velike šume.

Pod Dolāc – lokalitet uz Dolac.

Pod Kōkotovinu – zaravan zarasla u rastinje; iznad velika stijena. Priča se da su nekad tu živjeli Radulovići.

Pod vrbe – izvor

Podānje – voda i bostani

Pödūb – zadnja tačka iznad Markovića, prema Grblju.

Potkūnjica – nekad bile plodne njive; sredina Starog sela. „Potkūnjicu ko je ima, taj je moga imat i cijele godine brašna.“

Potök iza skālē – potok („U talijānskīm kârtama sād sam našao da se zvāo Krstīnjica potök.“)

Popōva nĭjva – zaravan, dio oran; malo šume okolo; prema Markovićima.

Prödō – zaravan, dio obrađivan.

Rātkovina – dosta ravnog prostora; dominira drača i sitno rastinje.

Rāstovi – strmina od brda s nekoliko međica; dubova šuma.

Rāvni – sedlo između dva brda; ispaša, državno zemljište.

Söjāk – kamenolom; vađeni krši za kuće.

Sofila – ploče na koje su sipali so kozama i ovcama (miješali so s nekom travom).

Süpvovina – nekad se obrađivala; dio i šuma.

Torinica – pri brdu, strmina; velike stijene.

Trbüšnjāk – vertikalne stijene prema selu Markovići; tu zatvarane ovce između dva prijelaza.

U dnò Râvnî – naslage gline; pravljene tige za kuće.

U dnò Ūlicē – ulica između Donjih Kuća i Gornjih Kuća; uski put kojim je mogao proći samo jedan konj ili magare pod tovarom.

U dnò Viškovičā – zaravan i vidikovac; pogled na Budvu.

Ūrovica – brdo; na vrhu brda nalaze se ostaci stare gomile/mogile. Vidi se da je donošeno kamenje za gomile/mogile.

Ūškā pròdō – zajednička seoska imovina; postojalo je pravilo da se jedan dan u godini beru drva za ogrijev (ako je bila *širota*, za nju su mobe organizovane).⁵

Vāla – komunika, travnati prisojni dio.

Vālica ispod crkvē – uvala između dva uzvišenja kod crkve. („Tūda su mřca iznosili, uz Vālicu“.)

Vēljā vodica – izvor; nekad bilo improvizovano pojilo.

Vēljī dō – do, dugačak a nije mnogo široko.

Viškovići – širi pojas na uzvišenju; toponim po prezimenu starinaca. Taj stari-nac podigao je i crkvu.

Vōda Rāduloviča – izvor

Vrbica – atar Starog sela

Vūka Ūvova lāzina – uz Urovicu. Ravnica i kameni stanci, tuda su čuvali stoku.

Za Džōsovinu – manji obradivi dio iza Džosova.

Zā-mōst – lokalitet uz austrijski most. „Kad je Njègoš pròdao Stānjèviće i Māine, mānastīre, Aūstriji – Aūstrija je u Stānjèviće naprāila tvrđāvu i naprāila je na Brāiće Kosmāč tvrđāvu. Od Būdvē je sve ovūda pūt Aūstrija naprāila. I òna je prāila tāmo mōst.“

Za plōčōm – stijena

Za-rbīcōm – dva izvora i obradive površine okolo.

Zgrāde – obrađivane parcele, podzide; dobro rađale.

Ždrījela – prostor između dva brda koji se sužava kako se penje; najsevernija tačka sela.

⁵ Informator nas obavještava da je kod Pokrajvođana (Ceklinjani i drugi uz Skadarsko jezero) koji su „svi imali dio u Jezero“, bilo pravilo da je *širota* da se za nju lovi riba.

TOPONYMS OF THE VILLAGE OF *DULETIĆI* ABOVE BUDVA

This paper presents the phonetic and accentual forms of 91 toponyms from the village of Duletići near Budva. The material was collected through field research and recorded from the informant Niko Duletić (born 1946).

Keywords: *Duletići (Budva); toponyms; Montenegrin onomastics*

PORTRETI / PORTRAITS

Pregledni rad
UDK: 811.163.44'373.2

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Pregledni rad

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

ONOMASTIČKI PRILOZI JELISAVETE SUBOTIĆ

U radu predstavljamo onomastičke studije istoričarke jezika Jelisavete Subotić (1930–1996). Bilježila je i interpretirala toponime Krivošija, Ledenica i Risna. Obrađivala je antroponimske strukture Grblja posvjedočene u nekim spomenicima iz XV vijeka. Jednu studiju posvetila je geografskim imenima teritorije koju je zahvatala država Petra II Petrovića Njegoša, a koji su sadržani u dokumentu u Šafarikovoj ostavštini u Pragu. Rasprave Jelisavete Subotić objavljene su u nekoliko časopisa i zbornika s naučnih konferencija.

Ključne riječi: *Jelisaveta Subotić, Boka Kotorska, toponimi, antroponimi, crnogorska onomastika, crnogorska dijalektologija*

Bibliografiju¹ jezikoslovke Jelisavete Subotić čini sedamdesetak jedinica. Njezinu naučno-istraživačku karijeru dominantno je obilježila saradnja s

¹ Porodično porijeklo i naučni rad Jelisavete Subotić, bilo da su u pitanju obrade jezika određenih pisaca bilo da je kao istraživač građu zapisivala na terenu u razgovoru s mještanima, vezani su za Crnu Goru, najvećim dijelom za Boku Kotorsku i područja u obližnjem zaleđu.

važnijim časopisma onoga vremena i publikovanje studija s leksičkim, onomastičkim i dijalektološkim materijalima s područja crnogorskoga jezika i jezika crnogorskih stvaralaca. Centralna tema naučnoga interesovanja ove istoričarke jezika bio je jezik Lazara Tomanovića. Magistarski rad pisala je na temu *Morfološke osobine u jeziku Kotorskih pisama Vuka Popovića* (i odbranila u Beograd) a doktorirala je u Novome Sadu s temom *Jezik Lazara Tomanovića u njegovim naučnim spisima s kraja XIX vijeka*. U našoj nauci o jeziku malo je pisano o Jelisaveti Subotić, pa pojedinosti iz biografije i bibliografije dajemo prema studiji „Naučno stvaralaštvo Jelisavete Subotić“ (Nenezić, 2015: 39–46). Iako je rođena u Senti 1930. godine zbog očeva službovanja, porodica Jelisavete Subotić potiče iz Krivošija. Profesionalnu karijeru otpočela je kao srednjoškolski profesor u Peći, Prčanju i Kotoru, nastavila u Istorijskome arhivu u Kotoru i okončala na Nastavničkome fakultetu u Nikšiću (Nenezić, 2015: 39). Umrula je 1996. godine u Kotoru.

Legat Jelisavete Subotić čuva se u JU Gradska biblioteka i čitaonica Herceg Novi (više o tome: <https://www.bibliotekahercegnovi.co.me/index.php/lat/legati/dr-sanja-suboti%C4%87> – pristupljeno 1. 3. 2026).

U magistarskoj i doktorskoj radnji Jelisavete Subotić, kako se iz osvrta Sonje Nenezić lako da zapaziti, na fonetskome, morfološkome, sintaksičkom i drugim nivoima jezika Vuka Popovića te Lazara Tomanovića posvjedočena su tri sloja činjenica. A to su: osobenosti iz zavičajnog govora dvojice Bokelja, zatim širenje Karadžićeva modela jezika na njihov jezik („doprinos jezičkoj stabilizaciji“ (Nenezić, 2015: 41)), i potom „izvjesna odstupanja“ (Nenezić, 2015: 41) od Karadžićeve norme koja u vrijeme o kojemu je riječ i s gledišta crnogorskoga jezičkog prostora, uistinu, nijesu bila odstupanja već potvrda opšternogorskih jezičkih odlika, koje su se upravo djelovanjem jezičke politike u drugoj polovini XIX v. i tokom vukovskoga perioda našle van norme i bile prokazivane u javnim nastupima. Disertaciju o jeziku Lazara Tomanovića, koliko je nama poznato, autorka nije objavila.

Jelisaveta Subotić dala je doprinos proučavanju djela Stefana Mitrova Ljubiše, pri čemu je

ispitivala njegovu leksiku, i to onu iz oblasti pomorske geografije, plovidbe i brodarstva, i ukazivala na posebne semantičke vrijednosti pojedinih riječi u njegovom djelu, dovodeći ih u vezu sa narodnom, paštrovskom leksikom. Osim toga, zanimala se u par priloga za Ljubišu kao prvog komentatora *Gorskog vijenca* iz Crne Gore. Dala je i svojevrstan prilog proučavanju njegove biografije, osvjetljavajući na osnovu kotorske arhivske građe njegovo osnovnoškolsko obrazovanje (Nenezić, 2015: 42).

Za informacije o bokokotorskoj onomastici današnja montenegristika bila bi siromašnija da se tome području istraživački nije posvetila Jelisaveta Subotić. U svojim je člancima ova jezikoslovka pretežno prezentovala građu s obrađivanoga terena, specifično se usmjerivši na istorijsku antroponimiju u istorijskoj građi i toponomastičke forme prikupljene od informatora na terenu.

Crnogorskoj onomastici važni su ovi radovi Jelisavete Subotić:

- „Mikrotoponimija Donjih i Gornjih Ledenica“ (1971: 193–198);
- „Prilog proučavanju mikrotoponimije Risna“ (1972: 87–93);
- „Mikrotoponimija Donjih i Gornjih Krivošija (Boka Kotorska)“ (1973: 155–168);
- „Naselje Škaljari (Kotor) sa gledišta toponomastike“ (1976: 254–258);
- „Dijalekatske forme jednog topografskog imena sa geografskog područja Crne Gore i njegove onomatske paralele“ (1980: 359–363);
- „Sufiks -j u nekim mjesnim imenima Njegoševe Crne Gore“ (1984: 205–209);
- „Prilog proučavanju antroponimije Grblja prema istorijskim zapisima iz XV vijeka“ (1987: 51–61).

Prvo sistematsko bilježenje toponomastičke građe Ledenica, područja koje čini dio Krivošija i nalazi se iznad Risna, obavila je upravo Jelisaveta Subotić. Njezin prilog (pisan *pod rukovodstvom prof. dr Aleksandra Mladenovića*) donosi uvodne napomene o istoriji i teritorijalnom položaju područja Donjih i Gornjih Ledenica. Dokumentovane spomene Krivošija s početka XV vijeka autorka navodi prema sudsko-notarskim knjigama. Informiše o izvorima i literaturi (pisane isprave Istorijskoga arhiva u Kotoru; *Rječnik JAZU*, 1903, sv. 23 i dr.). Napominje da literatura bilježi i mimoilaženja u pogledu lociranja, kakvo npr. nudi R. Kovijanić u *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima* (1963: 10–16) identifikujući Ledenice kao Ledinac na Njegušima.

Demografske okolnosti odraz su dinamičnih istorijskih prilika, a među veća kretanja stanovništva iz toga dijela uzima se s kraja XVII i u XVIII v. raseljavanje najvećega dijela Riđana i drugih koji su tu živjeli. „Od tog vremena krajeve u kojima su živjeli Riđani naseljavaju susedna bratstva i pojedinačne porodice iz Hercegovine i Crne Gore, koje još čuvaju tradiciju o svom porijeklu“ (Subotić, 1971: 193). Autorka od istoriografskih pojedinosti izdvaja i ove: „Ledenice su poznate kao mjesto gdje je pukla prva puška u prvom krivošijskom (bokeljskom) ustanku 1869. g.; 1944. g. vođene su u Ledenicama posljednje borbe protiv okupatora. Tragovi istorije nalaze se, pored živih legendi, i u nazivima i imenima ovoga područja“ (Subotić, 1971: 194).

Bokokotorski govori i leksika privlačili su naučnike od V. S. Karadžića naovamo. U prilogu se ističe zasluga nekoliko autora, onih, dakle, čiji su

radovi publikovani do početka 1970-ih – uz rečenoga Karadžića, tu su Milan Rešetar, Luko Zore, Tomo Brajković, Antun Majer, Radomir Aleksić, Vaso Tomanović.

Spisak građe zaprema naredne četiri stranice. Toponimi su opisani i definisani detaljno, ali nijesu akcentovani. Vrijednost građe jeste u tome što je oblički i u značenjima sačuvala mnoge važne informacije iz crnogorske toponomastike. Neke od karakteristika u međuvremenu su izgubljene pred novim toponomastičkim formama. Pridjevska forma *velji*, *-a* koja, na primjer, u novije vrijeme sve više iščezava iz crnogorskih toponomastičkih formi, u toponimiji Ledenica u vrijeme ovoga istraživanja očuvana je dosljedno. Uistinu, izuzetke tipa “Velika/Mala” uz *Grečica* i “Simovića Sjenokos” možemo uzeti kao posljedice standardnojezičke adaptacije i literaturnog uticaja. Na obazrivost pri interpretiranju toponomastičkoga materijala iz ovoga priloga upućuje i autorkin podatak da je građu osim informatora sabirala iz literaturnih izvora, uglavnom rječnika. U registru se, međutim, toponomastički likovi zapisani na terenu ne razlučuju od ostalih.

Studiju „Prilog proučavanju mikrotoponimije Risna“ (1972: 87–93) Jelisaveta Subotić strukturira slično prethodnoj. Istorija šireg područja u kojemu leži Risan sažeta je u vidu bitnijih činjenica od antičkoga razdoblja, naseljavanja Slovena, dukljanske države, preko Morejskog rata do modernih vremena.

Građa je izložena u azbučnome poretku i opisana tako da su uz pojedine lokalitete priložene bitne pojedinosti lokalne istorije i etnografije. Građa nije akcentovana. Koliko značenje u crnogorskoj onomastici ima toponomastički materijal iz ove studije svjedoči podatak da je naredno sistemsko (pritom dosad i najtemeljnije) istraživanje toponimije Risna realizovano pola vijeka kasnije (v. Vidović – Bilafer, 2023: 115–135).

Studija „Mikrotoponimija Donjih i Gornjih Krivošija (Boka Kotorska)“ (1973: 155–168) dio je šireg zahvata onomastičkih i leksičkih istraživanja započetih publikovanjem toponimije Ledenica (1971) i potom stočarske leksike Krivošija (1972). Prostrano područje Krivošija sa svojim granicama u jadranskom zaleđu važno je za istoriju i dijalektologiju crnogorskoga jezika. S gledišta dijalektologije bitno je istaknuti granice područja kako bi se lakše pratili unutrašnji plemenski kontakti i jezički procesi, a Jelisaveta Subotić pedantno bilježi svaki granični kiljan.

Njihova istočna granica polazi od Nakovnja, brijega prema Cucama, ide starom crnogorsko-austrijskom granicom, po dnu Bjeloša, zapadno od cucke Zabukovice, izbija na Meki laz, Zbirske rupe, Kaluđericu, preko Pišteta skreće prema Veljem vrhu oravačkom. Južna se proteže preko Veljeg vrha, preko Breznika, dijela Struga, izbija na Brdo risansko, prolazi iznad risanskog zaseoka Vitoglava, ispod Poljica, preko Velje bukve, sjeverno od Ubala ide na Velju

gredu i izbija na Bakočevo ždrijelo. Zapadna granica se proteže iznad Crljene grede, ogranka Ubalske planine, izbija na Crljeni vrh, Orijen i Prasu, i Vučji zub, na tromedi Boke, Hercegovine i Crne Gore. Sjeverna granica presijeca Bijelu goru, proteže se Ivanovom kitom, izbija u oblast Grahova, na Dvrsnik i Vardar, najsjeverniju tačku Krivošija (Subotić, 1973:156).

Za razliku od u toponimiji pretežnije prostorne orijentacije, sintagmat-sko ime područja Gornje i Donje Krivošije usmjereno je orijentacijom prema istoku, odnosno strana će sunce izlazi i diže se je *gore*, dok je *dolje* ona strana će zapada. „Prema tome su Gornje Krivošije i Gornje Ledenice na istoku, a Donje Krivošije i Donje Ledenice na zapadu“ (Subotić, 1973: 157, fusnota 12).

U pogledu obima registra toponima, u radu o Krivošijama Jelisaveta Subotić donosi najviše građe. Toponimi su akcentovani. Glavninom zasvjedo-čenih osobina primjeri ilustruju mikrodijalekatsko područje s kojega potiču (v. više u: Čirgić, 2008; Orlandić, 2011). Međutim, ne može se kazati da je svaki toponomastik dat u izvornome fonetskom liku. Valja kao potvrdu izdvojiti formu „sjenokos“ koju autorka dosljedno daje neautentično za ispitivani teren i crnogorski jezik u cjelini: *Vaskov sjenokos*, *Veliki Vukov sjenokos*, *Vukašinov sjenokos*, *Debeli sjenokos*, *Kurdulin sjenokos*, *Lakičevića sjenokos*, *Otašev sjenokos*, *Petkov sjenokos*. Isto važi za zapis *Sječine*.

Toponomastika Škaljara u studiji Jelisavete Subotić (1976) raščlanjena je na segmente: „Toponim *Škaljari* u literaturi“, „Istorijska mikrotoponimija“ i „Današnja mikrotoponimija“.

Škaljari predstavljaju naselje u predgrađu Kotora, smješteno između Gurdića, Peluzice, Trojice i morske obale. „Starosjedilačke škaljarske porodi-ce čuvaju mikrodijalekatske odlike svog narodnog govora, zetskog dijalekat-skog tipa, jezički još neproučenog. (...) Istorijsko-jezičkim i dijalektološkim ispitivanjem govora Škaljara bio bi filološki upotpunjen areal zetskog govora, u prošlosti živog migracionog žarišta“ (Subotić, 1976: 254). Ovaj rad, kako autorka napominje, nastao je kao doprinos takvim proučavanjima.

Važan literaturni oslonac za ovo istraživanje autorka nalazi u antropo-geografskim studijama Rovinskog (*Stara Crna Gora*) i Nakićenovića (*Boka*), zatim *Rječniku* Vuka Karadžića, akademjskim rječnicima (Zagreb i Beograd), a posebno kod Antona Stj. Dabinovića (*Oko imena pomorskog naselja Ljute* (1957)), odjeljcima Ivana Božića iz *Istorije Crne Gore* II/2 (1970), Srđana Mu-sića (*Romanizni u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj* iz 1972) i sl. (za svaki na-slov u spomenutomu radu daju se bibliografske informacije). Idući za ranijim tumačima, uz toponomastički lik *Škāl̥jāri* daje obavještenje da u mjestu postoji dosta škalje, komada kamena, šodera, pogodnog za građevinske poslove.

Kotorsko selo *Surana* u srednjem vijeku biva preimenovano u *Škaljari*, neđe otprilike kad dolazi do smjene u imenima *Darantum* – *Ljuta* (do polovine XIV vijeka). Od dokumentovanoga zapisa iz 1451. toponim se učestaliije srijeće u izvorima i studijama.

Građa predstavljena u odjeljku „Današnja mikrotoponimija“ najvažniji je dio studije. Toponimi su akcentovani i opisani. U najvećem procentu toponimi i toponomastički apelativi slovenskog su porijekla, s uščuvanim tragovima iz predslovenske starine, kao i sporadičnim odrazima u toponimiji povremenih inostranih uprava (austrijska, francuska, mletačka) na tome dijelu crnogorske države.

Rad pod naslovom „Dijalekatske forme jednog topografskog imena sa geografskog područja Crne Gore i njegove onomatske paralele“ objavljen je u zborniku s Druge jugoslovenske onomastičke konferencije. Autorka na građi iz odabranih punktova raspravlja o apelativu *nŭgā*, *nŭgō* i *nŭgao* (s formom *nŭgao* navodi se samo jedan toponim iz Krivošija, međutim ima razloga da se razmišlja o njegovoj izvornosti). Korpus za interpretaciju čini studija Jelisavete Subotić o toponimima Gornjih i Donjih Krivošija (1973), kao i toponomastičke kategorije iz Nikšićkoga polja te Gornjih Pješivaca i Broćanca koje je sakupio Dragoljub Petrović (1966; 1972). Rezultat ispitivanja daje naučno podsticajan nalaz, a mi ćemo izdvojiti samo primjere uz koje je navedeno odakle potiču. Kad su u pitanju jednorječni toponimi, na području Nikšićkoga polja toponomastički lik *Nŭgā* javlja se u osam potvrda, *Nŭgli* jednom. U G. Pješivcima i Broćancu forma *Nŭgā* ima šest potvrda, kao i jedanput potvrđeni *Nŭgā(v)*. U Krivošijama je zabilježen toponim *Nŭgō*. Višerječna imena na ispitivanome terenu ovako su raspoređena – u Nikšićkome polju: *Pišteŕin nŭgā*, *Bòjanove -i nŭgli*; u G. Pješivcima i Broćancu: *Više nŭgla*, *Nŭgā Bòrkovića*; u Krivošijama: *Lòkanjskī nŭgō*, *Pàprātnī nŭgō*, *Cŕnī nŭgō*.

Potvrde toponomastičkoga apelativa *жнѣль* u crnogorskoj građi autorka ispituje u kontekstu stanja na širem štokavskom prostoru. Uvtrđuje da se izvan Crne Gore javlja rijetko u Bosni i Hercegovini, u formama *Nugao*, *Nugli*, *Nuglašica*, *Nuglušić*, dok u Hrvatskoj još i rjeđe, u Južnoj Dalmaciji – *Nuga* te u Slavoniji – *Nugo*. Dakle, nasuprot činjenici da je izvan Crne Gore ovaj apelat potvrđen „samo kao samostalna gramatička forma“ (Subotić, 1980: 360), crnogorski toponimi svjedoče i „nekoliko morfoloških varijanata i u formama sa predlozima i determinatorima“ (Subotić, 1980: 360).

Vizuelni orijentir i tačka posmatranja onoga koji imenuje uslovljavali su i upotrebu naziva *nŭgā/nŭgō* u geografskim imenima. Uzimajući u obzir te okolnosti, primjeri dijalekatskoga lika s protezom *n-* su

prema formi ugao poslužili kao morfološko sredstvo za starije pojmovno razlikovanje unutrašnjih i spoljašnjih uglova. U dijelu štokavskih govora dija-
lekatske forme s protezom *n-* mogle su značiti unutrašnje uglove, zavučene i skrivene, na području karsnih polja. Pomenuto topografsko područje Crne Gore (Nikšićko polje, Gornji Pješivci, Broćanci (treba: Broćanac), Gornje Krivošije) n e m a topografskih izvedenica od osnove *kût*, ali ima i složenica od osnove *ugl-*, npr. *Zàuglina*. Ostali štokavski govori ili nijesu sačuvali ili nijesu ni imali formu ovog apelativa s protetičnim *n-*, jer su se služili umjesto nazivom kut (Subotić, 1980: 360).

Toponimi koji se u ovome radu Jelisavete Subotić interpretiraju u svim slučajevima znače zatvoreni ugao (livada ili njiva koja se uvlači među brežuljke), s tim što u Krivošijama svoju semantičku vrijednost proširuje i značenjem naselje.

Uslove za različito semantičko vrednovanje unutrašnjih i spoljašnjih površina u imenovanjima autorka ispituje i na planu fonologije, osvrćući se na prijedlog *вѣн* ispred *у* ($< \text{в}$) i procese pomjeranja granica sloga izazvanih sudbinom nekadašnjega poluglasnika.

Takođe, sintagmatske i sintaksičke konstrukcije mogle su dovesti do likova s *n-*, pa su toponimi *Za-nũgā* i *Više nũgla* „primjeri neizvršene predložke leksikalizacije“ (Subotić, 1980: 361) poput drugih imena toga tipa *Zábrđe*, *Zábrežje* iz Nikšićkoga polja, na primjer. Toponim *Više nũgla* može se odnositi na njivu, zabran i zemlju, a autorka uza nj kao potvrdu širine značenjskog potencijala dodaje toponim *Više velje bukve* iz Bjeloša, *đe* ima značenje zemljišta.

Toponimastički oblik *Nũgā(v)* autorka u pogledu strukture upoređuje s „topografskim formama *dô(v)*, *pròdô(v)*, zabilježenim često u pomenutom području (G. Pješivci i Broćanac – N. V.)“ (Subotić, 1980: 362).

Analizirani primjeri u ovome radu svjedočanstvo su da je kroz vrijeme apelativna forma *nũgā* i *nũgō* u imenima značila semantičko diferenciranje spoljašnjih i unutrašnjih uglova u geomorfološkim osobenostima crnogorskih terena. U međuvremenu su mnoga područja onomastički pokrivena pa bi ovakvo istraživanje na danas dostupnome materijalu bilo inspirativnije, pored drugoga u pogledu areala toponomastičkih formi na *-a* odnosno *-o* ($< al, \text{ } ol$) te njihove fonetske validnosti i za dijalektološku sliku crnogorskoga terena (v. o kriterijumima podjele crnogorskih govora u *Dijalektologiji crnogorskoga jezika* (Ćirgić, 2017)).

U zborniku *Crnogorski govori* (1984) objavljen je prilog „Sufiks *-jъ* u nekim mjesnim imenima Njegoševe Crne Gore“ (1984: 205–209), koji nije saopšten na godinu dana ranije održanome skupu. Lingvistički su obrađena

neka imena nahija, plemena i sela Njegoševe Crne Gore koja se u 12 stranica originalnog dokumenta čuvaju u Slovenskom institutu u Pragu, u bogatoj i za slavistiku vrlo značajnoj Šafarikovoj ostavštini. Geografska imena iz tih dokumenata što su čuvana u Češkoj našoj naučnoj zajednici predstavio je 1951. godine Ljubomir Durković-Jakšić.

Sufiks *-jъ* prenijet je iz praslovenske epohe a posvjedočen je i u drugim slovenskim jezicima. Sagledavajući ga na nekim crnogorskim mjesnim imenima, autorka ga nalazi u trima kategorijama:

- „*jъ* kao mocioni tvorbeni formant u muškom rodu“: Bratežъ, Dobronъžъ-do, Gađi, Koći, Predišъ (Subotić, 1984: 206);
- „*jъ* kao mocioni tvorbeni formant u srednjem rodu“: Baće, Vražegrmci, Liešnъ, Liešte, Ptičъ, Srabče, Starče (Subotić, 1984: 206);
- „*jъ* kao mocioni tvorbeni formant u ženskom rodu“: Kržanя, Madeža, Oря luka, Sretня (Subotić, 1984: 206).

Morfološki posmatrano ove je primjere autorka grupisala na imena deverbativnog porijekla (Bratežъ, Gađi, Koći, Madeža, Predišъ, Sretня) i imena deadjektivnog porijekla (Baće, Vražegrmci, Dobronъžъ-do, Kržanя, Liešnъ, Liešte, Oря luka, Ptičъ, Srabče, Starče).

Analizu morfoloških struktura tvorenih sufiksom *-jъ* autorka zasniva na rezultatima interpretacije ovih i drugih kategorija u južnoslovenskoj jezičkoj zajednici jezikoslovca Radosava Boškovića. Te je rezultate autorka nastojala dokumentovati izvjesnim leksičko-semantičkim analogijama uglavnom uzimajući lekseme iz *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967; 1969; 1971; 1973). Tako, na primjer, u nekim toponimima identifikuje zoonimski apelativ (Kržanя, Oря luka, Ptičъ, Srabče), a u jednome tipu imena prepoznaje fitonimijski apelativ (Vražegrmci, Liešnъ, Liešte, Starče). Toponim *Vražegrmci*, ime područja koje u našoj nauci pobuđuje zanimanje podjednako historičara, etnografa i dijalektologa, u svojoj pretpostavci izvođenja toponima Jelisavata Subotić vezuje za romanizam *vъza* „kelj“, đe je, prema njezinoj rekonstrukciji, u *vraže-* „-ž-“ moglo biti dobijeno fonetski iz grupe *-zj- > -žj-*. Forma *vъžje* dobila je analoško *-a-* prema pridjevu *vъžē* (RSKJ I, 442), narodnom etimologijom“ (Subotić, 1984: 208).

Toponim Dobronъžъ-do kao složenička konstrukcija izveden je prema hipokoristiku od imena Nъgъ-.

Studija „Prilog poznavanju antroponimije Grblja prema zapisima iz XV vijeka“ objavljena je u osmoj knjizi referentog beogradskog časopisa *Onomastološki prilozi* (1987: 51–61). Obrada muških imena i prezimena ostvarena je na korpusu tih onomastičkih kategorija potvrđenih u dva spomenika iz 1433. i 1452. godine. Procentualno je velika zastupljenost imena slovenskoga porijeka.

jekla u tim spomenicima, a građa je tvorbeno i strukturno raščlanjena u ovoj studiji Jelisavete Subotić.²

Dakle, u osnovi su obrada onomastičkih struktura istoričarke jezika Jelisavete Subotić bile Krivošije s Ledenicama, Risan i Grbalj. Jelisaveta Subotić nije objavila monografiju ili studijsku knjigu posvećenu ovim problemima, ali iz saradnje s važnijim lingvističkim časopisima i zbornicima s naučnih konferencija u jugoslovenskoj federaciji ostalo je nekoliko studija kao doprinos crnogorskoj onomastici (i leksikologiji). Korpus za obradu u ovim studijama činili su jezički materijali zapisani od informatora na terenu, upoređivani i dopunjeni sadržajem kotorskih sudsko-notarskih isprava, a uvršteni su antroponimi i toponimi ekscerpirani iz dva dokumenta iz XV vijeka te iz jednoga spiska crnogorskih sela, nahija i plemena iz doba Petra II Petrovića koji se nalazi u Šafarikovoj ostavštini u Pragu.

Obimom građe prednjače prilozi o Krivošijama. Građa ove naučnice potpora je savremenim multidisciplinarnim tumačenjima narodnih naziva biljnih vrsta i fitotoponimijskih odraza u tom dijelu Crne Gore (v. Pulević, 2012; 2021). Nepreciznosti u navođenju izvora na pojedinim mjestima, čime se otvara sumnja u autentičnost bilježenja nekih toponomastičkih formi, iz perspektive današnjih istraživača bez teškoća se otklanjanju adekvatnom kontekstualizacijom. U toponimima i toponomastičkim apelativima koje je sabrala Jelisaveta Subotić očituju se neke mikrodijalekatske osobine dijela Boke i njezina zaleđa, razvidni su tragovi jezičkih i etničkih slojeva odraženi u toponimima, te, u konačnome, i na nevelikom fondu građe dokumentuje se pripadnost ovih govora cjelini crnogorske dijalektološke mape.

Literatura:

- Čirgić, A. (2008). „O klasifikaciji crnogorskih govora“. *Lingua Montenegrina*, br. 2, str. 109–128.
- Čirgić, A. (2017). *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i knjižvnost.
- Došljak, D. (2009). „Onomastikon Crne Gore u *Onomatološkim prilozima*“. *Riječ*, Nova serije, br. 1, str. 31–43.
- Nenezić, S. (2015). „Naučno stvaralaštvo Jelisavete Subotić“, u: Lakić, Z. (ur.) *Stvaralaštvo žena u Crnoj Gori*, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, str. 39–46.
- Orlandić, S. (2011). „Jekavska jotacija u crnogorskim govorima“. *Lingua Montenegrina*, br. 7, str. 3–34.

² V. o tome u prilogu „Onomastikon Crne Gore u *Onomastičkim prilozima*“ (Došljak, 2009: 31–43).

- Pulević, V. (2012). *Crnogorske onomastičke studije*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Pulević, V. (2021). *Građa za fitonimiju Crne Gore*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Subotić, J. (1971). „Mikrotoponimija Donjih i Gornjih Ledenica (Boka Kotorska)“. *Prilozi proučavanju jezika*, br. 7, str. 193–198.
- Subotić, J. (1972). „Nazivi za stoku, opremu, opremu i stočarske proizvode u govoru Krivošija“. *Prilozi proučavanju jezika*, br. 8.
- Subotić, J. (1972). „Prilog proučavanju mikrotoponimije Risna“. *Prilozi proučavanju jezika*, br. 8, str. 87–93.
- Subotić, J. (1973). „Mikrotoponimija Donjih i Gornjih Krivošija (Boka Kotorska)“. *Prilozi proučavanju jezika*, br. 9, str. 155–168.
- Subotić, J. (1976). „Naselje Škaljari (Kotor) sa gledišta toponomastike“. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, br. XIX/1, str. 254–258.
- Subotić, J. (1980). „Dijalekatske forme jednog topografskog imena sa geografskog područja Crne Gore i njegove onomatske paralele“. *Вмopa југословенска ономастика конференција*, str. 359–363
- Subotić, J. (1984). „Sufiks -jъ u nekim mjesnim imenima Njegoševe Crne Gore“. *Crnogorski govori – rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, str. 205–209.
- Subotić, J. (1987). „Prilog poznavanju antroponimije Grblja prema zapisima iz XV vijeka“. *Onomatološki prilozi*, br. VIII, str. 51–61.
- Vidović, D. & Bilafer, B. (2023). „Pogled u toponimiju Risanskoga zaljeva“. *Folia onomastica Croatica*, br. 32, str. 115–135.

Novica VUJOVIĆ

ONOMASTIC STUDIES BY JELISAVETA SUBOTIĆ

This paper presents the onomastic studies of the language historian Jelisaveta Subotić (1930-1996). She recorded and interpreted the toponyms of Krivošije, Ledenice and Risan. She studied the anthroponymic structures of Grbalj attested in some monuments from the 15th century. Furthermore, she dedicated one study to the geographical names of the territory covered by the state of Montenegro under Petar II Petrović Njegoš, which are contained in a document in the Šafarik's legacy in Prague. Jelisaveta Subotić's papers have been published in several journals and proceedings of scientific conferences.

Keywords: *Jelisaveta Subotić, Boka Bay, toponyms, anthroponyms, Montenegrin onomastics, Montenegrin dialectology*

Stručni rad

UDK: 32:929Mahmutćehajić R.

Adnan ČIRGIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

aleksandar.radoman@fcjk.me

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

ODLAZAK VELIKANA

In Memoriam: Rusmir Mahmutćehajić (1948–2026)

U Sarajevu je 6. aprila 2026. godine preminuo poznati bosanskohercegovački intelektualac, akademik i političar Rusmir Mahmutćehajić. U pitanju je jedna od najvažnijih ličnosti Bosne i Hercegovine rođenih u XX vijeku.

Mahmutćehajić je rođen u Stocu, u porodici koja je vjekovima pripadala stočanskoj eliti i ostavila duboka traga na njegovu veliku istoriju.

Iako je diplomirao, a potom magistrirao i doktorirao elektrotehniku te bio dekan Elektrotehničkoga fakulteta u Osijeku, Mahmutćehajić je za sobom

ostavio vrijedno prozno, književno-istorijsko, kulturološko, teorijsko i filozofsko djelo s brojnim političkim komentarima. Pripadao je generaciji koju je zapalo da brani opstanak bosanskohercegovačke države i njezina naroda. 1991. izabran je za potpredsjednika Vlade Republike Bosne i Hercegovine, a od 1992. do 1994. godine bio je ministar i jedna od vodećih ličnosti ratnoga rukovodstva. Razočaran u politiku dijela bosanskohercegovačkoga vođstva, prvo zbog smjene legendarnoga utemeljitelja Armije Republike Bosne i Hercegovine, generala Sefera Halilovića, a potom i zbog načina na koji se bosanskohercegovačko nacionalno pitanje počelo razvijati, iz aktivnog bavljenja politikom povukao se 1994. godine.

Mahmutćehajić je još od svoje mladosti pokazivao veliko interesovanje za teoriju nacije i religiju. Zalagao se za nacionalni koncept modernoevropske misli po kojem naciju čini zajednica koja na teritoriji koju dijeli bira vlast na parlamentarnim izborima. U takvome je konceptu vidio i budućnost Bosne i Hercegovine, budući da je njegov pristup omogućavao da govori o muslimanima, pravoslavicima i katolicima bosanskoga naroda. Zbog toga je često znao biti kritikovan, iako se njegov patriotizam, posvećenost religiji i pripadnost bošnjačkome narodu nikada nijesu mogli osporiti. Naročito ne zbog činjenice da je tokom 80-ih godina XX vijeka bio dio patriotskih udruženja koja su zbog agresivne politike UDB-e i velikosrpskoga pritiska morale raditi u ilegali. Bio je i veliki podržavalac palestinske nezavisnosti i kao mladić pokušao pristupiti Arafatovu PLO-u.

Iako kraj rata u Bosni i Hercegovini nije sačekao u Vladi, dao je nemjerljiv doprinos nezavisnosti i opstanku Bosne i Hercegovine te odbrani od udruženoga zločinačkog poduhvata i agresije na tu zemlju. Kao ministar energetike, rudarstva i industrije, odmah nakon početka agresije, što zbog međunarodnoga embarga koji Armiji Bosne i Hercegovine nije dozvoljavao da se naoružava, što zbog neopremljenosti bosanskohercegovačkih patriota, zahtijevao je da se na slobodnim i oslobođenim teritorijama pokreće proizvodnja što je omogućilo nastavak borbe za nezavisnost Bosne i Hercegovine. Zbog njegova predanog rada na očuvanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine njegovu kuću i imanje u Stocu tokom rata spalio je HVO.

Nakon izlaska iz Vlade posvetio se promociji Bosne i Hercegovine kroz nauku, kulturu i religiju, najviše kroz Forum Bosnae, za čijega je predsjednika izabran 1997. godine. Ta je organizacija tokom posljednje tri decenije bila jedna od najplodnijih naučno-kulturnih inicijativa u regionu u afirmaciji međuetničkoga i međureligijskoga dijaloga, a preko nje je izvršen i veliki dio obnove kulturnoga nasljeđa u Bosni i Hercegovini koje je stradalo u ratu. U okviru Foruma Bosnae izuzetan je doprinos dao osvjetljavanju srednjovjekovne bosanske književnosti i pismenosti, pa je zahvaljujući njegovoj viziji i upornosti

nakon rata objavljena pred rat pripremljena izuzetna monografija Herte Kune *Srednjovjekovna bosanska književnost*, a mlađe je filologe okupljao i usmjeravao na priređivanje i objavljivanje vrijednih bosanskih srednjovjekovnih rukopisa. Problemima bosanske tradicijske kulture posebnu je pažnju posvetio u monografiji *Tajna Hasanaginice* koja je doživjela tri izdanja, od kojih je posljednje objavljeno na Cetinju, u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost 2024. godine. Bavio se i pitanjem ideoloških slojeva i recepcije djela Iva Andrića, iščitavajući ga u najboljim tradicijama metaistorije.

U svojim interesovanjima Mahmutćehajić je posebno mjesto uvijek imao za Crnu Goru. Kao njegovi prijatelji o tome možemo posvjedočiti iz njegovih kazivanja. Rusmir Mahmutćehajić je uviđao da između crnogorskoga i bosanskoga nacionalnog pitanja postoje brojne poveznice i prožimanja. Isti neprijatelji, isti negatori, slična istorijska iskustva i izazovi. Po njegovim riječima, za crnogorsko nacionalno pitanje posebno se zainteresovao tokom svoga boravka u Titogradu početkom 80-ih, kad je u izlogu naišao na kultnu knjigu revolucionara Sava Brkovića o crnogorskoj naciji, knjigu koju će CK pod uticajem bjelaško-srpske linije iz Beograda žigosati kao svetogrđe. Razumijevanje problema crnogorske nacije uticalo je na Mahmutćehajića da bude veliki prijatelj Crne Gore i podržavalac njezina suverenizma i građanskoga uređenja afirmišući crnogorstvo kao ključno obilježje identiteta crnogorskih građana bez obzira na njihovo nacionalno samoodređenje. Bio je čest i drag gost na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost, više puta učesnik Cetinjskoga foruma i drugih manifestacija koje je FCJK organizovao, poput međunarodnoga naučnog simpozijuma „Tradicijske kulture Balkana – povodom 250 godina od objavljivanja Hasanaginice“ oktobra 2024. godine, u okviru kojeg je promovisana i njegova knjiga *Tajna Hasanaginice*. Osobita nam je čast što se među autorima čije je knjige objavio FCJK nalazi i ime Rusmira Mahmutćehajića. Branio je našu instituciju kad je bila napadana. Od crnogorskih gradova posebno je cijenio Cetinje, ne samo zbog njegove antiratne uloge 90-ih već i zbog ličnoga prijateljstva s porodicom Poček.

Tokom višegodišnjega prijateljstva i susreta s Rusmirom moramo naglasiti da smo imali čast učiti od toga velikog čovjeka koji je 2023. godine postao član Evropske akademije nauka i koji je do posljednjega trena disao za dvije stvari: za nauku i za svoju Bosnu i Hercegovinu.

Stručni rad

UDK:81:929Mijović Minić A.

Sanja ORLANDIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

sanja.orlandic@fcjk.me

In Memoriam:

Dr Ana Mijović Minić (1978–2026)

Crnogorska akademska zajednica ostala je bez dr Ane Mijović Minić, germanistkinje i istraživačice čiji je rad trajno osvijetlio kulturne veze između Crne Gore i njemačkoga govornog područja.

Ana Mijović Minić radila je na Filološkom fakultetu u Nikšiću, na Studijskom programu za njemački jezik i književnost. Magistarski rad “Njemačka avangardna književnost i Risto Ratković” odbranila je 2013. godine na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, a doktorsku disertaciju “Njemački putopisi o Crnoj Gori za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša” odbranila je u januaru 2022. godine na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Duboka i nenametljiva privrženost Crnoj Gori prožima njen naučni rad, a najpotpunije se očituje u doktorskoj disertaciji, koja ujedno svjedoči o nje-

noj izuzetnoj posvećenosti i istraživačkoj preciznosti. Sistematičnim i dugotrajnim radom, koji je uključivao istraživanja u bibliotekama i arhivima u Crnoj Gori, Srbiji i Austriji, prikupila je, analizirala i kontekstualizovala korpus poznatih i gotovo nepoznatih njemačkih putopisa o Crnoj Gori iz Njegoševa doba, nastojeći da rasvijetli zapostavljene i nedovoljno istražene slojeve crnogorske kulturne istorije.

Noseći u sebi svu kompleksnost crnogorskoga nasljeđa, Ana nije pristajala da Crna Gora bude svedena na varvarsku periferiju i nametnute predrasude. Njen naučni rad počiva na pažljivom čitanju, provjeravanju i tumačenju izvora, kao načinu da se izbjegnu pojednostavljena i iskrivljena tumačenja prošlosti. Time je otvorila novo poglavlje u razumijevanju percepcije Crne Gore u njemačkom kulturnom prostoru XIX vijeka. Njen rad pokazuje da je vrijeme Njegoševe vladavine predstavljalo period intenzivnog interesovanja njemačkih putopisaca za Crnu Goru, ali i uspostavljanja složenijih kulturnih veza između dva prostora. Posebnu pažnju posvetila je načinima na koje je Njegoš predstavljen u tim tekstovima, kao figura erudicije, političke razboritosti i kulturnoga autoriteta, dajući time značajan doprinos imagološkim istraživanjima i njegošologiji.

Pored naučnoga rada, Ana se bavila i književnim prevođenjem, doprinoseći posredovanju između njemačke i crnogorske kulture kroz živu prevodilačku praksu.

Prerani odlazak dr Ane Mijović Minić predstavlja nenadoknativ gubitak za crnogorsku germanistiku, ali i širu akademsku zajednicu. Iza nje ostaje rad koji će budućim generacijama istraživača služiti kao nezaobilazno uporište u proučavanju književnih i kulturnih veza između Crne Gore i njemačkoga govornog područja.

Pamtiću Anu po srdačnosti i srčanosti. Njena vedrina nije bila površna, kao što ni njena oštroumnost nije bila nametljiva. Živjela je vrijednosti koje je ponijela od oca Draga, kako je to često isticala, bez kompromisa i potrebe da ih objašnjava u vremenima izvrnutih vrijednosti. Njen odlazak ostavlja prazninu koja se, pored profesionalnog gubitka, mjeri odsustvom jednog pouzdanog i ljudskog uporišta.

Neka joj je vječna slava.

Stručni rad
821.163.44:929Koprivica B.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

ODLAZAK VJEČITOG DJEČAKA CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI

In memoriam: Božo Koprivica (1950–2026)

Boža sam upoznao kao tekst. U ona vremena, prije no će internet dramatično ubrzati svijet i oteti nam blaženo iskustvo dokolice, beogradsko sam Vreme redovno čitao zbog tekstova Boža Koprivice. Bio je to rijedak plet lucidnih bravura o Cvetajevoj i Puškašu, logorima i driblingu, literaturi, fudbalu, i životu.

Godinama potom, Boža sam upoznao kao zvuk. Na terasi kultne knjižare Karver, nakon neke od u to vrijeme čestih književnih gozbi, prišao je nečujno i započeo razgovor o Ljubu. Danas su skupa. Kakav magični tandem polutki crnogorske književnosti – Ljubo Đurković i Božo Koprivica. Kakav magični tandem bilo koje književnosti, uostalom.

Božo Koprivica (Nikšić, 1950 – Beograd, 2026) objavio je knjige *Volej i sluh* (1992), *Vreme reči: Razgovori sa Borislavom Pekićem* (1993), *Kiš, Borhes, Maradona* (1996), *Dribling 1001 noć* (2006), *Samo bogovi mogu obećati* (2010), *Derbi, moj derbi* (2014), *Luđak je vječno dijete: partizanski eseji* (2015), *I dečak može obećati* (2018), *San ulice* (2018), *Danilo Kiš: vježbanka* (2019), *Luda knjiga* (2024).

Božovi eseji i prozni zapisi uvijek su se mogli čitati i kao specifična forma autobiografske proze. Od tipičnih autobiografskih tekstova, pisanih s namjerom da osvijetle život samoga pisca, Božovi su se tekstovi razlikovali po tome što pripovjedač nije u samome centru pripovjednog svijeta već je njegov svjedok, i tek povremeno subjekt, koji pripovijeda svojevrsnu intimnu povijest druge polovine XX vijeka. Njegovi se eseji – ili fragmentarna autobiografska proza – mogu svrstati i u korpus polidiskurzivnih tekstova, budući da različitim postupcima autor u njihovo tkivo ugrađuje druge tekstove, pjesme ili odlomke iz pjesama, stvarne ili domišljene razgovore, pisma, novinske odlomke, fotografije vezane za predmet pojedinih oglada i sl.

No kako god žanrovski odredili njegove tekstove, predmet Koprivičina interesovanja je igra u njenim najrazličitijim formama. Bilo da piše o velikim glumcima, sportistima, piscima, bilo da polemíše o literaturi ili priziva u šecanje uspomene iz prošlosti (svoje ili tuđe), Koprivica je uvijek u prostoru igre pozicionirajući se kao neuporedivi Homo Ludens crnogorske i južnoslovenske literature. Stoga njegovi eseji tvore zapravo jedan veliki, kontinuirani tekst, u kojem su tekst svijeta i svijet teksta čarobno isprepleteni, a u čijem je središtu – igra, koliko ona na pozorišnim daskama, javnoj sceni, literaturi, sportskome terenu, toliko i igra na velikoj pozornici života. Istovremeno je to i zavodljiva forma intelektualne igre koja kroz polifonu strukturu kombinuje šecanja i snove, dogođeno i dopričano, stih i prozu, dihotomije zahvaljujući kojima tekst postojano balansira između fikijskog i nefikijskog, proizvođeci nova značenja.

Bez obzira na to piše li o glumačkim rolama Petra Kralja, Ljube Tadića ili Mila Miranovića, literarnim bravurama Danila Kiša, Mirka Kovača, Filipa Davida, Mihaila Lalića i dr., ili pak o majstorskim driblinzima Milana Galića ili Mirze Delibašića, bilo da piše o Partizanu ili partizanima, gorkom porodičnom talogu iskustva Gologa otoka ili nepokornim bedemima antifašizma, bilo da po šecanju, pričanju, snovima ili dostupnim dokumentima (re)konstruiše prošlost, Koprivica je uvijek stilski neponovljiv i originalan, pletući kroz svoje tekstove gustu mrežu asocijacija, citata i referenci (književnih, filmskih, pozorišnih, muzičkih, istorijskih, ličnih...), ispisujući, onako, između redova, istoriju svog svijeta, hroniku nepatvorene igre i sasvim privatnu antologiju svjetske poezije.

Ko god je čitao ili upoznao Boža, uvjerio se da aristokratija duha pretrajava i danas u ovim oskudnim vremenima. Vječiti dječak crnogorske književnosti otplesao je svoju posljednju gambetu, ostavivši za sobom prazno mjesto na tribini Stadiona JNA i širok trag dara i majstorstva jedne epohe kojom su zemljom hodili duhovni divovi.

PRIKAZI / REVIEWS

Stručni rad

811.163.42:003.349.1"15/19"

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
mlukic@ffos.hr

STUDIJE O NOVOVJEKOVNOM HRVATSKOM GLAGOLJAŠTVU

(Vera Blažević Krezić, Mirko Mišković, Odabrane teme iz „nove“ i „novije“ povijesti hrvatskoga glagoljaštva, Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Provincija franjevac trećoredaca glagoljaša, Osijek – Zagreb, 2026., 257 str.)

Knjiga osječke paleoslavistice Vere Blažević Krezić i njezina doktoranda franjevca trećoredca glagoljaša fra Mirka Miškovića *Odabrane teme iz „nove“ i „novije“ povijesti hrvatskoga glagoljaštva* zbirka je filoloških i interdisciplinarnih (kulturologija, teologija) znanstvenih priloga posvećenih unutarnjoj i vanjskoj hrvatskoj jezičnoj povijesti u protegu od 16. do početka 20. stoljeća.

Ukupno sedam studija okupljeno je u četiri temeljna poglavlja imenovana stoljećima novovjekovne povijesti hrvatskoga glagoljaštva, čiji opisni dijelovi naslova postaju funkcionalnom motivacijom cijeloga poglavlja. Šesnaesto je stoljeće (*Glagoljaško učenje i poučavanje*) predstavljeno najstarijim (tiskanim) hrvatskoglagoljskim početnicama – iz 1527. i 1530. (*Najstarije hrvatskoglagoljske početnice: između udžbenika osnovne pismenosti i programskih filoloških djela*) te izdanjem iz druge faze senjske tiskare – *Meštrijom /od/ dobra umrtija* („*Meštija od dobra umrtija*“ (Senj, 1507./1508.) u visokoškolskoj nastavi povijesti hrvatskoga književnog jezika). Znanstveni *novum* u ovom poglavlju jest tekstološko utvrđivanje „liturgijske obojenosti“ navedenih hrvatskoglagoljskih početnica koje ne donose samo temeljne molitvene obrasce za vjersku poduku nego i programski odabir liturgijskih i njima bliskih tekstova, a provedena je i kontrastivna jezična analiza. Kada je riječ o *Meštiji*, preko njezina teksta kao matrice novinom se utvrđuju načelne smjernice hrvatskoglagoljske književnojezične koncepcije na prijelazu iz kasnoga srednjega vijeka u novi vijek (odnos hrvatsko-staroslavenski : književnojezične varijante 16. st.), što je presudno kada se u perspektivu uzme pisanje povijesti hrvatskoga jezika. Također, *Meštija* se pokazuje u svom lingvometodičkom potencijalu

za potrebe visokoškolske nastave, posebice s obzirom na kontaktnu sinonimiju i različite oblike njezina ostvarivanja. Pedagoška je komponenta ovoga priloga podržana i odabirom glagoljičnoga ulomka iz *Meštrije* koji može poslužiti za preslovljavanje na latinicu te daljnju jezičnu obradu, a donosi se i zvučni zapis istoga ulomka pohranjen u kod brzoga odgovora.

Sedamnaesto stoljeće (*Zaboravljena glagoljaška početnica*) predstavljeno je glagoljaškom početnicom franjevca Rafaela Levakovića, koji stoji na početku istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova, a prema uredbi Kongregacije za širenje vjere („*Azbukividnĕk slovinskiĭ*“ (1629.) u mreži hrvatskoglagoljskih početnica). Autori u odnosu na Levakovića postupaju u duhu razmišljanja Radoslava Katičića kako svoju kulturnu povijest, *u njezinu suvislu tijeku*, ne možemo razumjeti bez temeljitih istraživanja djela R. Levakovića, stoga su načinivši latinični prijepis *Azbukividnjaka* (prvo izdanje), njegov iscrpan filološki opis (grafijsko-fonološka, morfološka i djelomice leksička razina) te usporedbu s trima hrvatskoglagoljskim početnicama – najstarijom iz 1527., Kožičićevim *Psaltirom* iz 1530. i Karamanovim *Bukvarom* iz 1763. – na sadržajnoj i tekstovnoj razini (izbor) širom otvorili vrata u njegov opus. Već je samo preslovljavanje s jednoga pisma na drugo znanstveni postupak kojim se omogućuje široka dostupnost teksta koji je do tada za mnoge bio „zaključan“ zbog pismovne barijere, a sada postaje pripremljen izvor za raznodisciplinska istraživanja, u prvom redu dakako filološka.

Osamnaesto stoljeće (*Zakutno glagoljaštvo – Cvelfer i Rus*) predstavljeno je analizom glagoljaške djelatnosti franjevca trećoredca glagoljaša Marka Japundžića (1914. – 2000.) metodom povijesne sociolingvistike, napose njegovih rezultata koji se tiču napredovanja procesa istočnoslavenizacije, tj. ukrajinizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga kroz djelatnost i polemiku Mateja Karamana (1700. – 1771.) i Stjepana Rusića (1687. – 1770.) (*Marko Japundžić o Mateju Karamanu i „hrvatskim liturgijskim jezicima“ 18. st.*). I ovom se studijom rasvjetljuju procesi koji obilježuju *tužnu stranicu u povijesti hrvatskoga glagolizma* (Japundžić, 1961.), rasap prirodnoga razvoja hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika potvrđen tzv. 3. fazom u oblikovanju istočnoslaveniziranog novocrkvenoslavenskog liturgijskoga jezika. Ova studija daje uvid u način na koji je Japundžić produbljivao razumijevanje (i uzajamnost) predstandardnih i standardnih razdoblja hrvatskoga jezika, u prvom redu ukazivanjem na različite jezične politike i tipove hrvatskoga liturgijskoga jezika u 18. stoljeću. Uz novocrkvenoslavenski tip koji oprimjeruje izdanjima Mateja Karamana (liturgijska izdanja, pomoćni priručnici, rasprava *Identitet slavenskog književnog jezika i potreba da ga se dopusti u svetim knjigama*, 1753.) Japundžić je, kako pokazuje studija, istraživao i vernakularni jezični tip polazeći od prijevoda lekcionara i Novoga zavjeta Dubrovčanina Stjepana

Rusića, Karamanova kritičara. U hrvatskoj je filologiji o toj problematici vrlo malo pisano pa se ova studija postavlja dobrim ishodištem za daljnja istraživanja.

Razdoblje hrvatske *Cyrillomethodiane*, tj. vrijeme obnove ćirilometodske baštine u 19. st. i prvoj polovici 20. stoljeća (*Novaja maša glagoljaša* – o pismu i jeziku *novih* knjiga hrvatskih glagoljaša) predstavljeno je filološkim radom senjskoga profesora teologije i klasične filologije Ivana Radetića (*Ivan Radetić: Popularnim slogom o knjizi staroslovenskoj*), Vatroslava Jagića (*„Tko je savjestan, a tko mlitav bio?!”* Pisma Vatroslava Jagića Dragutinu Antinu Parčiću), glagoljaša Ivana Berčića i sastavljača posljednjega glagoljicom otisnutoga misala u 19. st. Dragutina Antuna Parčića (*Prepiska Ivana Berčića i Dragutina Antuna Parčića*). Sva navedena imena povezuje zajednička misija sastavljanja i otiskivanja novih hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga i pomoćnih priručnika u 19. stoljeću, kojima je valjalo osigurati njihovu (pravilnu) uporabu u hrvatskim glagoljaškim župama. Izvorni je znanstveni prinos ovoga poglavlja interpretacija arhivske građe iz Arhiva Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu i njihova arhiva u Samostanu sv. Marije u Glavotoku na otoku Krku, koja se prvi put podastire javnosti. Posebno je u tom smislu vrijedna korespondencija kao prvorazredni jezično-povijesni izvor, tj. pisma koja je D. A. Parčić razmjenjivao s Vatroslavom Jagićem i Ivanom Berčićem, problematizirajući jezik i pismo temeljnih 19-stoljetnih liturgijskih knjiga, u prvom redu Misala, čime se zapravo ostvaruje proces oblikovanja novocrkvenoslavenskoga jezika, sada pročišćena od višestoljetne ukrainizacije. Navedene rasprave svjedoče vezu jezičnoga planiranja i realizacije uspostavljene jezične koncepcije na hrvatskome crkvenoslavenskom liturgijskom korpusu s kraja 19. stoljeća.

Uzimajući u obzir tisućgodišnje razdoblje hrvatskoga glagoljaštva i prekobrojnost relevantne tekstovne građe – i za unutarnju i za vanjsku jezičnu (ali i kulturnu) povijest – svaki prilog koji produbljuje spoznaje o pojedinim razdobljima – njihovim nositeljima, predlošcima, jezičnim politikama i dr. sastavnicama više je nego dobrodošao. Posebice kada je riječ o tako pedantnim i preciznim, kritičkim, *laboratorijskim* filološkim istraživanjima koja su utemeljena i sinkronijski i dijakronijski, s iskorakom u interdisciplinarnost; istraživanjima koja ne recikliraju poznato, već rasvjetljuju do sada nepoznato ili samo naslućivano, a neobrađivano alatima filološke analize u razdoblju nove i novije povijesti hrvatskoga glagoljaštva, zapravo *marginaliziranim* njegovim odvjetcima. Upravo o takvu istraživanju zaključuje se iz knjige Vere Blažević Krezić i Mirka Miškovića.

Svoj „interes“ u tekstovima ove monografije pronaći će filološka znanstvena zajednica usmjerena na paleoslavistička i paleokroatistička istraživanja

jer takva vrsta obrađenih izvora podataka pomaže u naslućivanju i oblikovanju sinteza pojedinih razdoblja u razvoju novocrkvenoslavenskoga jezika. I književni povjesničari ovom knjigom dobivaju građu za svoja istraživanja, jednako kao i kulturolozi, a studenti hrvatskoga jezika i književnosti i drugih slavističkih studija dobivaju udžbeničku literaturu i predloške za lingvostilističku analizu. Hrvatska filologija jest bogata radovima iz područja hrvatskoga glagoljaštva i općenito hrvatske jezične povijesti, ali ne i onima koji se obrađuju u ovoj knjizi, pa je njezina vrijednost to veća.

Knjiga Vere Blažević Krezić i Mirka Miškovića *Odabrane teme iz „nove“ i „novije“ povijesti hrvatskoga glagoljaštva* jest visokovrijedan znanstveni prilog novovjekovnome hrvatskom glagoljaštvu, tj. unutarnoj i vanjskoj hrvatskoj jezičnoj povijesti, koji, iako temeljno filološki, izrasta iz toga okvira u interdisciplinarnost. Ujedno, obrađena i prezentirana građa otvara put novim istraživanjima, i to ne samo na temelju kvalitetnih analiza i zaključaka o jeziku pojedinih tekstova i razdoblja, o jezičnim politikama i ključnim osobnostima opisivanih sinkronijsko-dijakronijskih odsječaka iz tih analiza proizašlih već i tekstološki i metodološki pripremljenom arhivskom (i drugom) građom.

Uskliknuti nam je novoglagoljaški na kraju sa *staroglagoljašem* Jurjem Žaknom – *Vita, vita, štampa naša gori gre!*

Stručni rad
UDK: 94(497.16)

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

DRAGOCJENA KNJIGA DRAGUTINA PAPOVIĆA O CRNOGORSKOJ RANOSREDNJOVJEKOVNOJ ISTORIJI

**(Dragutin Papović, *Rasprave o istoriji Duklje i Dukljana*,
Matica crnogorska, Podgorica, 2024)**

Kad je 1968. godine u časopisu *Stvaranje* Danilo Radojević objavio kritički osvrt na prvu knjigu *Istorije Crne Gore*, koja je godinu dana ranije kao državni projekat objavljena u izdanju Redakcije za istoriju Crne Gore u Titogradu, u naučnim je krugovima ukazano na jedan, do tog vremena zanemarivani problem u historiografiji – tretman crnogorske srednjovjekovne istorije. Naime, Radojević je s punim pravom, u osvrtu prvenstveno na dio *Istorije* koji se odnosi na istoriju Duklje do kraja XII vijeka a čiji je autor srpski istoričar Jovan Kovačević, ukazao na metodološke i interpretativne nedostatnosti tradicionalističke historiografije po pitanju tumačenja crnogorske srednjovjekovne istorije koja je u cjelini posmatrana kao dio širega fenomena – srpske srednjovjekovne istorije.

No tek će objavljivanje etnološke studije Špira Kulišića *O etnogenezi Crnogoraca* 1980. godine pokrenuti širu raspravu u nauci o problemima vezanim za crnogorsku srednjovjekovnu istoriju i o etničkim procesima na tlu Crne Gore u predosmanskom periodu. Izuzme li se istoričar Dragoje Živković, koji će 1989. godine objaviti prvi tom *Istorije crnogorskoga naroda* u kojoj će ponuditi novu paradigmu tumačenja crnogorskoga srednjovjekovlja, u periodu osamdesetih i devedesetih godina XX vijeka podsticaji za preispitivanje tradicionalističkih hegemonijskih predstava o Crnoj Gori u srednjem vijeku pretežno će dolaziti od autora iz drugih oblasti društvenih i humanističkih nauka – filologa (Vojislav P. Nikčević, Danilo Radojević, Radoslav Rotković, Milorad Nikčević, Božidar Šekularac), arheologa (Olivera Velimirović-Žižić, Ilija Pušić) ili istoričara umjetnosti (Pavle Mijović, Rajko Vujičić, Branislav Borozan). Na izmaku toga perioda pojmovi Duklja i Dukljanin pod uticajem Beogradske patrijaršije u Crnoj Gori i njezina prvosveštenika iz naučnoga registra preseliće se u javni diskurs, dobijajući pejorativnu konotaciju i odnoseći se na one koji dovode u pitanje „svetu istinu“ o iskonskom srpskom karakteru

Crne Gore. Istovremeno s procesom stigmatizacije tih historijskih pojmova teći će proces kulturne apropijacije dukljanskoga nasljeđa od strane Beogradske patrijaršije.

Premda u protekle tri i po decenije nije došlo do otkrića nekih novih kapitalnih izvora za historiju Crne Gore u srednjem vijeku, izuzmu li se novi sfragistički, numizmatički i arheološki nalazi, naglo je naraslo interesovanje za ovaj historiografski temat, a pored naučnika koji su u ovome periodu ponudili nove zbornike dokumenata, nove, više ili manje, naučno relevantne monografije, studije i rasprave, uz preštampavanje i starijih izdanja – poput studije Frana Milobara *Dukljanska kraljevina* iz 1900. godine – značajne osvrte na ovaj period ponudili su i neki publicisti, poput Steva Vučinića i Slobodana Čukića. Temama iz crnogorske srednjovjekovne prošlosti u novije vrijeme posvetili su se i historičari Savo Marković, Veselin Konjević, Ivan Jovović te Vukota Vukotić i Petar Lekić, a sintetički osvrt na taj je period ponudio i historičar Živko Andrijašević u nekoliko svojih monografija.

Nizom studija i rasprava objedinjenih knjigom *Rasprave o historiji Duklje i Dukljana* crnogorskoj ranosrednjovjekovnoj historiji posebnu je pažnju u posljednjih nekoliko godina posvetio historičar Dragutin Papović. Afirmisan u savremenoj crnogorskoj historiografiji u prvome redu kao historičar posvećen proučavanju crnogorske historije nakon Drugoga svjetskoga rata, Papović je ovim svojim radovima napravio važan iskorak u medievistiku. Njegov je historiografski put tako zanalikovao na primjer hrvatskoga historičara Iva Goldsteina, doduše u obrnutome pravcu – budući da se Goldstein prvo afirmisao kao jedan od vodećih hrvatskih medievista, da bi u posljednjih nekoliko decenija svoja interesovanja usmjerio na historijske procese i fenomene Drugoga svjetskog rata.

Knjigu *Rasprave o historiji Duklje i Dukljana* čini pet studija u kojima autor autoritativno preispituje aktuelna saznanja i tumačenja historijskih procesa i fenomena koji su obilježili crnogorsku historiju od pozne antike do početka XI vijeka.

U prvoj cjelini knjige, pod naslovom „Rimsko-vizantijska provincija Prevalis od početka IV do početka VII vijeka“, Papović na širokoj podlozi postojećih izvora i na temelju relevantne literature, raspravlja o historijskim, crkvenim, privrednim i kulturnim prilikama na prostoru današnje Crne Gore u naznačenome periodu. Pokazavši izvrsnu upućenost kako u rijetke dokumentarne i narativne izvore o toj epohi tako i u literaturu koja obrađuje naznačeni problem, ali i onu u kojoj se skiciraju globalni historijski procesi evropske historije na prelazu iz pozne antike u srednji vijek, Papović uvjerljivo rekonstruiše historijske tokove, administrativne reorganizacije i geografske cjeline, mapira putne pravce, piše o ekonomskim prilikama, stanovništvu, seoskim vilama i

utvrđenim gradovima, daje pregled ranoga crkvenoga graditeljstva i uopšte crkvenih prilika te ukazuje na nestabilne povijesne prilike obilježene brojnim prodorima naroda koji su iz imperijalne vizure tretirani varvarima, ukazujući na nestabilne okolnosti koje su obilježile prijelaz iz jednoga društvenoga sistema u drugi i iz jedne velike društvene epohe u drugu.

Drugu cjelinu knjige pod naslovom „Vizantijska arhontija Duklja od početka VII do početka IX vijeka“ čini osvrt na istorijske prilike u Duklji kao dijelu Vizantijskoga Carstva nakon perioda koji je u tradicionalističkoj historiografiji bio povezivan s masovnim dolaskom Slovena pa do uobličenja slovenske državne formacije u IX vijeku. Problem s kojim se suočava autor koji se uhvati u koštac s ovim periodom je nedostatak prvorazrednih istorijskih izvora, pa je za rekonstrukciju epohe neophodno uzeti u razmatranje opšti istorijski kontekst, kao i analizu istraživanja pomoćnih istorijskih nauka. Papović uvjerljivo, slijedeći recentnu historiografsku literaturu, propituje poznate istorijske izvore, ukazujući na upitnu vrijednost znamenitog *Spisa o narodima* Konstantina VII Porfirogeneta za rekonstrukciju perioda prije IX vijeka, skrećući pažnju na odsustvo slovenskoga arheološkoga materijala u VII vijeku ili datirajući na osnovu paleografskih i ikonografskih karakteristika pečat arhonta Petra – koji je starija literatura smještala u IX ili X vijek – u kraj VII ili početak VIII vijeka što otvara bitno drugačiju perspektivu rekonstrukcije perioda koji je u historiografskoj literaturi dosad tumačen kao vrijeme masovnih slovenskih naseljavanja i formiranja slovenskih županija. Nova tumačenja perioda između VII i IX vijeka, onako kako ih prezentira Papović, upućuju na zaključak da ni masovne seobe Slovena na prostoru današnje Crne Gore niti formiranja njihovih županija nije bilo tokom VII i VIII vijeka, već da je to vrijeme formiranja i funkcionisanja vizantijske arhontije Duklje, kao administrativne sljedbenice provincije Prevalis. Odsustvo izvora za period VII–IX vijeka unekoliko nadopunjuju arheološki nalazi, odnosno karakteristike Komani-Kroja kulture koji pomažu u rekonstrukciji društvenih prilika u arhontiji Duklji, pa Papović u ovoj cjelini knjige donosi osvrt na dosadašnja saznanja o ovome povijesnom fenomenu, nastalom u procesu postepenog odumiranja vizantijskih gradova i povlačenja stanovništva u gradine iz ilirsko-rimskoga perioda te su formirana etnički heterogena nova manja utvrđenja i vojnički garnizoni čiji je cilj bio čuvanje komunikacija koje su povezivale vizantijske vojne posjede na istočnojadranskoj obali i zaleđu s putem Via Egnatia.

Cjelinu pod naslovom „Slovenska arhontija Duklja u IX vijeku“ Papović je posvetio rekonstrukciji istorijskih okolnosti IX vijeka kako na širem planu tako i na prostoru današnje Crne Gore, skicirajući društvene, političke, crkvene i kulturne prilike koje su uslovile pojavu slovenske arhontije Duklje. Donoseći pregled različitih tumačenja pitanja slovenskoga prisustva na pro-

storu Crne Gore, Papović se priklanja novijim autorima koji problematizuju narativ Konstantina Porfirogeneta o masovnom dolasku Slovena početkom VII vijeka, ukazujući na političke pretpostavke tog narativnog konstrukta. Nasuprot tom shvatanju koje je decenijama bilo promovisano kao neprikosnovena dogma u južnoslovenskim historiografijama, Papović, s pozivom na recentna tumačenja, prihvata tezu da su usljed opadanja moći Vizantije skupine slovenskih ratnika najvjerojatnije kao franački saveznici krajem VIII i početkom IX vijeka zauzele kontinentalni dio vizantijske provincije Dalmacije. Koristeći slabljenje Franačke, kako tumači Papović, te su slovenske skupine od sredine IX vijeka uspjele formirati svoje samostalne države prenoseći na Balkan administrativno-teritorijalnu organizaciju Avarskoga kaganata – županije. Među tim slovenskim državama našla se i Duklja, o čijem latinsko-dukljanskom identitetu i složenom etničkom karakteru nastalom simbiozom starošedilaca i slovenskih doseljenika, uz prihvatanje imena i identiteta koji su svoje duboke korijene imali u rimsko-vizantijskoj kulturi, što je dovelo do stvaranja dukljanskoga naroda, Papović raspravlja prvenstveno na osnovu spisa Konstantina Porfirogeneta ali i segmenata *Kraljevstva Slovena* Popa Dukljanina, osporavajući uvriježene teze hegemonijske historiografije i donoseći širu sliku političkih, etničkih, privrednih, crkvenih i kulturnih prilika u Duklji tokom IX vijeka.

Rad „Istorijska geografija države Duklje krajem IX i početkom X vijeka“, uvršten u knjigu kao njezina četvrta cjelina, usmjeren je na utvrđivanje granica i lokaciju gradova koje spominju Porfirogenet i Pop Dukljanin. Papović donosi pregled dosadašnjih proučavanja iz kojega je jasno da brojni problemi vezani za definisanje granica i ubikaciju gradova i županija Duklje i okolnih sklavinija nijesu ni iz daleka riješeni. Dodatni je problem koji Papović detektuje to što se u dijelu historiografije i drugih naučnih disciplina koje se bave ovim problemima javljaju problematični povodi za tendenciozno prenošenje savremenih političko-ideoloških koncepcija u dublju starinu, pa se i granice ranosrednjovjekovnih entiteta zamišljaju u skladu s potrebama dokazivanja istorijskih prava na pojedine teritorije. Poredeći različite pretpostavke, konsultujući de je gođ to moguće i arheološke nalaze, te iznoseći i vlastite hipoteze, Papović daje pouzdan pregled problematike afirmišući sud da je Dukljaninovo *Kraljevstvo Slovena* iako u mnogo čemu osporavano zapravo vrijedan izvor za rekonstrukciju geografskih prilika u Duklji naznačene epohe.

Završna cjelina knjige nosi naslov „Uspon države Duklje u drugoj polovini X i početkom XI vijeka“ i u njoj Papović, slijedeći metodološki obrazac zacrtan u prethodnim poglavljima, na širokoj osnovi, koristeći izvore različite provenijencije te relevantnu domaću i stranu literaturu, formuliše zaključke o istorijskim prilikama u Duklji druge polovine X i početkom XI vijeka, sa-

gledavajući dukljansku istoriju te epohe u kontekstu širih istorijskih kretanja obilježenih bugarsko-vizantijskim, a krajem vijeka i makedonsko-vizantijskim ratovima. Kao ključni izvor za ovu epohu izdvaja se *Kraljevstvo Slovena* Popa Dukljanina, čije se kazivanje o događajima od kraja X vijeka u značajnoj mjeri potvrđuje vizantijskim izvorima. Posebno mjesto u ovoj cjelini knjige Papović posvećuje knezu (a možda i kralju) Vladimiru, koji je prvi vladar iz dukljanske dinastije potvrđen u jednome vizantijskome izvoru – u *Kratkoj istoriji* Jovana Skilice. Papović nudi široki krug informacija o Vladimiru i njegovoj vladavini, sublimirajući dosadašnja historiografska saznanja i otvarajući pitanja koja još uvijek važe za neodgonetnuta – poput pitanja Vladimirovoga braka (ili brakova), lokacije sahranjivanja, razvoja njegova kulta, rodbinskoga odnosa s vladarem koji je kod Popa Dukljanina pod imenom Dobroslav (a kod vizantijskih hroničara pod imenom Stefan Vojislav) označen njegovim nasljednikom i sl. Inače u svemu oprezan kod izricanja sudova zasnovanih na hipotezama, Papović u ovoj cjelini knjige, kako se čini, neoprezno prihvata hipotezu da se nedavno otkriveni bakarni novčić na čijem je aversu prikazano poprsje okrunjenog vladara u odori sa žezlom i šarom u rukama, a na reversu grčki krst s kružnim latinskim natpisom BLADIMIRVS, može pripisati dukljanskom knezu Vladimiru s kraja X i početka XI vijeka. Znatno uvjerljivije djeluje oprezno saopštena pretpostavka numizmatičara Vladimira Papića – koji je u radu „Enigma novca Vladimir“ (*Glasnik Crnogorskog numizmatičkog društva*, br. 1, Podgorica, 2026, str. 9–19) nedavno javnosti prezentirao nove primjerke ovih novčića – da novac potiče s početka XII vijeka i da se može pripisati unuku kralja Mihaila, kralju Vladimiru o čijoj vladavini i Pop Dukljanin svjedoči kao o vremenu mira i stabilnosti. Premda je upravo bakarni novčić s prikazom okrunjenog vladara Papoviću poslužio kao podloga za pretpostavku da je knez Vladimir mogao nositi kraljevsku titulu, to što je, kako se čini, bakarni novčić cijeli jedan vijek mlađi od ovoga dukljanskog vladara ne poništava u potpunosti hipotezu o mogućoj kraljevskoj tituli dukljanskoga vladara s kraja X i početka XI vijeka. Iako rijetki izvori šute o kraljevskoj tituli dukljanskih vladara prije Mihaila, to ne znači da je oni nijesu koristili. U prilog tezi da je nasljednik kneza Vladimira Dobroslav (u vizantijskim izvorima Stefan Vojislav) nosio titulu kralja svjedoči povelja sudije Grda iz 1114. godine, na što je prvi ukazao istoričar Tibor Živković. Ako je, dakle, titulu kralja koristio Dobroslav (Stefan Vojislav), pretpostavka da je koristio i njegov prethodnik čini se sasvim mogućom.

U zaključnome poglavlju knjige Papović donosi rezime ukupnih istraživanja, izdvajajući najvažnije zaključke o problematici šire elaborirane u pojedinačnim studijama.

Osmotrena u cjelini knjiga Dragutina Papovića *Rasprave o istoriji Duklje i Dukljana* predstavlja nesumnjivo vrijedan doprinos crnogorskoj medievistici. Studije objavljene u njoj s jedne strane predstavljaju znalačku sintezu dosadašnjih saznanja o crnogorskoj ranosrednjovjekovnoj istoriji, a s druge strane prave metodološki i interpretativni iskorak, budući da dukljansku istoriju ne posmatraju kao izolovani povijesni fenomen već kao dio širih, balkanskih, mediteranskih i evropskih istorijskih tokova. Papović manirom pouzdanog istoričara prezentuje dosadašnja naučna saznanja o specifikumu koji uspostavlja izvjesni povijesni kontinuitet državnoga trajanja na približno istome geografskom prostoru – od rimske provincije Prevalis, potom vizantijske arhontije Duklje, pa slovenske arhontije Duklje, nastale na temelju slovensko-latinske simbioze – autoritativno osporavajući ili afirmišući pojedine historiografske hipoteze, ali i smjelo koncipirajući vlastite odgovore na brojne istorijske kontroverze koje prate epohu obilježenu oskudnim ili nepouzdanim izvorima. Pri svemu tome čitaocima ne nudi tek suhoparni zbir podataka o događajima i ličnostima, već predočava široki interpretativni okvir za razumijevanje povijesnih procesa u ranosrednjovjekovnoj Duklji. Premda se autor naslovom opredijelio da knjigu odredi kao zbirku rasprava, čini se da je po svojoj koncepciji, iscrpnosti i ukupnome spoznajnom obuhvatu, zapravo riječ o cjelovitoj monografiji, u ovome trenutku najreferentnijoj sintezi crnogorske istorije od kraja III pa sve do početka XI vijeka.

Stručni rad

UDK: 821.163.44.09Nenezić O.

Sofija KALEZIĆ

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

O ROMANU OBRADA NENEZIĆA *DESET ZA JEDNOG*

Nije jednostavno predstaviti autora Obrada Nenezića i odrediti širinu stvaralačkih interesovanja i raznolikost intelektualnih diskursa koji dominiraju u njegovim djelima. Nenezić je rođen 1971. godine u Bijeloj. Studije dramaturgije završio je na Akademiji umetnosti u Beogradu, u klasi profesora Siniše Kovačevića. Doktorand je na Fakultetu dramskih umetnosti u istom gradu, na smjeru Teorija dramskih umetnosti, kulture i medija.

Njegov pozorišni rad prepoznat je kroz djela koja su ostavila dubok trag na crnogorskoj sceni, među kojima se izdvajaju tragedija u stihu *Sveti i prokleti* (Barski ljetopis i Kulturni centar Bar) inspirisana legendom o Vladimiru i Kosari, drame *Jelena Savojska*, *Proljećnja žetva*, *Nobelovci*, *Neženje*, *Palastura*, drama u stihu *Gorska drama* (Purgatorije i Centar za kulturu Tivat), kao i predstave „Ždera iz kontejnera“ i „Persone non grate“ (Nikšićko pozorište). Autor je i drama *Ja, Nikola I*, *Nobelovci* i *Taštinarije*, koje su izvođene u produkcijama značajnih festivala i pozorišta.

U oblasti filma dao je doprinos kao scenarista dugometražnih ostvarenja „Balkanska braća“ i „As pik“, pri čemu je potonji bio prvi crnogorski kandidat za nagradu Oskar. Takođe je autor više kratkih igranih filmova – „Sonja“, „Pajac“, „Moba“, „Polaznici“ i „Do đavola“ – u kojima se ističe njegov prepoznatljiv stil i snažan autorski izraz.

Na televiziji se afirmisao scenarijem za satiričnu seriju „Dođi juče“, dok je za projekat „Šetači po mjesecu“ nagrađen na konkursu Televizije Crne Gore. Istovremeno je aktivan i na književnoj sceni kao autor romana *Ljetopisje zaboravljenog grada*, *Osmijeh za Mariju Mihailovič*, inspirisanog likom narodnog heroja Ljuba Čupića, kao i *Šetači po mjesecu – crna hronika jedne mladosti*.

Njegovo pjesničko stvaralaštvo, od ranih zbirki *Nesanica* i *Pisma gospođici M*, do kasnijih knjiga *Poezija* i *Centar mog svijeta*, svjedoči o kontinuitetu i dosljednosti u umjetničkom izrazu. Njegove pjesme i drame prevedene su na više jezika, uvrštene u brojne antologije, prepoznate i van regiona. Za knjigu *Drame* 2006. godine dobio je nagradu „Zaloga“.

Pored umjetničkog rada, bavi se i naučnim istraživanjima, objavljujući radove u stručnim časopisima i zbornicima u zemlji i inostranstvu, čime povezuje teoriju i praksu romaneskne i dramske umjetnosti. Živi i radi kao slobodni umjetnik u Podgorici i Nikšiću.

Roman *Deset za jednog* predstavlja slojevito i estetski kompleksno djelo koje se može čitati istovremeno kao priča o ličnom gubitku, identitet-skoj potrazi i društvenoj marginalizaciji. Autor gradi narativ kroz perspektivu glavnog junaka Davida, čija ispovijest otvara prostor za duboku psihološku analizu, ali i za širu društvenu refleksiju savremenog svijeta.

David je lik koji stoji na razmeđu dva identiteta – crnogorskog i engleskog. Odrastao i formiran u Engleskoj, ali sa snažnim osjećajem nedovoljno istraženog porijekla, on se nalazi u trajnom stanju unutrašnje podvojenosti. Njegova potreba da razumije sopstvene korijene pokreće radnju romana i do-vodi ga na Crnogorsko primorje, gdje započinje proces suočavanja s prošlo-šću, ali i sa sobom. Taj put nije linearan niti romantičan – on je fragmentaran, sirov i često bolan.

Jedan od ključnih događaja koji oblikuje Davidovu ličnost jeste smrt njegove majke, s kojom je živio u Engleskoj, a koja umire od posljedica ko-vida 19. Ovaj gubitak nije samo emotivni udarac, već i simbol prekida jedine stabilne veze koju je imao. Majčina smrt dodatno produbljuje njegov osjećaj izolacije i gubitka pripadnosti, čineći ga još ranjivijim u susretu sa svijetom.

Roman se odlikuje specifičnom dramaturškom tehnikom „kadiranja“. Likovi se uvode naglo, bez klasične predistorije, kao da stupaju na pozornicu. Ovaj postupak podsjeća na pozorišnu strukturu, gdje se identiteti ne objašnja-vaju unaprijed, već se otkrivaju kroz dijalog, gestove i situaciju. Takav pristup dodatno naglašava fragmentarnost svijeta u kojem se David kreće, ali i njego-vu dezorijentisanost.

Posebno značajan lik jeste Zoja, djevojka koja se predstavlja kao „Kuč-ka“. Njena samopercepcija već u startu nosi elemente samouništenja i druš-tvene stigmatizacije. Kao narkomanka, Zoja predstavlja marginalizovani sloj društva, ali i ogledalo Davidove izgubljenosti. Njihov odnos nije klasična lju-bavna priča, već susret dvoje oštećenih ljudi koji u drugome prepoznaju sop-stvenu prazninu. Njena smrt, opisana kroz prizor na bolničkim nosilima, jedan je od najupečatljivijih i najpotresnijih prizora u romanu. Prikazan je ogoljeno, naturalistički i lišen je patetike, čime autor dodatno pojačava osjećaj besmisla i prolaznosti.

Na Crnogorskom primorju David upoznaje niz upečatljivih likova, među kojima se izdvajaju Brancin i kuvarica s kukom umjesto ruke. Ova ku-varica, čija je ruka odsječena zbog varanja na kartama, nosi snažnu simboliku brutalnosti i moralne osude unutar zatvorenih zajednica. Ona nije samo spo-

redni lik, već oličenje svijeta u kojem pravila nijesu uvijek pravedna, ali su neumoljiva. Brancin, s druge strane, doprinosi atmosferi lokalnog koloriteta i dodatno produbljuje osjećaj da je David u prostoru koji mu je istovremeno blizak i stran.

Naslov *Deset za jednog* može se tumačiti na više nivoa. Na površini, on sugerise neravnompravan odnos snaga – pojedinca naspram većine. Međutim, u dubljem smislu, „deset“ predstavlja sve pritiske koji djeluju na Davida: društvo, prošlost, gubitak, identitet, moralne dileme. Njegova borba nije samo spoljašnja, već prije svega unutrašnja. Budući da se važan dio romaneskne radnje odnosi na period Drugog svjetskog rata i Crne Gore obuhvaćene fašističkom okupacijom, autor reminiscentno prikazuje da su za jednog ubijenog njemačkog vojnika fašisti strijeljali deset Crnogoraca, a ukoliko je u pitanju bio oficir – ta cifra je bila mnogo veća.

Deset za jednog je roman koji kroz sudbinu glavnog junaka uspijeva da prikaže kompleksnost savremenog života, posebno iskustvo otuđenja i životnu dramu apsurdna. Kroz galeriju upečatljivih i često istraumatizovanih likova koji su trajno obilježeni, kao i kroz specifičnu narativnu i stilsku strukturu, autor gradi djelo koje ostavlja snažan emotivni i intelektualni pečat. Davidova priča nije samo njegova lična ispovijest, već univerzalna priča o čovjeku koji pokušava da pronađe svoje mjesto u svijetu koji mu to mjesto uporno uskraćuje.

„Slika crnogorskog kamenitog uma pokazuje se na plastičan i realističan način, kroz romantizovane priče o pojedincima i njihovom stradanju“, Goran Radojičić ističe kritički sud o ovom romanu. „David, Sonja, Rita, sudija Popović, Kaćanski, Uzeir, grof Čano su samo djelovi mozaika koji je oformljen pažljivo, s mjerom i sa sviješću o neophodnosti različitih slika i perspektiva. Iako je pripovjedač na momente pristrasan, ne može mu se spočitati crno-bijeli pristup u karakterizaciji likova, prije svega što su likovi dovedeni u istu ravan – svako svoju ličnu bol ili frustraciju emituje velikom silinom, tako da se stvara jedno užareno polje tenzičnosti koja prijete da uruši sve što oko nje postoji.“¹ Važni likovi u ovom romanu su načelnik Kaćanski, s vjerom u vladu u egzilu i Radoš Popović, federalista koji je priželjkivao povratak suverene monarhije Crne Gore, s Petrovićima na čelu.

Koristeći asocijacije na književna djela koja se bave problemom ili iskustvima velikih pandemija poput Kamijevog romana *Kuga*, autor na suggestivan način slika povlačenje socijalnih grupa u tamu i neizvjesnost koju nameće izolacija. Prekidajući rad na drami u pozorišnoj predstavi, junak se okreće pisanju romana, koristeći iskustva scenske umjetnosti u kompoziciji i kadriranju, prikazujući ljudsku otuđenost i strah od smrti.

¹ Mr Goran Radojičić: *Mozaik uspomena i stradanja*, na: <https://obradnenezic.com/portfolio/deset-za-jednog/>

Poput mitskog Edipa, tragajući za identitetom, David u zagonetnim okolnostima dolazi do surove istine o poražavajućoj incestuoznoj relaciji između sopstvenih roditelja. Dati odnos mogao je da donese samo kaos rata i mračne sile tog besmisla. Oko glavnog junaka koncentrisane su potrage i otkrića i u vezi s drugim sudbinama romanesknih učesnika i njegovom čuđenju nikad kraja. Jedan od junaka je i brod „Rita“ na kojem se odigravaju sudbinski događaji koji se pletu u ovom ostvarenju.

David otkriva drugu stranu istine i poput kamenčića u mozaiku dograđuje sliku crnogorskog rasula, tragike i heroizma kroz žrtvovanje trinaestojulskih boraca i njihove pobjede nad fašizmom. U predmetnom sloju romana tretiran je parobrod „Rita“, ukotvjen na obali Bara, u čijoj utrobi cvjeta kriminal, prostitucija, kocka i korupcija. Posebnu vrijednost ovog romana predstavljaju pouzdana analiza događaja i rašomonskih kolopleta sudbina junaka, koje često poprimaju simboličku dimenziju. S druge strane, autor snažno percipira vrijeme društvene stvarnosti postmoderne Evrope putem duhovitih dijaloga i inventivnih osvjetljavanja situacija. On poklanja pažnju poetičkim premisama vezanim za interferiranje žanrova i teorijsku problematiku postmodernog dramskog teksta kroz kratke i efektne definicije, opaske, dijaloge, poređenja, a često i duhovite bravure.

Sve detalje u ovom romanu, iako ih je teško nabrojati, autor funkcionalizuje čehovljevskom paradigmom o sveopštoj dramskoj funkcionalnosti („Onaj koji prima, a ne isijava svjetlost pretvara se u tamu – ali ne u zagrobnju, nego u duševnu“, „Pozitivci – Mojsije, Isus i Muhmed samo su bankomat koje je izmislio čovjek da uljudi nečovještvo“, „Kad će nas prilagoditi novonastaloj situaciji, ne sluteći da utamničeni kličemo novom robovlasniku?“, „Intelektualizam je pošast u umjetnosti, kao i umjetnost u intelektualizmu – to su potpuno dva različita jezika“, „Naša vlada se zalaže za totalnu zaraženost kako bi se uspostavio kolektivni imunološki sistem koji državu neće koštati nijedne funte, ali hoće skoro pola miliona žrtava moje dobi“, „Majka je gorgela u meni kao neka prigušena svjetlost svijeeće, koja je širila toplinu“, „Balkanci su jednako brzo spremni da poginu jedni za druge, kao i da poginu jedni od drugih“, „Uprkos znatiželji, negdje duboko u sebi sam se pribojavao da mi prošlost ne pukne kao čir i dovede me do gangrene ili prosvjećenja“, „Hvalili su istok, a bježali na zapad po koru hljeba“, „U porodičnim odnosima sve stilske figure gube moć“, „Mijenjaju uniforme i nazive, ali cilj je isti – stvarati novog čovjeka kojim je lako vladati, a sve pod krinkom zabrinutosti za čisto čovječanstvo i natčovjeka“, „Ljude spajaju okolnosti, a na kraju ih razdvajaju stavovi, kao neželjena kopilad što razdvajaju ljubavnike i porodice“, „Identitet je pripadnost, otisak prsta, gôd na milenijumskom panju ljudskog roda“, „Rat mijenja drvo i kamen, a kamoli čovjeka“, „Shvatio sam da su neki ljudi i

neke familije preko noći postale bogatije, ne radi nasljeđa, već zbog snalažljivosti i bliskosti sa vladajućim političkim i crkvenim strukturama“).²

Jezik romana igra ključnu ulogu u njegovoj umjetničkoj vrijednosti. Naracija u prvom licu donosi autentičnost i neposrednost, ali i veliku stilsku raznolikost. Davidov govor oscilira između sirovog, brutalnog, često uličnog slenga i iznenađujuće lirskih, gotovo poetskih pasaža. Ova kontrastnost u jeziku odražava i njegov unutrašnji svijet – rastrzan između grubosti realnosti i potrebe za emotivnim smislom.

U estetskom smislu, roman se može locirati između modernizma i postmodernizma. Fragmentarna struktura, odsustvo linearne radnje, kao i mijenjanje tzv. visokog i niskog stila, ukazuju na postmoderni autorski senzibilitet. Istovremeno, snažan fokus ka unutrašnjem životu junaka i egzistencijalna pitanja približavaju ga modernističkoj tradiciji.

² Navedeni citati preuzeti su iz romana Obrada Nenezića: *Deset za jednog*, Alarm Art, Nikšić, 2020.

Stručni rad
UDK:81:929Veselinov D.

Sadık HACI (Ankara)

Ankara University – Turkey

Faculty of Language and History-Geography

Department of Slavic Languages and Literatures,

Bulgarian Language and Literature

shaci@ankara.edu.tr

A VOLUME IN HONOR OF PROFESSOR VESELINOV

*Милена Йорданова (съст.), Лингводидактически записи. София:
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“,
2022. 551 стр. ISBN: 978-954-07-5609-7*

*(Milena Yordanova (ed.), Linguodidactic Harbors. Sofia:
University Press “St. Kliment Ohridski”,
2022. 551 pages. ISBN: 978-954-07-5609-7)*

This volume is dedicated to Professor Dimitar Veselinov on his 60th birthday. He is one of the most outstanding experts in the field of modern foreign language teaching and didactics and a renowned linguist in Bulgaria. He also has a strong track record in the field of lexicology and language transfer (cf. Yordanova and Veselinov, 2019). Professor Veselinov has extensively researched the historical contacts between the French and Bulgarian languages and is also the author of numerous important studies, monographs, edited volumes, book reviews, and dictionaries.

The editor of this anniversary volume is the Turkologist and linguist Milena Yordanova. She has worked with Professor Veselinov for a long time, most recently on the comparative terminology of different languages (e.g., Veselinov and Yordanova, 2020). Her edited volume comprises more than 550 pages. The contributors are friends and colleagues from different countries who are researching various topics. For instance, there are perspectives from experts in Bulgaria, Germany, Russia, Kazakhstan, and Romania. There are three major chapters, namely in the field of *Linguistics* (pp. 33-174), *Literature and Culture* (pp. 175-306) and *Methodology* (pp. 307-551).

The focus of the contributions in this book is very broad and refers to different language families, such as Slavic, Germanic and Romance, and, mo-

reover, Greek and Turkic languages, to name but a few. In the following, we will only take up a few of the numerous papers, but we have to emphasize that we consider them all very relevant.

In the first block, Vasil Raynov from the Institute for Bulgarian Language at the Bulgarian Academy of Sciences describes how a new word inflection is created. He bases his work on the findings of general linguistics and describes his explanations using the example of the Bulgarian standard language (pp. 76-82). These questions are interesting because they have to reflect both the system of a language and social innovations. This is currently being strongly researched, say, in several South Slavic languages, for instance by our colleagues in Bosnia and Herzegovina, who are focusing on internet communication (e.g., Šehović, 2022). Current issues in Bulgarian language policy are addressed by Vladislav Milanov (pp. 102-109). The author lists a whole series of projects and challenges that should help to correctly secure the role of the Bulgarian language. Then, a paper by Martin Henzelmann is dedicated to the semiotic landscapes of the Vitosha Nature Park (pp. 154-164). This topic has so far been underexplored in Bulgaria. It is about the relationship between language, space and culture from a semiotic perspective with a focus on protected areas. The author has also worked on this issue in Montenegro and presented several case studies (cf. Henzelmann, 2022a, Henzelmann 2022 b, Vujović/Henzelmann 2025). It is also important to emphasize the cooperation with Kazakh partners, with whom Professor Veselinov has carried out numerous projects and who have acknowledged him with several papers. Thus, Merey Balabekova and Marzhan Baktybaeva show in a document article how English terminology is currently being adapted in Kazakhstan (pp. 165-169).

In the next thematic block on literature and culture, it is striking that numerous contributions highlight the connections between literature and language. There are a number of studies on this topic, for example examining the role of loan lexis in Bulgarian (cf. Hacı and Zafer, 2021), or evaluating more recent phenomena such as modern internet communication in this broad context (cf. Šehović, 2022). In this volume, we find texts that focus on the novels of Dimitar Dimov (see Yuliana Stoyanova, pp. 213-222) and illustrative descriptions of the National Library in Romania (see Elena Tîrziman, pp. 280-293), among others.

The third block presents studies that would fill a book of their own. It is not surprising that these are on methodology. Foreign language didactics, the design of teaching concepts, professional training, the preparation of target-oriented debates, quality standards and the integration of teaching vocabulary are the central foci of Professor Veselinov (cf. Yordanova and Veselinov, 2019). He has a strong reputation in these domains in Bulgaria and abroad,

especially in France, Morocco, Kazakhstan but also in many other countries. Against this background, Irena Kristeva addresses an essential aspect. It concerns the acquisition of French as a foreign language in a university context (pp. 318-325). Dimitar Veselinov continues to work intensively with this task. The same applies to the methodological analysis of pronunciation training. Valchan Valchanov shows how this linguistic didactic challenge can be implemented in the learning of French. He uses songs as a basis (pp. 453-459). Elena Savova portrays the criteria that come into question when teaching foreign languages in general. In her paper, she examines the role of artistic texts and provides empirical evidence (pp. 501-515). The didactic potential of this type of text can clearly be recognized by the fact that these texts very often integrate experimental and foreign language components (Hacı and Zafer, 2021). Finally, it is important to mention technical innovations that undoubtedly influence our language acquisition. For instance, the use of MS PowerPoint is currently a common tool for designing presentations and learning from them (see Nikolina Iskarova, pp. 540-551). Innovative didactic concepts can also benefit from this.

This volume is a successful piece of work. Academic results are presented in a consistent, targeted and user-oriented manner. The tribute to Professor Dimitar Veselinov has undoubtedly been excellently realized by the editor Milena Yordanova. We wish the book a wide reception in Bulgaria and elsewhere. In conclusion, *Linguodidactic Harbors* is not only a tribute to an esteemed scholar but also a valuable contribution to the field of linguodidactics and modern language education. Its broad thematic scope, international collaboration, and methodological diversity reflect both the academic legacy of Professor Veselinov and the evolving landscape of foreign language teaching. This volume will undoubtedly serve as an important reference for researchers, educators, and students alike, and stands as a testament to the enduring relevance of interdisciplinary scholarship in the humanities.

References

- Hacı, S. and Zafer, Z. (2021). Съвременната българска литература и турцизмите. За “Дервишки караконджул” на Хасан Ефраимов. (Modern Bulgarian Literature and the Turkish Loan Words. On Dervish' Karakondzhul (Evil Ghost) of Hasan Efraimov). In: *Балканистичен форум. Balkanistic Forum* 30/2, str. 320-334. DOI: <https://doi.org/10.37708/bf.swu.v30i2.19>
- Henzelmann, M. 2022b. Linguaging Montenegro: The Case of the National Park Lovćen. *Lingua Montenegrina*, 15/2, 30, p. 3-13. <https://doi.org/10.46584/lm.v30i2.936>
- Henzelmann, M. 2022a. Die semiotische Landschaft im Nationalpark Lovćen (Montenegro). = The Semiotic Landscape in the National Park Lovćen (Montenegro). *Lingua Montenegrina*, 15/1, 29, s. 43-73. <https://doi.org/10.46584/lm.v29i1.895>
- Šehović, A. (2022). Okazionalismi na bosanskohercegovačkim internetskim portalima. (Nonce words on the BiH Internet portals). In: Ološtiak, M., Liptáková, Ľ. and Bednárová-Gibová, K. (eds.), *Slovanská slootovorba: synchrónia, inovácie, neologizácia. Slavic Word-formation: Synchrony, Innovations, Neologization*. Prešov: Prešovská univerzita, str. 357-365. <https://elibrary.pulib.sk/elpub/document/isbn/9788055529561>
- Veselinov, D. and Yordanova, M. (2020). Концептът „село“ в българското, турското и френското езиково пространство. (The concept of “village” in Bulgarian, Turkish and French Linguistic Areas). In: *Балканистичен форум. Balkanistic Forum* 1, str. 131-144. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=820578>
- Vujović, N. and Henzelmann, M. 2025. Jezički pejzaž u Crnoj Gori – stanje i perspective. The Linguistic Landscape of Montenegro: State of Art and Perspectives. *Lingua Montenegrina*, 18/1, 35, str. 35-51. <https://linguamontenegrina.me/index.php/lm/article/view/1072/1068>
- Yordanova, M. and Veselinov, D. (2019). Фонетико-морфологична и семантична адаптация на общите лексикални елементи от турски произход в българския и във френския език. (Ponetical-morphological and semantic adaptation of the general lexical elements of Turkic origin in Bulgarian and French language). In: *Чуждоезиково обучение. Foreign Language Teaching* 46/3, str. 231-241. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=774656>
- Yordanova, M. (ed.). *Linguodidactic Harbors*. Sofia: University Press “St. Kliment Ohridski”, 2022. 551 pages. ISBN: 978-954-07-5609-7

Stručni rad
UDK:81:061(44)

Alina STRZEMPA (Regensburg)

University of Regensburg

Institute of Slavic Studies Germany

alina.strzempa@sprachlit.uni-regensburg.de

ZONES OF (DIS)COMFORT: UKRAINIAN STUDIES TODAY

On 23 and 24 January 2026, a conference was held at the prestigious *Institut d'études slaves* at Sorbonne University in Paris (France), bringing together German and French experts in East Slavic studies and, in particular, Ukrainian philology. The event was organised as part of the *UNDIPUS* project, which has been closely monitoring and critically evaluating developments in Ukraine over the past four years. It is therefore important to refer first to some concrete outcomes of the *UNDIPUS* project, as these are central to understanding the distinctive character of the Paris conference. In collaboration with the ANR *ArtAtWar* project (hosted by the University of Strasbourg), the workshop aimed to address key methodological challenges and open questions in research on contemporary Ukraine. This was pursued through dialogue with scholars in Slavic and East European Studies, as well as Ukrainian academics who have relocated to France and Germany.

UNDIPUS is an acronym for *(Un)Disciplined: Pluralising Ukrainian Studies – Understanding the War in Ukraine*. As the title suggests, the project centres on scholarly inquiries into the developments currently accompanying the war in Ukraine. The project has been carried out with generous funding from the German Federal Ministry of Research, Technology, and Space. *UNDIPUS* is implemented at three German universities, located in Greifswald, Regensburg, and Giessen. It was conceived to address issues of key relevance to Ukraine and its neighbouring regions. Six researchers are engaged in projects that contribute to the pluralisation of debates on Ukraine. In Greifswald, the research focus lies on cultural history, gender studies, and linguistic analysis; in Regensburg, a Ukrainian–Polish comparative perspective is developed, with a regional emphasis on the Donbas and Upper Silesia; and in Giessen, attention is directed towards the reception of contemporary literature with a particular focus on masculinity. This pluralistic orientation helps to shape interdisciplinary frameworks and seeks to develop a broader understanding of Ukrainian studies and its neighbouring disciplines.

The organisation of numerous conferences, round tables, and working meetings in different countries ranks among the most important achievements of the *UNDIPUS* project. Throughout its duration, the project team consistently collaborated with colleagues from international universities. In this way, symposia were held at several universities in Germany (cf. Henzelmann, 2023) as well as at institutions abroad over the past four years. These included universities in St. Gallen (Switzerland), Vienna (Austria; cf. Strzempa, 2025), Luxembourg (cf. Henzelmann, 2024), and, most recently, Paris (France). A distinctive feature of the *UNDIPUS* project is that its members were also actively involved in a range of other academic conferences (cf. Lisek, Henzelmann, 2025). This engagement significantly expanded networking opportunities beyond the originally envisaged framework and set new impulses for international academic cooperation.

The important impulses generated through international conferences were reflected in a wide range of publications produced across all three universities involved in the *UNDIPUS* project. To mention only a few examples: in Regensburg, a critical analysis of video games was undertaken (cf. Zabirko, 2024). In Greifswald, new insights were presented in the fields of gender studies (cf. Crawley, Plakhotnik, 2024), critical feminism (cf. Plakhotnik, Mayerchuk, 2023), and recent Ukrainian migration (cf. Mayerchuk, Plakhotnik, Yaremchyshyn, 2025). In addition, studies addressing the linguistic situation in Ukraine (cf. Henzelmann, 2025b) and in the Republic of Moldova (cf. Henzelmann, 2025a) were published, while in Giessen, several noteworthy articles on contemporary prose were produced (cf. Chertenko, 2022). This diverse constellation of topics is indicative of the breadth of perspectives from which Ukraine and its neighbouring countries are being approached by scholars. Furthermore, several book projects are currently in preparation and will be made available to the public in the near future (cf. Strzempa, Zabirko, in print).

An interim conclusion is that the scope of our activities has been extensive. Over the course of the project, we have produced peer-reviewed articles, book reviews, commentaries, and media interviews. We organised exhibitions, lectures, podcasts, and summer schools, and submitted both monographs and edited volumes for publication with leading academic presses. Moreover, we presented our research foci at the German Congress of Slavists in Bochum (2022) and at the XVIIth International Congress of Slavists in Paris (2025), and hosted the project's concluding conference in Berlin (2025). We therefore maintain that these activities have made a significant contribution to informed scholarly debate in Ukrainian Studies. Taken together, the outputs of the *UNDIPUS* project testify to the effectiveness of its work and to the fact that its concrete results were developed to a high academic standard.

This brings us to the presentations discussed at the conference in Paris. They focused on consolidating the results of the project's work and exploring current options for future cooperation. For this reason, the challenges and prospects arising in the context of such complex and geographically distant settings were addressed first. In the format of a round table, participants discussed approaches that could make academic engagement with Ukraine particularly fruitful.

The round-table discussion was followed by presentations outlining concrete results, future perspectives, and workflows related to individual subprojects. First, Roman Dubasevych (Greifswald) presented the work undertaken within his subproject, demonstrating how myths and debates surrounding the heroisation of Ukraine have consolidated over recent decades. He showed that these processes began long before the current hostilities and have deeper roots, linked, among other factors, to questions of identity formation and to the demarcation from other spheres of influence in Ukraine's immediate neighbourhood. Victoire Feuillebois (Strasbourg) then outlined the conditions under which the *ArtAtWar* project was launched in France. She emphasised that only a small number of specialists in French Slavic studies focus on Ukraine as a central object of research. As a result, addressing certain topics and engaging in sustained academic dialogue with relevant stakeholders can be challenging. Nevertheless, Feuillebois stressed the importance of engaging with developments that enable cultural dialogue with Ukraine, even under particularly difficult conditions. Subsequently, Oleksandr Chertenko (Giessen) presented his findings on contemporary literary production. He demonstrated that a number of authors incorporate gender-related aspects into their works in response to the ongoing war, thereby stimulating new debates within Ukrainian society.

Since tensions with Russia escalated, the phenomenon known as *pushkinopad* has been observed across Ukraine. This term refers to the demonstrative removal of monuments to the Russian writer Alexander Pushkin from public spaces, with the aim of severing symbolic ties to Russian cultural history. In her paper, Riva Evstifeeva (Strasbourg) explained how she documents this phenomenon. Alongside interactive maps, the visualisation of these events through photographic material proves to be a particularly effective method. Subsequently, Martin Henzelmann (Greifswald) examined the consequences of Russian–Ukrainian antagonism for linguistic preferences. In his presentation, he moved beyond an exclusively internal Ukrainian perspective and contrasted it with the linguistic situation in the Republic of Moldova. He concluded that debates concerning language use, as well as the relevant legal frameworks in both countries, differ considerably in several respects and are

strongly shaped by current geopolitical developments. Oleksandr Zabirko and Alina Strzempa (both Regensburg) then addressed the role of the Donbas for Ukraine and Upper Silesia for Poland. The significance of these two industrial regions is reflected in contemporary literary production. Alongside questions of cultural self-image, the historical and linguistic specificities of the respective regions, as depicted by various authors, also play a crucial role.

A central approach within the *UNDIPUS* project has been the deliberate pluralisation of its thematic scope. This orientation was highlighted by Olga Plakhotnik (Greifswald), who focused primarily on processes of the feminisation of social realities. Olga conducted an empirical examination of the conditions under which queer migrants from Ukraine seek refuge, primarily in Germany. Their findings indicate that further sociological research is required to address this field in a comprehensive manner. In her contribution, Kateryna Tarasiuk (Strasbourg) analysed the role of feminist literature in both the Ukrainian and Russian languages in responding to the events of the war. She interrogated decolonial perspectives, with particular attention to their literary and artistic articulation. Finally, Aleksander Dmitriev (Prague) demonstrated how the historical roots of the intellectualisation of Ukraine can be traced. He argued that this process was largely characterised by a drive towards Europeanisation and by negotiations surrounding competing mental maps.

In conclusion, we note that the event in Paris contributed significantly to a deeper understanding of interdisciplinary project work. This can be attributed both to its international orientation and to the thematic diversity of the individual subprojects. It was agreed to further explore thematic overlaps that may serve as common ground for future research. One example that emerged clearly is that literary production in the Ukrainian and Russian languages is perceived differently in France and Germany, offering an excellent basis for comparative approaches. These and other topics will be developed further in the future, not only to raise awareness of Ukrainian studies in Germany and France, but also to foster the growth of international networks engaged in open and critical debate on current geopolitical developments from multiple perspectives. On this basis, we are confident that our experience with collaborative projects provides strong grounds for optimism regarding the establishment of sustainable international networking in the years to come.

References

- Crawley, S. L., Plakhotnik, O. (2024). „How are interpretive methods feminist and queer? Four discursive methods for studying marginality.“ *Qualitative Research in Psychology*, 21/4, pp. 402–425. <https://doi.org/10.1080/14780887.2023.2233925> [Accessed 31 January 2026].
- Chertenko, A. (2022). „Large-Scale Projects Revisited: Ecology, Territory, and Memory in Russian and Belarusian Village Prose (Farewell to Matera by Valentin Rasputin and The Virgin Ground by Viktor Kaz’ko).“ *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 78/2, pp. 409–455.
- Henzelmann, M. (2023). „Kick-off Workshop des BMBF-Projekts (Un) Disciplined: Pluralizing Ukrainian Studies in Times of War (UNDIPUS) vom 06. bis 07. Mai 2022 an der Universität Greifswald.“ *Zeitschrift für Slawistik*, 68/1, pp. 166–171. <https://doi.org/10.1515/slav-2023-0008> [Accessed 31 January 2026].
- Henzelmann, M. (2024). „Ukrainian Studies Across the Borders, Université du Luxembourg, 26. bis 27. März 2024.“ *Zeitschrift für Slawistik*, 69/3, pp. 604–606. <https://doi.org/10.1515/slav-2024-0028> [Accessed 31 January 2026].
- Henzelmann, M. (2025a). „The Bulgarian language in the Republic of Moldova (status, pedagogy, and legal situation).“ *Chuzhdoezikovo obuchenie-Foreign Language Teaching*, 52/1, pp. 105–120. <https://doi.org/10.53656/for2025-01-09> [Accessed 31 January 2026].
- Henzelmann, M. (2025b). „The Language Issue in Ukraine: Legal and Educational Challenges in the Budjak Region.“ *Chuzhdoezikovo obuchenie-Foreign Language Teaching*, 52/2, pp. 145–153. <https://doi.org/10.53656/for2025-02-01> [Accessed 31 January 2026].
- Lisek, G., Henzelmann, M. (2025). „Internationale Konferenz New Insights into Slavic Linguistic Landscapes (28. und 29. Juni 2024).“ *Zeitschrift für Slawistik*, 70/1, pp. 161–164. <https://doi.org/10.1515/slav-2025-0007> [Accessed 31 January 2026].
- Mayerchyk, M., Plakhotnik, O., Yaremchyshyn, M. (2025). „New mobilities, old vulnerabilities: European Far East and coloniality of Ukrainian gendered labor.“ *Mobilities*, pp. 1–12. <https://doi.org/10.1080/17450101.2025.2581037> [Accessed 31 January 2026].
- Plakhotnik, O., Mayerchyk, M. (2023). „Between Time of Nation and Feminist Time: Genealogies of Feminist Protest in Ukraine.“ *Freedom Taking Place*, pp. 83–105.

- Strzempa, A. (2025). „Quo Vadis, Ukrainian Studies?“ *Chuzhdoezikovo obuchenie-Foreign Language Teaching*, 52/6, pp. 785–788. <https://doi.org/10.53656/for2025-06-09> [Accessed 31 January 2026].
- Strzempa, A., Zabirko, O. (in print). *Industrial Regions between Heritage and Destruction. Interdisciplinary Perspectives on the Donbas, Upper Silesia and Beyond*. London et al.: Anthem Press.
- Zabirko, O. (2024). „The Affective Landscapes of S.T.A.L.K.E.R. Domesticating Nuclear Disaster in a Video Game“, in: Schwartz, M., Weller, N. (eds.): *Appropriating History* 21. Bielefeld: transcript Verlag, pp. 241–263. <https://doi.org/10.14361/9783839460771-012> [Accessed 31 January 2026].

ARHIVA / ARCHIVE

Danilo RADOJEVIĆ

POVODOM PRVE KNJIGE ISTORIJE CRNE GORE*

Napisati dio istorije jednoga naroda, i to najnepoznatijeg perioda njegovoga života i razvoja, od razuđenih plemena do formiranja države, tj. prikazati proces stvaranja onih materijalnih, ekonomskih, duhovnih, pravnih i kulturnih sadržaja koji čine koheziju silu za formiranje naroda iz plemena; prikazati proces prožimanja sa zatečenim stanovništvom koje je imalo za sobom dugi period državnog života, razvijenu kulturu, pismenost, građevinarstvo, umjetnosti, tj. podjelu rada, ekonomsku diferenciranost i pravne oblike, razvijeniju religiju, - to zahtijeva mnogo više od poznavanja činjenica: potrebna je izvanredna sposobnost da se iz poznatoga materijala izvuku precizni zaključci, uspostavi logičan red odnosa, da bi se jače osvijetlila prošlost. Drukčije rečeno, zaokružiti sliku o životu Slovena-Dukljana, od njihovog dolaska na područje današnje Crne Gore do kraja XII vijeka, pretpostavlja postojanje istorijskih izvora, ali i umješnost u dosljednoj primjeni odgovarajućeg naučnog postupka.

Prva od osam knjiga *Istorije Crne Gore* (Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967), neosporno je značajno djelo, kao prvi pokušaj sinteze najstarijeg perioda crnogorske istorije. Zato ona i ima veliki kulturno-istorijski značaj. Ali naša namjera ovoga puta nije da govorimo o kvalitetima, tj. o vrijednosti knjige, nego da damo nekoliko kritičkih primjedaba koje neće umanjiti značaj ovoga djela. One, eventualno, mogu samo da budu od koristi.

Period koji obuhvata prvi tom *Istorije Crne Gore* posebno je važan jer je do sada u istorijskoj nauci stavljan u sjenku kasnijeg stosedamdesetogodišnjeg nemanjičkog feudalnog despotstva nad Dukljom.

Izuzimajući glavu prvu (*Geomorfološki razvitak Crne Gore*, od Zarije Bešića), možemo se zapitati da li je svuda postignuta sugestivna slika života u Duklji; da li se jasno vidi sva složenost prožimanja naroda na tlu današnje Crne Gore, da li se vide ekonomski odnosi, kulturni uticaji, odumiranje paganske religije i prihvatanje hrišćanstva? Ponekad se stiče utisak da je slika fragmentarna, postoje praznine i nepotpunosti. Ima više praznina koje su posljedica neispitanih izvora, nalaza (autori oko dvadeset puta to ističu), što odražava trenutni nivo nauke i ukazuje na potrebe daljeg upornog istraživačkog rada.

* Rad je prvobitno objavljen u časopisu *Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1968, str. 510–514.

U poglavljima (*Crna Gora u praistorijsko doba*, *Crna Gora u osvitu pisane istorije* i *Crna Gora u doba Rimskog Carstva - do osnivanja provincije Prevalis*) koje su napisali Draga i Milutin Garašanin, zanimljivo je da autori stalno upoređuju nalaze na području Duklje sa nalazima u sadašnjoj Srbiji, a vrlo rijetko sa nalazima u zapadnim južnoslavenskim krajevima. Tako, recimo, nije ni pomenut nalaz u Krapini.

Može se opaziti i nedosljednost u postupku pri izvođenju zaključaka etimološkim putem, pa, na primjer, za ime grada Perasta kažu da je izvedeno od imena ilirskog plemena Piruste (što je vrlo vjerovatno), a ne dovode u vezu naziv starog grada Pirlitora sa imenom toga plemena, iako se nalazi u središnjem dijelu teritorije na kojoj su živjeli pripadnici plemena Piruste.

Jovan Kovačević, autor najznačajnijeg dijela ove istorije, poduhvatio se jednog posla koji je trebalo da uradi ekipa stručnjaka. Zato su i partije o kulturi, pismenosti, religiji, građevinarstvu - sumarni prikazi, bez potrebne šire analize, iz koje bi proisticali čvršći zaključci. On ponekad ističe isuviše rezervisanosti prema podacima koje daje Pop Dukljanin; na primjer, Kovačević kaže da je "teško vjerovati Barskom rodoslovu da su se u nekih dvadesetak godina smijenile četiri generacije vladara" (str. 381); nije potrebno navoditi primjere iz istorije koji jasno pokazuju da je to vrlo moguće. Isto tako, saopštavanje nekih činjenica, ako izostanu zaključci, djeluje kao hronologija. Kovačević, recimo, saopštava da je episkop Grgur "morao da bježi iz Bara pred Nemanjom i da se skloni u Zadar" (str. 403), a morao je autor nešto reći čitaocu zašto je episkop Grgur pobjegao, i kakve su posljedice nastale po razvoj hrišćanstva u Crnoj Gori poslije dolaska Nemanje, iako će o tome, sigurno, morati biti riječi u drugom tomu *Istorije*.

Poneka protivurječnost smeta; tako Kovačević izvodi zaključak, na osnovu nekih nalaza, da je bilo "dosta veliko bogatstvo onih koji su mogli da ovakve proizvode dobavljaju", a nekoliko redova dalje konstatuje, na osnovu veličine i broja crkava, da "bogatstvo travunijsko-zahumske vlastele nije bilo veliko", tj. one iste vlastele o kojoj je bila riječ u prijethodnoj rečenici. Da nije, možda, u pitanju bogatstvo samo rijetkih pojedinaca - vlastelina, ili gustina naseljenosti (pa su zato i crkve rijetke), ili obim širenja hrišćanstva među stanovništvom, itd. Uopšte, partija o pokršćavanju Dukljana nema kontinuiteta, nije data ubjedljiva slika primanja hrišćanstva, praznina postoji od VII do druge polovine IX vijeka. A pojednostavljeno i olako se, uopšte, u nauci govori o pokršćavanju. I danas je u Crnoj Gori živ mit o caru Dukljanu (osim deseteračkih pjesama), koji izvanredno odražava, mitološkim jezikom, borbu paganstva i hrišćanstva u staroj Duklji, jer, borba između kultova nije ni jednostavna ni kratkotrajna. Naročito je to bilo dugotrajno u prva dva vijeka života Slovena-Dukljanana na tlu Duklje, u kome vremenskom rasponu traje

proces izdvajanja vlasteoskog sloja i formiranja države iz razuđenih plemena. A taj vlasteoski sloj prvi je primio pismenost na latinskom jeziku od roman-skog stanovništva, prvi je osjetio moć crkvene organizacije, kao sredstva za nametanje vlasti plemenima. Tu su se interesi vlastele svih plemena poklopili.

Posebno valja istaći da u dijelu *Istorije*, koji obuhvata period od doseljavanja Slovena do kraja XII vijeka, nedostaje vrlo važna partija: o ranijem imenu Crnogoraca. To nije formalno već suštinsko pitanje jer nerazjašnjeni problemi mogu izazivati zbunjenost i davati mogućnost raznim nacionalističkim pretenzijama. Neupućeni čitalac može, čak, postaviti pitanje - koga naroda je to *Istorija*.

Pošto Konstantin Porfirogenit u svom djelu (*De administrando imperio*) ne pominje da su se u Duklju doselili Srbi, Kovačević odmah ističe pretpostavku: "Kako se glava 35. nalazi između 33. i 36. (u kojima se govori o Zahumlju, Travuniji sa Konavlima i Paganiji za koje se oblasti kaže da su ih naselili Srbi), moglo bi se pretpostaviti da je Konstantin Porfirogenit, da bi izbjegao ponavljanje, ovu konstataciju za Duklju ispustio, ali bi to bilo domišljanje koje ne prelazi vrijednost pretpostavke" (298. strana). Iako sâm pisac veli da bi to, drukčiji pristup, bilo "domišljanje koje ne prelazi vrijednost pretpostavke", on na idućoj strani "normalno" govori o Srbima u Duklji.

Ta slavenska plemena koja su dolazila iz Polablja (to je bio proces), tokom VII vijeka, na područje današnje Crne Gore - bila su na stupnju varvarstva jer nijesu bila stvorila "vještačku sredinu kao zbir društvenih odnosa koji proističu iz oblika i podjele rada".² Za slavenska plemena koja su se naselila u Duklji postepeno je preovladalo opšte ime *Slaveni*, pa se tako i pominju u stranim izvorima (*Michael rex Sclavorum*, *Bodina regis Sclavonim*, itd). Kasniji domaći izvor - hronika Popa Dukljanina (*Sclavorum regnum*), koja predstavlja izraz svijesti Dukljana, odnosno slavenskih plemena u Duklji o samima sebi, nastao je kada su ta plemena u Duklji dva i po vijeka već bila u državnoj organizaciji, kada su Dukljani već bili odnijeli pobjedu nad Bizantin-cima i dobili priznanje svoga suvereniteta od Rima, tj. kada je već bio davno završen proces prerastanja iz plemenske organizacije u državnu. Taj naziv - *Slaveni* - bio je očuvan do nedavno u tradiciji Crnogorskog primorja, kao i naziv *slavenski jezik*, jer je u tim krajevima kulturni kontinuitet održan. Osim toga postoje mnogi pomeni u poveljama i djelima nekih pisaca (Konstantin Filozof, *Skazanje o pismenima*, i dr).

Slavenska plemena koja su došla u Duklju, osim imena *Slaveni* (*Sclavi*), dobijaju i ime *Dukljani*, a od XI vijeka javlja se naporedo i ime *Zećani* (po imenu oblasti Zeta - Zenta). Uporedo sa imenom *Zećani* - pojavljuje se i ime *Crnogorci*, koje kasnije, najzad, sasvim preovlađuje.

² A. Labriola, *O istorijskom materijalizmu*, Beograd 1958, str. 34.

Ime *Srbi* se naročito uplijeće od prve polovine XIX vijeka, jer je spajano sa pravoslavljem. Tome je naročito doprinio period oslobodilačkih pokreta, kada se crkva javljala (zbog nerazvijenosti drugih duhovnih institucija) i kao idejna snaga, izvanredno koristeći činjenicu što su osvajači bili druge vjere - muhamedanske. Docnije su tome širenju obilatopriniijeli romantičarski pisci i propagatori. Za Crnogorce je to ime (*Srbi*) imalo uglavnom značenje vjerske pripadnosti, označavalo je pripadnost pravoslavlju, kao idejnom obliku okupljanja južnoslavenskih naroda. U doba ilirskog pokreta propagirane su ideje da su svi Južni Slaveni jedan narod, dok je mlada srpska buržoazija nastojala da srpsko ime proširi na ostale južnoslavenske narode, čije pretenzije jasno izražava Vuk Karadžić u članku *Srbi, svi i svuda*.

U periodu rodovsko-plemenskog društva, prirodno, nije postojala svijest o narodnosti, pa tada ne postoji ni jedan južnoslavenski ni slavenski narod. Prema tome, na pretke Crnogoraca, kao i ostalih južnoslavenskih naroda (tj. slavenska plemena i zatečeno i kasnije doseljavano neslavensko življe), ne mogu se natrag prenositi docnije nastali sadržaji koji su obuhvaćeni određenim pojmovima.

Strani izvori ponekad pominju, sve do XIX vijeka, i naziv *Grci* za pravoslavne, pa i za Crnogorce, zbog "grčke" vjere, tj. pravoslavlja.

Tako se i ime *Hrvat*, sa uskog područja između Nina i Cetine, širi prema Kupi od početka XV vijeka, usljed bježanja pred Turcima, na dijelove nekadašnjeg Slovinja; ime *Hrvat* - prenosi se i na ostala slavenska plemena, da bi "svoj sadašnji opseg i značenje dobilo za hrvatskog narodnog preporoda u XIX vijeku".³ Za slavenska plemena koja su pod različitim imenima naselila teritoriju od ohridske kotline do ušća Vardara, tek u doba buđenja i "konačnog uobličavanja svijesti makedonske" (XIX v.) - preovlađuje ime *Makedonci*, po imenu oblasti antičke Makedonije u kojoj su živjela ta plemena.⁴ Slovinci su se zvali Slovenima sve do XVIII vijeka. Srbi se u srednjem vijeku često nazivaju, naročito na strani, *Rasciani*, *Rassci*, a ime *Srbi* širilo se sa proširivanjem granica feudalne Raške, a naročito od obnavljanja Pečke patrijaršije (1557) jer je crkva htjela da objedini sve pravoslavne, identifikujući pravoslavlje sa imenom *Srbi*.

Znači, ako ne polazimo od romantičarskih pretpostavka o životu i odnosima raznorodnih slavenskih plemena koja su došla na Balkan i imala različita imena, od kojih su neka i danas poznata (jermenski geograf Mojsej Horenski bilježi oko 679. godine, baš u vrijeme kad su ta plemena i dolazila, da ih je bilo 25), onda nećemo živjeti u maglama terminoloških odrednica romantičarske istoriografije.

³ *Encikl. Jugosl.*, IV, 37.

⁴ *Encikl. Jugosl.*, V, 600.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovoj autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su također dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori također garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Vice ŠUNJIĆ Novosadski sastanak, a ne dogovor!	3
Katarina BATINIĆ & Helena DRAGIĆ Pogled u toponimiju Župe Biokovske na temelju kartografskih zapisa iz austro-ugarske monarhije.....	29
Tetiana KOTS & Anhelina GANZHA Tendencies of the Literary Norm in the Texts of Contemporary Ukrainian Media Resources: a Pan-Slavic Context.....	49
Ivan G. ILIEV & Daniela KAZAKOVA On Sociolinguistics of Minorities (Concerning the Bulgarian Language).....	65
Marija OŠTRIĆ Materinski idiom u udžbenicima standardnoga jezika u osnovnoj školi	79
Bartosz JUSZCZAK Analytic and Synthetic Constructions in Slavic Languages: Polish, Czech, Russian	115
Emina BERBIĆ KOLAR & Ivona DUJČEK Lingvostilistička strukturna analiza frazema u romanima „Dvori od oraha“, „Freelander“ i „Selidba“ Miljenka Jergovića	127
Maida BEĆIROVIĆ-ALIĆ & Tanja VARAĐANIN Generated Text and Copyright Law: The Legal Status of Artificial Intelligence-generated Language With Special Reference to Literary Works	141

Tigran SIMYAN City Epic as a Play With Linguistic Norm (by Example of „Georgian“ Jokes and Their Russian Versions)	163
Slavica VRSALJKO Pregled jezičnih savjetnika objavljenih početkom 90-ih godina 20. stoljeća – razlikovnici između hrvatskoga i srpskoga jezika	181
Draško DOŠLJAK Prezimena poličkih sela	201
Sanjin KODRIĆ Paradoks <i>Hasanaginice</i> : Prilog tekstualnoj povijesti i pitanje književno-kulturnog identiteta	215
Jakov SABLJIĆ Unutarnja kolonizacija i etnoperiferija: imagološka i postkolonijalna analiza Slavonije u romanu <i>Slavonac</i> Slavka Vampovca	245
Ivan SILOBRČIĆ Zaratustra: nišan u Krležinu Mitteleuropu	267
Tina VARGA OSWALD & Nina GAGULIĆ Abjection and the Formation of Female Subjectivity in Sylvia Plath's Poetry Collection <i>Ariel</i>	281
Ana ČANOVIĆ Slika <i>bijelog čovjeka</i> u romanu <i>Things Fall Apart</i> Činue Ačēbea.....	301
Sandra NOVKINIĆ Lady Macbeth as a Blueprint for Scarlett O'hara and Amy Dunne	319
Kristina PETERNAI ANDRIĆ Život je tvrd kamen: tvorba regionalnog identiteta na sjecištu klase, roda i svakodnevnih praksi	333

Sofija KALEZIĆ Memoari Jute od Meklenburga-Nojštrelca Petrović-Njegoš	353
Srđa MARTINOVIĆ Kapetan i sudija Mato Radov Martinović i pjesma „Oslobod“	363
Dubravka BRUNČIĆ & Teuta KRALJEVIĆ Reprezentacije prostora i identiteta osmanskih žena u romanu <i>Ezan</i> Ivane Šojat.....	367
Slobodan JERKOV Umjetnička muzika i Crna Gora u Evropi	389
Hrvoje MESIĆ & Tin UŽAR Glazbeni diskurs u romanu <i>Kontrapunkt</i> Aldousa Huxleya	399
Branimir FELGER & Ivana DAMJAN Utjecaj glazbe u uvodnim špicama televizijskih vijesti na gledateljske odluke mladih.....	420
Lana ŠUSTER Interdiskurzivna konstrukcija kulturnog pamćenja u <i>Atlasu</i> Gerharda Richtera.....	439
Rajko RADOVIĆ The Obscure Object of Desire: Trace, Image and Apocalypse in Modern Cinema.....	461
Almedina NUMANOVIĆ & Semrija SMAILOVIĆ & Esmira LEKPEK Relacije između kvaliteta bračne komunikacije i motivacije za roditeljstvom.....	479
Anita CUCOVIĆ & Fahrija NIŠIĆ-LESKOVCI Interkulturalnost u savremenom obrazovnom procesu	501
Saša MRDULJAŠ Gdje vodi prevladavajuća srpska politika prema Crnoj Gori i crnogorskoj naciji	515

Admir MURATOVIĆ & Kimeta HAMIDOVIĆ & Amela MURATOVIĆ & Marijana ŠEĆIBOVIĆ Role of the Social and Cultural Environment in the Development of Students' Culture of Linguistic Expression.....	541

GRADA

Novica VUJOVIĆ Hercegovačke <i>Mokrine</i> u toponimiji	557

Novica VUJOVIĆ Toponimi sela <i>Duletići</i> iznad Budve.....	563

PORTRETI

Novica VUJOVIĆ Onomastički prilozi Jelisavete Subotić.....	571

Adnan ČIRGIĆ & Aleksandar RADOMAN & Boban BATRIĆEVIĆ In Memoriam: Rusmir Mahmutćehajić (1948–2026).....	581

Sanja ORLANDIĆ In Memoriam: Dr Ana Mijović Minić (1978–2026).....	585

Aleksandar RADOMAN In memoriam: Božo Koprivica (1950–2026).....	587

PRIKAZI

Milica LUKIĆ Studije o novovjekovnom hrvatskom glagoljaštvu.....	591

Aleksandar RADOMAN Dragocjena knjiga Dragutina Papovića o crnogorskoj ranosrednjovjekovnoj istoriji	595

Sofija KALEZIĆ O romanu Obrada Nenezića <i>Deset za jednog</i>	601

Sadik HACI

A volume in Honor of Professor Veselinov 607

Alina STRZEMPA

Zones of (Dis)comfort: Ukrainian Studies Today 611

ARHIVA

Danilo RADOJEVIĆ

Povodom prve knjige Istorije Crne Gore 619

TABLE OF CONTENTS

Vice ŠUNJIĆ Novi Sad Meeting, Not An Agreement!.....	3
Katarina BATINIĆ & Helena DRAGIĆ Toponymy of Župa Biokovska based on Cartographic Data from the Austro-Hungarian Empire.....	29
Tetiana KOTS & Anhelina GANZHA Tendencies of the Literary Norm in the Texts of Contemporary Ukrainian Media Resources: a Pan-Slavic Context.....	49
Ivan G. ILIEV & Daniela KAZAKOVA On Sociolinguistics of Minorities (Concerning the Bulgarian Language).....	65
Marija OŠTRIĆ Mother-tongue Idioms in Standard Language Textbooks in Primary Education.....	79
Bartosz JUSZCZAK Analytic and Synthetic Constructions in Slavic Languages: Polish, Czech, Russian	115
Emina BERBIĆ KOLAR & Ivona DUJČEK Linguistic-stylistic Structural Analysis of Idioms in the Novels „Dvori od oraha“, „Freelander“ and „Selidba“ by Miljenko Jergović	127
Maida BEĆIROVIĆ-ALIĆ & Tanja VARAĐANIN Generated Text and Copyright Law: The Legal Status of Artificial Intelligence-generated Language With Special Reference to Literary Works	141

Tigran SIMYAN City Epic as a Play With Linguistic Norm (by Example of „Georgian“ Jokes and Their Russian Versions)	163
Slavica VRSALJKO Overview of Language Advisory Manuals Published in the Early 1990s: Distinction Dictionaries Between the Croatian and Serbian Languages.....	181
Draško DOŠLJAK Surnames of the Polica Villages.....	201
Sanjin KODRIĆ Paradox of <i>Hasanaginica</i> : A contribution to Textual History and the Question of Literary-cultural Identity	215
Jakov SABLJIĆ Internal colonization and the Ethno-periphery: an Imagological and Postcolonial Analysis of Slavonia in the Novel <i>Slavonac</i> by Slavko Vampovac	245
Ivan SILOBRČIĆ Zarathustra: A Crosshair Into Miroslav Krleža's Mitteleuropa	267
Tina VARGA OSWALD & Nina GAGULIĆ Abjection and the Formation of Female Subjectivity in Sylvia Plath's Poetry Collection <i>Ariel</i>	281
Ana ČANOVIĆ The Image of the <i>White Man</i> in Chinua Achebe's Novel <i>Things Fall Apart</i>	301
Sandra NOVKINIĆ Lady Macbeth as a Blueprint for Scarlett O'hara and Amy Dunne	319
Kristina PETERNAI ANDRIĆ Life is a Hard Stone: the Formation of Regional Identity at the Intersection of Class, Gender, and Everyday Practices.....	333

Sofija KALEZIĆ Memoirs of Jutta of Mecklenburg-Strelitz Petrović-Njegoš.....	353
Srđa MARTINOVIĆ Captain i Mato Radov Martinović and the Song „Oslobod“	363
Dubravka BRUNČIĆ & Teuta KRALJEVIĆ Representations of Spaces and Identities of Ottoman Women in Ivana Šojat's Novel <i>Ezan</i>	367
Slobodan JERKOV Art Music and Montenegro in Europe	389
Hrvoje MESIĆ & Tin UŽAR Musical Discourse in Aldous Huxley's Novel <i>Point Counter Point</i>	399
Branimir FELGER & Ivana DAMJAN The Influence of Music in Television News Opening Themes on Young Viewers' Viewing Decisions	421
Lana ŠUSTER Interdiscursivity and Intertextuality Through Photographic Cultural Memory: The Case of Gerhard Richter's <i>Atlas</i>	439
Rajko RADOVIĆ The Obscure Object of Desire: Trace, Image and Apocalypse in Modern Cinema	461
Almedina NUMANOVIĆ & Semrija SMAILOVIĆ & Esmira LEKPEK Relationship Between the Quality of Marital Communication and Motivation for Parenthood	479
Anita CUCOVIĆ & Fahrija NIŠIĆ-LESKOVI Interculturality in the Modern Educational Process	501

Saša MRDULJAŠ Where the Prevailing Serbian Policy to Montenegro and the Montenegro Nation Leads	515

Admir MURATOVIĆ & Kimeta HAMIDOVIĆ & Amela MURATOVIĆ & Marijana ŠEĆIBOVIĆ Role of the Social and Cultural Environment in the Development of Students' Culture of Linguistic Expression.....	541

MATERIAL

Novica VUJOVIĆ <i>Mokrine</i> of Herceg Novi in Toponymy.....	557

Novica VUJOVIĆ Toponyms of the Village of <i>Duletići</i> Above Budva.....	563

PORTRAITS

Novica VUJOVIĆ Onomastic contributions by Jelisaveta Subotić	571

Adnan ČIRGIĆ & Aleksandar RADOMAN & Boban BATRIĆEVIĆ In Memoriam: Rusmir Mahmutćehajić (1948–2026).....	581

Sanja ORLANDIĆ In Memoriam: Dr Ana Mijović Minić (1978–2026).....	585

Aleksandar RADOMAN In memoriam: Božo Koprivica (1950–2026).....	587

REVIEWS

Milica LUKIĆ Studies on Modern Croatian Glagolitic Writing	591

Aleksandar RADOMAN A Valuable Book by Dragutin Papović on Early Medieval Montenegrin History	595

Sofija KALEZIĆ	
About Obrad Nenezić's Novel <i>Ten for One</i>	601

Sadik HACI	
A volume in Honor of Professor Veselinov	607

Alina STRZEMPA	
Zones of (Dis)comfort: Ukrainian Studies Today	611

ARCHIVE

Danilo RADOJEVIĆ	
Concerning the First Volume of the History of Montenegro	619

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja /
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač / Publisher

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Milan Marković

Za izdavača / For the Publisher

Aleksandar Radoman

Lektura i korektura / Proofreading and Editing

Katarina Milonjić

Prijelom / Layout and Design

Milutin Marković

Štampa / Printing

Golbi – Podgorica

Tiraž / Print Run

100

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

Lingua Montenegrina : časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja =
Lingua Montenegrina : the magazin of linguistic, literary and cultural issues /
urednik Adnan Čirgić. – Br. 1 (2008)

Dva puta godišnje

ISSN 1800-7007

ISSN (Online) = ISSN 2704-5277

COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)